

ARAD VÁRMEGYE
ÉS
ARAD SZAB. KIR. VÁROS
MONOGRAPHIÁJA.

ARAD VÁRMEGYE ÉS ARAD SZ. KIR. VÁROS ÉS AZ
ARADI KÖLCSEY-EGYESÜLET MONOGRAPHIA-
:: BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL. ::

SZERKESZTETTÉK :
DR. JANCSÓ BENEDEK
(1905-IG)
ÉS
DR. SOMOGYI GYULA
(1905-TŐL).

III. KÖTET ELSŐ FELÉNEK I. RÉSZÉ.

ARAD, 1912.
KIADJA A MONOGRAPHIA-BIZOTTSÁG.

ARAD VÁRMEGYE
ÉS
ARAD SZAB. KIR. VÁROS
NÉPRAJZI LEIRÁSA.

IRTÁK:
DR. BARTUCZ LAJOS, KOLLAROV M. ISTVÁN
::   ÉS DR. SOMOGYI GYULA.   ::

A KÖZGAZDASÁGI RÉSZT (1895—1910.) IRTÁK:
MÁTYÁS JENŐ ÉS IPOLYI-KELLER IVÁN.

III. KÖTET ELSŐ FELÉNEK I. RÉSZE.

ETHNOGRAFIAI RÉSZ: A MAGYAR, NÉMET, ROMÁN, SZERB,
::   TÓT ÉS CIGÁNY NÉPÉLET LEIRÁSA.   ::

Szerkesztette: DR. SOMOGYI GYULA.

ARAD, 1912.
KIADJA A MONOGRAPHIA-BIZOTTSÁG.

ARAD, 1912. NYOMATOTT RÉTHY L. ÉS FIÁNÁL. 27402.

Előszó.

Arad megye és Arad városa lakosságának néprajzi leírását tartalmazza e kötet, mellyel ím a megye és város egy negyedszázadnál régibb tartozását rója le.

A mű mint *Arad megye és Arad sz. kir. város monographiá*-jának *harmadik* kötete illeszkedik az eredeti tervezetbe, melyet még annak idején *dr. Jancsó Benedek* szerkesztő készített. A kései megjelenést elkészültének viszontagságos története és sok akadályja indokolja, melyeket a következőkben foglalok röviden össze.

1884-ben *Arad vármegye, Arad sz. kir. városa* és az aradi *Kölcsey-Egyesület* elhatározták, hogy a honfoglalás ezredéves ünnepére megirattják a megye és város monographiáját „a magyar tudományos irodalom színvonalának megfelelő módon“. A szerkesztői teendőkkel *Dr. Jancsó Benedeket* bízták meg, aki így állapította meg a tervezett mű beosztását :

I. kötet. *A megye és város természetrajzi leírása.* a) Geologiai rész, írja *Dr. Lóczy Lajos*; b) állat-növényntani rész, írja *Dr. Simonkai Lajos*.

II. kötet. *A megye és város története.* Írja *Dr. Márki Sándor*.

III. kötet. a) *Ethnographiai rész.* A magyar és német lakosság néprajzát írja *Dr. Jancsó Benedek*, a románságét írja *Dr. Alexi György*. b) a megye és város közgazdasági leírását adja *Dr. Gaál Jenő*.

E művek közül elkészült és megjelent az állat- és növényntani rész Simonkaitól (1893), a megye és város története két vaskos félkötetben Márki Sándortól (1895) és a közgazdasági rész Gaál Jenőtől (1898). Minthogy időközben a szerkesztő Budapestre költözött, az egész vállalkozás félben maradt; az ethnographiai rész nem készült el s úgy látszott, hogy nem is fog valamikor elkészülni. 1905-ben azonban a dolog újra ébredt. A Kölcsey Egyesület kebelében hangzott fel a sürgető szó, hogy a mű befejezést nyerjen. A sürgetésnek volt is foganata. *Urbán Iván* főispán összehívta a monographia-bizottságot s miután a régi szerkesztő tisztéről lemondott, a bizottság jelen sorok íróját bízta meg a mű további szerkesztésével, egyszersmind a magyar és német ethnographiai rész megírásával. Az új szerkesztő újra *Dr. Alexi György* tanárt kérte fel a román rész megírására, az anthropologiai és fontosabb ethnographiai részek kidolgozására *Dr. Semayer Vilibald* muzeumi őrt,

a magyar-német folklóre gyűjtését és feldolgozását pedig a maga számára tartotta fenn. Mindkét jeles tudós készséggel és kötelezőleg ígérte meg közreműködését, de folyvást halasztván az ígéret beváltását, végül megbizásukról lemondtak. Új munkatársak után kellett nézni, miközben az évek elhaladtak. Dr. Márki Sándor egyetemi tanár szives közbenjárásával végre sikerült *Dr. Bartucz Lajos* egyetemi tanársegédet az anthropológiai rész megírására megnyerni, aki két és félévi szorgos kutatás után feladatának derekasan meg is felelt. Ugyancsak akadt írója a *román-szerb résznek* is. *Kollarov Mózes István* orosházi tanár volt szives erre a feladatra vállalkozni s vállalt kötelezettségének pontosan meg is felelt. Post tot discrimina rerum — így lőn ez új kötet megírásának személyi kérdése megoldva.

Minthogy az előző kötetek megjelenése óta csaknem másfél évtized múlt el, a szerkesztő szükségesnek tartotta az eredeti (1884-iki) tervezet módosítását, egyben-másban bővítését és az idő lefolyása következtében támadt *hézagok* pótlását.

Első sorban bővítette az anyagot azzal, hogy felvette az eredetileg terembe nem vett *szerb-, tót- és cigány-népelet* leírását, utóbbi két részhez maga gyűjtve az anyagot. Szükségesnek látta továbbá a kötet *első* részének tartalmát *Arad városának és a megye községeinek leírásával* kiegészíteni. A város és a községek eme leírása teszi ennek a kötetnek *második* részét.

Minthogy a vármegye története a monographia második kötetében csak 1895-ig terjed, míg viszont épen az azóta lefolyt másfél évtizedben a megye belső élete a nagyobb-szerű fellendülésnek és erősebb politikai hullámszásnak elevenebb képét nyújtja, szükségesnek látta a szerkesztő az 1895-ben megszakadt történeti előadás fonalát újból felvenni és a megye történetét — a jeles elődhöz talán nem épen méltó tollal — 1910-ig kiegészíteni (19—47 l.) A nagyközönség tájékoztatása céljából azonban *ezt megelőzőleg* rövid visszapillantást vetett a megye multjára (1895-ig).

A közgazdasági rész is 1898-ban zárult le. Azóta a közgazdaság terén is sok történt. Ezt a részt is ki kellett egészíteni. *Mátyás Jenő*, ker. és iparkamarai fogalmazó és *Ipolyi Keller Iván* gazdasági egyesületi titkár urak voltak szivesek avatott tollal a megye és város kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági fejlődésének képét megfesteni (1895—1910).

A későbbiek megalapozására — s főleg fontos adalékul a néplélektanhoz — szükségesnek tartottam Arad népességi viszonyainak rövid ismertetését is közbeiktatni, különös sulyt fektetve a közkerkölcsi állapotok festésére és a *népvallások* (baptizmus, nazarénizmus) terjedésére, amikre hasonírányu művekben eddig kevés figyelmet fordítottak.

A magyar és német népelet leírásának anyagát közvetlen tapaszt-

talatból, szorgos megfigyelésből meritettem. Évekre terjedő, sok nehézséggel járó anyaggyűjtés munkája volt ez s mert épen a megfigyelés tárgya oly sokoldalú volt s maga a gyűjtés oly elágazó szakmíveltséget tételezett fel, bizonyára maradtak fenn egyben-másban hézagok. Lehet, hogy az ethnografus nem elég szakszerűséget, a nyelvész nem elég tüzetességet lát a megfelelő tárgykörben. Szolgáljon mentségemül, hogy feladatomban *sok irányu* volt, hogy a mű terjedelme nagyon szűkre volt szabva; de főleg az, hogy folyvást szem előtt kell vala tartanom, amit elődöm, *Dr. Jancsó Benedek*, követendő elvül így fejezett ki: „*E monographia nemcsak szakszerűen tudományos mű lesz, hanem népszerű olvasmány is, mely a tudományos buvárlat eredményeit közérthető nyelven és a gyakorlati életre alkalmazhatóságukra tekintettel adja elő*”.

Lekiismeretemet megnyugtatja annak tudata, hogy semmihez sem fogtam megfelelő előtanulmány nélkül.

Az anyaggyűjtés fásasztó munkájában nagyon megkönnyítette feladatomban a megye derék tanítósa. Különös hálával kell itt megemlékezniem *Szomorú István* igazgató (Magyarpécska), *Brenner József* igazgató (Medgyesbodzás), *Kiss Zoltán* (Zimándujfalu), *Hajdu József* igazgató (Vadász), *Olosz Lajos* és neje, jegyző (Ágya), *Szücs József* (Kispeleg), *Vanky Ede* igazgató (Dezsőháza), *Balogh József* igazgató (Erdőhegy), *Salamon Lajos* igazgató (Nagykamarás), *Bán József* ref. lelkész (Nagyzerénd), *Füzes József* (Borossebes), *Wlacsil József* (Selénd), *Ambrus János* (Forraynagyiratos), *Schwiegl Gyula* (Borosjenő), *Deák Sándor* (Világos), *Barabás István* (Medgyesegyháza) és *Buja Sándor* m. kir. jószágigazgatósági titkár (Arad) urak szives közreműködéséről, akik a magyar részhez szolgáltatottak gazdag anyagot. A német rész anyagának gyűjtésében önfeláldozó szíveséggel támogattak *Faulhaber Ferenc* igazgató (Elek), *Weber Ferenc* és *Türk József* (Öthalom), *Gombos Antal* igazgató (Pankota), *Ujlaki István* igazgató, *Szabó Béla* igazgató és *Fenyves I.* tanár (Ujszentanna) urak, kiknek e helyen mondok köszönetet, nemkülönben *Csóky Gusztáv*, pankotai cigányiskolai tanítónak is a cigányság életéhez tartozó adatok gyűjtéséért és *Gálik Mátyás* ev. lelkész urnak (Apatelek) a tótságra vonatkozó adataiért.

Fénykép-felvételeket készítettek a mű részére a hivatásos fényképészekon kívül *Faix Jaques* úr, továbbá *Matusik Márton* s *Biró Sándor* tanár urak, kiket fáradozásukért nagy köszönet illet. Végül kiválóan támogatott nagy kulturális céloim megvalósításában a megye intézősége, a vármegye központja, az alispáni hivatal, a kir. tanfelügyelőség s főleg jóindulattal támogatták vállalkozásomat a monographia-bizottság elnökei, Arad megye és város főispánjai: *Gróf Károlyi Gyula* és *Urbán Iván* urak, kik mindent elkövettek a monographia befejezhetése érdekében. E

részben velük tartott és legtöbbet hatott közre *Schill József* úr, Arad megye főjegyzője, ki legmelegebb érdeklődéssel karolta fel az ügyet.

Két fél kötetben jut a mű a szives olvasó kezébe. Sok közelfekvő, ismert dolgot fog benne találni, de ez ne rendítse meg jóindulatát, mellyel a munkát esetleg fogadná. Nem a *ma*, egy jelen nemzedék, igénye és érdeklődése lebegett szemem előtt, hanem a későbbi generációé, mely mindazt, ami ma van, még csak szájhagyományként sem fogja többé ismerni, mert a kultúra nivelláló hatása mindent elenyésztet. Ép jókor, az utolsó percben, mielőtt az idő emésztő hatalmának minden áldozatul esett volna, lát napvilágot az aradmegyei népi hagyományok eme gyűjteménye.

Arad, 1912. augusztus havában.

Dr. Somogyi Gyula,
szerkesztő.

Tartalom.

I. Szöveg.

Előszó	Lap
I. <i>Arad megye történeti megalakulása, 1895-ig; A megye belső élete 1895—1910-ig.</i> Irta <i>Dr. Somogyi Gyula</i>	V—VIII 1—48.
II. <i>Arad megye és város közgazdasági fejlődése 1895—1910.</i> Ipar, kereskedelem, pénz- és hitelügy, írta <i>Mátyás Jenő</i> . A mezőgazdaság fejlődése, írta <i>Ipolyi-Keller Iván</i>	79—93
III. <i>Közegészség, közerkölcsiség.</i> Irta <i>Dr. Institoris István</i> , átnézte és helyesbítette <i>Dr. Borsos Béla</i> , megyei főorvos	94—96
IV. <i>Arad vármegye népességi viszonyai.</i> Nyelv és vallás, népvallások, közerkölcsiség. Irta <i>Dr. Somogyi Gyula</i>	97—103.
V. <i>Arad megye népének anthropologiai vázolata.</i> Bevezetés. A vizsgálat anyaga és módszere, a természet, kültakaró (bőr), a fejről, a törzs és végtagok főbb jellegei. Függelék. Irta <i>Dr. Bartucz Lajos</i> , egyetemi tanársegéd	105—252.
VI. <i>Arad megye magyar népe.</i> Térfgoglalás, telepedés. <i>Népélet.</i> Külső élet, belső pszichikai átalakulás, falusi élet, családi élet, gyermeknevelés, iskola, a falu, építkezés, a lakóház és berendezése, viselet, ruházat, táplálkozás, nyelv, népköltés (lira, ballada, mese, betlehemi-játék), gyermekjátékok, ünnepi szokások, lakodalmi szokások, babonák, ráolvasás, kuruzslás, házasság, várandótság, születés, keresztelés, temetés, sirok, sírfeliratok. Jóslások. Ósfoglalkozások. Vásári élet. Dülőnevek. Családnevek. Népi foglalkozások. Irta <i>Dr. Somogyi Gyula</i>	255—359.
VII. <i>Arad megye német népe.</i> Német népélet, családi élet. A falu, ruházat, foglalkozás, életrend, erkölcsiség. A nyelv, hangalakok, névelő. főnévragozás, névmások, számnevek, praepositiók, adverbiumok, segédigék, igék, szókincs. A magyar nyelv hatása. Költészet, zene, tánc, lakodalom, keresztelés, népszokások az év különböző ünnepein, babonák, jóslások, parasztszabályok időjárásra, termésre, gyógyítás, ráolvasás, igézet, gyermekélet, gyermekjátékok, gyermekdalok, gyermekmondókák, köszöntők, csufolkodások. Dülők nevei. Családnevek, keresztnevek. Irta <i>Dr. Somogyi Gyula</i>	360—418.
VIII. <i>Arad város és Arad megye román népe.</i> Történeti áttekintés. A román elnevezés. A románok jelenlegi száma. Jellemzés. Nyelv, lakóház, viselet, foglalkozás, anyagi helyzet, életmód, vallás, baptisták. Népköltészet, népdal, közmondások, népmese. Irodalom. Család- és gúnynevek, dülő-, hegy-, völgynevek. Szokások, lakodalom, keresztelés, temetés, kolinda, curka, asszonyünnepek, ünnepi szokások, babonák, varázsköltészet. Irta <i>Kollárov Mózés István</i>	419—463.

IX. <i>Arad város és Arad megye szerb népe.</i> Történeti visszatekintés. Jelenlegi állapotok. Jellemzés, lakóház, népviselet, faji jelleg, foglalkozás, nyelv. Nevek, helynevek, családnevek. Vallás. Népköltészet. Lakodalom, tánc, szokások, szlava, koledo, dodola, babonák. Írta <i>Kollárov Mózés István</i> ... .. 464—491.
X. <i>Arad megye tót népe.</i> Gyűjtött adatok alapján írta <i>Dr. Somogyi Gyula</i> ... .. 492—499.
XI. <i>Arad megye cigány népe.</i> Gyűjtött adatok alapján írta <i>Dr. Somogyi Gyula</i> ... .. 500—507.

Képek, ábrák.

21 tábla, aradmegyei magyarok, németek, oláhok 108, 112, 120, 128, 136, 144, 152, 160, 168. 176, 184, 192, 200, 208, 216, 220, 224, 232, 236, 240, 248	
Csejthei Varjassy Árpád kir. tanácsos, Arad vármegye kir. tanfelügyelője 21	
Dr. Dálnoki Nagy Lajos, alispán 33	
Gróf Károlyi Gyula főispán 35	
Schill József, főjegyző 36	
Szathmáry Gyula, Arad megye nyug. alispánja 39	
Fábián László, főispán 45	
Urbán Iván, főispán 46	
Tokaji család Feketegyarmatról 111	
Magyar férfiak Nagyzeréndről 114	
Magyar férfiak Vadászról 118	
85 aradmegyei magyar férfi termetgörbéje 120	
Magyar férfiak Magyarpécskáról 123	
Magyar férfiak Vadászról 126	
Magyar fiatalság Nagyzeréndről 131	
1536 aradmegyei magyar katona termetgörbéje 135	
6538 oláh katona termetgörbéje 143	
843 aradmegyei német katona termetgörbéje 151	
Magyar leányok Ágyáról 155	
Vajda András bíró és fia Erdőhegyről 162	
Magyar leányok Magyarpécskáról 173	
Magyar leányok Vadászról 181	
A hosszúság-szélességi jelző gyakorisági görbéje 84 magyar férfinél, 28 magyar nőnél 190	
A hosszúság-magassági jelző gyakorisági görbéje 82 magyar férfinél 196	
Donát János és családja Magyarpécskáról 202	
Az anatómiai arcjelző gyakorisági görbéje 209	
Magyar leányok Vadászról 214	
A Broca-féle orrjelző gyakorisági görbéje 219	
Magyar nők Nagyzeréndről 223	
A füljelző gyakorisági görbéje 80 magyar férfinél 228	
Oláh leányok Nagyhalmágyról 230	
Oláh leányok Nagyhalmágy környékéről 234	
Német nők Öthalomról 238	
Oláh leány típus 243	
Oláh leány típus Nagyhalmágyról 247	
Nagykamarási magyar leány 248	

	Lap
Gyoroki magyar leány	249
Tanya az aradi határban	278
Tanyai iskola Arad megyében	279
Megérkezés az iskolához	280
Megérkezés az iskolához	280
Világos—Borossebes	281
Magyarpécska	282
Óthalom	282
Elek—Ágya	283
Gyorok	284
Erdőhegyi ház deszka kerítéssel	284
Ágyai magyar ház	285
Telek	286
Kas, gabonatarásra	287
Ágyai ház üstökös tetővel	288
Pécskai magyar ház, oromfalig érő tetővel	289
Pécskai oszlopos tornác	290
Az aradi néprajzi muzeum gyűjteményéből	290
Szobák elrendezése	292
Az aradi néprajzi muzeum gyűjteményéből	293
Ágyai népviselet	293
Az aradi néprajzi muzeum gyűjteményéből	294
Kisjenői menyasszony és vőlegény	338
Erdőhegyi temető, fejfákkal	348
Kisjenői juhász	351
Az aradi néprajzi muzeum gyűjteményéből	358
Legrégibb magyar stílű német ház Pankotán	371
Óthalmi német ház deszkakerítéssel	372
Eleki német ember ezelőtt 50 évvel	373
Aradmegyei német legények	374
Eleki sváb leány ezelőtt 40—50 évvel	375
Eleki sváb leány ezelőtt 40—50 évvel	376
Aradmegyei német család	377
Temetés Szentmártonban és Eleken	398
Három gyermek csillaggal Elek	399
Borosjenői román ház szarvas fedéllel	430
Szegény román család háza és udvara Borosjenőn	431
Borosjenői román paraszt legények	432
Borosjenői román paraszt leányok	433
Kisjenői románok	434
Kisjenői román parasztcsalád	436
Apateleki tót ház	492
Tót család	493
Tót leány viselete 30 év előtt	494
Ópécskai cigánytelep	500
Magyarpécskai cigányház	502
Magyarpécskai cigányház	503
Pankotai cigányiskola	507

Arad megye történeti megalakulása.

(Irtá : Somogyi Gyula.)

Arad megye lakossága, amint jelenleg délen a Marostól, keleten az Érchegység magasabbra emelkedő nyulványaitól szigoruan határolt, de éjszakon és nyugaton földrajzilag határolatlan területen lakik, nem ősidőktől fogva itt élő, vagy legrégibb időkben idetelepült néptömeg, mely faji jelleg, nyelv, vallás, intézmények és szokások tekintetében tömören egységes volna. A megye viszontagsággal teljes életének története kellő részletességgel immár meg van írva e mű második részében.¹⁾ A két vaskos kötet tanuságot tesz arról, hogy ez a föld, melyen most ez a vegyes jellegű nép lakik, nemcsak mindenha nagy és zajos események színhelye volt, hanem maga a rajta lakó nép is egész a legújabb időkig csaknem nemzedékről nemzedékre változott. — Az uralom és a megsemmisülés végletei között, melyeken megyénk népe, de maga a vármegye is, a hosszu történeti folyamatban annyiszor általment, egy dolog volt, ami életadó, vagy életfenntartó elemként szerepel váltig; egy, gyakran csak *eszmei léttel* bíró valami, de annál inkább *ható erő*: a megye fogalma, a megye szerkezete. Tényező volt, mely a támadt hézagot pótolta; szoros keret, mely a szertefoszló, szétzüllő elemeket egybefoglalta. Ami szerepe van a jelenben, nem külömb volt a multban, kiváltképen akkor, mikor maga az államhatalom inkább a szertebontó magasabb erőt képviselte. A megye népességének jelen alakulata lényegileg a történelmileg végül megállapodásra jutott alakulási folyamatnak és később a megyei ható erő hozzájárulásával megindult új alakulásnak, legvégül pedig, a közelebbi multban, az államhatalom lendítő, néhol gátló beavatkozásának összhatásából eredt.

A történelmi alakulás nagyon hosszu időszakában a megye, mint ilyen, tiszta szenvedőlegességre van kárhoztatva. El kell viselnie az események ónsúlyát, a cselekvőségre alig jutott eszköz, mód és erő.

A második korszakban a megye már él, szenved és küzd, de létét tudva, tesz önmagáért, mig saját léte szilárd alapjait meg nem veti, fenyegető veszedelmeit le nem küzdi.

¹⁾ Márki Sándor: Aradvármegye és Arad szab. kir város története. I. II. r. 1892. 1895.

Végül — és ez már nagyon viharos, szomorú multnak szép jövővel biztató befejezése — az államhatalom és ennek tényezői a fejlődésnek kedvező irányt adnak: a kipusztult téereken új virágzás indulhat meg.

Igy fogva fel a megye jelenét, népessége jelenkori alakulását, mint a mult eseményeinek végthatását és eredményét, az általános kép megrajzolása szükségszerűleg arra utal, hogy ama viszontagságos, zajos történetre futó visszapillantást vessünk.

Aradmegye, mely nevét minden valószínűség szerint személytől vette, már a praehistorikus világ mozgalmasságának is megőrzé nyomait. Ásatások napfényre hozták a kő-, réz- és bronzkorszak maradványait. A dák és római műveltség alkotásainak töredékei mai napig is fennállanak: sáncok, árkok, utak, érem- és edényleletek formájában. A népvándorlás áradatai különböző germán népeket sodortak földjére: vandálokat, gótokat, gepidákat. A megye történetének írója még a hunokat is itt szerepelteti.¹⁾ Az avarok uralmának hatalmas és fölötte érdekes maradványa a szentannai avar gyűrű.

Annyi népnek letünése után mint utolsó hódító, de már állandóságot igénylő, államot alkotni vágyó nép, jelentkezik a IX. század végén a magyar. Rövid néhány év alatt, alig hosszabb időben, mint amennyiben a szilaj lovascsapatok beszáguldozhatták azt a nagy területet, melyet a Kárpátok és az Al-Duna szegélyeznek, az ország a magyarság kezébe jut. A megye térségein ekkor szórványosan élő szlávok és kazarok lakhattak. Meghódítása a szédítő gyorsaságu honfoglalásnak, — a krónikás odavetett megjegyzése szerint — szintén egyik mozzanata. . . . . et Veluquio dedit comitatum de Zarand . . . . . és Veleknek adta Zaránd megyét.²⁾ Zarándról van ugyan szó, de a későbbieket megelőzve, már itt is említhetjük, hogy Arad megye jelentékeny része a régi Zarándból került.

A szigorubb értelemben vett Arad megye Szent István alkotása, tehát a legrégebb politikai értelemben vett megyék egyike.³⁾ Alapították javarészt abból a területről, melyet Szent István a lázongó Ajtonytól szerzett meg. Bizonytalanok és a legújabb időki egyre változóok voltak a megyének határai. Megalapítása idején és még sokáig azután a Marostól délre eső vidékek, u. m. Temesnek és Krassó-Szörénynek éjszaki részei is beleestek; bizonytalanok, szigoruan el nem körítették voltak határvonalai éjszakra és délre is, úgy, hogy Csanád, Zaránd, sőt még Bihar is kisebb-nagyobb részben Aradhoz számítódott. A megye neve a régiségben, jó ideig szigoru következetességgel, *Orod*. Csak századok multán jelentkezik a név, kezdetben elvétve, később mind általánosabban és a XVIII. század elejétől kezdve véglegesen, *Arad* kiejtéssel.

1) Márki: I. 35 l. — 2) Névtelen, 454. l. — 3) Pauler Gyula: I. 71.

Sok fejtörésnek, mindenféle téveteg állításnak volt szülője az Orod — Arad változat. Pedig nagyon egyszerű, jól ismert hangfejlődéssel van dolgunk. Gondoljunk vissza a Halotti Beszéd zártabb hangzóira, melyek az idő folyamán nyiltabbakká váltak, nopun = napon, chomuv = hamuv. (Még maig is mondják: Boronya = Baranya.)

Szent István idejére esik a keresztény hitnek elterjedése is Arad megyében. Apostola Szent Gellért volt, ki tíz, mások szerint tizenkét szerzetes-társával jelent meg a vidéken és buzgón térített. Neki tulajdonítja a megye történetírója az aradi főesperesség szervezését, melyhez mintegy 30 plébánia tartozott. Az aradi káptalant II. Béla alapította.¹⁾

Kevés az, mi országos jelentőségű esemény Arad-Zarándban az Árpádok további uralkodása alatt történt. Egyházi belső ügyek elrendezése, új fundációk, a nemesség birtokszerzése, főnemesi hatalmaskodások, a még fejletlen megyei szerkezet lazulása töltik be a kort, tehát inkább helyi jellegű dolgok. A nagyhirű oródi országgyűlést II. Béla idején (1136), amelyen 68 nemes esett Borics hívei közül a párt-dühtől fokozott vérbosszúnak áldozatául, újabb történetírók szerint nem Aradban, hanem az ungmegyei Orodon tartották.²⁾ A tatárjárást nagyon megsínlelte a megye. Ezen a földön is azt mívelte a tatár, amit másutt szokott. A lakosság menedékhelyeit, a megerősített várhelyeket — Pereg, Egres, Ágrís, Arad — megvette, az embereket leölte vagy rabul hurcolta el, a vidéket kipusztította. Aradmegyéből csak a beljebb eső hegyvidékek és a Maros-mellékének Erdély felé eső része maradt megkímélve; oda nem jutottak a tatárok.

A tatárjárásnak Arad megye további alakulátára többféle fontos következése volt. A kipusztult vidékeket be kellett telepíteni, a települők alkalmasint románok és kunok voltak.³⁾ A vidék védelmére sok vár épült, a Maros balpartján 12, a jobbparton 15, Zárándban 17. Ezek közül jó rész elpusztult, egyesek névleg, vagy valósággal máig fennmaradtak. Ilyenek pl. Fülöpkő, Kelmák (ma rom, Krassó-Szörényben), Csála, Bodorlok (ma Mondorlak), a Vurvu tornya (Kovási) stb., vagy Lippa (akkor Aradmegyében); Solymosvár és Világos (akkor Zárándhoz tartozott), Deznye, (ma Dézna), stb. A tatárjárás harmadik következése volt, hogy a föld részben új birtokosok kezére ment által.

Az Anjouk korában a megye-szerkezet élesebb körvonalakat nyer, főleg azzal, hogy a köznemességet a megyei hatóság alá rendelik. Bomlasztó hatással volt viszont a banderális rendszer meghonosítása, mivel a bandériumok fejeit kivette a megye hatósága alól. A banderális rendszer behozatala Aradra nagy kihatással volt, sok nagybirtok keletkezett történeti nevű férfiak tulajdonaként.

¹⁾ Márki: I. 73. — ²⁾ Pauler: I. 312. l. — ³⁾ Márki: I. 107.

A középkor utolsó századaiban, Zsigmond, a Hunyadiak és a Jagellók alatt a birtoklás sűrű változásai jellemzik Arad megye történetét. Egyik dicsőséges mozzanata a megye multjának, hogy a Hunyadiaknak is voltak itt kiterjedt birtokaik: Világos (Zaránd-ban), melynek uralma 110 falura terjedt ki. A Hunyadiak örökébe utóbb a Báthory-család lépett.

Az országos események közül legközelebb érintette Aradot a Dózsa-lázadás, a reformáció fellépte és terjedése; ugyancsak részben e mozgalmak kapcsán jelentkeznek már ekkor a nemzetiségi versengések.

Dózsa kuruc népe megszállotta Aradot, Világost, meghódította Lippát és rövid ideig tartó ostrom után Solymost. Eme sikerek gyümölcsét nem soká élvezhette Dózsa népe. A temesvári katasztrófa pár napra rá zúdult a kurucok fejére.

A tulajdonképeni reformációt megelőzőleg Huss János tanai is terjedtek Aradban,¹⁾ de az üldözések (Mátyás és a katolikus papság részéről), főleg pedig a reformáció erőteljesebb fellépte miatt nemsokára nyomuk veszett.

Jelentékenyebb és maradandóbb szerepe nem volt a kettős vármegye (Arad-Zaránd) területén a protestantizmusnak. Mindkét ágazata (Luther és Calvin) gyorsan jut elég jelentős uralomra. A hitújítás eszméi eme lelkes felkarolásának és rohamos elterjedésének oka sokféle, rájuk nézve kedvező körülményben rejlett. A reformációt közvetlenül megelőző korban Arad-Zaránd területén nagyon sok volt a papi birtok. A csanádi püspök, az aradi káptalan, a váradi püspök, a váradi káptalan, az egri püspök, a paulinus szerzetes rend nagy birtokosai voltak a földnek. Véletlen körülményekből kifolyólag, de még inkább erőszakos birtokszerzés útján, ezek a javadalmak világi urak kezébe mentek át, olyanokéba, kik lelkes hívei voltak a hitújításnak, mint pl. György, brandenburgi örgróf, (Gyula, Lippa, Simánd, stb. birtokosa), Perényi Péter, anyai részről a világosi Báthoryak leszármazottja, temesi gróf és várparancsnok, 1527 után Gyula várának birtokosa, a Massayak, Elek, Ottlaka, stb. urai, Jaksics Anna, Nagylaknak és a Maros balpartján mintegy 17 falunak birtokosa, Petrovics Péter, János Zsigmond egyik gyámja, Csállya várának, Kovaszincz, Panád stb. birtokosa és még mások számosan. Ami a katolikus papság kezén még megmaradt, az a török uralom idején (1552—1596.) veszett el, úgy hogy a török hódoltság a katolicizmust csaknem teljesen megsemmisítette. Egy országos bizottság a török kiűzése után mintegy 179 □ mérföldnyi területen csak egy templomot talált: Gyulán. Előmozdította a reformáció terjedését, a nép között való meghonosodását, a várjobbágyosság intézménye. A vár

1) Márki: I. r. 514.

volt a középpont, hol a környező falvak, községek védelme összepon-
tosult. A föld népe eme védelmét szolgálmányokkal és a védelemben
való közreműködésével tartozott meghálálni. A várak új szertartásu
templomaiban ismerkedett meg az ő nyelvükön tartott istentisztelettel
meg az új tanokkal, így tehát a környék hite a várurak, gyakran vár-
kapitányok hite szerint alakult. Végül fejlesztette és erősítette a protes-
tantismust Arad-Zarándban az is, hogy Záránd a nagyváradi béke után
(1538) állandóan az erdélyi fejedelmet uralta.¹⁾

Bizonyosra vehetjük, hogy Luther tanai nagyon korán jutottak el
Aradba. Gyulán már 1520-ban voltak követői, Lippán 1522-ben. Leg-
lelkesebb híve és támogatója György, brandenburgi örgróf volt, ki
1525-ben személyesen kereste fel Luthert Wittenbergában. A kálvinisták
egyháza szintén korán alakult meg. Mely évben, nem tudjuk, de 1549-ben
Torony mezővárosában már zsinatuk is volt.

A protestans egyházak ezen térfoglalása, eltekintve minden poli-
tikai visszahatásától, a megye belső életére azzal az el nem vitatható
következéssel járt, hogy a vegyes ajku népességben a — talán kisebb-
ségben levő — magyarságnak praedomináló szerepet juttatott.

A középkor utolsó századában Arad-Zarándot tulnyomólag magya-
rok lakták, de már kezd számuk fogyni és idegenek foglalnak lassan
tért. Tót telepedésre vall egyes helységek máig is tótosan hangzó neve,
(Dézna: Deznye, Milova, Kladova), vagy „tót“ jelző neve. (Taucz=Tót,
Tótfalu, Tót-Hódos, Tót-Zaránd). E szórványos telepedések az idők
folyamán elenyésztek, nyomuk veszett. Épp úgy enyésztek el a beköl-
tözött bolgárok. Nagy tömegben özönlöttek be Arad-Zarándba a szerbek
vagy rácok. Albert király 1439-ben odaadta a híres Brankovics György
despotának Világost, messze kiterjedt uradalmakkal együtt és ez a rész
volt támaszpontja a későbbi nagy tömegű szerb beköltözésnek. Végzetes
volt a rácság szereplése Aradban. Nagy tömegben élén, mint fegy-
veres nép, alkalmas eszközül kínálkozott a pártharcokban, a török hábo-
rúkbán, de mindig megbizhatatlan, csalárd és áruló. Híres fölkelésük
Csermi Jován, a fekete Iván, fekete cár alatt a független Rácország,
rác paraszt-állam ábrándjának megvalósítására történt. A lázadás, mely
a Duna-Tisza közén kezdődött, itt ért Aradban a fekete cár elesével
véget (1527). Megbizhatatlan és káros szereplése volt a rácságnak
Petrovics Péter vezetése alatt Martinuzzi idején.

Az oláhok is nagyobb számban éltek még a török uralom alatt
Arad földjén. Ittlétöknek első oklevélbeli nyomát 1318-ban találjuk.²⁾ Je-
lentékeny befolyásuk a megyei életre, sem országos viszonyokra nem volt.
Úgy látszik, némileg elkülönítve éltek, saját vajdáik alatt. Idegen elemül

¹⁾ Rác Károly: A Zárándi Egyházmegye története, i. v. h. — ²⁾ Márki I. 502.

emlithető még a török előtti korban a német. Számuk nagyon gyér és szórványosan laktak.

Ha ennyiféle nép él, földrajzilag el nem különödötte, egy nagy térségen, mely viszont földrajzi egységet képez, a szükségképi történeti fejlemény az, hogy hosszú időtartamon át egymásra kölcsönösen hatva, bizonyos magasabb eszményi egység áll elé, legyen az akár a nyelv, a hit, akár a hadi, vagy politikai összetartozandóság, vagy más intézmények és szövetkezés eszményi egysége. Eme magasabb történeti fejlődés fokára Arad-Zaránd nem juthatott, mert közbejött gátlólag a nagy katasztrófa: a török hódítás. A török uralmat nagyon kevés megye sinlette meg annyira, mint Arad; felforgatott, elpusztított a török mindent s mikor visszatakarodott, sivatagot hagyott maga után.

Ama zavaros időben, mely Buda török megszállását (1541) és Izabella udvarának Lippára, (utóbb Gyulafehérvárra) való visszavonulását követte, Arad-Zaránd területe állandó hadakozásoknak volt színhelye. Petrovicsnak, a rácok fejének szembeszállása Frater Györggyel sok pusztulást, vérontást okozott és lényegesen könnyítette a török előnyomulását. Várakkal a terület eléggé volt megrakva, de a kormányzat zavarai, belső versengés, a hadi nép csekély száma, nem engedték a védelmet erőre kapni. A várak között Aradban legjelentősebb volt Arad-vára és Lippa, Zárándban, Gyulát nem tekintve, Borosjenő. 1550-ben törtek a törökök első ízben sűrű csapatokban Aradra. Kászon basa alatt Aradvárosát megvették, felgyújtották, a lakosságot leöldösték, a gyermekeket rabul hurcolták el. A török azonban ekkor még nem maradt itt, úgy hogy a menekülők visszatérhettek s Aradvárosa újra épülhetett. A következő esztendő (1551) megint küzdelmes volt. Lippának kapitánya, Pethő, megadta magát, átadva a várat Szokoli Mehemed beglerbégnek, ki Uleman basát rendelte oda parancsnokul. — Ekkor azonban a vár nem maradt soká a törökök kezében, mert a keresztények az év vége felé visszavették. Castaldo, a vezér, Aldanát rendelte oda parancsnokul. 1522-ben elesett Temesvár, hol Losonczy István hősi halált halt. Temesvár alól Lippa ellen vezette Kászon basa csapatjait, meg is vette és Solymost is megszállotta. Lippát a török nagyon megerősítette és onnan behódoltatta az egész Aradot, magát Aradvárosát is. A zárándi részeken Gyula megvétele után, 1566-ban került a sor Borosjenőre és a többi kisebb várra (Világos). A hadi szerencsének ily kedvezése után a török állandó uralomra rendezkedett be Arad-Zaránd vidékein. Három szandságot szervezett: Arad, Lippa, Borosjenő. — A várak védőműveit megerősítette, az adót kiróttá, a pusztítást, harácsot, napirendre vette. E területek sorsán azonban sokat változtatott az erdélyi politika és a tizenötéves háború (1593—1608). Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem, szakítván a hagyományos török

barátsággal és védelemmel, Rudolf mellé állott (1595). A szövetség megkötése után nagy sikerrel indult meg itt a délvidéken a háború. Zsigmond fejedelem kitűnő vezére, Borbély György visszafoglalta Lippát, Jenőt; összesen mintegy 18 vár került vissza magyar kézbe, köztük Arad, Világos, Pankota, Solymos, stb. (1595).

Megyénk eme felszabadulása rövid időre szólott; hamarosan vissza fog térni még a török uralom, de állandóvá lett az a körülmény, hogy sorsa Erdély sorsától ezentúl teljesen elválaszthatatlan. Amely hatalom rendelkezik Erdélylyel, ugyanaz rendelkezik Araddal is. Eme szorosabb kapcsolat történelmi előzményei ezek.

Amikor Izabella királyné 1541-ben Budáról Lippára költözött, hogy Erdély feletti uralmát fiának, János Zsigmondnak gyámjaival együtt átvegye, a királyné birtokában Magyarország területén nyolc vármegye volt és pedig: Arad, Zaránd, Bihar, Békés, Csongrád, Külső-Szolnok és Temes — ezek az úgynevezett „Részek,“ Partium. Világos dolog, hogy e Részek a királyné tanácsadóinak befolyása és vezetése alatt állottak. Ámde törvényesen szabályozva az Erdélyhez tartozásuk vagy nem-tartozásuk nem volt, noha a Részek dolgai az erdélyi urakból egybehívott országgyűléseken szóba kerültek. 1544-ben végre megtörtént Tordán az egyesülés akképen, hogy ott a Részek is képviselve voltak. Kétségé vált azonban ez unió, amikor Martinuzzi Erdélyt Ferdinánd kezére akarván juttatni, Ferdinánd hadai Castaldo alatt a Délvidéken megjelentek, sőt Lippát el is foglalták, hol Aldana lett a kapitány. A pozsonyi országgyűlés 1552-ben törvénybe foglalta Erdélynek és a Részeknek Magyarországgal való egyesülését. A Részek rendei a Simándra egybehívott tábori országgyűlésen (1552) az egyesülés kimondását és a felkelésre, hadi adózásra vonatkozó felhívást, melyet Losonczy István, mint királyi biztos terjesztett eléjük, hidegen fogadták, sőt tiltakoztak ellene, de a közeledő török veszedelem hamar jobb megfontolásra bírta őket. Az egyesülés ugyan papiroson maradt, mert a török uralom nem engedte megvalósulni, ellenben a bekövetkezett harcokban Arad-Zaránd nemessége bőven meghozta a maga véráldozatát.

Báthory Zsigmond németbarát politikájának végső következtése az volt, hogy Erdély sok belső harc, sok vérontás után, rövid időre német uralom, német befolyás alá került. Megjelent ott Basta, kinek hadai egymásután megszállották Arad-Zaránd várait is, így Lippát és Jenőt. De ez a német uralom, mely Erdélyt és a Részeket fenyegette, nagyon rövid életű volt. Új fordulatot jelez Bocskay István felkelése (1605). Arad-Zaránd rendei hozzá állottak, váraik: Lippa, Jenő, Arad, Világos stb. a fejedelem kezére jutottak. Azonban Bocskaynak, de még inkább fejedelmi székét betöltő utódainak életkérdéssé vált a porta kegye, melyet csak ígéretekkel lehetett megnyerni. Már Rákóczi Zsigmond

(1605—7) fejedelem ígérte oda a töröknek Lippát és Jenőt. Ez az ígérlet mint nyomasztó lidércálmom lebegett jó ideig Erdély fejedelmei fölött. Rákóczi Zsigmond rövid uralkodása különben Arad-Zarándot annyiban érdeklí szorosabban, hogy vitézeiből, jelesebb katonáiból új aradi nemességet és birtokosságot kreált, a romban heverő Aradot oda ajándékozta a várral együtt 160 vitéz rác katonának. Arad ezzel a holtakból éled fel.

Báthory Gábor (1608—1613) mind külön azon volt, hogy Erdély végvárait — ilyenekül tekintették Váradot, Lippát, Jenőt — megtarthassa és erősítette is a várakat, de mikor szertelenkedéseivel Erdélyt és az aradi urakat is magára haragitotta, ezek a portánál bevádolták a fejedelmet, emlékeztetve így a törököt a fennálló, de nem teljesült ígéretekre. Azonközben Bethlen Gábor ül Erdély fejedelmi székébe (1613—1629).

Amilyen dicsőséges, fényes és Erdély hatalmi állására nézve emelő hatású volt Bethlen Gábor uralkodása, lehet mondanunk, oly szomorú volt Aradra nézve. Bethlen kezdettől fogva tisztában volt a helyzettel és jobban ismerte a törököt, semhogy ne tudta volna, hogy a török kegye, jóindulata, pártfogása áldozatot kíván, s mi lehetne más az áldozat, mint a fenyegetett, egyszer már birt, de a töröktől elvett vég-helyek. Aradnak kellett megfizetni a szultán kegyének költségeit.

A helyzet nem sokkal Bethlen fejedelmi székbe-lépte után kezdett kiélesedni. A török sürgetve követelte a vég-helyek átadását és háborúra készült, impozáns hadierővel akarva fellépni. Bethlen és Erdély rendei megértették a nagy veszedelmet: a vég-helyeket át kell adni. Arad várai ellenállást fejtenek ki, Bethlen fegyveres erőt vesz alkalmazásba; ostrom útján megveszi Lippát és átadja Araddal, Solymossal, s még néhány várral együtt a töröknek, a temesvári beglerbégnek (1616). Zárándban Borosjenő egyelőre Bethlennél maradt. Sok keserűségbe került a fejedelemnek már Arad átadása, s nem látta még a kényszerűségnek bekövetkeztét, hogy a török kívánatainak engedjen. Huzza-halasztja tehát Jenő átadását, mely Bethlen életében azután el is maradt. Záránd még épen állott, fő-helye Borosjenő is. Aradból kevés maradt, ezt a keveset 1526-ban a gyulafehérvári országgyűlés bekebelezte Zárándba.

Arad megye megszűnt, csak 1735-ben támad fel újra. — Borosjenő birtoklásának kérdése még I. Rákóczi György (1630—1648) idején sem került le a napirendről, de a kitűnő fejedelem éppen nem volt hajlandó a töröknek kedveskedni. Apróbb csete-patékban Pankota, Paulis, Szalonta mellett véres veszteséget okozott a töröknek, s mikor e harcok után Szászvárosban békét kötöttek (1636), Borosjenő Rákóczié maradt. Erdély fejedelmei ezután még nagyobb gondot fordítottak Jenő megerősítésére. II. Rákóczi György (1648—60), ez a bátor, jeles katonai

képességü, de kalandor szellemü fejedelem, ki mig lengyel földön járt, hogy trónt szerezzen, a sajátját otthon elveszíté, eléggé gondozta Jenő várát, de mégis az ő idejében került a török birtokába a vár. Őrsége gyáván általadta 1658-ban. Ezt megelőzőleg Arad vára is szenvedett uralkodása alatt. A törököt ugyan kiverte, de a várat és a várost elpusztította. Jenő eleste után Dézna és Halmágy várak is török kézre kerültek. Ezzel a török uralom teljes volt Arad-Zaránd területén. A pusztulás, rablás, öldöklés rettenetes volt.

Azonközben Erdély fejedelmi széke körül heves viszályok támadtak. E versengésben II. Rákóczi György, Barcsai, Kemény János voltak érdekelve. Végre a török Apaffyt tette meg fejedelemnek (1662—1690). Az elszakított részek, Arad-Zaránd, ha tényleg török hódoltság voltak is, Apaffyval éreztek közösséget. Apaffy, mint a porta kegyeltje, felszólalt több izben, ha Arad-Zarándban sérelmek, pusztítások történtek.

Abból a szomorú helyzetből, melybe megyénk 1658 után jutott, Arad-Zarándot a tizenhatéves háború (1683—1699) szabadította ki. A kereszténység fényes győzelmei után (Bécs, Párkány) a délvidék felszabadítására került a sor. Arad várát 1675-ben foglalták vissza, de feldúlták és elhagyták, úgy hogy a török újra megszállhatta. Véglegesen 1678-ban szabadult fel Arad vára. Lippát Caraffa 1678-ban foglalta el, 1690-ben Köprüli Musztafa nagyvezér visszavette, de Veterani még ugyanazon esztendőben újra elfoglalta. 1695-ben II. Musztafa bevette és védőműveit leromboltatta, falait lebontatta. Azért szüntette meg vár jellegét, mivel az a visszahódított területen elszigetelten, egymagában álló vár hosszú ideig tartható úgy sem volt. Borosjenőt Veteráni 1693-ban foglalta el, az őrség sértetlenül vonult ki a várból. A nagy háború a karlovici békével ért véget (1699). Magyarország a bánóság kivételével felszabadult; felszabadult tehát Arad-Zaránd is, csak a Maroson túl fekvő részek, a mai Temes, Krassó-Szörény éjszaki részei nem kerültek akkor vissza. Arad megye a Maros folyóban délen természetes határt nyert.

Zürzavaros állapotok maradtak a török után. Ha eddig minden érdeket a védelem, a létért való élet-halálharc kötött le, most egy gyors menetü újjászületés és megújulás szerencsés folyamatának kellett volna bekövetkezni, mint IV. Béla alatt a tatárjárás után. De itt a történelem géniusza nem kedvezett. Bizonytalanság, hatalmi érdekek ellentéte és ebből folyó belső összeütközések, a szervező képesség hiánya késleltette a sebek hegedését. A török csaknem másfélszázados (1550—1799) itt-lakozása semmit, de semmit sem hagyott örökül, sem vallásából, sem hadi, sem közigazgatási rendszeréből, még szókincséből is alig valamit. Csak egy tekintetben volt hatása: a harci képesség ébrentartásában, melyre rákényszerítette a föld népeit. A várak romokban he-

verték, a föld népe koldus, a föld maga nagyrészt műveletlen. A magyarság elenyészett, a rácság, bizonyos katonai szervezettel birva, van túlerőben. A régi megyék, Arad-Zaránd, nem léteztek többé. Császári hadak, — noha a magyarság jelentékeny részvételével — szabadították fel az országot, következképp a német hatalomra maradt a további rendelkezés feladata és szerintük, joga is

A karlovicai béke — (1799) területileg lényegesen megnyirbálta a megye területét. A török birtokának határvonalául a Maros állapítottván meg, elszakított tőle a krassó-szörényi rész, Facset vidéke, és elveszett a lippai járás. Összesen két járás maradt meg a megyéből, az *aradi* és *tótváradi*.¹⁾

A török visszavonultával a megye határör-területté alakul át, melyen túlnyomó részben rác őrség tanyázik, külön kedvezményeket nyerve az udvartól. A megyét nevezet szerint fenntartják, tisztviselői kara azonban hiányzik, vagy ha van is, hatósági működése szünetel. A földbirtok legnagyobb része kamarai tulajdonná lett.

A várország sajátos helyzete, függetlenítése a megyei hatóságtól, szembehelyezése és felhasználása a magyar érdekek ellenében, reális lététől teljesen megfosztotta. Csak név szerint élt, mint Magyarország testének egyik elsenyedvő része. „Aradban és az egész határörvidéken I. Lipót olyan Hinterlandot teremtett, mely anyagi javak fejében csak Bécs intését várta, hogy a forrongó Magyarországra orozva támadjon; úgyszólván négy évtizedre kiszakította Aradot és Zárándot az alkotmány áldásaiból s a magyar állameszme ellen már ebben az 1703. esztendőben bravo-szolgálatra kényszerítette az ősi Aradvármegye területére becsődített idegeneket“.²⁾

A pusztá geográfiai névként létező, rácoktól ellepett Aradvármegyétől nem volt várható, hogy népessége tömegeivel, lakossága érzületével II. Rákóczi Ferenc „pro patria et libertate“ jelszavát lobogtató zászlóihoz szegődjék. Sőt ellenkezőleg, mihelyt Rákóczi magyar területre lépett (1703 jul. 4.), Bécsből rögtön leérkezett a parancs, mely a rácokat fegyverre szőlította a „lázadó“ magyarok ellen. Vezérük, Tököli János, engedett a felszólításnak és rátört a kurucokra. Sok rablás, fosztogatás és csatározás színhelye lett ismét a vármegye. Rákóczi egyik megerősített véghelye Sarkad volt, onnan intézte támadásait a martalóc ráchadak ellen. A kurucok Károlyi Sándor alatt többszörösen támadtak Arad várára, sok kárt tettek benne, de meg nem vették. Több ízben azonban felgyújtották a várost. A kurucok dúlásaiból s a rácság portyázásaiból eredő nyomort fokozta a dühöngő pestis. A szatmári békének maguk a rácok is örültek; olyan valópon-

¹⁾ Fábíán: 16. l. — ²⁾ Márki: II. r. 276.

ton köszöntött be reájuk a béke, amikor a császári ház iránti hűségök már-már megrendült.

Új korszak következik most. Arad megye kezd törvényhatóságilag és területileg megalakulni. A török háborúban (1717) felszabadul a Bánság, a Marostól délre eső rész (lippai járás) ebbe kebeleztetik be. Kevés volt az a terület, mely Aradból megmaradt. Hogy a területet megnöveljék, Zaránd egy részét felszabadítván, ezt az erdélyi gubernium alól Aradhoz csatolták. Az új terület: *Arad-Zaránd egyesített vármegyék*. Hiányzott még az országgyűlési törvényesítés. Még mielőtt ez bekövetkezett volna, már tisztviselőket is adnak az új megyének. Gróf Consbruch, kit 1721-ben iktattak be a főispáni székbe, egészen önhatalmulag Edelspacher Zsigmondot teszi meg megyei inspectorrá és főispáni helyettesé, Bibics Jakabot pedig alispánná (1735).

Közbejött a Peró-lázadás, melynek eredete és lényege következő. A bécsi kormány azon mesterkedett, hogy a görög kel. vallásu szerbeket únióra, vagyis a katolika egyházhoz való csatlakozásra bírja. Pero, izzó gyűlölettől különben is eltelve lévén a bécsi udvar iránt, mert ez, mint hitte, a rácokat eszközözül használja fel minden elismerés nélkül, szövögetni kezdte egy összeesküvés szálait. Magyar kurucokkal lépett szövetségre, kiket rá is birt a felkelésre. Később a rácok cserben hagyták és elárulták a magyarokat. Gyula mellett és Erdőhegy alatt (1755) verték széjjel nemesi felkelők seregével és aradi rác hadakkal a felkelőket. Perót már korábban elfogták Aradon, hadi törvényszék elé állították, megkínózták és kivégezték. Bűnös társai szintén megkapták a büntetést.

E véres epizódnak Aradra nézve kettős fontos következése volt. *A megyei hatóságok helyreállítása* égető szükséggé vált; továbbá a megbizhatatlannak bizonyult *rác örvidéki csapatok feloszlása*. Ezzel a rác nép elsőbbségének megszüntetése a biztonság, rend és nyugalom egyik főfeltételévé lett.

Mihelyt a megyei hatóság átveszi az uralmat és a rácság örvidéki katonai szolgálatát megszüntetik, a rácok nagy tömegben kivándorolnak Oroszországba. (1751).

A megyének végleges visszacsatolását Magyarországhoz az 1741-iki XVIII. törvénycikk mondotta ki, hozzátéve, hogy mihelyt nyugodtabb idők következnek, a katonai szervezet megszűnik s a megye saját kormányzata és országos hatóság alá helyeztetik. Mindez be is következett. Grassalkovics Antal főispán nevéhez fűződik a nagy átalakulás. 1750-ben már minden be volt fejezve: a határörvidék már be volt kebelezve, a megye területe a zarándi és borosjenői járással kiegészítve (csak a halmágyi járás nem tartozott még Aradhoz, ennek bekebelezése 1876-ban történt) s így a megyei kormányhatóság megkezdhetette működését. A megyei

székházat Világosra tervezték, hozzá is fogtak építéséhez, de végre abbahagyták. *1748-ban azonban kimondották, hogy Aradon építik fel, így lett Arad a vármegye székhelye.*

Lehet mondanunk, hogy Aradmegye történeti megalakulása épen a XVIII. század derekán befejezést nyert — post tot discrimina rerum. További története, miután politikai faktorrá emelkedett, szoros kapcsolatban áll az ország történetével.

Most kezdődik a belső megalakulás, fejlődés, gyarapodás, a külföldi népek és nemzetiségek elhelyezkedése, községek, telepek létesítése, mindaddig, míg a sok járás-kelés, néphullámszórás a jelenkori alakulatban befejezést nem nyert. A megye, mint említve volt, Aradon állandósította székhelyét, mely eseményrel maga a város is új korszak küszöbét lépi át.¹⁾

Amikor a vármegye 1750-ben politikailag megalakult, földének ügye sehogysem volt elrendezve. A birtokosság kevés számú, a községek elpusztultak, a lakosság nagyon gyér, a föld legnagyobb részét az államhatalom tulajdonítja el, hogy bizonyos szolgálatok fejében udvari kegyeltek kapják jutalmul.

Mekkora volt a pusztulás, nagyon szembevetően mutatja a következő adat.

Nyomtalanul eltűnt, s csak magyar nevét hagyta fenn összesen 257 község. Nevüket fenntartotta az I. Ferdinánd alatt (1561) keletkezett, ugynevezett Földváry-féle regestrum, melynek kettős példányát a megyei levéltár őrzi.²⁾ Még ezeken kívül is tűntek el községek; nevüket legfeljebb egy-egy pusztta tartotta fenn. Több községnek jelzős neve helyett fennmaradt a pusztta név. Volt pl. Magyar-Dúd, Agyagos-Dúd, Székes-Dúd és Felső-Dúd, most csak egy Dúd van. Ilyen eltűnt községek nevei pl. Abád, Alsófalva, Asszonlaka, Buda, Bálványos, Borostelek, Kis-Bátor, Ekeröttő (= Ökörítő : = ökör-itó = ökör-itató), Déghfalva, (Dégh), Egyházaskerek, Eperjes, Hosszugyarak, Kápolna, Káposztás, Pokolfalva, Pálélése (ma Paulis), stb.

Megszorítja e számot az, hogy Aradmegye területe akkori időben (1561) nagyobb volt, a Marostól délre is volt hozzátartozó rész, s így a községek közül sok a mai Csanád-, Temes- és Hunyadmegye területén is fekehetett, ami azonban a pusztulás nagyságának jellemzésére közömbös dolog.

Ugyanazon lajstrom felemlíti több mint másfélszáz eltűnt magyar

¹⁾ Minthogy Arad városának monografikus leírása e műnek egyik jelentősebb része lesz, egyelőre mellőzzük a város viharos múltjának, jelenlegi lakossága és intézményei megalakulásának előadását, hogy ezt a városnak szánt külön terjedelmes fejezetben pótolhassuk. — ²⁾ Fábrián: Aradm. leírása I. r. 20. l.; Parecz: Aradmegye ismertetése 6. l.

család nevét, a birtokosokét és nagyon sok oly magyar nevét is, akiknek neve eloláhosodott.

A pusztulás helyén új életnek kell vala sarjadni. Állami, gazdasági és hadügyi érdek volt egyaránt az ellenség eltakarodtával és az ország békéjének megszerzésével a pusztaság benépesítése. Így indul meg tehát a telepítés folyamata. Báró *Haruckern* György kezdi meg, Glogovácra és Elekre telepítve elzászi, lotheringeni és württembergi németeket (1724), 1746-ban Aradszentmártonba németeket és kevés számú magyart. Borosjenőben is németeket telepítettek le, Bibics Jakab Szentannán honosít meg németeket.

A magyar telepítésnek ekkor akadunk első jelentősebb kísérletére. Lovászi Mihály telepített 1753-han Pécskára és a hozzátartozó pusztákra (Szindő, Kispereg, Szionda, stb.) hevesi magyarokat, néhány pusztára azonban oláhokat is. 1752-ben Uj-Fazekas-Varsándot szállják meg orosz-házi magyarok.¹⁾

Észrevétlen telepedik meg, terjeszkedik e korban a magaslatokról leereszkedve, az oláhság. Beolvasztó hatása nagy; a magyarság rohamosan veszi át nyelvét és vallását is. A községek magyar nevei elrománosodnak, vagy a legmagyarabb hangzású névvel bírók ma tiszta oláh községek (Jószáshely, Szabadhely, Ménesi, Somoskesz, Seprős, Talpas). — A tótok szintén megszállnak egyes helyeket. Nevezetesebb telepedésük a XVIII. és XIX. században történik, de erről a maga helyén lesz szó.

Arad megye története 1751 után.

A megye megalakulása, illetőleg a marosi határőrvidék bekebelezése után a megye belső élete nagyon mozgalmas volt. A rácság kívándorlása, az oláhság térfoglalása, felekezeti ellentétes törekvések az unio mellett és ellen, agrárius lázítások és lázadások, rablócsapatok garázdálkodása. Forray alispán elrablása teszi e mozgalmasság lényegét.²⁾ A parasztság mozgalma mintegy előjátéka a *Hora-Kloska* lázadásnak, II. József első rendeleteit a megye bizalommal fogadta, csak a német nyelvnek államnyelvvé való emelése ellen szólalt fel, ha nem is tiltakozott, kérve a helytartótanács útján ő felségét, hogy a latint, ezt az ép oly hasznos, mint szükséges nyelvet a közhivatalokban továbbra is fenntartani sziveskedjék.

Mikor a császár 1785. márc. 18-iki rendeletével az országot tiz kerületre osztotta, Arad, Bihar, Szabolcs, Békés, Csongrád és Csanád megyékkel együtt, a *nagyváradi* kerületbe osztatott be. E kerület biztosa gróf Teleki Sámuel lett. Ez időtől kezdve a megye területén (mert

¹⁾ L. Adatok Uj-Fazekas-Varsánd történetéhez. Összeállította Csepregi György 9. l. — ²⁾ Márki: 414—446.

megyéről többé nem szólhatunk), egészen új kinevezési alapon nyugvó közigazgatási rendszer lépett életbe. Ez azonban a maga működési körében nagyon gátolva volt, a felsőbb rendeleteket nem bírta végrehajtani s főleg az adóbehajtás körül merültek fel nehézségek. Zavarások, elégedetlenség, resitsencia jelentkezett mindenütt. Mindezek ellen a megyében lakó rendek ismételten tiltakoztak.

Az erdélyi oláhság forrongása Hora és Kloska idején (1782—85) ide is átterjedt. Rablások, gyilkosságok, az úrilakok felgyújtása (Soborsin felégetése, a Forray-kastély feldulása) napirenden volt. A lázadó rablók azt terjesztették, hogy a császártól jött a rendelet, mely szerint a magyar nemességet mind ki kell irtani. A lázadók már Radnát és Lippát is fenyegették, sőt Aradon is el voltak már a legrosszabbra készülve. Azonban a mozgalom Solymosnál tovább nem terjedt. Itt már a magyar urak fegyveres cselédjeikkel visszaverték a lázadókat, sőt tizet közülök el is fogtak. Ezek után a népet lassan-lassan le lehetett csillapítani. Sok szolgálatot tettek ebben a jobb érzésű gör. kel. lelkészek, kik közül viszont sokan annál inkább bujtogatták a parasztságot. A Körös völgyében is jelentkezett a lázadás. Itt azonban katonai erő nyomta el és fogta el a főbujtogató pópákat. Hogy a körösvölgyi lázadók Világos bástyái között búvóhelyet ne találhassanak, Bohus János összelődöztette a falakat. Végül megjelent a katonaság a Maros völgyében is. 1785 dec. vége felé elfogták Horát és Kloskát, ezzel aztán a lázadás alábbhagyott. Aradban szigorú büntetést szabtak a főbb cinkosokra, a népet viszont nagy tapintattal megnyugtatták.

Zavargások, elégedetlenség, resistencia kerültek újra felszínre. Mindezek ellen a megyében lakó rendek ismételten tiltakoztak.

Az 1787-ben kitört török háború a megye lakosságára nagy terheket rótt. Ujoncokat kellett kiállítania, fuvarozást kellett végezni, takarmányt és élelmet szállítani. A harc sebesültjeit is nagyrészt Arad megyében helyezték el. A terhek csaknem elviselhetetlenek voltak.

Új remények éledtek, szebb napok voltak várhatók, amikor II. József 1790. január 28-án kelt rendeletével helyreállította az alkotmányt. A megyei élet újra kezdődött. Főispánná Almásy Pál lön kinevezve. A megyegyűléseket jobbra alkotmányos sérelmek foglalkoztatták, melyek ellen felírtak a helytartótanács útján.

Alig lépett II. Lipót trónra, azonnal felmentette a királyi biztosoakat és főispáni helytartókat. Almásy hazafias szellemben vezette a megye ügyeit. Választás útján Edelspacher Zsigmond került melléje az alispáni székbe. Az egybehívandó országgyűlésre galánthai gróf Fekete János vezérőrnagy, ki hazafias felbuzdulásában önként ajánlkozott, lön követül kiküldve, követtársául Kázsonyi András választatott. A követi utasítások nem egészen szabadelvűek; némi aggodalmaskodás mutat-

kozik bennök, ámbár, mint Márki találóan mondja: hazafiság, honszeretet sugárzik ki a rendek minden tetteiből.¹⁾

Heves vitákat provokált Aradmegye rendei között a temesvári szerb kongresszus ügye, melyen, mintegy a megye háta mögött, teljesen elmellőzve a megye közbenjárását, jelentek meg Aradból is a szerbek kiküldöttjei. Nem akart e kongresszus kevesebbet, mint külön autonómiát a szerbek részére. Az egyik aradi követ, *Tököli Sebő*, szólalt fel leghevesebben a tervbe vett alkotmányértés ellen, nem kívánva többet a szerbek részére, mint részesedést az őket *Magyarországgal polgárilag egyesítő polgári jogokban és törvényekben*. Felszólalása hiába volt. II. Lipót felállította az illir kancelláriát.

Az országgyűlés egybehivatott, a koronázásra készültek, de ezt megelőzőleg egy kis kanapéprocesszus folyt le. A rendek e miatt a bandérium felküldését elhalasztották. A kir. leiratra Arad követei, a rendek utasításának megfelelően, hol szigorúbb követeléssel, hol pedig az alkotmányos sérelmek elkerülésének előrelátó óvatosságával tették meg előterjesztéseiket. Arad rendei és az őket képviselő követek szinte meglepő politikai bölcsességet fejtettek ki e veszedelmes korszakban.

A francia forradalom eszméi Aradmegyében is találtak lelkes hívekre. Olvasták a francia enciklopedistákat. A vármegye 1794-ben kimondotta, hogy minden polgárnak jogában áll gondolatai szabad közlése, és Martinovicsnak is akadtak társai: Sehy Ferenc színész, Réz József szemorvos és Hirgeiszt Ferenc. Utóbbiakat halálra ítélték, de kegyelmet kaptak.

A francia háborúk terheiben a megye jelentékenyen részesedett. 1792—94-ben nagy summa adót szavaztak meg és ujoncokat is toboroztak. A háboruban több alkalommal kitüntette magát az aradi házi-erzed, a 33. számú gyalogezred.

1797-ben résztvesz a megye nemessége is a híres nemesi felkelésben. Szép csapatot alakítottak, melyet a József nádor maga is megsemmisített. Ekkor időzött a nádor Aradon (1797. nov. 23). A csapat el sem ment a harctérre.

Új fegyverre-szólítás következett be 1800-ban szeptember 4. Ekkor is összeverődött jelentékeny áldozattal az aradi csapat, de a harctérre újra nem mentek.

Országgyűlést ez időben 1802-ben tartottak. Követek voltak Török Albert főjegyző és Edelpacher Zsigmond alispán, utóbbi helyett később Frummer Fülöp. A felsőházban a megyét Almásy Pál képviselte.

1805-ben újabb hadi segélyt szavazott meg a megye.

¹⁾ II. 484 l.

1806 elején kötötték a pozsonyi béke. Ezt követőleg a béke idején a megye a maga ügyeivel törődött, utakat épített, községeket szervezett, pusztította a rablócsapatokat. Az 1807-iki országgyűlésen, melyen az előbbi országgyűlés követei képviselték Aradot, több megye azon kérelme került sorra, hogy a magyar nyelv országossá tétessék. A megye lelkesen karolta fel az indítványt s a maga belső életében kezdte is a magyar nyelvet használni.

Ugyanezen időre esik (1807) Károly főherceg, Napoleon nagy ellenfelének, és Ferenc királynak látogatása Aradon.

Az 1808-iki országgyűlésen Arad követei Bittó Albert és Edelpacher Zsigmond, később Lovász Imre voltak. Az aradi nemesség a katonai akadémia céljaira (Ludovica academia) jelentékeny összeget ajándékozott.

1809-ben újra nagy haditerhek neheztek a vármegyére: adó és katonaság. Ez volt az utolsó nemesi felkelés. A háboru nagyon szerencsétlenül végződött.

1811-ben roppant csapás a devalváció. Az ez évi országgyűlésen Aradot ugyancsak Bittó Albert és Edelpacher képviselik. Az utasításban a devalváció-rendelet visszavonása iránti felirat készítése volt foglalva. Mind hasztalan!

Mikor 1812-ben újra ujoncokat kértek (a francia-orosz háboru alkalmából), a megye ellenáll, de a gabona-segítséget megadta.

Az 1813—14-iki francia háborukban a megye a pénzbeli és vérbeli segítséget megadta, ugyanigy 1815-ben is Napoleon száz napi uralma idején.

A francia háboruk két nagy aradi hősnek nevét örökítették meg: b. Simonyi József őbester és Skultéti László zászlótartóét. Simonyi Vadászt és Bélzerindet kapta vitézi tettei jutalmául, Vadászon temették is el, Skultéti sirja az újaradi temetőben van. Egy harmadik aradi hős, a háziezred ezredese, Andrassy Dávid a harctéren esett el.

Ezentul Aradmegye belső élete 1848-ig kevésbé változatos vagy mozgalmas.

1815-ben felépítik a székházat, 1827-ben b. Orczy Lőrincz lesz főispán, 1834-ben a megye tiltakozik Arad városának szabad királyi várossá való felemelése ellen. Sőt körlevelet is intézett a többi megyéhez, hogy tiltakozzanak e kormányintézkedés ellen. Az országgyűlésen elő is fordult a sérelmi eset, de hiába hozták fel. 1835-ben V. Ferdinánd elismerte Arad kiváltságát.

A szigorubb politikai életben Aradmegyének 1825—1848-ig alig volt különleges szerepe, vezető, impulziv szerepe pedig, mint Bars vagy Szathmár megyének éppen nem. 1825—27-ben Kovács János és Bittó Albert alispánok voltak követei. Sérelmi ügyeket és a Részek visszatolásának kérdését szorgalmazták.

1830-ban (szept. 14—dec. 30) a követek, Bittó Albert és Fascho József ellen nagy ingerültség támadt, mivel túllépték az újoncok megajánlásában az utasításokban foglalt praeliminare létszámát.

1832—36-ban követek voltak: Atzél Antal táblabíró és Török Gábor főszolgabíró. Mindkettő szabadelvű férfiú volt. Az utasítások (örökváltság mellett) általában liberálisok. Az erősödő liberalizmussal karöltve jár az ellenzéki szellem erősödése.

Az 1839—40. és 43—44-iki országgyűlésnek Aradot érdeklő kiválóbb mozzanata alig volt. Török Gábor és Csernovits Péter választottak követekül. Utóbbit nagylelkűsége, áldozatkészsége s egyszersmind könnyelmű pazarlása tette Arad egyik leghíresebb férfiává.

Következett az utolsó pozsonyi országgyűlés 1847. nov. 12.—1848. április 11.-ig. Arad követeiként a szabadelvű Bohus János és Biró Imre jelennek meg Pozsonyban. Az utasítások szabadelvűek. A hosszúra elnyúló sérelmi vitában Arad több fontos tekintetben volt érdekelve: így a visszacsatolt Részek követküldési jogát nézve és az administratori sérelem tekintetében. A 48-as törvények révén Aradra nézve nyereség volt a zarándi rész idecsatolása s több vasutvonal tervezésének becikkelyezése. Arad városa egy képviselő küldésére nyert jogot, a megye hat választókerületre osztatott. A többi törvény (népképviselő, közös teherviselés, sajtószabadság stb.) ép oly áldásos volt Aradra, mint az egész országra nézve.

Társadalmi és belső gazdasági téren 1825—48-ig Arad belső életében viszonylag talán gyorsabban kelt ki a mag, melyet Széchenyi elhintett. Csatornák keletkeznek, (Nádor csatorna), lecsapolások történnek, mintagazdaságok keletkeznek (József nádor uradalmi), egyesületek, társaskörök, hitelintézetek létesülnek. Sajnos, katasztrófák is sújtották az éledő megyét: kolera (1831), árvíz (1844). A segélyakció ily alkalmakkor különösen a nők részéről nagyszabású volt.

Látogatások, ünneplések is voltak olykor-olykor. Így különösen István nádor körútja alkalmával (1847).

Az 1848—49-iki események Arad megye rendjét és nyugalmát alaposan felforgatták. A legtöbb érdek, természetes, Arad vára és a város sorsához fűződött. A vár őrsege és a város lakossága között a viszony kiélesedvén, bekövetkezett a véres összeütközés: a város sűrű bombázása, a vár heves és véres ostroma, vérengző utcai harc, ami mind Arad városának történetéhez tartozik.

A megye maga is sok vihart élt át. A hadak átvonulása, járásakelése, a toborzás, a nemzetőrök sorozása, itt-ott ellenállás és zendülés erősen megviselte Arad megye népét és községeit.

Elsőnek Kisjenőn, Nadabon és Simándon zendült fel a románság, mely nem akart a nemzetőrségbe lépni (szept.). Katonai erővel nyom-

ták el a zendülést és egy időre helyreállott a rend. Októberben Kovaszincon lázadt fel a nép, rabolt és az urakra tört s ugyanakkor Világoson is fellázadt a román nép. Tótváradon és Konopon szintén rabolni kezdett a tömeg. E zendülések elnyomásában ritka eréllyel és szigorral jártak el. Gaál László és Boczkó Dániel feladata volt a rend helyreállítása. Az elfogott főbb zendülőket kivégezték, tizenhárom falut égettek fel, számos foglyot vitettek Aradra a börtönbe. Ezután a megye keleti részén fojtottak el minden lázadást. Guravojt, Acsucát, Kishalmágyot felgyújtották. Nagyhalmágyot bevették és Ternovánál megint szétverték egy csapat lázadót.

November 26-án az ostromló sereg egy részének megint fel kellett vonulnia a Maros völgyén Zámig, hogy Solymoson, Konopon oláh lázadást fojtson el.

1849. kora elején a megye újabb intézkedéseket tesz, hogy a lázadásokat féken tartsa. E hónapban a megye területén nem igen volt jelentősebb mozgalom. Annál nevezetesebb volt a februáriusi *zarándi hadjárat*, melyben Csutak Kálmán őrnagy megvédte a Maros vonalát a délről előre törekvő osztrákok ellen és megfékezte a lázadókat Zöldes, Petris, Soborsin, Valemare vidékén. Halmágyból is kiűzték február 17-én a felkelőket.

Közeledtek a véres harcok végnapjai. Arad ostroma és végül eleste fejezi be a küzdelmet. A megyében ekkor már csend volt. Irtóztatóbb lett a csend az októberi nagy vértanúság után.

Megkezdődött az abszolutisztikus uralom a maga jól ismert rendszerével és intézkedéseivel. 1852. június 16-án I. Ferenc József Aradban időzött.

Nagyon közelebről érintette Arad megyét az úgynevezett *dollár-ügy*. Ennek lényege röviden ez.¹⁾ Egy titkos bizottság alakult, mely feladatának tekintette, hogy Kossuthnak forradalmi kiáltványát az orosz-török háború (1854) küszöbén terjessze. Együttal árulgattak Amerikában készült dollárpénzjegyeket, hogy az érték begyülemlő összeg forradalmi alapul szolgáljon. A dolog kitudódott. Az összeesküvés tagjai ellen, kik túlnyomó számban az aradi minorita-rendház tagjai, paptanárok voltak, rémületes szigorral jártak el. Hosszú évekre terjedő súlyos börtönbüntetést kaptak, melytől 1857-ben szabadultak meg kegyelem útján.

1860-tól kezdve a megye éled, a magyarság vezető szerepe élesen kiemelkedőben van. Az alkotmány helyreállítása után, 1867-ben a megye normális élete kezdődik.

¹⁾ Márki II. 618.

Nagy erőben való gyarapodást jelentett Arad megyére nézve az 1876. XXXIII., 1877. I. t.-c. intézkedése, mely szerint a volt Zaránd megye jelentékeny része Aradba olvasztatott bele. 34 községet nyert a megye a mai halmágyi járásban.

*

Mindezek, miket rövid áttekintésül itt mintegy kivonatkép Arad megye történetéből előadtam, benn foglaltatnak a kitünő történetíró lelkiismeretességével megírva, a Monografia II. részében.¹⁾ Ez a mű azonban csak 1895-ig terjed. Azóta 15 év zajlott le. A megyének azóta is van története. Hadd egészítsük ki egy pár adalékkal a megye legújabb életének történetét.

A megye belső élete. (1895—1910.)

A megye történetének legutóbbi 15 éve a belső fejlődés időszaka. Lassu e fejlődés menete, de szakadatlan. A kultura, a gazdasági élet, a forgalmi utak és eszközök létesítése, a közigazgatás reformjai terén mindenütt a haladás jelenségeivel találkozunk. Az országos politikai élet hullámtorlódása koronkint meg-megzavarta nálunk is a politika iránt immár közömbössé vált megyei belső életet, de itt viszonylag még elég gyorsan, simán és nagyobb megrázkódás nélkül folyt le az a vihar, mely más megyékben gyökeres felfordulással járt. Így a munka, melynek első célja a nemzeti eszme terjesztése s a közjólét, köz-megnyugvás megteremtése, szakadatlanul folyt csendes, észrevétlen folyamatban.

(*Népoktatás*). A nemzeti eszme terjesztésének egyik főtényezője az iskola, a *népoktatás*. Arad megye népoktatásának tüzetes képét kellő alaposággal Arad megye egyik kitünő tanférfia festette meg,²⁾ úgy hogy e páratlan lelkiismeretességgel és szorgalommal készült mű felment bennünket a részletezés alól. De hogy a nagyobb szerű fejlődésnek tényeit leszögezzük, a hivatkozott műből következő adatokat vesszük által.³⁾

1895-ben Arad megyében csak öt állami iskola volt (Csermő, Világos, Ópaulis, Honctő és Máriaradna). 1910-ben az állami népiskolák száma immár 69. A különböző jellegű (állami, községi, felekezeti v. magán 1—2 és több tanerővel bíró) iskoláknál alkalmazott tanítók száma 1885-ben 320, 1910-ben 518.

1895-ben volt 43 magyar tannyelvű iskola 68 tanerővel.

1910-ben „ 126 „ „ „ 304 „

1) Márki: Arad m. és város története I—II. k — 2) Kehrér Károly, kir. segéd-tanfelügyelő: Arad vármegye és Arad sz. kir. város népoktatásügye 1885—1895. —

3) Az adatok a műben ugyan 1885-ből vannak véve, de 1885-től—1910-ig a nemzeti oktatás fejlődése Arad megyében viszonylag nagyon lassu. Abban az évtizedben az államosítás és nemzeti eszme terjesztésén kívül alig történt valami, ami történt, csak szórványos intézkedés volt.

Nem magyar tannyelvű iskola volt 1895-ben 199, 252 tanerővel.

„ „ „ „ „ 1910-ben 158, 214 „

1885-ben a tankötelesek száma 38.156 volt, 1910-ben 47.942. 1885-ben a rendelkezésre álló tanteremek száma 320, beiskolázható 25.600 tanköteles; 1910-ben 518 elemi iskolai tanteremben beiskolázható 41.440 tanköteles.

1885-ben polgári iskola, gazdasági, iparostanonc iskola, óvoda még a megyében nem volt.

1910-ben a népoktatási tanintézetek és tanerők száma: 1 állami polgári fiúiskola (Újszentanna) 5 tanerővel, 3 gazdasági szakiskola 3, 69 állami jellegű elemi iskola 226, 12 községi jellegű iskola 13, 191 felekezeti jellegű elemi iskola 269, 9 uradalmi és magán jellegű elemi iskola 10 tanerővel.

Sötétíti Arad megye népoktatása fejlődésének eme lélekemelő képét, hogy az iskolát nélkülöző tankötelesek száma 1910-ben 13.696. Sok kedvezőtlen körülmény játszott abban össze, hogy ez a felötlő szám a minimálisra apasztható nem volt. A megye tanügyét intéző férfiak jó akaratán bizonyára nem mult. Ellenben ez a nagyobb szerű fellendülés, a nemzeti szellemű oktatás eme páratlan felvirágzása a megye buzgó tanfelügyelőjének, csejthei *Varjassy Árpád*, kir. tanácsosnak legkiválóbb érdeme. 1910-ben ünnepelte működése 25-ik évfordulóját. Érdemes munkásságát nagy fényvel ünnepelték meg a tanügy férfiai, a megye és város előkelőségei.

Az állami népiskolák nagyobb részt az illető községeknek jelentékeny áldozatával jöhettek létre. Részint épületet, részint felszerelést tartoztak adni, néhol állandó anyagi segílyt is biztosítani. A megyei központ e részben jóakarátú támogatással hatott közre.

A jelenlegi állami népiskolák száma alig harmada Arad megye községei számának. Itt tehát az előmenetelre nagy tér nyílik. Ismerve a népoktatás jelenlegi vezetőinek lelkesedését, buzgalmát és ügyszeretetét, az államosítás további haladása iránt legnagyobb bizalommal lehetünk. Az állami népiskolák földrajzi elhelyezése nem mutatja eddig a tömör vonalban való előretörést, sem a jobban ekszponált helyek megerősítését, hanem inkább a kínálkozó alkalom megragadását. Most a hézagok töltendők be, hogy a magyarság tömörebb sorban, ellenállhatatlanul hatoljon előre.

A népnevelés előmozdítására szolgálnak a kisededővők. Arad megyében jelenleg 20 állami és 7 községi kisededővő áll fenn.

Mezőgazdasági szakiskola 3 van a megye területén: Magyarpécskán, Ópécskán és Székudvaron. E három önálló gazdasági szakiskolán kívül van még a megyében 33 gazdasági ismétlő iskola. Ezek az elemi népiskolákkal kapcsolatosak. Új gazdasági iskola létesítése van tervbe véve Medgyesegyházán és Világoson.

A népoktatás érdekeit szolgálja az újszentannai állami polgári fiúiskola, az aradiakon kívül az egyetlen polgári iskola a megyében. Újszentannán valamikor gimnázium volt. Idő múltán ennek alapja az aradi Bibics-alapu gimnázium részére vétetett át s az intézet Aradra költözött. Így Újszentanna középiskola intézet híján maradt. 1894-ben állították fel

Csejthei Varjassy Árpád kir. tanácsos, Arad vármegye kir. tanfelügyelője.

községi jelleggel a polgári iskolát, mely a régi gimnáziumi (kincstári) épületben nyert elhelyezést. 1901-ben az intézet államivá lett. 1908–9-ben tanulói száma 222 volt. E számadat fényesen igazolja ez intézet fontos kulturális és főképen nemzeti jelentőségét.

Nem kevésbé nagy jelentőségű főleg ipari szempontból az aradi m. kir. állami fa- és fémipari szakiskola. Ennek létesítésében a megyének is jelentékenyebb szerep jutott. A megye állandóan segíyezi évi 600 koronával és e révén az intézet felügyelő bizottságába képviselőt küld ki.

Más irányú, szintén hasznos és céltudatos közmívelődési akció a *népkönyvtárak* létesítése és terjesztése. Ez akciónak főcélja a selejtes és káros hatású ponyvairodalmi termékek kiszorítása erkölcsösebb és tanulságosabb tartalmu művekkel, melyeket a tanügyi kormány juttat az illető községeknek. Jelenleg a megyei népkönyvtárak száma: 11. Következő helyeken van: Arad tanyai (300 koronás), Borosjenő (1000 koronás), Csermő (300 koronás), Gyorok (D. M. K. E. népkönyvtára), Medgyesegyháza (1000 koronás), Körösbökény (500 koronás), Nagyhalmagy (400 koronás), Pankota (1000 koronás), Talpas (700 koronás), Újszentanna (1000 koronás), ugyanitt munkásgimnázium és casinói könyvtár is van, Világos. E könyvtárakat a Muzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa támogatja, de a Kölcsey Egyesület felügyelete alatt állnak. Újabban (1910 végén) a Muzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa Eleken, Székudvaron, Simonyifalván, Honctón és Szapáryligeten vándor népkönyvtárakat létesített.

A *humanitarius érdekek* istápolása, a létező intézmények fejlesztése fontos feladatát képezte a megye közigazgatási tevékenységének. Az aradi megyei közkórházat kibővítették 280.000 korona költséggel. Járványkórházakat építettek több helyütt (Borossebes, Körösbökény), lelegházat létesítettek (Arad), a szegényügyet rendezték (1908), Soborsinban vörös kereszt kórházat alapítottak, melyet a megye 800 koronával segélyezett. Létesült az eleki menház, mint igen nemes intézmény. Ötven szegény számára rendezték be a megye 4000 koronás segélyével.

(*Humánus intézmények, közművelődés*). *Humánus célt* követnek és *közművelődési érdekeknek* szolgálnak a megye rendelkezése vagy gondozása alatt álló különböző alapítványok. Ilyenek:

Cirkvenicai „*László gyermek otthon*“ alapítvány. Néhai József főherceg özvegye, Klotild főhercegnő Cirkvenicán szegény görvélyes és angolkóros gyermekek részére László főherceg emlékére gyógyintézetet alapított. A törvényhatósági bizottság 1897. évi július 12-én tartott közgyűlésében a gyógyintézet javára, egyenként 8000 koronával, két beteg gyermek beajánlása iránti joggal, két ágyalapítványt tett és az intézet fenntartásának előmozdítására azonkívül 4000 koronás alapítványt is megszavazott.

„*Magyar nyelvterjesztési alap*.“ A magyar nyelv használatáról szóló 1830. évi 8-ik törvénycikk hatása alatt a vármegye közönsége 1831. évi Szent-György hava 11-én tartott közgyűlésében határozatilag kimondotta, hogy a megyében lévő számosabb nem magyar ajkú népesség megmagyarosításának sikeresebb eszközlése érdekében a vármegye-béli birtokosok és más hazafiak között gyűjtést indít, és az adakozásokból befolyt összeget a magyar nyelv terjesztése és sikeres oktatására fordítja. A vármegye az ezen gyűjtés folytán keletkezett alapítvány ren-

deltetése tekintetében 1867-ben akként intézkedett, hogy évi 20 forintnyi ösztöndíjban 8 nem magyar ajkú gimnáziumi tanuló részesült, ki a magyar nyelvből jeles előmenetelt tanusított; miután a szóban forgó alapítvány kamatainak felhasználási módja írott szabállyal megszabva nem volt, továbbá miután a tanulóknál a magyar nyelv elsajátítása a jelenleg divó magyar tanrendszer mellett nem érdemnek, hanem feltételnek tekintendő, 1901-ben a törvényhatóság úgy határozott, hogy az alapítvány tőkéje, amely jelenleg 22.160 korona 92 fillért tesz ki, örök időkre és csonkítatlanul fenntartandó, évenkénti kamatjövedelme a fenntartás eszközeiben szükölködő oly népiskolák segélyezésére vagy oly új iskolák létesítésére fordítandó, amelyek nem magyar ajkú községekben keletkeznek és a magyar nyelv terjesztése körül sikerrel közreműködnek.

Népnevelési alapítvány. A megyei fegyencek munka-keresményéből 1870-ik évben 3080 forint 7½ krajcár folyt be. Ezen összegből az 1871. évi április 13-án tartott megyei közgyűlés népnevelési alapot létesített. Az 1889. január 14-iki megyegyűlés a 126/1871. kgy. számú határozat megváltoztatása mellett kimondotta, hogy ezen alap kamatai egyes, a fenntartás eszközeiben szükölködő népiskolák segélyezésére, vagy új iskolák létesítésére fordítandók. A segély egy iskolának legfeljebb öt évre adható ki. Az alap jelenlegi álladéka 17.040 korona 32 fillér.

Az arad-vidéki tanító egylet beadványára a törvényhatóság az Aradon létesített „Tanító Konviktus“ céljaira 20 évre évi 1000 korona hozzájárulást szavazott meg az 1904. évi október hó 31-én tartott közgyűlésben.

„Aradvármegye honvéd főreáliskolai és Ludovika akadémiai, továbbá honvéd hadapródiskolai alapítványai a Muraközylalaplól.“ Aradvármegye törvényhatósági bizottsága 1897. október hó 18-án tartott közgyűlésében elhatározta, hogy a magyar királyi honvéd főreáliskolánál és a honvéd Ludovika Akadémiánál együttvéve egy, a m. kir. honvéd hadapród iskolánál szintén egy alapítványi helyet létesít. — A két alapítvány fenntartásához szükséges 40.000 korona nem állván a megye rendelkezésére, a tőke összeget nem tette le, hanem a 2 alapítványi hely költségeinek fedezésére szükséges évenkénti 1200 és 400 korona, összesen 1600 korona összeg viselésére és kiszolgáltatására kötelezte magát. Az alapítványi helyekre a bemutatás jogát a megye közönsége magának tartotta fenn. A két hely élvezetében aradmegyei illetőségű ifjak részesülhetnek. — 1901-ben a törvényhatósági bizottság a 40.000 korona alapítványi tőke fedezetéről akként gondoskodott, hogy az alább ismerttetendő Muraközyl József táblabíró és uradalmi felügyelő által 1815-ben 50.000 koronát kitevő alapítványából, amely 1901-ben a ka-

matok felszaporodása folytán 144.963 korona 8 fillért tett ki, a szükséges 40.000 koronát kiharította akként, hogy a fenti két alapítvány „Aradvármegye alapítványa a Muraközy-alapból“ címet viselje.

Muraközy alapítvány. Muraközi és Körmendi Muraközy József Arad-, Fehér-, Nyitra-, Veszprém- és Heves vármegyék táblalabirája, a gróf Eszterházy Imre uradalmainak felügyelője, tekintettel azon körülményre, hogy halálával családjának ősi ága kihal, 1815-ben hagyatékából 25.000 frt. v. p. erejéig alapítványt létesített akként, hogy ezen alapítványi összeget Aradvármegye kezelje és gondozza. Kijelölte, hogy az alapítványi tőke egy része 10.000 forint v. p. külön kezeltessék és ennek kamatai az összeghez csatolandók. Az összegnek kamataiból azon esetre, ha a nemesi felkelés elredeltetnék, egy, vagy, ha lehetséges, két nemes felkelő insurgents a Muraközy család neve alatt állíttassék ki; 10000 frt. v. p. kamatai az ezen felkelő seregbeli katonák esetleges megsérülésük esetében nyugdíjukra, elhalálozásuk után pedig özvegyeik és gyermekeik segélyezésére fordíttassanak. A tőkéből még fennmaradó 5000 v. p. forint kamatai az országgyűlés által évenként megajánlott királyi országos járulék pótlására fordítandók. Ha az alapítványi tőke kamatai ily értelemben felhasználhatók már nem volnának, azon esetben a tőke felének kamatai tőkésítendő, a másik felének kamatai megyei utak, hidak és töltések javítására, továbbá örültek ápolására és szegények temetkezési költségeire használhatók fel. Mint-hogy az alapítólevél rendelkezései a változott viszonyok következtében hosszabb idők óta teljesíthetők nem voltak, 1901-ben a törvényhatósági bizottság az alapítványi összeg mikénti felhasználása, kezelése és rendeltetése tekintetében akként határozott, hogy az alapítványi összegből 40.000 korona kiharítottassék és a már fentebb jelzett alapítvány tőkéjének fedezésére fordíttassék, a még fennmaradó 104.963 kor. 08 fillér kamatai négy egyenlő részben a következő célokra fordíttassék: 1. m. kir. honvéd rokkant tisztok, továbbá azok özvegyei és árváinak segélyezésére; 2. a vármegyei közkórház elmebeteg osztályának fenntartására; 3. elaggott szegény törvényhatósági alkalmazottak és azok családjainak segélyezésére; végül 4. a vármegyei utak és hidak fenntartására. Az utalványozás az alispán hatáskörébe tartozik. Az alapítvány jelenlegi álladéka 106.204 kor. 65 fillér.

Talpai *Kabdebo Kálmán és Sándor* alapítványa. Kabdebo István elhalálozott fivéréi: Kabdebo Kálmán volt főszolgabíró és Kabdebo Sándor birtokos emlékére és nevére 1905. október 15-én 10.000 koronás ösztöndíj-alapítványt tett, melynek kamatjövedelmét aradmegyei katolikus vallású középiskolai jóelőmenetelű tanuló élvezze. Az alapítvány kezelője és adományozója a megye közönsége. Jelenlegi tőkéje 10.037 kor. 31 fillér.

Gróf Wenckheim Frigyesné alapítványai. Gróf Wenckheim Frigyesné 1908. február 20-án a borossebesi szegények segélyezésére 20.000, a székudvari szegények gyámolítására 10.000, a szentmártoni szegények segélyezésére 5000 koronás alapítványt tett. A kamatjövedelem $\frac{1}{3}$ -ad része folytonosan a tőkéhez csatolandó, $\frac{2}{3}$ -ad része pedig évenként kiosztandó. Előnyben részesítendőek a gyermekekkel megáldott özvegyek. Az alapítványok kezelője Aradvármegye törvényhatósága. Ezen alapítványok jelenlegi álladécai a következők: a borossebesi-é 20.428 kor. 14 fillér; a székudvari-é 10.216 kor. 15 fillér; a szentmártoni-é 5107 kor. 26 fillér.

Boros Béni alapítvány. Az Aradi és Csanádi Egyesült Vasutak 1896. évi május 17-én volt vezérigazgatójának néhai Boros Béni emlékére és nevére vasuti elsőbbségi részvényekben 20.000 koronás ösztöndíjalapítványt létesített azon céllal, hogy évenként a részvények után járó osztalék, valamint a takarékpénztári kamatokból 800 korona egy műegyetemi rendes hallgatónak ösztöndíjképen adassék ki. Az alapítványnak 800 koronán felüli évi jövedelme a tőkéhez csatolandó, és ha ezáltal a tőke annyira felszaporodott, hogy annak évi jövedelme 1600 koronára emelkedett, úgy két ifjú részesíthető az ösztöndíjban. Elsőbbségi joggal bírnak a Boros család leszármazottjai, ezek után következnek az aradi és csanádi egyesült vasutak tisztviselőinek fiai, végül Arad vagy Csanádmegyei és Aradvárosi illetőségű ifjak. Mig a nevezett vasutak igazgatósága fennáll, az adományozás joga őt illeti, az utalványozás Aradvármegye törvényhatóságát, mint az alapítvány kezelőjét illeti. Ha esetleg a vasut igazgatósága feloszlik, illetve megszűnik, az adományozás joga szintén a vármegyei törvényhatóságra szállana. Az alapítvány ezidőszerinti tőkéje 30.777 kor. 60 fillér.

Gazdasági érdekű intézkedések voltak a faiskolák létesítése, évről-évre ismétlődő váltakozó helyű állatkiállítások és a nyomásos gazdálkodás behozatala.

A forgalom emelése és a forgalmi eszközök megteremtése tekintetében lényeges a haladás. (Lásd a közgazdasági áttekintést!)

A megye részéről kezdeményezett építkezések közül különösen említendő a megye székházának megszerzése és helyrehozatala. A törzsepület, hol a központi hivatalok voltak elhelyezve és a megye főispánjai ősi hagyományok szerint tartották lakosztályaikat, immár szűknek bizonyult s gondoskodni kellett legfőképpen alkalmas díszes gyűlésteremről, úgyszintén több rendbeli hivatal elhelyezéséről. Hosszú tárgyalások után a megye közönsége megváltotta a régi törvényszéki épületet 140.000 frton és átalakította megfelelően részint hivatalok céljaira, főleg pedig oda telepítette a nagy és díszes gyűléstermet.

Egyszersmind a törzsepület is restauráltatott megfelelően, meg-

maradván eredetileg ebben az épületben a főispáni lakás, melyet azonban Gróf Károlyi Gyula főispánsága idején hivatalok részére foglaltak le. Az átalakítás Steiner József mérnök tervei alapján történt összesen 132.000 korona költséggel az 1900–901-évben.

A megye két épülete közt és a mögöttük levő nagy és mély telek díszes parkká alakítottatott által, mely a város kellő közepén terülvén el, annak egyik dísze. Benne szerényen huzódik meg Erzsébet királyné szobra.

Gyász, részvét, kegyelet. Ami sulyos csapás, vagy vesztesség a hazát és nemzetet érte, a megye közönségének szívét sem hagyta illetlenül. Fájdalmának és részvétének a megye mindig a legszollemsabb formában adott kifejezést. Kifejezte részvétét József főhercegnek László főherceg tragikai halálakor (1895. okt. 14.) és Zsófia főhercegnő és Károly Lajos főherceg halála alkalmával (1897). Legmélyebben rendítette meg a megyét Magyarország nagyasszonyának, bold. Erzsébet királynénak váratlan tragikus elhunyt (1898. szept. 10.). A megye öt nappal később (1898. szept. 15.) rendkívüli közgyűlést tartott. Fájdalmának következő határozatokkal adott kifejezést: A megye részvét-iratot küld fel Ő Felségének a királynak, a temetésen három bizottsági taggal (Báró Bohus Zsigmond, Vásárhelyi Béla és Wittmann János) képviselteti magát a főispán vezetése alatt, koszorut tétet a ravatalra, jegyzőkönyvileg fejezi ki részvétét, megörökíti a nagy királyné emléket, kinek képét a gyűlésterem díszül megfesteti és végül, a gyászév tartama alatt a hivatalos iratokon fekete pecsét használandó.

A király köszönő levele ugyanazon évi október 18-án olvastott fel a megye törvényhatósági bizottsága előtt.

Mély fájdalmát fejezte ki a megye idősb József főherceg halálakor, ki mint megyei birtokos, sokat és nagy szeretettel időzött a megyében, szíves barátságával tisztelvén meg a megye több vezető férfiát.

III. Béla király feltalált hamvainak áthelyezésénél, illetőleg ünnepies temetésén a megye szintén képviselve volt. Kiküldettek: Báró Soly-mossy Lajos, Ortutay Gyula, Beles János és Wittmann János megye-bizottsági tagok.

II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazahozatala országos ünnepén a megye képviseltette magát.

Közelebb érintette a megye közönségét a megye közélete két igen kiváló férfiának elhunyt: Atzél Péter és Vásárhelyi Béláé. Atzél Péter, mint a megye egykori főispánja, halhatatlan érdemeket szerzett a megyei élet fellendítése körül s Vásárhelyi is mindenkor oszlopos tagja volt a megye közéletének.

Ünnepségek, üdvözetek. Az utóbbi tizenöt év folyamán tartott ünnepélyek között egy sem volt oly lélekemelő és fenséges, mint a millenáris ünnep. A megye önmagához méltóképen ünnepelte meg

Magyarország ezeréves fennállását. A nagy ünnepléshez elég jókor történtek az előkészületek. Már 1896. január elején érkezett le a belügyminiszteri felhívás arra, vegyen a megye is részt ama fényes bandériumban, mellyel a nagy nemzeti emlékűnap alkalmával diszfelvonulást készülnék rendezni Vágó Pál festőművész tervezete szerint. A megye ez ügy elrendezésére a főispán elnöklete alatt bizottságot küldött ki, mely a következő tagokból állott: Báró Bohus István, Gróf Károlyi Tibor, Báró Solymossy Lajos, Dr. Takácsy Sándor, Vásárhelyi Béla, Gróf Wenkheim Frigyes, Gróf Zselénszky Róbert és az alispán. Az ugyanazon évi országos bandériumi diszfelvonulásban Arad megye részéről tényleg résztvettek: Gróf Károlyi Gyula, Gróf Károlyi Ferenc, Gróf Károlyi Antal, Gróf Zselénszky Róbert, Báró Solymossy Lajos, Báró Bánhidya Antal és Dr. Takácsy Sándor.

A megye május 11-én tartotta a történeti nevezetességű diszkozügyűlést. Fényes közönség gyűlt egybe, a hangulat lelkes és örömteli volt. Az urak diszmagyarban, a nők nemzeti jellegű diszöltözékben jelentek meg. Az elnöki széken Szathmáry Gyula alispán foglalt helyet, ki rövid, de meleg hangu megnyitó beszéd után felkérte az ünnepi beszéd megtartására a megye költői lelkületű, ékes tollu és ékes szavu főjegyzőjét, Dálnoky Nagy Lajost.

E beszéd egyike a legszebbeknek azok közül, melyek annak idején az országban elmondattak.

Tartalmas történeti áttekintés után a beszéd így végződik: „Külső harcaink, önfentartási küzdelmeink között is mindig nyitva álltak kapuink az emberiség s a civilizáció vívmányai előtt. Ép úgy, miként ha kellett, fennen lobogtattuk a szabadság zászlóját. Megtépvé sokszor hoztuk vissza, de szégyenfolttal soha.

Ha most egy ezredév öröme, szenvedése, dicsősége és tanulsága után hazánkban, édes otthonunkban örömmel látjuk, hogy őseink munkaverejtéke s szívük tüzeének feláldozása nem esett hiába: óh hagy hangozzék el emléküik oltárán a fogadalom, hogy minden munkásságunk, tevékenységünk a hazáé legyen. A hazáé, amelyet bölcsejében annyi küzdelemmel vívtak ki s fejlődésében annyi áldozattal tartottak fenn. S ha gyengeségből csak percre is ingadoznánk, jelenjen meg szellemük előttünk: vezetve, buzdítva, lelkesítve, mint egy ezredév előtt!

Legyen meg a nemzeti érzület és büszkeség tudata úgy az egyesek szívében, mint a nemzet akaratanak nyilvánulásaiban. A szeretet és türelem erényét szívünkbe, a mértéktudás bölcsességét elménkbe oltva, törpítő pártviszály, kicsinyes meghasonlás s egymás szándékainak tisztaságában való gyanusítás kizárásával, a múltból merített tanulsággal lépünk a jelenbe s a múltból merített hittel bízzunk a jövőben.

A közélet mindennapi teendői által el nem foglalt időnk, a lehetőséghez képest, szenteljük szűkebb hazánk, a közszabadság egykori védbástyáinak egyike, szeretett vármegyénk ügyei iránti érdeklődésnek, önkormányzata fejlesztésének, s a vezetése élén állott buzgó férfiakról s a bár csak egyszerű munkásként, de becsülettel működött elődökről hálásan megemlékezve s példájukat követve, tökéletesítsük igazgatásában a jót, javítsuk a hibát; s ha tudtuk szeretni, ha tudtunk sokszor védszárnyai alá menekülni hatalma fénykorában, az új irány eszméinek hatása alatt se vonuljunk tőle el; közöny, elfogultság, a képzelet által megsokszorosított bajok feletti csüggedés miatt.

Ily fogadalmak mellett egy új ezredévnék hajnalán büszke öntudattal s reménnyel tekinthetünk jövőnkbe. Büszke öntudattal, mert egy ezredév történeti fejlődésén alapuló alkotmányunk, a törvénybe iktatott jogaink tudata bizalmat önt szívéinkbe, szívósságot akarattunkba, reménnyel, amelynek első sugara onnan száll felénk, a ki alkotmányunk s jogaink legelső védője, a legelső magyar ember: a Király.

Igen! mert hazánk legszentebb ereklyéje, a szent korona rajta, oly fön ragyog, a kit, a nemzet szeretetében összeforvva, törhetlen hűség, alattvalói ragaszkodás övez, a kit jó s balsorsban egyaránt csak egy gondolat, az ország jóléte, s csak egy szándék, népei boldogítása vezérel: a ki szeretetünk eszményies gondviselésszerű alakja: Felséges Királynénkkal együtt — nyelvünket beszéli, bánatunkat érzi, bánatunkban való részvétünk mélységét megérti s a kinél koronás királyaink között nem volt senki, a ki alkotmányos fennállásunkért többet tett volna; senki, ki a törvény s jog tiszteletében felülmulta volna; senki, ki a nemzeti munka, békés fejlődés, szellemi és anyagi haladás terén részét annyira kivette volna . . . senki, ki a nemzet szívét annyira meghódította volna.

Óh, szálljon kiapadhatatlan hálánk, fokozott lelkesedésünk feléje, a ki lelki nagyságában az új ezredévbe oly méltón vezeti át a nemzetet. Milliók őszinte hódolata aranyozza be dicső napjait s emelje bizalmát az ősi erényben. Fény legyen nevén, áldás életén! Éljen! Éljen a Király! Éljen a Haza!"

A közönség meleg ovációban részesítette az ünnepi szónokot. A közgyűlés ezután elhatározta, hogy Ő Felségéhez a királyhoz hódoló feliratot intéz és kimondotta, hogy az ünnepi beszéd jegyzőkönyvbe foglaltassék.

Egyéb intézkedésekkel is megörökítette a megye a millenáris év emlékét. A segéd- és kezelő-tisztviselők egy havi fizetést kaptak ajándékkul, a községi jegyzőknek a millenáris év négyszeresen számított be.

Ugyanezen évben a megye díszes küldöttséggel képviseltette magát a Vaskapu megnyitásánál.

Egy másik lélekemelő ünnepély folyt le a vármegye törvényhatósági bizottsága gyűléstermében 1898-ban, amikor a megye is megünnepelte a 48-as törvények szentesítésének ötvenedik évfordulóját. Április 11-én volt a díszközgyűlés, melyen az elnöki székéből az ünnepi beszédet Fábián László főispán tartotta.

A megye minden alkalmat megragadott, hogy loyális érzelmeinek, amikor alkalma nyílt, kifejezést adjon. Hódoló feliratot intézett Ő Feltségéhez a budapesti tíz szobor felállítása alkalmával (1897. okt. 18.) és üdvözölte József főherceget, mikor leánya, Dorottya főhercegnő jegyet váltott Orleansi Fülöp herceggel.

Kossuth Lajos születése századik évfordulóját (1902) és Deák Ferencét is (1903) a megye méltó módon ünnepelte meg.

Adózás. A megye belső élet mozgalmasságának, a fejlődés és haladás fokmutatója nagyrészt a megye pénzügyi helyzetének változása progresszív vagy retrográd irányban. Az adóteher, a közadózás a szükségletek emelkedése vagy csökkenése szerint alakul. A szükségletek növekedése a haladás szükségszerű követelménye. A stagnáció e téren egyszersmind a közintézmények fejlődési fennakadását jelentené. Az adózás emelkedése azonban a gazdasági viszonyok figyelembevételével, Aradmegyében lassu, mérsékelt lépésben történt.

Év	megyei pótdadó ‰-a	kirótt összeg	befolyt összeg
1895-ben	2‰	60859 K. 48 f.	46512 K. 20 f.
1900-ban	5‰	112376 K. 23 f.	109816 K. — f.
1905-ben	3 $\frac{1}{2}$ ‰	96687 K. 77 f.	95287 K. 53 f.
1910-ben	4 $\frac{1}{2}$ ‰	105040 K. 90 f.	104823 K. 21 f.

Az adó hirtelen emelkedését 1898. évben a sajnálatos Kriván-féle sikkasztás és lopás okozta. Ennek a szenzációs esetnek, mely a megye közéletére katasztrófaszerűleg sújtott le és annyi jeles ártatlan férfiút tett áldozatává, lényege következőben állott:

1898. aug 20-ika körül rájöttek, hogy a megye gyámpénztárából nagyobb értékű Almay Olivér tulajdonát képező földhitelintézeti talajjavítási záloglevelek hiányzanak. Aug. 22-ikére rendkívüli közgyűlést hívott össze Fábián László főispán. Dálnoky Nagy Lajos h. alispán tett jelentést a gyámpénztárban előfordult sikkasztásról, illetőleg, mint utóbb kitént, lopásról. Egy csomagban volt földhitelintézeti záloglevél, ezek közül csak a fedőlapot képező záloglevél maradt meg, a többi helyett diósgyőri merített papiros volt található. Eltűnt 259,000 frt névértékű értékpapír. A főpénztárnok, Kriván János, szabadságon volt és Aradról távol. A felelősség terhe tehát első pillanatban az őt helyettesítő ártatlan tisztviselőket sújtotta. A belügyminiszter Vajda Ottó miniszteri tisztviselőt küldötte ki számvizsgálatra. A rovancsolás következő hiányokat derített ki:

bélyeg	8·52
értékpapír	288.769·—
készpénz	33.263·46

Megtérült a hiányból a sikkasztó gyámpénztáros egyik rokona révén 16.300 frt. és így a sikkasztott végösszeg: 305.740 frt. 98 kr. volt. Későbbi tüzetes vizsgálat megállapította, hogy az elsikkasztott összeg 773339 kor. 12 fillér volt. Ezen hiány fedezésére a törvényhatóság 1898-ban a megyeház építési alapból 120.000, az egyéb alapokból 490.000 koronát vett kölcsön. Ezen kölcsön és kamatai visszafizetésére 2°/_o-os pótdadó vétetett igénybe. 1903-ban a vármegye még 339215 kor. 47 fillérel tartozott a gyámpénztárnak. Az 1898-ban a vármegyei alapokból felvett 490.000 kor. kölcsönből pedig még 372.106 kor. 22 fillér állott fenn. Ennélfogva a megyegyűlés 1904. február 13-án elhatározta, hogy az ügy végleges rendezésére 692.106 kor. 22 fill. kölcsönt vesz fel, a melyet 1904. évtől számított 26 év alatt 43.600 kor. annuitás mellett törleszt a már jóváhagyott 2°/_o-os megyei pótdadó igénybevételével.

Az elsőkött gyámpénztárost elfogták és a bíróság 8 évi fegyházra ítélte.

Ha ezen, Arad megyét ért katasztrófának némi jó következéseiről szólhatnánk, azt kell felemlítenünk, hogy ez eset hatása alatt lőn a megyei pénzkézelés és számvitel államosítása megvalósítva.

Társadalmi kérdések. A megye, noha általában öncélú közigazgatási szervezetnek tartják, nem zárkozott el sohasem a társadalmi eszmearamlatok elől. Erkölcsi kötelességének tartotta mindig, hol erkölcsi vagy humánus érdekek védelméről van szó, a maga pártoló vagy tiltakozó szavát felemleni. A párbaj-mánia ellen tiltakozott 1903-ban, felirt az országgyűléshez az alkoholelles mozgalom támogatására, felirt 1907-ben a húsdragaság enyhítése érdekében és felíratot intézett 1907-ben a korcsmák vasárnapi zárva-tartása ügyében, sőt erre szabályrendeletet is készített.

Politika. Mióta a kormányzati hatalom és az ellenőrzés joga a legfelsőbb kormányhatóság kezében oly teljes mértékben összpontosult, a megye politikai jelentőségét nagyon is alábecsülik. A hajdan óriása megkötözve hever az újkor titánja: a központi hatalom lába alatt. Valójában azonban ez csak látszat. A bilincsbe vert óriás ereje lap-pang, de megvan; s a szunnyadó erkölcsi erő, a *kimutatott bátorság*, még mindig a fölény biztosítékául vehető. Így mutatkozott ez azon nagy megrázkodások közepett, melyeken az ország a 20-ik század első évtizedének épen dereka táján (1905—906) általment.

Arad megye sohasem tartozott a jellegzetes kuruc vármegyék közé. A török-szakad ellenállás vagy irreális politikai fantomok haj-

szólása Arad megye földjén ismeretlen. Mérséklet és loyaltás, szerencsésen elvegyülve büszke önézettel és függetlenséggel, volt mindenkor a megye közszellemének kitünőbb sajátossága. Udvaronc főispánt, gerinctelen hivatalnoki kart hosszú történeti idők folyamán sem találunk Aradban. Viszont akármely politikai pártnak kedvezett itt a választás esetlegessége, szélsőséget egyik sem követett. Nem felelték soha ama bölcs mérsékletnek útját, mely elbizakodásában a vesztes féltől bűnbánatot nem kíván és megbecsüli az ellenfél erkölcsi erejét, sokszor igazát is. Ily közszellem uralkodván, mintegy magától értetődő, hogy Arad megye minden felmerült kérdésben demokrata liberális eszmék, a *szabadelvűség* zászlója alá állott.

1895-ben az egyházpolitikai harcokban a törvények mellett nyilatkozott meg a megye közvéleménye. Ugyanezen évben abból az alkalomból, hogy Agliardi nuncius illetéktelen beavatkozását Magyarország belügyeibe Bánffy Dezső oly erélyesen utasította vissza, a megye a miniszterelnök üdvözlését határozta el.

Sajátos vonása a megyei szervezet működésének, hogy magát első sorban öncélnak tekintve, a saját körében törekszik maradni, a maga feladatait iparkodik megoldásra juttatni. Az országos érdeket illető kérdésekbe, nagy nemzeti mozgalmakba, incidentaliter, bizonyos külső alkalomszerűség kapcsán, többnyire valamely testvér-municipium ösztönzésére s csak nagy ritkán mint kezdeményező is, szokott beleszólani. Szórványosan mindig szerepel tehát a megyén a politika, de csak alkalomról-alkalomra.

Állandóbban, meglehetősen zajos életet keltve, uralkodott a megye forumán az országos politika az 1903—906-ig tartó időszakban. Mintha megújulna a régi megyei élet s felhangzana újra a „non possumus.“ A A vis inertiae azonban nem fásult némaságban, hanem hangos tiltakozásban jelentkezik. Már 1903-ban megtagadja az ujoncjutalék kiállítását. Nagyobbszerűvé lesz a küzdelem 1905-ben. A megye az agitatórius útra lép. Az április 27-iki közgyűlésen Friebeisz Miklós és társai azt indítványozzák, kéressék meg feliratilag az országgyűlés, hogy írjon fel a királyhoz „az ország nemzeti követelményeit és gazdasági előrehaladását célzó eszmék megvalósítása érdekében.“ A gyűlés az indítványt elfogadta azzal, hogy a többi megye is felkérendő azonos tartalmu felirat felterjesztésére.

Kinevezték a Fejérváry kormányt. A július 3-iki közgyűlésben lőn ez bejelentve. A megye „aggodalommal fogadja a nem parlamentáris kormányt, nem viseltetik iránta bizalommal, a törvényellenes rendeletek foganatosítását a tisztviselőknek megtiltja, ujoncot nem állit ki, a tisztviselőknek, ha elmozdíttatnak, teljes anyagi és erkölcsi elégtételt biztosít a (1905. július 3. 710. sz.). Egyuttal kiküld a megye egy

harminc tagu bizottságot a tisztviselők működésének támogatására.“ A bizottság tagjai voltak: Czárán Márton, Csernovics Diodor, Fábian László, Fribeisz Miklós, Heinrich Sándor, dr. Lázár Zoárd, Nachtnebel Ödön, Purgly László, br. Solymossy Lajos, Szathmáry Gyula, Vásárhelyi Dezső, Vásárhelyi József, Seidner Bernát, br. Bohus Lajos, Konopy Kálmán, Habereger György, Oncu Miklós, Wittmann János, Kinczig János, Králictz Gyula, Cselkó Árpád, Récsy Miklós, Hamsea Ágost, Mahler György, Dálnoki Nagy Lajos, Schill József, Nachtnebel Gyula, Keresztes Gyula és Verzár Márton.

Az új miniszterelnök mérsékletre és engedékenységre inti a megyéket. Arad megye *kiélezetten* adja meg az intő szövegre a választ. Szeptember 14-én (1905) kimondja, hogy: miután Arad vármegye törvényhatósága sem törvényes teendői szempontjából kioktatásra, sem hazafiság tekintetéből irányításra nem szorul, az *intő szöveget* fölött napirendre tér és azt levéltárba teszi.

Szeptember közepétől október végeig, a nagy országos izgalom dacára is némi szünet állott be. A megye főispánja, a nagy népszerűségnek örvendő és köztiszteletben álló Urbán Iván, a megye egyik legkitünőbb férfija, napról-napra várta a felmentést, mert lemondását régebben adta volt be. Végre leérkezett a felmentés s egyszersmind az új főispán kinevezése. Az október 30-iki közgyűlésnek lőn mindez bejelentve. A megye végtelen sajnálattal látta Urbán Iván főispánt székéből távozni, melyet annyi fénnel és díszel töltött volt be. A kormány leirata kapcsán a megye elég harcias és bátor határozatot hoz, mintha a régi multból szólalna meg egy hang: A megye törvényes alapon állott és fog állani a jövőben is. A rendeleteket törvényesség szempontjából elbírálja, kijelentve, hogy a törvénybe ütközőket nem hajtja végre és a tisztviselőket is eltiltja a végrehajtástól.

A közgyűlést előkészítő állandó választmányi gyűlés okt. 28-án ily értelmű javaslatot készített elő és a megye többsége szószerint elfogadta. Nem volt hang a javaslat ellen, csak a nemzetiségiek, Pop Cs. István és Suciú János nyilatkoztak ellene.

Az új főispán, kinek kinevezését az október 28-iki gyűlésen bejelentették, Vásárhelyi Béla volt.

A kormány szempontjából valóban igen szerencsésnek mondható ez a választás, de ép úgy a megye szempontjából is. Vásárhelyi Béla igen előkelő törzsökös aradi családnak volt sarja és életének java részét a város és még inkább a megye ügyeinek szentelte volt. Szolgált a közügyet önzetlenül, puritán becsülettel. Mindenkor a bölcs mérséklet javalója volt. Tiszta jelleme, demokratikus gondolkodása és jószívűsége sok tisztelőt és jó barátot szerzett neki. Az aradi közéletben tehát igen erős volt pozíciója. Rang- és címkórság, méltóság-hajhászat nem zavarta

lelke egyensúlyát. Ép azért váratlan, senkitől meg nem sejtett kinevezése legjobban lepte meg legbizalmasabb barátait, ezek között első helyen Institóris Kálmánt, a város akkori polgármesterét. Tőle tudom, és részéről fel vagyok hatalmazva annak megírására, hogy Vásárhelyi nagy önfeláldozással, kifejezhetetlenül nagy önmeggyőzéssel vállalta a formálisan reá oktrojált méltóságot. Tudta, mi vár reá: népszerűtlenség, sokoldalú elítélés, sokak részéről megvetés és néminemű részben

Dr. Dálnoki Nagy Lajos, alispán.

az inzultusok hosszú sora is. De feláldozta magát. Sokkal jobban szeretete szülő megyéjét — városát, semhogy fel ne áldozta volna magát. Mert tudta, mi következik, ha ő nem következik. Oly zavar, oly belső harc, a társadalmi és közéletnek oly feldúlása, minőt Arad megye és városa egykönnyen nem heverhetne ki. El volt tehát szánva az áldozatra, noha tudta, hogy majd szenvedéssel jár.

Lehet mondanunk, hogy a megye a mérséklettel honorálta Vásárhelyi önfeláldozását: nem tiltakozott, hanem csak bizalmatlanságot fejezett ki, nem is a személy, hanem a kormány és — „a végrehajtó hatalom képviselője“ iránt. A beiktató gyűlést nov. 4-ikére tűzték ki. E napon a gyűlés ugyan zajos tüntetés között folyt le, de minden a kellő törvényes forma betartásával. Dálnoki Nagy Lajos alispán elnökölt. A

belügyminiszteri leirat felolvasása után a közgyűlés elhatározta, hogy „a korábbi bizalmatlanság fenntartása mellett“ az esküt *kiveszi*. Vásárhelyi letette az esküt. Ezzel a gyűlés véget ért.

A beiktatás után csak néhány nap múlt el türethető csendben. Annál zajosabb idők következtek ezután. Leérkezett a honvédelmi miniszternek hires leirata, mely a póttartalékosok behívását rendelte el. Schill József megyei főjegyző, az alispán távol lévén, bátor felterjesztésében kijelentette, hogy a rendeletet nem hajtja végre. A miniszter Dálnoki Nagy Lajos alispánt utasította a rendelet végrehajtására. A helyzet kínos és válságos. Az alispán szintén megtagadta a végrehajtást s a közgyűlés elé óhajtott vinni az ügyet. A közgyűlés határozatának előkészítésére december 2-án a harmincas bizottság is ülést tartott. Ez a törvényhatóság kebeléből kiküldött bizottság bizalmat szavazott az alispánnak és kijelentette, hogy a tisztviselők felfüggesztése esetében a felfüggesztettekről gondoskodni fog s fizetésüket a tagok részéről hazafias áldozatként megajánlott összegből fogja folyósítani. Az e célra jegyzett összeg 275,100 korona volt.¹⁾

A rendkívüli közgyűlést december 6-ikára hívta össze az elnöklő főispán. Vásárhelyi kellő rezervával és tapintattal viselkedett, de a megye határozata bátor és erélyes . . . „A megye — úgy mond — *megdöbbenéssel* értesül arról, hogy a kormány törvényesség leple alatt az országgyűlés ujonczmegajánlási és illetve megtagadási jogának kijátszására törekszik. Aggodalommal látja a megye azt az intézkedést is, hogy az *eddig gyakorlattól eltérőleg* történik a behívás, mert a lakosság zaklatására és veszélybe döntésére alkalmas. Meggátolni ugyan nem tudja, mindazonáltal hazafias kötelességének ismeri, hogy ezen alkotmánysértő kormányintézkedés ellen felszólaljon és az országgyűlés képviselőházához tiltakozó feliratot intézzen.“

E szigorú nyilatkozattal fejeződött be egyszersmind a megye kuruc háborújának időszaka. A következő év első hónapjai a beligazgatás csen-

¹⁾ Aláírtak: Biró Kálmán 5000, Blaskovich Ernest 10.000, Báró Bohus L. 5000, id. Bolyos Mátyás 1000, Cselkó Árpád 2000, Czárán Márton 10.000, Dálnoki Nagy Lajos 5000, Grosz József 1000, Heinrich Sándor 3000, Kabdebo Károly 3000, Kabdebo Lajos 3000, Kabdebo István 5000, gróf Károlyi Gyula 20.000, dr. Keresztes Gyula 10.000, Kintzig János 10.000, Konopy Kálmán 5000, Kövér Márton 10.000, Králitz Gyula 5000, dr. Králitz Lajos 4000, dr. Lázár Zoárd 7000, ifj. Mahler György 10.000, Mairovitz Mór 2000, Mayerhoffer Lajos 500, Mezey Béla 1000, dr. Mittler Izidor 200, Nachtnebel Ödön 20.000, Nachtnebel Gyula 1000, Purgly János 20.000, Purgly László 30.000, Récesy Miklós 2000, Schill József 5000, Seidner Bernát 3000, Szathmáry Gyula 4000, váradi Török Gábor 5000, váradi Török Gyula 5000, Urbán Iván 10.000, Vásárhelyi József 10.000, Vásárhelyi Dezső 10.000, Wittmann János 5000 koronát. Összesen 275.100 korona. Adakozásban a Függetlenség hirlap útján befolyt 30 korona. Öry Aladár adománya 25 korona készpénz. A kötelezvények beváltására később nem volt szükség.

des munkájának voltak szentelve. Semmiféle felfüggesztés vagy retorzió nem következett be. Az országos zavarokból való kibontakozás mindinkább közeledett. Az április 17-iki közgyűlés már értesült a Wekerle kormány kinevezéséről s az országgyűlésnek május 19-ikére való összehívásáról. Ezzel az alkotmányos küzdelem be volt fejezve. A törvényhatósági bizottságnak első kötelessége volt, hogy hálóját kifejezze

Gróf Károlyi Gyula, főispán.

s jegyzőkönyvileg megörökítse azok irányában, kik a lefolyt küzdelmes korszakban a tisztviselők mellé állva, nagyobb anyagi áldozatra kötelezettséget vállaltak.

1906. május 7-én már tudomásul vette a megye közgyűlése az új kormány kinevezését, Vásárhelyi Béla felmentését s egyszersmind gróf Károlyi Gyula főispáni kinevezését. Ez utóbbi különös örömmel és nagy bizodalommal töltötte el a megye társadalmát. Tudták róla, hogy nagy befolyású főúr s mint a megyének nagybirtokosa, a terhes méltóságot inkább hazafias áldozatból, mint magának a méltóságnak előkelő voltáért vállalja. Az installáció 1906. május 15-én folyt le. Az elnöklő alispán lendületes beszéde után kivették az esküt s az új főispánhoz Schill József megyei főjegyző intézte a beszédet. E beszéd leghívebben tük-

rözteté vissza a megye közszellemét. Kiemelkedik benne annak hangsúlyozása, hogy a megyét mindenha *demokrata* szellem lengette át és kívánja, a közelmúlt események tanulságát leszűrve, *megfelelő módosítások* mellett a megyének régi jogaiba való visszahelyezését. Az új főispán beköszöntő beszéde meleg és igen rokonszenves megnyilatkozás volt. Kiváltképen óhajtja a békés fejlődést előmozdítani és a köznek javát párt-, vallás-, nemzetiség- és osztálykülömbörségre való tekintet nélkül szolgálni.

Schill József, főjegyző.

Mindkét beszédet szószerint jegyzőkönyvbe foglalták. A beiktatás külsőleg is nagy fényel-díszsel folyt le. Küldöttségileg képviseltették magukat Békés, Csanád, Krassó-Szörény, Temes és Torontál vármegyék, Temesvár és Hódmezővásárhely városa.

A koalíció uralmának időszakában a megye belső életében a politika nem igen kísért többé. Legfeljebb ha egy testvér municipium hoz átiratban szóba egy-egy politikai kérdést, mely rövid úton pártolással, vagy egyszerű tudomásvétellel nyer elintézését. Kolozsvár város indítványához hozzájárulva, felír a megye az országgyűléshez az alkotmány biztosítása érdekében (1906 okt. 24), Sopron átirata értelmében a hadügyi költség emelése ellen, Szeged indítványára a progresszív adó érde-

kében (1907 ápr. 23), de már a sajtószabadság szabályozását (a nemzetiségi üzemek fékezésére) célzó indítványt a megye egyszerűen csak tudomásul vette.

A koalíciós kormány lemondásával újabb aera kezdődött a megyében. A pártállás, pártprogramm, minden gyökeresen megváltozott. Újabb alakulat jelentkezik minden téren. Károlyit sajnálattal látták távozni főispáni székéből, viszont szíves örömmel látták Urbán Ivánt oda visszatérni. Közmegnyugvást keltett kinevezése.

Néptömegekben a politika nagyobb mozgalmasságát rendszerint a választások keltik. Izgalmas periodusok ezek, sok minden szabadjára engedett szenvedélyekkel. Arad megye politikai életét az is jellemzi, hogy nincsenek őskerületek, vagyis olyanok, amelyeknek politikai érzülete vagy meggyőződése változhatatlan és hozzáférhetetlen volna. Ugyanabban a kerületben egyszer ilyen, másszor amolyan pártállású képviselőt választanak, a választás és küzdelem esélyei szerint.

1895—1910-ig aradmegyei képviselők következők lettek:

1896—1901.

Borosjenő:	br. Solymossy Lajos	szabadelvü párti
Kisjenő:	gr. Wenckheim Frigyes	nemzeti párti
Jószáshely:	Ortutay Gyula	szabadelvü párti
Pécska:	Issekutz Marcell	” ”
Radna:	Beles János	” ”
Szentanna:	Wittmann János	” ”
Világos:	dr. Takácsy Sándor	” ”

1901—1905.

Borosjenő:	br. Solymossy Lajos	szabadelvü párti
Jószáshely:	Szombathy György	” ”
Kisjenő:	br. Bánhidny Antal	” ”
Pécska:	Vásárhelyi László	” ”
Radna:	dr. Vancsó Gyula	” ”
Szentanna:	Wittmann János	” ”
Világos:	gr. Zselénszky Róbert	” ”

1905—1910.

Borosjenő:	dr. Suciú János	nemzetiségi
Jószáshely:	Szombathy György	szabadelvü
Kisjenő:	Russu Sirianu János	nemzetiségi
Pécska:	Herczeg Ferencz	szabadelvü
Radna:	dr. Vancsó Gyula	”
Újszentanna:	Rauchbauer Nándor	függetlenségi
Világos:	Pop C. István	nemzetiségi

1906—1911.

Borosjenő :	dr. Suciú János	nemzetiségi
Jószáshely :	Oncu Miklós	”
Kisjenő :	dr. Lázár Zoárd	függetlenségi
Pécska :	Vásárhelyi Dezső	”
Radna :	Goldis László	nemzetiségi
Újszentanna :	ifj. Mahler György	függetlenségi
Világos :	Pop. C. István	nemzetiségi

1910—1914.

Borosjenő :	br. Solymossy Lajos	munkapárti
Jószáshely :	Almay Olivér	”
Kisjenő :	gr. Wenckheim László	pártonkivüli
Pécska :	Herczeg Ferencz	munkapárti
Radna :	dr. Tagányi Sándor	”
Újszentanna :	Wittmann János	”
Világos :	Pop C. István	nemzetiségi

Nemzetiségi mozgalmak. Arad megyében, ha nemzetiségi törekvésekről számolunk be, alig lehet más nemzetiségről szó, mint a románságról, mely összezsúfoltan és tömören lakja a megye keleti, szigeteken, meg-megszakítva, a megye déli részeit. A német szívósan ragaszkodik a magyar állameszméhez és nagyon magyarosodik, a szerb különösebb aspirációkat nem táplál, magyarosodik és megbecsüli szabadságait; szervezett, törekvéseiben céltudatos csak a román. Mi e törekvések végcélja? A magyar állam-egységet megbontani? Ily kemény váddal frivol módon illetni őket kétségbevonhatatlan bizonyíték híján alig merné valaki. Lehet, hogy valamikor ez ábránd is ébred. Jósolni nehéz. De bizonyos, hogy az erőgyűjtés, az anyagi és szellemi tőkének tervszerű gyarapítása most folyik. Mindent elkövetnek, hogy a román hatalom, befolyás és túlsúly érvényesülhessen. Hitelintézeteik szaporítása, földszerzéseik, birtokvásárlásaik, telepítéseik egy előttük magas célt szolgálnak. Román öntudatukat az agitáció növeli, erősíti. Mindenmű választásnál a román szempontnak kell irányítani, akár képviselőválasztásnál, akár megyei tagsági választásoknál, akár hivatalok betöltésénél. Minden, mit a magyar állam vagy akár csak a magyar társadalom tesz, a maga szuverénitása megóvására, a románság körében rögtön megtermi az ellenhatást. Tiltakozás, gyülekezés és agresszivitás román részről rá a felelet. A megyének ez utóbbi másfél évtizedben többször volt alkalma a román velleitasokkal szembe kerülni.

1901-ben Háromszék vármegye átirt, akciót indítva meg az 1868-iki nemzetiségi törvény módosításának érdekében. Az állandó választmány

javaslata a módosítást célzó felirat készítését ajánlotta. Veliciu Mihály a napirendre térést kívánta s névszerinti szavazást kívánt. Ez megtörténvén, a megye 142 szavazattal 50 ellenében kimondotta, hogy: Miután az 1868. évi 54. t. c. mint 33 év előtti alkotás sok tekintetben módosítást igényel, törvényhatóságunk annak olyan módosítása iránt tesz felterjesztést, hogy általa a magyar állam érdekei és azok keretén kívül a nemzetiségek jogos kívánalmi kielégítést nyerjenek. (1901. jun. 28.)

Szathmáry Gyula, Arad megye nyug. alispánja.

1902-ben Pozsony megújítja Háromszék megye előző évi indítványát s a megye megismétli 1901-iki határozatát.

1903-ban nehéz harcot kellett megvívni a román törekvésekkel. Veliciu Mihály és társai indítványozták, hogy az 1868. 54. t. c. értelmében a megyei jegyzőkönyvek a magyar mellett románul is vezetessenek. Az indítvány az állandó választmány elé került, melynek véleménye ez volt: Az április 22-ikére egybehívott közgyűlésen kipuhítandó, a törvényhatósági bizottságnak hány tagja kívánja a román nyelvhasználatát. Ha e szám kevesebb az összes tagok *egy ötödénél*, a törvény szerint a magyar nyelven kívül más nyelv nem használható.

Az április 22-iki ülés zajos és szenvedélyes volt. Valósággal csak a románság megyei presztizséről volt szó; felülkerekedésük bizonyos,

ha az indítvány határozattá lesz. A gyűlés lefolyása azonban nyilvánvalóvá tette az indítványozók gyengeségét; összesen csak 106 szavazattal rendelkeztek. Mivel pedig Arad megye törvh. bizottsága 289 virilistából, 289 választott tagból és 29 tisztviselőből, összesen 607 tagból áll, a 106 ez összegnek nem tevén ki egy ötödét, a törvényhatósági bizottság az indítványt visszautasította, a román nyelv használatát a jegyzőkönyveknél megtagadta és az indítvány érdemleges tárgyalásába nem bocsátkozott.

Megújult a nemzetiségi aspirációk körüli harc 1905-ben, amikor Goldis László a Lukács György-féle rendeletnek a magyar nyelv tanításáról idegen tannyelvű iskolákban hatályon kívül helyezését indítványozta. Ekkor sem érhetek célt. A közgyűlés okt. 30-án leszavazta az indítványt 95 szavazattal 72 ellenében.

Mindeme kísérletek meddősége azt mutatja, hogy a magyarságnak túlsulya ugyan megvan a megyében, de éber örökösre van szükség az egész vonalon. Különösen figyelembe veendő az agitáció eszközei és módszere. Utóbbi illetőleg feltűnő az alkalom megragadása. A Fejérváry kormány idején a törvényhatósági teremben is opponáltak és utóbb a megye periferiáin oly aggasztó tünetek mutatkoztak, hogy Halmágy vidékét csendőrökkel és katonákkal kellett megszállatni. Minden zavar, mely a politikai közélet terén jelentkezik, erőt és bátorságot ad a szunnyadó érzések és lappangó vágyak kitörésének. Az agitáció eszköze, mint említve volt már, a földnek, birtoknak szerzése, bank-alapítás és hitelnyújtás. A cselekvő személyek nagyobb részét az agitátorok, az ügyvédek. Úgyes, okos, kitanult, nagyrészt magyar iskolából, de mindenesetre magyar egyetemekről került, jogvégzett emberek. Szónoki képességük előkelő mindkét nyelven. Ezzel mindenesetre túlszárnyalják a megye vezér-szónokait, kik legtöbbször csak egy nyelvűek. Az agitátor főtámasza az alsó papság, mely közvetlen érintkezésben van a néppel. A tanítószág korábban teljesen a papság befolyása alatt állott s minthogy agitatorius szolgálatának jutalmát is nyerhette, könnyen bocsátkozott rendelkezésre, különösen, ha érzelmeivel találkozott. Ujabbban azonban a román tanítószág helyzete s valószínűleg állásfoglalása is változott. Az 1907-iki törvény, mely anyagi javadalmazását, állami segéllyel, lényegesen javítani van hivatva, nagy visszahatással van a tanítók politikai viselkedésére és egész munkásságára. Jól látta ezt előre az agitáció. Tiltakozott is annak idején (1907.) népgyűlésben az aradi Tököly-téren a törvényjavaslat ellen.

Az 1907-iki törvénnyel szemben az egyes iskola-fenntartó községek különbözően viselkednek. Némelyek, a jobbmódu népes községek a maguk erejéből egészítik ki a tanítók fizetését, mások még haboznak, ingadoznak, de sokan már folyamodtak is az állami kiegészítésért. 1907 óta azonban még egy gör. kel. román tanító sem kapott, mert a kiegészítés

szítésének megadása mellék-feltételek teljesítésétől is függ, ami még nem volt keresztülvihető.

Az 1907.-iki törvény véghatása kettős irányban igen kedvező. Felszabadítja a tanítót a pap zsarnok hatalma alól és féket vet szigorával addig gyakran tanusított államellenes törekvéseinek. Bizonyos passzivitásra van tehát a tanítótság szorítva. Alig-alig is lép ki belőle, mit főképen az igazol, hogy a törvény életbelépése óta összesen csak két tanítót mozdítottak el fegyelmi úton államellenes cselekedet miatt s ezek közül az egyiket eltöltötték a tanítástól öt évre.

Az iskola szellemének eme megújulása, mely már is észrevehető, hísz némely iskolában a magyar nyelvet a legszebb eredménnyel tanítják, a nemzetiségi aspirációkat sem fogja érintetlen hagyni. Nem az ellentétek kiélesítése lesz végcélja, hanem a testvéries megférés egymás mellett, mint ezt a baptizmus keretében szépen megtaláljuk.

A felsoroltaknál még hatékonyabb eszközöket is alkalmaznak: a *nevelés* eszközeit. Belenevelik az ifjúság mindkét nemét az agitációba, minden eszközzel és módon megerősítve benne a román nemzeti öntudatot. Amikor a megyegyűléseken a románság vezetői támadni készülnek, az intellektuális pályára készülő román ifjúság tömegesen, lehetőleg teljes számban ott lesz a karzaton. Politikát jön tanulni és korán megszokja s megismeri a küzdelem porondját, melyre majdan kiszállani szilárd elhatározásként lebeg lelkében.

A tradíciókhoz a románság sokkalta szigorubban ragaszkodik, mint akár a magyar, akár a német. Nem veszi át a magyar dallamot, a színházi kuplék nála nem oly közkeletűek, mint a magyaroknál vagy németeknél. A román a maga nótáját éneкли, a maga táncát járja. A néphez nem hatolt a csárdás vagy keringő. Tudatosan kultiválják a hagyományokat. Vannak közmívelődési házaik, itt folyik a román dal és tánc kultusza. Ép úgy ragaszkodnak ősi festői ruházatukhoz. Az előkelő osztály női tündéres szinpompában jelennek meg a román bálokon, gazdag, aranyhimes jelmezekben. Különösen hiresek az *aradi* bálók. A nő itt egy eszme geniuszaként szerepel. Szívós ragaszkodása zengzetes nyelvéhez és színekben pompázó viseletéhez rejtelmes varázsu hatással van a férfira. Támogatja végül a román törekvéseket és éleszti a román öntudatot a román sajtó, mely a szenvedélyesség nem mindig válogatott eszközeivel támad és küzd.

Az aradi román sajtó, a mely korábban egyházi és egyéb irányú időszaki lapokból állott, 1897-ben az első napilap alapításához jutott. *Russu-Sirianu* János, világoosi születésű román publicista kilépett a nagyszebeni Tribuna szerkesztőségéből és Aradon *Tribuna Poporului* címen naponként megjelenő ujságot indított meg. Az új lap köré főként azok a román politikusok sorakoztak, a kik a magyarországi románok

parlamentari passzivitásának megszüntetését kívánták. Az *aktivisták* ez a mozgalma célhoz is jutott s ez a lap népszerűségét és elterjedését növelte. A nagyszebeni Tribuna részben az aradi lap térhódítása, részben egyéb okok miatt megszűnt, a mire az aradi Tribuna Poporului a nagyszebeninek rövidebb címét, a *Tribunát* vette fel (1904.) és viseli ma is. Russu Sirianu János utóbb visszavonult a lap szerkesztésétől és Romániába ment, a hol politikai irodalommal foglalkozott; utóda *Bocu Szevér* lett, a ki ma is intézője a lap ügyeinek.

Az 1910. évi képviselőválasztások körül nézeteltérések támadtak a Tribuna és az aradmegyei román nemzetiségi párti képviselők között. A differenciák annyira kiélesedtek, hogy a nemzetiségi képviselők a Tribunával szemben Aradon új napilapot alapítottak *Romanul* címen, a mely egyben a képviselőház román nemzetiségi pártjának hivatalos lapja. A *Romanul* irányítója és főmunkatársa *Goldis* László, szentszéki titkár. Mind a két román lap a politikai irány mellett súlyt helyez a román szépirodalom kultiválására, még pedig egyformán a romániai és a Magyarországon élő román költők és novellisták műveinek közlésével. Van két napilap is: Tribuna Poporului, a másik Poporul Roman.

Az az agitáció azonban, a mely ily eszközökkel bevallott és be nem vallott célokért folyik, nem mindig tiszta forrásból, faji felbuzdulásból eredő. Sok benne az önzés s még több gyakran a rosszhiszemű kenyérkereset érdeke, a haszonlesés, mely a népszerűsége támaszkodik. Pópák és tanítók rendszeresen üzték és üzik a kölcsönközvetítéseket, amihez természetesen a nép bizalma kell, melyet amaz úton törekeshnek felébreszteni. Mire vezetnek e közvetítések, könnyen elgondolható. A kis embernek kicsi telke előbb-utóbb kótyavetyére jut.

Népzendülések. A bujtogatás és lázítás nem mindig politikai irányú. Elégedetlenség, belső forrongás szítása többször fordul elő a községek belső életében. Oka a zendülés kitörésének néha valóban a hivatalos közegek tapintatlan eljárása vagy erőszakossága, gyakran azonban tisztán személyi érdekből vagy sérelemből eredő bujtogatás. Ilyenmű zendülések voltak az utóbbi másfél évtizedben Seprösön, Talpason, Ujszentannán és Fakerten. A *seprösi* lázadás 1903. május 7. történt. A bíróválasztás alkalmából a 6 szavazattal kisebbségben maradt jelölt pártja erőszakosan zavargott s a csendőrséget megtámadta. A fegyver használata folytán 4 ember meghalt. A zavargás tovább tartott és nagyon veszélyes jelleget öltött, mígnem katonaságot rendeltek ki, mely mintegy 3 hétig tartotta a községet megszállva. *Talpason* 1904. január 9-én volt zendülés. 200 szocialista talpasi lakos behatolt a talpasi község házába, onnan a községi jegyzőt és irnokot erőszakkal eltávolították, az irodát bezárták és a lázadók egyike a kulcsokat magához vette. A

*vadász*i őrsből akart a főszolgabíró csendőrséget kirendelni, de ez nem volt otthon. Később kirendeltek öt csendőrt, de ez nem volt elegendő. Mivel a hatóság megfélemlítés alatt állott, katonai készültséget kellett kirendelni. A zendülés oka következő volt: A község egy iskolaépületet emelt 13.000 korona költséggel, ami nagyon felemelte a községi pótdadót. Kérték tehát a kultuszminisztert, vegye át az épületet. A kultuszminiszter nem válaszolt. Megsürgették s mikor újra nem jött válasz, bementek a hivatalba s kényszeríteni akarták a jegyzőt, hogy írjon rögtön újabb kérvényt. A jegyző sok dolgára hivatkozva, másnapra ígérte a kérvény elkészítését. Ekkor elkezdtek erőszakoskodni, kidobták hivatalából a jegyzőt és irnokát és bezárták az irodát. A tettesek: Lázár Pál és társai voltak. A főszolgabíró a kir. ügyészséggel együtt megindította a nyomozást. Megidézték Lázárt, de ez nem jelentkezett. A vizsgálatot folytatták s ekkor sok panasszal léptek fel a jegyző ellen, kinek elmozdítását kívánták. Megindult a büntető eljárás s a zendülők közül egyet hat havi, tizenkettőt 3—3 havi börtönre ítéltek. A jegyző ellen is indítottak fegyelmi vizsgálatot. A karhatalmat január 31-én rendelték vissza.

Az ujszentannai (1899) lázadás tisztán bujtogatásból eredt. A lázadás oka és lefolyása a következő volt. 1899 január 16-ikára tűzte ki a világosi főszolgabíró a bíróválasztást. Az egyik párt Schöllert akarta, ki azonban jelölve nem lett, másik része a volt bírót, Jesztl Józsefet kiáltotta ki bírónak, így a főbíró az utóbbit egyhangulag megválasztott bírónak jelentette ki. Az ellenpárt nyugtalankodott s a főbíró felebezésre utasította.

Ujszentannán ez időben a földmivelő nép körében a legelő-kérdés képezte a vita fő tárgyát. E napon egy bizottság kereste fel Jesztl-t, az új bírót, menjen velük Budapestre a földmivelésügyi miniszteriumba és ott jelentse ki, hogy a legelő közös. Erre Jesztl nem volt hajlandó, hanem kijelentette, ő nem egyes emberek bírója és csak ha az egész község érdeke kívánja, megy fel Budapestre. Az elégedetlenek avval is vádolták a nép előtt, hogy a gazdagokhoz szít, (azoknak érdekük, hogy a legelő felosztassék és a szegény nép legelő híján tehenét szekér elé foghatja.) Éjjel (Szent Antal napja lévén) az emberek névnapokon összejöttek. Egyik helyen egy Totterer András nevű izgató azt mondta: megtörtént a bíróválasztás, mi férfiak nem tehetünk semmit, hanem az asszonyok bátran vonulhatnak a község házára a bírót onnét kilökní, mivel a csendőröknek az asszonyokat bántalmazni nem szabad.

Másnap (kedden, hetipiac napja) reggel Jesztl pontosan ment a község házára. Láta, hogy a nép a község házában gyülekezik, minek okát nem tudta. Bejött hozzá egy Hacker Jakab nevű végrehajtó és közölte vele, hogy az asszonyok kiverni vagy agyonverni akarják. Egy Mayer

József nevű rendőr szintén figyelmeztette. Jesztl a csendőrökért küldött. A küldönc a csendőröket nem találta otthon, de közben a 4 csendőr a községházára érkezett és a tanácsteremben elhelyezkedtek. 9 órakor az egyik csendőr észrevette, amint egy Adelmanné nevű asszony piros kendőt lobogtatott, jeléül annak, hogy a folyosó üres és bátran jöhetnek. Két csendőr a folyosó ajtaját betette és odaállt, ketten a tanácsterem ajtajánál maradtak a folyosón. A sok asszony nép szaladva jött. Kendőkben, kötényekben köveket hoztak. A tömeg az elől levőket szorította, a két csendőr nem bírta őket feltartóztatni és midőn egy harcias sváb asszony az egyik csendőr szuronyát megfogta és kicsavarni akarta, egy Molnár nevű csendőr tüzet vezényelt. A sortűztől a támadó asszony rögtön halva rogyott össze, ugyszintén más asszony is. A tömeg ez alatt az utcáról ostrom alá vette a községházát, megindult a kőzár, zúzták az ablakokat, a községháza emeletes épület lévén, létrákat is hoztak, hogy úgy hatoljanak be. A kőzár még a csendőröket is érte, mire ismét sortűzzel feleltek; két kíváncsi férfi és több asszony azonnal meghalt és igen sokan megsebesültek. Ekkor érkezett meg a csendőrőrmester. A 4 csendőrrel, rendőrökkel és kisbírákkal megtisztították a községháza környékét. Időközben a póstamester sürgönyözött Világosra a főszolgabírónak, hogy zendülés van. Mikor a főbíró csendőri kísérettel megérkezett, már teljes csend volt. A főbíró Aradról sürgönyileg katonaságot kért. Este 6 órakor megérkezett az alispán, valamint 2 század gyalogos katona. Egész éjjel a katonaság az utcán cirkált és semminemű gyülekezet nem volt megengedve. Az ostromállapot is kihirdettetett. Jesztl estig a községházán volt és katona kísérettel ment haza; 8 napig csak rendőri kísérettel járhatott. Másnap kijött az ügyészség és a vizsgálóbíró. Megkezdődött a kihallgatás. A bűnösök és gyanúsítottak letartóztatottak (és Auer Ferenc vendéglősnél elzárattak.) Jött egy hadbíró is, ki kihirdette, hogy a csendőrség jogosan használta a fegyvert. A katonaság egy hónapig maradt. A költségeket a község viselte.

A kihallgatás után letartóztatottak szabadlábra helyeztetek. Barabás Béla volt az ügyvédjük. *A végtárgyalást az aradi törvényszéken 1890-ben tartották.* A vádlottakat bizonyítékok híján felmentették.

Személyi változások (1895—1910).

Mindig szerencse volt Arad megye és város közéletére nézve, hogy a főispáni székbe nem a protegált érdemetlenek kerültek, hanem olyan férfiak, kik egyéni kiválóságuknál fogva emelkedtek fel arra a méltóságra. Az alkotmányos korszakban, 1867 után egymásután következtek Szende Béla, a későbbi híres honvédelmi miniszter, Atzél Péter, ez az áldozatkész, tettere vágyó, nemes gondolkodású, érdemes férfiú,

majd a demokratikus gondolkodásu, energikus Tabajdi Károly, akinek halála után Fábíán Lászlót nevezték ki.

Fábíán László beiktatása 1886. nov. 29-én történt s megmaradt a főispáni székben 1900. novemberéig, amikor nyugalomba vonult. 1840. május 20-án született Aradon. Atyja, a jeles író és műfordító, gondos nevelésben részesítette. Gimnáziumi tanulmányainak elvégzésével Heidelbergbe ment egy évre a jogi fakultásra. Tanulmányait Budapesten

Fábíán László, főispán.

fejezte be s ügyvédi diplomát nyert. Ezután közhivatalt vállalt. Volt városi tiszti ügyész, kir. törvényszéki bíró, később elnök (1885). 1886 novemberében Tabajdi utódként került a megye élére.

Tizenégy évre kiterjedő főispánsága alatt a megye ügyeit tapintattal és eréllyel vezette. Nagyobb megrázkódást ez időben csak a Kriván-eset okozott, mely azonban Fábíán állását alig-alig rendítette meg. Később nyugalomba vágyott és lemondott. Szótlan, zárkózott, de nemes szívű, puritán jellemű férfiú volt. Meghalt 1911. április 25-én. Haláláig nagy tisztelet környezte. E monografia létesítését nagyon előmozdította.

Urbán Iván beiktatása 1900. nov. 7-én történt. A megye egyik legkimagaslóbb és legkedveltebb férfija volt. Nagy nevű családból származott. Tanulmányait Budapesten végezte. Arad megyét mint aljegyző,

letéti pénztáros s később mint a központi járás főszolgabirája szolgált. A közhangulat alispánnak jelölte, de Tabajdi őt mellőzte. Urbán Iván ekkor visszavonult a megyei élettől és törökbecsei birtokára távozott. Idejét, erejét most más megyének és más érdekkörnek szentelte és igen elismerésre méltó tevékenységet fejtett ki ott, mint a törökbecsei ármentesítő társaság elnöke. Baross Gábor több főispánsággal kínálta meg, de Urbán Iván nem vállalta. Csak Széll Kálmánnak sikerült őt megnyerni az

Urbán Iván, főispán.

aradi főispánságra. Diadallal fogadták őt e méltóságban s a működéséhez fűzött szép remények csakugyan megvalósultak. Szerették és tisztelték.

Vásárhelyi Béla főispánsága rövid átmeneti korszakot képez. Tartott 1905. nov. 4-től 1906. május 7-ig.

Gróf Károlyi Gyula lépett ezután a főispáni székbe (1906. május 15. — 1910. február 5). Született Nyirbaktán 1871. május 7-én. Tanulmányait Budapesten, Berlinben és Bonnban végezte. Erélyes és szigorú, de humánus gondolkodású férfiú. Mint az ország legelső mágnásainak egyike roppant befolyással bírva, nagy tekintélyével mindig síkra szállott, csaknem mindig eredménnyel, ahol a megye és város érdeke kívánta.

1910. március hó 5-én újra Urbán Iván lett Arad megye főispánja. Nagy érdemeit mindenki ismerte, örömmel és lelkesedéssel fogadták vissza. A terhes méltóságot formálisan önfeláldozással vállalta újra.

Az alkotmányos küzdelem idején a megye politikai szellemének irányításában igen kiváló szerep jutott még a megye vezér-tisztviselőinek: a megye alispánjának, Dr. Dálnoki Nagy Lajosnak és főjegyzőjének, Schill Józsefnek. Dálnoki Nagy Lajos a megye egyik legérdemesebb alispánjának, Szathmáry Gyulának visszalépése után jutott az alispáni székbe (1899. jun. 28). Sokáig volt főjegyző. Kitűnő írói és szónoki képességei, továbbá költői sikerei nagy tiszteletet és országos hírnevet szereztek neki, míg viszont a megyei szolgálatban kiváló adminisztratív képességeket árult el.

Schill József korán lépett megyei szolgálatba. Volt aljegyző és 1899. jun. 28-án nagy többséggel választották meg főjegyzőnek. Csupa energia, munkakedv és kötelességtudás egész lelkiülete. Legfőbb támogatója a megye minden kulturális törekvéseinek s így első sorban neki köszönhető, hogy e mű, mint a megye egyik régi tartozása, befejezést nyerhetett.

Aradmegyei műemlékek, maradványok, régiségek.

A történeti részt kiegészítőleg felsoroljuk itt tájékoztatás céljából Arad megye műemlékeit, utalva a mű második részére,¹⁾ amelyben a legnevezetesebbek képe már megjelent.

Arad megye műemlékei, maradványai és régiségei két csoportba oszthatók: régibb korbeltiek és újabb korban keletkezettek. A régibb kortól fennmaradtak árkok, sáncok, halmok részint a síkságon, részint a heglánc alján Világos, Gyorok, Ménes, Paulis tájékán.

Árok és sáncmű három párhuzamos vonalban szeli át a megyét: a) Simánd-Tövisgyháza irányában Mikalakáig, a nyéki pusztán át folytatódik Kisújfaludnál Temesben; ennek egy része ma műút; — b) avargyűrű vonal a Fekete és Fehér Körös között Világos felé; végnyújtványa Alibunarig ér s maradványa Gyorok és Szabadhely között maradt meg; — c) Ignesti határán Borossebes felé, folytatódva Lippánál Temesben.

Földhányások vannak: *Ujszentanna* határában Földvár (földvári puszta) és Papok halma (a kürtösi út mellékén), a pécskai határban Szemlak felé, az öthalmi (glogováci) öt halom, melyeknek rendeltetéséről és eredetéről biztosat nem tudunk, de néphagyomány szerint tatár harcosok sírdombjai. Egyéb halmok: Világos, Lökösháza, Dézna, Láz, Bohány, Bélzerind és Újpaulis határában. A kéthalmi pusztán (Otlaka és Sikló között) is emelkedett két halom, de ezek egyikét lehodták.

Régi sírdombokat találtak Kürtös határában, Kiszindián és Déznán, hol ülő helyzetben találtattak a hullák.

¹⁾ Márki I—II. r.

Ujabbkori emlékek :

Az öthalmi prépostság temploma. Román stilben, apostoli keresztformára, faragott kövekből épült templom volt ez. Apsisa félkörű; volt hosszában három hajója és egy kereszthajója, nyugaton két magas tornya emelkedett díszes portalé fölött.

Pécskán a sáncmaradványok mellett egy régi templom és mecset omladécai találhatóak. Óbodrogon, Arad és Pécska között, gót stílusú figyelő (őr) torony állott. Szabadhely régen a Maros mellett feküdt egy szigeten. Itt, a Maros és Csolt (régii Maros-ág) között volt a csolti apátság; ennek helyén épületek romjai találhatóak. Gyorokon és Paulison, különösen az upaulisi temető-domb környékén római bolthajtások és felül beboltozott téglafolyosók nyomai vannak ($3\frac{1}{2}$ —4 láb magasak). Kladván a hegycsúcson vármok találhatóak. Nagyobbszerű vármok maradtak fenn a világosi hegy tetején. A világosi rom három részből áll: 1) a nyugati részen a helység felé fordulva egy torony s a kerítő fal; 2) a keleti részen csak a kerítésnek van némi nyoma, 3) a középső részen, a kerítő falon belül az épületeknek is van némi nyoma. Földalatti bejárója is volt a várnak. A vár mai rom-állapota 1784-ből eredt, a Hóra lázadás idejéből. Ekkor dulták fel, hogy a vár ne lehessen a lázadók alkalmas menedéke. Világos egyébként már 1190-ben fennállott.

Kovászin egy régi templom omladéka maradt fenn, Ószentannán (régebben Komlós) régi építmények romjait találni (a közlegelő részén), Muszkán egy régi kolostor körsáncainak és beomlott pincéjének nyomai vannak meg. Egresen (Ágris) a hegycsúcson zárda romjai találhatóak. Pankotán régi apátság (bencés rendű 1217-ből) omladékaira találunk. Nagyobbszerű sirleletekre (aranyhimes csipke, cifrázott téglafolyosók) is akadnak itt. Feltóton régi apátság maradványai találtak. Borosjenő régiségei: a török kút, a török mecset és egy kolostor maradványai a balukányi malomnál. Sikula határában több elpusztult falu (Társ, Gáb, Pipási és Vitnek) templomromjai maradtak fenn.

Nadabon, Zarándtól északnyugatra, váromladékok vannak. Erdőhegyen egy rég elpusztult várszerű kastély nyomai maradtak, Gyulavarsándon török erőd és sáncok maradványaira akadunk, Kerülő határában az ölvégi zárdáéra és Tamásdán egy őrtorony romjaira. Csermön szintén elpusztult várra találunk, Apátin zárdaromokra. Talpason volt a Toldy-ak híres kastélya, mely azonban nyomtalanul pusztult el. Igen érdekes a déznai vármok, melyhez még három épület romjai járulnak. Tótvárad fölött sziklavár állott. A legérdekesebbek egyike a solymosi vármok. Udvara nagyobb hatszög volt, közepén vízmedence. A várszobák az udvar déli, keleti és éjszaki oldalán voltak. A vár épen a Maros fölött állott s a hegynek a folyó felé eső része hirtelen, nagyon meredeken ereszkedik le.

II.

Arad megye és város közgazdasági fejlődése 1895—1910.

Irta : Mátyás Jenő.

Ipar. A jelen század első éveit városunk és vármegyénk iparának történetében is fordulópontot jelentenek. Országszerte mind erősebbé és erősebbé válik az a meggyőződés, hogy országunk vagyonosodásának útja iparunk megerősödésén vezet keresztül s terjed ennek a belátása még olyan körökben is, amelyek eddig meglehetősen közömbösséget tanúsítottak iparunk fejlődésével szemben. Nem arra a lelkes felbuzdulásra gondolunk, amely századunk első évtizedének közepén támadt a magyar társadalomnak meglehetősen széles rétegében a „honi gyártmány“-oknak a fogyasztásban való felkarolása végett, mert ez a szép mozgalom érzelmi alapokon nyugodott. Ellenben értjük a törvényhozásban, a kormányzatban, a városokban újabban mind jobban kifejezésre jutó ama törekvést, hogy mesterséges eszközökkel, az állam, a törvényhatóságok és csak kevésbé a társadalom támogatásával a hazai ipari termelés feltételei oly kedvezőkévé váljanak, hogy iparunk fejlődése gyorsabban történjék.

Ebben a törekvésben Arad, hazánk többi városa között nem az utolsó helyet foglalja el. Vezetősége felismerte, hogy már fekvésénél fogva is szinte predestinálva van arra, hogy erősen ipari várossá legyen. Régtől fogva is iparos város Arad. Már félszázaddal ezelőtt két ezernél több önálló iparosa volt, akik háromezernél több segéddel dolgoztak. Így tehát az új ipartelepek, hacsak teljesen új cikkek gyártását nem kívánják meghonosítani, mint pl. a legutóbb felállított pamutfonó gyár, a szükséges munkásanyagot itt a városban, vagy közvetlen szomszédságában is megtalálhatják. A vas- és fém-, a fa-, a ruházati-, az élelmezési- és sokszorosító-ipar körébe tartozó nagyobb szabású gyártelepeknek a felállítása nálunk ebből a szempontból nehézségbe nem ütközhetik. Azonban bár az ipar fejlődésének természetes feltételei ilyenformán teljesítve is vannak, szükségesnek látszott gondoskodni olyan eszközökről, amelyekkel a gyáralapítási kedvet mesterségesen fejleszteni lehetne. Ingyen telek, községi adómentesség, hozzájárulás a vállalat alaptőkéjéhez, a munkások száma szerint megállapított külön segély, az építési költség egy részének fedezése, stb. azok a kedvezmények, amelyeket a város rendszeren az új gyáraknak biztosít és amelyekben már eddig is néhány gyárat részesített.

Az iparfejlesztésnek azonban nemcsak az a feladata, hogy a vállalatok száma szaporodjék, hanem magában foglalja a meglévő ipar támogatását, védelmezését is. E tekintetben mindenekelőtt a kisiparra kell figyelemmel lenni. Arad városa abban a szerencsés helyzetben van, hogy törekvő, tanulni vágyó kisiparosait a közel jövőben igen értékes és az országban páratlanul álló támogatásban részesítheti egy nemes-szívű gyáros adományából. Néhai Weitzer János nevéhez nemcsak egy nagyszabású gép- és vaggongyár alapítása fűződik, hanem nevével kell majd kezdeni Arad város iparának történetében azt a fejezetet, amely városunk kisiparosságának és ipari munkásságának jobb sorsra fordulásáról, Arad iparának megerősödéséről, hatalmas fellendüléséről fog beszámolni. Weitzer János hagyatéka, megfelelő értékesítés és gyümölcsötetés esetén, örök időkre évenként 80 ezer koronát biztosít Arad ipara részére. Az aradi Kereskedelmi és Iparkamara emlékiratot nyújtott át a város törvényhatósági bizottságának, amelyben tüzetesen kifejtette, miként volnának legcélszerűbben összeegyeztethetők a végrendelet végrehajtásában a nemeslelkű hagyományozó intenciói és a város iparának érdekei. Egy részét — figyelemmel a végrendelező akaratára — jótékony természetű adományozásokra kellene fordítani, a másik része pedig ipari célokra volna fordítandó, még pedig: szegény aradi polgárok fiainak ösztöndijakra, hogy ipariskolát, vagy műszaki szakiskolát végezzenek, évenként 2400 korona; ipari (kereskedelmi) tanfolyamok rendezésére 31 ezer korona; feltalálásokra, javításokra ipari szerszámokra ezer korona; munkásjóléti intézmények céljaira 10 ezer korona; iparfejlesztésre, iparpártolásra 20 ezer korona; végül egyéb ipari segélyekre és szubvenciókra 4 ezer korona. Az új alapító-level ezek figyelembevételével el is készült.

Mielőtt még ipari viszonyaink részletes ismertetésébe fognánk, vessünk egy futó pillantást a vármegye iparára is. Arad nem tartozik ama vármegyék közé, amelyekben a lakosság többsége az ipari foglalkozásban keresné megélhetése biztosítékát, ellenkezőleg a lakosságnak oly csekély (8·1) százaléka tartozik az ipar körébe, amely az országos átlagnak is jóval alatta marad. A nehéz viszonyok dacára is azonban fejlődés észlelhető. A városokból, ahol a helyzete mindinkább súlyosabbá válik, a kisipar a vidékre szorúl; 1890-ben negyedfélezernél csak valamivel volt több a vármegye iparúzóinak a száma, tíz év alatt hat-ezernél magasabbra emelkedett. Ezeknek kétharmadrésze tartozik a segédszemélyzet nélkül dolgozó kisiparosok közé, de észrevehető haladás mutatkozik a nagyipari vállalatok számában is. Olyan vállalat, amely 20-nál több munkást alkalmazott, 1890-ben mindössze 8 volt, tíz év múlva már kétszer annyi.

Sajnos, a fejlődés elé sok tekintetben maga az iparosság vet gátat és közömbösségük a maguk jövője és a maguk intézményei iránt teszi

súlyosabbá helyzetüket és nehezíti meg a javulás útjának egyengetését. A törvény kötelezővé teszi az ipartestületekbe való tömörülést ott, ahol a kézműiparosok száma legalább a százat eléri és a testület alakítását az iparosok kétharmadrésze kívánja. Maga az iparosság sürgette legjobban a kényszertársulás megvalósítását és mégis, amikor fölmerül egy-egy ipartestület alakításának az eszméje, mindig akadnak igen számosan, akiket hol „az újabb megterhelés“-től való aggodalom, hol kicsinyes személyi tekintetek tartanak vissza a tömörüléstől. Az a közömbösség, amelyet iparosaink a maguk szervezeteivel szemben mutatnak, meg is bosszulta magát az elmúlt évtizednek munkásmozgalmakkal telt néhány éve alatt. A munkaadók szinte tehetetlenül állottak szemben a munkások szervezett seregével és voltak kénytelenek meghajolni a sok esetben csupán izgatások szülte, vagy a hatalom érzetétől megerősödött követelések előtt. E küzdelmekben szerzett szomorú tapasztalatok után egyes helyeken, pl. Aradon, megindult ugyan az iparosoknak u. n. munkaadó-szervezetekbe való tömörülése, de a munkásmozgalmak hullámainak lecsendesülése folytán az érdeklődés irántuk tetemesen hanyatlott, úgy hogy néhány iparágat, mint pl. az építő- és nyomdaipart leszámítva, esetleges újabb munkásmozgalom iparosaink nagyrészét készületlenül találná.

Nem szabad azonban felednünk, hogy az ipartestületek intenzív, eredményes munkásságának maga a törvény egyik akadályozója. Az ipartestületek hatáskörét maga a törvény is szűkre szabta és ez a hatáskör az évek folyamán még szűkebbre szorult. Ipartestületeink ma nem egyebek, mint egyszerű lajstromozó hivatalok, amelyek kezdetleges eszközökkel végzik az iparosok, segédek és tanulók nyilvántartása körül előforduló tennivalókat. A testületi célok iránt tanúsított csekély érdeklődésre szomorú világosságot derít a tagdíjhátralékok nagysága. Az aradi ipartestületnél 1909-ben csaknem 12 ezer korona tagdíjjal voltak hátralékban a testületi tagok, azaz a tagjárulékok harmadrészével, míg 10 évvel ezelőtt csak negyedfélezer korona szerepelt e címen az ipartestület mérlegében. A vármegyében a hátralékok szintén megközelítik a háromezer koronát, de összehasonlítva a tíz év előtti állapottal, némi csökkenés nem tagadható.

Az ipartestületek számában húsz év óta nem történt változás, csupán e sorok írása közben fejeződtek be a kisjenő-erdőhegyi ipartestület megalakításának előmunkálatai, úgy hogy ezzel együtt a jövőben hét ipartestületünk fog működni: az aradi, eleki, kisjenő-erdőhegyi, pánkotai, pécskai, újszentannai és világosi. Tagjaik száma az elmúlt másfél évtized alatt mindössze háromszázzal emelkedett; bevételeik, kiadásaik szerény mértékben növekedtek, az utóbbiak csaknem felémésztvén az előbbieket. Nagyobb vagyona csupán az aradi ipartestü-

letnek van, amelynek utolsó évi mérlegében e címen 180 ezer korona szerepel, míg 15 évvel ezelőtt mindössze 30 ezer koronát tett ki. Vagyónának jelentékeny részét a testület díszes, emeletes palotája teszi. Ezzel szemben adósságai is nagy mértékben emelkedtek, még pedig az utolsó évtized alatt 40 ezer koronáról 100 ezerre. A megyebeli ipartestületek vagyona és adóssága, valamennyié együttvéve, nem éri el az aradinak negyedét, bár ezeknél is mind a két tételnél növekedés tapasztalható. Szakiskolák, szaktanfolyamok tartásának előmozdítására csupán jelentéktelen összeget fordítanak, szakelőadásokat, felolvasásokat nem tartanak, könyvtáraik igen szegények. Jótékonsági intézménye csak az aradinak van, amely csekély támogatásban részesít évente 6—8 rokkant iparost.

Amaz intézmények egyike és legfontosabbja, amelyekre befolyásukat az ipartestületek az idők folyamán elveszítették, a munkás betegsegélyező és biztosító pénztárak. 1891. előtt az ipari munkásoknak betegség esetére való segélyezését többnyire önkéntes alapon létesült intézmények végezték. Ilyen egyesületek Aradon elég nagy számmal voltak, ellenben a vármegye ipari munkásainak tetemes része betegség esetében minden támogatást nélkülözni volt kénytelen. A törvényhozás felismervén ennek az állapotnak a tarthatatlanságát, a pénztárak következő nemeit szervezte, illetőleg engedélyezte: a kerületi, a vállalati és gyári, az építési, az ipartestületi és a magánegyesületi pénztárakat. Ezek közül városunkban egy kerületi, egy ipartestületi és egy magánegyesületi, a vármegyében pedig egy kerületi (Borossebes), egy ipartestületi (Újszentanna) és egy vállalati (Maroszlatina) betegsegélyező pénztár működött. A kerületi pénztárak felállítására a megye iparossága szempontjából igen nagy szükség volt s bár eleinte idegenkedtek is a pénztárakba való belépéstől, később azonban a pénztárak tagjainak a száma szépen felszaporodott. A betegség esetére való segélyezés intézményének eme szervei azonban a modern szociálpolitika követelményeinek nem feleltek meg. A pénztárak igazgatása teljesen autonom volt, egymással sem mellérendelt, sem alárendelt viszonyban nem állottak. A biztosításba bevonható egyének száma viszonylagosan igen csekély volt; pl. az újszentannai ipartestületi pénztár hatásköre 1895-ben 232, a kereskedőifjak aradi pénztára 317, a maroszlatinai vállalati pénztaré 432, a borossebesi kerületi pénztaré 1124 tagra terjedt ki.

Az 1907. év fordulót jelent a hazai munkásbetegsegélyezés és biztosítás történetében. Az új törvény megszüntette az ipartestületi és építési pénztárakat és csupán a kerületi, vállalati és magánegyesületi pénztárakat tartotta fenn lényegesen megváltoztatott formában. Az autonómiájukat ugyanis alaposan megnyirbálta, föléjük egy országos pénztárt állított fel. Az előbbi állapottól elsősorban abban nyilatkozik meg az eltérés, hogy az új törvény a biztosításra kötelezettek körét

lényegesen kiterjeszti s abba számos olyan foglalkozást is bevon, amelyek azelőtt betegségük esetén a legkétségbeejtőbb jövőnek nézhettek elébe. Míg 1901-ben városunkban és vármegyénkben körülbelül 9 ezer egyén volt a különböző pénztáraknál betegség esetére biztosítva, addig ma ez a szám kétszeresére emelkedett. Városunk és vármegyénk pénztárainak bevétele 10 évvel ezelőtt 120 ezer korona volt, 1910-ben csaknem 400 ezer. Kiadásai 116 ezerről 380 ezerre emelkedtek; természetes, hiszen csupán a keresetképtelenséggel járó megbetegedés esetére kifizetett táppénz tesz ki ma annyit, amekkora a 10 év előtti kiadások egész összege. Az aradi és borossebesi pénztár gyógyszerre 60 ezer, kórházi ápolásra 30 ezer, orvosok díjazására 85 ezer koronát költött 1910-ben.

Lényeges és szociálpolitikai szempontból teljes mértékben helyeselhető újítás az 1907-es törvényben a balesetbiztosítási kötelezettség kimondása is.¹⁾

Nagyrészt ugyanazok az okok, (t. i. személyes surlódások, az intézmény céljának félreismerése, stb.) amelyek megghiusítják az ipartestületek és a munkásbiztosító pénztárak nyugodt és eredményes működését, teszik lehetetlenné hogy iparosaink szövetkezetekbe tömörüljenek, pedig kétségtelen és tudják az iparosok is, hogy szövetkezetek útján mind hitel-szerzésük, mind termelési és értékesítési viszonyaik lényegesen kedvezőbbekké válnának. Csakhogy kisiparosainknak a jövőndő alakulásaival szemben táplált kishitúsége és pesszimizmusa rendkívüli módon megnehezíti a szövetkezetek alakítását és prosperálását. Kétségtelen továbbá az is, hogy a szövetkezetek tagjainak rendszerint nincs alkalmuk elsajátítani azokat a kereskedelmi ismereteket, amelyeket pedig a szövetkezetek vezetésére és ellenőrzésére hivatott iparosoktól meg kell követelni. Így kénytelenek a legfontosabb teendőket idegenekre bízni, akik esetleg visszaélnék a szövetkezet tagjainak a bizalmával és a kereskedelmi ügyekben való járatlanságával s így a szövetkezetet felszámolásba kergetik. Ez történt az aradi és vidéki iparosok bőripari raktárszövetkezetével is, amely pedig fennállásának ötödik évében még egy millió korona forgalmat tudott felmutatni. Jelenleg, nem számítva az ipari hitelszövetkezeteket és egyes kézműiparosok, mint a tímárok és csizmadiák alkalmi egyesüléseit, csak két ipari szövetkezet van városunkban, nevezetesen az aradi butorkészítő iparosok árúcsarnok és az aradi cipészek termelő szövetkezete; a vármegyében pedig egy szövetkezet sincs. Eredményes működést fejtett ki az aradi vasipari szövetkezet is, amely azonban néhány évvel ezelőtt részvénytársasággá alakult és most városunk legvirágzóbb ipartelepeinek

¹⁾ Részletes baleset-statisztika még nem készült s így csupán annyit közölhetünk, hogy az aradi kerületi pénztár 1910-ben 13 ezer korona baleset-járadékot fizetett ki.

egyike. Az aradi bútorkészítő iparosok szövetkezetének megalakulása évében (1904.) 86 tagja volt 206 üzletrésszel; hat év alatt a tagok száma 125-re, az üzletrészeké 506-ra emelkedett. Az alapítók célja az volt, hogy közös üzletben értékesítsék áruikat. Az első évben már 200 ezer korona értékű bútort adott el az ország távolabbi piacain is. Az értékesített bútorokért az elmúlt esztendőben már 280 ezer koronát kapott. Az aradi cipészek termelő szövetkezete a megalakulását követő esztendőben (1899.) közel 50 ezer korona forgalmat csinált, mely 1910-ben a 80 ezer koronát meghaladta. Eladott 6367 pár cipőt, amivel jelentékeny mértékben hozzájárult a külföldi, főleg osztrák gyártmányok visszaszorításához. Van Aradon ezenkívül villamoserőre berendezett faipari közműhelytelep is, amelyet az állam nagy mértékű támogatásban részesített avégből, hogy azok a kisebb iparosok, akiknek nincsen tehetségük műhelyeiket gépekkel felszerelni, a gépmunkát a gépek használatáért fizetendő csekély díj ellenében a közműhelytelepen végeztessék.

Iparosaink szervezetlensége legjobban érezte káros hatásait azokban a küzdelmekben, amelyeket a munkaadók és a munkások az utolsó évtized folyamán egymással megvívtak. A munkásviszonyok jelenleg mind városunkban, mind a vármegyében meglehetősen kielégítőek. A munkások szorgalma ellen a nagyobb ipari vállalatokban nem hallható kifogás, képzettségük is kielégítő, amit meggyőzően tud bizonyítani a legutóbbi években alapított helybeli automobil- és pamut-fonó gyár, melyeknek munkásai kizárólag magyarok.

Munkásaink általában békés természetűek. Az a patriarkális viszony, amely régebben a munkaadó és munkás között fennállott, ma már természetesen még a vármegyében sem található fel, ahol pedig régi szokásokhoz szívósabban ragaszkodnak. Ez egyébként az ipari viszonyok fejlődésével együtt jár. Munkást és munkaadót ma már óriási úr választja el egymástól. Azok a küzdelmek, amelyek az utolsó évtized alatt a két tábor között lefolytak, a munkások kívánságainak nagymértékű teljesítését hozták meg, ami részben azok jogosságának, nagyrészt azonban annak a gyöngye ellenállásnak tulajdonítható, amelyet a munkaadók a szakszervezeti központból izgatott munkássággal szemben kifejtettek. A kívülről jövő izgatások okozta nagyobb munkabeszüntetések sorát az aradi kőművesegédek kezdték meg 1902-ben, amikor is munkabér- és munkaidőviszonyaik újabb szabályozását sikerült elérniök. A következő évben a pékmunkások állottak elő olyan követelésekkel, amelyek inkább a fővárosban, mint a vidéken voltak teljesíthetőek, egy időre lehetetlenné téve a közönségnek süteményekkel való ellátását. Ez évben már a fővárosi munkásapostolok izgatása oly nagyfokú volt, hogy a vármegyének különben nyugodt természetű, konzervatív gonozású mezei munkássága nem egy helyütt zendülésbe tört ki. A

munkás szakszervezeti központból jövő izgatás teljes erejében azonban a következő évben mutatkozott. Az aradi kőművesek újra beszüntették a munkát, hozzájuk csatlakoztak az ácsok és mikor már négy heti küzdelem után sem látszott lehetőségre a munkások követeléseit alapján a kibontakozás, a sztrájkoló munkásság általános munkabeszüntetéssel akart nyomást gyakorolni a munkaadókra. Ez azonban a hatóság érelyes közbelépése folytán meghiusult. Aradon még a bádogosok, a vármegyében pedig egy borossebesi márványtelep kőfaragó segédei tették le szerszámaikat, hogy ezzel kényszerítsék munkaadóikat magasabb munkabér és rövidebb munkaidő iránt támasztott követeléseik teljesítésére, ami nagyrészt sikerült is. Ez évnek legnevezetesebb eseménye azonban a „vasutassztrájk“ néven ismeretes mozgalom volt, amely az aradi üzletvezetőség területére is elhatott és egy héten keresztül városunkat teljesen elzárta a világtól. Óriási károkat okozott ezzel közgazdaságunknak, amely természetesen a legnagyobb örömmel fogadta a kormánynak a sztrájk letörését maga után vonó érelyes intézkedéseit. A következő évek a munkabeszüntetéseknek úgy szólván szakadatlan láncolatát tüntetik fel, csaknem valamennyi kézműipari ág mérhetetlen károsodására. A szabók, a lakatosok, a fodrászok és borbélyok, az ácsok, az asztalosok, a szobafestők, a mázólok, a kárpitosok, az agyagkályhások, a könyvkötők, a szerelők, a bádogosok, újból az építőipari segédek, a cipészek egymásután kísérelték meg a munkaadókat nagyobb engedményekre kényszeríteni. Ez idő alatt a vármegye iparvállalatai között csupán egy máriaradnai fatelepen és egy eleki gőzmalomban szünetelt rövid ideig a munka. Jellemző mindezekre a munkabeszüntetésekre, hogy csaknem kivétel nélkül a kis- és középipari műhelyek munkásai folyamodtak sorsuk megjavítása végett ehhez az eszközhöz, míg a gyárak munkásai tartózkodtak ennek a nagyon is kétélű fegyvernek az alkalmazásától. Akkor is, amidőn egy-egy nagy vállalatban mégis talajra talált a munkásegységek izgatása, pl. a helybeli gép- és vaggongyárban, vagy a szalmaanyaggyárban, csak a munkások jelentékenyen kisebb része követte a felsőbb helyről érkezett utasításokat. Ez pedig a gyárakban alkalmazott munkások jobb bérén kívül, a gyári munkások magasabb értelmi színvonalával magyarázható, amely visszatartotta őket az elsősorban önnönmaguknak káros mozgalmaktól. Hogy képét adjuk annak a veszteségnek, amely a munkásokat a legkritikusabb esztendőben, 1907-ben, városunk és vármegyénk területén sújtotta (a munkaadók károsodását sokkal nehezebb megállapítani), megemlítjük, hogy a sztrájkoló és kénytelenségből nem dolgozó munkások bérvisszatartása 190 ezer koronát tett ki. A sztrájkok között kettő volt olyan, amelynek résztvevői egyenként átlag csak 6—10 korona munkabért veszítettek, de 4 olyan is volt, amelyben a fejenkénti vesz-

tesség 100—120 koronára rugott, sőt két munkabeszüntetésnél egy-egy munkás átlag 200 koronánál is többet veszített. Ezután már a munkásmozgalmak veszítettek erejükből. A legutóbbi évek egy-két munkabeszüntetése, pl. a pékeké és nyomdászoké, már a munkaadók szervezett seregével találkozott, a tárgyalások az egyedül helyes kollektív munkabéregyezmények megállapítása körül folytak.

Mindezek a mozgalmak azzal a kétségtelen eredménnyel jártak, hogy a munkabérek az elmúlt évtized alatt óriási módon felszállottak. A munkabérek emelkedésének azonban számos más oka is van; így különösen figyelemmel kell lennünk arra, hogy iparunk az utolsó évtized alatt igen örvendetes fejlődésnek indult, a munkaalkalmaknak a száma tetemesen megszorodott, amellyel nem tartott lépést a munkások számának a növekedése. Iparunk éppen emiatt néhány év óta igen nagyfokú munkáshiánnyal küzd. Sajnos, ennek az állapotnak gyors megváltozását egyelőre nem is remélhetjük, nem pedig azért, mert egyik előidézője, a kivándorlás, évről-évre fokozottabb mértékben ragadja el tőlünk legmunkabíróbb embereinket. Szinte bámulattal tekintünk vissza a 10 év előtti állapotra, amidőn egy év alatt Aradról csak 16, a vármegyéből pedig 98 ember ragadott vándorbotot a kezébe, míg az elmúlt évben Aradról 240, a vármegyéből 1600 ember volt kénytelen itt meg nem talált boldogulását, messze földön, idegen országokban keresni. Az utolsó öt évben átlag 2500, nagyrészt munkabíró egyént volt kénytelen ipari és mezőgazdasági termelésünk elveszíteni. Igaz, a kivándorlók nagyrésze az őstermeléssel foglalkozók soraiból került ki, de éppen ez teszi a hazai kivándorlást az ipar szempontjából is mélyen aggasztó jelenséggé. Azok az emberrajok, amelyek vármegyénk-ből évről-évre útra szállnak, hogy soha többé, vagy nagysokára, alaposan megfogyva térjenek vissza, lassan, de fokozatosan fejlődő ipari termelésünk körében bizonytalannak a megélhetésnek kielégítő módját.

Kivándorlóink nagyobb hányadát Aradon a nők, a vármegyében a férfiak teszik. Foglalkozás szerint megosztva, a vármegyéből csaknem kizárólag az őstermeléssel, a városból pedig természetesen nagyrészt az iparral és kereskedelemmel foglalkozók váltanak kivándorlásra útlevelet. A kivándorlók között nemzetiség szempontjából a városban a magyarok, a megyében a románok állanak első helyen, ami a lakosság nemzetiségi arányának meg is felel. A kivándorlók útjának iránya a tengeren túlra vezet és csak igen kevesen lépnek a Balkán-államok, nevezetesen elsősorban a Románia felé vezető útra.

Hanyatló kisiparunknak egyik legfőbb támasztékát kisiparosaink szakműveltségének emelkedése alkotja. Sajnos azonban, még a hazai ipari szakoktatásnak igen sok fogyatkozása van, pedig a jelenlegi iparosnemzedék szakképzettségének fokozása éppen oly fontos érdek, mint a gon-

doskodás arról, hogy a jövő nemzedék a szükséges tudnivalókra könnyen szert tegyen. Sajnálattal kell látnunk, hogy a mesterek továbbképzéséről kevéssé történik gondoskodás. Az aradi m. kir. állami fa- és fémipari szakiskola, ez a páratlanul kitűnő vezetés alatt álló, kiválóan eredményes munkásságot felmutató intézetünk ugyan évente több tanfolyamot rendez a mesterek továbbképzésére, de az iskola szűkös helyi viszonyai csak nagyon csekély számú hallgató felvételét engedik meg. Hasonló a helyzet a segédek szakképzése terén is. Évről-évre sereggestül jelentkeznek az iskola különböző tanfolyamaira, de egyrészt a résztvevők száma csak szűk korlátok között mozoghat, másrészt természetesen csak a helybeli vállalatok segédei vehetnek részt azokon.

A városban lakó mesterek és segédek így mégis inkább remélhetik, hogy egyik vagy másik évben a szakiskola tanfolyamainak oktatásában részesülhetnek, ellenben a vidékiek szakoktatásáról jelenleg még semmi gondoskodás nem történik. Ugyanez a helyzet az iparostanulók (inasok) szakoktatása terén is. Arad 1800 iparostanulója közül csupán mintegy 100 vehet részt évente e tanfolyamokon. Ellenben a vidékiek csak az iparostanonciskolák oktatásaira támaszkodhatnak. Az iparostanonciskolák pedig nem szakiskolák. Vármegyénkben a múlt esztendőben az aradin kívül 18 iparostanonciskola volt, a számuk az utolsó másfél évtized alatt megkétszereződött.

Az iparoktatás intézményei közül a már említett fa- és fémipari szakiskola fényesen tölti be hivatását. Az ország hasonló intézetei közül a legkiválóbbak között is az első helyet foglalja el. Évről-évre mind többen jelentkeznek az iskolába való felvételre, azonban az iskolának a jelentkezők számához mérten szűk volta miatt a beiratkozni óhajtók nagy részét el kell utasítani. Az iskola fejlődésének fényes bizonyítéka, hogy fenntartási költségei másfél évtized alatt 50 ezer koronával növekedtek. Népszerűsége mellett tanúskodik az, hogy míg a 90-es években tervbe vett tanfolyamokat a részvétlenség miatt gyakran kellett félbeszakítani, addig ma boldog az a segéd, aki a tanfolyamokon részt vehet.

Mielőtt az ipari termelésre áttérnénk, röviden kitérünk a vármegye bányaművelési viszonyaira. A megye északkeleti részében vasércet (limonitet, hematitet és ferrosideritet) rejtenek magukban a hegyek, amelyek felszínre hozatala már régi idők óta folyik. Rézre és kén kovandra Székesaranyágon, Maroshollódon és Rósán bukkantak, a feltárásukra az érdekltség társulatokat is alakított, a lelőhelyek szegénysége azonban a bányászat megkezdését késlelteti. A fémérczek közül még igen jelentéktelen mangán kerül felszínre. A vasércbányák közül a legszámottevőbb a Wenckheim-féle, Menyháza, Kistróna és Koroknya községek határaitban, ahol már 250 év óta folyik a vashányászat. A vasércbányák rendkívül gazdagok, ércmennyiségük 20—25 millió métermázsát tesz ki. A nyers

vas kéntől és foszfortól mentes, kovasav tartalma csekély, a benne levő mangán mennyisége is kedvező. A kitermelés azonban a magánkezelés miatt igen lassan halad előre, hetenként 1200—1500 métermázsa vasércet hoznak felszínre, amelyből a vasércbányát kiegészítő vasgyárban 400—450 métermázsa nyers vasat olvasztanak. A vármegye másik nagyobb vasércbányája, amely azonban az előbbinél jelentékenyen kisebb, Dézna határában fekszik; évi termelése 10 ezer métermázsa vasércet tesz ki. Mindkét bányából nyert vasnak országszerte elismert jó híre van. — Sokkal jelentékenyebb azonban a vármegye területén űzött kőbányászat, amelynek terjedelme egyrészt a közutak fokozatos kiépítése, másrészt az építőiparnak az utóbbi években történt fellendülése következtében csak növekedett. Legnagyobb mértékben űzik a kőbányászatot a halmágycsúcsi állami kőbányában és az Aradi és Csanádi Egyesült Vasutak borossebesi bányájában. Mindkettőben (az előbbiben csak 15 év óta) kitűnő minőségű trachit kőzetet fejtenek; az állami bánya évi termelése 15—20 ezer köbméter kő, 20—25 ezer köbméter kavics és 20—40 ezer darab kockakő, az utóbbié pedig 30—40 ezer tonna különböző, részben útburkolásra részben építkezésekre szükséges kőanyag. E két nagyobbszabásu bányán kívül a vármegyének még több helyén foglalkoznak kőfejtéssel, így, hogy csak a nagyobb kőfejtőtelepeket említsük, Sövényes község határában, Radnabaracka, Ópálos, Solymosvár és Milova községek közelében; az utóbb felsorolt bányákban főleg jó minőségű gránit kőveket fejtenek. Máriaradna és Ópálos vasúti állomásain évente mintegy 150—200 ezer métermázsa követ adnak fel, szállításra. Vármegyénk kőbányászatának a büszkesége azonban a menyházai márványbánya, amelyből évente kb. 250 köbméter gyönyörű szép, egészséges, eres, nagy márványtömböket fejtenek. A vállalat néhány évvel ezelőtt több száz darab kész asztallapot szállított Egyiptomba is. Jelentékeny a vármegye mészkőbányászata és mésztermelése is, amely évente átlag 200 ezer métermázsára tehető, továbbá a Maros-mentén a kavics és homokbányászat. Végül nevezetessége a vármegyének a dúdi kitűnő minőségű fehér-agyag.

Áttérve ezek után városunk és vármegyénk ipari termelésére, elsősorban örvendetesen kell megállapítanunk a nagyipari vállalatok számának a szaporodását. A húsz munkásnál többet foglalkoztató ipartelepek száma ugyanis városunkban 1890-ben 23 volt, tiz év múlva 29-re, húsz év múlva, tehát máig 49-re emelkedett s ezzel városunk az ország iparúzó városai között a harmadik helyre jutott. Már a vármegyében a nagyipari termelés nincsen ilyen kedvező számokkal képviselve, bár a fejlődés itt is észrevehető. Húsz évvel ezelőtt mindössze 8 vállalatban multa felül a munkások száma a 20-at, egy évtized múlva ez a szám megkétszereződött, újabb 10 év alatt pedig kb. négyszere-

sére emelkedett. A nagyszámú munkásokkal dolgozó vállalatok Aradon a vas- és fém-, a gép- és vaggongyártó-, a kő- és agyag-, a fa-, a fonó-, a papiros-, a malom-, a szesz-, a cukorka-, a vegyészeti- és a sokszorosítóipar körébe, a vármegyében pedig a vas- és fém-, a kő- és agyag-, a fa- és a malomipar körébe tartoznak. Ezek az iparágak képviselik tehát városunkban és vármegyénkben a nagyipart.

Vasgyártással két telep foglalkozik a már említett vashányákkal kapcsolatban. Mind a kettő tükrös, sugaras és fehér nyersvasat termel évente mintegy 200—250 ezer korona értékben.

A vasat és egyéb fémeket feldolgozó nagyobb ipartelepeink Aradon vannak. Ez iparágaknak a helyzete éveken keresztül tartott pangás után a múlt évben örvendetesen megjavult. A viszonyok megjavulását egyrészt ama megállapodás létrejöttének tulajdonítják, amely hosszú, elkeseredett verseny után az egyezményben részes és azon kívül álló vasművek között a múlt évben megkötött. Másrészt kétségtelenül igen jó hatással volt ez iparágakra az építési iparoknak, hosszú ideig tartott stagnáló állapot után néhány évvel ezelőtt történt és azóta fokozódó fellendülése. Központi fűtések, kórházi berendezések, vízvezetési művek gyártásával egyik újabban alakult gyárunk foglalkozik, még pedig kitűnő sikerrel; az ország számos városának vízvezetési berendezéseit ez a vállalat készítette. A többi fémiparok közül legjelentékenyebb városunk rézműves ipara. Ez iparágbeli legnagyobb vállalatunk évente 1000—1500 métermáza nyers anyagot dolgoz fel, gyártmányai Romániában is keresettek. Aradon országszerte híres harangöntő telep is van.

Városunkban van az ország egyik legkiválóbb gép- és vaggongyára, amelyet Arad iparának hatalmas támogatója, néhai Weitzer János alapított, amely egyszersmind vas- és ércöntő teleppel áll kapcsolatban. Ilyenformán négy főiparágat egyesít magában: a gépgyártást, vasúti közlekedési eszközök gyártását, hidak vasszerkezeteinek a gyártását, végül a vas- és ércöntést. Érdekes rövid visszapillantást vetnünk e vállalat fejlődésére. Húsz évvel ezelőtt alakult 1 millió 800 ezer korona alaptőkével, ma alaptőkéje öt milliót tesz ki. Kezdetben 400 munkással dolgozott, ma 1300-al, akiknek évente másfél millió koronát fizet ki munkabér címén. Az első években termelvényeinek értéke alig érte el a 4 millió koronát, ma megközelíti a 12 milliót.

Csak a legutóbbi években gazdagodott városunk egy másik közlekedési eszközöket gyártó nagy iparteleppel, nevezetesen egy automobilgyárral.

Az elektromos energiának iparszerű szolgáltatását egy aradi központi áramfejlesztő telep látja el. Ugyanez a központi telep szolgáltatja az elektromos energiát a szomszédos Zsigmondháza és Újarad, valamint egy év óta az Aradtól 31·5 km. távolságra fekvő Battonya község

részére. A fogyasztóknak a száma évről-évre szaporodik. Nagyszabású tervet fog a vállalat megvalósítani azzal, hogy 60 kilométer hosszú vonalon fogja az aradhegyaljai, jelenleg mótóros vasútnak a mótórikus erőt, a vasút érintette községek számára pedig a világítási energiát szolgáltatni.

A kő- és agyagiparról, amely természetszerűleg legerősebben a vármegyében van képviselve, fentebb a kőbányászattal kapcsolatban már röviden megemlékeztünk. A téglagyárak száma szaporodott nagyon; Aradon 4 nagyobb tégl- és cserépgyár van, a vármegyében pedig 50—60. Csupán az aradi gyárak múlt évi termelése meghaladta a 10 millió téglát, de ezenkívül nagymennyiségű tetőcserepet és más agyagarút is készítenek. A kész gyártmányokat nagyrészt a helybeli és vidéki piacon értékesítik. Két milliónál több fali téglát állítottak elő a múlt esztendőben a mikelakai és eleki téglagyárak is. Cementgyárunk csak egy van: az Aradi és csanádi egyesült vasutak tulajdonában levő honctői gyár, amely évente harmadfélezer vagon cementet és egy millió cement-tetőcserepet állít elő. Cementárúk gyártásával a vármegyében több vállalat foglalkozik; ezek közül a legjelentékenyebbek Honctőn, Pankotán és Kisjenőn vannak, amelyek közül az utóbbi helyen évente egy millió cement cserepet gyártanak. Ezeken kívül Aradnak igen fejlett kályhás-ipara van, amelynek azonban igen nagy nehézséget okoz, hogy a szükséges tűzálló agyagot Gömör és Nógrád vármegyékből kell beszereznie.

A fejlettségnek igen magas fokán áll a faipar, nevezetesen a fát félégyártmánynyá feldolgozó gőzfűrész-ipar, a bútorgyártás és a hajlított fabútorok gyártása. A vármegyének ugyanis 300 ezer kat. holdnál nagyobb erdősége van, amelynek jelentékeny része ipari célokra jól felhasználható tölgy- és bükkfával van borítva. Fenyőerdő kevés van, a gőzfűrészek számára a szükséges mennyiséget az erdélyi vármegyékből a Maroson szállítják. Erősen megritkított erdőségeket csak a Maros és a Kőrös mentén lehet találni, ahonnan ugyanis a félig kidolgozott anyagot és a feldarabolt tűzifát részben vizen, részben vasúton könnyen el lehet szállítani. A hegyek belsejében azonban még mindig óriási erdőségek várnak kihasználásra, bár ezeknek a csendjét is mind több helyen zavarja meg a fűrészek lármás munkája. A termékek kiszállítása iparvasutakon történik. Legnagyobb gőzfűrészünk Aradon, Pécskán, továbbá Ácsfalva, Soborsin, Marospetres, Zarándnádos, Ágya, Dancsfalva, Kisjenő és Világos határában vannak. Bútorgyártásunk elsőrangú, hazánkban, a fővárost kivéve, olyan fejlett bútóripár, mint Aradon, sehol sincs. Egyszerű polgári bútóroktól a legfinomabb fényűzési cikkekig mindenféle bútor kerül ki a gyárakból. Értékesítésük nem csak az országban, hanem annak határain kívül, a Balkánon is történik. Két hajlított fabú-

torgyárunk is van: az egyik Borosjenőn, a másik Borossebesen. A borosjenői gyár évente 200 ezer darab széket állít elő, csaknem hatszáz munkás erejét véve igénybe. Gyártmányai jelentékeny része Olasz- és Törökországban, valamint a Balkán többi államaiban is keresett.

A fonó- és szövőipar a legutóbbi évekig nagy vállalattal nem volt képviselve. A múlt évben fejeződtek be az aradi pamutárúgyár felállításának előmunkálatai, úgy, hogy működését meg is kezdte. A vállalat részben idegen, részben belföldi tőkével, állami és városi támogatás igénybevételével alakult. Évente kb. egy millió kg. fonalat, 120 ezer kg. cérnát és 3 millió méter szövött árút termel.

A papiros iparnak csak egy nagy telepe van Aradon, amely szalmából készíti a papiros gyártás fél-kész anyagát. A szükséges szalmát a vidéki uradalmakból szerzi be és azt évente átlag 360 vagon papiros anyaggá dolgozza fel, melyet részben a belföldön, részben Ausztriában Oroszországban és Romániában értékesít.

Nagyipari vállalataink jelentékeny része az élelmezési ipar körébe tartozik. Ide kell sorolnunk nagy műmalmainkat, valamint szesz-, cukorka-, likőr-, rum-, és cognac gyárainkat. A legutóbbi malomstatisztika szerint malmaink száma 358 volt; ennek csak csekély része gőzmalom, mert legnagyobb részét a Maros és a Körös mentén levő vízi malmok teszik, bár a gőzerővel és benzinmotorral hajtott malmok számában is örvendetes haladás jelentkezik. Egyébként a vármegyében néhány szél- és szárazmalom is fellelhető. Természetesen nagyobb fontossággal a vármegyei székhelyen levő hatalmas műmalmok bírnak, amelyeknek évi 800 ezer métermázsára menő örleménye felülmúlja a vármegye valamennyi malmának a termelését. Az értékesítés a nagy műmalmainknál az ország legtávolabbi vidékein, főleg Erdélyben, valamint a külföldön: Ausztriában, Német-, Angolországban és Svájcban történik. A szeszgyártást számra kevés vállalat képviseli ugyan, mindössze 2 ipari és 2 mezőgazdasági szeszgyárunk van, de közte a közös vámterület leghatalmasabb ipari szeszgyára, amely évenként 150 ezer métermázsánál több nyersanyagot, (tengerit, zöld malátát, melasse-t) dolgoz fel. Hat millió hektoliterfok alkoholnál többet termel évente, amely után szeszadó címén öt millió, szeszadóptlék címén pedig másfél millió koronát fizet. A gyártmány jelentékeny része külföldre kerül. Cukorkagyártással két aradi ipartelep foglalkozik, amelyek fölveszik a versenyt akármelyik külföldi gyár készítményeivel. Mindkét vállalat kitűnő likőr- és rumgyártmányokat is hoz forgalomba. Aradhegyalja boraiból a világosi cognac-gyárak készítenek nemcsak a belföldön, hanem Ausztriában és Amerikában is jó hírnévnek örvendő, francia módszer szerint előállított borpárlatokat; az évi termelés értéke a millió koronát meghaladja.

A vegyészeti ipar körébe tartozó nagy vállalataink közül felemlítjük az aradi légszeszgyárat, amely a város közvilágítását is szolgáltatja s a melynek csőhálózata ma már elérte a 40 km.-t; az aradi haloxylin- és gyújtózsínór-gyárat, amely kitűnően használható robbantó szereket és biztonsági gyutacsokat hoz forgalomba s amelynek gyártmányai a Balkán félsziget államaiban is keresettek; továbbá ugyancsak az aradi kelmefestő és vegytisztító gyárat, amelynek készítményei a brassói, gyulafehérvári, szászsebesi, dévai és segesvári fióktelepek révén különösen Erdélyben örvendenek jó hírnévnek. Józászhelyen állítottak fel legutóbb egy gyertya gyárat.

Ime, rövid vonásokban városunk és vármegyénk nagyiparának a képe. Az elmúlt évtizedek alatt a fejlettségnek nem jelentéktelen fokára emelkedett.

Átmenetet a nagyiparból a kisiparba az u. n. középipari vállalatok alkotják, amelyek 52—0 munkással dolgoznak s amelyeknek a száma az utolsó két évtized alatt megkétszereződve, Aradon kb. 180-ra, a vármegyében 60-ra emelkedett. Ezek között az előbbi helyen a lakatosok, bádogosok, asztalosok, szabók és cipészek vannak képviselve, a vármegyében pedig a középipari vállalatok zöme a kőfejtésre, a tégl- és cserépegető telepekre és a malmokra esik, míg a tulajdonképeni kézműiparral csak kisiparszerűen foglalkoznak. Csupán egy-egy kovács, bádogos, lakatos, kocsigyártó, asztalos és szabó emelkedik ki munkásainak nagyobb számával és termelésének nagyobb értékével. Természetesen legnagyobb számmal vannak a segédszemélyzet nélkül dolgozó kisiparosok, akiknek a száma nehéz megélhetésük dacára is szaporodott és az utolsó húsz év alatt megkétszereződött. Nagy részüknek az önállósága csak látszólagos, még ha több munkással dolgoztatnak is, mert készítményeinek vagy egész mennyiségét, vagy jelentékeny részét egy nagyobb vállalat számára, ennek a megrendelésére, ennek az anyagából készíti. Ezek az u. n. idegen számlára dolgozó iparosok, vagy otthon-munkások. Nálunk különösen a cipészek, csizmadiák, szabók, asztalosok szerepelnek e csoportban nagyobb számmal.

Kisebb kézműiparosainknak a helyzete válságos. Egyedüli reményességét a vásárokba veti. Azonban már a vásárok jelentősége is hanyatlik. Megjelennek már a legeldugottabb falvakban is a nagyobb vállalatok részére megrendelést gyűjtők, a ruhakereskedések, cipő-, kalap-, butor-, vas-, fém-, gépkereskedők, a fogyasztási szövetkezetek, amelyek a hatalmas nagy gyárak cikkeit a szegény kisiparosnál olcsóbban adhatják.

Örvendatosan szaporodik a vármegyében azoknak a száma, akik valamilyen háziipari foglalkozás üzésével igyekeznek szűkös anyagi helyzetükön javítani. Alig van község, amelyben a háziipar valamilyen ágá-

val nem foglalkoznak, csakhogy a lakósságnak még jelentékeny része csupán a maga házi szükségletének fedezése céljából. A megye nyugati, síkföldi részén a lakosság legnagyobbbrészt vászonszövésével, kosárfonással és cirokseprű készítésével foglalkozik. A vászonszövést kezdetleges szövőszékeken főleg a pécskai és világosi járások községeiben űzik. A gyoroki csángók varrottas munkái messze földön keresettek a vásáron. A kosárfonás, kocsioldal-készítés és cirokseprű-kötés a megyének csaknem valamennyi alföldi községében egyedüli mellékkereseti forrásként szerepel. A megye síkföldi részének legszámottevőbb háziipari foglalkozása a pécskaiak kenyérsütése, akik évenként mintegy félmillió korona értékű kenyeret hoznak az aradi piacra. A keleti, hegyes, erdős vidéken lakó, nagyobbára oláh lakosság természetesen a közelében levő, bőséges mennyiségben található erdei termékek feldolgozásával foglalkozik. Favillát, lapátot, kapa-, ásó-, lapátnyelet, dézsát, talicskát, teknőt és egyéb faszerszámokat és háztartási cikkeket főleg a borossebesi és nagyhalmgyi járásokban oly nagy mennyiségben állítanak elő, hogy a maguk szükségletének fedezetén kívül bőven jut távoli vidékek vásárain való értékesítésre is. Ezenkívül nagyobb mértékben foglalkoznak szalmazékfonással Apateleken, Bokszezen és Borosjenőn; ez utóbbi helyen mintegy 180-an szék-ülés fényezésével a már említett hajlított fabűtorgyár részére. Menyéden: faabroncsot, Ágyán, Kerülőson, Nadabon: favillát, faedényt, faszerszámot, Barzán, Doroszlófalván: cserépedényt, Csermőn: lábtörlőt, Ágyán, Feketegyarmaton és Nagyzerénden pedig talicskát és jármot készítenek nagyobb mértékben. Kár, hogy az ily módon készített háziipari cikkeknek az értékesítése nincsen kellően szervezve.

Kereskedelem. E sorok írása közben fejeződtek be az aradi áru- és értéktőzsde kialakulásának-előmunkálatai. Negyven évig tartott, hosszú szünetekkel megszakított küzdelem után végre eljutott városunk és vidékének kereskedelme ehhez a rendkívül fontos közgazdasági intézményhez. Ha valamelyik városban közszükségletet pótol az áru- és értéktőzsde, akkor Aradon minden bizonnyal igen: fejlett mezőgazdasági termelés középpontjában fekszik, a tiszántúli vidék legfontosabb emporiuma, nagy kiterjedésű vidék pénz- és hitelügyi, valamint közlekedési hálózatának központja. Hiszen összehasonlítva Aradot a szomszédos, vele egyenrangú városokkal, míg a pénzintézetek, ipari és közlekedési vállalatok alaptőkéje és a takarékpénztárak betétjei Szegeden 60, Temesvárott 81, Nagyváradon pedig 95 millió koronát tesznek ki, addig Aradon 160 millióra rugnak.

A legutóbbi mozgalom áru- és értéktőzsde felállítására, amely rövidesen eredményre is vezetett, az Aradi Kereskedelmi és Iparkamarából indult ki. A Kamara e mozgalom megindításával és sikerre juttatásával méltó koronát tett négy évtizedes működésére. Tevékenységének legfontosabb

részét teszik a miniszteriumok által végzett törvényelőkészítő munkálatokban való intenzív és eredményes közreműködése. Ama törvényhozási munkálatok közül, amelyeknek előkészítésében a Kamara a legutóbbi évek folyamán részt vett, az adótörvényeket, az ipartörvény tervezetét, a munkásbiztosítási törvényt, a bortörvényt, az ipari jövedelmekre vonatkozó törvényeket, a végrehajtási novellát, az alsóbbrendű vasutakról, a vasárnapi és ünnepnap munkaszünetről szóló tervezeteket, az élelmiszerek hamisításáról és a vámeljárásról szóló törvényt említhetjük. Kezdeményezésére foglalkozik a miniszterium az ipari munkáslakások állami támogatásáról készítendő törvénnyel és ugyancsak a Kamarából indult ki annak a nagyfontosságú tervnek a megvalósítása, hogy a hazai Kamarák és egyéb kereskedelmi és ipari érdekképviseltek a vám- és kereskedelmi politikai kérdések megbeszélésére a miniszteriumok tájékoztatása céljából központi szervezetet állítsanak fel. A kereskedelem érdekeinek megvédése céljából emelte fel szavát a mind erősebben érvényesülő kereskedelem ellenséges irányzat térhódítása ellen, sürgette a tisztességtelen verseny megrendszabályozását, a végeladások megrendszabályozását, a végeladások ügyének a rendezését, a mértéktörvény revízióját. Az ipar érdekében tanulmányokat folytatott az ipari hitel szervezése ügyében, élénk figyelemmel kíséri a közszállításokról szóló törvény pontos végrehajtását, javaslatokat tett a hazai kézműipar állami támogatásának legcélszerűbb keresztülvitele érdekében, figyelmet fordított az iparoktatás elhanyagolt viszonyainak fejlesztésére, maga is az elmúlt évtized alatt 100 ezer koronával járulván kerülete iparoktatási intézményei segélyezésére. Mozgalmat indított egy Aradon felállítandó ipari főiskola érdekében, szakvéleményeivel az ipari közigazgatási hatóságok gyakorlatába visz egységes szellemet. Pénz- és hitelügyünk érdekében az önálló magyar jegybank felállítása mellett nyilatkozott, reformálandónak tartotta a póstatakarékpénztár csekk- és kliring forgalmát. Sürgette a közúti hálózat kiépítését, részt vett a közúti törvény előkészítő munkálataiban, számos javaslatot tett a vasúti menetrend megváltoztatására, a vasúti hálózat kibővítésére, a hazai valamint a nemzetközi személy és áru fuvarozás szabályainak megváltoztatására, a vasúti tarifák célszerű megállapítására vonatkozólag, közbenjárt a kerület érdekeltségének a pósta-, távirda- és telefonnal szemben támasztott kívánságai teljesítésében, széleskörű akciót indít a Maros folyó hajózhatóvá tételének a szorgalmazása érdekében. Ime vázlatosan az utóbbi években kifejtett működés képe. Ezt még csak azzal egészítjük ki, hogy a 15 évvel ezelőtt volt 28 ezer koronás költségvetés máig az érdekeltség súlyosabb megterhelése nélkül 60 ezer koronássá bővült.

A Kamara mellett nagyjelentőségű feladat jut a kereskedelem érdekeinek megvédése, sérelmei orvoslása és kívánságai teljesítésének

előmozdítása terén a különböző kereskedelmi egyesületeknek is. Az utolsó években kifejtett tevékenységükre jellemző néhány mozzanatot a következőkben adunk: A negyvenéves Aradi Kereskedők Köre akciót indított az Aradon életbeléptetett piaci elővételi tilalom ellen, előterjesztést tett a város idegenforgalmának emelése érdekében, mindenkor súlyt vetett a munkaadók és alkalmazott között fennálló jó viszony ápolására, vita-estéket rendez a kereskedelem aktuális, közérdekű kérdései megbeszélésére, állást foglalt a polgári perrendtartásnak a kereskedői érdekeket veszélyeztető szakaszai ellen, foglalkozott az üzleti munkaidő és záróra ügyének a rendezésével; ingyenes állásközvetítője évente átlag 300 kereskedelmi alkalmazottat helyez el; szakművelő osztálya látogatott női kereskedelmi tanfolyamot tart fenn. A szabadalomlevelét egy évszázaddal ezelőtt nyert Aradi Kereskedelmi Testület pedig az aradi felső kereskedelmi iskolával kapcsolatban levő, kiváló vezetés alatt álló internátus létesítésével és fenntartásával szerzett magának érdemeket; tevékenységének nagyrészt ennek a népszerű intézménynek a gondozása foglalja le, mindazonáltal választmányi ülésein behatóan foglalkozik a helyi és országos kereskedelmi kérdésekkel, így a mérték-hitelesítés, a polgári perrendtartás és a vasárnapi munkaszünet ügyével. Az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés aradi fiókja a központ felhívása folytán adott különböző ügyekben, így a közúti törvény tervezetéről, az adótörvényekről és a telefon-reform keresztülvitelének a módja felől véleményt, nagy akciót indított a bortörvénynek a borke-reskedők érdekeit sértő intézkedései ellen. Az aradi Lloyd-társulat, amellet, hogy fényes helyiségei a város kereskedőinek állandó, kényelmes találkozó helyet szolgáltatnak, főleg a gabona- és terménykereskedelem fejlesztésén fáradozik.

A kereskedelmet előmozdító intézmények közé kell sorolnunk a kereskedelmi szakoktatás különböző fokú szerveit, nevezetesen az aradi felső kereskedelmi iskolát, a női kereskedelmi tanfolyamot és a kereskedőtanonciskolát.

Visszapillantva felsőkereskedelmi iskolánk negyedszázados működésére, örömmel kell megállapítanunk, hogy ez idő alatt az ország legkiválóbb intézetei sorába lépett. Hazánkban alig van a hasonló iskolák között egy is, amely szerényebb viszonyok között kezdte volna meg pályafutását, és amelynek működése folyamán annyi akadállyal kellett volna megküzdeni, mint ennek. Az aradi kereskedők áldozatkészsége azonban lehetővé tette, hogy az eléje gördült nehézségeken győzedelmeskedjék és látogatottságára nézve az ország vidéki kereskedelmi iskolái között a harmadik helyre emelkedjék. Keletkezése óta élvezte a kormány, a város és a Kamara támogatását, de fenntartásának terhe mégis legnagyobbbrészt az aradi Kereskedelmi Testületre és a társadalomra

háramlott. A tanulók száma az első években osztályonként 40—50 volt, ma, a párhuzamos osztályokat összevonva, 100; az elmúlt huszonöt év alatt ezernél több képzett ifjút adott át a magyar közgazdaságnak. Vagyona, amelynek jelentékeny részét díszes épülete és nagyszámú alapítványai és adományai teszik, körülbelül 350 ezer koronára rug. Jelentősége túlterjed a város falain, vidékiek is igen nagy számmal keresik fel, oly annyira, hogy a lefolyt huszonöt év alatt a vidéki tanulók száma a helybeliekét meghaladta; csupán az utóbbi években emelkedik erősebben a helybeli tanulók száma. A vidéki tanulóknak az iskolába való tömeges tódulása volt az oka annak, hogy az iskola egyik alapítója az aradi Kereskedelmi Testület az intézettel kapcsolatban internátust állított fel, hogy a jobbmódú, főleg vidéki szülők teljes megnyugvással adhassák gyermekeiket az intézetbe. Az internátus népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy csaknem minden évben jóval többen jelentkeznek felvételre, mint ahány tanuló befogadására alkalmas. Fennállása óta a legutóbbi iskolai év kezdetén volt legtömegesebb a jelentkezés.

A felsőkereskedelmi iskola tanárainak vezetése alatt áll az aradi Kereskedők Körétől fenntartott s mostani alakjában három év óta fennálló női kereskedelmi tanfolyam.

A kereskedelmi szakoktatásnak legsőbb szerve a kereskedőtanonc iskola, amilyen csak Aradon van. A vármegyében ugyanis igen kevés a kereskedőtanonc, ezek részére külön iskolákat fenntartani nem érdemes, amiért is a szakoktatásban az iparos tanoncokkal együtt részesülnek. A tanulók száma csökkent, 1896-ban az iskolának 165 tanulója volt, az utolsó iskolai év végén pedig csupán 122.

A belföldi kereskedelem, főleg pedig a nagykereskedelem fejlődését előmozdító tényezők sorába tartozik a nyilvános árúraktár is. Városunk a legutóbbi évekig nélkülözte ezt a kiválóan fontos és nagyjelentőségű intézményt, holott közgazdasági viszonyai régen indokoltá tették volna felállítását. A vállalat 1910-ben alakult, tényleges működését azonban csak a folyó év elején kezdte meg. Foglalkozik beraktározásra alkalmas áruk beraktározásával, az áruk kezelésével, szállítmányozásával, azoknak tűzkár ellen való biztosításával, az árukat terhelő szállítási díjak, vámok, illetékek, fekbérek, elő- és utánvételi költségek stb. kifizetésével és beszedésével, árukra kölcsönök adásával, áruknak megbizásból való eladásával és letett pénzek kifizetésével. A vállalat tárháza 7 emeletes, hatalmas épület, 120 ezer métermázsza befogadó képességgel. Gépberendezései, elevátorai, automatikus mázsái és géperőre berendezett gabonatisztító felszerelése a legcélyszerűben és a modern technika és kereskedelmi forgalom minden követelményének megfelelően van összeállítva. A vasúti állomással iparvágánnyal van összeköttetésben. Világításra és a gépek hajtására a villamos erőt használja.

Áttérve a kereskedelem helyzetének a tárgyalására, mindenek előtt meg kell állapítanunk, hogy az a különbség, amely az ipar fejlettsége tekintetében a város és a vármegye között fennáll, a kereskedelem fejlettségi foka és terjedelme tekintetében még élesebben mutatkozik. Míg a megyében úgyszólván kereskedelemről alig lehet szólni, addig városunk a tiszántúli vidék legerősebb kereskedelmi központja, úgy hogy a következő sorokban csaknem kizárólag a város kereskedelmi viszonyai-val fogunk foglalkozni. Az egész lakosságnak amott másfél, itt pedig 10 százaléka foglalkozik kereskedelemmel. Egyébként a kereskedelemmel foglalkozó önálló kereső népesség szaporodása mindkét helyen igen örvendetes, sőt az utóbbi tíz évben történt haladást egyenesen rohamosnak mondhatnók, ha arra gondolunk, hogy Aradon a szaporodás 45^0_0 , a vármegyében pedig 64^0_0 . Érdekes, hogy ezzel szemben az ipari népesség szaporodása a városban nagyobb (39^0_0) mint a vármegyében (30^0_0) és általában a kereskedők száma gyorsabban növekedik mint az iparosoké. Ezt a fejlődési folyamatot természetesnek is kell találnunk. A kereskedelem fejlődésére ugyanis a többek között két körülmény van igen jelentős befolyással, nevezetesen a nagyipari vállalatok számának a szaporodása és a lakosság fogyasztó-, vagy vásárlóképeségének a növekedése. Míg tehát a kereskedők számának emelkedése évről-évre gyorsulva, addig az iparosoké lassúva történik. A munkabérek emelkedése és a kereseti alkalmak szaporodása, az utóbbi években tapasztalt nagyfoku drágaság dacára is, a legsőbb néposztályok vásárlóképeségének emelkedését, tehát a fogyasztás kiterjedését vonta maga után. Abban a községben, ahol néhány évtizeddel ezelőtt a szatócs képviselte a kereskedelmet és az ipart, lévén nála minden kapható, amire a kevés igényű lakosságnak szüksége van, ma már a kereskedelem specializálódik és a szatócsnak látnia kell, mint alakul abban a községben külön cipőkereskedés, kalapkereskedés, ruhakereskedés, divatkereskedés, vaskereskedés, gépkereskedés, papirkereskedés, könyvkereskedés, holott mindezeknek a cikkeit valamikor ő árulta a községben egyedül. Húsz évvel ezelőtt mindezek a specializált kereskedelmi ágak egyáltalában nem, vagy 1—2 képviselővel szerepeltek a vármegyében, ma pedig már számuk eléggé jelentékeny.

A kereskedelem most van hódító útján a vármegyében. Az első hódítók mindig kis emberek, tevékenységük köre szűk, csak egy-egy község csekély számú lakosságára terjed ki — ezért nem szólhatunk a vármegyében nagykeresedelemről. Ellenben Arad már a nagykereskedők városa, itt a hódítás már régen befejeződött, annyira, hogy a vármegye fogyasztó közönségének meghódítása is innen indult ki. A város nagykereskedőinek árúit hordták szét a vidék minden részébe az ismét eladók, akiknek szaporodtával a város kereskedelme is fokozatosan

fejlődött. Arad volt a vidék kereskedelmének a központja; e jelentőségéből csak a közlekedés nagyarányú fejlődése következtében veszített némileg, mert ahol a vidéki kereskedelem már megerősödött, elkerüli Aradot és közvetlenül a fővárosi, vagy külföldi kereskedőkkel igyekszik összeköttetést szerezni. Mindamellettt kiviteli és behozatali kereskedelmünk kiterjed Európának jelentékeny részére, sőt a tengeren túlra is. Főbb kiviteli cikkeink a gabonaneműek, a gazdasági magvak, a liszt, a bor, a szesz, szarvasmarha, sertés, ló, baromfi, tojás, fa, vasáru-gyártmányok, bútorok stb. Behozatali cikkeink nagy részét a fűszer- és gyarmatarúk, díszmű- és norinbergi, kézmű- és divatarúk stb. teszik. A város kereskedelmének külső képe is impozáns: a főútvonalon és az oda torkoló mellék utcákban egymás mellett állanak a fényes kirakatokkal bíró, hatalmas üzletek, amelyek közül nem egy bátran a főváros hasonló üzletei mellé helyezhető.

A nagykereskedelem egyes ágaira áttérve, mindenekelőtt a gabona- és terménykereskedelmet kell emlitenünk, amely Aradon, mint az Alföld gazdagon termő vidékének központján, igen nagy arányokat ölt. Nagyságáról csupán az aradi állomáson fel- és leadott gabona mennyisége alapján még csak megközelíthető képet sem alkothatunk, mert több százezer métermázsára megy ama gabonamennyiség, amelyet az aradi kereskedők az ország más termőhelyéről is vásárolnak és városunk érintése nélkül tovább adnak. Az aradi gabonapiacra vevők-ként természetesen elsősorban a nagy aradi malmok szerepelnek, de nagymennyiségű gabonát dolgoznak fel az aradi szeszgyárak is. Jelentékeny tömegű gabona kerül Erdélyben is eladásra, ellenben az azelőtt oly híres aradi kiviteli kereskedelem az utóbbi években veszített jelentőségéből. Ha kedvező körülmények a kivitelt lehetővé teszik, csaknem kizárólag Ausztriára szorítkozik. Gazdasági magvakat és hüvelyeket azonban Ausztrián kívül Németországba, Franciaországba, Belgiumba és Hollandiába is szállítunk.

Régi, jelentős tárgya az aradi kereskedelemnek a bor és a szesz. Van borkereskedőcégünk, amely már egy évszázadnál régebb idő óta áll fenn s szerez arad-hegyaljai boraival világszerte dicsőséget borkereskedelmünknek. A filokszeravész ugyan nagy károkat okozott az arad-hegyaljai szőlőkben, de azóta a szőlők felújításának a munkája serényen folyik, úgy, hogy jó termésű esztendőben, mint amilyen pl. az 1908. évi volt, a Hegyalja musttermése a 130 ezer hektolitert is meghaladja, amelyből közönséges fehér, siller és vörösboron kívül kitünő minőségű fehér és vörös pecsenyebor és csemegebora készül. Az új termésnek nagy része még a szüret helyén kerül eladásra, igen sok évben külföldi borkereskedők bevásárlásai révén, másik része azonban az aradi borkereskedők pincéibe kerül. Sajnos, a borkereskedelem helyzete évről-

évre rosszabbodik. Egyrészt ugyanis a belföldi fogyasztás csekély, másrészt szerencsétlen körülmények boraink kivitelét nehezítik meg. Így bőséges termés idején nagymennyiségű bor marad értékesítetlenül.

A szeszereskedelem lebonyolítói a már említett szeszgyárokra kívül a szabadmagánraktárakkal bíró kereskedők, akik a vidéken levő mezőgazdasági szeszgyárok termelvényeit vásárolják össze. Forgalmuk évente mintegy 3 millió hektoliterfok tiszta alkoholra tehető. Bár szesz-kivitelünk nyugat felé régi jelentőségéből veszíteni volt kénytelen, kelet felé azonban, főleg a Balkán államokba, még mindig jelentékeny mennyiség kerül kivitelre.

Az állatkereskedelem meglehetősen decentralizálódott és inkább a vidéki, vármegyénkben főleg a borosjenői, borossebesi, eleki, kisjenői, nagyhalmágyi, pankotai és pécskai állatvásárokon bonyolódik le. Természetesen az aradi állatvásárok forgalma azért meghaladja a vármegye vásárainak a forgalmát, de kétségtelen, hogy a folytonosan szaporodó állatvásárok forgalmának egy részét elvonják. Az aradi állatvásárok forgalmáról tájékoztatást nyújthatunk azzal, ha megemlítjük, hogy az elmúlt évben, amikor pedig hosszú ideig vásári zárlat is volt, körülbelül 40 ezer szarvasmarha, 37 ezer sertés és 17 ezer ló került eladásra. A kereskedők helyzete az utóbbi években igen súlyossá vált; az állatok árai rendkívül módon felemelkedtek, aminek következtében az élő állatok beszerzése igen nehézé vált. Piacunkról a kivitel éppen ez okból csekély, csupán a szeszgyárok hízott állatai kerülnek Ausztriába és Németországba. Erősen fellendült az utóbbi években a baromfi és tojás kereskedés; az utóbbiból pl. háromezer métermázsát szállítanak el Aradról a fővárosba, Ausztriába és Németországba.

A fakereskedők városunk legrégebbi kereskedői között szerepeltek és Arad régóta egyik középpontja a marosmenti fakereskedelemnek. A megye keleti nagy erdőségeiben ugyanis nagyrészt csak keményfa terem, a puhafa-szükségletet Erdély fenyveseiből kell fedezni. Így a Maroson már régóta élénk tutajozás fejlődött, mert az Erdélyből hozott fenyőfának és a marosmenti bükk- és tölgyerdőségek keményfáinak szállítására a Maros olcsó útja kedvezőnek kínálkozott. Csakhogy, míg a fenyőfának jelentékeny része a helybeli iparvállalatokban félig vagy egészen feldolgozódik és mint fél- vagy készgyártmány, értékében tehát megsokszorozódva hagyja el piacunkat, addig a keményfát, rendszerint mint tűzifát, kisebb mennyiségben mint bányafát és talpfát, többnyire már a termelési helyen kidolgozott alakjában visszük a piacra. A Maroson kedvező vizállás esetén leusztatott tűzifa mennyiségét évente 350—400 ezer köbméterre tehetjük, míg vasúton kb. 360 ezer métermázsá érkezik. Száraz években azonban a marosi forgalom rendkívül aláhanyatlík, ami a vízi és vasúti szállítás költségei között

levő óriási különbség folytán, kereskedőinkre rendszerint tetemes károsodást okoz.

A most felsorolt cikkekben városunknak inkább a kiviteli kereskedelme nagy, ez alatt egyaránt értvén a külföldre és a városon, valamint a vármegyén kívül menő, de belföldre irányuló forgalmat. Nem csekély fontossággal bírnak azonban azok a nagykereskedelmi vállalatok, amelyek bizonyos árucikkeket a külföldről vagy belföldről jórészt közvetlenül a termelőnél szereznek be nagy mennyiségben és adják el a helybeli vagy vidéki ismételadóknak. Azok közé a cikkek közé amelyek legnagyobb mennyiségben tárgyai ennek a — mondjuk — behozatali kereskedelemnek, tartoznak a szén, a kőolaj, a só, a cukor, a vasárúk, a fűszer- és gyarmatárúk, a sör, a diszmű- és norinbergi árúk stb. Évente egy millió métermázsánál jóval több szállítmány érkezik ezekből a cikkekből vasúton, amelyek megérkezésük után rövidesen átmennek vagy a fogyasztó vagy a továbbeladó tulajdonába.

Kereskedelmünknek, ide értve a kiskereskedelmet is, sok nehézséggel kell megküzdenie. Az a mozzgalom, amely a fogyasztókat a közvetítő kereskedelem mellözése végett szövetkezésre hívja, nálunk is meglehetősen halad előre, a kiskereskedelemnek igen sok helyen érzékeny kárára. Annak dacára, hogy az állam a fogyasztószövetkezeteket jelentékeny segéllyel pl. adómentességgel támogatja, mégis számtalan helyen nem váltották valóra azokat a reményeket, amelyeket alapításukhoz fűztek. Vármegyénk lakossága nem mutatkozik nagyon fogékonyak a szövetkezetek alapítása iránt: mindössze 19 fogyasztó szövetkezet áll fenn, összesen 2800 taggal; forgalmuk az utolsó évben megközelítette a 800 ezer koronát, amelynek fele fűszerárúkra esett. Kereskedelmünknek a fogyasztó szövetkezeteknél még nagyobb bajokkal kell megküzdenie. Itt elsősorban a társadalomban és a törvényhozásban minduntalan fel-felbukkanó kereskedelemellenes törekvéseket kell említenünk, másrészt pedig a nagymértékben elhatalmasodó árkartellek súlyosbítják a kereskedelem helyzetét, amelyek versenytársak hiányában a belföldi árakat oly magasra csigázzák, hogy áthárításuk lehetetlenné válik.

Pénz- és hitelügy. Az, hogy városunkban alakult meg az első magyar vidéki pénzüintézet, eléggé ékes bizonyítéka annak a fejlett üzleti szellemnek, amely városunkat már régtől fogva áthatja. A kereskedelem és ipar fejlődése karöltve jár a hitelviszonyok átalakulásával, javulásával, egyik a másik nélkül nem tökéletesbülhet, egymást szükségképpen kiegészítik. Azt az előkelő helyet, amelyet városunk kereskedelmi és ipari szempontból az ország vidéki városai között elfoglal, megtartja, ha pénz- és hitelügyi viszonyainak fejlettségét is vizsgáljuk. Az elmúlt évtizedben a haladás a pénzforgalom terjedelmében, akár a pénzüintézetek számának, akár azok üzletkörének emelkedését tekintjük, igen rohamos. Ez főképp

az aradi pénzüintézetekre áll, de a vármegye közgazdasági fejlődése együttjárt a szervezett pénzforgalomnak a megye területén való kiterjedésével is. Másfél évtizeddel ezelőtt még a takarékpénztárak, bankok és szövetkezetek száma Aradon csak 9, a vármegyében pedig 16 volt, ma pedig számuk Aradon 29-re, a vármegyében pedig 27-re emelkedett. Pénzüintézeteink valamennyien a helybeli érdekeltség alkotásai, az új kibocsátásokat, amelyek pedig különösen az utóbbi években igen gyakran és igen nagy mértékben mentek végbe, rendszerint a helyi piac vette fel és nem engedte, hogy külső befolyások érvényesüljenek pénz- és hitel viszonyai alakításában. A helyi piacnak ez a nagy ereje az oka annak is, hogy a nagy fővárosi hitelintézeteknek nálunk nincsenek fiókjai.

Pénzüintézeteink rohamos fejlődésére mindenekelőtt saját tőkéiknek szinte bámulatosan gyors emelkedéséből vonhatunk következtetést. Tizenöt évvel ezelőtt az aradi részvénytársasági alapon szervezkedett pénzüintézetek¹⁾ alaptőkéje csaknem hat millió, a megyebelieké pedig kb. hétszázezer koronára rúgott, holott ma az előbbieket alaptőkéje megközelíti a 18 millió koronát, az utóbbiaké pedig meghaladja a 3 milliót. Az új kibocsátásokat a legnagyobb gyorsasággal vette fel a helybeli piac a névértéknél lényegesen magasabb árfolyamokon, amely fölösleget az évi nyereség egy részével pénzüintézeteink a tartalékalapok gyarapítására fordítottak. Meg is erősödtek pénzüintézeteink tartalékalapjai, amelyek 4 és félmillió koronáról 11 és félmillió koronára emelkedtek, úgy hogy most már 32 és félmillió korona saját tőke felett rendelkeznek.

Bármennyire is növeljék azonban pénzüintézeteink saját tőkéiket, mégis ezek valamint az idegen tőkék között, amelyek kezelésükre vannak bízva, igen nagy az aránytalanság. Az idegen tőkék legfontosabbjának, a takarékbetéteknek ugyanis csak kis hányadát teszik a saját tőkék. Ezek a betétek ugyanis részben új elhelyezések, részben a régiek kamatozásával csak a legutóbbi másfél évtized alatt is rohamos módon emelkedtek; az 1895. évi állapottal szemben, amidőn összegük kb. 18 millió koronára rúgott, ma a betétek összege megközelíti a 90 millió koronát, ami kétségtelen bizonyítékaul szolgál a viszonyok nagymértékű javulásának, főleg ha tekintetbe vesszük, hogy a gyakori alapítások és alaptőke felemelések az elhelyezésre váró tőkéket amúgy is szerfölött igénybe vették. De különösen örvendetesnek kell tartanunk a megyebeli pénzüintézeteknél elhelyezett betéteknek valóban óriási emelkedését, mert ennek nagy része — bár számokkal most nem áll módunkban kimutatni — a kistőkéből jön össze, az emelkedés tehát a vagyonosodás terjedését mutatja.

1) A szövetkezetekről később szólunk.

Az aktív bankügyletek közül elsősorban a váltóüzletet kell említenünk, mint amelynek forgalma az utóbbi években szinte hihetetlen arányokban megnövekedett. Tizenöt év alatt az évvégi mérlegekben kimutatott váltótárca álladék 19 millió koronáról 100 milliónál magasabbra emelkedett. Pénzintézeteink ugyanis, annak dacára, hogy a takarékbetétek nagysága jelentékenyen növekedik, nem képesek a saját és a reájuk bízott tőkékkel dolgozni, tehát visszleszámítolás útján szerzik be a forgatott tőkék egy részét. Még pedig a vidéki kisebb pénzintézetek az aradiakkal állanak visszleszámítolási viszonyban, ezek pedig részben az osztrák-magyar bank aradi fiókjánál, újabban pedig egyes nagyobb fővárosi hitelintézeteknél értékesítik tárcájukban levő váltókat. A visszleszámított váltók értéke 1910-ben közel 36 millió koronával szerepel az évi mérlegekben.

Pénzintézeteinknek jelentékeny forgalmu üzletága az értékpapirokra és árukra való előlegezés, valamint a folyó számlára nyújtott hitel, amely üzletág főleg a kereskedelmi életben bir nagy fontossággal. Az ilyen módon felhasznált kölcsönök mérleg szerinti álladéka az utolsó 15 év alatt megkétszereződött, amennyiben a múlt év végén pénzintézeteink mérlegeiben 31 millió koronával szerepelt. Az előlegek összegének emelkedésére azonban az utóbbi években kétségtelenül hatással volt a gazdasági termények megdrágulása is.

Régtől fogva üzött bankügylet a jelzálogos kölcsönöknek a nyújtása, amelynek kiterjedését mutatja az, hogy a legutolsó év mérlegeiben kitüntetett közel 35 millió koronával szemben, az ilyen módon nyújtott kölcsönök az 1895. évi mérlegekben csak 15 millió koronával szerepelnek. E kölcsönök nagymértékű emelkedése azonban korántsem jelenti azt, hogy a városi és vármegyei ingatlanok ennek arányában terhelődtek meg, bár kétségtelen, hogy emelkedésüknek egyik hathatós tényezője az utóbbi években keresztülvitt építkezések nagy száma, azonban ez üzletkörüket pénzintézeteink a szomszédos vármegyékre is kiterjesztik főleg azzal a céllal, hogy az utóbbi években történt nagyobb parcellázások következtében a kisebb gazdák földszerzési törekvéseit olcsóbb kölcsönök nyújtásával segítsék elő. E kölcsönöket régebben pénzintézeteink kizárólag betáblázásra, készpénzben, részletenként való lefizetésre nyújtották, most már azonban néhány aradi pénzintézet üzletkörében a záloglevél-üzlet is szerepel és törlesztéses kölcsönöket is ad.

Ez ügyletek lebonyolításán kívül pénzintézeteink más téren is fejtenek ki élénk tevékenységet. Részben más pénzintézetek alapításában való részvétellel, részben fiókintézetek felállításával piacaik körét mind nagyobbra és nagyobbra terjesztik ki. Emellett alapításokban, consorcionalis üzletekben is mind jelentékenyebb mértékben vesznek részt. Így a múlt esztendőben is két pénzintézetünk segítette elő két nagy

biztosító társaság megalakulását; nagy mennyiségben vásárolták a magy. kir. kincstár által legutóbb kibocsátott 4°/o-os magyar koronajáradékot; elősegítették az aradi pamut- és automobil gyárok, a sertéshizlaló telep és az aradi termény- és áruraktár felállítását. Mégis ipari vállalatok alakításában sokkal kevesebb mértékben vesznek részt, mint amennyire a gondozásukra bizott tőkék nagy tömege indokoltá tenné. A változás azonban be fog következni. A folytonosan szaporodó pénzüintézetek versenye ugyanis — e sorok írásának esztendejében is öttel szaporodott az aradi pénzüintézetek száma — kényszeríteni fogja a pénzüintézeteket, hogy a reájuk bizott tőkék gyümölcsöztetésére új eszközöket, új utakat válasszanak még akkor is, ha azok a régiéknél kockázatosabbak.

Amint említettük, a kisebb tőkék, a kisiparosok, kiskereskedők és kigazdák pénzei nem annyira a részvénytársasági alapon szervezkedett pénzüintézetekben, mint inkább a szövetkezetekben keresik gyümölcsözésüket. A különböző célú szövetkezetek között kétségtelenül a hitelszövetkezetek száma emelkedik leggyorsabban. Különösen mondható ez az Országos központi hitelszövetkezet kebelébe tartozó hitelszövetkezetekről, amelyeknek alapítása és működése a nagyarányú állami támogatás következtében jelentékeny módon meg van könnyítve. Harminc szövetkezetünk tagja a központnak; nagyrészüik gazdasági hitelszövetkezet és csak három tisztán ipari, részben termelő, részben hitelszövetkezet; a többi pedig iparosok és gazdák együttes alapítása. Az ipari hitelszövetkezetek száma lassan halad, aminek oka az, hogy a városban levő három hitelszövetkezet a kisiparosok hiteligenyeit viszonyaikhoz képest kielégítő módon szolgálják ki, a vidéken pedig az iparosok kevesebb száma és szétosztottsága folytán a szövetkezetek alapítása nehézségekbe ütközik és csak a gazdákkal egyetértve történhetik meg.

Hitelviszonyaink tárgyalása során nem szabad megfeledkeznünk arról az intézetről, amely kiválóan előzékeny eljárásával lehetővé teszi, hogy pénzüintézeteink a szükséges anyagi erők birtokában legyenek, nevezetesen az Osztrák-magyar bank aradi fiókindezeteről. Kétségtelen, hogy igen nagy része van abban, hogy pénzüintézeteink az elmúlt másfél évtizedben olyan szép fejlődésnek a példáját mutatták, amilyenhez hasonlót kevés városunk tud nyújtani. Másrészt pedig természetes az is, hogy erősen fejlődő kereskedelmi, ipari és hitelforgalmunk tette az aradi fiókot a hazai bankfiókok között harmadik helyre, annak ellenére, hogy főleg az utóbbi években pénzüintézeteink visszleszámítolási üzleteik lebonyolítására mind többször fordulnak a fővárosi nagyobb pénzüintézetekhez. Kereskedelmünk azonban nemcsak közvetett úton, a pénzüintézeteken keresztül, hanem közvetlenül is fokozott mértékben veszi igénybe az aradi bankfiókot. Annak a nagyarányú fejlődésnek a bemu-

tatására, amelyet a bankfiók csak a legutóbbi másfél évtized alatt elért, csupán arra kell hivatkoznunk, hogy valamennyi műveletének összege 22 millió koronáról 80 millióra, nyers jövedelme pedig 160 ezer koronáról 600 ezer koronára szállott fel. A forgalom tetemes részét most is a helyi váltók leszámítolása alkotja; hogy milyen óriási a növekedés ugyanezen idő alatt a leszámított váltók számában és értékében, kitűnik abból, hogy míg 1895-ben 18 ezer darab 17 millió korona értékű váltót számított le, addig a múlt évben már 88 ezer darabot 62 millió korona értékben. Ha más adattal nem tudnók bizonyítani kereskedelmünk fejlődését, csupán ez a néhány szám is teljesen elegendő volna. A leszámított váltók átlagos összege 746 korona, ami nagyobb, a lejárató idő átlaga pedig 69 nap, ami pedig kisebb, semhogy kiskereskedőink, kisiparosaink és a kisgazdák váltóhiteleik kielégítése véget a jegybankhoz fordulhatnának.

Biztosítás. Sajátságos, hogy míg a hitelnek a nagy gazdasági jelentőségével nagyon is tisztában vannak termelőink, addig az utóbbinak, a biztosításnak a nagy horderejét még mindig nem tudják kellően méltányolni. Még mindig óriási nagy azoknak a javaknak az értéke, amelyek gyakori megsemmisülés veszélyének vannak kitéve és mégis biztosítatlanok, holott az évről-évre kifizetett nagy kárösszegek eléggé buzdíthatnának a biztosításra. Hiszen míg másfél évtizeddel ezelőtt vármegyénkben a biztosító társaságok a tűz okozta kár megtérítése címén 140 ezer, jég okozta kár megtérítése címén pedig 38 ezer koronát fizettek ki, addig most az előbbi célra 240 ezer, az utóbbira 144 ezer koronát fordítottak. A jövő talán itt is meghozza a kívánt javulást.

Közlekedés. Abban, hogy iparunk és kereskedelmünk oly nagyarányú fejlődést vett a legutóbbi évtizedek alatt, kétségtelenül legnagyobb része közlekedési viszonyaink javulásának van. A jelentékenyebb községek már valamennyien a közlekedésnek két tényezőjével is, a közutakkal és vasutakkal, benne vannak a forgalom hálózatában, ami mind a termelésnek, mind a fogyasztásnak a kiterjesztését vonta maga után. Az elmaradt vidékek lakosságának szükséglete tágult és mivel a kereseti alkalmak száma is szaporodott, vásárló képessége emelkedett, fogyasztása bővült, új cikkekre is kiterjedt és ezzel kiterjesztésre kényszerítette a termelést is, ami viszont szükségessé tette a közlekedés viszonyainak a további fejlesztését.

Azok a sártengerek, amely régebben még a nagyobb községeknek egymással és a megyei székhellyel való forgalmát az év jelentékeny részében csaknem lehetetlenné tették, ma már jórészt eltűntek. Közutaink fejlődésében örvendetes haladás tapasztalható és mind az állam, mind a törvényhatóság és községek kielégítő gondot fordítanak a még mindig kiépítetlen utak elkészítésére és a meglévő útvonalak jó

karban tartására. Másrészt azonban kétségtelen, hogy vármegyei úthálózatunk kiépítése tekintetében még itt-ott sok tennivaló van hátra és hogy éppen a nagyarányúvá vált forgalom érdekei a közutaknak még a jelenleginél is nagyobb mértékű gondozását igényelnék. Rohamos haladás mutatkozik ellenben a város utcáinak és utainak a fejlesztésében, mert a város közönsége nagy áldozatokkal törekszik arra, hogy hatalmas kereskedelmi és ipari forgalma megfelelően gondozott, lehetőleg kifogástalan állapotban levő utakon akadálytalanul bonyolódjék le. A belváros valamennyi utcáját aszfalttal burkoltatja, méltán viselhetné az „aszfalt-város“ nevet, a többieket kőburkolattal látja el; gondot fordít a városból kivezető főútvonalakra is, amelyeket nagy költséggel szintén aszfalttal, vagy kockakövel tesz könnyen járhatóvá. Az utak és utcák kiépítése és jókarban tartása részben a kövezet-, részben az útdóalaphból történik, még pedig évente igen jelentékeny összegekkel; a múlt esztendőben ugyanis a két alaphól utak és utcák létesítésére és fenntartására 200 ezer koronát fordított a város. Az utak forgalmának nagyságáról pedig fogalmat nyújt a múlt esztendőben beszedett kövezetvám nagysága, amely a 150 ezer koronát megközelítette. Útdócimén 75 ezer korona folyt be. Az aradi közlekedésnek régóta vajudó kérdése: a Maroson átvezető új vashidak építésének az ügye is az 1910. év végén megoldásra vezetett. Körülbelül húsz éven keresztül folytak a tárgyalások az iránt, hogy városunk Újarad községgel kedvezőbb összeköttetést nyerjen. A régi fahíd ugyanis már elhelyezésénél fogva is inkább a várral való forgalom könnyebb lebonyolítását szolgálta és mivel a város és a vár között a Maros áthidalása a régi fahíd lebontása után is szükséges, a Maros-hidak ügyének a kérdése két új vashíd építésével oldódott meg, amelyek közül az egyik Újaraddal, a másik a várral való forgalom lebonyolítását végzi. Az előbbi építési költségei, amely közúti vasút-sínnel van ellátva, 1'6 millió koronára, az utóbbié pedig 600 ezer koronára rugott. A hidak építésével egyidejűleg megkezdődött az óvártéri körtöltés kiépítése és az Óvártér rendezése is, úgy, hogy az Újarad felé vezető vashíd megnyitásával átadható volt a közlekedésnek az Óvár-téren keresztül vezető, széles, nagy forgalom lebonyolítására alkalmas, gránit kockakövekből készített út is.

A vármegyei utak között fontosságra nézve természetesen az állami utak állanak első helyen, amelyek közül három érinti a vármegye területét. Az egyik észak-déli irányú: a debrecen-fehértemplomi elsőrendű állami út, a másik kelet-nyugoti irányú, a Maros folyó mentén, a vármegye déli határán halad: a kiszombor-aradi kitűnő állami út, amelyek egymást városunk területén keresztezik, végül a harmadik Békés és Bihar-vármegyét köti össze vármegyénk északi részen keresztül: az alföldi transzverzális állami út. Ezeknek hossza 124 kilométer, míg 15 évvel

ezelőtt állami utaink hossza csak 97 kilométert tett ki. Valamennyi kitűnő állapotban van. Állami úthálózatunk bővítéséről a jövőben is gondoskodva van; a kormány útépitési programja szerint ugyanis az 1907—1918. évek között vármegyénk területén az arad-soborsin-valemarelaszo-dobrai útnak vármegyénkbe eső 87 km. hosszú szakasza, továbbá a nagyvárad-nagyhalmágy-brádi útnak ugyancsak vármegyénkbe eső 31 km. hosszú szakasza minősül át állami úttá. Fokozatosan halad törvényhatósági közutaink kiépítése és jókarban tartása is; míg másfél évtizeddel ezelőtt az 580 km. hosszú hálózathoz 94 km. volt kiépítetlen, addig ma csupán 25 km. Évente 5—600 ezer koronájába kerülnek a vármegyének a közutak. Már jóval lassabban haladnak a községi közlekedő utak kiépítésének a munkálatai, ezeknek az utaknak a fele még mindig kiépítetlen. Nagy a községi közdülő utak hossza is. Az útdó címén befolyt jövedelem 50 ezer koronáról 350 ezerre nőtt.

Városunk közúti forgalmában csak a legutóbbi évek hoztak javulást. Csak még néhány évvel ezelőtt is e forgalom lebonyolítója a negyven év óta fennálló, 9 kilométer hosszú vonallal bíró lófogatu vaspálya volt. A város tárgyalásokba bocsátkozott a vállalattal, hogy vonalait villamos üzeműekké alakítsa át, a tárgyalások azonban nem vezettek eredményre. Ennélfogva gondoskodni kellett más, modernebb közlekedő eszközről, anélkül azonban, hogy az előbbi vállalatnak adott kizárólagos jog sérelmet szenvedjen. Erre pedig kitűnően alkalmasnak bizonyult a városi kezelésben levő automobil-omnibusz-forgalom, amely 1908. év nyarán meg is indult és működésével sikerült is hamarosan megnyerni a közönség rokonszenvét. A vállalat pénzügyi viszonyai az első másfél évben nem voltak kedvezők, ma már azonban a közönség is jobban megbarátkozván vele, forgalma is erősen megnövekedvén, pénzügyi szempontból is kielégítően működő vállalat. Az új forgalmi eszközöknek a megindulása jelentékeny változást idézett elő a város közúti forgalmában, nevezetesen gyorsabbá, olcsóbbá és így természetesen nagyobbá vált. Az autobuszok menetdíjait alacsonyabban állapították meg mint a lóvasut díjai voltak, ami arra kényszerítette a közúti vaspálya vállalatot, hogy díjait még alacsonyabbra szállítsa le. Ennek következménye a személyforgalom óriási fellendülése lett. Míg ugyanis 1907-ben a lóvonat kb. 600 ezer személyt szállított, addig 1910-ben már 800 ezernél többet, de ugyanebben az évben már az autobuszok forgalma a másfél milliót meghaladta. A közúti vaspálya teherárúknak az állomásról a városba és vissza szállításával is foglalkozik, még pedig a város kereskedelme fejlődésével arányban, mindinkább nagyobb mértékben; a szállított teherárúk mennyisége a múlt esztendőben a 90 ezer tonnát megközelítette.

A vasúti közlekedés szempontjából városunk és vármegyénk igen

kedvező helyzetben van. A vármegye vasúti hálózata még néhány évtizeddel ezelőtt igen szegényes képet mutatott; vasutvonal csak észak-déli irányban és Aradtól kelet felé a megye déli határán, a Maros mentén haladt rajta keresztül, úgy hogy sem a keleti, sem a nyugati része vasúton megközelíthető nem volt, pedig a szántóföldeknek, erdőségeknek és hegyeknek mérhetetlen kincsei heverték ott értékesítés nélkül. Ma már egészen megváltozott helyzettel állunk szemben, a vármegyének alig van nagyobb községe, amely a vasúti hálózatba bekapcsolva nem volna. A vármegye képét az *Aradi és Csanádi Egyesült Vasutak* teljesen átalakították, elhatottak a vármegyének addig ismeretlen, a külső világtól elzárt vidékeire, amivel egyrészt a kulturát terjesztették, másrészt pedig a rejtett kincsek felszínre hozásával gazdaságilag primitív állapotban levő vidékeket nyertek meg a nemzeti termelés számára. A helyi érdekű vasútnak igazi mintaképe ez a vasút. Kizárólag annak a vidéknek a forgalmára van utalva, amelyen vonalai végig futnak, de másrészt annak a vidéknek gazdasági fellendülése, nagyarányú fejlődése csaknem tisztán a vasútnak köszönhető. A teheráru forgalma megkétszereződött, a szállított árúk mennyisége ma meghaladja az egymillió tonnát; a vasúttal évente utazó személyek száma megötszöröződött s ma túlmegy a harmadfél millió. 15 évvel ezelőtt naponta 1600 utast szállított, ma hatezret; háromezer tehervonat helyett ma már csaknem 10 ezer bonyolítja le a teheráruforgalmat. Ma már évente ezer és ezer tonna agyagot, földet, homokot, követ, cementet, bort, cukrot, cukorrépat, épület- és műfát, tüzfát, gabonát és örleményt stb. szállít. A vasút megindította a gazdasági fellendülést, ez pedig növelte, továbbfejlesztette magát a vasutat. A társaság nem is fukarkodott a nagyarányu befektetésekkel. Ennek igazolása végett csupán arra hivatkozunk, hogy összes kiadásai 15 év alatt megkétszereződve, csaknem ötödfél millió koronára emelkedtek. Ennek jelentékeny részét hasznos beruházásokra, mozdonyok és kocsik beszerzésére, műhelyek és állomások megnagyobbítására és jókarban tartására fordítja.

Az Aradi és Csanádi Egyesült Vasutak több szárnyvonalat építettek, amelyekkel a megye közlekedési viszonyait még előbbre vitték. Kiépült a kétegyháza-kisjenői, majd a kisjenő-újszentannai vonal, amelyek vármegyénket Békésmegyével, a vasutat pedig egy újabb ponton az államvasutakkal kötötték össze. Kezelésébe vette a magántulajdonban levő borossebes-menyháza keskenyvágányu vasutat, amely jórészt a végállomása közelében levő bánya- és iparvállalatok termékeinek és az újabb fellendült kies menyháza fürdőhely közönségének a szolgálatában áll.

Legújabbán, az arad-hegyaljai mórvasút kiépítésével ismét bővült a vármegye vasúti hálózata 57 kilométerrel. Ez a vasút Aradról indul ki, közvetlenül az országút mellett, tehát az érintette községeken

keresztül Gyorokig haladva, onnan a hegyek alján két irányba tér el: északon Pankotánál csatlakozik az Aradi és Csanádi Egyesült Vasúthoz, délen pedig Máriaradnánál az államvasutakhoz. Mivel pedig az Arad-Hegyalján rendkívül fontos szerepet tölt be és Arad szempontjából fennmaradása okvetlenül kívánatos, célszerűnek látszott a mótorosüzemet villamossá átalakítani. Ebben az irányban meg is indultak a tárgyalások még pedig annyira eredményesen, hogy az átalakító munkálatok hamarosan befejeződnek és az arad-hegyaljai községek mentén rövid időn belül villamosvasút fogja lebonyolítani a forgalmat, amely egyszersmind a községeket is olcsó villamosárammal fogja ellátni.

Fontos szerepet töltenek be az u. n. iparvasutak és a gazdasági kisvasutak is. A főbb vonalak kiépítése maguk után vonták a vállalkozói kedv fellendülését, különösen kőbányák és faipari vállalatok nagy számban keletkeztek, természetesen azonban ott, ahol a nyersanyagot bőven kapták: völgyekben, hegyoldalokon, erdőségekben. A lefejtett követ és ledöntött, feldarabolt és felfűrészelt fát a telep helyéről iparvasutakon szállítják a fő vasúti vonalnak legközelebbi, de még így is sok helyen 20—30 km. távolságban fekvő állomására. Az iparvasutak mellett igen nagy számmal vannak a földbirtokok termékeinek a kiszállítására szolgáló kisvasutak is. A magánhasználatban levő eme vasutak között gőzerejű iparvágány van 22 km., keskenyvágányú gőzüzemű iparvasút 170 km., kézi vagy állati erőre berendezett ipari vagy mezei kisvasút 200 km.

A közlekedésnek harmadik tényezőjéről, a vízi útról, kevés a mondanivalónk. Vármegyénk természetes víziútakban nem szegény; délen a Maros a határa, középen és északon a Körösök futnak rajta keresztül. A Maroson régebben igen élénk volt a forgalom; ma már csak fát tutajoznak nagyobb mértékben, bár mégis kisebb mennyiségben, mint régen; továbbá homokot és, főleg ősszel, almát hoznak kisebb-nagyobb mennyiségben. A vízi forgalom csökkenésének az oka kétségtelenül a közutak és a vasúti vonalak kiépítésében rejlik. A törvényhozás legutóbbi felhatalmazása szerint évenként a Maros szabályozására 484 ezer koronát költhet a kormány, még így is azonban csak 25 év múlva fejeződnek be a szabályozás Piskitől a torkolatig. Mivel pedig a szabályozást a csatornázásnak kell követnie, hogy a hajózás akadálytalan legyen, így ha a kormányok csak annyit költenének a Marosra, amennyire a törvényhozás felhatalmazása terjed, a hajóforgalom mégis csak 30 év múlva indulhatna meg. De amint a tapasztalat mutatja, a kormányok a Maros szabályozására még ennyit sem fordítanak, mert a folyó évben csak 300 ezer, a múlt évben meg éppen alig 100 ezer korona használódott fel szabályozó munkálatokra. A Marosnak a vármegyére eső 214 km. hosszú szakaszán eddig végrehajtott szabályozási munkálatoknak annyi eredménye van, hogy az arad-konopi szakaszon a hajózó út már biztosítva volna és ha a

kisvízi meder nincs is kellőképen kiképződve, a helyenként fellépő hajózási akadályokat a rendelkezésre álló kotrógépekkel gyorsan el lehet távolítani. A Kamara e sorok írása közben határozta el, hogy a marosmenti érdekeltség bevonásával erőteljes akciót indít a szabályozás és hajózhatóvá tétel gyorsabb végrehajtása érdekében.

Pósta, távíró. Az elmúlt évtizedben óriási módon megnövekedett a pósta, távíró és távbeszélő forgalma a városban és a vármegyében egyaránt. A póstai hálózat ma már a megye legjelentéktelenebb falujáig is elhatol. A póstaintézmény is lényegesen hozzájárult a megyének, különösen keleti, elmaradt kulturájú része fellendítéséhez, de ezzel viszont a maga forgalmát és jövedelmezőségét is előmozdította. Tizenöt évvel ezelőtt Aradon mindössze másfél millió, a megyében ennél valamivel több levelet és levelezőlapot irtak és kaptak, ma pedig az aradi forgalom a 12 millió darabot, a megyei a 8 milliót is meghaladja. A kocspóstaiküldemények száma is a kétszeresnél jóval magasabbra emelkedett. Az utalványforgalom, amely másfél évtizeddel ezelőtt 12 millió koronát tett ki, ma túllép a 30 milliót. Hasonló fejlődést vett a távíró és távbeszélő lebonyolította forgalom is, aminek különös jelentőséget az kölcsönöz, hogy ez intézményeket első sorban az ipar, kereskedelem és forgalom érdekeltsége veszi igénybe, nagyarányú fejlődésük tehát ezeknek a virágzása mellett tanuszkodik. A táviratokkal és távbeszélővel lassan barátkozott meg közönségünk, de lassan-lassan mégis hozzászokott. A táviratok száma megkétszereződött; az évente fel- és leadott táviratok száma megközelíti a 400 ezret. Tizenöt évvel ezelőtt mindössze alig ötszáz állomásról lehetett beszélgetést folytatni, ma már csaknem háromszor annyiról. De a megnövekedett forgalom legékeesebb bizonyítéka a távbeszélőn váltott beszélgetések számának a rohamos növekedése, amely évente alig haladta meg a félmilliót, míg ma megközelíti a hat milliót.

Az elmaradt vidékek mind erősebben és erősebben kapcsolódnak a gyorsabb mozgásukhoz, a kedvezőbb helyzetüknél fogva gyorsabban fejlődőkhöz, hogy annál ellenálthatatlanabbul, annál biztosabban haladjanak a fokozatos fejlődés útján tovább és tovább . . .

A mezőgazdaság fejlődése 1895—1910.¹⁾

Irta: Ipolyi-Keller Iván.

Fekvése. Arad vármegye, melynek területe 6075 □ km., azaz 1055,744 kat. hold, gazdaságilag két főrésze oszlik és pedig alföldre és hegyvidékre. Az alföldi rész az egész megye területének kétharmad-

¹⁾ A mezőgazdasági növényekről, termés-eredményekről és állattenyésztésről szóló részt Meiszner Ernő írta.

dát, míg a hegyvidék egyharmadát teszi. A mezőgazdaságilag fontos alföldi rész két főrésze oszlik, és pedig a nagyobbik rész a Maros folyó jobb partjától északnak a Fehérkörösig, illetve a Nádor csatornáig és Csigér patakig, a kisebbik rész pedig a Fehérköröstől, illetve a Nádorcsatornától szinte észak felé a Feketekörösig terjed. A két terület, mind természeti sajátágaiban, mind talajviszonyaikban egymástól különbözik. Míg a Maros és Fehérkörös köze a tengerszíne felett 108 és 114 méter magasságú, addig a Fehér- és Feketekörös köze a tenger színe felett 90 és 100 méter magasságban van. Ezek szerint tehát a Fehér- és Feketekörös közötti rész jóval lapályosabb fekvésű, vizenyösebb talaj, amiért is Lunkaságnak nevezik. A Maros és Fehérkörös közt elterülő rész talajának minősége igen változó. Igen jó fekete termékeny humuszdús földek vannak ott, a hol nyugat felé két helyen is benyúlik Csanád megyébe; így délen a Maros mellett Szemlak, Pécska, Kis- és Németpereg, északon Megyesbodzás, Megyesegyháza, Almás- és Nagykamarás községek határában. Az utóbbi helyeken azonban már homokosabb részletek is találhatók. Nagyobb homokterület fekszik Kürtös, Mácsa és Lőkősháza határában. Szikesebb földek Arad város, Nagy- és Kisvarjas, Forraynagyiratos, Öthalom, Sikló, Ottlaka, Nagypél, Gyulavarsánd, Székudvar határában vannak. Erősen kötött hideg talajuk van a hegyek alatt elterülő világosi, pankotai, tornovai földeknek. A föld általában elég jó minőségű és kedvező időjárás mellett különösen kitűnő minőségű búzát és tengerit ad. A nedves őszi és téli időjárást igen meghálálja. Folyó ezen a részen nincs; csak egy száraz ér. A két Körös között elterülő Lunkaság talajának minősége általában kötött, sok helyen szikes és csak a magasabb helyek, amelyek a régi árvizektől mentesek voltak, inkább szelidebbek, kevésbé kötött minőségűek. 1879-ben a Fehér- és Feketekörös köze teljesen árvíz alá jutott és így e terület állandó művelése még nem is oly régi. Talaja a nagy nedvességet nem igen szereti, úgy, hogy bár nedves időben ad ugyan elég jó szénatermést, azonban jó búza termést csak megfelelő száraz időben nyújt. A búza minősége azonban mégis gyengébb, mint a Maros és Fehérkörös közt elterülő földeken termő buzáé. A hegyvidék mezőgazdaságilag nem bír nagy fontossággal, kivéve a Fehérkörös és Maros völgyét, amely széna- és fatermelésben számottevő és széna-termésénél, valamint erdei legelőinél fogva állattartásra elég kedvező. Igen érdekes a hegység nyugati része, ott, ahol az Alfölddel minden dombos átmenet nélkül érintkezik. Ezen az oldalon vannak a híres aradhegyaljai szőlők. A déli részen Gyorok, Ménes, Ópálos erős fehér és veres boraikkal és a ménesi asszuval, észak felé Muszka, Magyarád, Pankota, Apatelek, Mokra híres asztali boraival tűnnek ki. A szőlők a megye egész területének kb. 0.6%—0.7%-át teszik, t. i. kb. 7—8000 holdat.

Éghajlata. Alföldi, száraz jellegű és igen változó; a nyár, elvéve az egyes helyeken fel-fellépő zivatarokkal, száraz-meleg; a tél ritkán kemény. Általában a csapadék, amelynek évi mennyisége 634 mm., kevés.

Népesség és birtokmegoszlás. A vidékenkénti gazdálkodásra igen nagy befolyással van, hogy minő nép lakja és minő területeken oszlik meg a gazdálkodás. Arad megyében magyarok, németek és románok laknak, még pedig igen változatos megoszlással. A hegyvidéken úgyszólván csak románok laknak, a síkrészen vegyesen oszlanak meg. A telepes községek lakossága német és magyar vegyesen. Vannak szorosan egymás mellett fekvő községek, amelyek közül az egyik magyar, a másik teljesen román. A Csanádmegye felé eső részeken magyarok és németek élnek, román azonban igen kevés. A népesedése sajátos elosztását a telepes községek okozzák. Mentől közelebb megyünk Csanádmegyéhez, annál belterjesebb gazdálkodást találunk, a mezőhegyesi ménesbirtokhoz közel fekvő falukban igen meglátszik a mezőhegyesi ménesbirtok okszerű gazdálkodásának jótékony hatása, még pedig mind az állattartás, mind a gabonatermesztés terén s mentől közelebb megyünk a hegyekhez, kevés birtok kivételével, fokozatosan külterjesebb lesz a gazdálkodás.

Birtokmegoszlás tekintetében több nagy uradalom van: József főherceg öfensége kisjenői, bánkúti, gróf Wenckheim Frigyes székudvari és borossebesi, gróf Zselénski Róbert ötvenesi, zimbrói, báró Solymossy Lajos borosjenői uradalmi házi kezelés alatt, míg herceg Sulkowsky pankotai, báró Edelsheim Gyula zarándi uradalmi kisbérletekbe vannak kiadva. Ezen uradalmak területe ötezer és huszezer hold között váltakozik. Az ötszáz holdtól ötezer holdig terjedő kisebb birtokok régi aradmegyei családok birtokában vannak. Mind az uradalom, mind a kisebb uri birtokok belterjes gazdálkodásaikkal igen szép példát nyújtanak a kis paraszt gazdaságoknak.

A lakosok közül mezőgazdasággal foglalkozik 269816 egyén, a következő megosztás szerint: nagybirtokos: 111, közép birtokos: 686, haszonbérő: 323, kisbirtokos (50 holdtól 100 holdig) és bérő 2684, 50 holdon aluli kisbirtokos és bérő 98569, törpe birtokos és napszámos: 47524, részes földműves: 1734, gazdasági cseléd: 23567, gazdasági munkás: 91439, gazdasági tisztviselő: 625, erdőszettel foglalkozik: 2554.

Összehasonlítva az adatokat az 1895. évi mezőgazdasági statisztika adataival, azt találjuk, hogy fogyott a közép- és nagybirtokok száma, ellenben nőtt a kisbirtokok és bérletek száma. Ennek egyik oka, hogy Sulkovszky hercegnek mintegy 22000 holdat kitevő kirtokából, kivéve kb. 6000 hold erdőt, kb. 8000 hold öt nagyobb bérletbe, a többi pedig kisbérletbe adatott ki. Általában az utóbbi időben a birtokoknak parcellánkénti eladása és kisbérletbe való adása a gyakori.

Művelési ágak szerinti megoszlás. Az 1895-ik év adatai szerint, százalékokban kifejezve, az egész megye területéből esett szántóföldre 41·4%, szőlőre 0·6%, kertre 1·7%, rétre 4·9%, legelőre 16·2%, erdőre 30·6%, nádasra 0·1%, terméketlen volt pedig 4·5%.

E számok azóta lényegesen megváltoztak, mert nagyobbodott a szántóföld és szőlő területe, apadt a legelő, rét, nádas és a terméketlen terület.

A föld forgalmi értéke. Az utóbbi években a föld ára és a föld hasznobére igen magasra emelkedett, amint azt az alanti kimutatás bizonyítja, ahol az 1911-ik évi adatok alapján a legkisebb és az eddig elért legmagasabb árak vannak járásonként feltüntetve.

Kimutatás

föld árak és hasznobételekről 1911-ik évi adatok alapján.

Közigazgatási (szolgabírói) járásonként	Föld árak						Föld hasznobérek				
	kertek gyümölcsök	szőlők	szántóföldek				szántóföldek				
			5 kat. holdig	100 kat. holdig	1000 kat. holdig	ezer holdon felül	5 kat. holdig	100 kat. holdig	1000 ka. holdig	ezer hol- don felül	
k o r o n a											
Arad t. h. v.	tól	3000	4500	1600	1400			80	30	28	
	ig	4000	6000	2000	1800			120	40	35	
Aradi járás		3000	4000	1200		1100		60	44	40	
		4000	5000	2000	1300	1890	1600	70	64	64	
Borosjenői járás		1400	2000	1000		700	900	30	30	24	
		4000	6000	1800	1500	1300	1200	70	60	50	35
Borossebesi jár.		1200	3000	800	300			28	25	20	
		2000		1000	800	500	180	40	30	20	
Eleki járás				1500	1350	1300	1150	75	60	55	40
		2200	4000	2000	1800	1550	1400	80	70	60	50
Kisjenői járás		1400	1600	800	800	700	500	40	40	30	20
		4000	4400	2000	1600	1200	1200	100	80	50	50
Pécskai járás		3200	5000	1600	1700			50	80	40	36
		5400	6000	2500	2000	1400		100	100	80	40
Máriaradnai jár.		1000	4000	800	800			10	40		
		3000	6000	2000	1000			60	60		
Nagyhalmágyi j.		500		400							
		600		600				12			
Tornovai járás				700				25	25		
		1200		900	800			30	30	20	
Világosi járás		1400	2500	800	760			52	48	42	35
		2000	7000	1600	1600	800	700	70	60	58	56

Mezőgazdaság, mezőgazdasági növények. Arad vármegyének az 1911-ik évi statisztika adatai szerint 508,023 kat. hold kiterjedésű

szántóföldje van, a mi az összterületnek körülbelül felét 53.3%-át teszi ki.¹⁾ A szántóföld zöme az alföldi jellegű síkságon, a kisebb része a hegyvidéken terül el. Az Arad vármegyében található szántóföldek általában véve termékenyek s a kedvező talajviszonyoknál fogva azokon az összes mezőgazdasági növények u. m. gabonafélék, hüvelyesek, kapások, kereskedelmi növények és takarmányneműek sikerrel termelhetők. Legfontosabb terménye a vármegyének az *őszibúza*, mely circa 212,000 kat. holdon, vagyis az összes szántóföldi területnek majdnem felerészében, (41.6%) termeltetik. Ennél valamivel nagyobb területen és pedig a szántóföldnek 49%-án, csak Temes- és Torontálvármegyében termelik a búzát hazánkban. Az aradmegyei arányszámot pedig még csak Bácsbodrog-, Békés-, Csanád- és Heves vármegyék érik el, ezek után közvetlenül a Duna-Tisza köze jön, a hol azonban a búzával bevetett terület már csak 34%-ot tett ki. A búza után második főterménye a vármegyének a *tengeri*, melyet circa 152,000 kat. holdon, vagyis a bevetett területnek majdnem 13%-án (30%) termelnek. Jóval kisebb terület jut már a *zabnak*, amennyiben csak 30,000 kat. holdon (5.7%) vetik és a *tavaszi árpának*, mely circa 20,000 kat. holddal (4%) szerepel. A kalászosok között legutolsó helyen áll a *rozs* 12,000 kat. holddal (2.3%). Területi nagyságot véve tovább is alapul sorrend szerint következik a *burgonya*, *dohány*, *cukorrépa*, *takarmányrépa* és *kender*, melyeknek körülbelül egyenlő nagyságu területük 4000—4000 kat. hold (0.8%) van, míg a *dinnye* és a *különféle zöldségfélék* egyenként 1500 kat. holdat (0.31%) foglalnak el. Ha megemlítjük azt, hogy *repcével* és *kölessel* circa 800—800 kat. holdat szoktak bevetni és hogy a *babot*, *tököt*, *seprőcírköt* egyenként circa 300—300 kat. holdon termelik, nem szabad említés nélkül hagynunk a *borsót*, *lencsét*, *mákot* és *lent* sem, mely utóbbiak azonban sajnos alig számbavehető területen nyernek elhelyezést.

Az itt közöltekből látható a nagy aránytalanság, mely a termelt növények területi nagysága közt fennáll és nyilvánvaló továbbá, hogy Arad vármegyében egyoldalú gazdálkodás folyik, mely a *fősulyt a szemtermelésre fekteti*. Bár a területi megoszlást, illetőleg területi aránytalanságot részben a talajviszonyok idézik elő, nem tagadható, hogy bizonyos növényeket az eddiginél nagyobb mennyiségben lehetne és kellene is termelni. Itt említjük első sorban a *burgonyát*, mely ma már az összes háztartásokban mindennapi és nélkülözhetetlen élelmicikké vált. A burgonyát éppen oly nagyságú területen termelik a vármegyé-

¹⁾ Az 1895. évi statisztikai felvétel szerint a szántóföld 441.311 kat. holdból, vagyis az összterületnek 41%-ából állott. 15 év alatt tehát a szántóföldi terület az erdők és legelők rovására 12.3%-kal, vagyis 66.712 kat. holddal nagyobbodott meg.

ben mint akár a takarmányt, akár cukorrépát, akár a dohányt, akár a kendert. 50 mm. átlag termést véve fel a burgonyából, teremhet Arad-megyében a kimutatott 3000 kat. holdon circa 150,000 q. burgonya. Ha figyelembe vesszük, hogy a termelt mennyiségnek circa $\frac{1}{3}$ -a állatok takarmányozására fordítatik, marad emberi táplálkozásra évenként 100,000 q. burgonya, vagyis 400,000 lelket véve fel Arad megye lakosságául, jut fejenként és évenként aradmegyei burgonyából 25 deka burgonya. Ha nem is lehetne az aradmegyei összes burgonya szükségletet a talajviszonyoknál fogva itt Arad megyében előállítani, azt hisszük, hogy a burgonyának szánt területet az eddiginek tizszeresére lehetne felemelni. Hasonlóan és aránytalanul kevés Arad megyében a *babnak*, *borsónak* és *lencsének* szánt terület is, mely növényeket szintén jóval nagyobb területen kellene itt termelni, nemcsak azért, mert ezen növények nagyobb mérvű termelését a talaj és éghajlati viszonyok megengedik, hanem azért is, mert mint emberi táplálékul szolgáló értékes cikkek nagy keresletnek örvendenek, s így természetük feltétlen haszonnal járna.

A *takarmánynövények* közül Arad vármegyében *lóherét*, *lucernát*, *zabosbükkönnyt*, *csalamádét* és *mohart* szoktak vetni és pedig az 1911-ik évben be volt vetve lóherével és lucernával 15,000 kat. hold (3%), zabosbükkönnyel, csalamádéval és moharral pedig 22,000 kat. hold (4.2%), ami épen nem mondható soknak, sőt felette kevésnek, mert ezen circa 37,000 kat. hold takarmány a szántóföldi területnek csak 7%-át teszi ki. Nagy baj az is, hogy ezen u. n. mesterséges takarmányneműeket leginkább csak nagy- és középbirtokosok (bár szintén nem elegendő mennyiségben) vetik, míg a kisgazdák csak szórványosan és kísérletképen, de rendszeresen nem foglalkoznak vele, mi az állattenyésztésre kimondhatatlan kárt jelent, mert jöminőségű mesterséges takarmány hiányában az állatok takarmányozása sem lehet megfelelő és főleg a téli takarmányozás hagy még általánosságban sok kívánni valót hátra. A kisgazda állatja ugyanis télen át tökön, tengerikórón és polyván kívül egyebet nem igen szokott látni. Ilyen „*koszt*“ mellett pedig csak annyit lehet elérni, hogy az állat életben maradjon, de semmiesetre sem lehet tőle várni, hogy dolgozni tudjon, sok tejet adjon, vagy pláne, hogy meghizzék.

A szántóföldi területnek járasonként való megoszlását az alábbiak illusztrálják.

Az 1911-ik évi statisztikai adatok szerint van az

aradi járásban	---	---	---	---	61,977 kat. hold
borosjenői járásban	---	---	---	64,020	„ „
borossebesi	„	---	---	35,653	„ „

eleki	járásban	---	---	69,435	kat.	hold
kisjenői	"	---	---	89,536	"	"
magyarpécskai	"	---	---	48,101	"	"
máriaradnai	"	---	---	23,165	"	"
nagyhalmágyi	"	---	---	15,173	"	"
tornovai	"	---	---	35,297	"	"
világosi	"	---	---	51,439	"	"
Arad tvh.-ban	---	---	---	14,227	"	"
összesen				---	---	508,023 kat. hold.

Legtöbb szántóföld van tehát a kisjenői, legkevesebb Arad sz. kir. város területe mellett a nagyhalmágyi és máriaradnai járásokban.

Az egyes járások összterülete és az egyes járások szántóföldi területe közti arányt az alábbi táblázat tünteti fel.

A járás neve	Össz- terület	Szántó- földi terület	Szántóföld viszonylagos nagyisége %
	kat. hold	kat. hold	
Aradi	79566	61977	77.9
Borosjenői	100163	64020	63.9
Borossebesi	156692	35653	22.7
Eleki	81062	69435	85.6
Kisjenői	150389	89536	59.5
Magyarpécskai	66548	48101	71.9
Máriaradnai	164502	23165	14.8
Nagyhalmágyi	73893	15173	20.5
Tornovai	89699	35297	39.3
Világosi	73700	51439	69.6
Arad th.	19530	14227	61.5
összesen	1055744	508023	53.3

Ezen táblázatból kitűnik, hogy százalékban kifejezve a legtöbb szántóföldje az eleki, aradi, magyarpécskai járásoknak van, míg a máriaradnai, nagyhalmágyi, borossebesi és tornovai járásokban a szántóföld csekély, aminek az a magyarázata, hogy amíg az előbb említett járások az alföldi síksághoz tartoznak, addig az utóbbiak a hegyvidéken fekszenek.

Terméseredmények. Az alábbiakban számokban mutatjuk be 1902-től 1911. évig terjedőleg vagyis 10 évre visszamenőleg a vármegye holdankénti átlagos termését, de nem az összes mezőgazdasági növények-

ről, hanem csak a négy főkalászosról (buza, rozs, árpa, zab) és tengeri meg burgonyáról, mivel a többi növények átlagterméseinek kipuhatolása megbízható feljegyzések hiányában nem sikerült.

	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Tengeri	Burgonya
1902	8·1	7·3	7·6	7·7	8·5	60
1903	6·5	6·5	7·7	7·8	8·0	50
1904	5·0	4·5	6·0	4·5	4·5	35
1905	6·5	6·0	6·5	6·0	2·5	30
1906	9·0	9·0	9·5	8·0	11·0	55
1907	4·0	4·0	8·0	8·0	9·0	30
1908	6·0	6·0	9·0	7·0	8·0	30
1909	4·5	4·5	8·0	7·5	8·0	40
1910	8·5	8·2	7·0	7·0	10·0	45
1911	9·0	8·0	7·8	7·5	6·6	25
	67·1	64·0	77·1	71·0	70·1	400

Meg kell jegyeznünk, hogy 1904., 1905., 1907. és 1908. években abnormális szárazság uralkodott, amelyet főleg a tengeri, burgonya és takarmányneműek szenvedtek meg. Ettől eltekintve, azt látjuk a fenti adatokból, hogy a búza tíz évi átlagtermésben adott ... .. 6·7 q-át a rozs ... .. 6·4 „ árpa ... .. 7·7 „ zab ... .. 7·1 „ tengeri ... .. 7·0 „ burgonya ... .. 40·0 „

Ezen adatok tehát igazolják az előbb elmondottakat, t. i. hogy a *búzá*nak oly nagy területen való termelése nem mondható indokoltnak, mert 6·7 mm. átlagtermelés kevés. A *rozs* majdnem annyi termést ad, mint a buza. Az *árpa* pedig állandóan kielégítő termést adott és tíz évi átlaga 7·7 q., a mi miatt érdemes volna az *árpának* termelését forcirozni, hasonlóként mondhatunk a *zabról* is. Kielégítő a *tengeri* átlag termése és jó átlaga van a *burgonyának* is. A *burgonya* ugyanis dacára a 4 évi abnormalisan száraz esztendőnek tíz évi átlagban 40 q. termést adott, a *burgonyának* nagyobb területen való termelése tehát jövedelmezőnek ígérkezik.

Az alábbi kimutatásban bemutatjuk azt, hogy az 1911-ik évben mily nagyok voltak a járási átlagok a búzából, rozsból, árpából, zabból, tengeriből és burgonyából.

T e r m e t t á t l a g						
Melyik járásban ?	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Tengeri	Burgonya
	m é t e r m á z s a					
Aradi --- --- --- ---	9 ¹	8 ⁸	8 ³	8 ⁵	6 ⁰	30 ⁰
Borosjenői --- --- --- ---	6 ³	6 ⁰	7 ⁰	7 ⁰	5 ⁰	25 ⁰
Borossebesi --- --- --- ---	5 ⁸	6 ⁵	5 ⁰	7 ⁰	5 ⁰	20 ⁰
Eleki --- --- --- ---	11 ⁵	9 ⁵	10 ⁰	9 ⁰	8 ⁰	35 ⁰
Kisjenői --- --- --- ---	10 ⁰	8 ⁵	9 ⁵	7 ⁵	9 ⁰	35 ⁰
Magyarpécskai --- --- --- ---	9 ⁹	8 ⁵	9 ⁵	8 ⁰	7 ⁵	23 ⁰
Máriaradnai --- --- --- ---	9 ⁰	8 ⁰	7 ⁸	7 ⁵	7 ⁰	20 ⁰
Nagyhalmágyi --- --- --- ---	7 ⁰	5 ⁵	5 ⁰	5 ⁵	4 ⁵	15 ⁰
Tornovai --- --- --- ---	7 ⁰	7 ⁵	6 ⁵	8 ⁰	9 ⁵	15 ⁰
Világosi --- --- --- ---	9 ⁰	7 ⁵	7 ⁰	8 ⁰	6 ⁰	45 ⁰
Arad trh. v. --- --- --- ---	11 ⁰	9 ⁰	11 ⁰	11 ⁰	7 ⁰	45 ⁰
Vármegyei átlag 1911-ben ---	8 ⁹	7 ⁸	7 ⁸	7 ⁴	7 ²	26 ⁴

E számokból kitűnik, hogy az 1911-ik évben Arad városa mellett az aradi, eleki, kisjenői és magyarpécskai járásokban termett, úgy a gabonanemüekből mint a két kapásnövényből a legtöbb. Megjegyezni kívánjuk azonban, hogy az 1911-ik évi kapás növényekre a hosszantartó szárazság nem volt kedvező s ezért oly kicsi e két növényből a a terméseredmény. Normális években 50 %/o-al több szokott teremni, úgy a tengeriből, mint a burgonyából, míg az 1911-ik évi gabona termés valamivel a közepesen volt felül. Minthogy a magyar nóta szerint: „jó földben terem a búza“, az 1911-ik évi termésből következtetve, de egyébként is, a legjobb minőségű szántóföldek az eleki, kisjenői, magyarpécskai és aradi járásban vannak.

Arad vármegye termésait összehasonlítva hazánk más vármegyéivel, azt látjuk, hogy nem az utolsó vármegyék közé tartozik.¹⁾ Nagyon fontos közgazdasági érdek, hogy ezt a helyet nem csak megtartsa, hanem még előbbre kerüljön, a mi azonban csakis racionális gazdálkodással érhető el. A talajnak jobb megmunkálása és bővebb trágyázása, jó minőségű vetőmagvak alkalmazása, helyes vetésforgó, a gyeomoknak intenzívebb irtása ugyanis még igen sok kívánni valót hagy hátra s ezek figyelembe vétele nélkül *többtermelés* el sem képzelhető.

Állattenyésztés. A különböző állattenyésztési ágak közül *szarvasmarhatenyésztés* az, mellyel Arad megyében a legnagyobb előszeretettel foglalkoznak. Eredetileg Arad megyében is, hasonlóan a szomszéd-

¹⁾ 1911-ik évben ugyanis az országos átlag volt búzából 83, rozsból 68, árpából 82, zabból 69, tengeriből 76, burgonyából 358 mm.

vármegyékhez a *magyar fajta* volt kizárólag elterjedve. Idők folyamán azonban a földárak rohamos emelkedésével a természetes takarmánytermő területek (rétek, legelők) lassanként szántóföldi művelés alá kerülvén, kénytelenek voltak a gazdák nyáron át is mesterséges, tehát drága takarmánnyal állataikat takarmányozni és istállón tartani. Ennek következtében az állattartás is mind inkább drágább lett. Ily körülmények közt a lassú fejlődésű magyar marhának tenyésztése már nem mutatkozván oly rentabilisnak, mint ennek előtte, az aradmegyei gazdák is kezdtek áttérni a „nyugati” fajták tenyésztésére, melyek gyorsabban fejlődnek, jobban híznak és több tejet adnak. Így került a hegyvidékre a *pinzgau*i és a sík vidékre a *pirostarka fajta* (simmenthali, berni) és ma már ott vagyunk, hogy a borosjenői járást kivéve a többi kilenc járásban mindenütt a nyugati marha van majdnem kizárólag, vagy legalább is domináló számban elterjedve.

Még nem is oly régen jó híre volt az aradmegyei magyar marhának s ennek előmozdításában nagy része volt a *herceg Sulkovszky-féle* és a *József főherceg-féle* uradalomnak, ahonnan rég időktől fogva kikerülő jóminőségű bikák a körzet köztenyésztését minőségileg erősen javították. Ennek hatása ma is látható a borosjenői és kisjenői járás köztenyésztésében. Van azonban ma már igen szépen előrehaladt piros-tarka-köztenyésztésünk s itt első helyen kell megemlékeznünk a pécskai járásról s főleg ebben levő Németpereg községről, melynek állatállománya minőség dolgában felveszi a versenyt akár egy svájci községével. A németperegi gazdák megérdemlik, hogy nevük Arad vármegye monografiájában külön is megörökíttessék, mert mint józanul gondolkozó, szorgalmas értelmes és magyar érzelmű gazdák díszére válnak Arad megyének. A pinzgau-i fajta marha — mely leginkább a hegyvidéken van elterjedve — még általában sok kívánni valót hagy hátra.

Második helyen kell megemlékeznünk a *lótenyésztésről*. Igen szép formájú és nagytestű lovakat találunk a síkságon, míg a hegyvidéken külsőleg gyengébb, de kitartó lovakat láthatunk. A lóállomány főleg a a pécskai, eleki, kisjenői, aradi járásokban indult jó fejlődésnek, s e téren a mezőhegyesi ménésbirtok *tájfajta* ménei igen jó korrektoroknak bizonyultak. Eredetileg Arad megyében kizárólag könnyű mozgású és kisebb testű lovak voltak elterjedve, ma már azonban a hidegvérű lótenyésztés is kezd tért foglalni. Az aradmegyei lovakat nagy előszeretettel vásárolja a hadsereg a hadicélokra állandóan, a Balkán-államok megbizottjai is felkeresik az aradmegyei lóvásárokat. Igen nagy látogatottságnak örvendenek a pécskai, aradi, kisjenői, pankotai lóvásárok. A magán ménések között gróf Károlyi Gyuláé (Mácsa), Kintzig Jánosé (Tövisgyháza) és Czáránkéé (Seprős) érdemelnek említést, hol az angol-fajta lovak részben tisztavérben, részben félvérben tenyésztetnek.

Harmadsorban a *sertéstenyésztéssel* kell foglalkoznunk. Arad vármegyében, majdnem kizárólag a *mangolicza fajta* zsírsertés van elterjedve, szórványosan találni azonban jorkshirei, bedtshirei és báznai sertéseket is. A magántenyésztők közül említést érdemel a Sulkovszky-uradalom, és főleg a kisjenői főhercegi uradalom tenyészete, mely utóbbi főleg erős csontozata, kiegyenlítettége és nagy testtömege által országos hírré tett szert. Ezen két uradalom kiváló sertésállománya, továbbá a mezőhegyesi ménésbirtoknak első rendű sertés tenyészete a köztenyésztésre is jó hatással volt, úgy annyira, hogy ma Arad megyének községi sertés állománya a multhoz képest határozott javulást mutat. A sertés-tenyésztés számbeli növekedését azonban nálunk is az időszakoként fellépő sertésvész gátolja meg.

Számottevő szerepet játszik Arad megyében ma még a *juh is*, bár a juhállomány számszerűleg lassú apadást mutat. Arad megyében a *fehér és fekete racka juh* van elterjedve, melynek tenyésztésével azonban uradalmak vagy nagyobb birtokosok nem foglalkoznak. A köztenyésztésben pedig egyes vidékeken a juh elaprósodott, miért is általánosságban az aradmegyei juhállomány testtömegének nagyobbítása nagyon kívánatos volna. A világosi járásban találunk itt-ott merinó keresztezésű juhokat és a máriaradnai járásban a racka és cigája keresztezéseket.

A *kecsketenyésztéssel* leginkább a hegyvidéken foglalkoznak a legtöbb kecskét találunk a borossebesi járásban, utána nagyhalmágyi, a máriaradnai és tornovai járásokban, legkevesebb a kecske a síkságon, főleg az eleki és magyarpécskai járásban. A kecskét általában a szegénység fokmérője gyanánt szokták szerepeltetni s ezen példabeszéd a tornovai, borossebesi és nagyhalmágyi járásra vonatkozólag találó is, mert a három járás Arad megye legszegényebb vidéke.

Az alábbi kimutatásban ismertetjük Arad megyének állatállományát, (mely 1911-ik évben vétetett fel) járásonként és fajonként részletezve :

Sorszám	Járás neve	Szarvas- marha	Ló	D a r a b		
				Sertés	Juh	Kecske
1	Aradi	9752	7928	15488	8534	148
2	Borosjenői	16042	5935	16516	13265	719
3	Borossebesi	14427	3288	6495	10061	5709
4	Eleki	9962	8192	28301	5944	61
5	Kisjenői	20959	12247	29848	30352	482
6	Magyarpécskai	7845	6103	16243	1999	20
7	Máriaradnai	11112	1487	6925	9484	3640
8	Nagyhalmágyi	8959	1131	5267	7308	4470
9	Tornovai	11183	3031	8181	12407	3175
10	Világosi	8185	7023	15283	8480	1308
11	Arad város tvh.	1059	84	189	2300	
		119485	56459	148736	110134	19782

Ezen kimutatásból kitűnik, hogy legnagyobb állatállománya van a kisjenői és legkisebb a nagyhalmágyi járásnak. Láthatjuk továbbá, hogy a szarvasmarha állomány még egyszer nagyobb a loállománynál, a sertések száma pedig valamivel több a juhokénál, míg a kecskék száma a legkevesebb.

Ha figyelembe vesszük az egyes járások területi nagyságát, úgy a különböző állatfajok járásonkénti megoszlásáról a következő képet nyerjük.

A j á r á s		Esik egy □-km.-re				
neve	kiterjedése — km.	szarvas-	lóból	sertésből	juhból	kecskéből
		marhából	d a r a b			
1. aradi	458	21.2	17.3	33.8	18.6	0.4
2. borosjenői	576	27.8	10.3	28.6	23.0	1.2
3. borossebesi	902	15.9	3.6	7.2	11.1	6.4
4. eleki	467	22.1	17.5	60.5	12.7	0.1
5. kisjenői	865	24.2	14.1	34.5	35.0	0.5
6. magyarpécskai	383	20.2	10.5	44.4	5.2	0.06
7. máriaradnai	947	11.6	10.5	7.3	10.0	3.8
8. nagyhalmágyi	425	21.0	2.6	12.3	10.7	10.5
9. tornovai	516	21.4	5.8	15.8	24.0	6.1
10. világosi	424	19.2	16.15	35.9	20.0	3.0
11. Arad th.	112	9.4	0.7	1.6	20.0	0.0
összesen	6075	20.5	9.9	27.7	18.5	3.0

Az 1911. évi állatszámolás adatait összehasonlítva a vármegye népességével, azt találjuk, hogy Arad vármegyében, melynek ugyancsak az 1911-ik évi összeírás szerint 413,042 lakosa van, minden 1000 lélekre esik

szarvasmarhából	... ..	302.0	darab
lóból	... ..	145.7	„
sertésből	... ..	300.0	„
juhból	... ..	272.0	„

Ha pedig szembeállítjuk a vármegye állatállományát az ország állatállományához és azt vizsgáljuk, hogy hány drb. állat esik négyzetkilométerenként és 1000 lélekre az országos és az Arad vármegyei állományból, úgy erről az alábbi képet nyerjük.

Volt 1911-ben				Az egész országban	1 □-km-re esik	1000 lélekre esik
szarvasmarha	---	---	---	6,079,534	21.7	333.6
ló	---	---	---	1,983,356	7.0	108.8
sertés	---	---	---	6,374,325	22.8	349.8
juh	---	---	---	7,442,852	26.5	408.4

Volt 1911-ben				Arad megyében	1 □-km-re esik	1000 lélekre esik
szarvasmarha	---	---	---	119,485	20.5	302.0
ló	---	---	---	56,459	9.9	145.7
sertés	---	---	---	148,736	23.7	300.0
juh	---	---	---	110,134	18.5	272.0

E szerint tehát Arad vármegye szarvasmarha- és sertés-állománya az országos átlag körül van, ló-állománya nagyobb, juh-állománya pedig kisebb az országos átlagnál.

Meglehetősen virágzásnak indult Arad megyében a legutóbbi időben a *baromfi-tenyésztés* is, főleg az aradi, pécskai, eleki és kisjenői járásokban, míg a hegyvidéken ezen állattenyésztési ág is még sok kívánni valót hagy hátra. Az aradi, pécskai, eleki, kisjenői és pankotai hetivásárok alkalmával nagy mennyiség kerül megvételre export céljaira. A köztenyésztés anyagának javítására már évek óta a sárga és fehér orpington, pekingi kacsa, emdeni lud és a bronz-pulyka kerül kiosztásra, melyek gyorsabb fejlődésénél és nagyobb testüknél fogva jó korrekto-roknak bizonyultak és jó keresztezéseket produkáltak. Hátrányául róható fel ezen nemes fajtáknak a csekélyebb tojó képesség, amit azonban a nagyobb tojások némileg ellensúlyoznak. Az 1895-ik évi összeírás szerint volt Aradmegyében 684,969 drb. baromfi.

Meg kell még emlékeznünk a *selyemhernyó* tenyésztésről és a *méhészet*ről is, mindkét foglalkozást főleg a legszegényebb néposztály gyakorolja nem elég ambícióval és még igen primitív módon, holott ezen két állattenyésztési ágnek felkarolása a ráfordított munkát és költséget busásan megtértené. A legutóbbi statisztikai adatok szerint Arad megyének csak 217 községében foglalkoztak méhészettel 10,000 méhcsalád keretében, a méhészeti termékek értéke 50,000 koronát tett ki. A selyemhernyó tenyésztése körül 2256 család szorgoskodott aminek eredménye 44,000 kgr. gubó volt, amiért 90,000 korona beváltási árat kaptak.

Mivel virágzó állattenyésztés nélkül ma már a mezei gazdálkodás jövedelmezően nem üzhető és mivel Arad vármegyének állatlétszáma területi nagyságához mérten nem megfelelő, minden eszközt meg kell ragadni, amely az állatállomány szaporítására alkalmas. Mindenekelőtt szükséges, hogy *minden községben az anyaállatok számához mért megfelelő minőség mellett megfelelő számú apaállatok álljanak rendelkezésre*, mert e tekintetben főleg a hegyvidéken amely pedig predesztinálva van az állattenyésztésre, még mindig nincs elegendő gond fordítva. Elsőrangú szükséglet továbbá, hogy *a közlegelők* — melyek megyszerte sok kivánni valót hagynak hátra — *sürgősen felújítottassanak*, mert az állat a legolcsóbb és legtermészetesebb takarmányát a legelőkön szerzi meg. A sik legelőkön azonban az értékes füveket lassanként elnyomja a gaz, tüske és bozót, míg a hegyvidéki legelők e mellett tele vannak kopár foltokkal és vizmosásokkal, melyek folytonos terjedése nemcsak kimondhatatlan kárt jelent, hanem óriási veszedelmet is rejt magában, mert esőzések alkalmával a hegyekről lerohanó víz nemcsak újabb és mélyebb árkokat ás magának, hanem magával hoz sok vad földet és igen sok kötörmeléket, minek folytán a lapályban levő szántók s rétek a rájuk terülő kötörmelések folytán lassanként megművelhetetlenné és értéktelenné válnak. *Az állati betegségek ellen való védekezés szintén elodázhatatlan kötelesség. Az állatok jobb takarmányozása szintén hozzájárulna részben az állatok szaporodásához, de Arad megyében e téren még nagyon hátra vagyunk. A legelők* — ahol első sorban várja az állat a táplálékát — *a község állatállományának évenként csak igen rövid ideig nyújtanak takarmányt, mesterséges takarmányt szintén igen kevés helyen vetnek az arad megyei gazdák s így nem csoda, ha az állatnak felkopik az álla s igen gyenge kondícióba kerül, ami a szaporodást természetszerűleg szintén hátrányosan befolyásolja. Jobb takarmányozás, kielégítő legelők, az állati betegségek leküzdése, megfelelő számú és minőségű apaállatok tartása azok a tényezők, melyekkel a vármegye állatállományát minőségileg és mennyiségileg is javítanák.*

Az állati termékek közt elsősorban *a tej* játszik fontos szerepet; a tejtermelés terén nem nagyon marad hátra a vármegye a többieknek, bár itt is sokat lehetne még javítani. Vajtermelésre berendezett falusi szövetkezet csak hat működik s ámbár ezek kitünő minőségű vajat állítanak elő, a mennyiség, amelyet előállítanak nagyon csekély. Arad vármegyében pedig meg volnának az eszközök a megyei vajszükségletet előállítani. Az állati termékek közül export tárgyát képezik a *disznózsír, szalonna, gyapju, tojás, toll, méz és viasz.*

Aradvármegye állattenyésztési ügyeinek irányítására befolyást gyakorol a *lótenyésztési bizottság* és a *szarvasmarha-, sertés- és juh tenyésztéséről* megalkotott vármegyei szabályrendelet.

Mezőgazdasági ipar. A nagyobb uradalmakban és gazdaságokban nagyon sok helyen vannak gazdasági malmok. A gróf Zselénszky-féle uradalomban van eladásra őrölt nagy gőzmalom és szeszgyár. Gróf Nádasdy-féle forraynagyratosi uradalomban van több kenderáztató és tiloló telep. Kürtös községben van egy — a vármegyei gazdasági egyesület által épített — kenderáztató telep.

Gazdasági egyesületek, gazdakörök. A vármegye gazdaközönsége érdekeinek megvédése és az újabb gazdasági ismeretek terjesztésére stb. 1865-ben megalakította az Arad vármegyei Gazdasági Egyesületet. Ezen egyesület erősebb fejlődésnek indult 1897-ben, midőn elnökének Vásárhelyi László földbirtokost választotta meg, úgy annyira, hogy az 1899-ben még csak 446 tagot számláló egyesület 1904-ben, midőn agilis elnöke meghalt, már 1060 tagot számlált. Ma már 2200 tagja van; hivatalos helyiségei számára székházat emelt. Fennállása óta képviseli a gazdák biztosító szövetkezetét; 1900-ban alapította meg a gazdák fogyasztási és értékesítési szövetkezetét. Különös gondot fordít a kisgazdák oktatására, mely célból télen háziipari tanfolyamokat rendez és népies gazdasági előadásokat és felolvasásokat tart. Az állattenyésztést tenyészállatok beszerzésével, szétosztásával, továbbá állatdíjazásokkal igyekszik fellendíteni. Gazdakörök alakításával igyekszik a gazdákat egymással össze hozni és összetartásra ösztönözni. Gazdakörök vannak Almáskamaráson, Arad-Gájban, Arad Erzsébet városon, Ágyán, Borosjenőn, Erdőhegyen, Kisperegen, Megyesbodzáson, Nagyzerénden, Nagykamaráson, Nagyvarjason, Pécskán, Simándon, Szapáryligetben, Székudvaron.

Állami gazdasági hivatalok. Aradon van több megyére kiterjedő kincstári jószágigazgatóság, amely a telepítéseket végzi és nagy gondot fordít arra, hogy a telepes községek helyes gazdálkodást és állattenyésztést üzzenek. Az állattenyésztés felvirágoztatása érdekében működik Aradon székelő *m. kir. gazdasági felügyelőség*, mely a földművelésügyi miniszterium jóvoltából 1908-ik évben szerveztetett; ennek előtte a vármegye a nagyváradi kerülethez tartozott. Az állategészségügy előmozdításán fáradozik pedig az Aradon székelő *törvényhatósági állatorvos* ellenőrzése alatt levő *10 járási m. kir. és 4 községi állatorvos*. A gazdasági ismeretek terjesztését célozza a vármegyében működő *14 gazdasági iskola* s az Aradon székelő *gazdasági vándorszaktanár*.

III.

Közegészség, közerkölcsiség.

Arad megye közegészségügye.¹⁾

Irta: Dr. Institoris István, megyei főorvos.

Arad megye földrajzi fekvése nagyon kedvező. Keleti részén egész 1500 méter magasságot elérő erdős hegységek határolják, a világhírű ménes-magyarádi hegyaljával, a többi része síkság, mely leszámítva egyes szikes területeket, általában jó minőségű termőföld. A Maros, Fekete Körös és Fehér Körös folyók, hegyek között számos patak és a Nádor csatorna szelik át. Ennyi természetadta előnyök után és a kiterjedt vasúti hálózata révén, a lakosság az év minden szakában el van látva munkával, u. m. a hegyes vidéken fa- és kőipar, a hegyalján a szőlőmunka, a síkságon földművelés és vasúti munka stb. És így a szegényebb sorsú lakosság megélhetése és tisztességes napszáma folytán az év majdnem minden szakában biztosítva van. Mindezen kedvező körülmények dacára a közegészségügy még nem érte el azon fokot, mely kívánatos volna.

Javulás azonban minden irányban történt. Nevezetesen az évekkel elélt fennállott mocsarak, a mindég eszközlött lecsapolás és befásítás által, a nagyobb uradalmak belterjesebb gazdálkodása következtében eszközlött levezető csatornák készítése által, de különösen az utóbbi évek szárazsága folytán mintegy varázsütésre eltűntek és ezáltal az ezen vidékeken tájkórosan uralgó maláriás betegségek megszűntek. A községekben a belvizek nagyobbára lecsapolattak, rendszeres útmenti árkok huzattak, a járdák és udvarok feltöltettek.

Gondoskodva lett jó ivóvízről, részint mély fúrású kutak, részint pedig ártézi kutak furatása által. A lakosság indolenciájának felrázása folytán a tisztaság iránt való érzék gyarapodott, ami a lakások tisztán tartása, azok rendes szellőztetése, az utak és járdák, valamint udvarok tisztántartásában nyilvánul.

A nagy uradalmakban a családi lakások a modern igényekhez átalakítottak és azokban minden egyes családnak meg van a maga külön lakóhelyisége. A betegsegélyző egyletek és az országos betegápolási alapra kiszolgáltatót ingyenes gyógyszerek által a betegülések

---

¹⁾ Ezt a részt, mely már 1898-ban készült, Dr. Borsos Béla megyei főorvos úr volt szíves újra áttekinteni s az elavult adatokat helyesbiteni.

gyógykezelése mind nagyobb tért hódít. Mindazonáltal a gyermek halandóság még mindig igen nagy 40—50%. Átlag a sűrűbben előforduló betegségek: a gyomor és bélhurut görcsökkel, a görvély kór és tüdővész. Kórozások: a rosz táplálkozás és a szülők alkoholizmusa.

A járványos fertőző betegségek közül: a kanyaró, a vörheny, a höghurut, kisebb mértékben a roncsolótoroklob és hasihagymáz szerepelnek. 1910-ben fellépett a megye területén a vörheny 1638 esetben 352 halállal, a kanyaró 2283 esetben 140 halállal, a hasihagymáz 145 esetben 16 halállal, a toroklob 616 esetben 65 halállal, a höghurut 111 esetben 6 halállal, a fülmirigylob 3 esetben gyógyulással. Összesen 4793 esetben 579 halállal. Halálozási százalék 10·20%.

A trachoma a megyében csak szórványos jelleggel lép fel. 1910. év I. felében 34 állott gyógykezelés alatt.

Ezen fertőző betegségek rendszerint behurcolás következtében lépnek fel és továbbterjedésüknek az az oka, hogy az első esetek a lakosság indolenciája és butasága folytán eltitkoltatnak és a hatósági óvintézkedések ellen ellenszenvvel viseltetnek.

A bejelentett esetben azonban kényszergyógyítás alá vétetnek és amennyiben a lakás viszonyok megengedik, elkülönítetnek. A lakások pedig fertőtleníve újra kimeszeltetnek.

A hegyi vidékeken a pellagrás betegek száma a jobb táplálkozás következtében apadást mutat. 1907. évben 12 pellagrás állott gyógykezelés alatt, ezek közül kettő magas korban elhalt, három gyógyult, ápolás alatt maradt 7 beteg. Ugyszinte észlelhető elég sűrűn a pajzsmirigy duzzanat (golyva) is. Hólyagos himlő fellépése nagyon ritka, mely körülmény a rendszeresen keresztül vitt védhimlő oltás hatékonyságát bizonyítja. Beoltatott jó sikerrel 1910. évben 11419 újszülött és újra oltatott 14541 iskolás gyermek. Összesen 25960 egyén. A védhimlő oltások az egész megyében borju-nyirkkel eszközöltettek.

A megye területén 1907. évi kimutatás szerint nem közveszélyes elmebeteg és gyöngé elméjű (hülye és bárgyú) 259 tartózkodik. Ezek részben kint ápolásban részesülnek, részben a községek felügyelete alatt állanak.

A hadköteles ifjúság kifejelettsége összehasonlítva a tíz év előtti anyaggal fogyatkozást mutat, dacára, hogy most egy évvel idősebb korban állnak a mérték alá. Kivéve a kisjenői járást, hol 160%-nyi szaporulat volt és az aradi és világosi járásokat hol a fogyatkozás 0·40%, illetve 0·20% volt, a többi hét járásban általában fogyatkozás észlelhető. Így a pécskai járás 40%, tornovai járás 10·20%, a radnai járás 40%, nagyhalmgyi járás 70%, borsossebesi járás 30%, borsosjenői járás 110%, eleki járás 7·90%.

A megyében gyógyfürdő egy van: Menyháza. Kis szélmentes völgyben fekszik természetes 22° meleg forrással. Kissé ugyan indifferens,

de mint klimatikus hely üdülésre és utókúrára nagyon alkalmas. Van modernül berendezett kádfürdője, tökéletesen felszerelt vízgyógyászata és elegáns két uszodája nők és férfiak részére. Szállodáiban 80 szoba, van azonkívül több magán villa.

Borosjenőben van egy járási kórház 24 beteg részére. Ugyanitt van a gyengeelméjűek állami gyógyapaedagogiuma is. Jelenleg 80 gyermek részesül ellátás és tanításban.

Borossebes és Elek községben egy a község által épített és fenntartott menház van megyebeli elaggott, vagyontalan férfiak és nők részére.

A megye egészségügyi személyzete: 1 megyei főorvos, 10 járási orvos, 13 községi orvosi állás, (3 üresedésben), 24 körorvosi állás (6 üresedésben), 2 uradalmi orvos, 3 magán orvos, 1 kórházi orvos, 238 okleveles szülésznő. Az 1000 lélekszámot meghaladó községek mind el vannak látva községi szülésznővel. Van 77 másodrendű bába. Ezek az 1000 léleknél kevesebb számú községek részére lesznek Temesvárt kiképezve, úgy hogy ma minden község el van látva szülésznővel.

A megyében van 25 önálló gyógyszerész és 8 kézi gyógytár. A halottkémlést az orvosi székhelyeken az orvos, a többi községben (174) kitanított halottkém teljesíti.

Kimutatás

Arad vármegye 1900. és 1911. évi sorozás eredményéről.

Járások	Sorozáshoz felszólítottak		Tényleg megjelentek		Besoroztattak		Gyarapodás %	Fogyás %
	1900-ban	1911-ben	1900-ban	1911-ben	1900-ban	1911-ben		
Magyarpécska	686	743	608	613	284	195	—	14.9
Arad járás	773	859	725	780	322	239	—	13.8
Világos	692	906	657	804	291	174	—	22.7
Tornova	581	624	546	597	217	106	—	22.0
Máriaradna	715	604	675	584	193	91	—	13.0
Nagyhalmagy	400	490	388	442	118	61	—	16.7
Borossebes	760	841	730	808	268	138	—	18.7
Borosjenő	654	839	603	791	249	125	—	25.4
Kisjenő	957	1131	892	1054	399	196	—	26.2
Elek	556	838	530	793	240	150	—	26.3
Összesen	6774	7875	6354	7266	2581	1475		

A *fogyás* meglepően nagy százalék-száma nem absolute a testi hanyatlás fokmutatója. A sorozó bizottságok szigorubb vagy enyhébb eljárása nagy szerepet játszik e részben, míg viszont a bizottságnak erre adott felsőbb utasítás a szükségtől vagy külpolitikai helyzettől függ.

IV.

Arad vármegye népességi viszonyai általában.

Nyelv és vallás.

Irta: Dr. Somogyi Gyula.

Arad megye lakosságának száma az 1900-iki népszámlálás adatai szerint 349,890 lélek.¹⁾ Ebbe a számba Arad városa lakossága, mivel a városról külön lesz szó, nincs beleértve. A megye terület 6331·39 □ klm. (73,700 kat. hold), esik tehát a megye 1 □-kilométernyi területére átlag 52 lélek. Népesebb a sík vidék, gyéribben lakott a jelentékeny területű hegyvidék. A községek száma 216.²⁾

A megye népessége népfaji (ethnikai) jelleg szerint nagyon megoszlik. Legnagyobb számban vannak a románok: 214.250 l., azután a magyarok: 71.894 l., németek 34.505, tótok 5306 és 289. Más nyelvű lakók csak nagyon szórványosan és csekély számban élnek itt.

A megye 216 községe közül a fajtöbbség 22-ben a magyar, 9-ben a német, 185-ben a román.³⁾

A nyelvterületi viszonyok következőképen alakulnak:

182 román helység egy tagban fekszik, a megye éjszaki, éjszakkeleti és keleti részén, a bihari havasoktól (Gaina) a Marosig (Máriaradna) terjeszkedve. Külön esik ettől 3 román helység a Maros alsóbb mellékén, u. m. Óbodrog, Ópécska és Szemlak.

A magyar helységek nyelvterületét ketté osztja a Békésbe átnyuló román nyelvhatárnak vonala, melytől éjszakra 7, délre 11 alkot külön csoportot. Az északi községek a bihari magyar nyelvterületet egészítik ki, a déliek a csanádit. Külön magyar nyelvszigetek: Szapáryliget, a Fehér Körös-völgyben, Dezsőháza a Csigervölgyben, Ujfazekasvarsánd a Nádor-csatorna mellett és Gyorok a Maros-mellékén.

A német helységek közül 4 (a Maros- és a Száraz-ér mellékén) a bánági sváb nyelvterületet egészíti ki, u. m. Zsigmondháza, Öthalom, Újpanát és Újpálos. A többi 5 nyelvsziget; fekvésük: Németpereg a

¹⁾ 1910-ben 351.222. — ²⁾ Az 1910-iki népszámlálás adatai itt még nem voltak felhasználhatók. — ³⁾ Az itt következő szám adatok Balogh Pál, A népfajok Magyarországon c. művéből vannak véve, melynek adatai az 1900-iki népszámlálás eredményein alapulnak.

Százaz-ér mentén, Almáskamarás, Aradszentmárton és Elek a Maros-Körös közben és Újszentanna a Nádor-csatorna mellett.

A nemzetiségi, illetőleg nyelvi viszonzyszámok Arad megye járásáiban következők.

100 lélekre esik :

Járás neve	magyar	román	német	szerb	egyéb
aradi	44·2	34·0	18·0	2·0	1·8
borosjenői	14·0	82·0	1·0	1·7	1·3
borossebesi	7·7	89·5	1·0	—	1·8
eleki	26·7	38·0	29·7	—	6·6
kisjenői	35·5	59·0	3·5	—	2·0
nagyhalmágyi	1·5	98·0	—	—	0·5
pécskai	49·7	31·2	11·5	1·0	7·0
máriaradnai	4·7	89·2	4·5	0·5	1·1
tornovai	6·0	92·0	1·2	—	0·8
világosi	18·0	54·7	25·2	—	2·1

Vallási viszonyok. Amilyen nagy a nyelvi, ép oly nagy a felekezeti megoszlás is Arad megye népénél. A jelentékeny számban képviselt felekezetek a következők:

római kath.	80.210
gör. kat.	13.889
gör. keleti	204.308
ágostai hitv. ev.	8.183
református	18.699
unitarius	51
izraelita	3.999
egyéb vallásuak	501

A felekezetek területi elosztása következő képet mutat :

100 lélekre esik :

Járások	rom. kat.	gör. kat.	gör. kel.	ág. hitv.	ev. ref.	izr.
aradi	47·5	1·5	35·0	2·0	7·0	7·0
borosjenői	10·5	9·5	74·0	1·5	3·0	1·5
borossebesi	6·2	2·2	87·7	0·5	1·7	1·5
eleki	52·2	—	38·5	6·0	2·0	1·5
kisjenői	15·2	9·0	51·0	1·0	22·0	1·7
nagyhalmágyi	1·0	—	98·2	—	—	0·7
pécskai	45·0	5·0	30·2	8·2	10·0	1·5
radnai	8·2	2·2	87·5	—	0·5	1·5
tornovai	5·7	7·5	85·5	—	0·5	1·0
világosi	36·7	2·5	54·0	3·5	1·7	1·5

A más vallásuk oly jelentéktelen számban vannak, hogy a kimutatás fölösleges.

Népvallások. El nem ismert felekezetek. Jelentékeny és folyvást fokozódó jelentősége van Arad megyében két el nem ismert felekezetnek: a baptizmusnak és nazarénizmusnak és kis töredékben a szombatosoknak (adventistáknak). Erkölcsi és nemzetiségi tekintetben mindkettőnek nagy átalakító hatása van.

A baptizmus 1893 óta terjed és hódít a megyében. Egy munkás ember hozta be Békésről és eleinte inkább a nők között terjedt, később nagyobb arányban a férfiak közt is. Számukat 1904 végén 1825-re tették¹⁾ a községek számát, hol el van terjedve, 66-ra. Ma e számadatok jóval nagyobbak. Az egyes járásokban gyűjtött hivatalos és hiteles adataim szerint számuk 1910-ben 13460 volt. A községek száma, melyekben kisebb-nagyobb számban vannak, 90-nél is több. Híveit a baptizmus részben a református egyház, de túlnyomólag a gör. keleti egyház híveinek, főleg a románok sorából gyűjti. A református egyház híveit az eszme-irány rokonsága viszi által: tiszta evangéliumi alap, ceremoniatlan istenisztelet. A románság nagyszámu csatlakozásának más rugói vannak. A baptista község véneinek, vezetőinek meleg érdeklődése a hívek sorsa iránt, önzetlen odaadása és testvéri szeretete a szövetség tagjai irányában, ellenálthatatlan varázserővel kapcsolja e tagokat egy szoros láncba. Bizonyos, nagyrészt anyagi okokból eredő ellenszenv egyházuk pópái iránt, a nagy anyagi megterhelés, mely szintén nemzetiségi antagonizmusból ered, — midőn t. i. a község nem akarja elfogadni az államségelyt — főképen az, ami a baptizmus ölébe tereli a híveket.

A baptisták jobbára a földmivelő és kisiparos osztályból kerülnek ki. A baptizmus terjesztésének némi rendszerességét is fel lehet ismerni. Nyolc *munka-kerületre* van osztva a megye s ezek főhelyei Kürtös, Világos, Kovászi, Kurtakér, Bél, Körösbökény, Arad és Erdőhegy. Ezeken kívül sokan élnek a következő helyeken: Almászegres, Bozód, Ópécska, Mácsa, Szinte, Szineke, Székudvar, Sikló, Feltót, Gyulavarsánd, Ottlaka. A baptista község szerepvivői: a hitközségi elöljáró, a hitszónokok, a gyülekezeti vének, evangelisták és diakónusok. Beszédjük bibliai és evangéliumi stílust követő. Visszacsendül benne a tiszta élet szeretete és a lemondás. A vasárnapok és ünnepnapok nagyobb része az áhítatnak van szentelve. Reggel 8—9 imádság, 9—10 biblia-olvasás prédikációval, délután 2—3 megint biblia-magyarázat, karének, este 7—8 ismét prédikáció. Szónok rendszeren az, ki legjobban rendelkezik a szónak erejével. Szerdán 8—9 este prédikáció van; minden hónapnak első szombat estéjén 8—9 ima-óra. Imádkoznak a fejedelmekért,

1) L. Budapesti Hirlap, 1905. nov. 22. 323.

hatalmasokért és nagyokért, hogy csend és béke legyen és térjenek önismeretre. A hónap második szombatján imádkoznak az összes emberiségért és elesettekért (kizártakért). A gyermekek részére vasárnap 1—2 biblia-tanítás tartatik.

Hítük főtétele: a szeretet. Mindenkit szeretni kell, senkit rossz szóval illetni nem szabad. A királyt és törvényes alattvalókat tisztelni kell, a törvényeknek engedelmeskedni. Józan tartózkodó életet kell folytatni.

E hittételekből következik a baptizmus nemesítő hatása. Letesznek a káromkodásról, pörpatvarról, ivásról és iszákosságról és nem létezőnek tekintik a nemzetiségi válaszfalakat. Nemzetiségi törekvéseik nincsenek s minthogy az oktatás és biblia nagyrészt magyar, a baptizmus a magyarság előrehaladásának egyik úttörője. A közigazgatási úton beszerzett adataim arra vallanak, hogy a baptizmus népi megújulás, regeneráció, szellemi és anyagi értelemben. Egybehangzóan dicsérettel említik a beérkezett hivatalos válaszok a baptisták tiszta erkölceit, *pontosságát állami és községi terheik lerovásában*, józanságát, takarékoságát és ezzel kapcsolatosan anyagi gyarapodását. Fennhatóság nincs. Szervezve csak annyiban vannak, hogy a budapesti községnek rendelik magukat alá. Különben az egész baptizmus Magyarországon csak szövetség.

Egyéb szokásaik közismeretesek.¹⁾ Vallásuk érdekében nagy áldozatra készek. Számos templomot építettek a megyében. Legszebbek az erdőhegyi és az ópécskai. A hovatartozandóságot, — mint a szabadkőművesek valamely *hely keletén* dolgoznak — úgy jelölik, hogy „szolgáltam az árnyékában.“

A *nazarenizmusnak* is vannak hívei a megye területén. Terjesztette Harangozó János, aki Kigyósról (Békés megye) hozta be. Számuk sokkal kisebb, mint a baptistáké. Legbiztosabb adataim szerint 127-en vannak nazerénusok. Legelterjedtebb a nazarenizmus Nagyzerénden (60), Vadász (40), továbbá Simonyifalván, Zimándközön, Szentleányfalván. Híveiket a református hitbeliek közül nyerik leginkább. Tiszta evangéliumi alapon állanak ők is. Megtérteknek tekintik magukat. Mielőtt valaki közéjük lép, „bocsánatot tesz“, vagyis elkövetett bűneiért vezekelnie kell. Simonyifalván mutatták nekem azt a nőt, ki valamikor gyűjtogatott (alkalmasint meggondolatlanságból vagy pyromániából). Mielőtt nazerénussá lett, önként jelentkezett a hatóságnál, hogy bűneért a világi büntető hatalomtól büntetését nyerje. Eltöltvén börtön-idejét, mint megtisztult lépett a nazerénusok közé s jámbor, kegyes életet folytat. Főbb törvényük: Ne ölj! Aki fegyvert fog, fegyver által fog elveszni. Esküt nem tesznek, még egyházit sem. Azért régebben vadházasságban

¹⁾ Lásd Aradi Közlöny, 1910. márc. 27.

éltek, most csak polgári házasságot kötnek. Papjaik nincsenek, csak irástudóik, kik diplomáikban imát mondanak, felolvassák és magyarázzák bölcselkedő evangéliumi stílusban az evangéliumot. Józanság, mértékletesség, igazmondás főbb erényeik. Ez a szekta kevésbé terjed, mint a baptistáké. Alkalmasint azért, mivel tételei az állami törvényekkel ellenkeznek.

Adventisták. Általában *szombatosok*-nak hívják őket. Összegyűjtött adataim szerint 81-en vannak és pedig Pankotán, Gyorokon (a csángók között), Mácsán, Aradkövin, Mikelakán, Gyulavarsándon gyér számban, valamivel számosabban Székudvaron (46) és Szinekén. Terjesztette megyénkben Huenergardt János, aki a német adventisták misszionáriusa. A szombatot tartják szentnek, disznóhúst nem esznek, nem káromkodnak és szeszes italt nem élveznek. Általában tartózkodnak minden bűntől, csalástól, lopástól. Az áttérés szertartása a megmosakodásból és egy ima elmondásából (Atya, Fiú Szentlélek) áll. Istenitisztelet péntek este tartanak és szombaton délelőtt 9—11, délután 3—4 óráig. Más ünnepet (karácsony, husvét, pünkösd) nem tartanak, csak a szombatot, mely napon nem dolgoznak. E napon tüzet rakni, ételt melegíteni nem szabad. A házassulokat prédikátoraik esketik, de a mellett polgári házasságot is kötnek. Erkölcsök tiszták. A házasságtörő nőt és férfit kirekesztik; a fiatal ember nővel nem érintkezhetik csak házasságban, azért köteles házasodni. Más felekezetbelit nem vehet el. Ha a férfi rosszul bánik nevével, akkor kirekesztik. A katonaságnál fognak fegyvert, de *szombaton* nem. A katonai hatóságok kimérettel vannak e részben velök szemben. A hatósági közegek arról panaszkodnak, hogy hitéletök károsan hat vissza a közgazdasági életre. A hét két napján (szombat vasárnap) nem dolgoznak és a sertéstartást csökkentik. Életmódjuk mértékletes és józan.

Közerkölcsiség. Arad megye közerkölcsiségi viszonyainak megállapításánál nem pusztán a bűnesetekre vonatkozó statisztikai számadatok felsorolására akarunk szoritkozni. Figyelmünket kiterjesztettük minden oly jelenségre is, mely a népesség erkölcsi életének megnyilatkozása, anélkül, hogy ama jelenségek statisztikai számbavétele mindig keresztülvihető volna. Az alispáni hivatal szives közreműködése és hatékony támogatása mellett módunkban volt a leghivatottabb közegektől minden részben a legtüzetesebb s egyszersmind legmegbízhatóbb adatokhoz jutni. Így puhatoltuk a megye népességének házassági viszonyait, helyesebben a házasságon kívüli együtt-élés (vadházasságok) számát, körülményeit és indokait, továbbá a törvénytelen gyermekek számát, a magzatelhajtás, prostitúció, kuruzslás előfordulását, az alkoholizmus terjedését, a bűncselekmények számát és lelki indokait, utóbbiaknál kiváló súlyt helyezve arra, egyetemesek-e a jelenségek avagy csak helyen-

kint, szórványosan mutatkoznak-e. Ily irányban feltett kérdéseinkre a megye minden községétől kellő felvilágosítást nyertünk. A beérkezett válaszok összegezése mintegy összképe a megye közerkölcsiségének.

A vadházasságok (a beérkezett válaszok szerint) gyakoriak, nagyobb számuak 92 községben, kevés számuak 105 községben. Legnagyobb a viszonylagos számuk a radnai járás tótváradi körjegyzői körületében. Itt a következő feltűnő szám adatok mutatkoznak.

Kisbaja : a lakosság száma (1900. népszámlálás) 585, vadházasságok száma 9 ; Alsóköves : lakosság száma 735, vadházasságok száma 38 ; Szarvaság : lakosság száma 470, vadházasságok száma 12 ; Gyulató : lakosság száma 1096, vadházasságok száma 42 ; Farkasháza : lakosság száma 858, vadházasságok száma 34 ; Tótváradi : lakosság száma 1141, vadházasságok száma 15.

Ethnikai szempontból vizsgálva a házassági viszonyokat, legtöbb vadházasság a románság között fordul elő és a cigányságban, kevesebb a német, legkevesebb a magyar nép között.

A vadházasságok nem irandók mindig és mindenütt az erkölcsi lazultság rovására. Az együttélés gyakran külső körülmények kényszerítő hatásából ered : vagy házassági akadályok merülnek fel, vagy a katonakötelezettség gátolja a legényt, vagy szegénység is játszik közre ; nincs pénz lakodalmi és egyéb költségekre.

A vadházasságok jelentékenyebb vagy csekélyebb száma befolyással van egyszersmind a házasságon kívüli születések számára, ámbár kimutathatólag a törvénytelen gyermekek nagyobb száma nem épen a vadházasságban élőkől származik. Sőt lehet mondani, hogy az együttélők a gyermekeket nagyjából törvényesítik törvényes házasságra való lépésükkel.

A magzatelhajtás aránylag csekély mértékben van elterjedve. Összesen 27 községből kaptam értesítést, hol köztudomás szerint létezik, divatban van, de a büntető igazság keze bizonyítékok híján a vétkeseket el nem érheti. Még ezekben a községekben is nagyjából szórványosaknak és gyér számuaknak mondják az eseteket, ellenben felpanaszolják a sűrűbb előfordulásukat Aradkövi, Ágya, Zarándnádás, Alménes, Selénd, Dezsőháza, Lugozó, Kavna, Újárkos, Almászegres s főleg *Ószentanna, Kovászi, Marosborsa, Konop* községekről.

A prostitúcióról a megye területén alig lehet szó. Csak Magyarpécskán van rossz hírű ház, természetesen, hatósági felügyelet alatt.

Az angyalcsinálás megyeszerte kevés számban fordult elő. A hatóság éberebb őrködése, az orvosok szigorú felügyelete elejét veszi az efajta emberirtásnak, vagy legalább is a legszűkebb határok közé szorítja.

Az aradmegyei lakosság lelki világába mélyebb bepillantást engednek a bűnügyi statisztikának adatai. A számok sokat beszélnek, de

nem mondanak el mindent. Községről-községre folytatott kutatásaim lényegesen kiegészítik a bűnesetekről összeállított kutatások hézagait. Egyetemesen uralkodó **hajlamok**, jellegzetes pszichikai tünetek nyomára akadunk.

Az 1906-ik évi hivatalos bűnügyi statisztika adatai állanak rendelkezésünkre. Ezek szerint vármegyénkben az összes elítéltek száma 2944. Esik e szám alapján 100,000 lélekre 838 elítélt. Nem kedvező adat, ha azt tekintjük, hogy Biharban ugyanezen viszonylat szerint 790, de már Krassószörényben 922.

Nem véve a kisebb s csakis intelligenciával kapcsolatos — tehát nem népi — bűneseteket számba, Arad megye területén a következő bűnesetek a legszamosabbak.

Hatóság elleni erőszak: 146, pénzhamisítás és hamis pénzek terjesztése: 22, szemérem elleni kihágás: 16, rágalmazás (inkább az intelligencia): 69, becsületsértés (ez is kevésbé népi): 658, gyilkosság, szándékos és nagy felindulásban elkövetett emberölés: 614, gondatlanságból okozott emberölés és testi sértés (magzatelhajtás): 20, közegészség elleni büntetendő cselekmények: 59, lopás, jogtalan elcsátítás, tulajdonjog elleni kihágás: 705, rablás: 7, sikkasztás, zártörés, hűtlen kezelés: 61, orgazdaság: 49, egyházpolitikai törvénybe ütköző cselekmény: 153, egyéb büntetendő cselekmény: 108.

A községekben folytatott puhatolódzásaim alapján megállapíthatom, hogy a megye lakossága között — a törvényszék elé kerülő eseteket ide nem értve — mely bűnök és bűnös hajlamok a legelterjedtebbek. Összegyűjtött adataim szerint leginkább el van terjedve a lopás 46 községben, veszekedés 49, erőszakosság 19, vadorzás 6 községben, (Tok, Vám, Temesd, Torjás, Soborsin és Pernyefalva), gyujtogatás 1, (Kerülös) család 3 és hamis tanuzás 2 községben (Ószentanna, Szabadhely). A bosszuálállás, orvtámadás és orgyilkosság egyetemes emberi hajlandóságból ered ugyan, de azért mégis túlnyomólag román községekben fordul elő. A bűnök nagy része a szesz élvezetével függ össze. Az alkoholizmus 85 községben van elterjedve.

V.

Arad megye népének anthropologiai vázlatja.

Irta : Dr. Bartucz Lajos, egyetemi tanársegéd.

Pár szó Arad megye mai anthropologiai arculatának kialakulásáról.

Hazánk népeinek anthropologiai bűvárlata ma még a magyar tudományosságnak egyik legmostohább gyermeke, a kutatásnak leghomályosabb, legkevésbé ismert területe. A magyar föld népeinek rendszeres kutatások alapján s szigorú tudományossággal meghatározandó mai és ősi anthropologiai típusairól, a magyarság somatologiai rokonságáról, eredetéről, a többi népekhez viszonyított helyzetéről alig tudunk valamit. Ezért csak a legnagyobb dicséret illetheti meg Arad megye Monographia Bizottságát s valóban követésre méltó példát nyújt hazánk többi hasonló bizottságainak az által, hogy programmjába felvette a megye népeinek anthropologiai feldolgozását is s azt lehetőleg előmozdítani törekedett.

Arad megye népeinek tudományos anthropologiai kutatása, a míg egyfelől a legérdekesebb, másfelől azonban a legnehezebb, legbonyolultabb problémákat tárja az emberbűvár elé. Alkalmunk van itt kutatni hazánk népeinek úgy a mai, mint a legrégebbi típusait. Mert a megye kedvező kültermészeti viszonyai : erdős hegyei, elzárt mély völgyei, barlangjai, odúi, majdnem a legújabb időkig megmaradt mocsaras, sűrű erdői lehetővé tették, hogy az ősi típusok egyes töredék részei — bárha igen csekély számban — a legnagyobb pusztítás, a legvéresebb háborúk dacára is a mai napig megmaradjanak. A rendkívül mozgalmas idők által előidézett néphullámzások pedig azt eredményezték, hogy a részben kipusztított régi típusok helyébe folyton újabbak és újabbak jöttek és pedig nemcsak az ország más vidékein lakó magyarok, hanem idegen népek is, úgy, hogy aránylag kis területen a legkülönbözőbb típusokat, típusváltozatokat találjuk.

Ez a nagyfokú kevertség, a míg egyrészt a kérdést igen nehézé, bonyolulttá, másrészt nagyon érdekessé teszi. Alkalmunk nyílik itt ugyanis arra, hogy a legkülönbözőbb típusoknak keveredését, egymásra való hatását vizsgáljuk s rendszeres kutatások alapján megállapíthassuk azt, hogy pl. a magyarságnak, mely más nemzetiségekkel való keveredése előnyös vagy káros a magyar fajta physikai és psychikai sajátságai

gainak tökéletesedésére, fejlődésére. *Ebben nyilvánul meg egyuttal az az anthropologiai kutatásoknak fajunk jövőjét illető nagy fontossága.* Amaz érdekes földrajzi körülmény pedig, hogy a megye egy része teljesen sík területű, tiszta alföld, egy része hegyvidék s egy része a kettő közötti átmenet, dombos vidék, lehetővé teszi, hogy aránylag kis területen, akár ugyanazon népen, akár különböző nemzetiségeken a legeltérőbb kültermészeti viszonyoknak a nép somatologiai és pszichikai sajátságaira gyakorolt befolyását tanulmányozhassuk.

Eme fontos kérdéseknek rendszeres feldolgozását sem a rendelkezésemre állott idő rövid volta, sem a hely szűke nem engedik meg, azért a jelen alkalommal nem tehetek mást, minthogy röviden ismertetem Arad megye 3 fő népelemének, a magyarnak, oláhnak, németnek legfőbb anthropologiai sajátságait, hogy ezáltal alapot nyújtsak a későbbi nagyobb arányú rendszeres kutatásokhoz. Az egyes somatologiai jelleg-ek ismertetésénél a fősúlyt természetesen a magyarságra helyezem s a többiekkel csak annyiban foglalkozom, amennyiben a magyarság keveredése szempontjából fontossággal bírnak.

Mielőtt azonban a rendszeres vizsgálatokra s azok eredményeinek ismertetésére áttérnék, nézzük először röviden Arad megye antropologiai arculatának kialakulását a történelem folyamán. Mert a történelmi múlt, a népek hullámzásának, vándorlásának, település történetének ismerete az az alap, melyen a rassz anthropologiai kutatásnak fel kell épülnie.

Alig van megyéje hazánknak, melyben oly kevert volna a nép, oly nagy változásokon, keveredéseken ment volna át az anthropologiai arculat, mint épen Arad megyében, különösen annak alföldi részében. Nem elég, hogy évszázadokon át a legkülönbözőbb típusok: magyar, oláh, német, szerb, tót stb. keveredtek itt egymással, hanem ezek mindegyike már eredetileg is több típus keveredését tartalmazta s évszázadokon át folyton más és más elemekkel keveredett. S különösen a magyarság mutatja a legnagyobb keveredést. Mint hegemon nép ugyanis évszázadokon át ethnikaileg a legkülönbözőbb népeket olvasztotta magába. Az ethnikaileg beolvadt népek, néptörödékek típusai azonban nem tűntek el nyomtalanul a magyarságban, hanem vele a legkülönbözőbb változatokat (variatioakat) alkották s alkotják ma is. Hogy ezen óriási keveredésről némi fogalmunk legyen s Arad megye mai népe anthropologiai elemeinek meghatározásához biztosabb támpontokat nyerjünk, vessünk egy rövid pillantást arra, hogy a történelem folyamán miféle népek keverődtek itt egymással s főleg a magyarsággal.

Arad megye kedvező kültermészeti viszonyainál fogva már az ős korban lakott terület volt. Fényesen igazolják ezt a kő-, bronz-, vas-

korból származó érdekesebbnél érdekesebb leletek.¹⁾ Hogy kik voltak s milyenek voltak ama népek, kik az őskorban e területen éltek nem tudjuk. Csak a leletekből következtethetünk egyrészt kultúrájukra, másrészt a talált csontvázakból típusukra.²⁾ Nem lehetetlen azonban, hogy emez őskori népeknek egy két képviselője ma is él közöttünk. A győztes fél ugyanis akkor sem pusztította ki az utolsó szálig a legyőzötteket, hanem egy részüket, mint rabszolgákat, alattvalókat életben tartotta, kik azután részint maguk közt tovább szaporodva, részint az új jövevényekkel keveredve típusukat utódaikban századról századra örökítették s így esetleg némi nyomokban ma is megtalálhatók. Még valószínűbb természetesen ama népek típusainak fennmaradása, melyek a nagy népvándorlás különböző szakáiban, főleg annak vége felé itt megfordultak, vagy pláne hosszabb időre megtelepedtek.

Mikor a honfoglalók e területre jöttek, germán, hunn, avar, kazár bolgár, szláv töredékeket találtak itt, kiket a történelem tanúbizonyosága szerint³⁾ csak részben pusztítottak ki. Legnagyobb részüket leigázták, alattvalóikká tették, majd lassan ethnikailag teljesen magukba olvasztották. Az ethnikai beolvadás azonban távolról sem jelenti a típusok összeolvadását, eltűnését. A jellegzetes faji sajátságok a beolvadás után is megmaradtak, apáról fiúra öröklődtek s ha tisztaságukból veszítettek is, de el nem tűntek. Ezért, bár a történelem bizonyosága szerint a honfoglalás után nem sokára a magyar elem volt a túlnyomó e területen, főleg a nyelvet illetőleg, a típus azonban már ekkor rendkívül kevert volt. S ez a keveredés századok multával nem hogy szűnt volna, hanem még inkább fokozódott, mert folyton újabb és újabb mozzanatok léptek fel, melyek e területnek már-már kristályosodó félben levő anthropologiai arculatát mindjobban összekeverték, felzavarták.

Ilyen zavaró mozzanat volt nem sokára a tatárjárás, melynek legvéresebb jelenetei, mint *Rogerius*⁴⁾ meghatóan leírja, épen Arad megye területén játszódtak le. Bármily óriási pusztítást is vittek véghez azonban a tatár hordák, teljesen még sem irthatták ki e területen sem az

1) Márki Sándor: Arad vármegye és Arad szabad királyi város története. I. rész. Arad 1892. 1—47 old. — 2) Sajnos, a régi korból származó koponyák, csontvázak túlnyomó része a tudomány számára megsemmisül, mert népünkben nincs még kifejlődve az érzék, hogy az ilyen leleteket megmentse és szakértők kezei közé juttassa. Ez az egyik legfőbb oka annak, hogy hazánk régi típusainak anthropologiai jellegéről oly keveset tudunk. Ezért nem mulaszthatom el, hogy e helyen is fel ne hívjam Arad megye hazafias polgárságát, ha valahol szántás, földmunkák stb. alkalmával régi sírokra csontvázakra bukkannak, értesítsék a leletről a legközelebbi hivatalos köröket pl. a jegyzőt, szolgabírótságot, múzeumot, hogy a lelet a tudomány számára megmentessék. — 3) Márki Sándor: idézett műve I. 35—47; 48—58. old. — 4) Dr. Turchányi Tihámér: Roger mester siralmas éneke a tatároktól elpusztított Magyarországról. Magyar könyvtár 397—398. sz. 43—53. old.

ősmagyarságot, sem a velük keveredett néptöredékeket, mert épen Arad megyének kedvező kültermészeti viszonyai igen alkalmasak voltak arra, hogy a nép egy része megmeneküljön a véres pusztítástól s utódaiban a régi típusokat az utókor számára megörökítse. Maga *Rogierius* írja pl. „Siralmas Énekében” — ha nem is pontosan Arad megyére vonatkozólag: — „Innét (Gyulafehérvártól) tíz mértföldnyire az erdő mellett falu volt, melyet közönségesen Fratának neveznek s ettől négy mértföldnyire az erdőn alól csodálatosan magas hegy volt, melynek tetején borzasztó kőszikla állott. *Nagyon sok férfi és nő menekült volt oda*“.¹⁾ *Márki Sándor* is megjegyzi: „Egyébiránt Arad vármegyének a hegyek közt, a Maros mentén eső része, úgy látszik, elkerülte a végromlást“.²⁾ Csaknem teljesen biztos tényként állíthatjuk tehát azt, hogy a tatárjárás pusztításai következtében nem veszték ki teljesen a régi típusok Arad megye területéről, csak egyrészt számban fogyatkoztak meg nagyon, másrészt pedig szétszóródtak s a tatárjárás után bevándorolt és betelepített idegen elemekkel keveredtek. Úgy, hogy több volt már ekkor az idegen, mint a magyar. Különösen az oláhság nyomult a tatárjárás által kipusztított magyarság helyébe.

A tatárjárás után azonban nemcsak idegeneket, hanem más vidéki magyarokat, sőt kúnokat is telepített IV. Béla a megye elpusztított területeire. De a kúnok telepítése nem sikerült. Tömegesebben sehol sem maradtak meg egy területen, úgy hogy mint *Márki* megjegyzi: „Arad vármegyében a XIII. század végén külön kunságnak semmi nyoma“.³⁾ Egyes családok azonban megmaradtak s szétszóródva kún típusok ma is találhatók a megye magyarsága között.

Arad megyének már eredetileg is nagyon kevert anthropologiai arculatát tehát a tatárdúlás s az azt követő sokféle telepedés és telepítés rendkívül felforgatta, megváltoztatta. Még jobban összekeverte, felforgatta a megye népét a törökdúlás, a hosszú török hódoltság⁴⁾ s az azt követő még nagyobb arányú telepítés. Ekkor ismét egyrészt az ország legkülönbözőbb vidékeiről való magyarok, másrészt idegen: oláh, német, szerb, tót horvát, török stb. típusok kerültek a megye területére. Mindezek együtt véve idézték elő azt, hogy a megye anthropologiai arculata a múlthoz képest annyira megváltozott, összekeveredett s mozaikszerű együttlétben oly rengeteg sok típust, típusváltozatot, variatiót tüntet fel. Erre a rendkívül nagy fokú keveredésre célozva mondja a költő:⁵⁾

1) U. o. 60. old. — 2) *Márki Sándor*: idézett műve I. 105. old. — 3) U. o. 109. old. — 4) Hogy a török sem pusztította ki a régi típusokat, azt *Márki* is kiemeli: „Pedig a török, legalább az Erdőhát keleti részén, Borosjenő vidékén nem pusztított mindent feltétlenül.“ (Az *Osztrák Magyar Monarchia* írásban és képen. Magyarország II. köt. Budapest. 1891. 445. old. — 5) *Vörösmarty*: „Jó bor“ című költeményében.

„Egy új világ van Méneshegy alatt,
Mely gyors erővel cél felé halad.“

Valóban a típusoknak, típusváltozatoknak oly nagy számával van itt dolgunk, hogy szinte kétkednünk kell azon, sikerül-e valaha e rendkívül bonyolult képet teljesen tisztázni, az összes eredeti típusokat s azok jellegzetes sajátságait felkutatni, meghatározni. Eme nagyfokú keveredés dacára azonban van egy mozzanat, amely az anthropologist lankadatlan munkára buzdítja s reményt ébreszt arra, hogy bár hosszú és fárasztó, széleskörű s rendszeres kutatások után sikerülni fog a kérdés rejtélyéhez közelebb jutnunk s ez *a típusoknak tartóssága, apáról fiúra való öröklődése s csak igen lassú változása*. Bármily nagyfokú és sokoldalú legyen ugyanis a keveredés, az ősi típusok jellegzetes faji sajátságai nem olvadnak össze közös v. új tipussá s nem tűnnek el a keveredés után, hanem hol tisztábban, hol kevertebben, mozaikszerűen egymás mellett megmaradnak az utódokban hosszú századokon át. Ezért teljes joggal énekelhette nagy költőnk :

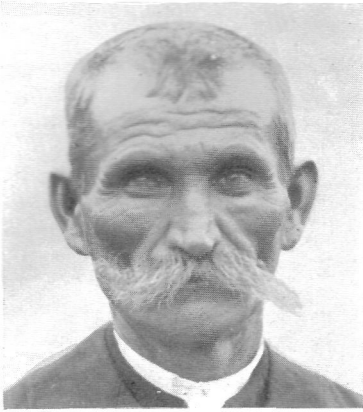
„És annyi bal szerencse közt
Oly sok vizzály után,
Mégfogyva bár, de törve nem
Él nemzet e hazán.“ (Szózat.)

Érdekes, hogy *Varga János*¹⁾ már 1871-ben — noha csak burkoltan — a régi típusoknak a keveredés után való fennmaradására mutat rá: „Fajra való tekintetből megemlítendő, hogy Borosjenőn és közel környékén levő románok mind magyar eredetűek s csak az idők viszontagságai alatt vetközték le nyelvüket és vallásukat — *megtartván egyedül származásuk égő bizonyosságul magyaros nevüket és eredeti tiszta, barátságos szittyá szabású vonásaikat* s különösen a marosmentiektől nagyban elütő kurta haj- és magyaros bajúsz-viseletüket“.

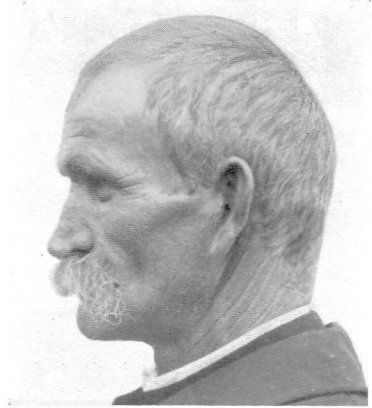
Ezen rövid történelmi visszapillantás után már most könnyebben fogalmat alkothatunk magunknak arról, hogy mily sokféle típus keveredéséből alakult ki Arad megye mai anthropologiai arculata s megérthetjük, hogy mily rendkívül bonyolult probléma előtt áll az anthropologus, amidőn az itt keveredett sokféle típusnak eredeti jellegzetes sajátságait kutatja. Ezek ismerete után tehát senki sem fogja magát azal a hiú reménnyel áztatni, hogy jelen munkámban a megye területén élő mai típusokat összes jellegeik szerint meghatározva fogja találni, még kevésbbé remélheti azt, hogy ama rendkívül bonyolult kérdésekre végleges, határozott feleletet fog kapni. A probléma sokkal

¹⁾ Arad megye és Arad város ismertetése. A magyar orvosok és természetvizsgálók Arad városában tartott XV. nagygyűlése alkalmából. Szerkeszté Parecz István. Arad, 1871. Arad megye néprajzi viszonyai Varga Jánostól. 23. old.

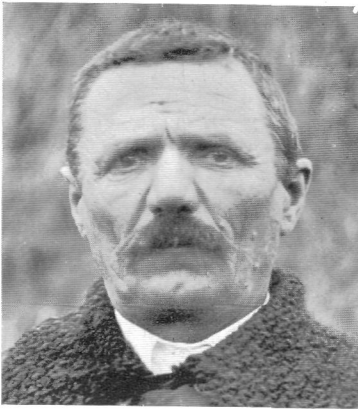
1. Tábla. Magyarok : Fekete-Gyarmatról.

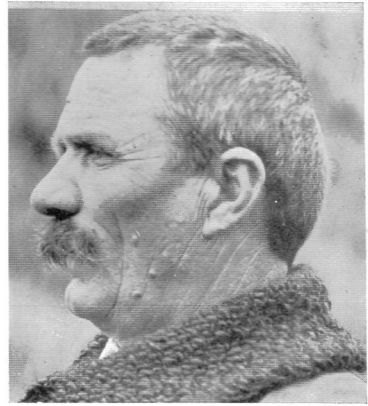
1.

1. Papp József, Fekete-Gyarmat (Aradmegye).

2.

2. Tokaji Lajos, Fekete-Gyarmat (Aradmegye).

3.

3. Szénási István, Fekete-Gyarmat (Aradmegye).

nehezebb, semhogy ily rövid idő alatt s ily könnyű szerrel megoldani lehessen. Azért nincs is más célom a jelen alkalommal, mint röviden ismertetni azt, hogy Arad megye mai népének 3 fő eleménél: a magyarnál, oláhnál, németnél a legfőbb somatologiai jellegek mily általános sajátságokat, mily főbb változatokat tüntetnek fel s azok alapján mennyiben karakterizálható a három nép-elem.

A vizsgálat anyaga és módszere.

Amikor Arad megye mai népének anthropologiai vizsgálatához fogunk, folyton szemünk előtt kell lebegnie a történelmi mult tanulmányozása által nyert ama tanúságnak, hogy a megye népe sokszoros keveredésen ment keresztül. A honfoglaló magyarságnak ama része ugyanis, mely itt letelepedett, ethnikailag csakhamar magába olvasztotta az itt talált népek jórészét s azután is az évszázados keveredés alatt folyton újabb és újabb elemekkel gyarapodott. Ugy, hogy előttünk áll ma egy hatalmas, körülbelül 70—80000 lelket számláló néptömeg, amely nyelvében, ethnikumában magyar ugyan, anthropologiailag azonban a legkülönbözőbb típusoknak keveréke, amelyben valószínűleg több az idegen elem, mint a tulajdonképeni honfoglaló magyar. Ugyanez áll az oláhokra és németekre is. Minthogy pedig a monographiának célja első sorban az, hogy a megye mai állapotának hű képét adja, én sem tehetek mást, minthogy anthropologiai vázlatát adom Arad megye mai népének, vagyis annak a magyarságnak, oláhságnak, németiségnek, amely csak nyelvében, ethnikumában magyar, oláh, német, anthropologiailag azonban igen különböző típusok egyvelege. Ez adja egyuttal magyarázatát vizsgálataimban követett eljárásomnak is. Megmértem ugyanis mindenkit, aki nyelvében, ethnikumában magyar. Első sorban arra törekedtem, hogy minél nagyobb számú egyént vizsgálhassak meg. Épen ezért nemcsak az u. n. törzsökös családok tagjait vizsgáltam — bár a főszlyt ezekre helyeztem — hanem az újabban betelepülteket is. Tettem pedig ezt azon okból, hogy akár törzsökös, akár nem törzsökös családokat mérünk, nem tudjuk ma még egyáltalán, hogy melyik a tulajdonképeni magyar típusú. Nagyon tévednénk, ha azt hinnők, hogy amely család jó magyar nevű s törzsökös valamely községben, az már egyuttal igazi vérbeli magyar is. Különben is az, hogy valamely család törzsökös-e vagy nem, nagyon relativ. Egy községben lehet valamely család törzsökös, a másokban ugyanazon családnak egy ága új bevándorló s mindkettő lehet úgy idegen, mint magyar típusú. Hisz' a honfoglalás előtt is éltek itt s utána folyton települtek be idegenek, kiknek utódai ma is köztünk élnek u. n. törzsökös, jó magyar nevű családokban s azt hisszük, hogy igazi magyarokkal van dolgunk, pedig nem azok. Aki a családnevek keletkezését, megfigyelte, jól tudja, mennyire család-

hatunk, ha a típus magyarságát a név magyarsága alapján állapítanók meg. Nem régen bevándorolt idegen származásúak csakhamar magyar nevet vesznek fel s a régi név könnyen feledésbe megy. Viszont egyes vidékeken, hol az idegenek túlnyomó többségben voltak, vagy vallási¹⁾ s egyéb más okok következtében, igazi magyar típusú egyének vették fel az idegen nevet, kiknek utódait ma idegenek gyanánt vizsgáljuk, pedig lehetnek a legtisztább magyarok. Vagy törzsökös családból való magyar férfi idegen származású nőt vesz feleségül s utódaiban szintén neje idegen típusát örökíti. A kérdés tehát sokkal nehezebb, sem hogy azt oly egyoldalúan megoldhatnók. Mindenesetre figyelemmel kell lennünk a név magyarságára is, főleg pedig annak eredetére és a családi leszármazásra, de nem szabad magunkat egyoldalúan általa tévesen befolyásoltatnunk. A tudománynak sokkal komolyabb eszközök állnak rendelkezésére a típusok leszármazását, ősiségének meghatározását illetőleg, semhogy ilyen ingatag alapra építsen.

Vizsgálataimat 1910 nyarán végeztem és pedig nemcsak férfiakon — amint eddig nálunk szokásban volt — hanem nőkön és gyermekeken is. A nők és gyermekek anthropologiai vizsgálata bizonyos ferde nézetek, helytelen előítéletek miatt nem kis nehézséggel jár s ez az oka, hogy minden igyekezetem mellett is csak kevés nőt és gyermeket mérhettem meg. Mindamellett meg kell ragadnunk minden ilyen alkalmat, mert a nőkön és gyermekeken végzett anthropologiai vizsgálatok kiegészítik a férfiakon végzett vizsgálatokat s különösen fontos támpontokat nyújtanak a faji jellegek felismerését, kifejlődését illetőleg. Néha pl. az ősi jellegek v. a keveredés jelei a nőknél sokkal élesebben nyilvánulnak meg, mint a férfiaknál — amint azt saját magam is észleltem a matyóknál s Arad megyében.

Összesen megmértem 157 egyént, akik faj és nem szerint a következőképen oszlanak meg:

a) magyar:	---	---	---	85 férfi	29 nő	11 gyermek	=	125	egyén
b) oláh	---	---	---	11 „	6 „	— „	=	17	„
c) német	---	---	---	14 „	1 „	— „	=	15	„
Összesen	---	---	---	110 férfi	36 nő	11 gyermek	=	157	egyén.

¹⁾ Igen érdekes erre vonatkozólag Török Gábor adata Parecznél: „A magyarok egy része ugyanis hazaföldjéről elvándorolni nem akarván, a kihalt vagy elbűjosott lelkesek hiányában szülőiteit a török uralom alatt behozott s kényszer uralmat megszokott g. n. e. román papokkal kereszteltette meg s azután lassankint beolvadtak a románok közé. Így történt ez pl. a raonai (ronai) birtokosokkal, a nemes Józsa családdal, mely hajdan református volt; de példája van ennek Monyászában és Ódézánban, hol a monyászaik plébániának több évig be nem töltése miatt többen gyermekeiket az újdéznaik g. keleti templomban kereszteltetvén, ezek ama vallás hivei közé olvadtak és nemzetiségüket levetkeztek.“ Ld. Arad megye és Arad város ismertetése. Szerk. Parecz István, Arad, 1871. Történelmi vázlat Arad és vidékének múltjából Török Gábortól. 4-ik oldal.

1. ábra. Tokaji család Feketegyarmatról.

Ami a vizsgált egyéneknek községek szerint való eloszlását illeti, a magyarságnál különös tekintettel voltam az Erdőhátra vagy az u. n. „Lunkaság“-ra, mint ahol a megye magyarságának legtörzsökösebb része

lakik. E mellett azonban telepés községekben is végeztem vizsgálatokat. A 125 magyar egyén közül feketegyarmati volt 10, nagyzeréni 12, bélzeréni 28, vadászi 25, ágyai 13, erdőhegyi 13, magyarpécskai 23. Oláhokat Nagyhalmágyon és Gainán, németeket pedig Öthalmon mértem.

Hogy a 157 egyén vizsgálata által nyert eredményeimet még biztosabb alapra fektethessem s nagyobb körre terjeszthessem ki, vizsgálati lapokat küldtettem szét az egyes iskolákba, hogy a szem-, haj-, bőr színének, valamint a természetnek a különböző korú iskolás gyermekeknél észlelhető változatait beszerezhessem s ezen jellegeknek a megye ama vidékein való eloszlásáról is biztosabb adatokat nyerjek, hova az idő rövidege miatt személyesen nem mehettem. Dr. *Somogyi Gyula* felső-kereskedelmi iskolai igazgató ur, a tanfelügyelőség, valamint a tanári és tanítói kar lelkes buzgóságánál fogva e terv jobban sikerült, mint eleinte reméltem. Ily módon ugyanis 12854 Arad megyei iskolás gyermeknek természet-, szem-, haj-, bőrszín adatához jutottam. Ezek közül :

a) magyar	---	---	---	3712	fiú	3119	leány	=	6831	gyermek
b) oláh	---	---	---	2171	„	1529	„	=	3700	„
c) német	---	---	---	1185	„	1138	„	=	2323	„

Összesen --- --- 7068 fiú 5786 leány = 12854 gyermek.

E közel 13000 gyermeknek községek szerint való eloszlása a következő :

a) magyarok :

1. Feketegyarmat	---	---	---	112	fiú	73	leány	=	185	gyermek
2. Nagyzerénd	---	---	---	100	„	96	„	=	196	„
3. Vadász	---	---	---	89	„	92	„	=	181	„
4. Ágya	---	---	---	106	„	96	„	=	202	„
5. Erdőhegy	---	---	---	89	„	94	„	=	183	„
6. Megyesbodzás	---	---	---	119	„	106	„	=	225	„
7. Nagykamarás	---	---	---	144	„	167	„	=	311	„
8. Forraynagyiratos	---	---	---	69	„	65	„	=	134	„
9. Kispereg	---	---	---	106	„	120	„	=	226	„
10. Magyarpécska	---	---	---	440	„	412	„	=	852	„
11. Szentleányfalva	---	---	---	86	„	63	„	=	149	„
12. Gyorok	---	---	---	46	„	35	„	=	81	„
13. Újfaluvarsánd	---	---	---	83	„	64	„	=	147	„
14. Dezsőháza	---	---	---	48	„	54	„	=	102	„
15. Borosjenő	---	---	---	112	„	105	„	=	217	„
16. Borossebes	---	---	---	49	„	57	„	=	106	„
17. Arad város	---	---	---	1914	„	1420	„	=	3334	„

Összesen --- --- 3712 fiú 3119 leány = 6831 gyermek

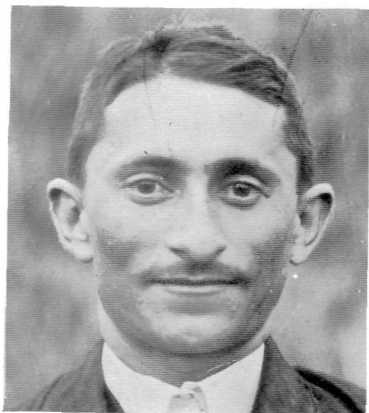
II. Tábla. Magyarok: Fekete-Gyarmatról.

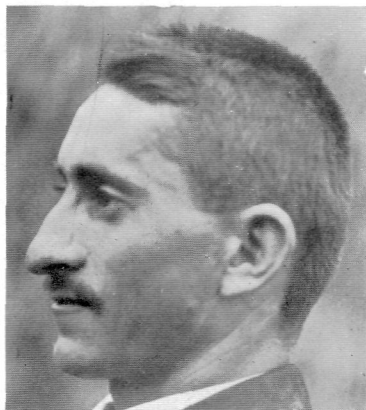
4.

4. Balog Károly, Fekete-Gyarmat (Aradmegye).

5.

5. Kajtor József, Fekete-Gyarmat (Aradmegye).

6.

6. Debreczeni András, Fekete-Gyarmat (Aradmegye).

b) Oláhok :

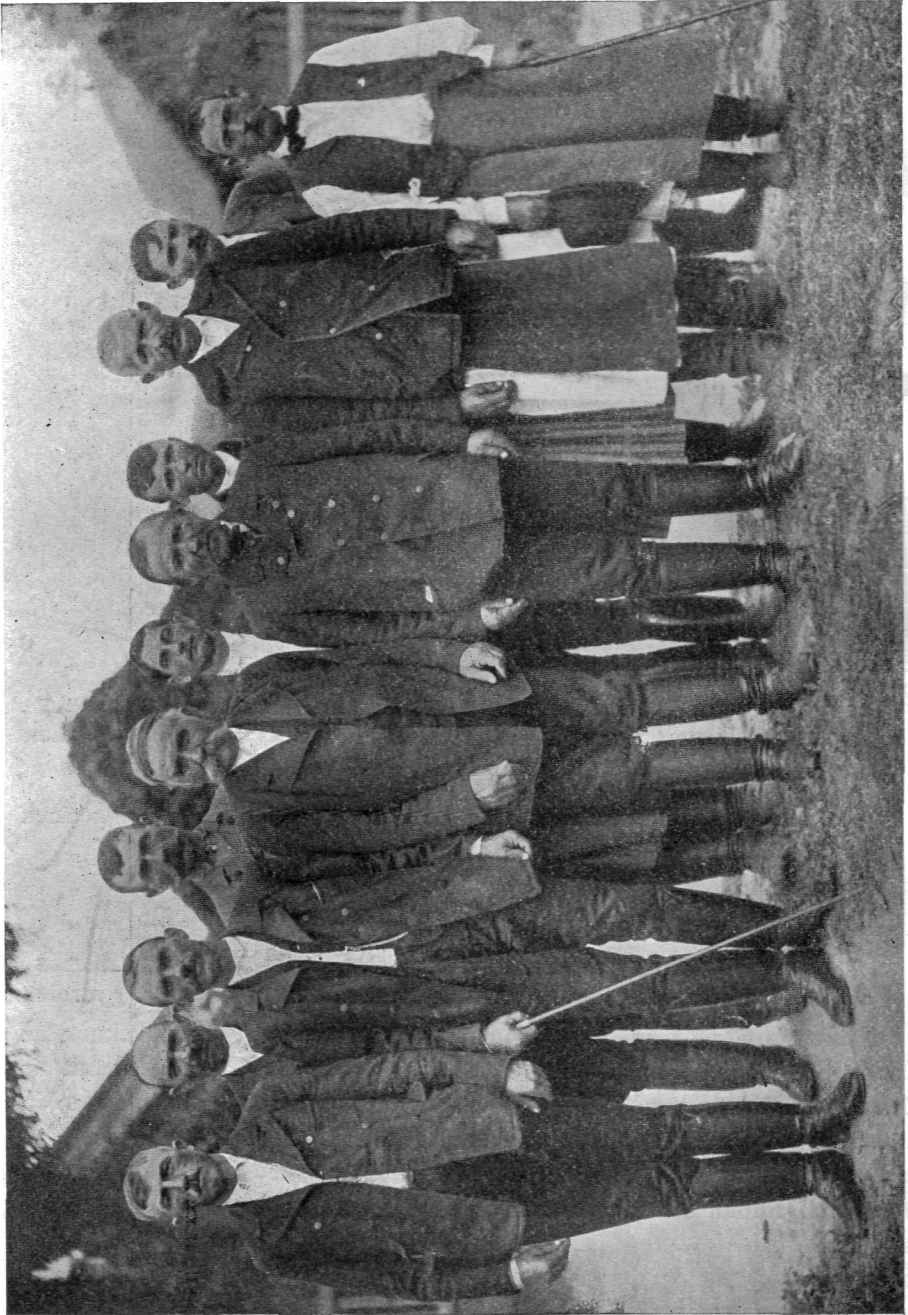
1. Gyorok	---	---	---	34	fiú	13	leány	=	47	gyermek
2. Kürtös	---	---	---	129	"	85	"	=	214	"
3. Mikelaka	---	---	---	65	"	55	"	=	120	"
4. Borosjenő	---	---	---	149	"	137	"	=	286	"
5. Körösbökény	---	---	---	68	"	52	"	=	120	"
6. Erdőhegy	---	---	---	26	"	17	"	=	43	"
7. Kerülő	---	---	---	76	"	38	"	=	114	"
8. Székudvar	---	---	---	75	"	74	"	=	149	"
9. Vadász	---	---	---	30	"	24	"	=	54	"
10. Ópécska	---	---	---	268	"	257	"	=	525	"
11. Ópálos	---	---	---	63	"	41	"	=	104	"
12. Almásegres	---	---	---	102	"	53	"	=	155	"
13. Kurtakér	---	---	---	49	"	39	"	=	88	"
14. Galsa	---	---	---	61	"	55	"	=	116	"
15. Magyarád	---	---	---	85	"	92	"	=	177	"
16. Ószentanna	---	---	---	86	"	88	"	=	174	"
17. Világos	---	---	---	135	"	105	"	=	240	"
18. Gyulavarsánd	---	---	---	79	"	74	"	=	153	"
19. Sikló	---	---	---	83	"	68	"	=	151	"
20. Arad város	---	---	---	508	"	162	"	=	670	"
összesen	---	---	---	2171	fiú	1529	leány	=	3700	gyermek

c) Németek :

1. Elek	---	---	---	394	fiú	338	leány	=	732	gyermek
2. Aradszentmárton	---	---	---	169	"	151	"	=	320	"
3. Újszentanna	---	---	---	305	"	402	"	=	707	"
4. Öthalom	---	---	---	163	"	162	"	=	325	"
5. Arad	---	---	---	154	"	85	"	=	239	"
összesen	---	---	---	1185	fiú	1138	leány	=	2323	gyermek

Ezen adatok kiegészítéséül még a sorozási jegyzőkönyveknek az 1886—87—88. évben született katonákra vonatkozó termet-adatait is összegyűjtöttem, hogy a 21—23 éves férfiak termetéről s ennek alapján a termetnek a megye különböző részein való eloszlásáról is biztosabban tájékozva lehessenek. Ily módon sikerült 8953 aradmegyei katona termet-adatahoz jutnom, kik között volt :

magyar	---	---	---	---	---	---	---	=	1536	egyén
oláh	---	---	---	---	---	---	---	=	6538	"
német	---	---	---	---	---	---	---	=	843	"
tót	---	---	---	---	---	---	---	=	14	"
zsidó	---	---	---	---	---	---	---	=	22	"
összesen	---	---	---	---	---	---	---	=	8953	egyén.

2. ábra. Magyar férfiak Nagyzeréndről.

Ezen adatok segélyével már most sokkal könnyebben és biztosabban fogunk tájékozódni egyes somatologiai jellegeknek a megye egész területén való eloszlása felől.

Ami a méréseknél követett eljárásomat s az egyes méreteket illeti, itt annyit említek meg, hogy vizsgálataimat csak a legfontosabb méretekre és a legfőbb alaktani jellegekre terjesztettem ki s inkább arra törekedtem, hogy minél több egyént vehessek vizsgálat alá. A rendelkezésemre állott idő és anyagi eszközök ugyanis nem engedték, hogy oly részletes vizsgálatokat végezhessenek, a minőt a tudomány érdeke megkívánt volna. Különben is az emberek nem szívesen hagyják magukat anthropologiailag megvizsgáltatni s ha látják, hogy nagyon sokáig tart a mérés, hamar ott hagyják az embert. Magukat az egyes méreteket s azok pontosabb meghatározását itt nem sorolom fel, hanem majd az egyes jellegek tárgyalásánál fogom ismertetni.

A termet.

Az emberi test egyik legszembetűnőbb jellege kétségkívül a termet. A termet vizsgálata rasszanthropologiai szempontból elsőrangú fontosságú. A különböző népeken végzett tudományos vizsgálatok ugyanis arra az eredményre vezettek, hogy a termetnek nagyszámú egyén vizsgálata által nyert bizonyos középértékei egyes népekre igen jellemzők és pedig annál inkább, minél kevésbé kevert anthropologiailag az illető embercsoport. Úgy, hogy a termetnek egyöntetűségéből vagy nagy kevertségéből, széles határok között való ingadozásából többé-kevésbé következtetést vonhatunk az illető rassz fajtisztaságára vagy kevertségére is. A termet e mellett ingadozásaiban feltűnteti a különböző kültermészeti, környezeti viszonyoknak — mint a földrajzi fekvés, éghajlat, gazdasági és táplálkozási viszonyok, foglalkozás stb. — az emberi szervezetre gyakorolt befolyását. Épen ezen több irányú behatásnál fogva azonban csak a legnagyobb óvatossággal vonhatunk következtetést a termetnek valamely népnél talált változataiból az azt előidéző okra, illetve okokra.

Aradmegye egyrészt népességének rendkívül kevertségénél fogva, másrészt kültermészeti viszonyainak nagy változatosságánál fogva, mindkét irányú vizsgálatok végzésére igen alkalmas terület. Lássuk tehát miféle változatokat tüntet fel a termet Aradmegye magyar, oláh, német népénél s milyen következtetések vonhatók azokból.

a) *Felnőttek termete.*

1. *Magyarok. a) Férfiak.*

A termetet 85 aradmegyei felnőtt magyar férfinél mértem meg.¹⁾ Ezek között a legkisebb 152·0 cm., a legnagyobb 190·0 cm. magas volt. A termet ingadozási szélessége tehát 39 egység, ami viszonyítva a 85

¹⁾ A termet mérése cipő nélkül függélyes fal mellett síma talapzaton történt.

esethez, meglehetősen nagynak mondható. Érdekes lesz már most azt vizsgálnunk, hogy eme határértékeken belül a természet egyes méretértékei minő gyakoriságot tüntetnek fel a 85 magyar férfinél, amint ez az I. Táblázat a) részében látható.

I. Táblázat.

85 magyar férfi és 29 nő eloszlása a természet egyes értékei szerint.

a) 85 férfi.				a) 85 férfi.			
Ingadozási szélesség = 152–190 cm. = 39 Egység				Ingadozási szélesség = 152–190 cm. = 39 Egység			
Sorszám.	cm.	egyén	%	Sorszám.	cm.	egyén	%
1.	152	= 1	= 1·18	34.	185	= 0	= 0·00
2.	153	= 1	= 1·18	35.	186	= 0	= 0·00
3.	154	= 0	= 0·00	36.	187	= 0	= 0·00
4.	155	= 0	= 0·00	37.	188	= 0	= 0·00
5.	156	= 5	= 5·88	38.	189	= 0	= 0·00
6.	157	= 1	= 1·18	39.	190	= 1	= 1·18
7.	158	= 2	= 2·35				
8.	159	= 2	= 2·35	Sorszám	Ing. szél.	egyén	%
9.	160	= 4	= 4·71	1–39.	152–190 cm.	85	100·02
10.	161	= 4	= 4·71				
11.	162	= 4	= 4·71				
12.	163	= 6	= 7·06				
13.	164	= 5	= 5·88				
14.	165	= 8	= 9·41				
15.	166	= 4	= 4·71				
16.	167	= 3	= 3·53				
17.	168	= 6	= 7·06				
18.	169	= 4	= 4·71				
19.	170	= 4	= 4·71				
20.	171	= 3	= 3·53				
21.	172	= 4	= 4·71				
22.	173	= 2	= 2·35				
23.	174	= 0	= 0·00				
24.	175	= 2	= 2·35				
25.	176	= 2	= 2·35				
26.	177	= 1	= 1·18				
27.	178	= 2	= 2·35				
28.	179	= 2	= 2·35				
29.	180	= 0	= 0·00				
30.	181	= 2	= 2·35				
31.	182	= 0	= 0·00				
32.	183	= 0	= 0·00				
33.	184	= 0	= 0·00				

b) 29 nő.			
Ingadozási szélesség = 150–166 cm. = 17 Egység			
Sorszám.	cm.	egyén	%
1.	150	= 2	= 6·89
2.	151	= 4	= 13·79
3.	152	= 4	= 13·79
4.	153	= 2	= 6·89
5.	154	= 1	= 3·45
6.	155	= 4	= 13·79
7.	156	= 1	= 3·45
8.	157	= 2	= 6·89
9.	158	= 1	= 3·45
10.	159	= 1	= 3·45
11.	160	= 2	= 6·89
12.	161	= 0	= 0·00
13.	162	= 2	= 6·89
14.	163	= 1	= 3·45
15.	164	= 0	= 0·00
16.	165	= 0	= 0·00
17.	166	= 2	= 6·89

Sorszám				Ing. szél.			
1–17.				150–166 cm.			
egyén				%			
29				99·96			

Az első rovatban találjuk a sorszámokat 1–39-ig. E sorszámok mutatják, hogy a természet hány egységnyi ingadozást tüntet fel. A második rovatban a természet egyes méretértékei foglalnak helyet a 152 cm.

minimális határértéktől kezdve növekedő sorrendben a 190 cm. maximális határértékig. A 3-ik rovatban a termet egyes méretértékeinek gyakoriságát találjuk, vagyis azt, hogy minden egyes méretérték a 85 férfi közül hány egyénnél fordul elő. A 4-ik rovat ugyanezt százalékokban fejezi ki.

Ha e táblázat adatait figyelmesen vizsgáljuk, azt észleljük, hogy a termetnek egyes méretértékei átlag igen kicsiny gyakoriságot mutatnak, sőt a minimum és maximum közelében oly termetértékeket is találunk, melyek a 85 férfi között egyetlen esetben sem fordulnak elő. Ezen elő nem forduló termetértékek száma a maximum közelében egyrészt jóval nagyobb, mint a minimum közelében, másrészt az ingadozási sor közepe felé meglehetősen benyúlnak, mint pl. a 174 cm. és 180 cm. méretértékek mutatják. Ez azt bizonyítja, hogy az aradmegyei magyarságnál a termetnek a minimum körül levő méretértékei jóval gyakoribbak, mint a maximum körül levő méretértékei. A minimális és maximális határértékektől kiindulva a termet sor közepe felé az egyes méretértékek gyakorisága — bár nagyon rendszertelenül, szeszélyesen — mégis növekedik s az aránylagos legnagyobb gyakoriságot 165 cm-nél éri el 8 esettel (9·41%), ami az összes esetek számához képest igen kicsiny. A termet sor tulajdonképeni középpontja, u. n. mértani közepe 171 cm-nél van, amely termetérték csak 3 esetben (3·53%) fordul elő. Feltűnő, hogy a gyakorisági közép és a mértani közép mily távol (6 egységnyire) esnek egymástól. Figyelmesebb vizsgálattal azt is észrevesszük, hogy a termeteknek több oly méretértéke van, mely gyakoriság tekintetében felülmúlja az előtte és utána levő szomszédos termetértékeket. Ilyenek : 156 cm. 5 esettel (5·88%), 163 cm. 6 esettel (7·06%), 165 cm. 8 esettel (9·41%) és 168 cm. 6 esettel (7·06%). Ugy látszik tehát, mintha a termeteknek nem egy, hanem több, nevezetesen legalább 4 gyakorisági közepe lenne, melyek körül az esetek jobban felhalmozódnak. Hogy azonban eme nagyobb gyakorisággal bíró termetértékek egy-egy típust jeleznek-e, vagy csak véletlenek, azt a későbbi részletes, az összes jellegekre kiterjedő összehasonlító (correlatiós) vizsgálatok fogják eldönteni. *Mindeme körülmények — nevezetesen a termetnek tág határok között való ingadozása s ennek következtében az egyes termetértékeknek csekély gyakorisága, továbbá az eseteknek termetértékek szerint való szeszélyes eloszlása és több gyakorisági központ körül való felhalmozódása — egyttal arra engednek következtetni hogy Aradmegye magyarsága termetbelileg igen kevert.*

Ha már most az itt tárgyalt táblázat adatainak alapján a Topinard-féle séma¹⁾ termetcsoportjainak gyakoriságát összeállítjuk s azt nézzük,

¹⁾ P. Topinard : Étude sur la taille. Rev. d' Anthrop. 1876. IV. ; továbbá : Elements d'Anthrop. generale 1885. p. 461. — Dr. M. Hoernes : Natur- und Urgeschichte des Menschen. Wien u. Leipzig, 1909. I. Bd. S. 91. és G. Buschan : Menschenkunde S. 42.

hogy az alacsony, közép és magas termet hogyan van képviselve a 85 férfi között, a következő eredményt nyerjük:

1. Alacsony termetű	---	---	---	(152—160 cm-ig)	= 16	egyén	= 18·82 ⁰ / ₀
2. Középnél alacsonyabb (kisközepes) termetű	(160·1—165·0	"	)	= 27	"	= 31·76	"
3. középnél magasabb (nagyközepes) termetű	(165·1—170·0	"	)	= 21	"	= 24·71	"
4. Magas termetű	---	---	---	(170·1—180·0	"	)	= 18
5. Igen magas termetű	---	---	---	(180·1—190·0	"	)	= 3
Összesen					---	---	---
					(152—190 cm-ig)	= 85	egyén = 100·00 ⁰ / ₀

Ezen összeállítás elsősorban is arról győz meg bennünket, hogy *arad-megyei magyarság között az alacsony termettől az igen magas termetig*

Simon Vikár Gál Vukuly

3. ábra Magyar férfiak Vadászról.

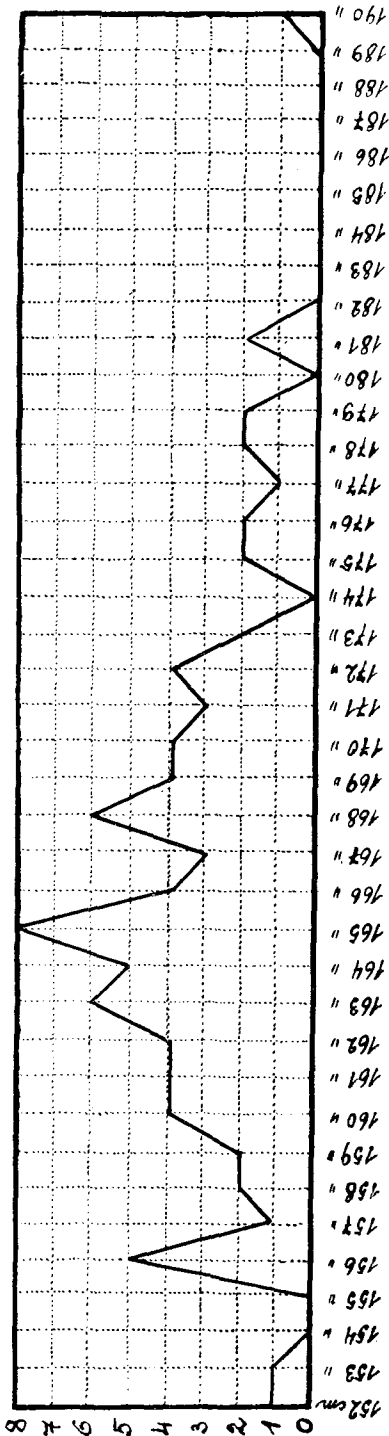
mindenféle termetű egyének előfordulnak. A termet egyes csoportjainak gyakorisága azonban más és más. A legkisebb gyakoriságot mutatja az igen magas termetcsoport (3·53 0/0). Jóval gyakoribb már az alacsony és a magas termet; az előbbi 18·82 0/0, az utóbbi 21·180/0 gyakorisággal. *Az uralkodó azonban a középmagas termetcsoport, melybe a vizsgált egyéneknek több mint fele = 56·47 százaléka esik; tehát nagyobb gyakoriságot tüntet fel, mint a másik 3 t. i. az alacsony, magas és igen magas termetcsoport együttvéve.* A középtermeten belül ismét a

középnél alacsonyabb, vagyis a kisközepes termet a jellemző, mely 31.76^o/_o gyakoriságával jóval felülmúlja a nagyközepes termet 24.71^o/_o-nyi gyakoriságát.

A 85 férfi termetének arithmetikai középértéke 166.35 cm. Ha az utolsó rendkívül magas (190 cm.) egyént elhagyjuk, középértékül akkor is 166.07 cm.-t nyerünk. Mindkét középérték a nagyközepes termet-csoportba tartozik és pedig annak alsó felében foglal helyet. *A 85 férfi termetének arithm. középértéke alapján tehát az aradmegyei magyarság átlag nagyközepes termetü.* Ez nem egyezik a termet egyes csoportjainak összehasonlításánál tett amaz észleletünkkel, hogy a kis közepes termetcsoport gyakoriság tekintetében felülmúlja a nagyközepes termetcsoportot. Eme látszólagos ellentétnek az oka abban keresendő, hogy a magas és igen magas termet együttvéve nagyobb gyakoriságot tüntet fel, mint az alacsony termet s így az arithmetikai középérték kissé az átlagos közép (165 cm.) fölé, vagyis a nagyközepes termet-csoportba esik. Az arithmetikai középérték nagysága és a termetcsoportok gyakorisága közt észlelhető emez ellentét egyúttal egy más körülményre is felhívja figyelmünket, nevezetesen arra — amit különben már az előzőkben is említettünk — hogy az aradmegyei magyarság termet tekintetében nem egységes, hanem nagyon is kevert. Épen ezért az arithmetikai középértékkel nem is jellemezhetjük kellően az aradmegyei magyarság termetét, mert az a különböző típusokat csak összeolvasztja s így nem tájékoztat bennünket eléggé a termet tulajdonképeni mivoltáról, összetételéről. — Ha a 116-ik lapon közölt táblázatban a a 166 és 167 cm. termetértékek gyakoriságát megnézzük, mint amelyek között az arithmetikai közép helyt foglal, csakugyan azt látjuk, hogy mindkét termetértéknek a gyakorisága nem a legnagyobb a termet-sorban, hanem több oly méretértéket találunk, melyek gyakoriság tekintetében az említett két termetértéket tetemesen felülmúlják. Az arithmetikai középérték tehát nem esik össze a gyakorisági középpel (165 cm), vagyis a termet-sor azon méretértékével, mely a legnagyobb gyakoriságot mutatja, aminő a jelen esetben a 165 cm. termetérték, ép úgy, amint még lényegesebben eltért a termet-sor mértani középértékétől (171 cm.) is. Ez pedig a termet kevertségének világos bizonyítéka.

Még jobban meggyőződhetünk az aradmegyei magyarság termet-beli kevertségéről, ha a 85 férfi termetgörbéjét vizsgáljuk.

Ha egy pillantást vetünk a mellékelt termetgörbére, rögtön fel-tűnik annak nagyfokú szabálytalansága. Ahelyett ugyanis, hogy a görbe a minimális határértéktől kiindulva egyenletesen emelkednék, míg a tető-pontot nem éri el s azután a maximális határértékig folyton süllyedne, ehelyett egyes termetértékeknél hirtelen felemelkedik s azután ismét hirtelen lesüllyed. Ilyen feltűnőbb kiemelkedést mutató termetérté-

4. ábra. 85 aradmegyei magyar férfi termetgörbéje.

kek: 156 cm., 160 cm., 163 cm., 165 cm., 168 cm. és 172 cm. Ennek oka nyilvánvalóan abban keresendő, hogy e termetértékek körül az esetek jobban felhalmozódnak. Minthogy tehát eme termetértékek a többihez képest nagyobb gyakoriságot tüntetnek fel, nagyjából egy-egy termetcsoport, típus központjául tekinthetők. Ily módon az aradmegyei magyarságon belül a termetgörbe alapján körülbelül 5 csoportot, típust különböztethetünk meg u. m. egy alacsony termetű csoportot 156 cm. termetközéppel, egy kis közepes termetű csoportot 163 cm. termetközéppel, egy középmagas termetű csoportot 165 cm. középértékkel, egy nagy közepes termetű csoport 168 cm. termetközéppel s egy magas termetű csoportot 172 cm. középértékkel. Különösen feltűnő az, hogy a termetgörbe a 166—167 cm. termetértéknél mélyen leszáll, miáltal az egész görbe mintegy két részre oszlik. A 85 férfi termetének arithmetikai középértéke pedig mint az előzőekben láttuk, a 166—167 cm. termetértékek közt foglal helyet. Vagyis a görbe épen ott száll le mélyen, ahová az arithmetikai középérték esik, ahol pedig ellenkezőleg épen a legmagasabb csúcspontot kellene elérnie, ha a termetgörbe szabályos, illetve ha az aradmegyei magyarság termetbelileg egységes volna. Minthogy tehát Aradmegye magyarsága sok típus keveredéséből áll, a termetgörbe sem

III. Tábla. Magyarok : Nagyzeréendről.

7.

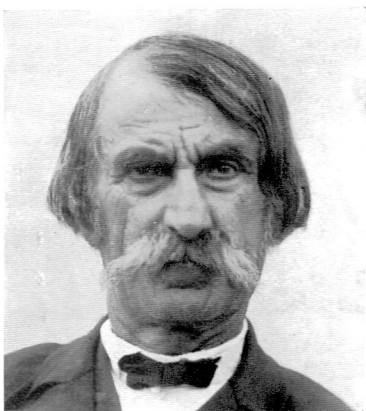
7. Boros Ferencz, Nagyzerénd (Aradmegye).

8.

8. Tódor János, Nagyzerénd (Aradmegye).

9.

9. Gál Sándor, Nagyzerénd (Aradmegye).

egységes, hanem több gyakorisági csúcspontot mutat, vagyis a magyarság már egyedül a termet alapján is több csoportra, típusra oszlik. Nagyon valószínű ugyan, hogy ha a termetgörbét sokkal több pl. több ezer felnőtt egyén termetadata alapján szerkesztenők meg, a görbe sokkal törvényszerűbb, szabályosabb volna s nem mutatna annyi kiemelkedő csúcspontot, vagyis az említett 5 termetcsoportot kevésbé lehetne megkülönböztetni. Ez azonban épen nem bizonyítaná azt, hogy e termetcsoportok már most egyáltalán nem léteznek s hogy az aradmegyei magyarság egységes termetű. Nagyszámú egyén vizsgálatánál ugyanis a különböző típusok jobban összeolvadnak s csak akkor lesznek szembetűnők, ha feltűnően nagy gyakoriságot mutatnak; míg kevés számú egyén vizsgálatánál az egyes típusok még kisebb gyakoriság mellett is jobban szembeötlenek. Kevés számú eset vizsgálatánál azonban nagyon vigyáznunk kell arra — főleg a típusok gyakoriságát illetőleg — hogy nem véletlen jelenséggel van-e dolgunk. Épen abban áll tehát az észlelet helyességének egyik legfőbb bizonyítéka: ha emez állítólagos csoportok, típusok nagyobb számú egyén vizsgálatánál s más jellegeknél is kimutathatók. Hogy a jelen esetben a 85 férfi termetgörbéjének fentebb vázolt szerkezete nem véletlen, hanem egyes nagyobb gyakorisággal bíró termetértékek s annak megfelelően a görbe kiemelkedőbb csúcspontjai tényleg egy-egy csoportot, típust jeleznek, annak egyik döntő bizonyítéka épen az, hogy — mint a későbbiekben látni fogjuk — 1536 22 év körüli magyar katona termetadatából megszerkesztett görbe a fentiekhez igen hasonló szerkezetű s kevés eltéréssel ugyanazon kiemelkedő csúcspontokat mutatja, mint a 85 felnőtt magyar férfi termetgörbéje. A termetgörbe vizsgálata alapján tehát igen fontos támpontot nyertünk az aradmegyei magyarság kevertségére, összetételére vonatkozólag.

Nem lesz itt érdektelen összehasonlítani az aradmegyei magyarság termetét hazánk más vidékein élő magyarság termetével a különböző szerzők által megállapított arithmetikai középértékek alapján, amint azt az alábbiakban növekvő sorrendben összeállítva látjuk:

	Arithm. közép
<i>Bartucz</i> ¹⁾ 68 matyó férfinél	163.44 cm.
<i>Bartucz</i> ¹⁾ 85 aradmegyei férfinél	166.35 „
<i>Bartucz</i> ¹⁾ 31 csongrádmegyei férfinél	167.06 „
<i>Jankó</i> ²⁾ 48 Balaton melléki férfinél	167.64 „

1) Dr. Bartucz Lajos: A mai magyarság termetéről. M. Nemz. Múz. Népr. Osztályának Értesítője. 1911. évf. — 2) Dr. Jankó János: Magyar Typusok. Első sorozat: A Balaton mellékéről. Budapest, 1900.

Arithmet. közép

<i>Semayer</i> ¹⁾) 28 bánffyhungyadi férfinél	--- --- --- --- ---	167·80 cm.
<i>Lenhossék</i> ²⁾) 122 férfinél (az ország különböző vidékeiről)		168·43 „
<i>Lázár</i> ³⁾) 44 alsófehérmegyei férfinél	--- --- --- --- ---	168·60 „
<i>Horváth-Póhl</i> ⁴⁾) 50 különböző vidéki férfinél	--- (170·44)	169.64 „
<i>Jankó</i> ⁵⁾) 83 Torda-, Aranyosszék-, Torockó-i férfinél	---	170·00 „
<i>Kovács</i> ⁶⁾) 20 szegedi férfinél	--- --- --- --- ---	170·00 „

Az eddigi adatok alapján⁷⁾ tehát legkisebb a termet a mezőkövesdi matyóknál, kik a kisközepes termetscsoportban foglalnak helyet. Mindjárt utánuk az aradmegyei magyarság következik, kinnél azonban a középérték már a nagyközepes termetscsoportba tartozik. Az aradmegyei magyarsághoz igen közel áll termet tekintetében a csongrádmegyei, Balaton melléki és bánffyhungyadi magyarság. Erősen növekszik a termet *Lenhossék* egyéneinél, *Lázár* alsófehérmegyei magyarjainál, továbbá *Horváth és Póhl* egyéneinél, míg végre *Jankó* erdélyi magyarjainál és a *Kovács* által közölt 20 szegedi férfinél egészen a magas termet alsó határáig emelkedik az arithmetikai középérték. Az aradmegyei magyarság termetéhez mint láttuk legközelebb áll a csongrádmegyei magyarság termete. S ez épen nem véletlen. A két megye multja, anthropologiai arculatának kialakulása ugyanis nagyon sok tekintetben megegyezik, úgy, hogy Aradmegye mai magyarsága közel ugyanazon elemek keveredéséből alakult ki, mint Csongrádmegye magyarsága. A különbség inkább a keveredett típusok mennyiségére, mint minőségére vonatkozik.

Nézzük most azt, hogy vajjon minő sajátságokat tüntet fel az aradmegyei magyarság termete községek szerint vizsgálva. A 85 férfi termetadataiból az egyes községekre vonatkozólag a következő arithmetikai középértékeket nyerjük :

Arithm. közép

Feketegyarmat	--- ---	10 egyén	= 162·50 cm.
Vadász	--- ---	17 „	= 163·47 „
Nagyzerénd	--- ---	12 „	= 165·50 „ ⁸⁾
Erdőhegy	--- ---	11 „	= 166·45 „

¹⁾ Dr. Semayer Vilibald: Bánffy-Hunyad (Kolozs m.) magyar lakosságának somatologiai vázlatja. A M. N. M. Népr. Osztályának Értesítője. II. évf. 1901. 3., 5., 6. sz. —

²⁾ Lenhossék József: Az emberi koponyaisme. Cranioscopia. Budapest, 1875. 144—151. old. —

³⁾ Lázár István: Alsófehérvármegye magyar népe. Nagy-Ényed, 1896. —

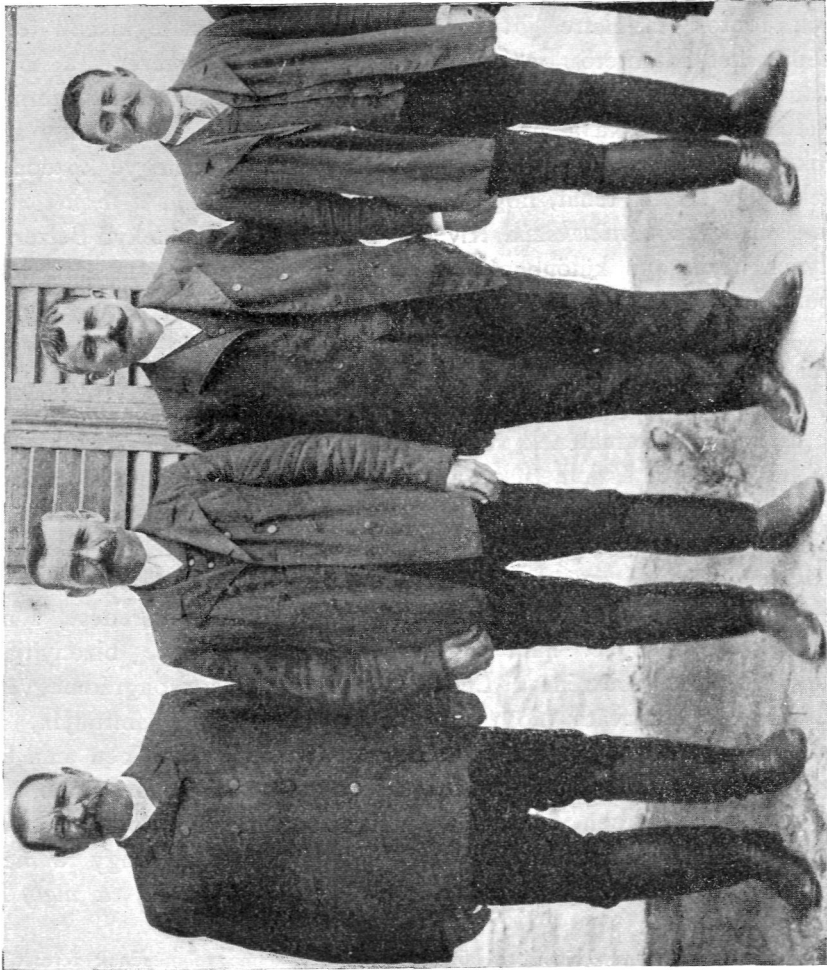
⁴⁾ Dr. Horváth Gyula és Dr. Póhl Ödön ld. Lenhossék id. mű 154—156. old. —

⁵⁾ Dr. Jankó János: Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe. Budapest, 1893. —

⁶⁾ Kovács János: Szeged és népe. Szeged, 1901. 136—146. old. —

⁷⁾ A különböző szerzőknek a katonák termetére vonatkozó adatait a saját megfelelő adataimmal együtt fogom ismertetni a későbbiekben. — ⁸⁾ E középérték tulajdonképpen csak 11 egyénre vonatkozik, mert ha a 12-ik feltűnően magas egyént is közé számítanám, a középérték az esetek csekély száma miatt tetemesen megváltoznék.

				Arithm. közép
Bélzerénd	---	---	9	„ = 166·72 „
Ágya	---	---	12	„ = 168·38 „
Magyarpécska	---	---	14	„ = 169·50 „
Összesen			= 85	egyén.

5. ábra. Magyar férfiak Magyarpécskáról.

Elég csak egy pillantást vetnünk ezen összeállításra, s legott arról győződünk meg, hogy az *aradmegyei magyarság termete községek szerint is igen változó*; a mi nagyon természetes is, mert hisz' az egyes községek magyarsága részint más eredetű, részint más összetételű. Amíg Feketegyarmaton a termet középértéke 162·5 cm., tehát a kis közepes termet közepén foglal helyet, addig Magyarpécskán a 169·50 cm. középérték a nagyközepes termet felső határára esik, a mi meglehetősen

nagy különbség. Mindenesetre jellemző azonban az, hogy mind a 7 község egyéneinek arithmetikai középértéke a közép magas termetsoporton belül foglal helyet. Ez világosan azt bizonyítja, hogy ha a termet változik is egyének, községek szerint, az általánosan jellemző mégis a közép magas termet.¹⁾

Ha e községek földrajzi fekvését is figyelembe vesszük, még egy másik fontos észleletre jövünk rá. Amíg ugyanis a legkisebb termet középértéket feltüntető Feketegyarmat, Vadász, Nagyzerénd a megye északi részén foglalnak helyet, addig a legnagyobb átlagos termetet mutató Magyarpécska a megye déli részén fekszik; a közép nagy arithmetikai középértékkel bíró Erdőhegy, Ágya pedig a megye közepe felé esnek. Úgy látszik tehát, hogy *északról-délfelé haladva a termet nagyjában mindinkább növekszik*. Kivételt alkot az északon fekvő Bélzerénd, melynek lakossága különben is nagyon kevert és — mint a mellékelt képeken is látható — sok idegen típust tartalmaz.

Hogy a termet eme délfelé való növekedésének mi az oka, arra korai volna még biztosabb véleményt mondanunk, de hogy nem véletlen, annak legfőbb bizonyosságául az szolgálhat, hogy az iskolásgyermek és katonák termetének vizsgálatánál is a termetnek északról délfelé való növekedését észlelhetjük, a mint azt a későbbiekben részletesebben látni fogjuk. Valószínűleg nem egy, hanem nagyon sok oka van e jelenségnek. Ezen okok között szerepelhet a földrajzi fekvés befolyása is, de nagyon valószínű, hogy a legfontosabb okok egyike a magyarságnak délfelé idegen, főleg szláv elemekkel való keveredése, a mint azt úgy Aradmegye, mint Csongrád megye²⁾ története bizonyítja s Arad megye déli részén a Lelik, Botka, Tóth, Csongrád megyében pedig a Rác, Horváth, Tóth, Gila stb. család nevek gyaníttatják.

Érdekes, hogy a termet arithmetikai középértéke épen ama községekben a legkisebb (kisközepes), hol a magyarság a legősibb, míg a telepes községekben, hol a keveredés sokkal nagyobb fokú, a termet arithmetikai középértéke is nagyobb. Úgy látszik tehát, hogy a *megye magyarságának épen a legtörzsökösebb, legősibb része az, a mely kis-*

1) Varga János 1871-ben a következőket írja a megye népének termetéről: „Megyénk lakossága általán véve középszerű testalkattal bír s ami a magasságból el-esik, az többnyire az izomteltjes vállszélességben nyer pótlást. Aránylag legszebb termettel dicsekszik Magyar-Pécska, Boros-Jenő és e helyekhez legközelebb eső környékek lakossága. Feltűnően alacsony termettel egyedül a marosmenti Rossia és Obersia helységek lakosai bírnak, honnét az állítandó újoncok 75⁰0-ja testi kifejletlenség s bámulatos alacsony termet miatt évenként alkalmatlannak bizonyul.“ Ld. Arad megye és Arad város ismertetése. A magyar orvosok és természetvizsgálók Arad városban tartott XV. nagygyűlése alkalmából. Szerkeszté Parecz István. Arad, 1871. Arad megye néprajzi viszonyai Varga Jánostól 23 old. — 2) Dr. Bartucz Lajos: Pár szó az alföldi magyarság anthropológiájáról. M. Nemz. Múz. Népr. Osztályának Értesítője. 1910. évf. 3—4 sz.

közepes (vagy középnel alacsonyabb) termetű. Hogy azonban ez tényleg így van-e, azt a későbbi sokkal több egyénre kiterjedő még részletesebb vizsgálatok lesznek hivatva minden kétséget kizárólag eldönteni.

Mindjárt itt hangsúlyozom egyúttal azt is, hogy a termetnek az egyes községekre vonatkozólag fentemlitett arithmetikai középértékei semmiesetre sem tekinthetők véglegeseknek, mert községenként csak igen csekély számú (9—17) egyén termetadatán alapulnak. Nagyon valószínű, hogy ha alkalmunk lesz községenként jóval több egyént vizsgálnunk, a termetnek az egyes községekre vonatkozó arithmetikai középértéke többé-kevésbé el fog térni a fenti adatoktól, sőt valószínűleg a községeknek a termet nagysága szerint való sorrendje is változni fog némileg. De hogy a fenti adatok és észleletek nem véletlenek, arról világosan meg fognak bennünket győzni a későbbiekben a katonák és iskolásgyermekek termetének vizsgálatánál nyert hasonló eredmények

β. *Nők.* A termetet 29 aradmegyei magyar nőnél mértem meg. Ezek közt a legkisebb 150 cm., a legnagyobb 166 cm. magas volt. A termet ingadozási szélessége tehát 17 egység, ami a 85 férfi termetének 39 egységnyi ingadozási szélességéhez viszonyítva meglehetősen kicsiny. E szerint a termet a nőknél jóval kisebb határok között ingadozik, vagyis kisebb variációt tüntet fel, mint a férfiaknál. Az eseteknek termetértékek szerint való eloszlása — mint az I. Táblázat b) részében látható — még szabálytalanabb, szeszélyesebb, mint a férfiaknál, azért itt azzal nem is foglalkozom.

A 29 magyar nő termetének arithmetikai középértéke 155.58 cm. Hasonlítsuk most e középértéket a 85 férfi termetének középértékéhez.

85 férfi termetének arithm. középértéke	...	...	...	=	166.35 cm.
29 nő	"	"	"	=	155.58 "
			Különbség	=	10.77 cm.

Az aradmegyei magyar nők tehát átlag 10.77 cm.-el alacsonyabb termetűek, mint a férfiak, vagyis a női termet a férfi termetnek 93.53%-a.

A Topinard-féle sémát a nőkre alkalmazván,¹⁾ a következő eredményt nyerjük :

a) Alacsony termetű	...	...	140.0 cm.-ig	=	— eset	=	— %
b) Kisközepes termetű	...	...	140.1—153.0	"	=	12	" = 41.38 "
c) Nagyközepes termetű	...	...	153.1—157.0	"	=	8	" = 27.59 "
d) Magas termetű	...	...	157.1 cm.-től felfelé	=	9	" = 31.03 "	
			Összesen	=	29 eset	=	100.00 %

A legnagyobb gyakoriságot a nőknél is a közép magas termetcsoport mutatja 68.97%-o gyakorisággal: ezen belül pedig a kisközepes

¹⁾ G. Buschan : Menschenkunde. Stuttgart. S. 49.

termet a jellemző, mely egymaga 41.38%-ban fordul elő. Az arithm. közép itt is a nagyközepes termetcsoportba esik, mint a 85 férfinél. A termet tehát a nőknél általában ugyanazon viszonyokat mutatja, mint a férfiaknál.

Gál Miklós Bondár Bondár

6. ábra. Magyar férfiak Vadászárol

2. *Oláhok.* Nagyhalmágyon és Gainán összesen 11 oláh férfit és 6 nőt sikerült szorosabb anthropologiai vizsgálat alá vennem. A 11 férfinél a termet 161—175 cm. határértékek között változott 15 egységnyi ingadozással. Az *arithmetikai középérték 168.95 cm.* A 11 oláh férfi termetének arithmetikai középértéke alapján tehát az *aradmegyei oláhság nagyközepes termetűnek mondható*, amely azonban már közel áll a magas termet alsó határához.

A Topinard-féle termetcsoportok szerint a 11 oláh férfi a következőképen oszlik szét :

a) Alacsony termetű	...	...	160.0 cm.-ig	=	—	egyén	=	—	%	} 45.45%
b) Kisközepes termetű	...	...	160.1—165.0	"	=	3	"	=	27.27	
c) Nagyközepes termetű	...	...	165.1—170.0	"	=	2	"	=	18.18	
d) Magas termetű	...	...	170.1—175.0	"	=	6	"	=	54.54	
			Összesen	...	...	=	11	egyén	=	99.99 %

Mindjárt szemünkbe tűnik itt, hogy az egyéneknek több mint fele = 54·54%-a magas termetű. Ezzel szemben a közép magas termet kisközepes és nagyközepes alcsoportja együttvéve csak 45·45% gyakoriságot mutat. A közép magas termeten belül a kisközepes termet gyakoribb, mint a nagyközepes termet. Minthogy ezen eredmények csak igen kevés számú (11) férfi mérésén alapszanak, semmiesetre sem tekinthetők véglegeseknek. Annyit azonban már ezen adatokból is láthatunk, hogy az oláhság sem egységes, hanem nagyon is kevert termetű. A túlnyomó többség magas termetű, e mellett azonban elég tekintélyes számban van képviselve a kisközepes termet is. Saját észleleteimet igazolják Lenhossék vizsgálatai is, aki Craniscopiájában¹⁾ 20, Magyarország különböző vidékéről származó oláh férfi termetadatát közli, kikenél a termet 161·5—178·5 cm. közt ingadozik. A 20 férfi közt előforduló egy ruthén származású egyén leszámításával a 19 oláh férfi termetének arithmetikai középértéke 170·17 cm., amely érték a magas termet alsó határán foglal helyet.

Saját adataimat Lenhossék adataival egyesítve a 30 oláh férfi a Topinard-féle séma termet csoportjai szerint a következő eloszlást mutatja :

a) Alacsony termetű	160 0 cm.-ig =	—	egyén =	—	%	
b) Kisközepes termetű	160·1—165·0	„	= 7	„	= 23·33	} 53·33%
c) Nagyközepes termetű	165·1—170·0	„	= 9	„	= 30·00	
d) Magas termetű	170·1—178·5	„	= 14	„	= 46·67	
	Összesen		= 30	egyén =	100·00	%

Az egyének túlnyomó része (53·33%-a) ugyan a közép magas termetcsoportba esik, e mellett azonban igen tekintélyes gyakoriságot (46·67%) mutat fel a magas termetcsoport is. Sőt, ha a közép magas termet két alcsoportját külön vesszük, a magas termet csoport gyakoriság tekintetében mindkét alcsoportot tetemesen felül múlja. A közép magas termet két alcsoportja közül a nagyközepes termet gyakorisága nagyobb, mint a kisközepes termeté. A 30 oláh férfi termetének arithmetikai középértéke 169·74 cm., amely érték a nagy közepes termet felső határán foglal helyet.

Ezen adatok alapján tehát a magyarországi oláhok termet tekintetében főleg a nagyközepes termet felső, illetve a magas termet alsó határa körül csoportosulnak; e mellett azonban a középnel alacsonyabb termetű egyének sem ritkák közöttük.

A 30 oláh férfinek a termet egyes méretértékei szerint való eloszlását a mellékelt II. Táblázat mutatja.

¹⁾ Lenhossék József: Az emberi koponyaisme. Craniscopia. Budapest, 1875. 160—161. old.

II. Táblázat.

30 oláh férfi eloszlása a termet egyes értékei szerint.

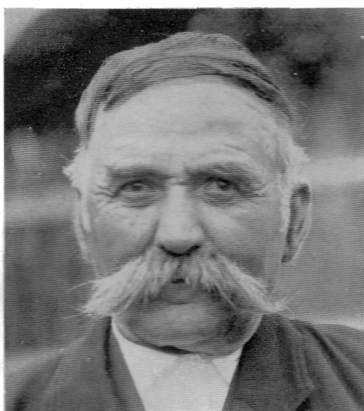
Ingadozási szélesség = 161—179 cm. = 19 egység.

Sorszám	Termet	Egyn	%
1.	161 cm.	1	3.33
2.	162 „	2	6.67
3.	163 „	0	0.00
4.	164 „	1	3.33
5.	165 „	3	10.00
6.	166 „	0	0.00
7.	167 „	1	3.33
8.	168 „	2	6.67
9.	169 „	2	6.67
10.	170 „	4	13.33
11.	171 „	2	6.67
12.	172 „	3	10.00
13.	173 „	4	13.33
14.	174 „	1	3.33
15.	175 „	1	3.33
16.	176 „	0	0.00
17.	177 „	1	3.33
18.	178 „	1	3.33
19.	179 „	1	3.33
Sorszám	Ing. széless.	Egyn	%
1—19.	161—179 cm.	30.	99.98.

E termet sor rendkívül szabálytalan, amit eléggé mutat már az is, hogy a termet sornak két maximális gyakorisági központja van u. m. 170 és 173 cm.-nél. E mellett a többi méretértékhez képest nagy gyakoriságot mutat a 165 cm. termetérték is. Ugy látszik tehát, mintha az oláhok termet tekintetében 3 csoportra oszlanának, nevezetesen egy középmağas és két magas termet csoportra. Adataim természetesen csekély számúak ahhoz, hogy ez irányban biztosabb véleményt mondhasunk, mindenesetre érdekes azonban az, hogy *Hunfalvy*¹⁾ is 3 főtipust

¹⁾ Dr. Hunfalvy János: A magyar birodalom földrajza különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. Budapest, 1886. 734—735. old.: „A különböző vidékek szerint az oláhok típusa, jelleme és tehetségei különbözők. Egyik főtipus a móczoké, mely igen élesen ki van fejezve. Magas nyúlánk termet, vastag nyak, hosszúkás arc, világos színű haj, kék, zöldes vagy zöldes-szürke apró tüzes szem, sárgásfehér arczszín jellemzik a mócz embert; szakálla és barkója nincsen, rendszeren nem is nő, de bajusza erős és bozotos, rendszeren világosabb mint haja, ellenben az erős szemöldök többnyire sötétebb. A móczok típusára általában a hegyi oláhok vallanak, különösen a Retyezát vidékén, a Körösök forrásvidékein s a Szilágyságban lakó oláhok hasonlítanak a móczokhoz. A Maros mellékén, a két Küküllő mentén s különösen az Olt mellékein más típus uralkodik. Ott az emberek magas sugár termetűek, felette mozgékonyak; mellkasuk erősen ki van

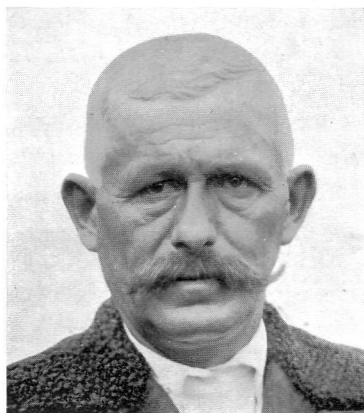
IV. Tábla. Magyarok : Nagyzeréendről.

10

10. Gál Sándor, Nagyzerénd (Aradmegye).

11

11. Türkösi Sándor, Nagyzerénd (Aradmegye).

12

12. Ifj. Boros Ferencz, Nagyzerénd (Aradmegye).

különböztet meg közöttük u. m. egy zömök és két magas, nyúlánk termetű típust. E kérdés tulajdonképeni mibenlétét a jövőben végzendő nagyobb arányú kutatások lesznek hivatva eldönteni.

Még csak azt említem meg, hogy az általam vizsgált 6 aradmegyei oláh nő termete 147—158 cm, határértékek között változott 151·17 cm. arithmetikai középértékkel. Ezen középérték a 11 aradmegyei oláh férfi termetének arithmetikai középértékénél 17·78 cm.-el, míg a Lenhossék adataival egyesített 30 oláh férfi termeténél 18·57 cm.-el kisebb. Amennyire tehát ezen adatokból következtetni lehet, az oláhoknál a nők termete a férfiak termetének 89·47⁰/₁₀ illetve 89·06⁰/₁₀-a. E szerint az oláhoknál a nők a férfiakhoz viszonyítva alacsonyabbak, vagyis a két nem között a termetbeli különbség nagyobb, mint a magyaroknál.

3. *Németek.* Öthalmon 14 német férfi és 1 nő termetét mértem meg. A 14 férfi közül a legkisebb 161 cm., a legnagyobb 189 cm. magas volt. A termet ingadozási szélessége 29 méretegység. A 14 férfi termetének arithmetikai középértéke 172·64 cm., amely érték a magas termetcsoportba tartozik.¹

A Topinard-féle séma termetcsoportjai szerint a 14 férfi a következőképen oszlik szét:

a) Alacsony termetű ...	...	—160·0 cm.-ig ...	—	egyén —	0·0	
b) Kisközepes termetű ...	160·1—165·0	„	3	„	= 21·43	} — 35·71 ⁰ / ₁₀
c) Nagyközepes termetű ...	165·1—170·0	„	2	„	= 14·28	
d) Magas termetű ...	170·1—180·0	„	7	„	= 50·00	
e) Igen magas termetű ...	180·1—189·0	„	2	„	= 14·28	
Összesen ...	161·0 - 189·0	cm.-ig	—	14	egyén	= 99·99 ⁰ / ₁₀

Az aradmegyei németek között tehát a kisközepes termettől az igen magas termetig mindenféle termetű egyének előfordulnak. A jel-

fejlődve, arczuk gömbölyű és teljes, de kicsiny, szemök gyakran barna, hajuk fekete, gyakran göndör; nemcsak tömött bajuszuk, hanem teljes szakálluk is nő. Arczélök nem oly szigorú, mint a mőczoké, homlokuk széles és gömbölyű, de nem magas, orruk rövid, ajkuk vastag, álluk kicsiny és gömbölyded. Járásuk és testtartásuk sokkal tetszetősebb, mint a mőczoké. Ilyfajta oláhokat nem csak az Olt mellékén, Nagy-Szeben környékén, hanem szórványosan Magyarországon, az Avasban, Máramarosban is találhatunk. A Maros alsó vidékein a Szamos völgyében s általában Magyarországon az oláhok harmadik típusa van elterjedve. Ennek fő ismertető jelei: a zömök termet, többé-kevésbbé széles arcz, kiálló járomcsontok, sötét haj és erős szakáll.“

¹) Lenhossék Cranioscopiájában (164—165 old.) 14 pestmegyei és 6 külföldi születésű német férfi termetadatát közli. Előbbiekénél a termet 156—178·5 cm. között változott 168·53 cm. arithm. középértékkel, az utóbbiaknál pedig 163·5—175·5 cm. között 168·42 cm. középértékkel. Lenhossék adatait saját adataimmal egyesítve 35 német férfi közép termetértékül 170·15 cm.-t nyerünk, amely érték a magas termetcsoport alsó határán foglal helyet.

lemző mégis a magas termet, mely egymaga az eseteknek fele által van képviselve. A megmért német nő 149 cm. magas volt.

A vizsgált egyének csekély száma miatt amint az oláhokra, ép úgy a németekre vonatkozó adataim sem tekinthetők véglegeseknek. De már ezen kevés számú egyén vizsgálatán alapuló adatok is azt bizonyítják, hogy az oláhok, ép úgy mint a németek *anthropologiailag igen kevertek*. A keveredett típusok jellegzetes sajátosságai azonban csak nagyobb arányú rendszeres vizsgálatok által állapíthatók meg, míg ily kevés egyén vizsgálata által csak némi útmutató adatokat nyerhetünk a későbbi vizsgálatokhoz.

Hasonlitsuk most össze ezek után a 3 nemzetiség átlagos termetére vonatkozólag nyert arithmetikai középértékeket, hogy a 3 nemzetiségnek egymáshoz való somatologiai viszonyáról is némi felvilágosítást nyerjünk.

85	aradmegyei magyar férfi termetének arithm. középértéke	---	---	=	166·35	cm.
11	„ oláh „ „ „ „	---	---	=	168·95	„
14	„ német „ „ „ „	---	---	=	172·64	„

Ha az oláhokra és németekre vonatkozó saját adataimat *Lenhossék* adataival egyesítjük, a következő eredményt nyerjük :

30	oláh férfi termetének arithm. középértéke	---	---	=	169·74	cm.
35	német „ „ „ „	---	---	=	170·15	„

Tehát úgy a saját adataim, mint *Lenhossék* adatainak bizonyosága szerint a 3 nemzetiség közül *felőtt korban legkisebbek a magyarok, legnagyobbak a németek, míg az oláhok a kettő között középhelyet foglalnak el*. De hangsúlyozom, hogy ezen adatok egyrészt csak a felnőtt korra vonatkoznak, — mert, mint később látni fogjuk, a még teljesen ki nem fejlett egyéneknél, nevezetesen az iskolás gyermekeknél és katonáknál a 3 nemzetiség viszonya ettől eltérő, — másrészt ezen adatok csak általános vonatkozásúak, mert mint az eddigiekben már többször meggyőződünk, úgy a magyarság, mint az oláhság és németség a legkülönbözőbb termetű típusok keveredését tartalmazza.

b) *Katonák termete.*

A katonák termetére vonatkozó vizsgálataim az 1907—08—09. évi sorozások, illetve az 1886—87—88. évben született katonák termetadatain alapszanak. Az adatokat — sajnos — a korosztály megjelölése nélkül kaptam kézhez s így azok csak átlag a 21—23 éves egyénekre vonatkoznak, de külön az egyes életévek középtermetének kiszámítására nem használhatók. A főszolgabíróóságok buzgólkodása folytán összesen 8953 aradmegyei 21—23 éves egyén termetadatahoz jutot-

7. ábra. Magyar fiatalság Nagyszeréndről.

tam. Ezek közül magyar = 1536, oláh = 6538, német = 843, tót = 14, zsidó = 22 egyén.

1. *Magyarok.* Legelőször is azt említem meg, hogy az 1536 magyar katona mind jó magyar nevű is; a magyar anyanyelvűnek jelzett, de idegen nevűeket, valamint a nemzetiségi nevekről (Tóth, Horváth, Németh stb.) elnevezetteket mind elhagytam.

Az 1536 21—23 éves magyar katona között a legkisebb 148 cm., a legnagyobb 186 cm. magas volt. A termet ingadozási szélessége tehát 39 méretegység, a mi az esetek nagy számához képest igen kicsiny. A felnőttek termetének vizsgálatánál láttuk ugyanis, hogy a 85 magyar férfi termete szintén 39 egységnyi ingadozást mutatott. Az *1536 magyar katona termetének arithmetikai középértéke 165·21 cm. E szerint Aradmegyében a 21—23 magyar férfiak átlag közép magas (165 cm. körüli) termetűek.*

Mielőtt az aradmegyei magyar katonák termetének részletesebb vizsgálatába bocsájtkozánk, nézzük előbb, hogy mások mily eredményekhez jutottak a magyar katonák átlagos termetét illetőleg, amint azt itt következőleg a középérték nagysága szerint növekvő sorrendben összeállítottam :

	Arithm. közép.
<i>Körösi</i> : ¹⁾ 19—22 éves kún katonáknál ... .. =	161·50 cm.
<i>Körösi</i> : ²⁾ 2400 19—22 éves magyar katonánál ... .. =	162·49 „
<i>Scheiber</i> : ³⁾ 22 éves magyar katonáknál ... .. =	162·90 „
<i>Körösi</i> : ⁴⁾ 19—22 éves jász katonáknál ... .. =	163·50 „
<i>Bernstein</i> : ⁵⁾ 272 20—22 éves magyar katonánál ... .. =	163·58 „
<i>Bartucz</i> : 1536 21—23 éves Arad m. magyar katonánál =	165·21 „
<i>Weisbach</i> : ⁶⁾ 20 alföldi és erdélyi magyar katonánál =	165·80 „

Feltűnő, hogy az aradmegyei magyar katonáknál a középérték szerint csak *Weisbach* katonái nagyobbak, míg az összes többi szerzők által megállapított arithm. középértékek jóval kisebbek. Ne feledjük azonban, hogy míg az aradmegyei magyar katonák termete a 21—23, tehát átlag a 22-ik életévre vonatkozik, addig *Bernstein* adatai a 21-ik, *Körösi* adatai pedig a 19—22-ik életévre vonatkoznak. Ha ezen adatokat mind átszámítjuk a 22-ik életévre, körülbelül a következő eredményt nyerjük :

1) Orvosi Hetilap. XXIV. évf. 1880. 1. sz. 17—18. old. — 2) U. O. és Paul Hunfalvy: Die Ungern oder Magyaren. Wien, 1881. S. 254. — 3) Dr. S. H. Scheiber: Untersuchungen über den mittleren Wuchs des Menschen in Ungarn. Archiv f. Anthrop. Bd. XIII. H. 3. 1881. S. 233—267. — 4) Orvosi Hetilap idézett helyén. — 5) Dr. S. Bernstein: Allgemeine militärärztliche Zeitung. Wien. 1865. No 34 — 6) Dr. A. Weisbach: Körpermessungen verschiedener Menschenrassen. Berlin, 1878. S. 226.

Arithm. közép.

<i>Körösi</i> : kún katonánál (22-ik évre átszámítva) ... .. —	162·75 cm.
<i>Scheiber</i> : 22 éves magyar katonánál ... .. —	162·90 „
<i>Körösi</i> : 2400 magyar katonánál (22-ik évre átszámítva) —	163·74 „
<i>Bernstein</i> : 272 magyar katonánál (22-ik évre átszámítva) —	164·41 „
<i>Körösi</i> ; jász katonánál (22-ik évre átszámítva) ... —	164·75 „
<i>Bartucz</i> : 1536 22 éves aradmegyei magyar katonánál —	165·21 „
<i>Weisbach</i> : 20 alföldi és erdélyi magyar katonánál ... —	165·80 „

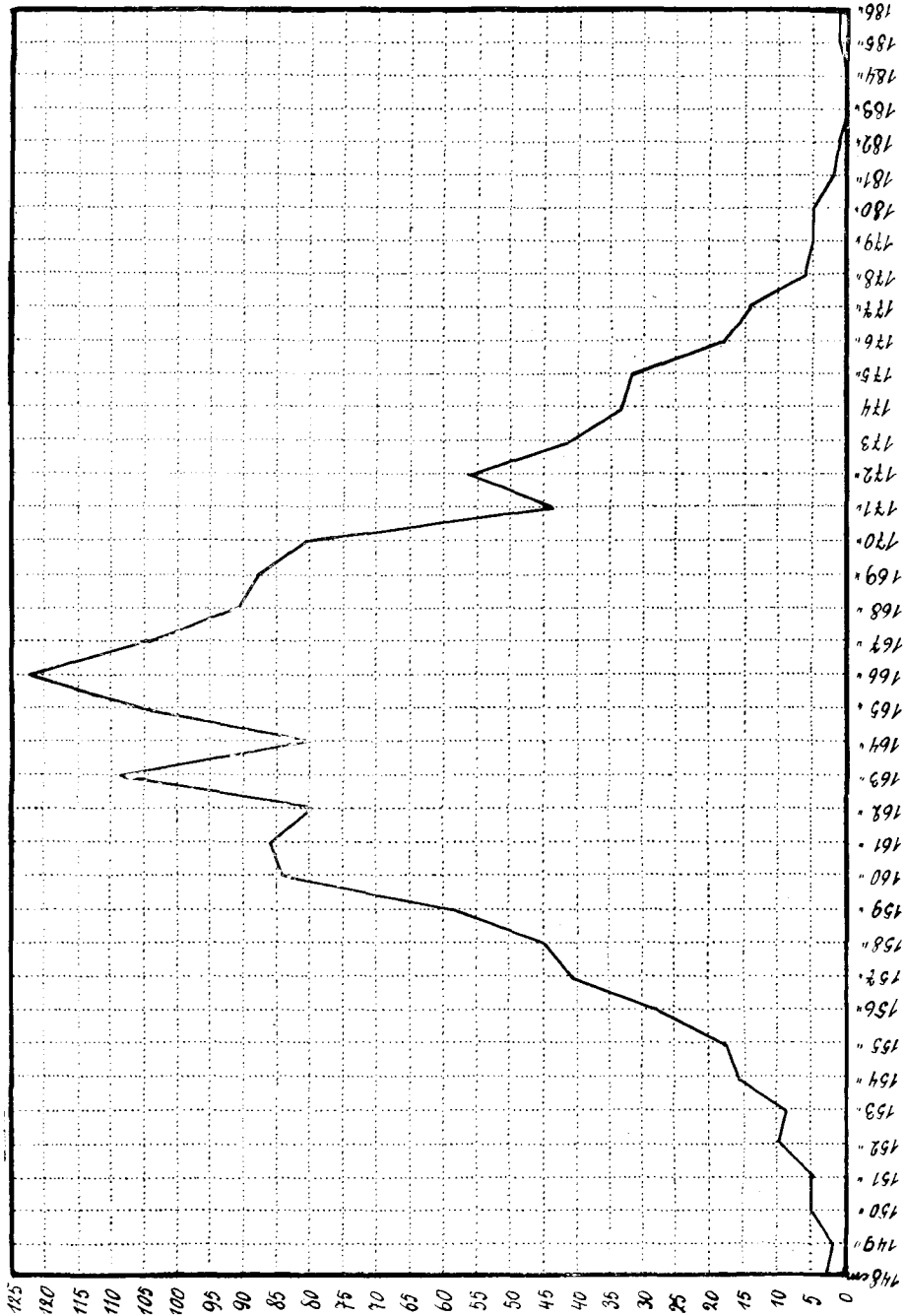
Így most már — ugyanazon életkorra vonatkoztatva — könnyebben összehasonlíthatjuk a különböző szerzők adatait. Legkisebb a termet *Körösi* kún és *Scheiber* magyar katonáinál. Nagyobb, de még mindig a közepesnél kisebb a termet *Körösi* magyar és jász s *Bernstein* magyar katonáinál. Ezzel szemben a 1536 aradmegyei magyar katonánál s még inkább *Weisbach* katonáinál a középpérték az átlagos közép termet fölé emelkedik kissé, vagyis az u. n. nagyközepes termetscsoport alsó felében foglal helyet.

Ha az 1536 átlag 22 éves aradmegyei magyar katona termetének arithmetikai középpértékét (165·21 cm.) összehasonlítjuk a 85 felnőtt férfi termetének arithmetikai középpértékével (166·35 cm.) különbségül 1·14 cm.-t nyerünk. A 85 felnőtt férfi termete tehát — kiknek átlagos életkoruk a 39—40-ik életév közé esik — középpértékben csak 1·14 cm.-el nagyobb a 22 éves katonák termeténél. A *Quetelet*-féle növési szabály szerint, ha a termet 22 éves korban 165·21 cm., felnőtt korban (30 év) 167·21 cm.-nek kellene lennie. A 85 átlag 39—40 éves férfi termete pedig középpértékben 166·35 cm. volt, tehát 0·86 cm.-el kisebb, mint a mekkorának a 22 éves egyének átlagos termetéből számítva lennie kellene. Ezen aránylag nem is oly nagy eltérés azonban könnyen megmagyarázható. Legelőször is jegyezzük meg, hogy a termet növekedése fajták szerint más és más.¹⁾ Különböző rasszok egyrészt ugyanazon életkorban különböző intenzitással növekednek, másrészt különböző életkorban érik el termetük maximumát, vagyis teljes kifejlődésüket.²⁾ Épen azért, hogy helyes eredményekhez juthassunk, minden egyes fajtára külön-külön kell megállapítanunk a termet évenkénti növekedését és teljes kifejlődésének idejét. A magyarságon ilyen irányú részletes vizsgálatokat még senki sem végzett,³⁾ épen ezért a *Quetelet*-féle — csak nagyon általános érvényű — szabály alkalmazásától nem várhatunk a

¹⁾ Erről világosan meg fogunk győződni, a magyar, oláh, német iskolás gyermekek és katonák termetének összehasonlításánál, a mint azt a későbbiekben látni fogjuk. — ²⁾ Ld. G. Buschan: Menschenkunde. Stuttgart, 1909, S. 78. — ³⁾ Egyedül Scheibernél találhatók erre vonatkozólag némi adatok. Ld. Dr. S. H. Scheiber: Untersuchungen über den mittleren Wuchs des Menschen in Ungarn. Archiv f. Anthrop. Bd. XIII. H. 3. 1811. S. 233—267.

magyar fajtára jellemző pontos eredményt. Másodszor ne feledjük, hogy vizsgálatunk tárgyát nagyobbbrészt nehéz testi munkával foglalkozó egyének alkotják, kiknél alig hogy elérte a termet maximumát, csakhamar ismét csökkeni kezd. Ez az oka, hogy a mikor mi 30 éven felüli munkás emberek termetét mérjük, a nyert termetérték vajmi ritkán felel meg az illetők maximális termetértékének, hanem annál a legtöbb esetben valamivel kisebb termetértéket nyerünk. Vizsgálataim alkalmával saját magam is többször tapasztaltam, hogy a 30—40 éves ember ugyanakkora, vagy néha még kisebb testmagasságot tüntetett fel, mint mekkora a katonaságnál volt. Végre harmadszor némi magyarázattal szolgál az is, hogy míg a 85 férfi túlnyomó része az Erdőhát vagy Lunkaság területéről való, addig az 1526 katona között a megye minden részének magyarsága arányosan képviselve van. Épen azért a a katonák termet adatai alapján nyert arithm. középérték jobban általánosítható a megye egész területére, mint a 85 férfi termetének középértéke, noha magában véve s az illető szűkebb területére vonatkoztatva az is teljesen helyes. Nagyon valószínű, hogy ha még jóval több s a megye minden vidékéről való felnött magyar férfit mérhettem volna meg, a termet arithm. középértéke is nagyobb lett volna s még jobban megközelítette volna a katonák termet adataiból a *Quetelet*-féle növesi szabály szerint kiszámított felnött kori termetértéket (167·21 cm.) Világos bizonyosága ez egyuttal annak is, hogy fajunk anthropologiai mivoltát illetőleg, csak úgy juthatunk biztosabb eredményekhez, ha vizsgálatainkat az egész országra, minél több egyénre s minél több jellegre kiterjesztjük.

Az 1536 magyar katona eloszlását a termet egyes méretértéke szerint a 136—137-ik lapon lévő III. táblázat *a)* része és a 135-ik lapon közölt termetgörbe mutatja. Ha e táblázat adatait és e termetgörbét figyelmesen vizsgáljuk s összehasonlítjuk a 85 férfi termetsorozatával és görbéjével, bizonyos hasonlatosságot fogunk észlelni. A katonák termetsora és görbéje az esetek nagy száma miatt jóval szabályosabb ugyan, mint a 85 felnött férfié. Feltűnő azonban, hogy mindkét termetsornak körülbelül a közepén található egy-egy méretérték (ld. 167 cm.-t a felnötteknél s 164 cm.-t a katonáknál), mely a többihez képest jóval kisebb gyakoriságot tüntet fel s ennek megfelelően a görbe is mélyebben leszáll, miáltal a termetsor, illetve a görbe mintegy két részre oszlik. Ezen feltűnően kis gyakoriságot mutató centrális méretérték előtt és után a katonák termetsorában két-két termetérték foglal helyet, melyek gyakoriság tekintetében a szomszédos termetértékeket tetemesen felülmúlják s melyeknek megfelelően a görbe erősebben felemelkedik. Ezek a 160/161 cm., 163 cm., 166 cm. és 172 cm. méretértékek. A termetsor és termetgörbe alapján tehát az 1536 katonánál 4 főtermetsoportot vagy típust különböztethe-

8. ábra. 1536 Arad megyei magyar katona termetszövege.

tünk meg. Különösen fontos azonban az, hogy e 4 termetszövege v. típus — mint már az előzőekben láttuk — a 85 felnőtt férfi termetszövege.

nál és görbénél is megkülönböztethető és pedig 3 esetben a legnagyobb gyakoriság, illetve a görbe erősebb felemelkedése teljesen ugyanazon termetértékre esik úgy a felnőtteknél, mint a katonáknál (ld. 160/161 cm., 163 cm. és 172 cm. méretértékeket) egy esetben pedig (ld. 166 cm.t) szomszédos méretértékre. A 85 felnőtt férfi termet-soránál és görbénél ezen kívül még 2 termetcsoportot vagy típust észleltünk (ld. 156 cm. és 168 cm. méretértékeket), ezek azonban az 1536 katonánál nem különböztethetők meg élesen, mert kevés eset által lévén képviselve, beolvadtak a többi közé s csak a görbe gyenge oldal dudora jelzi némileg őket. A 85 felnőtt férfi és az 1536 katona termet-sorának valamint termetgörbéjének eme nagyfokú megegyezése világosan bizonyítja, hogy az eseteknek termetértékek szerint való eloszlása s a termetgörbe fent vázolt szerkezete nem véletlen jelenség, hanem a legszorosabb összefüggésben áll az aradmegyei magyarság összetételével, termetbeli kevertségével. S minthogy úgy a 85 felnőtt férfi, mint az 1536 katona termet-sora közel ugyanazon méretértékeknél mutatja a feltűnőbb gyakoriságot s a görbe az erősebb kiemelkedéseket, nagy valószínűséggel mondhatjuk, hogy eme termetértékek (vagy legalább is azok egy része) egy-egy típus központjául tekinthetők. Nagyon érdekes volna már most azt vizsgálnunk, hogy a termet-sor és termetgörbe alapján megkülönböztetett eme termetcsoportokhoz vagy típusokhoz tartozó egyéneknél a többi összes somatologiai jellegek minő sajátságokat mutatnak, hogy ennek alapján eldönthessük, vajjon eme termetcsoportok tényleg különálló típusokat jeleznek-e vagy nem. Eme — fajunk anthropologiai összetételének megismerése céljából rendkívül fontos — kérdésnek rendszeres tárgyalását azonban a rendelkezésemre álló hely szűke nem engedi meg s ezért az egyes somatologiai jellegek vizsgálatánál e kérdést csak futólag fogom érinteni.

III. Táblázat.

a) 1536 aradmegyei magyar katona eloszlása a termet egyes értékei szerint.

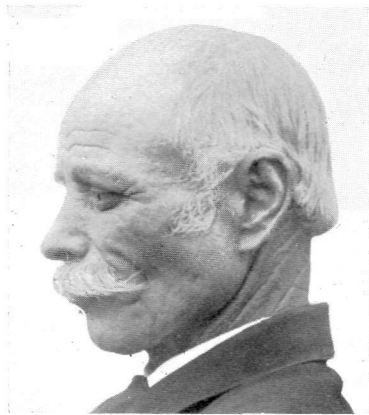
Ingadozási szélesség = 148—186 cm.-ig = 39 egység.

Sorszám	Termet	Egyén	%	Sorszám	Termet	Egyén	%
1.	148 cm.	3	0·20	11.	158 cm.	45	2·93
2.	149 „	2	0·13	12.	159 „	59	3·84
3.	150 „	5	0·33	13.	160 „	84	5·47
4.	151 „	5	0·33	14.	161 „	86	5·60
5.	152 „	10	0·65	15.	162 „	80	5·21
6.	153 „	9	0·59	16.	163 „	109	7·10
7.	154 „	16	1·04	17.	164 „	80	5·21
8.	155 „	18	1·17	18.	165 „	105	6·84
9.	156 „	28	1·82	19.	166 „	122	7·94
10.	157 „	41	2·67	20.	167 „	105	6·84

V. Tábla. Magyarok : Nagyzeréendről.

13

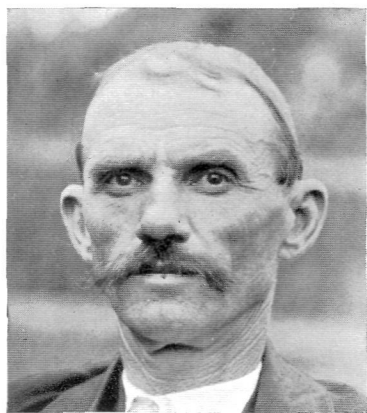
13. Kutassy Bálint, Nagyzerénd (Aradmegye).

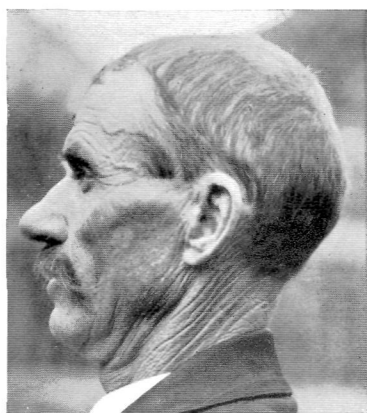
14

14. Kisvárdai István, Nagyzerénd (Aradmegye).

15

15. Must Mihály, Nagyzerénd (Aradmegye).

Sorszám	Termet	Egyén	%	Sorszám	Termet	Egyén	%
21.	168 cm.	91	5·92	32.	179 cm.	5	0·33
22.	169 "	88	5·73	33.	180 "	5	0·33
23.	170 "	81	5·27	34.	181 "	2	0·13
24.	171 "	44	2·86	35.	182 "	1	0·06
25.	172 "	57	3·71	36.	183 "	0	0·00
26.	173 "	42	2·73	37.	184 "	0	0·00
27.	174 "	34	2·21	38.	185 "	1	0·06
28.	175 "	32	2·08	39.	186 "	1	0·06
29.	176 "	19	1·24				
30.	177 "	15	0·98	Sorszám	Ing. szélesség	Egyén	%
31.	178 "	6	0·39	1—39.	148—186 cm.	1536	100·00

b) 6538 aradmegyei oláh katona eloszlása a termet egyes értékei szerint.
 Ingadozási szélesség = 125—191 cm.-ig = 67 egység.

Sorszám	Termet	Egyén	%	Sorszám	Termet	Egyén	%
1.	125 cm.	1	0·02	36.	160 cm.	339	5·18
2.	126 "	0	0·00	37.	161 "	349	5·33
3.	127 "	0	0·00	38.	162 "	397	6·07
4.	128 "	0	0·00	39.	163 "	424	6·48
5.	129 "	0	0·00	40.	164 "	433	6·62
6.	130 "	1	0·02	41.	165 "	494	7·55
7.	131 "	0	0·00	42.	166 "	418	6·39
8.	132 "	1	0·02	43.	167 "	402	6·15
9.	133 "	0	0·00	44.	168 "	338	5·17
10.	134 "	0	0·00	45.	169 "	309	4·72
11.	135 "	0	0·00	46.	170 "	318	4·86
12.	136 "	0	0·00	47.	171 "	222	3·39
13.	137 "	1	0·02	48.	172 "	207	3·16
14.	138 "	3	0·05	49.	173 "	151	2·31
15.	139 "	0	0·00	50.	174 "	113	1·73
16.	140 "	1	0·02	51.	175 "	95	1·45
17.	141 "	0	0·00	52.	176 "	62	0·95
18.	142 "	1	0·02	53.	177 "	45	0·69
19.	143 "	0	0·00	54.	178 "	45	0·69
20.	144 "	2	0·03	55.	179 "	23	0·35
21.	145 "	6	0·09	56.	180 "	15	0·23
22.	146 "	7	0·11	57.	181 "	9	0·14
23.	147 "	10	0·15	58.	182 "	5	0·08
24.	148 "	10	0·15	59.	183 "	6	0·09
25.	149 "	21	0·32	60.	184 "	4	0·06
26.	150 "	24	0·37	61.	185 "	3	0·05
27.	151 "	31	0·47	62.	186 "	1	0·02
28.	152 "	43	0·66	63.	187 "	1	0·02
29.	153 "	74	1·13	64.	188 "	1	0·02
30.	154 "	89	1·36	65.	189 "	0	0·00
31.	155 "	141	2·16	66.	190 "	0	0·00
32.	156 "	149	2·28	67.	191 "	1	0·02
33.	157 "	193	2·95				
34.	158 "	251	3·84	Sorszám	Ing. szélesség	Egyén	%
35.	159 "	248	3·79	1—67	125—191 cm.	6538	100·00

c) 843 aradmegyei német katona eloszlása a termet egyes értékei szerint.

Ingadozási szélesség — 150—187 cm.-ig — 38 egység.

Sorszám	Termet	Egyén	%	Sorszám	Termet	Egyén	%
1.	150 cm.	1	0·12	22.	171 cm.	39	4·63
2.	151 „	2	0·24	23.	172 „	46	5·46
3.	152 „	4	0·47	24.	173 „	27	3·20
4.	153 „	4	0·47	25.	174 „	17	2·02
5.	154 „	7	0·83	26.	175 „	28	3·32
6.	155 „	12	1·42	27.	176 „	12	1·42
7.	156 „	14	1·66	28.	177 „	7	0·83
8.	157 „	15	1·78	29.	178 „	5	0·59
9.	158 „	22	2·61	30.	179 „	7	0·83
10.	159 „	21	2·49	31.	180 „	10	1·19
11.	160 „	33	3·91	32.	181 „	0	0·00
12.	161 „	42	4·98	33.	182 „	1	0·12
13.	162 „	33	3·91	34.	183 „	1	0·12
14.	163 „	59	7·00	35.	184 „	0	0·00
15.	164 „	43	5·10	36.	185 „	0	0·00
16.	165 „	62	7·35	37.	186 „	1	0·12
17.	166 „	48	5·69	38.	187 „	1	0·12
18.	167 „	59	7·00				
19.	168 „	53	6·29	Sorszám	Ing. szélesség	Egyén	%
20.	169 „	58	6·88	1—38	150—187 cm.	843	99·98
21.	170 „	49	5·81				

Ha az 1536 magyar katonának a *Topinard*-féle séma termetcsoportjai szerint való eloszlását vizsgáljuk, a következő eredményt nyerjük:

a) Alacsony termetű ...	148·0—160·0 cm.-ig	— 325	egyen	— 21·17	%
b) Kisközepes termetű ...	160·1—165·0	„	— 460	„	— 29·96
c) Nagyközepes termetű	165·1—170·0	„	— 487	„	— 31·70
d) Magas termetű ...	170·1—180·0	„	— 259	„	— 16·86
e) Igen magas termetű	180·1—186·0	„	— 5	„	— 0·31
Összesen : ...	148·0—186·0 cm.-ig	— 1536	egyen	— 100·00	%

A jellemző tehát a középmagas termet, mely 61·66 %-nyi gyakoriságával egymaga felülmúlja a többi 3 csoportot együtt véve. A középtermeten belül a nagyközepes termetcsoport gyakorisága, melybe az arithmetikai középérték is esik, valamivel nagyobb, mint a kis közepes termetcsoporté. Aránylag nagy gyakoriságot mutat az alacsony termetcsoport is. Jóval kisebb már a magas termet gyakorisága, míg az igen magas termet 0·31% gyakoriságával már alig jöhet számításba. Az 1536 katonának termetcsoportok szerint való emez eloszlása nagyjában megegyezik a 85 felnőtt férfi eloszlásával, ami ismét a felnőtteken végzett vizsgálatok helyességét igazolja. Teljes megegyezésről itt természetesen szó sem lehet, mert hisz' a 21—23 éves katonák még nem érték el teljes kifejlődésüket. Ez az oka annak, hogy a katonáknál az

alacsony termetsoport a magas és igen magas termetsoport rovására nagyobb gyakoriságot tüntet fel.

Vizsgáljuk most az 1536 magyar katona termetét járások szerint, amint azt az alábbi összeállítás az arithmetikai középérték nagysága szerint növekvő sorrendben mutatja:

Járások :

1. Máriaradnai	8	egyén	termetének	arithm. középértéke	--	163·50	cm.
2. Eleki	250	„	„	„	„	--	163·95 „
3. Kisjenői	447	„	„	„	„	--	164·60 „
4. Borosjenői	83	„	„	„	„	--	164·87 „
5. Tornovai	40	„	„	„	„	--	165·08 „
6. Borossebesi	37	„	„	„	„	--	165·89 „
7. Pécskai	363	„	„	„	„	--	165·91 „
8. Aradi	187	„	„	„	„	--	166·34 „
9. Világosi	121	„	„	„	„	--	166·41 „

Összesen : 1536 egyén termetének arithm. középértéke -- 165·21 cm.

A nagyhalmági járás itt nem szerepel, mert 3 év alatt egyetlen magyar katona sem került belőle sorozás alá. Hasonlóképen elhagyhatjuk a máriaradnai járást is az esetek csekély száma miatt. Ha már most a többi 8 járásban a termet arithmetikai középértékeit összehasonlítjuk s figyelemmel vagyunk a földrajzi fekvésre is, a következő érdekes jelenséget észleljük. A legkisebb arithmetikai középértéket feltüntető eleki járás a megye északnyugati szélén fekszik. Tőle keletre a kisjenői és borosjenői járásban, még inkább délre s délkeletre a tornovai és borossebesi járásban a termet mindinkább növekszik s végül legnagyobb a megye déli részén fekvő pécskai, aradi és világosi járásokban. *A termet tehát egyrészt északról — délre s másrészt nyugatról — kelet felé haladva mindinkább növekszik. Különösen a termetnek északról délfelé való növekedése szembetűnő. A míg ugyanis a 3 északi (eleki, kisjenői, borosjenői) járásban 780 katona termetének arithmetikai középértéke 164·41 cm., addig 3 déli (pécskai, aradi, világosi) járásban a középérték 166·12 cm.* Ezzel egyúttal fényes beigazolást nyert a felnöttek termetének községek szerint való vizsgálatánál tett hasonló észleletünk. Érdekes, hogy a termetnek eme egyrészt délfelé, másrészt kelet felé való növekedése az egész nagy magyar Alföldre vonatkozólag is észlelhető.

Hogy az aradmegyei magyarság termetbeli kevertségéről tiszta képet alkothassunk magunknak, az alább következő táblázatban az 1536 katona termetadata alapján összeállítottam a termetnek az egyes községekre vonatkozó átlagos értékét az arithmetikai közép nagysága szerinti sorrendben. Azon községeket, hol egy községre 10-nél keve-

sebb egyén esett, a táblázatból kihagytam, mert az 5—6 egyén termetadata alapján számított arithmetikai középértéknek úgy sincs semmi megbízható értéke. Sőt a táblázatban közölt arithmetikai középértékek túlnyomó részének is az esetek csekély száma miatt csak megközelítő értéke van, mindamellett nagyobb számú adatok hiányában közlöm őket, mert némi felvilágosítással ezen adatok is szolgálnak.

IV. Táblázat.

Magyar katonák termete Aradmegyében községenként növekvő sorrendben.

Sorszám	Község és járás neve	Egyének száma	Termet (arithm. közép) cm.	Sorszám	Község és járás neve	Egyének száma	Termet (arithm. közép) cm.
1.	Vadász (kisjenői j.)	35	161·71	23.	Simonyifalva (kisjenői j.)	56	165·16
2.	Medgyeshodzás (eleki j.)	51	163·39	24.	Zimándújfalu (aradi j.)	23	165·22
3.	Feketegyarmat (kisjenői j.)	50	163·62	25.	Borosjenő (borosjenői j.)	34	165·29
4.	Talpas (kisjenői j.)	10	163·70	26.	Zimándköz (aradi j.)	22	165·35
5.	Elek (eleki j.)	18	163·78	27.	Almáskamarás (eleki j.)	12	166·00
6.	Medgyesegyháza (eleki j.)	67	163·82	28.	Magyarpécska (pécskai j.)	25	166·06
7.	Dezsőháza (tornovai j.)	23	163·83	29.	Ujszentanna (világosi j.)	13	166·15
8.	Ágya (kisjenői j.)	41	163·85	30.	N.-K.-Varjas (pécskai j.)	38	166·26
9.	Ottlaka (eleki j.)	14	163·86	31.	Ujvassánd (világosi j.)	42	166·29
10.	Gyulavarsánd (eleki j.)	23	163·91	32.	Fakert (aradi j.)	26	166·42
11.	Kisjenő (kisjenői j.)	22	163·98	33.	Gyorok (aradi j.)	30	166·43
12.	Forraynagyiratos (pécskai j.)	34	164·24	34.	Pankota (világosi j.)	29	166·48
13.	Nagykamarás (eleki j.)	80	164·38	35.	Borossebes (borossebesi j.)	22	166·77
14.	Galsa (világosi j.)	16	164·38	36.	Szentleányfalva (aradi j.)	48	166·83
15.	Nagyzerénd (kisjenői j.)	74	164·39	37.	Selénd (tornovai j.)	10	167·30
16.	Bélzerénd (kisjenői j.)	11	164·45	38.	Kürtös (aradi j.)	29	167·86
17.	Szemlek (pécskai j.)	23	164·52	39.	Seprűs (kisjenői j.)	10	167·90
18.	Kispereg (pécskai j.)	62	164·56	40.	Székudvar (kisjenői j.)	19	168·47
19.	Világos (világosi j.)	23	164·74	41.	Szapáryliget (kisjenői j.)	36	169·69
20.	Csermő (borosjenői j.)	28	164·79				
21.	Simánd (kisjenői j.)	32	164·97				
22.	Erdőhegy (kisjenői j.)	62	164·98				

Ha ezen táblázat adatain végig tekintünk, rögtön szemünkbe ötlük, hogy a termet községek szerint mily nagyon változik. Amíg pl. Vadász az arithm. középérték 161·71 cm., a kisközepes termet alsó határán áll, addig Székudvaron, Szapáryligeten a nagyközepes termet felső határán foglal helyet. A községek földrajzi fekvését is figyelemmel kísérve a termetnek dél felé és kelet felé való növekedését nagyjában itt is észlelhetjük, azonban megközelítőleg sem oly szabályszerűen, mint a termetnek járások szerint való vizsgálatánál láttuk. Annak oka, hogy a termet községenként ily nagy mértékben változik, részben az egyes községekre eső egyének csekély számában kereshető ugyan, főleg azonban abban rejlik, hogy így községenként vizsgálva a helyi változatok sokkal inkább előtérbe lépnek, mintha sok község egyéneit keverten vesszük vizsgálat alá. Ha azonban tudjuk, hogy a megye népé-

nek anthropologiai arculata a történelem folyamán mily sokféle változáson ment keresztül — a mint azt a bevezető részben láttuk — s ha tudjuk, hogy egy-egy községnek magyarsága mily sok felől összeverődött elemekből áll, úgy hogy nincs két községe a megyének, a mely ugyanazon elemeknek ugyanoly fokú keveredését tartalmazná, akkor csak nagyon természetesen fogjuk találni azt, hogy a rendkívül nagyfokú keveredésnek megfelelően a termet is és pedig úgy egyének, mint községek szerint mozaikszerűen változik. S éppen ez a rendkívül nagyfokú kevertség az oka annak, hogy az anthropologus csak a legfárasztóbb munka alapján tud valamelyes törvényszerűséget kimutatni, ha csak nem akar minden komolyabb alapot nélkülöző, de tetszetős következtetéseket vonni.

A fenti táblázat első felében ama községek foglalnak helyet, melyeknél a termet arithmetikai középértéke az átlagos középnél (165 cm.) kisebb, míg a második felében ama községek találhatók, melyekben az arithmetikai középérték az átlagos középnél nagyobb. Az előbbieket tehát kis közepes, az utóbbiak nagy közepes termetűek. Ha már most e két csoportba tartozó községeket figyelmesebben vizsgáljuk, azt vesszük észre, hogy az első csoportban főleg olyan községek vannak, melyekben ma a megye legtörzsökösebb magyarsága lakik, vagy a melyek a történelem bizonyossága szerint a legtöbb ősi tipust, vagy ősi vonást őrizték meg (pl. Vadász, Feketegyarmat, Ágya, Kisjenő, Nagykamarás, Nagyzerénd stb.) Ezzel szemben a táblázat második felében főleg ama községeket találjuk, melyeknek magyarsága csak nem rég telepedett be s a legtöbb idegen tipust olvasztotta magába. Ez által ismét igazolást nyert a felnöttek termetének községek szerint való vizsgálatánál tett amaz észleletünk, hogy *a megye magyarságának éppen a legtörzsökösebb része középnél alacsonyabb azaz kisközepes termetű.*

2. *Oláhok.* Az 1886—87—88. évi születésűek sorozási lajstromából összesen 6538 21—23 éves aradmegyei oláh katona termetadatához jutottam, kik között a legkisebb 125·0 cm., a legnagyobb pedig 191 cm. magas volt. A termet ingadozási szélessége tehát 67 méretegység, ami az esetek nagy számához képest is feltűnően nagy. *Az arithmetikai középérték 164·42 cm., amely érték a kisközepes termetcsoport felső határán foglal helyet.*

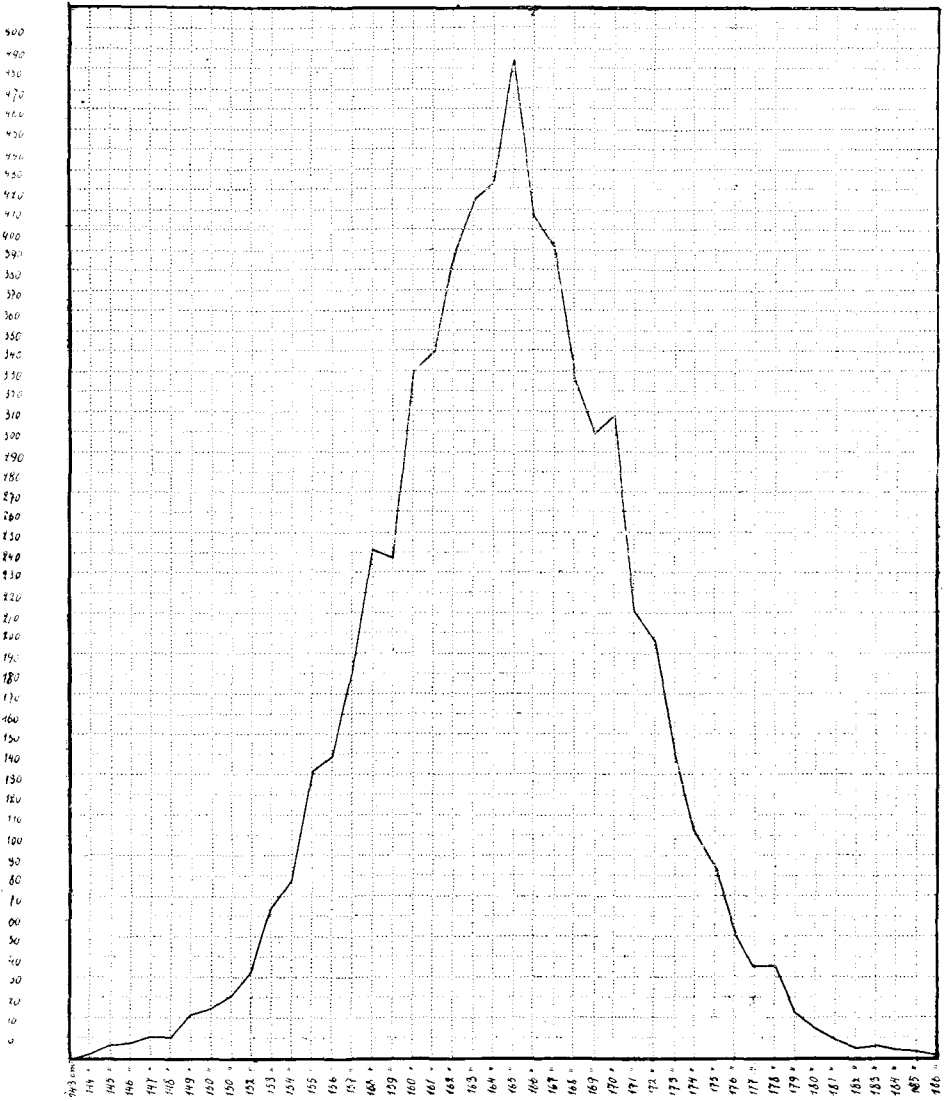
A saját vizsgálataim eredményét megerősítik Weisbach¹⁾ és Bernstein vizsgálatai is, akik szintén az enyémhez közel eső arithmetikai középértékhez jutottak. Weisbach ugyanis 26 erdélyi oláh katonánál saját merései alapján a termet középértékét 164·30 cm.-nek találta; Bern-

1) Dr. A. Weisbach: *Körpermessungen verschiedener Menschenrassen.* Berlin, 1878. S. 238.

stein pedig 356 oláh katonánál 163·50 cm.-ben állapította meg a termet középértékét. *Kőrösi* a sorozási jegyzőkönyvek termetadatait használta fel s 880 oláh katonánál 163·07 cm.-t nyert arithmetikai középértékül.¹⁾ Ezen középérték kisebb ugyan úgy a saját, mint *Weisbach* és *Bernstein* középértékénél, a különbség azonban igen csekély s abban leli magyarázatát, hogy míg az én adataim a 21—23 éves korra, *Kőrösi* adatai a 19—22 éves korra vonatkoznak.

A 6538 oláh katona eloszlását a termet egyes méretértékei szerint a 137-ik lapon levő táblázat b) részében állítottam össze. Szembeötlő itt elsősorban a rendkívül nagy ingadozási szélesség, ami a termet nagyfokú kevertségének a jele. Különösen nevezetes a 145 cm.-nél alacsonyabb termetű egyéneknek 11 esetben való előfordulása. Ily rendkívül alacsony termetet a magyar katonáknál egyetlen esetben sem észleltünk. Ezek egy része már határozottan a törpe termetűekhez számítható. A hegyvidéki és Maros menti oláhok között különösen gyakran lehet látni ilyen törpe termetű, többnyire idiota, degenerált egyéneket. Ezzel szemben rendkívül magas termetű (190 cm. körül) egyének is előfordulnak az oláhok között, amint azt a 137-ik lapon mellékelt termetsor is igazolja. A 125 cm. minimális és 191 cm. maximális termetértéktől kiindulva s a termetsor közepe felé haladva az egyes méretértékek gyakorisága mindinkább növekszik és pedig sokkal szabályosabban, mint pl. az 1536 magyar katona termetsoránál láttuk, míg végül a 165 cm. termetértéknél 494 esettel (7·55%) a gyakoriság tetőfokát éri el. Ezt mutatja a 143-ik lapon közölt termetgörbe szabályosabb alakja is.²⁾ A gyakoriság szabályosabb centripetális irányú növekedése s ennek megfelelően a görbe szabályosabb alakja nyilvánvalóan az esetek nagy számában rejlik, amikor is az egyes változatok jobban összeolvadnak. Érdekes, hogy az esetek eme nagy száma s a termetsor és görbe szabályosabb volta dacára is megkülönböztethető 3 olyan termetérték, mely a többihez képest nagyobb gyakoriságot tüntet fel, aminő a 158, 165 és 170 cm. termetértékek. Ezen észleletnek fontosságát különösen emeli az, hogy a felnőtt oláhok termetsoránál is 3 ilyen nagyobb gyakoriságot mutató termetértéket észleltünk. S hogy ezen nagyobb gyakorisággal bíró termetértékek körül nagy valószínűség szerint egy-egy csoport, típus központját kereshetjük — legalább a termetet illetőleg — arra abból következtethetünk, hogy a nagyobb gyakoriság illetve a görbe erősebb felemelkedése 2 esetben úgy a fel-

1) Orvosi Hetilap. XXIV. évf. 1880. 1. sz. 17—18. old. és Paul Hunfalvy: Die Ungern oder Magyaren. Wien. 1881. S. 253. — 2) Hely szűke miatt a termetsornak 125—143 cm.-ig és 187—191 cm.-ig terjedő minimális és maximális értékeit a görbében elhagytam, annál is inkább, mert ezen termetértékek nagy része egyáltalán elő sem fordul, vagy ha előfordul is, csak egyetlen eset által van képviselve.

9. ábra. 6538 oláh katona termetgörbéje.

nőtteknél, mint a katonáknál ugyanazon termetértékre esik (ld. 165, 170 cm. méretértékeket). Nagy kár, hogy a katonáknak a 3 korosztály szerinti termetadatait keverve, a korosztály megjelölése nélkül kaptam kézhez. Nagyon érdekes lett volna ugyanis azt vizsgálnunk s épen ez döntötte volna el fenti észleletünk helyességét vagy helytelenségét, hogy mindhárom korosztály külön véve milyen termetstort és termetgörbét tüntet fel.

A *Topinard*-féle séma termetcsoportjai szerint a 6538 oláh katona a következőképpen oszlik el:

a) Alacsony termetű ...	—160·0 cm.-ig =	1647	egyén =	25·21 ⁰ / ₀	} = 59·34 ⁰ / ₀
b) Kisközepes termetű ...	160·1—165·0	„	= 2097	„ = 32·05	
c) Nagyközepes termetű	165·1—170·0	„	= 1785	„ = 27·29	
d) Magas termetű ...	170·1—180·0	„	= 978	„ = 14·95	
e) Igen magas termetű ...	180·1—191·0	„	= 31	„ = 0·50	
Összesen ...	...	...	6538	egyén = 100·00 ⁰ / ₀	

Az oláh katonák között tehát a rendkívül alacsony (törpe) termettől az igen magas termetig mindenféle termetű egyének előfordulnak. Az *uralkodó mégis a közép termet (59·34⁰/₀)*. A középtermeten belül a kisközepes termetcsoport, melybe az arithm. közép (164·42 cm.) is tartozik gyakoriság tekintetében felülmúlja a nagyközepes termetcsoportot. Feltűnő azután az alacsony termetcsoport nagy gyakorisága (25·21⁰/₀), melyben bentfoglaltatnak az igen alacsony s törpe termetű egyének is. Ezzel szemben a magas termet már jóval kisebb gyakoriságot (14·95⁰/₀) mutat, míg végül az igen magas termet gyakorisága (0·50⁰/₀) elenyészően csekély.

Ha a katonáknak és felnőtt oláhoknak (ld. 127—128 old.) a *Topinard*-féle séma termetcsoportjai szerint való eloszlását összehasonlítjuk, bizonyos ellentétet fogunk észlelni, amely az alacsony és magas termet gyakoriságában válik legszembetűnőbbé. Amíg ugyanis a felnőtteknél az alacsony termet egyáltalában elő sem fordult, a katonáknál 25·21⁰/₀ által van képviselve; s amíg a magas termetcsoport a felnőtteknél 54·54⁰/₀ illetve 46·67⁰/₀ gyakoriságot mutatott, addig a katonáknál csak 14·95⁰/₀-ban fordul elő. Ezen ellentétnek egyik főoka kétségkívül abban keresendő, hogy a 21—23 éves katonáknál a termet még távolról sem érte el ama fejlettségét, amely a felnőtteknél található. Másrészt a felnőtt oláhok termetére vonatkozó adatok a vizsgált egyének csekély száma (11 egyén) miatt megközelítő értékűeknek sem tekinthetők. Az alacsony és magas termetcsoportok gyakoriságában észlelt emez ellentét különben összhangzásban áll az oláh katonák és felnőttek termetének arithmetikai középérték szerint való nagy különbségével. Amíg ugyanis a 6538 21—23 éves oláh katona termetének arithm. középértéke 164·42 cm., addig az általam megmért 11 oláh férfinél 168·95 cm. volt az arithmetikai közép, sőt ha az általam mért 11 oláh férfi termetadatát egyesítem *Lenhossék* 19 oláh férfijének termetadatával, középértékül 169·74 cm.-t nyerünk. A *Quetelet*-féle növési szabály szerint pedig a felnőtt oláhok átlagos termetének a 6538 katona termetadata alapján számítva körülbelül 166·42 cm.-nek kellene lennie, melynél a 30 oláh férfi termetének arithmetikai középértéke 3·32 cm.-el nagyobb. Az oláh katonák termetadatai alapján számított felnőttkori termetértéknek a 30

VI. Tábla. Magyarok : Nagyzeréendről és Bélzeréendről.

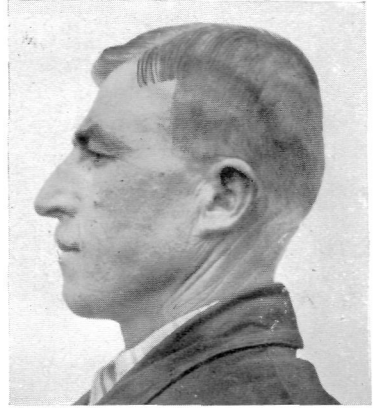
16

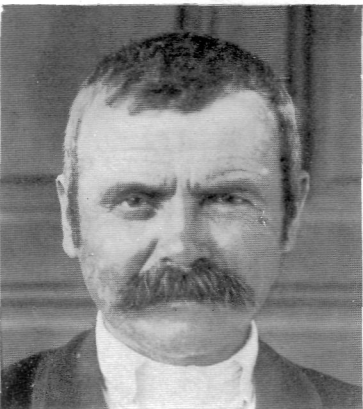
16. Sándor Mihály, Nagyzerénd (Aradmegye).

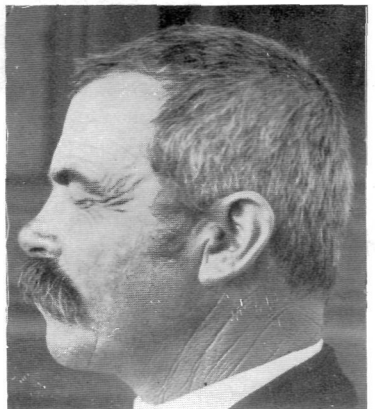
17

17. Szatmári Lajos, Nagyzerénd (Aradmegye).

18

18. Puskás Ferencz, Bélzerénd (Aradmegye).

felnőtt férfi termetének arithmetikai középértékétől való eme nagyfokú eltérése (3·32 cm.) már aligha magyarázható meg teljesen az esetek csekély számával. Nagy valószínűség szerint egy másik tényező is szerepel itt, nevezetesen a faj befolyása.

Vizsgáljuk most a 6538 oláh katona termetét járások szerint, amint az az arithmetikai középérték nagysága szerinti sorrendben itt következik :

1. Borosjenői járás	770 katona term. arithm. középért.	= 163·41 cm.
2. Nagyhalmágyi járás	538 " " " "	= 163·55 "
3. Kisjenői járás	837 " " " "	= 163·59 "
4. Eleki járás	346 " " " "	= 163·84 "
5. Borossebesi járás	955 " " " "	= 164·28 "
6. Tornovai járás	647 " " " "	= 164·64 "
7. Magyarpécskai járás	273 " " " "	= 164·73 "
8. Máriaradnai járás	808 " " " "	= 164·81 "
9. Világosi járás	750 " " " "	= 165·00 "
10. Aradi járás	614 " " " "	= 166·51 "

Összesen 6538 katona term. arithm. középért. = 164·42 cm.

Ezen összeállításból azt látjuk, hogy a termet az oláh katonáknál is nagyon változik járások szerint és pedig csaknem teljesen ugyanazon határok között, mint a magyaroknál (163·50—166·41 cm.) Ha azonban a termetnek az egyes járásokra vonatkozólag kiszámított arithm. középértékét a járások földrajzi fekvésének figyelembe vételével vizsgáljuk, igen érdekes észlelethez jutunk. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy a legkisebb termet középértéket feltüntető borosjenői és nagyhalmágyi járások a megye északkeleti szélén fekszenek. Tőlük nyugatra a kisjenői és eleki járásban a termet kissé növekedik. Még nagyobb fokú a termet növekedése a délebbre fekvő borossebesi s ettől nyugatra és délre a tornovai valamint a magyarpécskai járásban. Legnagyobb a termet a megye déli szélén fekvő máriaradnai járásban, valamint ettől nyugatra a világosi és aradi járásokban. *Az oláhoknál tehát a termetnek két irányban való növekedése észlelhető u. m. északról—dél felé s keletről—nyugat felé.*

A termet eme két irányú növekedése még szembetűnőbb lesz, ha az északi járásokat a déli járásokkal s a keleti járásokat a nyugati járásokkal hasonlítjuk össze. A míg ugyanis az 5 északi járásban (eleki, kisjenői, borosjenői, borossebesi, nagyhalmágyi) 3446 oláh katona termete középértékben 163·76 cm., addig az 5 déli járásban (pécskai, aradi, világosi, tornovai, máriaradnai) 3092 oláh katona termetének arithmetikai középértéke 165·15 cm. Hasonlóképen amíg 3 keleti járásban (nagyhalmágyi, borossebesi, máriaradnai) 2301 katona termetének középértéke 164·29 cm., addig 3 nyugati járásban (eleki, aradi, pécskai) 1233 kato-

nánál a középérték 165·36 cm. Ebből tehát az is kitűnik, *hogy észak-déli irányban a növekedés nagyobb fokú, mint kelet-nyugati irányban.* A 3 keleti járás egyuttal — mint tudjuk — csaknem tiszta hegyvidék, a 3 nyugati járás pedig tiszta alföld, ezért azt is mondhatjuk, hogy a *hegyvidéki oláhság alacsonyabb, míg az alföldi magasabb természetű.* De mindez természetesen csak nagy általánosságban áll.

Hogy már most a termet eme két irányú növekedésének mi a tulajdonképeni oka, illetve okai, arra vonatkozólag biztosabb támpontjaink még nincsenek. Mindenesetre nagyon érdekes az, hogy míg az észak-déli irányú növekedés meg van a magyarságnál is, addig a kelet-nyugati irányú növekedéssel szemben a magyar katonáknál épen ellenkezőleg a termetnek nyugatról kelet felé való növekedését észleltük. *A termet északról-délfelé való növekedésének egyik oka az oláhoknál is, mint a magyaroknál nagy valószínűséggel a szláv, főleg délszláv (szerb) elemeknek beolvadásában keresendő.* Még kevésbé tudunk ma még felvilágosítást adni a két fajta (magyar és oláh) nyugat-kelet, illetve kelet-nyugati irányban való növekedéséről. Ha azonban a két fajta elterjedését is figyelembe vesszük, némi támpontot mégis nyerhetünk. Tudjuk azt, hogy a magyarságnak legtisztább, legtörzsökösebb része a megye északnyugati részén él, míg keletre és délre részint a sokféle telepítés, részint az oláhokkal való érintkezés miatt a magyarság sokkal kevertebb. Ezzel összhangzásban a termet is a nagyobb keveredés helye felé mindinkább növekszik. Hasonlót tapasztalunk az oláhoknál. Legkevésbé keveredett az oláhság a megye északkeleti és keleti hegyes részén, hol a termet tényleg a legkisebb; innen az alföld felé haladva mindinkább keveredett a magyarsággal s ennek megfelelően a termet is mindinkább növekszik. *Úgy látszik tehát, hogy mindkét fajtánál legkisebb a termet ott, ahol legkevésbé keverten, elszigetelten él, míg a nagyobb keveredés helye felé a termet mindinkább növekszik. Persze e mellett úgy a magyarságnál, mint az oláhságnál egyéb okok is szerepelhettek s nagy valószínűséggel szerepeltek is.*

Az oláh katonák termetének befejezéséül a 147-ik lapon levő táblázatban összeállítottam a termetnek községek szerint való változását az arithmetikai közép nagysága szerint növekvő sorrendben. Hogy a táblázat adatai megbízhatóbbak legyenek, ama községeket melyekre 15-nél kevesebb egyén esett, mind elhagytam.

Elég egy pillantást vetnünk ezen táblázat adataira, hogy az oláhság termetbeli kevertségéről meggyőződünk. A községek nagyszáma s a termetnek községek szerint való nagy változatossága miatt itt még nehezebb valamelyes törvényszerűséget kimutatni, mint a magyarságnál. Ha azonban figyelmesebben vizsgáljuk a községek földrajzi helyzetét, azt tapasztaljuk, hogy a táblázat elején főleg oly községek találhatók,

melyek a megye északi és keleti részén fekszenek, míg a táblázat vége felé levő községek legnagyobb részt a megye déli és nyugati részén foglalnak helyet. Vagyis a természetnek keletről nyugatra s főleg északról délfelé való növekedése községek szerint is kimutatható, bár távolról sem oly szabályszerűen, mint az egyes járásoknál láttuk. Nem kevésbé fontos az is, hogy a 133 község közül 96-ban, azaz $\frac{2}{3}$ -adban a termet arithmetikai középértéke az átlagos középnél (165 cm.) kisebb. Ez azt bizonyítja, hogy a 21—23 éves oláh férfiak átlag a középnél alacsonyabb termetűek s körülbelül csak $\frac{1}{3}$ -ad része az, mely a középnél magasabb.

V. Táblázat.

Oláh katonák termete Aradmegyében községenként növekvő sorrendben.

Sor- szám	Község és járás neve	Egyének száma	Termet (arithm. közép)
1.	Szír (nagyhalmágyi j.)	40	160.44 cm.
2.	Hosszúsor (nagyhalmágyi j.)	16	161.00 "
3.	Monyoró (borosjenői j.)	19	161.11 "
4.	Somoskeszi (borosjenői j.)	56	161.36 "
5.	Zarándpatak (borossebesi j.)	16	161.50 "
6.	Tiszafalva (nagyhalmágyi j.)	22	161.91 "
7.	Bogyafalva (nagyhalmágyi j.)	17	162.06 "
8.	Gyulavarsánd (eleki j.)	56	162.13 "
9.	Kisrona (borossebesi j.)	19	162.21 "
10.	Nadab (kisjenői j.)	54	162.46 "
11.	Koroknya (borossebesi j.)	30	162.53 "
12.	Madársák (borossebesi j.)	20	162.55 "
13.	Gósd (borossebesi j.)	16	162.56 "
14.	Torjás (máriaradnai j.)	18	162.56 "
15.	Zarándbánya (nagyhalmágyi j.)	22	162.77 "
16.	Sikula (borosjenői j.)	119	162.81 "
17.	Holdmézes (borossebesi j.)	22	162.95 "
18.	Borosjenő (borosjenői j.)	118	162.97 "
19.	Szinte (kisjenői j.)	66	163.00 "
20.	Csigérszőlős (borosjenői j.)	69	163.00 "
21.	Borosrósa (borossebesi j.)	23	163.00 "
22.	Ácsfalva (nagyhalmágyi j.)	17	163.00 "
23.	Rosztocs (nagyhalmágyi j.)	18	163.00 "
24.	Bonczafalva (borossebesi j.)	30	163.03 "
25.	Muszka (világosi j.)	33	163.09 "
26.	Alsóbarakony (borosjenői j.)	41	163.10 "
27.	Kertes (borossebesi j.)	25	163.12 "
28.	Szelezsény (borossebesi j.)	18	163.17 "
29.	Alménes (tornovai j.)	23	163.17 "
30.	Tözmiske (kisjenői j.)	62	163.18 "
31.	Ottlaka (eleki j.)	102	163.25 "

Sor- szám	Község és járás neve	Egyének száma	Termet (arithm. közép)
32.	Apáti (borosjenői j.)	81	163·26 cm.
33.	Seprős (kisjenői j.)	86	163·32 "
34.	Talács (nagyhalmágyi j.)	19	163·32 "
35.	Zaránd (kisjenői j.)	73	163·33 "
36.	Rósa (máriaradnai j.)	43	163·40 "
37.	Csigergyarmata (borosjenői j.)	33	163·42 "
38.	Kalodva (máriaradnai j.)	23	163·48 "
39.	Pajzs (borossebesi j.)	22	163·50 "
40.	Selénd (tornovai j.)	23	163·52 "
41.	Feltót (tornovai j.)	49	163·57 "
42.	Ácsva (nagyhalmágyi j.)	31	163·65 "
43.	Honczér (borossebesi j.)	22	163·68 "
44.	Szineke (kisjenői j.)	32	163·69 "
45.	Simánd (kisjenői j.)	102	163·75 "
46.	Ópálos (máriaradnai j.)	66	163·76 "
47.	Elek (eleki j.)	33	163·78 "
48.	Székudvar (kisjenői j.)	140	163·82 "
49.	Szemlak (magyarpécskai j.)	62	163·87 "
50.	Borossebes (borossebesi j.)	32	163·88 "
51.	Galsa (világosi j.)	73	163·95 "
52.	Nagyhalmágy (nagyhalmágyi j.)	24	163·96 "
53.	Doroszlófalva (tornovai j.)	57	163·98 "
54.	Talpas (kisjenői j.)	49	164·02 "
55.	Zarándnádas (tornovai j.)	82	164·06 "
56.	Máriaradna (máriaradnai j.)	37	164·08 "
57.	Keszend (borossebesi j.)	38	164·08 "
58.	Ószentanna (világosi j.)	121	164·09 "
59.	Óvarsánd (világosi j.)	33	164·09 "
60.	Peleskefalva (nagyhalmágyi j.)	19	164·11 "
61.	Erdőskerek (világosi j.)	64	164·11 "
62.	Irtásfalva (nagyhalmágyi j.)	25	164·12 "
63.	Barza (borosjenői j.)	22	164·14 "
64.	Dud (tornovai j.)	51	164·14 "
65.	Marosborsa (máriaradnai j.)	37	164·19 "
66.	Marossalatna (máriaradnai j.)	19	164·21 "
67.	Repszeg (borosjenői j.)	38	164·21 "
68.	Áldófalva (borosjenői j.)	20	164·25 "
69.	Marót (borosjenői j.)	60	164·27 "
70.	Körösbökény (borossebesi j.)	77	164·30 "
71.	Décse (borossebesi j.)	38	164·34 "
72.	Köröscsente (kisjenői j.)	41	164·39 "
73.	Maroshollod (máriaradnai j.)	30	164·43 "
74.	Sikló (eleki j.)	119	164·44 "
75.	Csermő (borosjenői j.)	44	164·52 "
76.	Parázs (borossebesi j.)	25	164·52 "
77.	Garba (borosjenői j.)	63	164·54 "
78.	Kisjenő (kisjenői j.)	30	164·57 "

Sor- szám	Község és járás neve	Egyének száma	Termet (arithm. közép)
79.	Apatelek (borosjenői j.)	25	164·60 cm.
80.	Konop (máriaradnai j.)	26	164·62 "
81.	Kishalmagy (nagyhalmági j.)	37	164·62 "
82.	Dézna (borossebesi j.)	28	164·64 "
83.	Mikoszalatna (borossebesi j.)	17	164·65 "
84.	Kerülős (kisjenői j.)	79	164·66 "
85.	Felménés (tornovai j.)	30	164·67 "
86.	Köved (tornovai j.)	24	164·67 "
87.	Jószáshely (borossebesi j.)	33	164·79 "
88.	Kőkaró (borossebesi j.)	19	164·79 "
89.	Soborsin (máriaradnai j.)	26	164·81 "
90.	Bokszeg (borosjenői j.)	62	164·82 "
91.	Rékes (borossebesi j.)	22	164·82 "
92.	Vidra (nagyhalmági j.)	17	164·82 "
93.	Oborsó (máriaradnai j.)	16	164·88 "
94.	Vojkaháza (nagyhalmági j.)	17	164·94 "
95.	Kurtakér (tornovai j.)	58	164·97 "
96.	Pankota (világosi j.)	52	164·98 "
97.	Pernyefalva (máriaradnai j.)	20	165·05 "
98.	Ópécska (magyarpécskai j.)	199	165·08 "
99.	Páfrányos (nagyhalmági j.)	25	165·08 "
100.	Bozósó (borossebesi j.)	23	165·09 "
101.	Marospetres (máriaradnai j.)	39	165·13 "
102.	Ménés (máriaradnai j.)	37	165·14 "
103.	Almásreges (tornovai j.)	107	165·18 "
104.	Tornova (tornovai j.)	85	165·25 "
105.	Kovási (világosi j.)	128	165·34 "
106.	Kismaglod (nagyhalmági j.)	16	165·38 "
107.	Körösfényes (borossebesi j.)	18	165·44 "
108.	Vészalja (borossebesi j.)	17	165·53 "
109.	Gyulató (máriaradnai j.)	20	165·65 "
110.	Székesaranyág (tornovai j.)	28	165·68 "
111.	Solyosvár (máriaradnai j.)	38	165·74 "
112.	Mikelaka (aradi j.)	43	165·78 "
113.	Odvas (máriaradnai j.)	26	165·81 "
114.	Halmágycsúcs (nagyhalmági j.)	21	165·81 "
115.	Zarándhódos (tornovai j.)	17	165·88 "
116.	Nagypél (eleki j.)	37	166·00 "
117.	Magyarád (világosi j.)	82	166·00 "
118.	Farkasháza (máriaradnai j.)	30	166·00 "
119.	Mácsa (aradi j.)	85	166·18 "
120.	Háromalmás (borossebesi j.)	79	166·25 "
121.	Tótvár (máriaradnai j.)	31	166·32 "
122.	Aradkövi (aradi j.)	74	166·39 "
123.	Világos (világosi j.)	163	166·42 "
124.	Kürtös (aradi j.)	191	166·45 "
125.	Alcsil (borossebesi j.)	29	166·62 "

Sor- szám	Község és járás neve	Egyének száma	Termet (arithm. közép)
126.	Szabadhely (aradi j.)	84	166·87 cm.
127.	Maroscsicsér (aradi j.)	27	166·96 „
128.	Garassa (máriaradnai j.)	28	167·14 „
129.	Iltó (máriaradnai j.)	22	167·50 „
130.	Alsódombro (máriaradnai j.)	33	167·70 „
131.	Alsóköves (máriaradnai j.)	21	167·76 „
132.	Mondorlak (aradi j.)	44	168·27 „
133.	Maroskaproncza (máriaradnai j.)	19	169·05 „

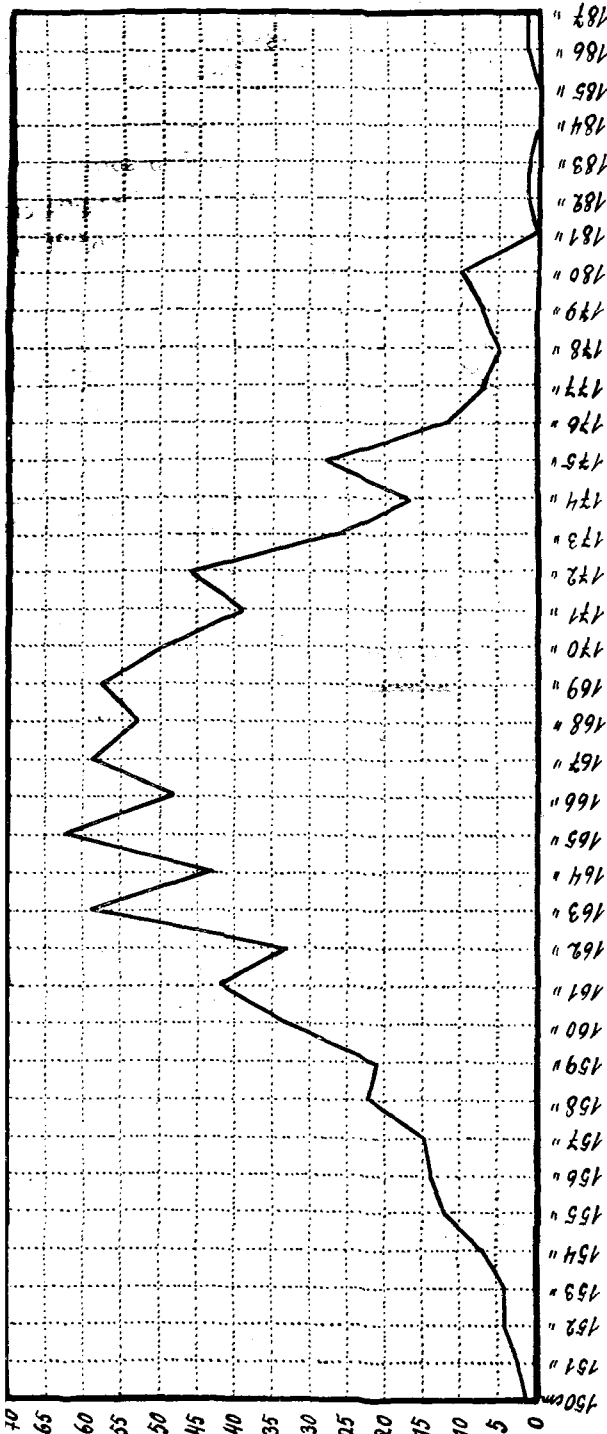
3. *Németek.* 843 aradmegyei német katonánál a termet 150—187 cm. határértékek között változott. A termet ingadozási szélessége tehát jóval kisebb, mint az oláhoknál volt. A 843 német katona termetének arithm. középértéke 166·37 cm., amely érték a nagyközepes termetcsoportba tartozik.¹⁾ A német katonáknak a termet egyes méretértékei szerint, való eloszlása — amint azt a 138-ik lapon levő III. táblázat c) részében láthatjuk — annyira szeszélyes, hogy abból biztosabb törvényszerűséget kimutatni nem lehet. Az eseteknek termetértékek szerint való eme szeszélyes eloszlása s különösen az, hogy a termetesorozatnak 8 olyan méretértéke van (ld. 161, 163, 165, 167, 169, 172, 175, 180 cm. termetértékeket), mely az előtte és utána levő méretértékhez képest nagyobb gyakoriságot mutat, arra figyelmeztet, hogy az aradmegyei némettség is kevert, legalább termet tekintetében, amint azt a 151. oldalon mellékelte termetgörbe zezgugos alakja is világosan igazolja.

843 német katona a *Topinard*-féle séma termetcsoportjai szerint a következőképen oszlik el:

a) Alacsony termetű ...	150·0—160·0 cm.-ig	= 135	egyén	= 16·00%	} = 60·01%
b) Kisközepes termetű ...	160·1—165·0	= 239	„	= 28·34 „	
c) Nagyközepes termetű ...	165·1—170·0	= 267	„	= 31·67 „	
d) Magas termetű ...	170·1—180·0	= 198	„	= 23·49 „	
e) Igen magas termetű ...	180·1—187·0	= 4	„	= 0·48 „	
Összesen ...	150·0—187·0 cm.-ig	= 843	egyén	= 99·98%	

A 21—23 éves aradmegyei német férfiak között tehát az alacsony termettől az igen magas termetig mindenféle termetű egyének előfordulnak.

¹⁾ Körösi (ld. Orvosi Hetilap XXIV. évf. 1880. 1. sz. 17—18. old.) 1900 19 éves német katonánál a termet arithmetikai középértékét 164·22 cm.-ben állapította meg; Scheiber pedig a 20 éves német katonák átlagos termetéül 164·6 cm.-et nyert (ld. Untersuch. ü. d. mittleren Wuchs der Menschen in Ungarn. Arch. f. Anthrop. Bd. XIII. H. 3. 1881. S. 233—267), mely adatok látszólag eltérnek az általam megállapított középértékétől. Ha azonban Körösi és Scheiber adatait is a 22 éves korra számítjuk át, eredményül 166·2 cm.-t illetve 166·7 cm.-t nyerünk, amely adatok már igen közel állnak az általam megállapított arithm. középértékhez.

10. ábra. 843 aradmegeyi német katoná termetgörbéje.

A legjellemzőbb mégis a középtermet $60\cdot01\%$ gyakorisággal s ezen belül a nagyközepes termetcsoport, melybe az arithm. középérték is tartozik. Nagy gyakoriságot mutat e mellett a magas termet is. Jóval kisebb már az alacsony termet gyakorisága, az igen magas termet pedig csak $0\cdot48\%$ -ban fordul elő.

Az egyöntetűség kedvéért a német katonáknál is összeállítottam a termet arithmetikai középértékeit járássok és községek szerint, amint az alább következik. Ezen összeállításokból azonban csak arról győződünk meg, hogy noha az aradmegeyi némettség 21—23 éves korban általában nagyközepes termetű, mindamelllett a termet úgy jár-

sok, mint községek szerint nagyon változó, ami a legszorosabb összefüggésben áll az aradmegyei németiség kevertségével, amely azonban ezen adatok szerint is jóval kisebb, mint akár a magyarságnál, akár az oláhságnál.

Német katonák termete Aradmegyében, járásonként növekvő sorrendben :

1. Magyarpécskai j.	51	katon	termetének	arithm. középért.	= 164·94	cm.
2. Kisjenői járás	23	"	"	"	= 165·26	"
3. Borosjenői járás	2	"	"	"	= 165·50	"
4. Tornovai járás	3	"	"	"	= 166·00	"
5. Eleki járás	273	"	"	"	= 166·11	"
6. Világosi járás	262	"	"	"	= 166·68	"
7. Aradi járás	210	"	"	"	= 166·68	"
8. Máriaradnai járás	15	"	"	"	= 167·60	"
9. Borossebesi járás	4	"	"	"	= 168·25	"

Összesen 843 katon

VI. Táblázat.

Német katonák termete Aradmegyében községenként növekvő sorrendben.

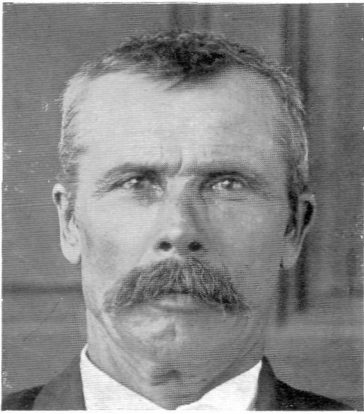
Sor- szám	Község és járás neve	Egyének száma	Termet (arith. közép.)
1.	Szemlak (pécskai j.)	51	164·94 cm.
2.	Galsa (világosi j.)	5	164·80 "
3.	Ujpanád (aradi j.)	48	165·17 "
4.	Zsigmondháza (aradi j.)	9	165·44 "
5.	Almáskamarás (eleki j.)	62	165·47 "
6.	Szentmárton (eleki j.)	87	165·62 "
7.	Ószentanna (világosi j.)	51	166·14 "
8.	Világos (világosi j.)	28	166·18 "
9.	Elek (eleki j.)	117	166·60 "
10.	Ujszentanna (világosi j.)	136	166·88 "
11.	Óthalom (aradi j.)	105	167·14 "
12.	Pankota (világosi j.)	39	167·54 "
13.	Fakert (aradi j.)	23	167·96 "
14.	Mácsa (aradi j.)	14	168·44 "

Hasonlitsuk most össze az arithmetikai középértékek alapján a magyar, oláh, és német katonák termetét.

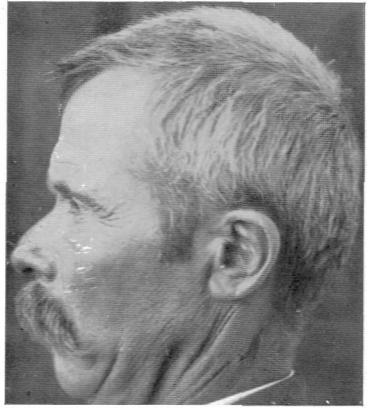
1.	6538 oláh	katon	termetének	arithm. középértéke	= 164·42	cm.
2.	1536 magyar	"	"	"	= 165·21	"
3.	843 német	"	"	"	= 166·37	"

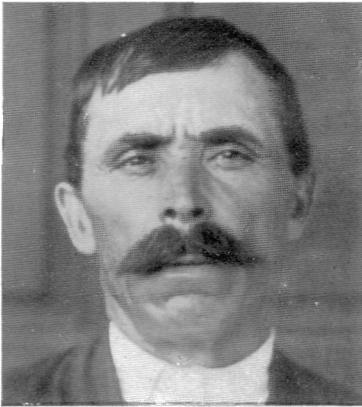
VII. Tábla. Magyarok : Bélzeréendről.

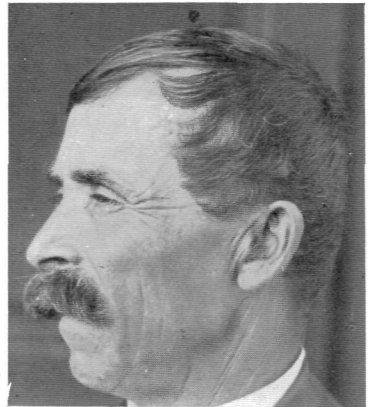
19

19. N. Ilyés József, Bélzerénd (Aradmegye).

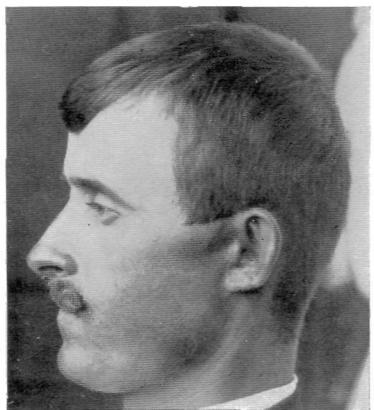
20

20. Must József, Bélzerénd (Aradmegye).

21

21. Must Lajos, Bélzerénd (Aradmegye).

A három nemzetiség közül tehát 21—23 éves korban legkisebb az oláh s legnagyobb a német, míg a magyar a kettő között középhelyet foglal el. Hangsúlyozom azonban, hogy ez csak a 21—23 éves korra vonatkozik. A felnőttek vizsgálatánál ezzel szemben azt észleltük, hogy a magyarok a legkisebb, a németek pedig a legnagyobb átlagos termetet tüntették fel s az oláhok a kettő között középhelyet foglaltak el. Ugy látszik tehát, hogy a 3 nemzetiségnek egymáshoz való termetbeli viszonya az életkorral változik. 21—23 éves korban a magyarok még nagyobbak az oláhoknál, később azonban az oláhok túlszárnyalják a magyarokat. Mindkét esetben legnagyobb azonban a németek termete. E kérdésre vonatkozólag még részletesebb adatokat fogunk nyerni az iskolás gyermekek termetének vizsgálatánál.

Most még csak azt említem meg, hogy 14 tót katonánál 162·64 cm., 22 zsidó katonánál pedig 165·59 cm. volt a termet arithmetikai középértéke.

c) Iskolás gyermekek termete.

Az iskolás gyermekek termetének meghatározását a tanfelügyelőség szíves támogatása folytán az egyes iskolák tanítói végezték. A termet mérése ugyanis oly könnyű, hogy azt egy kis utasítással a laikus is könnyen végezheti. Kétségtelen ugyan, hogy ily módon a mérések nem oly pontosak, mintha szakember végezte volna azokat s hibák is könnyebben csúszhatnak be. Ezt azonban pótolja az esetek nagy száma, úgy hogy az esetleges kisebb hibák dacára is több ezer gyermek termetadatánál igen fontos eredményekhez juthatunk. A lényegesebb hibákat különben a szakember úgy is rögtön észreveszi. Ily módon sikerült a 3 nemzetiségre vonatkozólag körülbelül 13.000 fiú és leánygyermek termetadatához jutnom, a mint azt részletesen munkám elején felsoroltam.

Aradmegye 16 magyar községéből és Arad városából 3711 fiú és 3120 leánygyermek termetadatai alapján a magyarságra vonatkozó vizsgálataim legfőbb eredményeit a 154-ik oldalon közölt táblázatban állítottam össze.

Az első rovat az életévet tünteti fel 6—21 évig. A 2-ik és 4-ik rovatban 3711 fiú, illetve 3120 leány eloszlását találjuk az egyes életévek szerint; a 3-ik és 5-ik rovat pedig az ezeknek megfelelő termetet tünteti fel arithmetikai középértékben. Ezen rovatok adatainak összehasonlításából azt látjuk, hogy a termet úgy a fiúknál, mint a leányoknál az életév szerint fokozatosan növekszik, noha különböző intenzitással. A fiúk és leányok termetének egymáshoz való viszonyára a 6-ik rovat vet érdekes világot. E rovat ugyanis a fiúk és leányok termete között levő abszolút különbséget mutatja. A + jelnél a fiúk, a — jel-

nél a leányok termete nagyobb. Ha már most ezen rovat adatait életévek szerint összehasonlítjuk, azt az érdekes jelenséget észleljük, hogy a 6—9-ik években a fiúk termete állandóan nagyobb valamivel a leányok termeténél. Ez a különbség azonban az évek számával mindinkább csökken. A 10-ik életév körül a viszony már megfordul s a leányok termete lesz nagyobb. Legnagyobb a különbség a két nem termete között a 12—13-ik

VII. Táblázat.

Magyar gyermekek termete Aradmegyében.

A termet abszolút nagysága életév szerint					6. Abszolút különbség fiúk és leányok termete között cm.	Abszolút növekedés evenkint			
1. Életév	a) Fiúk		b) Leányok			7. Életév	8. a) Fiúk		9. b) Leányok
	2. Eset	3. Arithm. közép cm.	4. Eset	5. Arithm. közép cm.			Gyarapodás cm.	Gyarapodás cm.	
6	121	112·84	109	112·22	+ 0·62	6—7	2·83	2·66	
7	512	115·67	417	114·88	+ 0·79	7—8	4·84	5·05	
8	542	120·51	534	119·93	+ 0·58	8—9	4·92	5·03	
9	527	125·43	538	124·96	+ 0·47	9—10	4·34	5·13	
10	506	129·77	550	130·09	— 0·32	10—11	4·82	5·16	
11	516	134·59	448	135·28	— 0·69	11—12	4·09	4·61	
12	408	138·68	279	139·89	— 1·21	12—13	6·54	8·07	
13	215	145·22	136	147·96	— 2·74	13—14	6·48	3·46	
14	159	151·70	73	151·42	+ 0·28	14—15	5·05	3·12	
15	83	156·75	26	154·54	+ 2·21	15—16	8·99	} 3·36	
16	57	165·74	10	157·90	+ 7·84	16—17	1·12		
17	27	166·86				17—18	0·94	—	
18	29	167·80	—	—	—	18—19	3·37	—	
19	6	171·17	—	—	—	19—21	0·73	—	
20—21	3	171·90	—	—	—	—	—	—	
	3711		3120						

években, amikor is a leányok átlag 2—3 cm.-el nagyobbak a fiúknál. A 14-ik életév körül a fiúk és leányok termete körülbelül egyforma. Ekkor a viszony a két nem termete között ismét megfordul, úgy hogy a 15-ik életév körül a fiúk már határozottan túlszárnyalják a leányokat s ez a különbség a két nem termete között az életév szerint mindinkább fokozódik, míg csak el nem éri a különbségnek azt a fokát, amely a két nem termete között felnőtt korban észlelhető, amint azt az aradmegyei magyar férfiak és nők termetének összehasonlításánál láttuk. A táblázat 7—8—9-ik rovatai a termet növekedésének intenzitására vonatkoznak, amennyiben feltüntetik azt, hogy az egyik életévtől a másikig a termet hány cm.-el növekszik a fiúknál illetve a leányoknál. A 8—9-ik rovat adatai

nak összehasonlításából azt látjuk, hogy a *termet növekedésének intenzitása életévek szerint úgy a fiúknál, mint a leányoknál igen változó.* Figyelmesebb vizsgálattal azonban némi törvényszerűséget is észlelhetünk. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy a *fiúknál a 6–7 évig a növési*

11. ábra. Magyar leányok Ágyáról.

intenzitás kicsiny; az évi gyarapodás 3 cm. körül van. A 7–8-ik évben a növési intenzitás fokozódik, az évi gyarapodás $4\frac{1}{2}$ cm.-re emelkedik s ez megmarad a 12-ik évig. A 12–14-ik évben ismét fokozódik a növési intenzitása s az évi gyarapodás $6\frac{1}{2}$ cm.-re emelkedik fel. A 14–15-ik évben némi csökkenést észlelünk, az évi növekedés 5 cm.-re száll le. A 15–16-ik évben azután hirtelen nagy változás áll be, a növési intenzitás csaknem kétszeresére emelkedik s az évi gyarapodás 9 cm.-re száll fel. Ezzel ellentétben a 16–17-ik évben nagyfokú csökkenést tapasztalunk a növési intenzitásában, az évi gyarapodás ugyanis 1–2 cm.-re esik le s ez a csökkenés évről-évre mindinkább fokozódik.

A fiúk növesi intenzitásának a 15—16-ik évben beállott tetemes fokozódása s a 16—17 évben való rendkívül nagyfokú csökkenése nyilvánvalóan az ivaréréssel kapcsolatos. Hasonló jelenségeket észlelünk a leányok növekedésénél. A 6—7-ik évben a növesi intenzitás itt is kicsiny, az évi gyarapodás nem egészen 3 cm. A 7—8-ik évben az intenzitás fokozódik s az évi gyarapodás 5 cm. lesz, ami körülbelül a 11-ik évig

VIII. Táblázat.

Oláh gyermekek termete Aradmegyében.

A termet abszolút nagysága életév szerint					Abszolút különbség fiúk és leányok termete között cm.	Abszolút növekedés évenként		
életév	a) fiúk		b) leányok			életév	a) fiúk	b) leányok
	eset	arithm. közép cm.	eset	arithm. közép cm.			gyarapodás cm.	gyarapodás cm.
6	59	111·06	33	109·58	+ 1·48	6—7	2·47	2·83
7	253	113·53	225	112·41	+ 1·12	7—8	6·06	5·00
8	339	119·59	315	117·41	+ 2·18	8—9	4·08	5·29
9	319	123·67	283	122·70	+ 0·97	9—10	4·30	4·34
10	363	127·97	304	127·04	+ 0·93	10—11	4·30	5·40
11	336	132·27	261	132·44	— 0·17	11—12	3·62	4·76
12	242	135·89	87	137·20	— 1·31	12—13	7·64	6·70
13	82	143·53	18	143·90	— 0·37	13—14	4·94	5·43
14	22	148·47	3	149·33	— 0·86	14—15	9·82	—
15	19	158·29	—	—	—	15—16	6·57	—
16	11	164·86	—	—	—	16—17	1·00	—
17	20	165·86	—	—	—	17—20	3·34	—
18—20	38	169·20	—	—	—	20—23	3·27	—
21—23	49	172·47	—	—	—	23—28	0·24	—
24—28	19	172·71	—	—	—			
	2171		1529					

megmarad. A 11—12-ik évben némi csökkenés mutatkozik a növesi intenzitásban, amennyiben az évi gyarapodás csak $4\frac{1}{2}$ cm. A 12—13-ik évben azonban egyszerre csaknem kétszeresére fokozódik a növesi intenzitás s az évi növekedés 8 cm.-re emelkedik. A 13—14. évben erős csökkenés áll be, az évi gyarapodás $3\frac{1}{2}$ cm.-re száll le. A leányok növesi intenzitásának a 12—13-ik évben való erős fokozódása s 13—14. évben való tetemes csökkenése megfelel a fiúknál a 15—16. évi nagyfokú növekedésnek illetőleg a növesi intenzitás 16—17. évbéli csökkenésének. Ez világos bizonyítéka annak, hogy a termet növekedése az ivaréréssel a legszorosabb kapcsolatban áll. Az ivarérést közvetlen megelőzőleg ugyanis a növesi intenzitás tetemesen fokozódik s az ivarérés

beálltával egyszerre erősen aláhanyatlak. — Ami a két nemnek egymáshoz való viszonyát illeti a 6—7-ik évben a növési intenzitás a fiúknál valamivel nagyobb, mint a leányoknál. A 7—8-ik évtől kezdve körülbelül a 13. évig a leányok növési intenzitása a nagyobb és pedig legnagyobb a két nem növési intenzitásának különbsége a 12—13-ik évben. A 13-ik évtől kezdve ismét a fiúknál nagyobb a növés intenzitása s ez megmarad továbbra is s ezért a fiúk a 14. év után termet tekintetében mindinkább túlszárnyalják a leányokat.

IX. Táblázat.

Német gyermekek termete Aradmegyében.

A termet abszolút nagysága életév szerint					Abszolút különbség fiúk és leányok termete között cm.	Abszolút növekedés évenként		
életév	a) fiúk		b) leányok			életév	a) fiúk	b) leányok
	eset	arithm. közép cm.	eset	arithm. közép cm.			gyarapodás cm.	gyarapodás cm.
6	35	113·74	32	113·38	+ 0·36	6—7	2·17	1·54
7	189	115·91	240	114·92	+ 0·99	7—8	4·98	5·67
8	198	120·89	167	120·59	+ 0·30	8—9	4·68	4·51
9	207	125·57	205	125·10	+ 0·47	9—10	5·17	5·15
10	206	130·74	209	130·25	+ 0·49	10—11	3·31	4·86
11	157	134·05	180	135·11	— 1·06	11—12	5·99	5·32
12	120	140·04	90	140·43	— 0·39	12—13	5·38	9·30
13	33	145·42	10	149·73	— 4·31	13—14	7·72	0·62
14	20	153·14	4	150·35	+ 2·79	14—15	11·42	3·65
15	5	164·56	1	154·00	+ 10·56	15—17	0·73	—
16—17	10	165·29	—	—	—	17—19	—	—
18—19	5	162·37	—	—	—			
	1185		1138					

A mellékelt VIII. és IX. táblázatokban a magyar gyermekek mintájára összeállítottam 3700 oláh és 2323 német gyermek termetére vonatkozó vizsgálataim legfőbb eredményeit.

E két táblázat adatainak részletesebb tárgyalásába itt már nem bocsájtkozhatom. Csak azt említem meg, hogy az oláh és német gyermekeknél úgy a termet növekedésére, mint a két nem termetbeli viszonyára vonatkozólag általában a magyarokéhoz analog jelenségek észlelhetők. A törvényszerűség itt sokkal elmosódottabb ugyan mint a magyaroknál, ennek oka azonban nyilvánvalóan az oláh és német gyermekeknek a magyarokhoz képest felényi számában keresendő. Nagy kár az is, hogy a 14-ik életév után az egyes életévekre vonatkozólag már csak igen kevés gyermek termetadatával rendelkezem s így az oláh és

német gyermekek termetének a 14-ik év után való növekedését illetőleg biztosabb eredményeket nem közölhetek.

Mielőtt az iskolás gyermekek termetére vonatkozó vizsgálatainkat befejeznők, nézzük röviden azt, hogy minő viszony van a magyarok, oláhok és németek termete között a gyermekkorban, amint azt az alábbi táblázat feltünteti.

X. Táblázat.

Oláh, magyar, német iskolás gyermekek termete Aradmegyében.

év	I. Fiúk			II. Leányok		
	oláh	magyar	német	oláh	magyar	német
	cm.	cm.	cm.	cm.	cm.	cm.
6	111·06	112·84	113·74	109·58	112·22	113·38
7	113·53	115·67	115·91	112·41	114·88	114·92
8	119·59	120·51	120·89	117·41	119·93	120·59
9	123·67	125·43	125·57	122·70	124·96	125·10
10	127·97	129·77	130·74	127·04	130·09	130·25
11	132·27	134·59	134·05	132·44	135·28	135·11
12	135·89	138·68	140·04	137·20	139·89	140·43
13	143·53	145·22	145·42	143·90	147·96	149·73
14	148·47	151·70	153·14	149·33	151·42	150·35
15	158·29	156·75	164·56	—	154·54	—
16	164·86	165·74	—	—	156·38	—
17	165·86	166·86	—	—	—	—
18	—	167·80	—	—	—	—

E táblázat adatainak összehasonlításából arról győződünk meg, hogy *úgy a fiú, mint a leánygyermek között legkisebbek az oláhok s legnagyobbak a németek, míg a magyarok a kettő között közép helyet foglalnak el.* Ugyanezt észleltük az előzőekben a katonák termetének vizsgálatánál is. Ezzel szemben a felnőttkori termet összehasonlításánál azt találtuk, hogy a három nemzetiség között a legnagyobb ugyan a német, a legkisebb azonban nem az oláh, hanem a magyar. S mint-hogy ezt nem csak a saját észleleteim, de más szerzők adatai is igazolják, nagy valószínűséggel mondhatjuk, hogy *a magyaroknak és oláhoknak egymáshoz való termetbeli viszonya az életkor szerint változik. Nevezetesen gyermek- és fiatal korban a magyarok a magasabb termetűek az oláhoknál, míg később a 23-ik év után az oláhok erősebben növekednek, mint a magyarok, úgy hogy felnőtt korban már túl is szárnyalják a magyarokat.* Mindez azonban csak a valószínűség értékével bír s még sokkal több felnőtt egyén termetét kell megmérnünk, hogy biztosabb véleményt mondhassunk. De jegyezzük meg, hogy a nyerendő eredmény akkor is csak átlagos értékű lesz, egyénenkint azonban nem alkalmazható, mert mind a három nemzetiségnél a nagyfokú kevertség követ-

keztében az alacsony termettől az igen magas termetig mindenféle termetű egyének találhatók. Vizsgálataink tehát arra az eredményre vezetnek, hogy a *magyarok, oláhok és németek egyedül a termet alapján nem különböztethetők meg élesen egymástól*, (legalább is az esetek nagy számában nem), épen azért más jellegeket is figyelembe kell vennünk, hogy a három nemzetiségnek egymáshoz való somatologiai viszonyát pontosabban megállapíthassuk.

* * *

Mielőtt már most a termetre vonatkozó vizsgálataim főbb eredményeinek ismertetését befejezném, vessünk még egy futó pillantást a felsorolt észleletekre. Vizsgálataink során arról győződünk meg, hogy Aradmegye népének termete igen változó. Láttuk, mint változik a termet egyén, életkor, nem, faj, vidék szerint. Úgy a magyaroknál, mint az oláhoknál és németeknél az alacsony termettől az igen magas termetig mindenféle termetű egyének előfordulnak; az uralkodó többség azonban mindenütt a közép magas és pedig főleg a nagy közepes termet. A termet nagy változatossága a legvilágosabb bizonyítéka annak, hogy a megye népe anthropologiailag mily rendkívül kevert. S épen ez a nagyfokú különféle mennyiségű és minőségű keveredés az oka annak, hogy nem juthattunk olyan eredményekhez, a minőt a laikus várt volna. Ez az oka, hogy az ismertetett eredmények, törvényszerűségek csak nagy általánosságban érvényesek, egyes esetenként azonban nem alkalmazhatók. Meggyőződünk vizsgálataink során arról is, miszerint annak, hogy valamely egyénnél, valamely korban, valamely nemnél, fajnál, valamely vidéken a termet bizonyos értéket tüntet fel, sohasem egy, hanem mindig nagyon sok oka van. Innen van az, hogy a termetnek semmiféle viszonylata átlag számok, középértékek által hűen ki nem fejezhető s ez az oka, hogy a vizsgált három nemzetiség sem választható el élesen egymástól egyedül a termet alapján. Mindamellet azonban, bárha a termet alapján egyedül döntő véleményt semmiféle irányban sem mondhatunk, mégis a termet változatainak tanulmányozása által igen fontos támpontokat, irányító észleleteket nyertünk a további vizsgálatok számára.

Kültakaró.

A termet után a kültakarónak (bőr) és függelékének t. i. a szőrözethez (haj, bajusz, szakáll, testszőr) színe és alaki minősége ama jellegek, melyek a laikusnak is leginkább szemébe ötlenek. De szorosan tudományos szempontból véve is igen nagy fontosságuk van eme jellegeknek. A különböző népeken végzett vizsgálatok ugyanis arra az észleletre vezettek, hogy a bőr, haj, szem színe, valamint a szőrözet álta-

lános alaki sajátosságai alapján egyes népek sokkal pontosabban megkülönböztethetők egymástól, mint sok más testi sajátosság alapján. A bőr, haj, szem színének számtalan árnyalata és azok kombinatioi egyúttal a legszorosabb összefüggésben vannak a rasszok kevertségével vagy tisztaságával, nem kevésbé a kültermészeti viszonyoknak, valamint a nemnek és életkornak a testre (soma) gyakorolt befolyásával. Vizsgáljuk tehát a következőkben Aradmegye magyar, oláh, német népénél a bőr, haj, szem színét, valamint a szőrözet általános alaki sajátosságait. Vizsgálataim eredményeit a rendelkezésemre álló hely szűke miatt — sajnos — csak főbb vonásaiban közölhetem.

Bőr színe. A bőr színét az arcon és mellen vizsgáltam. Más ugyanis a bőr színe a ruha által fedett mellen, mint a levegő, napfény hatásának kitett arcon. Amig pl. a mellbőr színe a tulajdonképeni jellegzetes öröklött bőrszint tünteti fel, addig az arcbőr színe az öröklés mellett a kültermészeti viszonyok befolyását is mutatja. A rövidség kedvéért itt csak a mellbőr színére vonatkozó főbb észleleteimet közlöm.

1. *Magyarok.* A mellbőr színét 82 felnőtt férfinél és 13 nőnél vizsgáltam meg. Ezeknél a mellbőr a következő színárnyalatokat mutatta:

a) férfiak.

1. Fehér	---	---	---	---	---	= 33 eset	= 40·24%	} = 46·33%	
2. Rózsás fehér	---	---	---	---	---	= 5 „	= 6·09 „		
3. Sárgás fehér	---	---	---	---	---	= 16 „	= 19·52 „		
4. Barnás fehér	---	---	---	---	---	= 21 „	= 25·61 „		
5. Sárgás-barnás	fehér	---	---	---	---	= 7 „	= 8·54 „		
							82 egyén	= 100·00%	

b) nők.

1. Fehér	---	---	---	---	---	= 7 eset	= 53·85%	} = 46·15%	
2. Rózsás fehér	---	---	---	---	---	= 0 „	= — „		
3. Sárgás fehér	---	---	---	---	---	= 2 „	= 15·38 „		
4. Barnás fehér	---	---	---	---	---	= 4 „	= 30·77 „		
5. Sárgás-barnás	fehér	---	---	---	---	= 0 „	= — „		
							13 egyén	= 100·00%	

Ezen összeállítás adatai azt mutatják, hogy úgy a férfiaknál, mint a nőknél uralkodik a fehérnek jelzett színárnyalat. Fehérnek nevezem t. i. azt a bőrszint, melyben a pigment oly kevés, hogy sem sárgás-fehérnek, sem barnás fehérnek nem mondható; annyi pigment azonban mégis van benne, hogy a véredényzet rózsás színét elfedje s így rózsás fehérnek sem mondható. *Meglehetősen nagy gyakoriságot mutat még úgy a férfiaknál, mint a nőknél a barnás fehér s kisebb mértékben a sárgás*

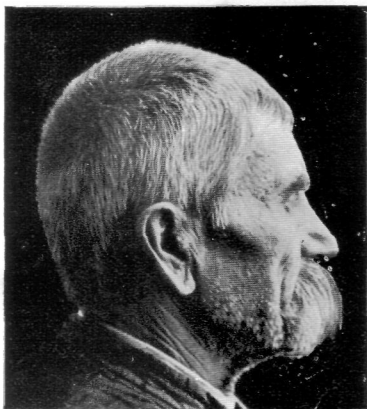
VIII. Tábla. Magyarok: Vadászlól.

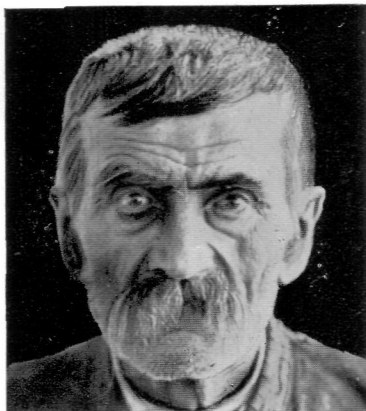
22

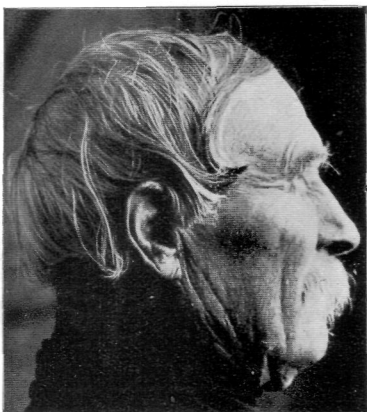
22. Varga Mihály, Vadász (Aradmegye).

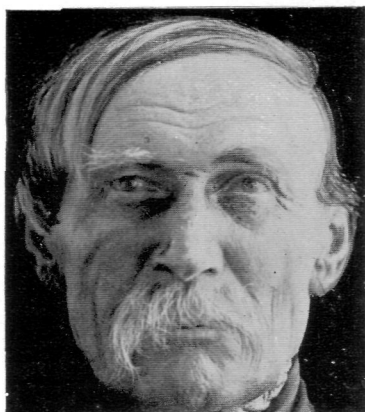
23

23. Vékás Sándor, Vadász (Aradmegye).

24

24. Szabó Sándor, Vadász (Aradmegye).

fehér színárnyalat is. Az erősen pigmentezett sárgás-barnás fehér, valamint a festékszegény rózsás fehér színárnyalatok gyakorisága azonban igen csekély. Ha azt vizsgáljuk, hogy a gyengén, vagy az erősebben pigmentezett bőrszín-e a gyakoribb, azt észleljük, hogy a férfiaknál a gyengén pigmentezett rózsás fehér és fehér színárnyalat 46·33⁰/₀-nyi gyakoriságával szemben az erősebben pigmentezett sárgás fehér, barnás fehér és sárgás-barnás fehér színárnyalatok együttesen 53·67⁰/₀ gyakoriságot mutatnak. Nőknél a viszony fordított, ami arra enged következtetni, hogy *a nőknél a bőrben kevesebb a festékanyag, mint a férfiaknál.*

Körülbelül ugyanerre az eredményre vezetett 3714 fiú és 3107 leánygyermek mellbőr színének vizsgálata, amint azt az itt következő táblázatban összeállítottam.

A mellbőr színe magyar gyermekeknél.

1. Rózsás fehér	... .. = 699	fiúnál = 18·81 ⁰ / ₀	= 576	leánynál = 18·54 ⁰ / ₀
2. Fehér	... .. = 1226	„ = 33·01 „	= 905	„ = 29·13 „
3. Sárgás fehér (gyengén)	... = 524	„ = 14·11 „	= 560	„ = 18·02 „
4. Sárgás fehér (erősen)	... = 44	„ = 1·18 „	= 55	„ = 1·77 „
5. Barnás fehér (gyengén)	... = 888	„ = 23·91 „	= 677	„ = 21·79 „
6. Barnás fehér (erősen)	... = 333	„ = 8·97 „	= 334	„ = 10·75 „
		3714 fiú	— 99·99 ⁰ / ₀	— 3107 leány = 100·00 ⁰ / ₀

Az uralkodó itt is úgy a fiúknál, mint a leányoknál a fehérnek jelzett színárnyalat. Igen nagy gyakoriságot mutat e mellett a barnás fehér színárnyalat gyengébb foka is. Sőt, ha a barnás fehér bőr szín gyengébb és erősebb árnyalatát együtt vesszük, utoléri a fehér szín gyakoriságát. Ehhez képest a sárgás fehér bőrszín gyakorisága csak felényi. Érdekes, hogy a sárgás fehér bőrszín a leányoknál gyakoribb, mint a fiúknál. Feltűnő még a rózsás fehér színárnyalatnak elég nagy gyakorisága, a mit a felnőtteknél nem tapasztaltunk. Ez azonban nagyon természetes. Itt ugyanis túlnyomólag 6—14 éves gyermekekről van szó, kiknél a pigment még nincs oly nagy mennyiségben lerakodva a bőrben, mint a felnőtteknél.

Az iskolás gyermekek bőr színének vizsgálata tehát részben megerősíti, részben kiegészíti a felnőtteken végzett vizsgálatokat s együtt véve arra az eredményre vezetnek, hogy *az aradmegyei magyarságnak körülbelül 1/3-a erősen pigmentezett barnás fehér bőrű ; 1/3-nál bizonytalan színű (fehér) a bőr a gyengébb pigmentatio miatt s végül 1/3-nál részint igen gyenge a pigmentatio miatt is a véredények áttetszenek (rózsás), részint sárgás fehér a bőr színe.* Nagyon érdekes volna most még a bőr színének életkor s vidékek szerint való eloszlását is vizsgálnunk, erre azonban itt már nem terjeszkedhetem ki.

12. ábra.

Vajda András bíró és fia Erdőhegyről.

2. *Oláhok.* 11 oláh egyének (10 férfi és 1 nő) a mellbőr színárnyalatai szerint való eloszlása a következő :

1. Fehér és rózsás fehér	... .. = 3	egyén = 27·27	%	} = 72·72 %
2. Sárgás fehér	... .. = 5	" = 45·45	"	
3. Barnás fehér	... .. = 1	" = 9·09	"	
4. Sárgásbarnás fehér	... .. = 2	" = 18·18	"	
			11 egyén = 99·99	%

A vizsgált egyének csekély száma miatt ezen adatokból általános következtetést ugyan nem vonhatunk, mégis *feltűnő az erősebben pigmentezett színárnyalatoknak együttes 72·72 %-nyi gyakorisága. Nagyon fontos az is, hogy a sárgás fehér bőrszín egymaga 45·45 % gyakoriságot mutat, tehát majdnem annyit, mint a többi színárnyalat együtt véve.* A gajnai leányvásár alkalmával, hol több ezer oláh jött össze, szintén észleltem a sárgás bőr színnek részint tisztán, részint keverten való nagy gyakoriságát, amint azt más megfigyelők is hangsúlyozzák.

Gyermekeknél a jóval kisebb fokú pigmentatio miatt persze kissé más lesz a színárnyalatok szerint való eloszlás.

A mellbőr színe oláh gyermekeknél.

1. Rózsás fehér	... .. = 183	fiúnál = 8·01%	= 210	leánynál = 13·11%
2. Fehér	... .. = 774	" = 33·87	" = 498	" = 31·09 "
3. Sárgás fehér (gyengén)	... .. = 346	" = 15·14	" = 264	" = 16·48 "
4. Sárgás fehér (erősen)	... .. = 44	" = 1·93	" = 22	" = 1·37 "
5. Barnás fehér (gyengén)	... .. = 660	" = 28·88	" = 406	" = 25·34 "
6. Barnás fehér (erősen)	... .. = 278	" = 12·17	" = 202	" = 12·61 "
		2285 fiú = 100·00%	= 1602	leány = 100·00%

Mint a magyar gyermekeknél úgy itt is a fehérnek jelzett színárnyalat a leggyakoribb. Ha azonban a barnás fehér bőrszín gyengébb és erősebb fokát együtt vesszük, akkor 41·05%, illetve 37·95% **gyakoriságával** az lesz uralkodó. *Az oláh gyermekeknél tehát a barnás fehér bőrszín még jóval gyakoribb, mint a hasonló korú magyar gyermekeknél, ezzel szemben a rózsás fehér színárnyalat gyakorisága körülbelül csak felényi, mint a magyar gyermekeknél volt.* Feltűnő, hogy a sárgás fehér bőrszín nem mutat lényegesebb eltérést a magyar gyermekeknél észlelt gyakoriságtól. Ennek egyik oka valószínűleg az, hogy a tanítók, kik a vizsgálati lapokat kitöltötték, erre nem voltak különösebb tekintettel. De nagyon valószínű az is, hogy a gyermekeknél a sárgás fehér színárnyalat még kevésbé mutatkozik, mint a felnőtteknél s a sárga pigment csak később rakódik le nagyobb mértékben. Ha csak azt nézzük, hogy a gyengén, vagy erősebben pigmentezett bőrszínek-e a gyakoribbak, úgy az *oláhoknál már gyermek korban határozottan az erősebben pigmentezett színárnyalatoknak kell adnunk az előnyt, melyek*

58·12⁰/₀, illetve 55·80⁰/₀ gyakoriságukkal túlszárnyalják a fehér és rózsás fehér színárnyalatok együttes 41·88⁰/₀, illetve 44·20⁰/₀-nyi gyakoriságát. Az oláhok bőre tehát már gyermekkorban festékdúsabb, mint a magyaroké.

3. Németek. 15 német egyénnél (14 férfi és 1 nő) a mellbőr a következő színárnyalatokat mutatta :

1. Fehér	...	...	...	...	...	= 4 egyén = 26·67 ⁰ / ₀	} = 53·34 ⁰ / ₀
2. Rózsás fehér	...	...	...	...	...	= 4 „ = 26·67 „	
3. Sárgás fehér	...	...	...	...	...	= 3 „ = 20·00 „	
4. Barnás fehér	...	...	...	...	...	= 3 „ = 20·00 „	
5. Sárgás-barnás fehér	...	...	...	...	...	= 1 „ = 6·67 „	
						15 egyén = 100·01 ⁰ / ₀	

Az egyes színárnyalatok gyakorisága a vizsgált egyének csekély száma miatt itt sem végleges. Mégis szembeötlő a gyengén pigmentezett fehér és rózsás fehér bőrszínnek együttes, úgy a magyarokénál, mint az oláhokénál jóval nagyobb (53·34⁰/₀) gyakorisága. Ez arra enged következtetni, hogy a németeknél felnőtt korban is festékszegényebb a bőr, mint akár a magyaroknál, akár az oláhoknál. Még feltűnőbb a világos színárnyalat uralkodása a német gyermekeknél, amint azt az alábbi táblázatban 1187 fiú és 1086 leány gyermek mellbőr színének adata alapján összeállítva találjuk.

A mellbőr színe német gyermekeknél.

1. Rózsás fehér	...	...	...	= 455 fiúnál = 38·33 ⁰ / ₀	-	554 leánynál = 51·01 ⁰ / ₀
2. Fehér	...	...	...	= 377 „ = 31·76 „	=	268 „ = 24·67 „
3. Sárgás fehér (gyengén)	...	...	...	= 148 „ = 12·47 „	=	127 „ = 11·69 „
4. Sárgás fehér (erősen)	...	...	...	= 8 „ = 0·67 „	=	7 „ = 0·64 „
5. Barnás fehér (gyengén)	...	...	...	= 145 „ = 12·22 „	=	96 „ = 8·84 „
6. Barnás fehér (erősen)	...	...	...	= 54 „ = 4·55 „	=	34 „ = 3·13 „
				1187 fiú = 100·00 ⁰ / ₀	-	1086 leány = 99·98 ⁰ / ₀

Mint látjuk, leggyakoribb úgy a fiúknál, mint a leányoknál a rózsás fehér színárnyalat. Különösen feltűnő a rózsás fehér bőrszínnek a leányoknál észlelt nagy (51·01⁰/₀) gyakorisága. Gyakori e mellett úgy a fiúknál, mint a leányoknál a fehérnek jelzett színárnyalat is. E két színárnyalatnak együttes gyakorisága fiúknál 70·09⁰/₀, leányoknál 75·68⁰/₀. Ezzel szemben a sárgás fehér és barnás fehér színárnyalatok együtttvéve is csak 29·91⁰/₀, illetve 24·30⁰/₀-nyi gyakoriságot tüntetnek fel, a miből a világos bőrszínnek túluralkodása szembeötlő.

Összegezvén már most a bőr színéről eddig mondottakat a három nemzetiség viszonyát a mellbőr színe alapján a következőkben állapíthatjuk meg :

Mind a három nemzetiségnél előfordulnak úgy rózsás fehér és fehér, mint gyengén és erősebben sárgás fehér illetve barnás fehér bőrű egyének. Leggyengébb mégis a bőr pigmentatioja a németeknél s legerősebb az oláhoknál. Míg ugyanis az előbbieknél a rózsás fehér és fehér, az utóbbiaknál a sárgás és barnás fehér színárnyalatok az uralkodók. A kettő között körülbelül középhelyet foglalnak el a bőr pigmentatio tekintetében a magyarok. S igen fontos az, hogy a 3 nemzetiségnek a pigmentatioja alapján felállított eme viszonya már a gyermekkorban is észlelhető, amint azt az itt mellékelt összeállítás világosan bizonyítja.

A 3 nemzetiség viszonya a mellbőr színe alapján.

	a) gyermekekénél			
	Világos bőrszín		Sötét bőrszín	
	fiúknál	leányoknál	fiúknál	leányoknál
Németek	70·09 ⁰ / ₀	75·68 ⁰ / ₀	29·91 ⁰ / ₀	24·30 ⁰ / ₀
Magyarok	51·82 „	47·67 „	48·17 „	52·33 „
Oláhok	41·88 „	44·20 „	58·12 „	55·80 „

	b) Felnőtteknél			
	Világos bőrszín		Sötét bőrszín	
	férfiaknál	nőknél	férfiaknál	nőknél
Németek	53·34 ⁰ / ₀		46·67 ⁰ / ₀	
Magyarok	46·33 ⁰ / ₀	53·85 ⁰ / ₀	53·67 ⁰ / ₀	46·15 ⁰ / ₀
Oláhok	27·27 ⁰ / ₀		72·72 ⁰ / ₀	

Haj színe. 1. Magyarok. A bőr színével a legszorosabb összefüggésben áll a haj színe, amely lényegében szintén a bőr malpighi-féle rétegében lerakódott festékanyagoknak minőségétől és mennyiségétől függ. 84 magyar férfinél és 25 nőnél a haj a következő színárnyalatokat mutatta :

a) 84 férfinél.

1. Világos szőke	= 1 egyén =	1·19 ⁰ / ₀	} = 91·66 ⁰ / ₀
2. Szőke	= 3 „ =	3·57 „	
3. Sötét szőke	= 3 „ =	3·57 „	
4. Gesztenye barna	= 42 „ =	50·00 „	
5. Sötét barna	= 9 „ =	10·71 „	
6. Fekete	= 26 „ =	30·95 „	
		84 egyén =	99·99 ⁰ / ₀

b) 25 nőnél.

1. Világos szőke	---	---	---	---	=	1	egyén	=	4·00 ⁰ / ₁₀	} = 16·00 ⁰ / ₁₀	
2. Szőke	---	---	---	---	=	2	"	=	8·00 "		
3. Sötét szőke	---	---	---	---	=	1	"	=	4·00 "		
4. Gesztenye barna	---	---	---	---	=	13	"	=	52·00 "		
5. Sötét barna	---	---	---	---	=	3	"	=	12·00 "		} = 84·00 ⁰ / ₁₀
6. Fekete	---	---	---	---	=	5	"	=	20·00 "		
								25	egyén	=	100·00 ⁰ / ₁₀

Elég egy pillantást vetnünk ezen összeállításra s rögtön szemünkbe ötlük úgy a férfiaknál mint a nőknél a gesztenye barna hajszínek fel-tűnő nagy gyakorisága, mely egymaga az eseteknek fele által van képviselve. Elég nagy gyakoriságot mutat még a fekete és kisebb fokban a sötét barna hajszin is. A világos hajszínek, nevezetesen a szőkének és árnyalatainak gyakorisága igen kicsi. Ugy hogy a sötét hajszínek együttes 91·66⁰/₁₀ illetve 84·00⁰/₁₀-nyi gyakoriságával a világos hajszínek csak 8·33⁰/₁₀ illetve 16·00⁰/₁₀-nyi gyakorisága áll szemben, amiből a sötét hajszínek túlralkodása a világgal szemben úgy a férfiaknál, mint a nőknél nyilvánvaló. E mellett a nőknél a világos hajszin kétszer oly gyakori, mint a férfiaknál.

Körülbelül ugyanerre az eredményre vezetett 3717 fiú és 3110 leánygyermek hajszíneinek vizsgálata, amint azt az alábbi táblázatban röviden összefoglaltam.

A haj színe magyar gyermekeknél.

1. Vörös	---	---	---	---	=	34	fiúnál	=	0·91 ⁰ / ₁₀	} = 42·66 ⁰ / ₁₀	
2. Világos szőke	---	---	---	---	=	314	"	=	8·45 "		
3. Szőke	---	---	---	---	=	452	"	=	12·16 "		
4. Arany szőke	---	---	---	---	=	55	"	=	1·48 "		
5. Szalma sárga	---	---	---	---	=	45	"	=	1·21 "		
6. Sötét szőke	---	---	---	---	=	686	"	=	18·45 "		
7. Világos barna	---	---	---	---	=	744	"	=	20·02 "		
8. Gesztenye barna	---	---	---	---	=	1051	"	=	28·27 "		} = 57·31 ⁰ / ₁₀
9. Fekete	---	---	---	---	=	336	"	=	9·02 "		
								3717	fiúnál	=	99·97 ⁰ / ₁₀

1. Vörös	---	---	---	---	=	33	leánynál	=	1·06 ⁰ / ₁₀	} = 52·73 ⁰ / ₁₀
2. Világos szőke	---	---	---	---	=	349	"	=	11·23 "	
3. Szőke	---	---	---	---	=	391	"	=	12·57 "	
4. Arany szőke	---	---	---	---	=	75	"	=	2·41 "	
5. Szalma sárga	---	---	---	---	=	117	"	=	3·76 "	
6. Sötét szőke	---	---	---	---	=	675	"	=	21·70 "	

7. Világos barna	...	...	...	=	558	leánynál	=	17·94%
8. Gesztenye barna	...	...	...	=	782	„	=	25·14 „
9. Fekete	...	...	...	=	130	„	=	4·18 „
					<hr/>			
					3110	leánynál	=	99·99%

Az uralkodó színárnyalat itt is a gesztenyebarna, azonban közel sem oly nagy mértékben, mint a fenőtteknél láttuk. Nem sokkal áll mögötte gyakoriság tekintetében a világos barna és sötét szőke hajszin. A többi színárnyalatok gyakorisága már jóval kisebb. *A világos hajszínek együttes gyakorisága fiúknál 42·66%, ezzel szemben a sötét hajszínek együttevőve 57·31% gyakoriságot mutatnak.* A sötét hajszínek gyakoribb volta tehát már a fiú gyermekeknél is észlelhető. A leányoknál a világos színárnyalatok még gyakoribbak, mint a fiúknál, ugyanarra, hogy a világos hajszínek együttes gyakorisága (52·73%) már valamivel felül is múlja a sötét hajszínek gyakoriságát (47·26%). Felnőtt korban persze ez a viszony mindinkább megváltozik a sötét színárnyalatok javára.

2. *Oláhok.* 14 oláh egyén (10 férfi és 4 nő) eloszlása a hajszin árnyalatai szerint a következő:

1. Sötét szőke	...	...	...	=	3	egyén	=	21·43%
2. Gesztenye barna	...	...	...	=	6	„	=	42·86 „
3. Sötét barna	...	...	...	=	2	„	=	14·28 „
4. Fekete	...	...	...	=	3	„	=	21·43 „
					<hr/>			
					14	egyén	=	100·00%

Noha véglegeseknek s az egész oláhságra jellemzőnek ezen adatok a vizsgált egyének csekély száma miatt nem tekinthetők, mégis némi felvilágosítással szolgálnak. Feltűnik ugyanis első sorban az, hogy a világos hajszínárnyalatok közül csak a sötét szőke van képviselve 21·43%-ban, míg a világosabb hajszínek egyáltalában elő sem fordultak a vizsgált egyének között. Ezzel szemben a sötét hajszínek együttevőve ezt több mint háromszorosan felülmúló gyakoriságot (78·57%) mutatnak. A sötét hajszínen belül ismét a gesztenye barna színárnyalat az uralkodó (42·86%), noha e mellett a fekete hajszin is elég gyakori (21·43%).

Ezen adatok megközelítő helyességét igazolja 2284 oláh fiú és 1604 leánygyermek hajszíneinek vizsgálata, amint azt az itt következő táblázat feltünteti.

A haj színe oláh gyermekeknél.

1. Vörös	16	fiúnál	0·70%	} = 34·27%	
2. Világosszőke	137	"	5·99 "		
3. Szőke	177	"	7·75 "		
4. Aranyszőke	37	"	1·62 "		
5. Szalmasárga	32	"	1·40 "		
6. Sötétszőke	384	"	16·81 "		
7. Világosbarna	426	"	18·65 "		
8. Gesztenyebarna	782	"	34·24 "		} = 65·72%
9. Fekete	293	"	12·83 "		
2284 fiúnál			99·99%		

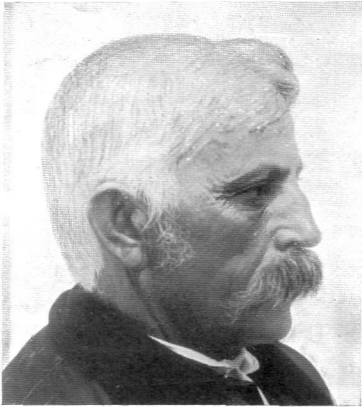
1. Vörös	7	leánynál	0·44%	} = 37·47%	
2. Világosszőke	106	"	6·61 "		
3. Szőke	116	"	7·23 "		
4. Aranyszőke	39	"	2·43 "		
5. Szalmasárga	49	"	3·05 "		
6. Sötétszőke	284	"	17·71 "		
7. Világosbarna	291	"	18·14 "		
8. Gesztenyebarna	573	"	35·72 "		} = 62·53%
9. Fekete	139	"	8·67 "		
1604 leánynál			100·00%		

Szembetűnő úgy a fiúknál, mint a leányoknál a gesztenyebarna hajszín gyakorisága, mely egymaga az eseteknek több mint $\frac{1}{3}$ -a által van képviselve. Elég gyakori e mellett még a világosbarna, sötét szőke, sőt kisebb mértékben a fekete hajszín is. A világos színárnyalatok gyakorisága azonban, noha iskolás gyermekekről van szó, mégis feltűnően csekély. A világos színárnyalatok összes gyakorisága fiúknál 34·27%, leányoknál pedig 37·47%. Ezzel szemben a sötét hajszínekre együttvéve 65·72%, illetve 62·53%, gyakoriság esik, a miből a sötét hajszínek túluralkodása az oláhoknál már a gyermek korban nyilvánvaló. A leányoknál a világos színárnyalatok itt is valamivel gyakoribbak, mint a fiúknál.

3. *Németek.* A vizsgált 15 német egyén (14 férfi és 1 nő) a haj színárnyalatai szerint a következőképen oszlik el:

1. Világosszőke	1	egyén	6·67%	} = 33·34%
2. Szőke	3	"	20·00 "	
3. Sötétszőke	1	"	6·67 "	

IX. Tábla. Magyarok: Ágyáról.

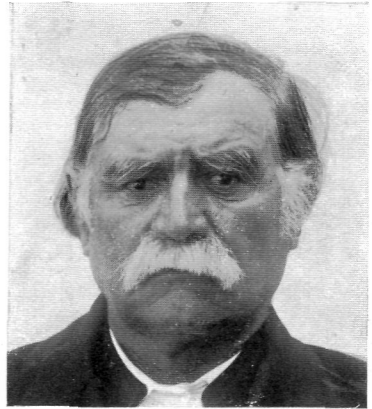
25

25. Bodó János, Ágya (Aradmegye).

26

26. Hevesi János, Ágya (Aradmegye).

27

27. Kiss P. Mihály, Ágya (Aradmegye).

4. Világos barna	...	...	...	3	egyén	—	20·00 ⁰ / ₀	} = 66·67 ⁰ / ₀		
5. Gesztenye barna	...	...	...	5	„	=	33·33 „			
6. Sötét barna	...	...	...	1	„	=	6·67 „			
7. Fekete	...	...	...	1	„	=	6·67 „			
							15	egyén	=	100·01 ⁰ / ₀

Amennyire ezen kevés számú egyén vizsgálatából következtetni lehet, felnőtt korban a németeknél is a gesztenye barna hajszín ugyan az uralkodó, e mellett azonban nagy gyakoriságot mutat a világos barna és szőke színárnyalat is. A világos hajszínek összes gyakorisága noha csak 33·34⁰/₀ a sötét hajszínek 66·67⁰/₀-nyi gyakoriságával szemben, a magyarokhoz és oláhokhoz viszonyítva azonban a németeknél a világos színárnyalatok mégis gyakoriabbak. Még szembeötlőbb a világos hajszínek gyakorisága a német iskolás gyermekeknél, amint azt az alábbi táblázatban 1189 fiú és 1146 leánygyermek hajszinadata alapján összeállítva látjuk.

A haj színe német gyermekeknél.

1. Vörös	...	...	...	18	fiúnál	—	1·51 ⁰ / ₀	} = 53·23 ⁰ / ₀		
2. Világos szőke	...	...	...	120	„	=	10·09 „			
3. Szőke	...	...	...	169	„	=	14·21 „			
4. Aranyszőke	...	...	...	15	„	=	1·26 „			
5. Szalmasárga	...	...	...	21	„	=	1·77 „			
6. Sötétszőke	...	...	...	290	„	=	24·39 „			
7. Világos barna	...	...	...	283	„	=	23·80 „			
8. Gesztenye barna	...	...	...	243	„	=	20·44 „			
9. Fekete	...	...	...	30	„	=	2·52 „			
							1189	fiúnál	=	99·99 ⁰ / ₀

1. Vörös	...	...	...	9	leánynál	—	0·79 ⁰ / ₀	} = 55·41 ⁰ / ₀		
2. Világos szőke	...	...	...	122	„	=	10·65 „			
3. Szőke	...	...	...	123	„	=	10·73 „			
4. Aranyszőke	...	...	...	34	„	=	2·97 „			
5. Szalmasárga	...	...	...	72	„	=	6·28 „			
6. Sötét szőke	...	...	...	275	„	=	23·99 „			
7. Világos barna	...	...	...	281	„	=	24·52 „			
8. Gesztenye barna	...	...	...	208	„	=	18·15 „			
9. Fekete	...	...	...	22	„	=	1·92 „			
							1146	leánynál	=	100·00 ⁰ / ₀

A legnagyobb gyakoriságot — mint látjuk — a sötét szőke és világosbarna hajszínek mutatják; mindjárt utánuk következik azonban gyakoriság tekintetében a gesztenye barna hajszín. *A világos színárnya-*

latok együttes gyakorisága a fiúknál 53·23%, a leányoknál 55·41%; ezzel szemben a sötét hajszínek összes gyakorisága csak 46·76%; illetve 44·59%. A német gyermekeknél tehát a világosabb hajszínek határozottan túlsúlyban vannak a sötét hajszínek felett. Ami a két nem viszonyát illeti, a haj világos színárnyalatai itt is gyakoriabbak valamivel a leányoknál, mint a fiúknál.

Nézzük most a három nemzetiség viszonyát a haj színe alapján. Mint láttuk, mind a három nemzetiségnél úgy szőke, mint barna, sőt fekete hajú egyének is előfordulnak. Legtöbb szőke hajú van a németek közt s legkevesebb az oláhok között. Az általánosan uralkodó hajszín a világos barna és gesztenye barna. Ha a világos és sötét hajszínek együttes gyakoriságát hasonlítjuk össze, amint azt az alábbi táblázatban összeállítottam, azt észleljük, hogy legtöbb a világos hajú egyén a németeknél s legkevesebb az oláhoknál. Némi eltérést látunk ettől az oláh felnőtteknél. Ez az eltérés azonban csak látszólagos. A vizsgált 14 oláh egyén között ugyanis a világos szőke hajszín egyetlen esetben sem fordult elő. Különbösen is a felnőtt oláhokra és németekre vonatkozó adatok a vizsgált egyének csekély száma miatt nem véglegesek. A haj színe alapján tehát a 3 nemzetiség között ugyanazon viszony észlelhető, mint a bőr színe alapján t. i. leggyengébb a pigmentatio a németeknél s legerősebb az oláhoknál, míg a magyarok e kettő között közép helyet foglalnak el.

A 3 nemzetiség viszonya a haj színe alapján.

	a) Gyermekeknél			
	világos haj		sötét haj	
	fiúk	leányok	fiúk	leányok
Németek	53·23%	55·41%	46·76%	44·59%
Magyarok	42·66 „	52·73 „	57·31 „	47·26 „
Oláhok	34·27 „	37·47 „	65·72 „	62·53 „

	b) Felnőtteknél			
	világos haj		sötét haj	
	férfiak	nők	férfiak	nők
Németek	33·34%		66·67%	
Magyarok	8·33%	16·00%	91·66%	84·00%
Oláhok	21·43%		78·57%	

Szemöldök és bajusz-szakáll színe. A haj színével kapcsolatosan megemlítem itt röviden a szemöldök, valamint a bajusz és szakáll színét is. A szemöldök színe rendszeren olyan, mint a haj színe, vagy néha valamivel világosabb. Ezt igazolja az itt következő táblázat, melyben a szemöldök színárnyalatainak gyakoriságát állítottam össze 82 magyar férfi és 13 nő vizsgálata alapján.

A szemöldök színe :

a) Férfiaknál

1. Szőke	--- --- --- ---	= 12 egyén	= 14·63 ⁰ / ₁₀₀	} = 85·37 ⁰ / ₁₀₀
2. Gesztenye barna	--- --- --- ---	= 49 „	= 59·76 „	
3. Sárgás barna	--- --- --- ---	= 1 „	= 1·22 „	
4. Sötét barna	--- --- --- ---	= 1 „	= 1·22 „	
5. Fekete	--- --- --- ---	= 19 „	= 23·17 „	
		82 egyén	= 100·00 ⁰ / ₁₀₀	

b) Nőknél

1. Szőke	--- --- --- ---	= 3 egyén	= 23·08 ⁰ / ₁₀₀	} = 76·92 ⁰ / ₁₀₀
2. Gesztenye barna	--- --- --- ---	= 9 „	= 69·23 „	
3. Sárgás barna	--- --- --- ---	= — „	= — „	
4. Sötét barna	--- --- --- ---	= — „	= — „	
5. Fekete	--- --- --- ---	= 1 „	= 7·69 „	
		13 egyén	= 100·00 ⁰ / ₁₀₀	

Ha ezen adatokat összehasonlítjuk a haj színére vonatkozólag nyert adatokkal (ld. 165-ik old.) rögtön észre vesszük a nagy hasonlóságot. Nevezetesen itt is ép úgy, mint a hajnál, uralkodó a gesztenye barna színárnyalat úgy a férfiaknál, mint a nőknél. A sötét színárnyalatok gyakorisága itt is tetemesen túlnyomó a világos színárnyalatok felett. A két nem viszonya is ugyanaz, nevezetesen a nőknél a világos (szőke) szemöldök gyakoribb, vagyis a festékanyag kevesebb, mint a férfiaknál. Figyelmesebb vizsgálattal azonban némi különbséget is fogunk észlelni a haj és a szemöldök színe között. Nevezetesen itt a világos (szőke) színárnyalat úgy a férfiaknál, mint a nőknél 6—7⁰/₁₀₀-al gyakoribb, mint a hajnál. Mondhatjuk tehát, hogy *a szemöldök szín tekintetében általában ugyanazon viszonyokat tünteti fel, mint a haj s csak ritkán fordul elő, hogy a szemöldök valamivel világosabb színű a hajnál.*

Jóval nagyobb eltérést mutat már a bajusz és szakáll színe, amint azt 82 magyar férfi vizsgálata bizonyítja.

Bajusz-szakáll színe 82 magyar férfinél.

1. Szőke	---	---	---	---	= 2	egyén	=	2·44 ^{0/0}	} = 25·61 ^{0/0}
2. Vöröses szőke	---	---	---	---	= 1	„	=	1·22 „	
3. Sárgás szőke	---	---	---	---	= 2	„	=	2·44 „	
4. Vörös	---	---	---	---	= 2	„	=	2·44 „	
5. Sárgás	---	---	---	---	= 14	„	=	17·07 „	} = 74·39 ^{0/0}
6. Sárgás barna	---	---	---	---	= 20	„	=	24·39 „	
7. Vöröses barna	---	---	---	---	= 12	„	=	14·63 „	
8. Gesztenye barna	---	---	---	---	= 15	„	=	18·30 „	
9. Sötét barna	---	---	---	---	= 2	„	=	2·44 „	
10. Fekete	---	---	---	---	= 12	„	=	14·63 „	
					82		egyén = 100·00 ^{0/0}		

Ha e táblázat adatait áttekintjük, rögtön szemünkbe ötlük, hogy a bajusz-szakáll aránylag igen ritkán tiszta szőke, barna vagy fekete színű, hanem legtöbbször, hol sárgás, hol vöröses árnyalatot is mutat, ami úgy látszik a nagy fokú keveredés eredménye. A világos színárnyalatok 25·61^{0/0} gyakoriságával szemben a sötét színárnyalatok 74·39^{0/0}-nyi gyakorisága igen nagy. Amíg azonban a hajnál a világos színárnyalatok gyakorisága csak 8·33^{0/0}, a szemöldöknél pedig 14·63^{0/0} (férfiaknál) volt, addig a bajusz-szakállnál a világos színárnyalatok gyakorisága 25·61^{0/0}, tehát tetemesen nagyobb, nem tekintve azt, hogy a barna szín is a legtöbb esetben sárgás vagy vöröses árnyalatot mutat. *A bajusz színe tehát már aránylag jóval ritkábban egyezik a haj színével, mint a szemöldök, hanem annál legtöbbször világosabb színű.* Érdekes, hogy a bajusz színe többnyire olyan egyéneknél egyezik a haj színével, kiknél a haj tiszta szőke, vagy tiszta fekete színű, míg a gesztenye barna hajú egyének legnagyobb részénél a bajusz sárgás vagy vöröses színárnyalatot mutat, főleg, ha a szem is kék v. zöldes színű, ami ismét arra mutat, hogy a bajusz sárgás vagy vöröses színárnyalata a szőke és barna típus keveredésének jeléül tekinthető. Sajnos ennek az érdekes kérdésnek részletesebb bizonyítására itt már nem térhetek ki.

Az oláhokra és németekre vonatkozólag a vizsgált egyének csekély száma miatt mellőzöm a szemöldök, valamint a bajusz és szakáll színére vonatkozó adatok ismertetését.

Bárkinék feltűnhetett, hogy sem a haj, sem a bajusz-szakáll színének tárgyalásánál ősz hajú egyént nem említettem. Ez azonban nem azt jelenti, hogy pl. a vizsgált 85 magyar férfi között egyetlen őszhajú sem lett volna, noha vannak közöttük 70 éven felüli egyének is. Az ősz haj azért nem fordult itt elő, mert faji szempontból sokkal fontosabb azt tudnunk, hogy az illető egyének milyen volt a haj színe teljes kifejlődésekor, élete delén. A faji jelleg megállapítása szem-

Ordódi Viktória Szarka Mária Robács Anna Donát Róza Szarka Rozália Balz Anna

13. ábra. Magyar leányok Magyarpécskáról.

pontjából ez a fontos, nem pedig az ősz haj. Épen ezért minden ősz egyéntől megkérdeztem, hogy milyen színű volt a haja fiatalabb korában s a haj színének tárgyalásánál erre fektettem első sorban a súlyt.

Munkám végén mellékelt összeállításban az ilyen egyéneknél mindkét (ifjú- s öregkori) hajszin adatot közlöm. A 85 magyar férfi közül ősz hajú volt 22 egyén; a legfiatalabb köztük 44 éves. Ősz hajú volt életév szerint 40—50 év közt = 2 egyén; 50—60 év közt = 6 egyén; 60—70 év közt = 11 egyén; 70—80 év közt 3 egyén. Találtam azonban 70 éves egyént, kinek haja még korom fekete volt.

Szem színe. A bőr és haj színével szoros correlatióban áll a szem szivárvány hártájának színe is, melynek alapját szintén a bőrben lerakódott pigment alkotja. A szem szivárvány hártájája még sokkal több színárnyalatot tüntet fel, mint a haj vagy bőr. Azért itt az összehasonlítás megkönnyítése céljából a rokon színárnyalatokat közös összefoglaló névvel jelölöm u. m. kék, szürke, zöldes, sárgás, barna. Mindegyiknél hozzáértem az odatartozó mellék és átmeneti színárnyalatokat is.

1. *Magyarok.* A szem színét 84 magyar férfinnél és 26 nőnél határoztam meg. Ezek eloszlása színárnyalatok szerint a következő:

a) Férfiak

1. Kék	---	---	---	---	---	= 28 egyén = 33·33 ⁰ / ₁₀₀	} = 48·80 ⁰ / ₁₀₀
2. Szürke	---	---	---	---	= 13 „ = 15·47 „		
3. Zöldes	---	---	---	---	= 18 „ = 21·43 „		
4. Sárga	---	---	---	---	= 8 „ = 9·52 „	} = 29·75 ⁰ / ₁₀₀	
5. Barna	---	---	---	---	= 17 „ = 20·23 „		
						84 egyén = 99·98 ⁰ / ₁₀₀	

b) Nők.

1. Kék	---	---	---	---	---	= 10 egyén = 38·46 ⁰ / ₁₀₀	} = 46·16 ⁰ / ₁₀₀
2. Szürke	---	---	---	---	= 2 „ = 7·70 „		
3. Zöldes	---	---	---	---	= 3 „ = 11·54 „		
4. Sárga	---	---	---	---	= 3 „ = 11·54 „	} = 42·31 ⁰ / ₁₀₀	
5. Barna	---	---	---	---	= 8 „ = 30·77 „		
						26 egyén = 100·01 ⁰ / ₁₀₀	

E táblázat adataiból arról győződünk meg, hogy az aradmegyei magyarság közt úgy a férfiaknál, mint a nőknél leggyakoribb a kék szem, mely egymaga az eseteknek $\frac{1}{3}$ -ában fordul elő. A kék szem után gyakori férfiaknál a zöldes szem, mely magában foglalja az átmeneteket is egyrészt a világosabb, másrészt a sötétebb színárnyalatok felé. A zöld szemnek különösen a sárgásba hajló árnyalata gyakori, mely egymagában 20·24⁰/₁₀₀ által van képviselve. A zöldes szemnek eme nagy gyakorisága a világos és sötét szemü elemek keveredésére vall. Nőknél a kék szem után gyakoriság tekintetében a barna szem következik, mely azonban a férfiaknál is elég gyakori. A barna szemnek különösen

a sötét sárgás barna árnyalata jellemző az aradmegyei magyarságra. A 84 férfi között elég nagy gyakoriságot mutat még a szürke szem is, melynek főleg a kékes felé hajló árnyalata a jellemző. *Az aradmegyei magyarság közt tehát a szemnek különösen 4 színárnyalata mutat nagy gyakoriságot u. m. a világos kék, a kékes felé hajló szürke, a zöldes sárga illetve helyesebben sárgás zöld és a sötét sárgás barna.* Még érdekesebb eredményhez jutunk, ha a kék és szürke szem színeket: „világos“, a sárga és barna szemeket pedig: „sötét“ elnevezés alatt egyesítjük. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy a férfiaknál a világos szem $48\cdot80\%$ -nyi gyakoriságával szemben a sötét szemek csak $29\cdot75\%$ -ban fordulnak elő. A 26 magyar nőnél pedig a sötét szem színek $42\cdot31\%$ gyakoriságával a világos szemszíneknek $46\cdot16\%$ -nyi együttes gyakorisága áll szemben. *A világos szemszínek túluralkodása a sötét felett tehát mindkét nemnél szembeötlő.*

Ugyanezt bizonyítja 3712 fiú és 3105 leánygyermek szemszínének vizsgálata is, amint azt a mellékelt táblázatban összeállítottam.

A szem színe magyar gyermekeknél

1. Kék	---	---	---	---	---	837	fiúnál	—	$22\cdot55\%$	} = $50\cdot32\%$	
2. Szürke	---	---	---	---	---	1031	„	—	$27\cdot77$ „		
3. Zöldes	---	---	---	---	---	320	„	—	$8\cdot62$ „		
4. Sárga	---	---	---	---	---	491	„	—	$13\cdot23$ „		
5. Barna	---	---	---	---	---	1033	„	—	$27\cdot83$ „		
							3712	fiúnál	—	$100\cdot00\%$	
1. Kék	---	---	---	---	---	721	leánynál	—	$23\cdot22\%$	} = $50\cdot40\%$	
2. Szürke	---	---	---	---	---	844	„	—	$27\cdot18$ „		
3. Zöldes	---	---	---	---	---	192	„	—	$6\cdot18$ „		
4. Sárga	---	---	---	---	---	388	„	—	$12\cdot50$ „		
5. Barna	---	---	---	---	---	960	„	—	$30\cdot92$ „		
							3105	leánynál	—	$100\cdot00\%$	

Ha az egyes színárnyalatok gyakoriságát külön-külön vizsgáljuk, feltűnik, hogy nem a kék szem mutatja a legnagyobb gyakoriságot, mint a felnőtteknél, hanem a szürke és a barna szem. Ezen látszólagos ellentétnek magyarázata abban keresendő, hogy a gyermekeknél igen gyakori a kék és szürke szem közötti átmenet s nagyon valószínű, hogy a tanítók, kik a vizsgálati lapokat kitöltötték, ezt mind szürkének jelezték. Különbösen is a magyar ember gyakran nevezi a kék szemet szürkének. Valószínűleg innen származik a szürke szemnek nagy arányszáma a gyermekeknél. Ha a szürkének jelzett szemeknek csak $\frac{1}{3}$ -át számítjuk is át a kékhez, mindjárt feltűnőbb lesz a kék szem uralkodása. E mellett

persze — a mint a felnőtteknél, úgy itt is — igen gyakori a barna szem, különösen annak sötét sárgásbarna árnyalata. Ha a kék és szürke szemeket egyesítjük, akkor a világos szemek összes gyakoriságául fiúknál $50\cdot32\%$ -ot, leányoknál $50\cdot40\%$ -ot nyerünk. Ezzel szemben a sötét szem színek (sárga, barna) együttes gyakorisága fiúknál csak $41\cdot06\%$, leányoknál pedig $43\cdot42\%$. *A világos szem színek túluralkodása a sötét felett itt is ép úgy szembetűnő, mint a felnőtteknél.*

Ha most visszagondolunk a magyarság bőr és haj színére vonatkozólag közölt adatokra, némi ellentétet fogunk észlelni a szem színe és a bőr, főleg pedig a haj színe között. Azt tapasztaltuk ugyanis, hogy felnőtt korban a bőr színénél kisebb mértékben, a hajnál pedig túlnyomólag uralkodik a sötét színárnyalat. Ezzel szemben a szemnél felnőtt korban is túlnyomó a világos színárnyalatok gyakorisága. A világos és sötét színárnyalatok gyakoriságának emez ellentéte a hajnál és szemnél világos bizonyítéka az aradmegyei magyarság nagyfokú kevertségének, amint azt a későbbiekben a szem, haj és bőr színének correlatiós vizsgálatánál is látni fogjuk.

2. *Oláhok.* 16 oláh egyénnél (10 férfi és 6 nő) a szem a következő színárnyalatokat mutatta:

1. Kék	---	---	---	---	---	=	4	egyén	—	25·00%	} — 37·50%		
2. Szürke	---	---	---	---	---	=	2	„	—	12·50 „			
3. Zöldes	---	---	---	---	---	=	5	„	---	31·25 „			
4. Sárga	---	---	---	---	---	=	2	„	—	12·50 „			
5. Barna	---	---	---	---	---	=	3	„	---	18·75 „			
										16	egyén	—	100·00%

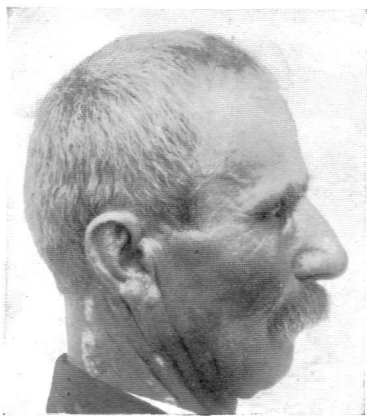
Amennyire tehát ezen kevés adatból következtetni lehet az *aradmegyei oláhoknak körülbelül $\frac{1}{3}$ -a világos színű (kék, szürke) szemű, $\frac{1}{3}$ -a zöldsárga, $\frac{1}{3}$ -a pedig sötét (sárga, barna) szemű.* Úgy látszik, mintha a világos szem gyakoribb volna, mint a sötét. Ha azonban a zöldes sárgát is a sötét szemek közé soroljuk, akkor a sötét szem szín uralkodása már szembeötlő lesz a világos felett.

Sokkal inkább általánosítható adatokhoz jutunk az iskolás gyermekek szem színének vizsgálata alapján. 2283 fiú és 1599 leány gyermek eloszlása a szem egyes színárnyalatai szerint a következő:

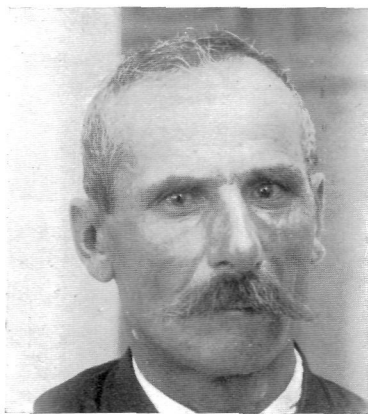
A szem színe oláh gyermekeknél.

1. Kék	---	---	---	---	---	---	=	363	fiúnál	—	15·90%	} — 35·87%	
2. Szürke	---	---	---	---	---	---	=	456	„	---	19·97 „		
3. Zöldes	---	---	---	---	---	---	=	151	„	---	6·62 „		
4. Sárga	---	---	---	---	---	---	=	445	„	---	19·49 „		
5. Barna	---	---	---	---	---	---	=	868	„	---	38·02 „		
										2283	fiúnál	—	100·00%

X. Tábla. Magyarok: Ágyáról és Erdőhegyről.

28

28. Kis F. Sándor, Ágya (Aradmegye).

29

29. Tözsér Antal, Erdőhegy (Aradmegye).

30

30. Molnár Lajos, Erdőhegy (Aradmegye).

1. Kék	---	---	---	---	---	=	229	leánynál	=	14·33 ⁰ / ₀	} = 33·65 ⁰ / ₀	
2. Szürke	---	---	---	---	---	=	309	„	=	19·32 „		
3. Zöldes	---	---	---	---	---	=	83	„	=	5·19 „		
4. Sárga	---	---	---	---	---	=	241	„	=	15·07 „		
5. Barna	---	---	---	---	---	=	737	„	=	46·09 „		
								1599	leánynál	=	100·00 ⁰ / ₀	

Az első pillanatra szemünkbe ötlék e táblázatban a barna szemnek feltűnően nagy gyakorisága és pedig úgy a fiúknál, mint a leányoknál. Érdekes, hogy leányoknál a barna színárnyalat még gyakoribb, mint a fiúknál. Ugyanezt észleltem a felnőtt nőknél is és pedig nemcsak az oláhoknál, hanem a magyaroknál is. A világos színárnyalatok összes gyakorisága fiúknál 35·87⁰/₀, a leányoknál 33·65⁰/₀. Ezzel szemben a sötét színárnyalatok 57·51⁰/₀, illetve 61·16⁰/₀ együttes gyakoriságot mutatnak. Az oláhokra tehát a sötét szem szín a jellemző és pedig főleg annak sárgásbarna árnyalata, noha e mellett az egészen világos, kék és szürke szemü egyének sem ritkák.

3. Németek. A szem színét 15 német egyénnél (14 férfi és 1 nő) vizsgáltam.

Ezek közül:

1. Kék	---	---	---	---	---	=	8	egyén	=	53·33 ⁰ / ₀	} = 60·00 ⁰ / ₀	
2. Szürke	---	---	---	---	---	=	1	„	=	6·67 „		
3. Zöldes	---	---	---	---	---	=	4	„	=	26·67 „		
4. Sárga	---	---	---	---	---	=	2	„	=	13·33 „		
								15	egyén	=	100·00 ⁰ / ₀	

Elég egy pillantást vetnünk ezen adatokra, hogy a németeknél a kék szemnek túlralkodásáról meggyőződünk, mely egymaga az eseteknek több mint fele (53·33⁰/₀) által van képviselve. Elég nagy gyakoriságot mutat még a zöldes szem is, különösen annak sárgásba hajló árnyalata. A többi szem színek gyakorisága igen kicsiny. Feltűnő, hogy a vizsgált 15 egyén között barna szemü egy sem volt, ami nyilván csak véletlen. Ezen adatok — bármennyire kevés számú egyén vizsgálatán alapuljanak is — mégis világosan igazolják, hogy az aradmegyei németekre a világos szem szín a jellemző. A világos szem színek együttes 60·00⁰/₀-nyi gyakoriságával szemben a barna szem szín csak 2 sárga szemü egyén által van képviselve 13·33⁰/₀-ban.

Ezen adatok helyességét igazolja 1191 fiú- és 1144 leánygyermek szem színének vizsgálata, amint azt itt összeállítva látjuk.

A szem színe német gyermekeknél:

1. Kék	---	---	---	---	---	=	241	fiúnál	=	20·24 ⁰ / ₀	} = 57·85 ⁰ / ₀
2. Szürke	---	---	---	---	---	=	448	„	=	37·61 „	

3. Zöldes	---	---	---	---	---	146 fiúnál	---	12·26 ⁰ / ₀	
4. Sárga	---	---	---	---	---	118 „	---	9·91 „	} — 29·89 ⁰ / ₀
5. Barna	---	---	---	---	---	238 „	---	19·98 „	
						1191 fiúnál	---	100·00 ⁰ / ₀	
1. Kék	---	---	---	---	---	241 leánynál	---	21·06 ⁰ / ₀	} — 58·20 ⁰ / ₀
2. Szürke	---	---	---	---	---	425 „	---	37·14 „	
3. Zöldes	---	---	---	---	---	153 „	---	13·38 „	
4. Sárga	---	---	---	---	---	80 „	---	6·99 „	} — 28·41 ⁰ / ₀
5. Barna	---	---	---	---	---	245 „	---	21·42 „	
						1144 leánynál	---	99·99 ⁰ / ₀	

Az uralkodó szín árnyalat — mint látjuk — a szürke és a kék. A szürkének különösen amaz árnyalata jellemző a német gyermekekre, mely már a zöld felé hajlik s melyhez felnőtt korban mind több sárgás árnyalat is járul. Igen gyakori magában véve a tiszta barna (sárgás-barna) szem is. A kék és szürke szem együttes gyakorisága a fiúknál 57·85⁰/₀, a leányoknál 58·20⁰/₀. Ezzel szemben a sötét szem színek együttesen csak 29·89⁰/₀, illetve 28·41⁰/₀-nyi gyakoriságot tüntetnek fel. A németekre tehát a szemnél épügy, mint a bőrnél és hajnál a világosabb színek, vagyis a gyengébb pigmentatio a jellemző.

Nézzük most a 3 nemzetiségnek egymáshoz való viszonyát a szem színe alapján. Mint láttuk, mindegyik nemzetiségnél a világos kéktől a legsötétebb barnáig mindenféle színárnyalatok előfordulnak, ami arra mutat, hogy a 3 nemzetiség mindegyike igen kevert. *A magyarokra egyrészt a kék és szürke, másrészt a zöldes-sárga és sötét sárgás-barna szem szín a jellemző. A németeknél tulnyomó a világoskék és a szürkének zöldes árnyalata. Az oláhoknál viszont a zöldes-sárga és főleg a sötét sárgás-barna szem színek a leggyakoribbak.* Még világosabban mutatja a 3 nemzetiségnek egymáshoz való viszonyát az alábbi táblázat a világos (kék, szürke) és sötét (sárga, barna) szem színek együttes gyakorisága alapján.

A 3 nemzetiség viszonya a szem színe alapján.

	a) Gyermekéknél			
	világos szem		sötét szem	
	fiúk	leányok	fiúk	leányok
Németek	57·85 ⁰ / ₀	58·20 ⁰ / ₀	29·89 ⁰ / ₀	28·41 ⁰ / ₀
Magyarok	50·32 „	50·40 „	41·06 „	43·42 „
Oláhok	35·87 „	33·65 „	57·51 „	61·16 „

	b) Felnőtteknél			
	világos szem		sötét szem	
	férfiak	nők	férfiak	nők
Németek	60·00 ⁰ / ₀		13·33 ⁰ / ₀	
Magyarok	48·80 ⁰ / ₀	46·16 ⁰ / ₀	29·75 ⁰ / ₀	42·31 ⁰ / ₀
Oláhok	37·50 ⁰ / ₀		31·25 ⁰ / ₀	

Ezen táblázatban csak a világos (kék, szürke) és a sötét (sárga, barna) szem szín gyakorisága van feltüntetve, míg a zöldes színt, mint-hogy az többnyire sárgával van keverve s így sem a világos sem a sötét szem színekhez nem számítható, itt nem vettem figyelembe. Ha már most a világos és sötét szemek gyakoriságát összehasonlítjuk a 3 nemzetiségnél érdekes jelenséget észlelünk. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy a világos szem szín a legnagyobb gyakoriságot a németeknél mutatja és pedig úgy a gyermekeknél, mint a felnőtteknél, sőt ezen belül is mindkét nemnél. Kisebb már a világos szem szín gyakorisága a magyaroknál és feltűnően kisebb az oláhoknál. Ezzel éppen ellentétes viszonyt mutat a sötét szem szín. Legkevesebb ugyanis a sötét szemű egyén a németek közt, jóval több van már a magyarok közt s legtöbb az oláhok közt. S különösen fontos itt az, hogy eme törvényszerűség mindkét nemnél úgy a gyermekkorban, mint a felnőttkorban szembe-tűnően megnyilatkozik. A szem színének vizsgálata tehát a 3 nemzetiségnek egymáshoz való anthropologiai viszonyát illetőleg ugyanazon eredményre vezetett, mint a bőr és haj színének vizsgálata t. i. leggyengébb a bőr, haj, szem pigmentatioja a németeknél s legerősebb az oláhoknál, míg a magyarok e kettő között foglalnak helyet, úgy azonban, hogy az oláhokhoz kissé közelebb állanak, mint a németekhez. Ebből egyuttal a 3 jellegnek u. m. a bőr, haj, szem színének általános harmoniája is világos.

A bőr, haj és szem színének főbb combinatioi.

A bőr, haj és szem színének ezen általános vizsgálata után érdekes volna már most azt tanulmányoznunk, hogy e 3 jelleg minő viszonyban van egymáshoz az egyes egyéneknél, vagyis a bőr, haj és szem színe minő combinatiokat tüntet fel úgy a felnőtteknél, mint a gyermekeknél egyénenkint vizsgálva. Eme felette fontos kérdésnek rendszeres tárgyalására azonban a rendelkezésemre álló hely szűke miatt nem térhetek ki részletesen, azért csak röviden megemlítem a legfőbb színárnyalatok szerint vett combinatiokat. 110 aradmegyei magyar egyén

(84 férfi és 26 nő) a bőr, haj és szem színe alapján következő fő-combinatiókba foglalható össze:

1. Fehér v. sárgás-, barnás fehérbőr, söt. sárgás barna szem, geszt. barna haj	---	---	---	30	egyén	=	27·27 ⁰ / ₀
2. Fehér v. sárgás-, barnás fehér bőr, zöldes sárga szem, geszt. barna, fekete haj	=	---	---	22	„	=	20·00 „
3. Rózsás fehér v. fehér bőr, kék szem, gesztenye barna haj	---	---	---	22	„	=	20·00 „
4. Sárgás-barnás fehér bőr, kék v. szürke szem, gesztenye barna haj	---	---	---	17	„	=	15·45 „
5. Fehér v. gyengén sárgás fehér bőr, kék szem, szőke haj	---	---	---	8	„	=	7·27 „
6. Egyéb combinatiók	---	---	---	11	„	=	10·00 „
				110	egyén	=	99·99 ⁰ / ₀

Az aradmegyei magyarság tehát, amennyire ezen adatokból következtetni lehet, a bőr, haj és szem színe alapján körülbelül 5 fő combinatio csoportra osztható, amelyeken belül ismét alcsoportok különböztethetők meg, melyekkel azonban itt már nem foglalkozhatom. Ezen 5 fő combinatio közül a legnagyobb gyakoriságot a sárgás-barna szemű, gesztenye-barna hajú és fehér vagy sárgás-barnás fehér bőrű, tehát tiszta barna complexiojú csoport tünteti fel, mely egymaga Aradmegye magyarságának majdnem $\frac{1}{3}$ -át alkotja. A bőr és haj színe tekintetében e barna complexiojú csoporttal majdnem teljesen megegyezik a valamivel kisebb gyakoriságot mutató második combinatio, melynél azonban a szem zöldes-sárga színű. E csoport már jobban variál, mint az előbbi. A szem színe ugyanis, hol a világos, hol a sötét szemek felé hajlik. Hasonlóképpen a bőr és haj színe is egyszer világosabb, máskor sötétebb. E combinatio nyilvánvalóan a keveredés eredménye. Ezzel gyakoriság tekintetében megegyezik a 3-ik fő combinatio, melynél a bőr és szem világos, a haj barna színű vagyis rózsás-fehér vagy fehér bőr, kék szem, gesztenye-barna haj a jellemző. Jóval kisebb már a 4-ik combinatio gyakorisága, melyet sárgás-barnás fehér bőr, kék (szürkés) szem, gesztenye-barna haj jellemez. Feltűnő, hogy a tiszta szőke complexiojú vagyis fehér bőrű, kék szemű, szőke hajú csoport aránylag igen kicsi (7·27⁰/₀) gyakoriságot mutat. Végül az eseteknek 10·00⁰/₀-a olyan combinatiót mutatott, melyek eme fő combinatiókba nem oszthatók be. Hogy már most emez 5 fő combinatio csakugyan egy-egy typust alkot-e, azt a részletesebb vizsgálatok vannak hivatva eldönteni. Mindenesetre nagyon jellemző az, hogy a termet alapján is, és pedig úgy a felnőtteknél, mint a katonáknál 5 főcsoportot különböztethettünk meg. Nem kevésbé fontos az is, hogy a rendkívül nagy fokú keveredés dacára az aradmegyei

magyarságnak igen tekintélyes része (34·54⁰/₀) tiszta barna és szőke complexiojű. Nagyon érdekes volna most azt vizsgálnunk, hogy az egyes combinatio csoportokba tartozó egyének a többi testi jellegek tekintetében minő sajátságokat mutatnak. Erre a fontos kérdésre azonban a hely szűke miatt már nem térhetek ki.

Szücs Júlia. Hajdu Zsuzsi. Szücs Zsuzsánna.
14. ábra. Magyar leányok Vadászról.

Az oláhoknál és németeknél az esetek csekély száma miatt még kevésbé vonhatunk következtetést az egyes combinatiók gyakoriságára és jelentőségére. Ezért itt egyszerűen csak felsorolom a legfőbb combinatiókat.

16 oláh egyén (10 férfi és 6 nő) között 5 volt (31·25⁰/₀) tiszta barna complexiojű t. i. sárgás-barna szemű, barna hajú és sárgás-barnás fehér bőrű. Ugyanannyi volt zöldes-sárga szemű, barna hajú és sárgás-barnás fehér bőrű. Kék szemű, barna hajú, fehér bőrű volt 4 (25·00⁰/₀); szürkés-zöld szemű, barna hajú és fehér bőrű pedig 2 egyén (12·50⁰/₀).

15 német egyén (14 férfi 1 nő) közül:

1. Kék szemű, szőke hajú, fehér bőrű --- --- --- 3 egyén = 20·00⁰/₀

2. Zöldes-sárga szemű, szőke hajú, fehér bőrű ... 2 egyén = 13·33%
 3. Kék szemű, világos gesztenye-barna hajú, rózsás
 fehér bőrű ... 3 „ = 20·00 „
 4. Sötétkék szemű, gesztenye-barna hajú, fehér bőrű 2 „ = 13·33 „
 5. Zöldes-sárga szemű, barna hajú, fehér bőrű ... 2 „ = 13·33 „
 6. Szürkés-zöld szemű, világos gesztenye-barna hajú,
 rózsás-fehér bőrű ... 1 „ = 6·67 „
 7. Sárga szemű, barna hajú, sárgás-fehér bőrű ... 2 „ = 13·33 „

Ezen adatokból egyuttal kitűnik, hogy *a németeknél a világosabb kombinatiók, az oláhoknál és magyaroknál a sötétebb kombinatiók a jellemzők.*

A fejről.

A fej, mint tudjuk, agy koponyára v. agyra (cranium) és arc koponyára (facies) különül. A könnyebb áttekinthetés kedvéért e két rész jellegeit mi is külön-külön fogjuk tárgyalni. Mielőtt azonban az agy- és arc-koponya részletesebb vizsgálatához fognánk, nézzük először röviden, hogy a fej egészben véve, nevezetesen annak magassága minő sajátságokat mutat Aradmegye magyar, oláh és német népénél.

*A fej magassága,*¹⁾ A fej absolut magasságát a három nép elemnél a következő összeállítás tünteti fel.

	Minimum	Maximum	Arithmetikai közép
29 magyar nőnél	195 mm.	225 mm.	208·10 mm.
84 magyar férfinél	192 „	238 „	218·51 „
14 német férfinél	205 „	235 „	222·21 „
11 oláh férfinél	214 „	237 „	225·09 „

E szerint *legkisebb a fej absolut magassága a magyaroknál s legnagyobb az oláhoknál, míg a németek a kettő között közép helyet foglalnak el.* Hogy már most a nyert fejmagasság előidézésében milyen része van az agynak s milyen az arcnak, arról majd e jellegek részletes tárgyalásánál fogunk meggyőződni. *Feltűnő a fejmagasságnak absolute kicsiny volta a magyar nőknél, ami nyilván úgy az agy, mint az arc-koponya kicsinységében leli magyarázatát.*

¹⁾ A fej magassága nem más mint a fejtető legmagasabb s az áll legalsóbb pontja között mért távolság.

A fej absolut magasságánál sokkal fontosabb annak az egész test magasságához való viszonya, amely viszony a legszorosabb összefüggésben van az emberi alak fejlődésével. A fejmagasságnak a test magasságához való viszonya ugyanis az ember élete folyamán fokozatosan változik. Amíg a magzati életnek egy bizonyos szakában a fej relative oly nagy a test magasságához képest, hogy a fej magassága a test magasságának vagy hosszának épen a fele, addig születéskor már csak $\frac{1}{4}$ -e, felnőtt korban pedig európaiaknál már csak $\frac{7}{8}$ -e sőt $\frac{1}{8}$ -ada. A fejmagasságnak a test magasságához való eme viszonya egyuttal többé-kevésbé kifejezi a rasszoknak alacsonyabb vagy magasabb rangúságát is. A vizsgálatok ugyanis arra az eredményre vezettek, hogy alacsonyabb rangú fajtáknál a fejmagasság aránylag nagyobb a természethez képest, magasabb rangúaknál pedig kisebb s a fejmagasságnak az egész test magasságához való bizonyos viszonya egyes fajtákra igen jellemző. A fejmagasság és termet viszonyának tehát rasszanthropológiai szempontból különös fontossága van.

Lássuk már most, hogy Aradmegye magyar, oláh, német népénél a fejmagasság minő viszonyban áll az egész test magasságához, amint azt röviden összefoglalva az alábbi táblázat mutatja.

Termet : Fejmagasság	Minimum	Maximum	Arithmetikai közép
11 oláh férfinél	6·95	8·00	7·52
84 magyar férfinél	6·93	8·78	7·62
14 német férfinél	7·02	8·59	7·78
29 magyar nőnél	6·94	8·23	7·49

Ezen adatok szerint a fejmagasság legnagyobb a természethez képest az oláhoknál (a termetnek 7·52-ed része), valamivel kisebb már a magyaroknál (a termetnek 7·62-ed része) s legkisebb a németeknél (a termetnek 7·78-ad része). Érdekes, hogy a magyar nőknél, noha a fejmagasság absolute feltűnően kisebb, mint a férfiaknál, a természethez viszonyítva azonban mégis nagyobb, mint a férfiaknál (a termetnek 7·49-e). A nő tehát a gyermeki tipushoz közelebb áll.

Még érdekesebb, ha a fejmagasság-termet viszony egyes fokozatainak előfordulás gyakoriságát vizsgáljuk a mint azt az alábbi táblázatban látjuk :

A fejmagasság a termetnek	84 magyar férfinél		11 oláh férfinél		14 német férfinél		29 magyar nőnél	
	Eset	0/0	Eset	0/0	Eset	0/0	Eset	0/0
7-ed része	12	14·29	2	18·18	2	14·29	5	17·24
7 ¹ / ₂ -ed része	40	47·62	5	45·45	4	28·57	18	62·07
8-ad része	28	33·33	4	36·36	7	50·00	6	20·69
8 ¹ / ₂ -ed része	3	3·57	—	—	1	7·14	—	—
9-ed része	1	1·19	—	—	—	—	—	—
	84 férfi	100·00/0	11 férfi	99·99/0	14 férfi	100·00/0	29 nő	100·00/0

Az első rovat azt fejezi ki, hogy a fejmagasság hányadrésze a test magasságának. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a tizedeket is egész számba foglaltam össze oly módon, hogy $6·76—7·25$ -ig = 7; $7·26—7·75$ -ig = 7¹/₂; $7·76—8·25$ = 8; $8·26—8·75$ = 8¹/₂; $8·76—9·25$ = 9. Ez utóbbi csoportba csak egyetlenegy magyar férfi tartozik 8·78-ad fejmagassággal; tehát tulajdonképen 9-ed fejmagasság nem fordul elő. E táblázat adataiból arról győződünk meg, hogy a magyaroknál és oláhoknál leggyakoribb a 7¹/₂-ed fejmagasság, noha e mellett a magyaroknál 8-ad, sőt 8¹/₂-ed fejmagasság is előfordul. Németeknél az 1/8-ad fejmagasság az uralkodó.

Összefoglalván a fejmagasság természetviszonyra vonatkozó adatainkat, mondhatjuk, hogy a mennyire ezen adatokból következtetni lehet, legközelebb állanak a primitívebb viszonyhoz először a nők, másodsor az oláhok s legmagasabban állanak a németek, míg a magyarok a kettő között középhelyet foglalnak el.

Vizsgáljuk ezek után már most a fej két főrészenek sajátosságait közelebbről.

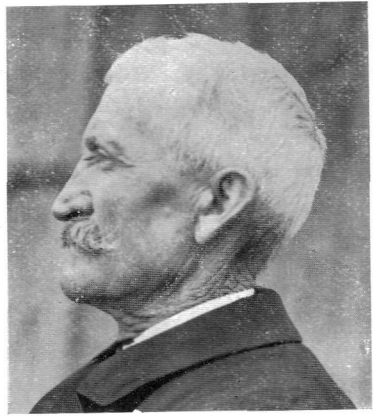
a) Az agykoponya legfőbb méreti és alakítási jellegei.

Az agykoponya vizsgálatánál legelőször szemünkbe ötlük annak nagysága és alakja. Az agykoponya nagyságára vonatkozólag a köb-tartalom megmérése szolgáltatja a legbiztosabb adatot. Élő embernél azonban még a külső köb-tartalom meghatározása is nagy nehézségekbe ütközik s csak kellően felszerelt laboratóriumban eszközölhető szakszerűleg. Ezért egyelőre meg kell elégednünk oly külső méretekkel, melyek legalább némileg felvilágosítanak bennünket az agykoponya nagyságáról s a mely méretek alapján a köb-tartalomra is vonhatunk következtetéseket. Eme méretek: az agykoponya kerületei, továbbá hosszúsága, szélessége, magassága, melyek az agykoponyának a tér 3 irányában való kiterjedéséről tájékoztatnak bennünket.

XI. Tábla. Magyarok : Erdőhegyről.

31

31. Vajda András, Erdőhegy (Aradmegye).

32

32. Tövisháti Ferenc, Erdőhegy (Aradmegye).

33

33. Molnár József, Erdőhegy (Aradmegye).

Az agykoponya kerületi méretei. 3 irányú kerületi méretet vettem fel u. m. a vízszintes, nyilirányú és haránt kerületet. A vízszintes kerületet úgy mértem, hogy a mérőszallag a homlok és nyakszirt legkidomborodóbb részeit érintse = *legnagyobb vízszintes kerület.* A *nyilirányú (sagittalis) kerületet* az orrgyóktól (nasion) a koponyatetőn keresztül a medián vonal mentén a külső nyakszirtdudorig (Protuberantia occipitalis externa) mértem. A *haránt (transversalis) kerületet* végül az egyik fülnyílás közepétől felfelé a koponyatető legmagasabb pontján át a másik fülnyílás közepéig vettem.

E három kerületi méretre vonatkozólag nyert minimális és maximális határértékeket, valamint az arithmetikai középértékeket az itt következő táblázatban állítottam össze.

	Vízszintes kerület			Nyilirányú kerület			Haránt kerület		
	Minimum mm.	Maxim. mm.	Arithm. közép mm.	Minimum mm.	Maxim. mm.	Arithm. közép mm.	Minimum mm.	Maxim. mm.	Arithm. közép mm.
81 magyar férfinél	495	590	547·09	300	370	336·23	305	380	343·33
10 oláh férfinél ...	530	575	553·0	315	355	335·5	330	365	343·0
14 német férfinél	530	585	558·93	330	365	348·93	320	370	342·5
12 magyar nőnél	520	550	537·08	315	340	330·0	310	350	336·67

A vízszintes kerület az arithmetikai középértékek alapján legkisebb a magyaroknál s legnagyobb a németeknél, míg az oláhok a kettő között középheletet foglalnak el. A nyilirányú kerületnél a magyarok és oláhok helyet cserélnek. Legkisebb ugyanis a nyilirányú kerület az oláhoknál, valamivel nagyobb a magyaroknál s feltűnően nagyobb a németeknél. A haránt kerületben igen kicsi a különbség Aradmegye 3 népeleme között. Legkisebb mégis az agykoponya haránt kerülete a németeknél (342·5 mm.) s legnagyobb a magyaroknál (343·33 mm.); a különbség mindössze csak 0·83 mm. Az oláhok a kettő között foglalnak helyet. A 3 népnek egymáshoz való viszonya tehát, mint látjuk, mind a 3 kerületnél más és más. Mégis feltűnő, hogy a németeknél mind a vízszintes, mind a nyilirányú kerület tetemesen nagyobb mint akár a magyaroknál, akár az oláhoknál, a haránt kerület nagyságát illetőleg pedig csak nagyon kicsivel állnak a magyarok és oláhok mögött. Ebből nagy valószínűséggel arra következtethetünk, hogy a németek agykoponyája absolute is nagyobb úgy az oláhok, mint a magyarok agykoponyájánál. Ami a magyarok és oláhok viszonyát illeti, az a kerületi mé-

reték adatai alapján nem határozható meg biztosan. A haránt és nyíl-irányú kerület a magyaroknál nagyobb ugyan valamivel, mint az oláhoknál, a vízszintes kerület viszont az oláhoknál jóval nagyobb mint a magyaroknál. Ebből arra következtethetünk — amennyire azt a vizsgált egyének csekély száma megengedi, — hogy *a magyarok és oláhok agykoponyája közel egyforma nagy*. Ha az agykoponya 3 kerületi méretének arithmetikai középértékét a 12 magyar nőnél és a 81 magyar férfinél hasonlítjuk össze, azt az érdekes jelenséget észleljük, hogy a nőknél mind a három kerületi méret feltűnően kisebb, mint a férfiaknál, amiből világosan következik, hogy *a magyar nőknél az agykoponya absolute jóval kisebb, mint a férfiaknál*.

E kerületi méretek az agykoponyának a tér három irányában való kiterjedéséről tájékoztatnak ugyan bennünket, azonban mindegyik kerületi méret az agykoponyának két-két irányú kiterjedését olvasztja magába. Épen ezért a kerületi méretek nem világosítanak fel bennünket arról, hogy amidőn pl. valamely kerületi méret nagyobb, annak a koponya mely irányú erősebb növekedése az oka. Hogy tehát közelebbi adatokat nyerjünk az agykoponyának egy-egy határozott irányban való kiterjedéséről s ezzel kapcsolatban nagyságáról és alakjáról, vizsgáljuk az agykoponyának a tér 3 irányában való merőleges kiterjedését, azaz hosszúságát, szélességét és magasságát.

Az agykoponya hosszúsága, szélessége és magassága. Az agy hosszúsága és szélessége alatt a legnagyobb hosszúságot (gb—eo) és legnagyobb szélességet (eu—eu), magassága alatt pedig a fülnyilástól mért magasságot (au—ve) értem.¹⁾ Az agykoponya e 3 főméretére vonatkozólag nyert legfőbb eredményt az alábbi táblázat mutatja.

	Agy hosszúsága			Agy szélessége			Agy magassága		
	Minimum mm.	Maxim. mm.	Arithm. közép mm.	Minimum mm.	Maxim. mm.	Arithm. közép mm.	Minimum mm.	Maxim. mm.	Arithm. közép mm.
84 magyar férfinél	168	199	183·80	141	175	159·61	112	155	135·91
11 oláh férfinél	173	197	185·91	155	168	161·00	129	154	138·00
14 német férfinél	177	200	189·79	150	167	158·64	135	160	144·36
28 magyar nőnél	163	186	175·28	142	160	151·86	114	136	127·85

¹⁾ Dr. Aurel v. Török: Grundzüge einer systematischen Kraniometrie etc. Stuttgart. 1890 S. 151—164.

Ezen adatokból arról győződünk meg, hogy legrövidebb az agy a magyaroknál, hosszabb az oláhoknál s leghosszabb a németeknél. Ezzel ellentétben az agy szélessége épen a németeknél a legkisebb, nagyobb a magyaroknál s legnagyobb az oláhoknál. Ami a magasságot illeti, a viszony a 3 népelem között ugyanaz, mint az agy hosszúságánál. Vagyis legalacsonyabb az agykoponya a magyaroknál, magasabb az oláhoknál s legmagasabb a németeknél. Minthogy az agykoponya hosszúsága és magassága a németeknél tetemesen nagyobb mint akár a magyaroknál, akár az oláhoknál s a szélesség tekintetében sem sokkal állanak a magyarok és oláhok mögött, ebből joggal arra következtethetünk — amennyire természetesen a vizsgált egyének csekély száma azt megengedi — *hogy a megye 3 népeleme közül az agykoponya a németeknél a legnagyobb s egyúttal alakban is lényegesen eltér úgy a magyarokétól, mint az oláhokétól, amennyiben ezekénél jóval hosszabb, keskenyebb s tetemesen magasabb. Ezzel szemben a magyaroknál az agynak mind a 3 főmérete a legkisebb arithmetikai középértékeket tünteti fel, ami ismét amellett szól, hogy a magyarok agya valamivel kisebb az oláhokénál s még inkább a németekénél.*¹⁾ Ami végül a 28 magyar nőt illeti, azoknál úgy a hosszúság, valamint a szélesség és magasság is tetemesen kisebb, mint a férfiaknál, ami már egész világosan bizonyítja, *hogy a nők agykoponyája átlagban véve lényegesen kisebb, mint a férfiaké.*

Az agykoponya abszolút hosszúsága, szélessége és magassága mellett még fontosabb e méreteknek egymáshoz való viszonya, amit az u. n. koponya jelzők fejeznek ki. Ezek adják meg az agykoponya tulajdonképeni típusát. A jelzők vizsgálatánál azonban mindig figyelemmel kell lennünk az illető eredeti méretekre is, melyekből a jelzőt alakítottuk,

¹⁾ De hogy ezen adatok főleg az oláhokra és németekre vonatkozólag a vizsgált egyének csekély száma miatt semmiesetre sem tekinthetők véglegeseknek, bizonyítja ama körülmény, hogy Weisbach (Beiträge zur Kenntniss der Schädelformen österreichischer Völker. Wiener medicinische Jahrbücher 1864. Bd. I. S. 61.) koponyákon végzett vizsgálatai alkalmával az oláhok koponyáját kisebb kerületűnek s kisebb ürtartalmúnak találta, mint a magyarokét. Nevezetesen: vízszintes kerület magyaroknál = 515 mm., oláhoknál = 510 mm.; köbtartalom: magyaroknál 1421.61 cm.³, oláhoknál 1390.74 cm.³ Ezzel szemben hazánk hírneves anthropologusának, Dr. Török Aurélnak 18 drb. erdélyi oláh koponyán végzett vizsgálatai (Adatok az erdélyi románok koponyáinak jellemzéséhez. Dr. Török: Anthropologiai Füzetek. Budapest, 1882. 51. old.) a saját adataim helyességét igazolják; a 18 drb. oláh koponya köbtartalmáról ugyanis a következőket jegyzi meg: „Nevezetes e gyűjtemény férfikoponyáinak tetemes közép üregnagysága, amely 1625 kbcm.-el találtatott egyenlőnek. A koponyaüreg nagyságának egyéni ingadozásai igen nagyok, mert a legcsekélyebb üregnagyság 1385 kbcm.-el egyenlő (a 2. sz.), a legtetemesebb pedig 1940 kbcm.-el egyenlő (a 14. sz.). A nőkoponyák közép üregnagysága 1370 kbcm. A férfi- és nőkoponyák közép üregnagysága közti különbség tehát föltételesen szembeszökő.”

mert csak így tudjuk a nyert jelzöt kellőképpen értékelni.¹⁾ A következőkben az agykoponya 3 főjelzőjének u. m. a hosszúság-szélességi, a hosszúság-magassági és a magasság szélességi jelzőnek változatait fogjuk vizsgálni Aradmegye magyar, oláh és német népénél.

Hosszúság-szélességi jelző. Ez nem más, mint az agykoponya legnagyobb szélességének a legnagyobb hosszúsághoz való százalékos viszonya = $\frac{\text{koponya legnagyobb szélessége} \times 100}{\text{koponya legnagyobb hosszúsága}}$.

a) *Magyarok.* A hosszúság-szélességi jelzöt 84 magyar férfinél és 28 nőnél határozta meg. Férfiaknál a jelző 80·42 minimalis és 95·11 maximális határértékek között változott 16 egységnyi ingadozási szélességgel, ami az esetek számához képest nem nagy. Érdekes, hogy a 28 magyar nőnél is csaknem teljesen ugyanazon határértékek között ingadozott a jelző értéke. Nőknél ugyanis a legkisebb jelző érték 80·23 s a legnagyobb 93·33 volt. A *hosszúság-szélességi jelző arithmetikai középértéke is csaknem teljesen azonos a két nemnél, nevezetesen férfiaknál 86·88 nőknél 86·71. Mindkét középjelző érték a rövidfejűség (brachycephalia) csoportjába tartozik.* A hosszúság-szélességi jelző középértékének a 84 magyar férfinél és 28 nőnél észlelt eme csaknem abszolút megegyezése nagyon fontos. Az agykoponya kerületeinek, továbbá legnagyobb hosszúságának, szélességének és magasságának vizsgálatánál ugyanis mindenütt kivétel nélkül azt tapasztaltuk, hogy a női koponya jóval kisebb a férfi koponyánál. S a méretek abszolút nagyságának emez eltérése dacára a méreteknek egymáshoz való viszonya, a jelző, középértékben úgy a férfiaknál, mint a nőknél azonos. Ez nyilvánvalóan azt bizonyítja, hogy noha az agykoponya méretei középértékben a nőknél tetemesen kisebbek, mint a férfiaknál, mégis az agykoponya típusa mindkét nemnél ugyanaz, amit helyesebben úgy fejezhetünk ki, hogy vizsgált egyéneinknél úgy a férfiaknál, mint a nőknél ugyanazon agykoponya típusok körülbelül ugyanazon gyakoriságban fordulnak elő. Ebből ismét két tanúságot vonhatunk le nevezetesen először azt, hogy a nőknél az agykoponya típusa, illetve típusai ép úgy megnyilatkoznak, mint a férfiaknál. Nagyon téves tehát az a nézet, mintha a típus, a fajisajátság csak a férfi koponyáknál volna észlelhető s a női koponyák ilyen vizsgálatokra alkalmatlanok volnának. A másik tanúság pedig, hogy az abszolút méretek vizsgálata magában véve bármily fontos, a típusok megállapítására mégis sokkal alkalmasabbak eme méreteknek egymáshoz való viszonyai t. i. az u. n. jelzők, természetesen a méretek abszolút nagyságának tekintetbevételével.

¹⁾ Ennek tudományos kimutatása Dr. Török Aurél nevéhez fűződik (Versuch einer systematischen Charakteristik des Kephalexindex. Von Prof. Dr. Aurél von Török. Archiv für Anthropologie. Neue Folge, Bd. IV. Heft 2. u. 3. S. 110—129. Braunschweig, 1906.)

A 84 magyar férfinek és 28 nőnek a hosszúság-szélességi jelző egyes értékei szerint való eloszlását a mellékelt XI. táblázat a) és b) része mutatja.

XI. Táblázat.

84 magyar férfi és 28 nő eloszlása a hosszúság-szélességi jelző egyes értékei szerint.

a) Férfiak.

Ingadozási szélesség = 80—95 = 16 egység.

Sorszám	Jelző	Eset	%	Sorszám	Jelző	Eset	%
1.	80	= 1	= 1·19	11.	90	= 4	= 4·76
2.	81	= 1	= 1·19	12.	91	= 4	= 4·76
3.	82	= 3	= 3·57	13.	92	= 8	= 9·52
4.	83	= 7	= 8·33	14.	93	= 1	= 1·19
5.	84	= 5	= 5·95	15.	94	= 1	= 1·19
6.	85	= 16	= 19·05	16.	95	= 1	= 1·19
7.	86	= 11	= 13·10				
8.	87	= 6	= 7·14	Sorszám	Ing. szél.	Eset	Percent
9.	88	= 11	= 13·10	1—16.	80—95	84	99·99
10.	89	= 4	= 4·76				

b) Nők.

Ingadozási szélesség = 80—93 = 14 egység.

Sorszám	Jelző	Eset	%	Sorszám	Jelző	Eset	%
1.	80	= 1	= 3·57	9.	88	= 5	= 17·86
2.	81	= 1	= 3·57	10.	89	= 5	= 17·86
3.	82	= 2	= 7·14	11.	90	= 2	= 7·14
4.	83	= 3	= 10·71	12.	91	= 1	= 3·57
5.	84	= 0	= 0·00	13.	92	= 1	= 3·57
6.	85	= 5	= 17·86	14.	93	= 1	= 3·57
7.	86	= 1	= 3·57	Sorszám	Ing. szél.	Eset	Percent
8.	87	= 0	= 0·00	1—14.	80—93	28	99·99

E táblázat mindkét részének első rovata a sorszámokat mutatja. A második rovatban a hosszúság-szélességi jelző egyes értékei foglalnak helyet növekvő sorrendben a legkisebb jelző értéktől a legnagyobbig. A jelzőt a könnyebbség kedvéért mindenütt egész számokban fejeztem ki oly módon, hogy pl. 81·5—82·4 = 82 stb. A 3-ik rovatban a jelző egyes értékeinek megfelelő esetszámot találjuk, vagyis, hogy az illető jelző érték hány egyénnél fordult elő. A 4-ik rovat végül ugyanazt % -ban fejezi ki.

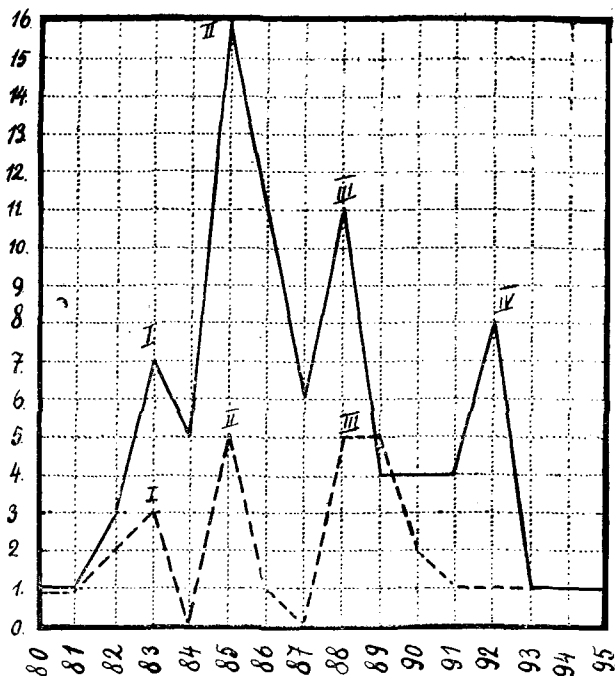
Ha már most e táblázat adatait figyelmesen vizsgáljuk, az eseteknek a jelző egyes értékei szerint való szeszélyes eloszlása mellett főleg az tűnik szemünkbe, hogy a legnagyobb gyakoriságot nem azon két jelző érték (86—87) tünteti fel, melyek közé az arithmetikai középérték esik, hanem e helyett több oly jelző értéket találunk, melyek a szom-

szédos értékekhez képest jóval nagyobb gyakoriságot mutatnak. A hosszúság-szélességi jelző kraniometriai sorának¹⁾ tehát több gyakorisági központja van, melyek körül az esetek jobban felhalmozódnak. Ilyen nagyobb gyakoriságot feltüntető jelző érték a 84 férfi kraniometriai sorában 4 (ld. 83, 85, 88, 92 jelző értékeket) a 28 nő kraniometriai sorában pedig 3 (ld. 83, 85, 88—89 jelző értékeket) van, melyek közül a legnagyobb gyakoriságot úgy a férfiaknál, mint a nőknél 85-ös jelző érték mutatja. Különösen jellemző itt az, hogy a nőknél előforduló 3 gyakorisági közép a férfiaknál is teljesen ugyanazon jelző értékekre esik, ami nagyon valószínűvé teszi azt, hogy eme gyakorisági közepek, vagy legalább is azoknak egy része tényleg egy-egy típus központjává tekinthető.

Az itt elmondottakat minden további magyarázat nélkül is szemmel láthatólag igazolja a 84 magyar férfi és 28 nő hosszúság-szélességi jelzőjének mellékelt gyakorisági görbéje.

15. ábra. A hosszúság-szélességi jelző gyakorisági görbéje.

————— : 84 magyar férfinnél;   - - - - - : 28 magyar nőnél.

¹⁾ Dr. Aurél von Török: Neuere Beiträge zur Reform der Kraniologie. III. Theil: Ueber die systematische Untersuchung der kraniometrischen Variationsreihen, sowie ueber die Bestimmung des charakteristischen Schädeltypus mittels der Wahrscheinlichkeitsrechnung. — Sonderabdruck aus der intern. Monatsschrift für Anat. und Physiol. Bd. XI. Heft 6/7 1894.

Nézzük most a 84 magyar férfi és 28 nő eloszlását a hosszúság-szélességi jelző egyes csoportjai szerint. A csoportok beosztását *Deniker*¹⁾ szerint veszem, amely lényegében nem más, mint a *Broca-Topinard*-féle beosztás élökre átszámítva, vagyis 2 egységgel nagyobbítva.

A hosszúság-szélességi jelző csoportjai s azok határértékei	Gyakoriság 84 magyar férfinél		Gyakoriság 28 magyar nőnél	
	Eset	%	Eset	%
1. Tulságos hosszúfejűség (Hyperdolichocephalia) : -71·9	—	—	—	—
2. Hosszúfejűség (Dolichocephalia) : 72·0—76·9	—	—	—	—
3. Kisfokú hosszúfejűség (Subdolichocephalia) : 77·0—79·6	—	—	—	—
4. Középféjűség (Mesocephalia) : 79·7—81·9	3 férfi	3·57	3 nő	10·71
5. Kisfokú rövidfejűség (Subbrachycephalia) : 82·0—85·2	27 „	32·14	5 „	17·86
6. Rövidfejűség (Brachycephalia) : 85·3—86·9	17 „	20·24	5 „	17·86
7. Nagyfokú rövidfejűség (Hyperbrachycephalia) : 87·0—91·9	32 „	38·09	14 „	50·00
8. Tulságos nagyfokú rövidfejűség (Ultrahyperbrachycephalia) : 92·0—	5 „	5·95	1 „	3·57
	84 „	99·99	28 nő	100·00

Ha e táblázat adatain végig tekintünk, rögtön szemünkbe ötlük, hogy vizsgált egyéneink között úgy a férfiaknál, mint a nőknél a hosszúfejűség (dolichocephalia) egyetlen esetben sem fordul elő. A középféjűség (mesocephalia) is 3·57⁰/₀, illetve 10·71⁰/₀ gyakoriságot mutat. Ezzel szemben teljesen uralkodik a rövidfejűség (brachycephalia) melynek különböző fokai együttvéve a férfiaknál 94·43⁰/₀, nőknél 89·49⁰/₀ által vannak képviselve. Ennek alapján mondhatjuk, hogy Aradmegye magyarsága nagyon kevés kivétellel rövidfejű (brachycephal). Ami a rövidfejűség egyes csoportjait illeti, a legnagyobb gyakoriságot úgy a férfiaknál, mint a nőknél a nagyfokú rövidfejűség (hyperbrachycephalia) mutatja. E mellett azonban elég tetemes a kisfokú rövidfejűség (subbrachycephalia) és a szűkebb értelemben vett rövidfejűség (brachycephalia) is. Feltűnő a tulságos nagyfokú rövidfejűségnek (Ultrahyperbrachycephalia) 5·95⁰/₀-ban való előfordulása, ami más európai népeknél felette ritka.

¹⁾ J. Deniker : Les races et les peuples de la terre. Paris, 1900. p. 70 és Appendice II, p. 667—674.

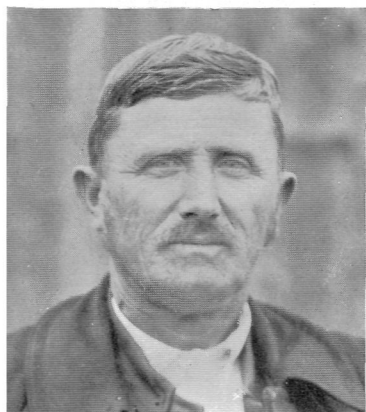
Az arithmetikai középérték, mint már láttuk, férfiaknál 86·88, a nőknél 86·71. Mindkettő a szűkebb értelemben vett rövidfejűség (brachycephalia) felső határán áll.

Hogy ezen arithmetikai középértékeket jobban értékelni tudjuk, hasonlítsuk össze más kutatóknak az ország más vidékein élő magyarságon végzett hasonló vizsgálatainak eredményeivel, amint azt itt következőleg a középérték nagysága szerint növekvő sorrendben összeállítottam.

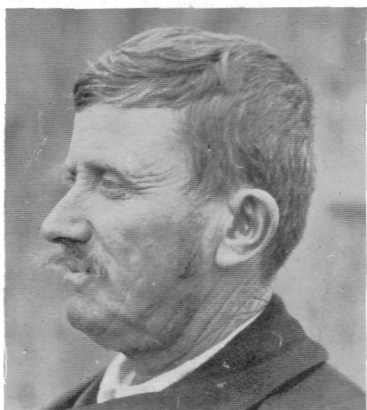
A szerző neve és a vizsgált egyének száma	Hosszúság-szélességi jelző		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
1. <i>Steinburg</i> ¹⁾ : 54 székely katonánál	75·40	89·70	81·40
2. <i>Lenhossék</i> ²⁾ : 122 kül. vidéki magyar férfinél	74·20	91·60	82·20
3. <i>Horváth—Pohl</i> ³⁾ : 50 kül. vidéki magyar férfinél	76·60	90·40	83·40
4. <i>Lázár</i> ⁴⁾ : 44 alsófehérmegyei magyar férfinél	73·00	91·00	84·18
5. <i>Weisbach</i> ⁵⁾ : 20 alföldi és erdélyi magyar katonánál	78·90	90·30	84·60
6. <i>Jankó</i> ⁶⁾ : 48 Balaton melléki magyar férfinél	75·80	93·20	84·80
7. <i>Jankó</i> ⁷⁾ : 83 Torda, Aranyosszék, Torockó-i magyar férfinél	76·00	96·00	85·06
8. <i>Bartucz</i> : 65 matyó férfinél	78·00	94·00	85·50
9. <i>Bartucz</i> : 26 csongrádmegyei magyar férfinél	79·38	93·72	86·55
10. <i>Bartucz</i> : 28 aradmegyei magyar nőnél	80·23	93·33	86·70
11. <i>Bartucz</i> : 84 aradmegyei magyar férfinél	80·42	95·11	86·88
12. <i>Steinburg</i> ⁸⁾ : 69 magyar (szegedi) huszárnál	68·80	100·60	87·80
13. <i>Semayer</i> ⁹⁾ : 28 bánffyhungyadi magyar férfinél	82·00	96·00	89·00

1) Dr. A. Weisbach. Körpermessungen verschiedener Menschenrassen. Berlin, 1878. S. 227. — 2) Lenhossék József: Az emberi koponyaisme. Cranioscopia. Budapest, 1875. 144—151. old. — 3) U. o. 154—157. old. — 4) Lázár István: Alsófehér vármegye magyar népe. Etnografiai tanulmány. Nagy-Enyed 1896. 11. old. Lázár 81-nek említi ugyan a hosszúság szélességi jelzőt, adataiból azonban 84·18 közép jelző érték számítható ki. Lásd Semayer: Bánffy-Hunyad (Kolozs m.) magyar lakosságának somatologiai vázlata. A Magyar Nemz. Múz. Népr. Osztályának értesítője. Szerk. Dr. Jankó János. II. évf. 1901. 5. sz. 67—70. old. — 5) Dr. A. Weisbach: id. mű 227. old. — 6) A magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Gyűjteményei. II. Magyar Typusok. Első sorozat: a Balaton mellékéről. Öszeállította Dr. Jankó János. Budapest, 1900. — 7) Dr. Jankó János: Torda,

XII. Tábla. Magyarok : Erdőhegyről.

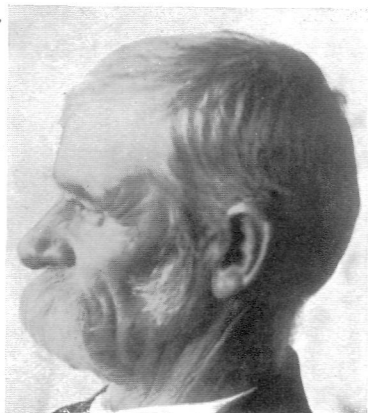
34

34. Nagy Sándor, Erdőhegy (Aradmegye).

35

35. Idős Pálffi András, Erdőhegy (Aradmegye).

36

36. Ifjú Pálffi András, Erdőhegy (Aradmegye).

A hosszúság-szélességi jelző — mint látjuk — az ország különböző vidékein élő magyarságnál még arithmetikai középérték szerint vizsgálva is igen széles határok között változik. Amíg *Steinburg* székely katonái a középjelzőérték szerint a középfejűség (mesocephalia) csoportjába tartoznak, addig a többiek mind rövidfejűek (brachycephál-ok). Erdélyben még elég gyakori a hosszúfejűség (dolichocephalia) és a középfejűség (mesocephalia); kisebb mennyiségben észlelhető Dunántúl is. Az Alföldön azonban a rövidfejűség (brachycephalia) uralkodik, sőt a túlrövidfejűség (hyper- és ultrahyperbrachycephalia) sem ritka, míg a középfejűség (mesocephalia) s még inkább a hosszúfejűség (dolichocephalia) csak nagyon kivételesen fordul elő. Az aradmegyei magyarság közép jelző értékénél csak *Steinburg* huszárjai s *Semayer* Bánffy-Hunyad-i magyarjai mutatnak nagyobb jelző értéket. *Aradmegye magyar népe tehát a mai magyarságnak egyik legkurtábbfejű csoportja.*

Oláhok. 11 oláh férfinél a hosszúság-szélességi jelző 82·05 minimális 94·25 maximális határérték között ingadozott. *Az arithmetikai középérték 86·72, amely érték a szorosabb értelemben vett rövidfejűség (brachycephalia) csoportjába tartozik s csaknem egészen megegyezik az aradmegyei magyarságra vonatkozólag nyert arithmetikai középértékkel (86·88). A jelző középértékének eme megegyezése magyaroknál és oláhoknál azonban nem jelenti a koponyaalak teljes megegyezését is. Az agykoponya legnagyobb hosszúságának és szélességének vizsgálatánál ugyanis arról győződöttünk meg, hogy vizsgálatunk anyaga szerint az oláhok agykoponyája egyrészt valamivel hosszabb, másrészt szélesebb, mint a magyaroké.*

A vizsgált 11 oláh férfi koponyája kivétel nélkül a rövidfejűség (brachycephalia) csoportjába tartozik. Ezen belül az egyes alcsoportok gyakorisága a következő :

1. Kisfokú rövidfejűség } (Subbrachycephalia) }	--- --- : 82·0 — 85·2 = 4 egyén = 36·36%
2. Rövidfejűség } (Brachycephalia) }	--- --- : 85·3 — 86·9 = 3 „ = 27·27 „
3. Nagyfokú rövidfejűség } (Hyperbrachycephalia) }	--- --- : 87·0 — 91·9 = 3 „ = 27·27 „
4. Túlságos nagyfokú rövidfejűség } (Ultrahyperbrachycephalia) }	: 92·0 — = 1 „ = 9·09 „
	11 egyén = 99·99%

Az uralkodó csoport, mint látjuk, a kisfokú rövidfejűség (subbrachycephalia), e mellett azonban a szűkebb értelemben vett rövidfejű-

Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe. Néprajzi tanulmány. Budapest, 1893. Lásd : Semayernél fent idézett helyen 67—70. old. — *) Dr. A. Weisbach : id. mű 227 old. — 9) Dr. Semayer Vilibald : id. mű 67—72. old.

ség (brachycephalia) és a nagyfokú rövidfejűség (hyperbrachycephalia) sem ritka, sőt a túlságos nagyfokú rövidfejűség (ultrahyperbrachycephalia) is előfordul.

Az esetek csekély száma miatt a jelző egyes csoportjainak gyakorisága semmi esetre sem tekinthető ugyan véglegesnek, de hogy adataim helyesek s hogy már a 11 oláh férfi mérete alapján megállapított közép jelző értékek sem véletlenek, hanem eléggé megközelítik a valóságot, annak világos bizonyítékául szolgálnak más szerzők adatai. Így *Weisbach*¹⁾ 26 erdélyi és biharmegyei oláh katonánál a hosszúság-szélességi jelző középértékét 87·2-ben állapította meg, amely érték igen közel áll az általam vizsgált 11 oláh férfi középjelző értékéhez (86·72). Ugyancsak az általam megállapított arithmetikai középértékhez közeleső eredményhez jutott *dr. Török Aurél*²⁾ 18 erdélyi oláh koponya vizsgálata alapján. A hosszúság-szélességi jelző közép értékét ugyanis 12 oláh férfi koponyánál 84·51-ben s 6 oláh női koponyánál 85·63-ban állapította meg. Ezen jelző értékeket élökre átszámítva (két egységgel növelve) a férfi koponyákra 86·51, a női koponyákra 87·63 jelző értéket nyerünk, amelyek igen megközelítik *Weisbach* és a saját eredményeimet. Ettől eltérő eredményre vezettek *Weisbach*³⁾-nak 40 oláh koponyán s *Lenhossék*⁴⁾-nak 4 oláh koponyán és 20 különböző vidéki oláh férfin végzett vizsgálatai. *Weisbach* ugyanis 40 koponyánál 82·8, s *Lenhossék* 4 koponyájánál 81·2 középjelzőértékhez jutott. Élökre átszámítva 84·8, illetve 83·2 jelzőértékeket nyerünk. 20 különböző vidéki oláh férfinél *Lenhossék* 84·1 közép jelző értéket talált. Mind a három adat lényegesen eltér *Weisbach*, *Török* és a saját vizsgálataim eredményétől. Az észleleteknek emez eltérése nyilvánvalóan azt bizonyítja, hogy a hazai oláhság, amint a termet ép úgy a koponyaalak tekintetében is több csoportra oszlik, vagyis több típus keveredését tartalmazza.

Ha *Weisbach*, *Lenhossék* és saját magamnak élő oláhokon végzett vizsgálatait egyesítjük, 57 oláh férfinél a hosszúság-szélességi jelző középértékét 86·02-ban állapíthatjuk meg. Ezzel teljesen megegyező adatot közöl *Deniker*.⁵⁾ 200 bukovinai románánál ugyanis 86·3 volt a hosszúság-szélességi jelző arithmetikai középértéke. *Mindkét érték a szűkebb értelemben vett rövidfejűség (brachycephalia) csoportjába tartozik.*

Németek. 14 aradmegyei német férfinél a hosszúság-szélességi jelző 79·37 legkisebb és 88·70 legnagyobb határérték között változott. *Az arithmetikai középérték 83·65, a mely a kis fokú rövidfejűség (subbrachycephalia) csoportjában foglal helyet.*

1) Dr. A. Weisbach: Körpermessungen etc. S. 239. — 2) Dr. Török Aurél Anthropologiai Füzetek. Bpest. 1882. 51 old: Adatok az erdélyi románok koponyáinak jellemzéséhez. — 3) Weisbach id. mű S. 239. — 4) Lenhossék József: Az emberi koponya isme stb. 133; 160—161 old. — 5) I. Deniker: Les races et peuples de la terre. Paris 1900. Appendice II. p. 674.

A 14 német férfi a hosszúság-szélességi jelző csoportjai szerint a következőképen oszlik szét:

1. Kisfokú hosszúfejűség } (Subdolichocephalia) }	77·0—79·6	= 2	egyén	= 14·29%
2. Középféjűség } (Mesocephalia) }	79·7—81·9	= 2	"	= 14·29 "
3. Kisfokú rövidfejűség } (Subbrachycephalia) }	82·0—85·2	= 7	"	= 50·00 "
4. Rövidfejűség } (Brachycephalia) }	85·3—86·9	= 2	"	= 14·29 "
5. Nagyfokú rövidfejűség } (Hyperbrachycephalia) }	87·0—91·9	= 1	"	= 7·14 "
6. Túlságos nagyfokú rövidfejűség } (Ultrahyperbrachycephalia) }	92·0—	= —	"	= — "
} = 71·43%				
14 egyén = 100·01%				

Az uralkodó csoport itt is a rövidfejűség (brachycephalia), melynek alcsoportjai együtt véve 71·43% gyakoriságot mutatnak. E mellett azonban nem ritka a középféjűség (mesocephalia) sőt a kisfokú hosszúfejűség (subdolichocephalia) sem. A rövidfejűségen belül a kisfokú rövidfejűség (subbrachycephalia) a leggyakoribb; ritkább már szűkebb értelemben vett rövidfejűség (brachycephalia) s még inkább a nagyfokú rövidfejűség (hyperbrachycephalia), a túlságos nagyfokú rövidfejűség (ultrahyperbrachycephalia) pedig vizsgált egyéneink között már elő sem fordult. Ezen adatok szerint tehát az aradmegyei németek koponyája erősen közeledik a hosszúfejűség (dolichocephalia) felé.

Az általam vizsgált 14 német férfi hosszúság-szélességi jelzőjének arithmetikai középértékéhez (83·65) igen közel eső középjelző értéket (83·1) nyert Lenhossék¹⁾ is 6 külföldi német férfinél. Lényegesebb már az eltérés az általa vizsgált 15 pestmegyei németnél, kiknél a hosszúság-szélességi jelző középértéke 80·2 volt, a mely érték a középféjűség (mesocephalia) csoportjába tartozik.

A három nemzetiségnek egymáshoz való viszonyát az itt következő kis összeállítás mutatja:

	Hosszúság-szélességi jelző		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
84 magyar férfinél	80·42	95·11	86·88
11 oláh férfinél	82·05	94·25	86·72
28 magyar nőnél	80·23	93·33	86·71
14 német férfinél	79·37	88·70	83·65

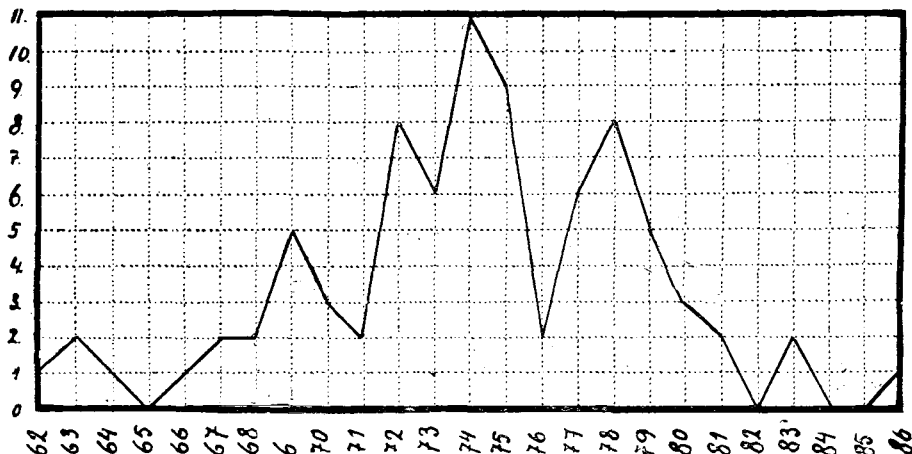
¹⁾ Lenhossék József: Az emberi koponyaisme stb. 164—165 old.

Ezen adatok szerint legerősebb a rövidfejűség (*brachycephalia*) az aradmegyei magyaroknál, valamivel gyengébb az oláhoknál, míg a németeknél már erősen érvényre jut a középfejűség (*mesocephalia*) sőt a hosszúfejűség (*dolichocephalia*) is.

A hosszúság-magassági jelző az agykoponya legnagyobb hosszúságának és magasságának százalékos viszonya = $\frac{\text{agykoponya magassága} \times 100}{\text{agykoponya legnagyobb hosszúsága}}$.

Magyarok. E jelzőt 82 magyar férfinél és 20 nőnél határoztam meg. Férfiaknál a jelző 61·54—86·11, nőknél 63·69—80·00 határértékek között ingadozott. Az arithmetikai középérték előbbieknél 74·07, utóbbiaknál 73·52. Tehát ép úgy mint a hosszúság-szélességi jelzőnél úgy itt is a férfiak és nők az agykoponya méretei abszolút nagyságának eltérése dacára azonos típust mutatnak. Mindkét jelzőérték ugyanis a középfejűség (*orthocephalia*) csoportjába tartozik.

A 82 magyar férfinak a jelző egyenes értékei szerint való eloszlását a mellékelt görbe mutatja, mely arról győz meg bennünket, hogy az aradmegyei magyarság a hosszúság-magassági jelző tekintetében sem egységes, hanem nagyon is kevert. Az esetek ugyanis több gyakorisági középérték körül halmozódnak fel (ld. 69, 72, 74, 78 jelzőértékeket), amint azt a görbe erősebb fokú felemelkedései világosan feltűntetik.

16. ábra. A hosszúság-magassági jelző gyakorisági görbéje 82 magyar férfinél.

Nézzük most a 82 magyar férfinak és 20 nőnek eloszlását a hosszúság-magassági jelző csoportjai szerint. A csoportok határértékeit Dr. Török Aurél¹⁾ szerint veszem s a jelzőket egész számokban fejezem ki.

¹⁾ Dr. A. von Török: Grundzüge einer systematischen Kranimetrie etc. Stuttgart 1890.

	a) 82 férfinél		b) 20 nőnél	
	Eset	%	Eset	%
1. Alacsonyfejség (Chamaecephalia): —70-ig ...	17 egyén	20·73	4 egyén	20·00
2. Középmagasfejség (Orthocephalia): 71—75-ig ...	36 „	43·90	8 „	40·00
3. Magasfejség (Hypsicephalia): 76-től felfelé ...	29 „	35·37	8 „	40·00
	82 egyén	100·00%	20 egyén	100·00%

Az aradmegyei magyarságnál tehát a hosszúság-magassági jelző tekintetében a középmagasfejség (Orthocephalia) az uralkodó; e mellett azonban a magasfejség (Hypsicephalia) s az alacsonyfejség (Chamaecephalia) sem ritka.

Ugyancsak erre az eredményre jutunk, ha a jelző csoportjainak beosztását élökre átszámítjuk, vagyis 2 egységgel növeljük.

	a) 82 férfinél		b) 20 nőnél	
	Eset	%	Eset	%
1. Alacsonyfejség (Chamaecephalia): —72-ig ...	27 egyén	32·93	9 egyén	45·00
2. Középmagasfejség (Orthocephalia): 73—77-ig ...	34 „	41·46	8 „	40·00
3. Magasfejség (Hypsicephalia): 78-től felfelé ...	21 „	25·61	3 „	15·00
	82 egyén	100·00%	20 egyén	100·00%

Az egyes csoportok gyakoriságában lényegesebb változást csak a nőknél észlelünk, amennyiben itt már az alacsonyfejség (Chamaecephalia) mutatja a legnagyobb gyakoriságot. Az esetek csekély száma miatt azonban ebből biztosabb következtetést nem vonhatunk.

Oláhok és németek. 10 oláh és 14 német férfinél a hosszúság-magassági jelzőre vonatkozólag nyert legfőbb eredményt a magyarokkal összehasonlítva az alábbi táblázat mutatja:

	Hosszúság-magassági jelző		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
20 magyar nőnél	63·69	80·00	73·52
82 magyar férfinél	61·54	86·11	74·07
10 oláh férfinél	68·06	80·00	74·54
14 német férfinél	71·43	83·05	76·12

Mint látjuk arithmetikai középértékben legkisebb a jelző, vagyis az agykoponya magassága hosszúságához képest legkisebb a magyaroknál, valamivel nagyobb az oláhoknál s feltűnően nagyobb a németeknél, hol a középérték már a magasfejűség (hypsicephalia) csoportjába tartozik.

Ugyanezt igazolja a vizsgált oláh és német egyéneknek a hosszúság-magassági jelző egyes csoportjai szerint való eloszlása.

	Oláhok		Németek	
	Eset	%	Eset	%
1. Alacsonyfejűség (Chamaecephalia) 70-ig	3 egyén	30·00	—	—
2. Középmagasfejűség (Orthocephalia) 71—75-ig	2 „	20·00	5 egyén	35·71
3. Magasfejűség (Hypsicephalia) 76-től felfelé	5 „	50·00	9 „	64·29
	10 egyén	100·00%	14 egyén	100·00%

Ezen adatok szerint az uralkodó csoport úgy az oláhoknál, mint még inkább a németeknél a magasfejűség (hypsicephalia). Változik az eredmény, ha a csoportok beosztását élőkre átszámítjuk (vagyis 2 egységgel növeljük). Ekkor a hosszúság-magassági jelző 3 csoportjának gyakorisága a következőképen alakul:

	Oláhok		Németek	
	Eset	%	Eset	%
1. Alacsonyfejűség (Chamaecephalia) 72-ig	3 egyén	30·00	2 egyén	14·29
2. Középmagasfejűség (Orthocephalia) 73—77-ig	3 „	30·00	9 „	64·29
3. Magasfejűség (Hypsicephalia) 78-től felfelé	4 „	40·00	3 „	21·42
	10 egyén	100·00%	14 egyén	100·00%

Az oláhoknál a jelző 3 csoportjának gyakorisága nem sokat változott. Annál feltűnőbb azonban a változás a németeknél. A míg ugyanis előbb a magasfejűség (hypsicephalia) volt az uralkodó, itt a közép magas fejűség (orthocephalia) mutatja a legnagyobb gyakoriságot, amely mellett azonban nemcsak a magasfejűség (hypsicephalia) de az alacsonyfejűség (chamaecephalia) is előfordul. Megjegyzem azonban, hogy a hosszúság-magassági jelző egyes csoportjainak gyakoriságából az oláhoknál és németeknél a vizsgált egyének csekély száma miatt biztosabb következtetést nem vonhatunk.

A magasság-szélességi jelző az agykoponya magasságának (fülnyílástól számított magasság) legnagyobb szélességéhez való százalékos viszonya = $\frac{\text{agykoponya magassága} \times 100}{\text{agykoponya szélessége}}$

E jelzőt a buvárok rendszeren nem szokták figyelembe venni, pedig nem kevésbé fontos, mint a másik kettő s néha élesebben feltűnési a különbséget egyes ember raszok között, mint az előbbi két agykoponya jelző. Így pl. a jelen esetben is vizsgált német egyeink e jelző tekintetében sokkal inkább eltérnek a magyaroktól és oláhoktól, mint akár a hosszúság-szélességi, akár pedig a hosszúság-magassági jelző tekintetében.

E jelző minimális és maximális határértékeit, valamint aritmetikai középértékeit vizsgált magyar, oláh és német egyeinknél a következő táblázatban foglaltam össze az aritmetikai közép nagysága szerint növekvő sorrendben:

	Magasság-szélességi jelző		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
20 magyar nőnél	74·51	89·58	84·18
82 magyar férfinél	71·34	95·60	85·31
10 oláh férfinél	80·63	93·08	85·68
14 német férfinél	85·98	95·81	91·00

Az agykoponya magassága (fülmagasság) a legnagyobb szélességhez viszonyítva tehát Aradmegye 3 népe közül legkisebb a magyaroknál, valamivel nagyobb az oláhoknál s feltűnően nagy a németeknél, amüt nemcsak az aritmetikai középérték, hanem már a minimális és maximális határértékek nagysága is jelez. Az aradmegyei németsegnél tapasztalt ezen feltűnően nagy jelző értéknek oka az, hogy a németek-

nél az agykoponya egyrészt jóval magasabb, főleg pedig tetemesen keskenyebb, mint az oláhoknál és magyaroknál.

A *homlok*. Az agykoponya részletesebb jellegei közül különösen a homlok az, amely közelebből érdekel bennünket, nemcsak azért, mert az agykoponya legelülső, legszembetűnőbb része, hanem főleg az alatta fekvő agyvelő rész által nyert fontosságánál s a vele való szoros correlationál fogva.

A *homlok fejlettségéről* annak méretei u. m. szélessége és magassága tájékoztatnak bennünket.

A *homlok szélességét* ott mértem, ahol a csontos koponyán a félkör alakú halánték vonalak (Lineae semicirculares temporales) e legnagyobb szükületet mutatják = legkisebb homlokszélesség.

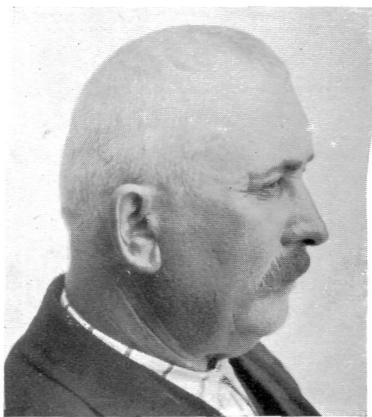
A homlok szélességére vonatkozólag nyert adataim a következők:

	A homlok szélessége		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
1. 11 magyar nőnél ...	97 mm.	111 mm.	105·54 mm.
2. 10 oláh férfinél ...	97 „	114 „	107·80 „
3. 81. magyar férfinél ...	99 „	121 „	109·49 „
4. 14 német férfinél ...	103 „	114 „	110·57 „

Legkisebb tehát a *homlok szélessége a 11 magyar nőnél, nagyobb a 10 oláh s méginkább a 81 magyar férfinél s legnagyobb a 14 német férfinél*. Érdekes, hogy noha az agykoponya a németeknél volt a legkeskenyebb, a homlok mégis épen ezeknél a legszélesebb.

A *homlok magasságára* vonatkozólag kétféle adattal rendelkezünk u. m. a physiognomiai és az anatómiai homlokmagassággal. Az elsőt az orrgyöktől (nasion) a hajnövés határának legalsó pontjáig mértem a medián síkban. A másodikat pedig úgy nyerjük, ha a fej magasságából (állcsúcs legalsó pontjától a koponya legmagasabb — vertex — pontjáig mért távolság) levonjuk az egész arcmagasságot (orrgyöktől az áll legalsó pontjáig mért távolság). Amíg a physiognomiai homlokmagasság tulajdonképen csak arról tájékoztat bennünket, hogy a homloknak a hajtól szabadon hagyott része (a laikusok által közönségesen homloknak nevezett rész) mily magas, addig az anatómiai homlokmagasság az igazi homlok magasságát tünteti fel, amely a legszorosabb összefüggésben van az agyvelő homloki lebenyének fejlettségével.

XIII. Tábla. Magyarok : Magyarpécskáról.

37

37. Mester József, Magyarpécska (Aradmegye).

38

38. Mester István, Magyarpécska (Aradmegye).

39

39. Molnár László, Magyarpécska (Aradmegye).

A kétféle homlok-magasságra vonatkozólag nyert legfőbb eredményeimet az itt következő táblázat mutatja.

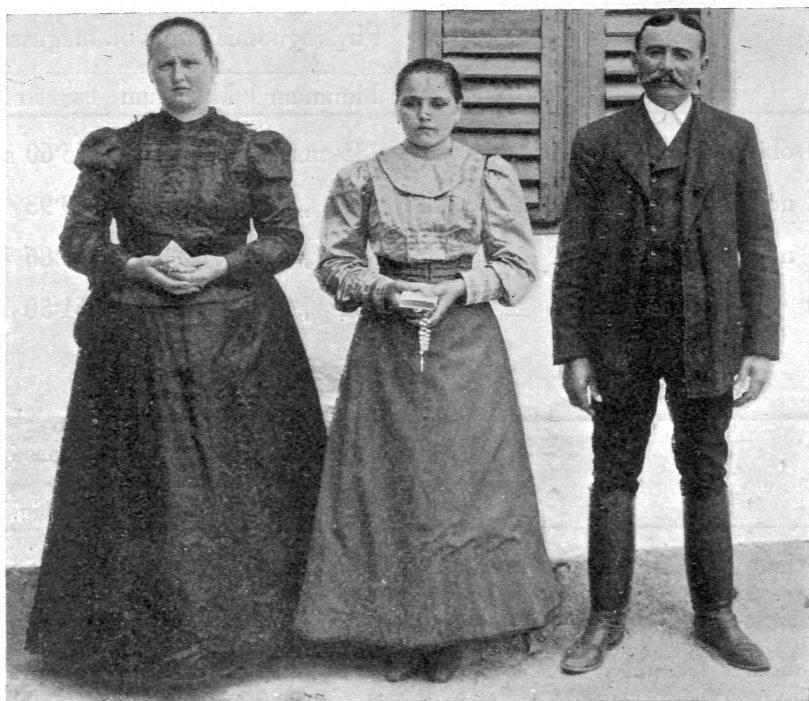
	Physiognomiai homlok magasság		
	Minimum	Maximum	Arithmetikai közép
10 oláh férfinél	35 mm.	70 mm.	55·60 mm.
14 német férfinél	54 „	68 „	59·93 „
81 magyar férfinél	40 „	78 „	60·86 „
10 „ nőnél	54 „	66 „	61·50 „

	Anatomiai homlok magasság		
	Minimum	Maximum	Arithmetikai közép
84 magyar férfinél	82 mm.	119 mm.	100·55 mm.
29 „ nőnél	90 „	116 „	101·03 „
14 német férfinél	94 „	121 „	105·42 „
11 oláh „	95 „	118 „	107·45 „

A physiognomiai homlok, vagyis a hajnövés határa ezen adatok szerint legalacsonyabb a 10 oláh férfinél, jóval magasabb a 14 német férfinél s legmagasabb a magyaroknál. Érdekes, hogy a nőknél a hajnövés határa magasabban fekszik mint a férfiaknál, aminek oka nagy valószínűséggel abban keresendő, hogy a nőknél a homlok dudorok, mint a fiatalság jelei, erősebben fejlettek s ezért a köznapiasan homlok-nak nevezett rész is magasabb. Ezzel éppen ellentétes viszonyt mutat az anatómiai homlok magasság, mely a magyaroknál a legkisebb s az oláhoknál a legnagyobb. Ebből egyúttal az is kitűnik, hogy e két jelleg egymástól független. Amíg ugyanis a tulajdonképeni (anatómiai) homlok a németeknél tetemesen magasabb mint a magyaroknál s az oláhoknál ismét magasabb mint a németeknél, addig a hajnövés határa legmélyebben terjed le a homlokra az oláhoknál, tetemesen magasabb a németeknél s legmagasabb a magyaroknál.

Ami a homlok alaktani jellegeit illeti, vizsgált egyéneinknél az esetek túlnyomó számában a homlok eléggé domború volt, különösen a nőknél. Előfordultak azonban kisebb-nagyobb számban rézsútos u. n.

17. ábra. Dónát János és családja Magyarpécskáról.

„futó homlok“-ú egyének is. A rézsútos homloknak két fokát: u. m. gyengébb és erősebb fokát különböztettem meg s a nyert eredményt a mellékelt táblázatban állítottam össze:

	a) Gyengén rézsútos homlok		b) Erősen rézsútos homlok		Együtt	
	Eset	%	Eset	%	Eset	%
14 német férfinél	5	35·71	2	14·28	7	49·99
82 magyar „	14	17·07	8	9·75	22	26·82
10 oláh „	1	10·00	1	10·00	2	20·00
(106) Összesen	20	18·86	11	10·38	31	29·24

Vizsgált egyéneinknek tehát majdnem $\frac{1}{3}$ -a kisebb vagy nagyobb fokban rézsútos homlokú. Legtöbb rézsútos homlokú a németek közt volt; együttvéve a vizsgált egyéneknek fele s legkevesebb az oláhoknál. Ez persze csak vizsgált egyéneinkre vonatkozik. Nőknél rézsútos homlokú egyetlen egy esetben sem fordult elő. A rézsútos homloknak erősebb foka rendszeren erősen fejlett csontos szemöldívvel (*arcus superciliaris*) s kiálló felső szemgödri széllal (*margo supraorbitalis*) kapcsolatos. Erősen fejlett csontos szemöldívű (*arcus superciliaris*) volt 82 magyar férfi között 21 egyén $= 25.60\%$; a 10 oláh férfi között 6 egyén $= 60.0\%$; a 14 német férfi között 3 egyén $= 21.43\%$.

A nyakszirt. Mielőtt az agykoponya vizsgálatát befejeznők, még a nyakszirtől kell megemlékezni. A nyakszirt lehet lapított, közepesen fejlett, s erősen domború. Itt csak a két szélső eset gyakoriságát sorolom fel. Nevezetesen 81 magyar férfi közül lapos volt a nyakszirt 13-nál (16.04%) s erősen domború 16-nál (19.75%). 10 oláh férfi között lapos volt a nyakszirt 2-nél (20.0%), erősen domború nyakszirt egy sem fordult elő köztük. Végül a 14 német férfi közül 2-nél volt lapított s 2-nél erősen domború a nyakszirt (14.28%). Nőknél a haj miatt nem lehetett jól vizsgálni a nyakszirt fejlettségét.

b) *Az arckoponyáról.*

Amint az agykoponyánál ép úgy az arckoponyánál is a szélességi és hosszúsági irányban való kifejlődés és az ezen irányú méreteknek egymáshoz való viszonyai az u. n. jelzők azok, amelyek nekünk az arc nagyságáról és alakjáról hű képet nyújtanak. Mielőtt azonban az arc szélességi és hosszúsági (magassági) méreteinek egymáshoz való viszonyát vizsgálnók, foglalkozunk előbb külön-külön eme méreteknek abszolút nagyságával és változataival.

Az arc magassági méretei. Az arcon kétféle magasságot különböztetünk meg, a szerint, hogy arc alatt a köznapias értelemben vett arcot vagy az anatómiai arcot értjük. Közönségesen ugyanis a homloknak hajtól szabadon hagyott részét is az archoz szokás számítani. Ez az u. n. *physiognómiai arc* s magassága a *physiognómiai arcmagasság* (a hajnövés legelső pontjától az áll legelső pontjáig terjedő rész a középsíkban mérve). Ezzel szemben a tudományban arckoponya alatt az orrgyöktől (*nasion*) az áll legelső pontjáig terjedő részt értjük. Ez az u. n. *anatómiai arc* s magassága az *anatómiai arcmagasság*.

Az arc eme kétféle magasságára vonatkozólag nyert legfőbb eredményeimet az alábbi táblázatban foglaltam össze.

Physiognomiai arcmagasság				
	Minimum	Maximum	Arithm. közép	
10 magyar nőnél	164 mm.	181 mm.	170·00 mm.	
10 oláh férfinél	149 „	189 „	173·80 „	
14 német férfinél	165 „	186 „	176·71 „	
81 magyar férfinél	155 „	211 „	178·95 „	

Anatomiai arcmagasság				
	Minimum	Maximum	Arithm. közép	
29 magyar nőnél	97 mm.	121 mm.	107·07 mm.	
14 német férfinél	103 „	125 „	116·78 „	
11 oláh férfinél	111 „	123 „	117·64 „	
84 magyar férfinél	105 „	133 „	117·96 „	

E táblázat adatainak figyelmes vizsgálatánál mindjárt szemünkbe ötlök az, hogy a physiognomiai arcmagasságnál a méretértékek igen széles határok között ingadoznak. Így pl. a 10 oláh férfinél 41 egység, a 81 magyar férfinél pedig pláne 57 egység az ingadozási szélesség, ami úgy az esetek számához, mint a méret nagyságához viszonyítva is feltűnően nagy. Ezen nagy ingadozási szélesség e méretnek sokoldalú correlatiojában leli magyarázatát. A physiognomiai arcmagasság ugyanis függ úgy a tulajdonképeni homlok és hajnövés magasságától, mint a felső és alsó arc magasságától. Ami az arithmetikai középértékek nagyságát illeti, *legalacsonyabb a physiognomiai arc a 10 magyar nőnél, jóval magasabb a 10 oláh, nemkülönben a 14 német férfinél s legmagasabb a 81 magyar férfinél.* Jóval szűkebb határok között változik már az anatómiai arcmagasság; 84 magyar férfinél ugyanis csak 29 egység az ingadozási szélesség a physiognomiai arcmagasság 57 egységével szemben. A többiekénél pedig még kisebb. Az anatómiai arc magasságának sokkalta szűkebb határok közt való változása arra figyelmeztet bennünket, hogy e jelleg sokkal állandóbb, mint a physiognomiai arcmagasság. Az arithmetikai középértékek viszonya itt is körülbelül ugyanaz, mint a physiognomiai arcmagasságnál, csak a németek és oláhok cseréltek helyet. *Legkisebb ugyanis az anatómiai arc magassága a*

29 magyar nőnél, tetemesen magasabb a 14 német s méginkább a 11 oláh férfinél s végül legmagasabb a 84 magyar férfinél. Ez utóbbi kettőnél azonban az arithmetikai középértékek igen közel esnek egymáshoz. Ezen adatok szerint tehát a magyar férfiaknál az arc magasabb, mint akár a németeknél, akár az oláhoknál; a nőknél viszont feltűnően alacsony az arc a férfiakéhoz képest és pedig az anatómiai arc magasságában a nők sokkal inkább eltérnek a férfiaktól, mint physiognómiai arc magasságát illetőleg. De ez nagyon természetes is. A physiognómiai arc magasságban ugyanis lényeges szerepet játszik a physiognómiai homlokmagasság is, amely mint az előzőekben (201 lap) láttuk, épen a magyar nőknél volt a legnagyobb.

Nézzük most azt, hogy az anatómiai arc magasságon belül az arc két részének u. m. a *felső és alsó arcnak magassága*¹⁾ minő viszonyokat tüntet fel Aradmegye 3 fő népeleménél, a mint azt az itt következő táblázat mutatja.

	Felső arc magassága		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
29 magyar nőnél	62 mm.	77 mm.	68·66 mm.
14 német férfinél	63 „	82 „	73·71 „
11 oláh férfinél	67 „	80 „	73·72 „
84 magyar férfinél	67 „	87 „	75·59 „

	Alsó arc magassága		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
28 magyar nőnél	26 mm.	47 mm	38·88 mm.
84 magyar férfinél	33 „	52 „	43·08 „
14 német férfinél	37 „	48 „	43·64 „
11 oláh férfinél	39 „	49 „	44·45 „

Ezen adatokból az tűnik ki, hogy úgy a felső, mint az alsó arc feltűnően alacsonyabb a magyar nőknél, mint a férfiaknál. A férfiak között bizonyos ellentét észlelhető. A míg ugyanis a felső arc a ma-

¹⁾ A felső arc magasságát az orrgyöktől az ajkak középvonaláig s az alsó arc magasságát az ajkak középvonalától az áll legalsó pontjáig mértem a közép síkban. (Nasion—dentale; dentale—gnathion). Lásd: Dr. A. von Török: Grundzüge einer systematischen Kraniometrie. Stuttgart 1890. S. 151—164.

gyar férfiaknál a legnagyobb, az alsó arc épen ezeknél a legkisebb. A mi a németek és oláhok viszonyait illeti, az oláhoknál, úgy a felső, mint az alsó arc valamivel magasabb, mint a németeknél. Ha a felső arc magasságára vonatkozó ezen adatokat összehasonlítjuk az anatómiai arc magasságára vonatkozólag nyert adatokkal, rögtön szemünkbe ötlük a kettőnek teljes megegyezése a nemzetiségeknek egymáshoz való viszonyát illetőleg. Ezzel szemben az alsó arc magasságánál lényegesebb eltéréseket tapasztalunk. Ebből egyúttal arra is következtethetünk, hogy az anatómiai arc magasság egyes méretnagyságainak előidézésében lényegesebb szerepe van a felső arc magasságának, mint az alsónak.

Az arc szélességi méretei. Az arc szélességi viszonyainak meghatározásánál különösen 2 méret u. m. a járom szélesség és az állkapocs szélesség vizsgálatának van nagy fontossága, melyek a legszorosabb összefüggésben vannak az arc alakjával is. Járom szélesség alatt a járomíveknek egymástól való legnagyobb távolságát értjük. Az állkapocs szélességet pedig ott mérjük, hol az állkapocs szögletei (angulus) a legtávolabb vannak egymástól.¹⁾ Az előbbi az anatómiai felső arc, az utóbbi az anatómiai alsó arc legnagyobb szélességének is nevezhető. Az arc e két szélességi méretére vonatkozólag nyert legfőbb eredményeim az alábbi táblázatban állítottam össze.

	Járom szélesség		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
29 magyar nőnél	123 mm.	145 mm.	135·14 mm.
84 magyar férfinél	130 „	164 „	143·88 „
11 oláh férfinél	139 „	151 „	144·27 „
14 német férfinél	139 „	149 „	144·57 „

	Állkapocs szélesség		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
29 magyar nőnél	95 mm.	115 mm.	105·58 mm.
10 oláh férfinél	99 „	126 „	113·30 „
14 német férfinél	110 „	123 „	116·21 „
80 magyar férfinél	105 „	149 „	116·51 „

¹⁾ Dr. A. von Török: Grundzüge einer systematischen Kraniometrie. Stuttgart. 1890. S. 151–164.

Ezen adatokból legelőször is az tűnik szemünkbe, hogy mindkét szélességi méret feltűnően kicsi a magyar nőknél. Ami a férfiakat illeti a míg a járom szélesség legkisebb a magyar férfiaknál, az állkapocs-szélesség éppen ezeknél a legnagyobb. Mindkét méret a 11 oláh férfinél kisebb, mint a 14 német férfinél és pedig az állkapocs szélességében nagyobb a különbség, mint a járomszélességet illetőleg.

Nem lesz érdektelen most azt vizsgálnunk, hogy az arc e két szélességi mérete között minő abszolút különbség észlelhető Aradmegye 3 nép eleménél, a mi egyuttal már a legszorosabb összefüggésben van az arc alakjával is. Minél inkább megközelíti ugyanis a két méret egymást, annál inkább négyszögletű s minél nagyobb a különbség a két méret között vagyis az állkapocs szélesség, minél kisebb a járom szélességhez viszonyítva, annál inkább lefelé keskenyedő ék alakú az arc. Lássuk most már a nyert eredményeket.

	A járom szélesség és állkapocs szélesség abszolút különbsége		
	Minimum	Maximum	Arithmet. közép
80 magyar férfinél --- ---	18 mm.	40 mm.	27·00 mm.
14 német „ --- ---	21 „	35 „	28·36 „
12 magyar nőnél --- ---	18 „	38 „	29·56 „
10 oláh férfinél --- ---	19 „	40 „	30·97 „

Az arc két fő szélességi mérete között tehát legkisebb a különbség a 80 magyar férfinél s legnagyobb a 10 oláh férfinél, amiből következik, hogy az utóbbiaknál a lefelé keskenyedő (ék alakú) arc gyakoribb mint a magyaroknál, kiknél az arc inkább négyszögletes.

Az arc szélességi irányú kifejlődéséről tájékoztat bennünket a külső szemzugok között mért arcszélesség = külső szemzug szélesség is, melyre vonatkozólag a következő eredményt nyertem :

	Külső szemzug szélesség		
	Minimum	Maximum	Arithmet. közép
12 magyar nőnél --- ---	83 mm.	97 mm.	91·08 mm.
80 magyar férfinél --- ---	83 „	110 „	94·26 „
14 német „ --- ---	87 „	102 „	94·79 „
10 oláh „ --- ---	91 „	99 „	95·30 „

Az arc szélessége a külső szemzugok között mérve e szerint legkisebb a magyaroknál, valamivel nagyobb a németeknél és még nagyobb az oláhoknál. A magyaroknál különösen nagy a két nem szemzug szélessége között levő különbség. Ha most a külső szemzug szélességére vonatkozólag nyert emez adatokat az arc többi (az előzőkben tárgyalt) szélességi méreteivel összehasonlítjuk, azt fogjuk észlelni, hogy a külső szemzugok közt mért arcszélesség majdnem ugyanazon viszonyokat tünteti fel, mint a járomszélesség, azzal a különbséggel, hogy itt a németek és oláhok helyet cseréltek. Ebből egyúttal arra is következtethetünk, hogy az arc eme két szélességi mérete között többé kevésbé egyenes irányú corralatio van, ami a két méret közelségét és azonos irányát tekintve, természetes is.

Térjünk most már ezek után át az arc eddig tárgyalt szélességi és magassági méreteinek egymáshoz való viszonyának az u. n. *arcjelzőknek* vizsgálatára, amelyek a legszorosabb összefüggésben vannak az arc alakjával.

Amint az egész arcra vonatkozólag kétféle magasságot u. m. physiognomiai és anatómiai arcmagasságot különböztettünk meg, annak megfelelően az arcjelző is kétféle lesz, u. m.: physiognomiai és anatómiai arcjelző.

A *physiognomiai arcjelző* a járomszélességnek a physiognomiai arcmagassághoz való százalékos viszonya = $\frac{\text{Járomszélesség}}{\text{Physiognomiai arcmagasság}} \times 100$.

E jelzőre vonatkozólag nyert eredményeimet az alábbi táblázat mutatja :

Physiognomiai arcjelző			
	Minimum	Maximum	Arithmet. közép
10 magyar nőnél --- ---	73·48	84·43	78·86
81 „ férfinnél --- ---	71·73	96·30	80·56
14 német „ --- ---	76·09	89·70	81·93
10 oláh „ --- ---	76·72	101·34	83·50

Vagyis a *physiognomiai arcjelző* legkisebb a magyaroknál s legnagyobb az oláhoknál, míg a németek a kettő között foglalnak helyet. Minthogy pedig a jelző kicsiny értékének a járomszélesség kicsiny, illetve a physiognomiai arcmagasság nagy volta az oka, mondhatjuk, hogy *aránylag legkeskenyebb s legmagasabb a physiognomiai arc a magyaroknál s ezzel ellenkezőleg legszélesebb s legalacsonyabb az oláhoknál. Érdekes, hogy noha a physiognomiai arcmagasság — mint a — 204-ik*

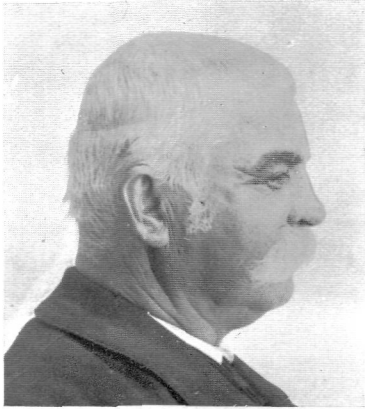
XIV. Tábla. Magyarok : Magyarpécskáról.

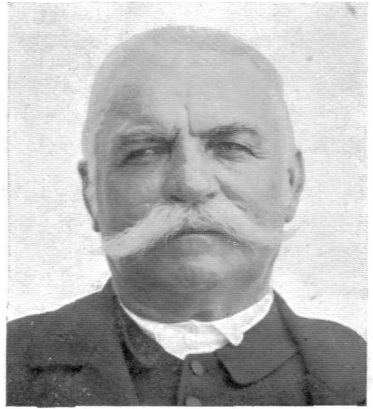
40

40. Nagy György István, Magyarpécska (Aradmegye).

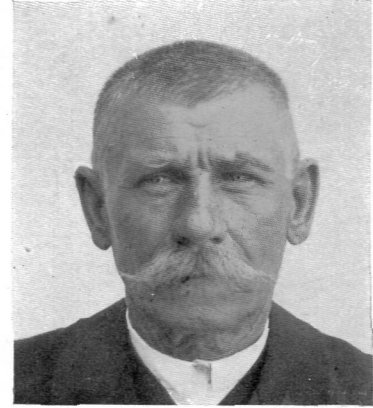
41

41. Lelik János, Magyarpécska (Aradmegye).

42

42. Botka János, Magyarpécska (Aradmegye).

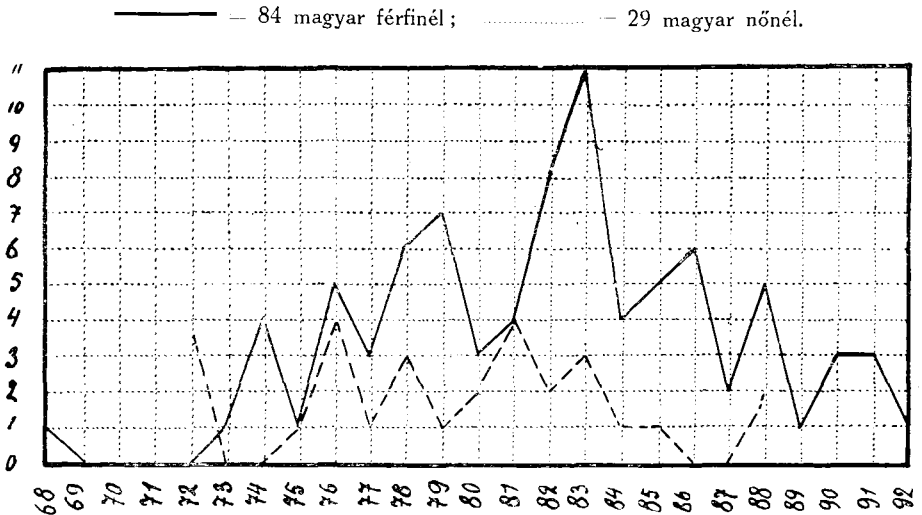

lapon láttuk, az oláhoknál nagyobb mint a magyar nőknél, a jelző értéke mégis a magyar nőknél a legkisebb s az oláh férfiaknál a legnagyobb. Ennek oka abban rejlik, hogy az oláhoknál az arc feltűnően szélesebb, mint a magyar nőknél.

Sokkal hűebben fejezi ki az arc alakját az *anatomiai arcjelző*, amely nem más, mint az *anatomiai arcmagasságnak* a *járomszélességhez* való viszonya = $\frac{\text{Anatomiai arcmagasság} \times 100}{\text{Járomszélesség}}$.

Magyarok. Az *anatomiai arcjelzőt* 84 magyar férfinél és 29 nőnél határoztam meg. A férfiaknál a jelző 67·68 és 91·97, nőknél pedig 71·63 és 87·97 határértékek között változott. *Az arithmetikai középérték az előbbieknél 82·09, utóbbiaknál 79·31. Mindkettő — mint alább látni fogjuk, — a középarcúság (mesoprosopia) csoportjába tartozik.* Mint-hogy a nőknél az arithmetikai középérték jóval kisebb, mint a férfiaknál, ez annak a bizonyossága, hogy nőknél az arc magassága a szélességhez viszonyítva kisebb, mint a férfiaknál. *Vagyis röviden szólva a magyar nőknél az arc aránylag alacsonyabb és szélesebb, mint a férfiaknál.*

A 84 magyar férfinék és 29 nőnek az *anatomiai arcjelző* egyes értékei szerint való eloszlását a mellékelt görbe mutatja.

18. ábra. Az *anatomiai arcjelző* gyakorisági görbéje.

A görbe zezugos alakja arról győz meg bennünket, hogy *Arad-megye magyarsága az arcjelző tekintetében sem egységes, hanem több típus keveredéséből áll, amint azt a görbe erősebben felemelkedő hullámai jelzik.* Nagyon érdekes s eddigi észleleteinkkel összhangzásban áll az is, hogy a 29 magyar nő *anatomiai arcjelzőjének* görbéje noha a vizsgált egyének csekély száma miatt véglegesnek nem mondható, mé-

gis igen hasonló a 84 magyar férfi görbéjéhez, sőt több esetben a görbe erősebb felemelkedései és lemélyedései ugyanazon jelző értékre esnek. Világos bizonyítéka ez annak, hogy a görbe fent vázolt alakja épen nem véletlen, hanem a legszorosabb összefüggésben áll az aradmegyei magyarság kevertségével. Ahhoz vizsgálataink természetesen még csekély számúak, hogy az itt keveredett eredeti típusokat egyenkint teljes biztossággal kimutathassuk. Sajnos, a rendelkezéseimre álló helyszűke sem engedi, hogy ezen érdekes kérdéssel itt részletesebben foglalkozhassunk.

Nézzük most vizsgált egyéneink eloszlását az arcjelző csoportjai szerint:

	84 magyar férfinél		29 magyar nőnél	
	Eset	%	Eset	%
1. Alacsonyarcúság (Chamaeprosopia) --- --- --- --- --- 75-ig	7	8·33	5	17·24
2. Középmagasarcúság (Mesoprosopia) --- --- --- --- --- 76—90-ig	73	86·90	24	82·76
3. Magas vagy keskeny arcúság (Leptoprosopia) --- --- --- --- --- 91-től	4	4·76	—	—
	84 egyén 99·99%		29 egyén 100·00%	

Ezen adatok szerint az aradmegyei magyarságra a középmagas arcúság (mesoprosopia) jellemző, mely férfiaknál 86·90%, nőknél 82·76% gyakoriságot mutat, tehát az eseteknek több mint $\frac{2}{3}$ -a által van képviselve. Ehhez képest az alacsonyarcúság (chamaeprosopia) és a keskenyarcúság (leptoprosopia) csak igen csekély gyakoriságot tüntet fel. Az alacsonyarcúság jóval gyakoribb, mint a keskenyarcúság. Különösen feltűnő az alacsonyarcúság nagy gyakorisága a magyar nőknél, kiknél a keskenyarcúság egyáltalán elő sem fordult. Ez különben teljesen meggyezik a magyar férfiak és nők anatómiai arcjelzője középértékeinek vizsgálatánál tett amaz észleletünkkel, hogy a nőknél az arc alacsonyabb és szélesebb, mint a férfiaknál.

Oláhok és németek. 11 oláh férfinél az anatómiai arcjelző 75·50 és 88·49, 14 német férfinél pedig 70·07 és 87·41 határértékek között ingadozott. Az arithmetikai középérték az előbbieknél 81·61, az utóbbiaknál 80·83: Mindkettő a középmagasarcúság (mesoprosopia) csoportjában foglal helyet.

Az esetek eloszlását a jelző 3 csoportja szerint az itt következő táblázatban állítottam össze.

	11 oláh férfinél		14 német férfinél	
	Eset	%	Eset	%
1. Alacsonyarcúság (Chamaeprosopia) —75-ig ...	—	—	2	14·29
2. Középmagasarcúság (Mesoprosopia) 76—90-ig ...	11	100·00	12	85·71
3. Magas- v. keskenyarcúság (Leptoprosopia) 91-től ...	—	—	—	—
	11 egyén	100·00%	14 egyén	100·00%

Vizsgált oláh és német egyéneinknél tehát a középmagasarcúság (mesoprosopia) az uralkodó és pedig az oláhoknál kizárólag, a németeknél pedig 85·71%-ban, vagyis körülbelül úgy, mint a magyaroknál.

A keskeny-magasarcúság (Leptoprosopia) egyetlen esetben sem fordult elő; az alacsonyarcúság (chamaeprosopia) is csak 2 német férfinél (14·29%) volt meg.

Hasonlitsuk össze most az anatómiai arcjelzőt Aradmegye 3 népeleménél az arithmetikai középértékek alapján.

	Anatómiai arcjelző		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
29 magyar nőnél ...	71·63	87·97	79·31
14 német férfinél ...	70·07	87·41	80·83
11 oláh férfinél ...	75·50	88·49	81·61
84 magyar férfinél ...	67·68	91·97	82·09

Az anatómiai arcjelző vagyis az arc magassága a járomszélességhez viszonyítva legkisebb a magyar nőknél, nagyobb a német majd az oláh férfiaknál s legnagyobb a magyar férfiaknál.

Még egy arcjelzőt említek itt röviden meg, melyet a buvárok eddig nem igen vettek figyelembe, noha az arc alakjának jellegzésében fontos szerepe van. Ez az állkapocs szögletei közt mért szélességnek a járomszélességhez való százalékos viszonya: $\frac{\text{Állkapocsszélesség}}{\text{Járomszélesség}} \times 100$.

Nevezhetjük e jelzőt állkapocs-járomszélességi jelzőnek. Minél inkább közeledik e jelző értéke a 100-hoz, az állkapocsszélesség annál inkább megközelíti a járomszélességet vagyis az arc annál inkább négyszegletes s viszont minél kisebb e jelző értéke, az állkapocs szélessége annál

kisebb a járomszélességhez képest, amikor is az arc mindinkább lefelé keskenyedő ék alakú lesz.

Vizsgált egyéneink e jelző tekintetében a következő viszonyt mutatták :

	Állkapocs-járomszélességi jelző		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
80 magyar férfinél ---	72·41	87·14	81·03
14 német férfinél --- ---	75·86	85·11	80·40
12 magyar nőnél --- ---	72·86	86·47	78·50
10 oláh férfinél --- ---	71·22	86·62	78·44

E szerint legnagyobb a jelző értéke vagyis legnagyobb a közeledés a négyszegletes archoz a 80 magyar férfinél, viszont legkisebb a jelző azaz legerősebb a lefelé keskenyedő ék alakú archoz való közeledés az oláhoknál, míg a németek és magyar nők a kettő között foglalnak helyet.

c) Az arc részletesebb jellegei.

A szem. A szem legnevezetesebb rassz jellegző sajátságáról, a szivárványhártya színárnyalatairól már az előzőkben volt szó. Most vizsgáljuk még a szemnek egyéb alaki és méreti sajátságait. Ilyen első sorban a szem nagysága.

A szem nagysága nagyon relativ. A szemgolyó ugyanis egyénenkint igen minimális határok között ingadozik. S hogy ennek dacára a különböző egyéneknél aránylag mégis nagy különbségeket találhatunk a szem nagyságát illetőleg, az onnan származik, hogy a szem látszólagos nagysága a szemgolyónak a szemüregben elfoglalt helyzetétől függ. Ha ugyanis a szemgolyó a szemüregben mélyen fekszik, a szemhéjak által jobban elfedetik s így a szem kisebbnek látszik ; viszont ha a szemgolyó a szemgödör széléhez közelebb foglal helyet, a szemhéjak kevésbé fedik el s így a szem nagyinak, kidülledtnek látszik. Ilyen szempontból vizsgálván a szemet Aradmegye három népeleménél, a következő eredményt nyertem :

	A szem nagysága		
	kicsi szem	középnagy szem	nagy szem
82 magyar férfinél	11 egyén = 13·41%	63 egyén = 76·83%	8 egyén = 9·76%
21 magyar nőnél	8 „ = 38·09 „	8 „ = 38·09 „	5 „ = 23·81 „
10 oláh férfinél	3 „ = 30·00 „	7 „ = 70·00 „	—
14 német férfinél	2 „ = 14·28 „	9 „ = 64·29 „	3 „ = 21·43 „

Ezen adatok azt bizonyítják, hogy *mind a 3 nemzetiségnél a köznépnagy szem az uralkodó*. Ami a kicsiny és nagy szemeket illeti a magyaroknál és oláhoknál a kicsiny, a németeknél a nagy szem a gyakoribb. Különösen feltűnő a kicsiny szemek gyakorisága az oláh férfiaknál s még inkább a magyar nőknél, hol az eseteknek több mint $\frac{1}{3}$ -a által vannak képviselve.

Ami a szem mélységét (vagyis a szegolyónak a szemüregben elfoglalt helyzetét) illeti, vizsgált magyar, oláh és német egyéneinkre általában a közép mély szem a jellemző, de a mely mellett a mélyen fekvő szemek sem ritkák. Igen ritka azonban az erősen kidomborodó u. n. „dülledt“ vagy népiesen „bögyöl szem“, mely a 127 vizsgált egyén között mindössze 2 magyar és 1 német férfinél fordult elő.

A szem nagyságáról világosít fel bennünket a szemrés szélessége is. E méretet direkt nem mértem ugyan, mindazonáltal kiszámítható, ha a külső szemzug-szélességből levonjuk a belső szemzugok közt mért szélességet s a különbséget kettővel osztjuk. A szem rés szélességére vonatkozólag nyert eredményeim a következők:

	A szemrés szélessége		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
12 magyar nőnél	26·5 mm.	33·5 mm.	29·87 mm.
14 német férfinél	27·5 „	33·5 „	30·00 „
10 oláh férfinél	25·5 „	36·5 „	30·10 „
80 magyar férfinél	25·0 „	35·5 „	30·24 „

A szemrés szélessége aránylag igen szűk határok között ingadozik. Összes vizsgált egyéneink között a szemrés legkisebb szélessége 25·0 mm., legnagyobb szélessége pedig 36·5 mm. volt. Az ingadozás tehát mindössze csak 11·5 mm. Az arithmetikai középértékek is feltűnően közel esnek egymáshoz, különösen a magyar, oláh és német férfiaknál, kiknél 0·24 mm. csak az ingadozás. *Amennyire vizsgált egyéneink alapján következtetni lehet, legkisebb a szemrés szélessége a magyar nőknél, nagyobb a német és oláh férfiaknál s legnagyobb a magyar férfiaknál.*

Mint érdekességet megemlítem még, hogy 2 testvér magyar leánynál (Ilyés) a szemrés erősen mongol típusú volt, egy magyar férfinél pedig a szemrések erősen oldalfelé lefelé lejtettek.

A szemmel kapcsolatosan nézzük röviden a szemöldök legfőbb sajátságait is.

Vizsgált egyéneinknél a szemöldökök általában alacsony fekvésűek voltak, azaz a felső szemgödri szélen foglaltak helyet; csak 1 magyar és 1 oláh férfinél feküdtek magasabban. Ami a szemöldök vastagságát illeti, a magyar és oláh férfiakra a középvastag, a magyar nőkre és a

Szücs Mari.

Szabó Juli.
Ratz Erzsi.

Vajó Zsuzsi.

19. ábra. Magyar leányok Vadászárol.

német férfiakra pedig a vékony szemöldökök voltak a jellemzők. Amíg az előbbieknél a vékony szemöldök 37·80⁰/₀, illetve 36·36⁰/₀-ban fordult elő, addig az utóbbiaknál 52·94⁰/₀, sőt 86·67⁰/₀-ra emelkedett a vékony szemöldök gyakorisága. A széles, vastag szemöldök a magyar férfiaknál fordult elő legnagyobb számban 19·51⁰/₀, míg a németeknél csak 13·33⁰/₀, a magyar nőknél és oláh férfiaknál pedig csak 11·76⁰/₀, illetve 9·09⁰/₀ gyakoriságot mutatott. A szemöldök alakját illetőleg röviden csak annyit jegyezzünk meg, hogy vizsgált egyéneinknél a szemöldökök általában gyengén íveltek voltak. Erősen ívelt szemöldök 3 magyar férfinél, teljesen egyenes 1 magyar férfinél és 1 nőnél, rézsútós 2 magyar férfinél, s középen összenőtt szemöldök 1 magyar nőnél fordult

elő. Még csak azt említem meg, hogy 82 magyar férfi közül 17-nél (20·73%) a szemöldökök hosszúságúak, bozontosak voltak. Az oláhok között ilyen szemöldök 2 férfinél (18·18%), a németek között pedig 1 férfinél (7·14%) volt található.

Az orr. Rasszanthropologiai szempontból különösen fontos az orr különböző alaki és méreti jellegeinek vizsgálata, melyek sokszor élesebben megkülönböztetik az egyes fajtákat s hűebben öröklődnek, mint sok más jelleg. Hogy az orr sokszor mily makacsul öröklődik apáról fiúra, unokáról-unokára, arra elég például felemlitenünk a historiai „Bourbon orr“-t vagy a „semita orr“-t. Épen azért tehát, mert az orr oly fontos rassz jelleget alkot, nem elégszem meg annak felsorolásával, hogy vizsgált egyéneink között hány volt sas orrú, hány egyenes orrú stb. — különben is eme szokásos csoportokba minden orralakot besztani igen nehéz — hanem külön-külön leírom az orr főrészeinek az orrgyöknek, orrhátnak, orrcimpáknak és orrcsúcsnak legfőbb sajátságait. Nézzük először is az orrgyököt.

Az orrgyöknél főleg annak szélességét és benyomottságát vizsgáltam s a következő eredményt nyertem :

	Az orrgyök szélessége					
	Keskeny		Közép		Széles	
	Eset	%	Eset	%	Eset	%
26 magyar nőnél --- --- ---	6	23·08	9	34·62	11	42·30
12 oláh egyénnél (10 férfi 2 nő)	4	33·33	4	33·33	4	33·33
83 magyar férfinél --- --- ---	43	51·80	26	31·33	14	16·87
15 német egyénnél (14 férfi 1 nő)	9	60·00	3	20·00	3	20·00

	Az orrgyök benyomottsága							
	Lapos		Gyengén benyomott		Közepesen benyomott		Erősen benyomott	
	Eset	%	Eset	%	Eset	%	Eset	%
83 magyar férfinél --- ---	3	3·61	46	55·42	24	28·92	10	12·05
26 magyar nőnél --- --- ---	9	34·62	7	26·92	9	34·62	1	3·84
12 oláh egyénnél (10 férfi 2 nő)	1	8·33	5	41·67	3	25·00	3	25·00
15 német egyénnél (14 férfi 1 nő)	—	—	7	46·67	8	53·33	—	—

Az orrgyök szélességének szabad szemmel való vizsgálata tehát arról győz meg bennünket, hogy a legkevesebb keskeny s a legtöbb széles orrgyökű egyén a 26 magyar nő között található. A 12 oláh egyénnél a keskeny és széles orrgyök egyforma gyakoriságot mutat. A 83 magyar férfinél és a 15 német egyénnél a keskeny orrgyök sokkalta (3-szor) gyakoribb, mint a széles orrgyök. Vagyis röviden szólva szabad szemmel nézve *aránylag legszélesebb az orrgyök a magyar nőknél, keskenyebb az oláh, majd a magyar férfiaknál s legkeskenyebb a németeknél.* Ami az orrgyök benyomottságát illeti a 83 magyar férfinél szembeötlő a gyengén benyomott orrgyöknek feltűnően nagy (55·42%) gyakorisága. A magyar nőknél különösen a lapos orrgyök nagy gyakorisága tűnik szemünkbe. Az oláhoknál a gyengén benyomott orrgyök ugyan az uralkodó, e mellett azonban nagy gyakoriságot mutat az erősen benyomott orrgyök is, főleg a többiekhez képest. A németeknél a közepesen és gyengén benyomott orrgyökök a jellemzők. Az orrgyök szélességéről tájékoztat bennünket a belső szemzugok közt mért szélesség is, melyre vonatkozólag a következő eredményt nyertem.

	Belső szemzugok közti szélesség		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
12 magyar nőnél	24 mm.	39 mm.	31·33 mm.
80 magyar férfinél	27 „	42 „	33·79 „
14 német férfinél	32 „	37 „	34·71 „
10 oláh férfinél	30 „	46 „	36·10 „

E szerint *a belső szemzugok távolsága legkisebb absolute a magyaroknál s legnagyobb az oláhoknál, míg a németek a kettő között foglalnak helyet.*

Még jellegzetesebb az *orrhát.* Ennek alakjától függ ugyanis leginkább az egész orr alakja. Vizsgált egyeinknél az orrhát a következő alaki változatokat tüntette fel.

	Az orrhát alakja									
	Homorú		Gyengén hom.		Egyenes		Gyengén domb.		Domború	
	Eset	%	Eset	%	Eset	%	Eset	%	Eset	%
82 magyar férfinél ...	1	1·21	9	10·98	49	59·76	17	20·73	6	7·32
26 magyar nőnél ...	8	30·77	3	11·54	15	57·69	—	—	—	—
12 oláh egyénnél (10 férfi, 2 nő) ...	1	8·33	1	8·33	9	75·00	1	8·33	—	—
15 német egyénnél (14 férfi, 1 nő) ...	—	—	3	20·00	10	66·67	—	—	2	13·33

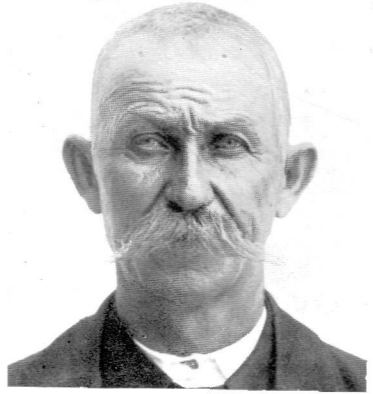
XV. Tábla. Magyarok : Magyarpécskáról.

43

43. Kelemen György, Magyarpécska (Aradmegye).

44

44. Sipos István, Magyarpécska (Aradmegye).

45

45. Sipos János, Magyarpécska (Aradmegye).

Ezen adatok figyelmes vizsgálata arról győz meg bennünket, hogy *Aradmegye mind a három népeleménél az egyenes orrhát az uralkodó, mely mindenütt az eseteknek több mint fele által van képviselve. Legtöbb egyenes hátú orr volt az oláhok között s legkevesebb a magyaroknál, noha az 50⁰/₀-ot itt is felülmúlja.* A mi az orrhát többi alaki változatainak gyakoriságát illeti a homorú orrhát leggyakoribb a magyar nőknél, együttes gyakorisága = 42·31⁰/₀. *Feltűnő a magyar nőknél az erősen homorú hátú u. n. „pörge orr“ nagy (30·77⁰/₀) gyakorisága.* A domború orrhát (sas és héjja orr) leggyakoribb a magyar férfiaknál, összes gyakorisága ugyanis: 28·05⁰/₀. Az oláhoknál és németeknél felényi sincs a domború orrhát gyakorisága, a magyar nőknél pedig 26 közül egyetlen esetben sem fordult elő.

Az *orrcimpa* szabad szemmel vizsgálva a következő változatokat mutatta:

	Az orrcimpa alakja							
	Keskeny		Középszéles		Széles		Igen széles	
	Eset	%	Eset	%	Eset	%	Eset	%
82 magyar férfinél --- --- --- ---	35	42·68	30	36·59	16	19·51	1	1·22
26 magyar nőnél --- --- --- ---	11	42·31	11	42·31	4	15·38	—	—
12 oláh egyénnél (10 férfi, 2 nő)	4	33·33	5	41·67	3	25·00	—	—
15 német egyénnél (14 férfi, 1 nő)	7	46·67	5	33·33	2	13·33	1	6·67

Vagyis a magyaroknál és németeknél a keskeny orrcimpa (előre irányuló orrlikakkal) a leggyakoribb, amely mellett azonban nem sokkal marad hátra gyakoriság tekintetében a középszéles orrcimpa sem, sőt kisebb mértékben széles és igen széles orrcimpák is előfordulnak erősen rézsütös irányú orrlikakkal. Az oláhoknál a középszéles orrcimpa a jellemző, tetemes gyakoriságot mutat azonban e mellett a keskeny, sőt a széles orrcimpa is.

Az orr alaki jellegei közül még az orrcsúcsról kell megemlékeznünk. Vizsgált egyéneinknél az orrcsúcs rendes, azaz sem kicsiny, sem nagy, sem vékony, sem vastag, sem kettős nem volt. 82 magyar férfi közül 7-nél (8·54⁰/₀) az orrcsúcsa igen hegyes s a rendesnél valamivel hosszabb, 3 egyénnél (3·66⁰/₀) pedig feltűnően hosszú volt. A 26 magyar nő között csak 1 hegyes orrcsúcsú egyén volt (3·85⁰/₀). Egy magyar férfinél (1·22⁰/₀) az orr erősen jobbra görbült, 3-nál (3·66⁰/₀) pedig az orr feltűnően nagy szög alatt emelkedett ki az arc síkjából.

A szabad szemmel való vizsgálatnál sokkal jobban és megbizha-

többan tájékoztatnak bennünket az orr nagysági viszonyairól az *orr méretei*, nevezetesen az orrhát hossza (na-ri), az egész orrűreg magassága (na-ak) és az orrcimpa szélessége (ap).¹⁾ Az orrhát hosszát az orrgyöktől (nasion) az orrcúcsáig (rhinion) mérjük. Az egész orrűreg magassága alatt ama távolságot értjük, mely az orrgyöktől (nasion) az orrsövény eredési pontjáig vagy helyesebben a kitapintható orrtővisig (akanthion) terjed. Az orr szélességét pedig az orrcimpák legszélesebb (egymástól legtávolabb eső) pontjai között mérjük. Az orr eme 3 fő méretére vonatkozólag nyert legfőbb eredményeimet a következő táblázatban foglaltam röviden össze:

	Orrhát hossza (na-ri)			Orrűreg magassága (na-ak)			Orrcimpák szélessége (ap)		
	Minimum	Maxim.	Arithm. közép	Minimum	Maxim.	Arithm. közép	Minimum	Maxim.	Arithm. közép
80 magyar férfinél	47	65	55·89	44	63	53·33	30	48	36·58
12 magyar nőnél	41	55	49·0	42	55	47·92	26	48	33·75
10 oláh férfinél	54	59	56·9	51	57	53·50	34	42	36·90
14 német férfinél	49	61	55·5	48	58	52·86	33	47	38·14

Ha ezen adatokat egymással figyelmesen összehasonlítjuk, arról győződünk meg, hogy az orrhát hossza és az orrűreg magassága egymással megegyező viszonyt tüntet fel vizsgált egyéneinknél. *Úgy az orrhát hossza, mint az orrűreg magassága ugyanis legkisebb a 12 magyar nőnél, jóval nagyobb a 14 német férfinél, ismét valamivel nagyobb a 80 magyar férfinél s legnagyobb a 10 oláh férfinél.* Minthogy pedig az orr nagysága főleg e 2 méret nagyságától függ, azt is mondhatjuk, hogy *legnagyobb az orr az oláhoknál, valamivel kisebb a magyar férfiaknál, még kisebb a németeknél s feltűnően kisebb a magyar nőknél.*

Ettől eltérő viszonyt mutat az orrcimpák legnagyobb szélessége. Adataink alapján ugyanis, *legszélesebb az orrcimpa a 14 német férfinél, jóval keskenyebb a 10 oláh és a 80 magyar férfinél s legkeskenyebb a 12 magyar nőnél.* Vizsgált egyéneink csekély száma — sajnos — nem jogsít fel bennünket szélesebb körű következtetésekre.

Az orrjelző. Az orr alakjának meghatározásánál különösen nagy fontossága van az orrjelzőnek, amely nem más, mint az orrcimpák szélességének az orrűreg magasságához való $\frac{\text{Orrcimpák szélessége}}{\text{Orrűreg magasság.}} \times 100$.

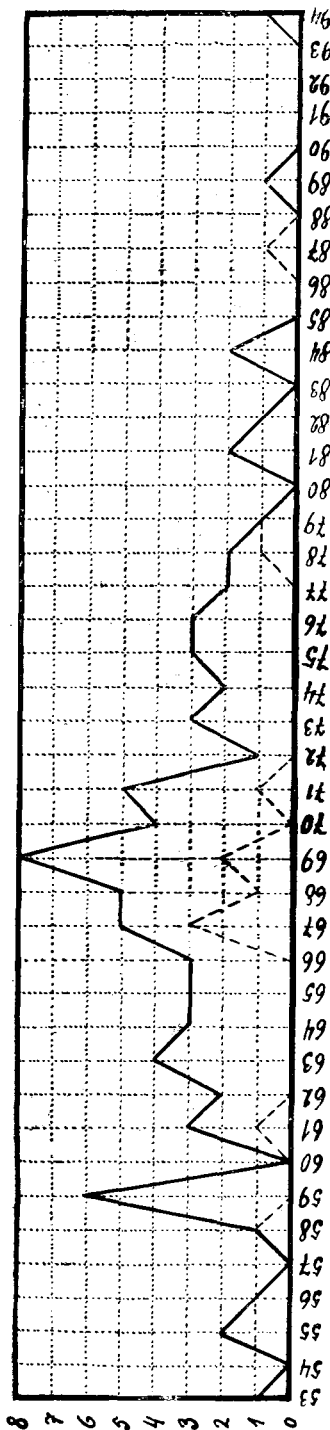
Magyarok. 80 magyar férfinél az orrjelző 53·33 és 94·12, 12 ma-

¹⁾ Lásd: Dr. Aurél v. Török: Grundzüge einer systematischen Kraniometrie. Stuttgart, 1890. S. 151 – 164. és: Ueber eine neue Methode zur Kraniologischen Charakteristik der Nase. Internat. Monatsschrift f. Anatomie u. Physiologie, 1898. Bd. XV. Heft. 3. (na-ri távolságot élőknel az orrgyöktől az orr csúcsáig mértem).

20. ábra. A Broca-féle orrjelző gyakorisági görbéje.

12 magyar nőnél.

80 magyar férfinél;

gyar nőnél pedig 57·78 és 87·27 határértékek között ingadozott. Az ingadozási szélesség tehát a férfiaknál 42 egység, a nőknél pedig 30 egység. A vizsgált egyének számához viszonyítva mindkettő igen nagy. Ezen nagy ingadozási szélesség már előre arra enged következtetnünk, hogy Aradmegye magyarsága az orrjelző tekintetében sem egységes. *A jelző arithmetikai középértéke a 80 férfinél 68·93, a 12 nőnél 70·12.* Tudjuk azt, hogy a jelző kicsiny értéke keskeny és magas, nagy értéke pedig alacsony és széles orra vall; az arithmetikai középértékek nagysága alapján tehát **mondhatjuk, hogy általában a nőknél az orr szélességéhez képest aránylag alacsonyabb, mint a férfiaknál,** amit különben már a méretek abszolút nagyságának vizsgálata is igazolt.

A 80 magyar férfi és 12 nő eloszlását az orrjelző egyes értékei szerint a mellékelt görbe mutatja.

Elég csak egy pillantást vetnünk e görbére, hogy legott meggyőződünk arról, miszerint az aradmegyei magyarság az orrjelzőt illetőleg is több típus keveredéséből áll, amit a görbe szabálytalan, erősebben felemelkedő hullámai világosan mutatnak. Különösen 2 főcsoport vagy típus uralkodása szembeszökő, az egyik 59, a másik 69 gyakorisági középpel. E mellett egyéb kisebb gyakoriságot feltüntető csoportok vagy típusok is előfordulnak. A

12 magyar nő görbéje az esetek roppant csekély száma következtében csak véletlennek tekinthető ugyan, mégis érdekes, hogy némi megegyezést, rokonságot mutat a 80 magyar férfi görbéjével.

Nézzük most a Broca-féle orrjelző egyes csoportjainak gyakoriságát a 80 magyar férfinél és 12 nőnél. A csoportok beosztásában *Denikert*¹⁾ követtem.

	80 magyar férfinél		12 magyar nőnél	
	Eset	%	Eset	%
1. Túlságos keskenyorrúság (Hyperleptorrhinia) —54·9	2 egyén	2·50%	—	—
2. Keskenyorrúság (Leptorrhinia) 55·0—69·9	47 „	58·75 „	8 egyén	66·67%
3. Középorrúság (Mesorrhinia) 70·0—84·9	29 „	36·25 „	3 „	25·00 „
4. Alacsonyorrúság (Chamaerrhinia) 85·0—99·9	2 „	2·50 „	1 „	8·33 „
5. Túlságos alacsonyorrúság (Hyperchamaerrhinia) 100·0—	—	—	—	—
Összesen	80 egyén	100·00%	12 egyén	100·00%

Ezen adatok bizonyossága szerint az *aradmegyei magyarságra* a keskenyorrúság (*leptorrhinia*) a jellemző, amely úgy a férfiaknál, mint a nőknél az eseteknek több mint fele által van képviselve. E mellett azonban nem ritka a középorrúság (*mesorrhinia*) sem, sőt a túlságos keskenyorrúság (*hyperleptorrhinia*), valamint az alacsonyorrúság (*chamaerrhinia*) is — bár igen csekély számban — előfordul. Az előbbi a férfiaknál az utóbbi a nőknél gyakoribb. Ezzel áll kapcsolatban az is, hogy az *aritmetikai középérték a férfiaknál a keskenyorrúság (leptorrhinia) felső határa, a nőknél pedig a középorrúság (mesorrhinia) alsó határa körül foglal helyet.*

Oláhok és németek. Az orrjelzőt 10 oláh és 14 német férfinél határoztam meg, kiknél nyert legfőbb eredményeimet a magyarokkal összehasonlítva a következő táblázatban állítottam össze:

	Broca-féle orrjelző		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
80 magyar férfinél	53·33	94·12	68·93
10 oláh férfinél	59·65	80·77	69·11
12 magyar nőnél	57·78	87·27	70·12
14 német férfinél	61·11	92·16	72·38

1) L. Deniker: Les races et peuples de la terre. Paris. 1900.

46

46. *Biró Eszter, Erdőhegy (Aradmegye).*

47

47. *Tóth Rozália, Erdőhegy (Aradmegye).*

48

48. *Nagy Ágnes, Magyarpécska (Aradmegye).*

A Broca-féle orrjelző tehát a vizsgált magyar, oláh és német egyéneink között a magyar férfiaknál tünteti fel a legkisebb középértéket. Fokozatosan nagyobb a középérték az oláh férfiaknál, majd a magyar nőknél s legnagyobb a német férfiaknál. Vagyis az orr aránylag legkeskenyebb és legmagasabb a magyaroknál s legszélesebb és legalacsonyabb a németeknél. Érdekes, hogy noha az orrjelzőt alkotó eredeti méretek u. m. az orrcimpák szélessége, valamint az orrüreg magassága abszolút nagyságra nézve a magyar nőknél voltak a legkisebbek, a jelző értéke még sem ezeknél a legkisebb, sem nem a legnagyobb, hanem a magyar illetve a német férfiaknál. A német férfiaknál a jelző eme nagy értékének magyarázata az orrcimpák nagyobb szélességében keresendő. Az arithmetikai középérték az oláhoknál a keskenyorrúság (leptorrhinia) a németeknél a középorrúság (mesorrhinia) csoportjába tartozik. Az orr jelző arithmetikai közép értéke után itélve tehát az oláhok közelebb állanak a magyarokhoz, mint a németekhez.

Ami a vizsgált oláh és német férfiaknak az orrjelző csoportjai szerint való eloszlását illeti, a következő eredményt nyertem.

	Oláhoknál		Németeknél	
	Eset	%	Eset	%
1. Túlságos keskenyorrúság (Hyperleptorrhinia) —54·9	—	—	—	—
2. Keskenyorrúság (Leptorrhinia) 55·0—69·9	5 egyén	50·00%	6 egyén	42·86%
3. Középorrúság (Mesorrhinia) 70·0 84·9	5 „	50·00 „	6 „	42·86 „
4. Alacsonyorrúság (Chamaerrhinia) 85·0—99·9	—	—	2 „	14·28 „
Összesen :	10 egyén	100·00%	14 egyén	100·00%

E szerint úgy a keskenyorrúság (leptorrhinia) mint a középorrúság (mesorrhinia) egyforma gyakoriságot mutat és pedig nemcsak az oláhoknál, de a németeknél is. Amíg azonban az oláhoknál az alacsonyorrúság (chamaerrhinia) egyetlen esetben sem fordul elő, addig a németeknél 14·28%-nyi gyakoriságot tüntet fel. A vizsgált egyének csekély száma miatt természetesen biztos következtetést egyik irányban sem vonhatunk.

A száj. A száj nagyságáról a szájugok közt mért szájszélesség világosít fel bennünket. A száj szélessége Aradmegye 3 népénél a következő viszonyokat tüntette fel:

	A száj szélessége		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
12 magyar nőnél --- ---	43 mm.	58 mm.	49·42 mm.
80 magyar férfinél --- ---	42 „	64 „	51·58 „
14 német férfinél --- ---	46 „	56 „	51·93 „
10 oláh férfinél --- ---	51 „	70 „	56·80 „

Vagyis a száj szélessége legkisebb a magyar nőknél, jóval nagyobb a magyar és német férfiaknál, — kikenél az arithmetikai közép érték egymáshoz igen közel esik ugyan, mégis a németeknél nagyobb mint a magyaroknál — s feltűnően nagy az oláh férfiaknál.

Ami az *ajkak vastagságát* illeti, röviden csak annyit jegyezzünk meg, hogy noha mindenütt általában a középvastag ajkak az uralkodók, mégis *a magyar és oláh férfiaknál nagy hajlandóság mutatkozik a kissé vastagabb u. n. duzzadt ajkakra. A rendesenl vastagabb ajkak ugyanis az előbbieknél 34·16⁰/₀-ban, utóbbiaknál 24·99⁰/₀-ban fordulnak elő.* Ezzel szemben a magyar nőknél és a német férfiaknál a keskenyebb ajkak felé való közeledés észlelhető. A rendesenl keskenyebb ajkakát ugyanis a magyar nőknél 23·52⁰/₀-ban, a német férfiaknál pedig 13·33⁰/₀-ban találtam.

Az áll. Az áll nagyságáról, fejlettségéről 2 fő mérete u. m. magassága és szélessége tájékoztat bennünket. Ezekről azonban, mint az állkapocs szöglet-szélességről és az alsó arc-magasságról már az előzőekben volt szó. Itt még csak az áll általános alaki sajátságairól akarok pár szót megjegyezni.

Vizsgált egyéneinknél az áll általában domború volt. 82 magyar férfi között 1-nél (=1·22⁰/₀) volt lapos, 14-nél (=17·07⁰/₀) gyengén domború, 35-nél (=42·68) középdomború és 32-nél (=39·01⁰/₀) erősebben domború. Az oláhoknál és németeknél az esetek csekély száma miatt kevésbé biztos az eloszlás. Jellemző még az aradmegyei magyarságra a széles, szögletes állnak nagy gyakorisága. Ez onnan származik, hogy az állkapocs íve nagyobb vagyis az állkapocs 2 ága egymástól távolabb fekszik, hasonlóképen az állcsúcs dudorok (Tubera mentalia) is távolabb esnek egymástól. Ilyen többé-kevésbé szögletes, széles áll 82 magyar férfi között 28-nál (= 34·14⁰/₀-ban vagyis körülbelül az eseteknek ¹/₃-ában fordult elő. Két esetben (= 2·44⁰/₀) kettős volt az állcsúcs, vagyis közepén függélyes barázda két részre osztotta. Szögletes, széles áll 18 magyar nő között kettőnél (= 11·11⁰/₀), 12 oláh egyén között 4-nél (33·33⁰/₀) és 15 német egyén között 4-nél (26·66⁰/₀) volt észlelhető. Kettős állcsúcsot egy magyar nőnél és egy oláh férfinél is észleltem.

A fül. Rasszanthropologiai szempontból igen fontos a fül különböző alaki és méreti sajátságainak vizsgálata is. A fül ugyanis akár részeiben, akár egészben vizsgálva rendkívül sokféle változatot tüntet

21. ábra. Magyar nők Nagyzeréendről.

fel úgy egyénenkint, mint emberfajták szerint, a mit a buvárok a legújabb időkig nem igen méltattak figyelemre. E mellett nevezetes a fül ama nagy fontosságánál fogva is, melyet a bűnügyi embertanban neki tulajdonítanak. A Lombroso-féle bűnügyi embertan (anthropologia criminologica) szerint ugyanis az u. n. született fegyencekre a többek között bizonyos fülrendellenességeknek aránylag igen nagy százalékban való előfordulása a jellemző. Sőt ma már annyira haladt a fül alaki és méreti sajátosságainak vizsgálata, hogy egyes buvárok azzal a kérdéssel foglalkoznak, vajjon nem lehetne-e a fül rendkívül sokféle alaki változatait a személyazonosság (identificatio) megállapítására használni. Keveset foglalkoztak azonban ma még azzal a kérdéssel, hogy a fülnek bizonyos alaki vagy méreti változatai mennyiben jellemzők az egyes emberfajtákra s ama fül rendellenességek, melyek az u. n. született fegyenceknél állítólag igen nagy percentben észlelhetők, mily gyakoriságot tüntetnek fel a tisztességes embereknél. Épen azért a fül eme sokoldalú és nagyfokú fontosságánál fogva a következőkben röviden kiterjeszkedem a fül legfőbb rendellenességeinek vizsgálatára is.

Ami a fül nagyságát illeti a szabadszemmel való vizsgálat a következő eredményre vezetett :

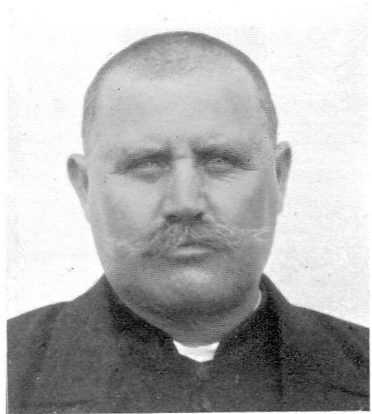
	A fül nagysága					
	Kicsi		Középnagy		Nagy	
	Eset	%	Eset	%	Eset	%
82 magyar férfinél	13 egyén	15·85 ⁰ / ₁₀₀	57 egyén	69·51 ⁰ / ₁₀₀	12 egyén	14·64 ⁰ / ₁₀₀
20 magyar nőnél	5 „	25·00 „	13 „	65·00 „	2 „	10·00 „
11 oláh egyénnél (10 férfi és 1 nő)	1 „	9·09 „	5 „	45·45 „	5 „	45·45 „
15 német egyénnél (14 férfi és 1 nő)	4 „	26·67 „	9 „	60·00 „	2 „	13·33 „

Ezen adatok szerint Aradmegye mind a három népénél a közép-nagyságú fül az általános, mindamelllett igen jellemző a kicsiny és nagy füleknek kisebb vagy nagyobb gyakorisága is. *Legtöbb kicsiny fülű egyén volt a német férfiak és a magyar nők között s legkevesebb az oláhoknál, míg a magyar férfiak középhelyet foglalnak el az oláhok és a németek között.* Ezzel épen ellentétes viszonyokat észlelünk a nagy fülnél. *A legtöbb nagyfülű egyént ugyanis az oláhok között találtam és pedig feltűnően nagy gyakoriságban (45·45⁰/₁₀₀).* A többieknél ehhez képest elenyészően csekély a nagyfülek gyakorisága. Legritkább a nagy fül a magyar nők között. Vagyis röviden szólva ezen adatok szerint *általában legkisebb a fül a német férfiaknál és a magyar nőknél s legnagyobb az oláhoknál, míg a magyar férfiak körülbelül középhelyet foglalnak el közöttük.*

XVII. Tábla: Németek: Öthalomról.

49

49. Heicht Antal, Öthalom (Aradmegye).

50

50. Müller Jakab, Öthalom (Aradmegye).

51

51. Schlee Péter, Öthalom (Aradmegye).

Nem kevésbé fontos a *fül szegettsége*, amely egyuttal a legszorosabb kapcsolatban áll a fül phylogenesis-ével. S minthogy a fül teljes beszegettsége igazi emberi jelleg, melylyel egyetlen állat sem dicsekedhetik, épen azért a fül szegettségének vizsgálata nagy szerepet játszik az egyes rasszok alacsonyabb és magasabb rangúságának megítélésében is. Vizsgált egyéneinknél a fül szegettsége a következő viszonyokat mutatta:

	A fül szegettsége			
	Hiányosan szegett		Rendszeresen szegett	
	Eset	0/0	Eset	0/0
82 magyar férfinél --- ---	17 egyén	20·73 ⁰ / ₀	65 egyén	79·27 ⁰ / ₀
20 magyar nőnél --- ---	2 "	10·00 "	18 "	90·00 "
11 oláh egyénnél (10 férfi és 1 nő)	7 "	63·63 "	4 "	36·36 "
15 német egyénnél (14 férfi és 1 nő)	1 "	6·67 "	14 "	93·33 "

Ezen táblázat adatai igen jellemzők. Arról győznek ugyanis meg bennünket, hogy az oláhok kivételével mindenütt a rendszeresen szegett fülek az uralkodók, melyhez képest a hiányosan szegett fülek igen csekély gyakoriságot mutatnak. Aránylag leggyakoribb még a hiányosan szegett fül a magyar férfiaknál (20·73⁰/₀), már sokkal kisebb a magyar nőknél (10·00⁰/₀) s legkisebb a németeknél (6·67⁰/₀). Ezzel szemben az oláhoknál épen fordított viszony észlelhető. A rendszeresen szegett fülek ugyanis csak 36·36⁰/₀-ban fordulnak elő, melylyel szemben a hiányosan szegett fülek összes gyakorisága 63·63⁰/₀, vagyis az eseteknek majdnem $\frac{2}{3}$ -a által vannak képviselve. Megjegyzem, hogy a hiányosan szegett fülek közé a szegettség összes rendellenességeit belefoglaltam, sőt amaz eseteket is közévettem, midőn a léc (helix) gyengén fejlett, az ellenléc (antehelix) pedig erősen kidomborodott = u. n. orang fül. Ilyen fül a 82 magyar férfi között 1-nél (=1·22⁰/₀) 20 magyar nő között 1-nél (=5·00⁰/₀), az oláhok között 4-nél (=36·36⁰/₀) fordult elő. A németeknél csak egy hiányosan szegett u. n. dudoros, primitív fület észleltem. A legfeltűnőbb itt a hiányosan szegett füleknek az oláhoknál észlelt rendkívül nagy gyakorisága. Noha vizsgált egyéneink csekély száma miatt az eredmény véglegesnek nem mondható, mindazonáltal e jelenség véletlennek semmiesetre sem tekintendő. Az előzőkben ugyanis már többször észleltük azt, hogy a törvényszerűség bizonyos fokban már ily csekély számú egyén vizsgálatánál is megnyilatkozik s így feltétlenül valami jelentőségének kell annak lennie, hogy az oláhoknál a magyaroktól és németektől eltérően a hiányosan szegett fülek oly rendkívül nagy gyakoriságot mutatnak. Az elmebetegéken és fegyenceken végzett tudományos vizsgálatok arra az eredményre vezettek, hogy a fül rendellenességei igen szoros összefüggésben vannak az elfajulással (degene-

ratio), aminek előidézésében igen nagy szerepet játszik az alkoholizmus. Nagyon közel fekvő már most az a gondolat, hogy a fül hiányos szegtségének az oláhoknál tapasztalt rendkívül nagy gyakoriságát az elfajulás (degeneratio) bizonyos fokával hozzuk kapcsolatba. S ez a gondolat épen nem légből kapott. Az oláhok között egyes vidékeken tagadhatatlan az elfajulás (degeneratio) bizonyos foka. Bizonyítéka ennek az arckifejezés sajátos jellege, a korán vénülő, ráncos, petyhüdt bőrű arcok, az igen alacsony termet. Saját magam is a Maros mentén, **Arad**-megye erdős-hegyes vidékein, elzárt völgyekben levő apró falvakban több helyen láttam rendkívül alacsony (törpe) termetű, hülye kinézésű oláh egyéneket, kik a degeneratio kétségbevonhatatlan jeleit viselték magukon. Ezt bizonyítják a katonai sorozási jegyzőkönyvek adatai is, melyek szerint egyes községekben az oláhoknak 70—75⁰/₀-a alacsony-ságánál, fejlettlenségénél fogva katonai szolgálatra alkalmatlan. Még világosabb bizonyítéka a degenerationak a fülrendellenességeknek fentebb említett rendkívül nagy gyakorisága. S az oláh parasztságnak eme degeneratioja könnyen meg is magyarázható és pedig nem annyira a rendkívül nagy nyomor, küzdelem között folytatott élet, mint inkább a szertelen mértékben üzött alkoholizmus által. Az oláh parasztság nagy része az alkoholizmus, a pálinka áldozata. S nemcsak a férfiak, de a nők is rabjai ennek s így természetesen az alkoholizmus romboló hatása is nagyobb. Innen van az, hogy alig nő fel az oláh ifjú vagy leány, hamarosan vénülni kezd, arca ráncos, vén kinézésű lesz. Különösen az oláh nőkre áll ez fokozott mértékben. S ez a korai vénülés nem magyarázható meg a korai férjhez menéssel, mert más fajtáknál még korábban mennek férjhez a leányok s még sem vénülnek oly gyorsan. A mértéktelen alkoholizmus az, ami itt a döntő szerepet játsza. Ennek degeneráló hatása tükröződik vissza az arcokon, az egész szervezetben s mutatkozik már a gyermekeken is.

A *fülcimpa* vizsgált egyéneink túlnyomó részénél rendesen fejlett, középnagy volt. A rendesen feltűnően kisebb cimpát 82 magyar férfi között 12-nél = 14·67⁰/₀ s a rendesen jóval nagyobbat 2 férfinél = 2·44⁰/₀ találtam. Megjegyzendő, hogy fiatal egyéneknél s nőknél a cimpa általában kisebb, idősebb férfiaknál rendesen nagyobb, hosszabb. Az oláhok között 1 kicsi (= 9·09⁰/₀) s a németek között 1 (6·67⁰/₀) nagy fülcimpájú egyén volt. Még fontosabb ennél a fülcimpa odanövése vagy pláne teljes hiánya. Az odanőtt fülcimpa (*Lobulus sessilis*) vizsgált egyéneinknél a következő gyakoriságot mutatta: a magyarok között előfordult 22 férfinél (= 26·83⁰/₀) és 6 nőnél (= 30·00⁰/₀); az oláhok között 3 egyénnél (= 27·27⁰/₀) s a németek között 4 egyénnél (= 26·67⁰/₀). A 3 nemzetiség férfiainál tehát az odanőtt fülcimpa gyakorisága körülbelül megegyező. A nőknél valamivel nagyobb a ⁰/₀, ami a gyermeki

tipus felé való közeledést jelenti. Teljesen hiányzott a fülcimpa 1 magyar férfinél ($= 1\cdot22\%$), 4 magyar nőnél ($= 20\cdot00\%$) s 2 német egyénnél ($= 13\cdot33\%$). A fülcimpa hiányának nagyobb gyakorisága a magyar nőknél szintén azt bizonyítja, hogy a nők a gyermekies típus-hoz közelebb állanak.

A fül szabad szemmel észlelhető alaki jellegei közül megemlítem még a *fülek szétállását*. Kissé szétálló füleket 8 magyar férfinél ($= 9\cdot76\%$) észleltem. Erősebben széjjel álló füleket pedig 2 magyar nőnél ($= 2\cdot24\%$), 1 oláh férfinél ($= 9\cdot09\%$) és 1 német férfinél ($= 6\cdot67\%$) találtam.

Vizsgáljuk ezek után már most a fül fő méreti viszonyait u. m. *magasságát és szélességét*. A fül magasságát a fülkagyló legmagasabb s a fülcimpa legalacsonyabb pontja között, a szélességet pedig a fülcimpa legnagyobb szélességi helyén az előbbire merőleges irányban mértem. Vizsgált egyéneinknél a fül eme 2 főmérete a következő viszonyokat mutatta:

	A fül magassága		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
80 magyar férfinél	59 mm.	82 mm.	67·09 mm.
12 magyar nőnél	52 „	65 „	58·33 „
10 oláh férfinél	58 „	73 „	66·90 „
14 német férfinél	59 „	75 „	66·00 „

	A fül szélessége		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
80 magyar férfinél	25 mm.	43 mm.	34·88 mm.
12 magyar nőnél	28 „	40 „	31·58 „
10 oláh férfinél	31 „	41 „	35·70 „
14 német férfinél	30 „	40 „	35·07 „

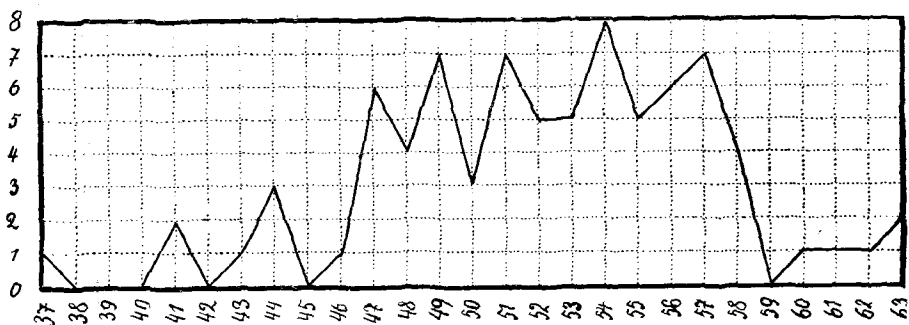
E szerint a fül legmagasabb (leghosszabb) a 80 magyar férfinél, valamivel alacsonyabb a 10 oláh férfinél, még alacsonyabb a 14 német férfinél, s feltűnően alacsonyabb a 12 magyar nőnél. Ettől eltérő viszonyt észlelünk a fül szélességénél. Legszélesebb ugyanis a fül a 10 oláh férfinél, valamivel keskenyebb a 14 német, még inkább a 80 ma-

gyar férfinél s észrevehetően keskenyebb a 12 magyar nőnél. A nőknél tehát a fül mindkét mérete absolute jóval kisebb mint a férfiaknál, a mi azt bizonyítja, hogy az egész fül is a nőknél tetemesen kisebb, mint a férfiaknál. A férfiak között, nevezetesen a magyaroknál és oláhoknál némi ellentét észlelhető a fül magasságát és szélességét illetőleg. A míg ugyanis a fül magassága legnagyobb a magyaroknál, szélessége éppen ezeknél a legkisebb s az oláhoknál a legnagyobb. Ez arra mutat, hogy a magyaroknál gyakoribb a keskeny, hosszú fül, míg a németeknél és oláhoknál az alacsonyabb és szélesebb észlelhető gyakrabban.

A fül alakjának számokban való kifejezésére szolgál a *füljelző*, amely nem más, mint a fül szélességének magasságához való $\%$ -os viszonya = $\frac{\text{Fül szélessége} \times 100}{\text{Fül magassága}}$.

Minél kisebb e jelző értéke a fül szélessége annál kisebb a magassághoz képest, vagyis a fül ezen esetben keskeny és magas; s viszont minél nagyobb e jelző értéke, a fül szélessége annál nagyobb a magassághoz képest, a mikor is a fül széles és alacsony. Ilyen szempontból vizsgálván már most Aradmegye 3 népelemét, a következő eredményt nyertem.

Magyarok. A füljelzőt 80 magyar férfinél és 12 nőnél határoztam meg. Előbbieknél 37·31—63·24, utóbbiaknál 49·12—66·67 határértékek között ingadozott a jelző értéke. Az arithmetikai középérték a férfiaknál 52·10, a nőknél 54·17, ami a mellett szól, hogy a nőknél a fül szélessége a magassághoz képest aránylag nagyobb, mint a férfiaknál. A 80 magyar férfi eloszlását a jelző egyes értékei szerint az alábbi gyakorisági görbe tünteti fel, amely az értékeknek bizonyos középérték

22. ábra. A füljelző gyakorisági görbéje 80 magyar férfinél.

felé való convergálását árulja ugyan el, zezzugos alakjával mégis a mellett szól, hogy az aradmegyei magyarság a füljelző tekintetben is több csoportra, típusra osztható.

Az oláhok és németek közép füljelzőjére vonatkozólag nyert legfőbb eredményt a magyarokéval összehasonlítva az itt következő táblázatban foglaltam össze.

	A füljelző		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
80 magyar férfinél	37·31	63·24	52·10
14 német „	46·15	62·90	53·16
10 oláh „	45·59	63·79	53·52
12 magyar nőnél	49·12	66·67	54·17

Ezen táblázat adataiból az tűnik ki, hogy vizsgált egyéneink között legkisebb a fül jelző a 80 magyar férfinél, nagyobb a németeknél, s még inkább az oláhoknál s legnagyobb a magyar nőknél. *A fül szélessége magasságához viszonyítva tehát aránylag legkisebb a magyar férfiaknál, nagyobb a német majd az oláh férfiaknál s legnagyobb a magyar nőknél, noha a fül abszolút nagysága épen ezeknél a legkisebb.*

A törzs és végtagok főbb jellegei.

Mínthogy úgy a vizsgálatok végzésére, valamint adataim feldolgozására aránylag igen kevés idő állott rendelkezésemre s a munka terjedelmét illetőleg is alkalmazkodnom kellett a monographia kereteihez, azért mint a fejnél úgy a törzsnél és végtagoknál is ez alkalommal csak a legfontosabb jellegek rövid ismertetésére terjeszkedhetem ki.

1. *Ülő magasság vagy törzshosszúság.* Ez nem más mint az egyenesen ülő embernél a szék vízszintes lapjának távolsága a fejtető legmagasabb pontjától (Vertex). Vizsgálata különösen azért fontos, mert csak ennek ismerete alapján értékelhetjük helyesen a termet nagyságát. A termet bizonyos nagyságának létrehozásában ugyanis két tényező játszik főszerepet u. m. a törzs és az alsó végtagok hosszúsága. A törzs és alsó végtagok nagysága dönti el, hogy valamely egyén magas vagy alacsony termetű legyen. E két jelleg azonban nem mindig egyformán vesz részt a termet bizonyos nagyságának előidézésében. Innen van az, hogy ha több egyforma termetű egyént leültetünk, ülve azok már nem lesznek egyforma magasak, hanem egyik alacsonyabb, másik magasabb a szerint amiut az alsó végtag vagy pedig a törzs fejlődött ki erősebben.

Linka Róza.

Szina Mari.

Szina Anna.

Szina Auróra.

23. ábra. Oláh leányok Nagyhalmágyról.

Vizsgált egyéneinknél az ülő magasság a következő viszonyokat tüntette fel:

	Ülő magasság		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
17 magyar nőnél	790 mm.	880 mm.	829·41 mm.
81 magyar férfinél	770 „	950 „	859·32 „
14 német férfinél	815 „	925 „	870·00 „
10 oláh férfinél	830 „	1010 „	888·50 „

Az első pillanatra szemünkbe ötlük e táblázat adataiból az, hogy *a magyar nőknél az ülő magasság arithmetikai középértéke feltűnően kicsiny a férfiakéhoz képest.* (A különbség 29·91 mm.) A mi a férfiakat illeti, ezek között *legkisebb az ülőmagasság a magyaroknál, valamivel nagyobb a németeknél s legnagyobb az oláhoknál.* Ez utóbbi észlelet t. i. hogy vizsgált oláh egyéneinknél a törzs absolut hossza nagyobb, mint a németeknél, különösen azért igen fontos, mert ugyanezen egyéneknél a termet nagyságára vonatkozólag ellenkező eredményhez jutottunk. Nevezetesen a németeknél a termet nagyobb volt mint az oláhoknál. (Ld 130. lap) A törzs hosszúsága és a termet nagysága között észlelt emez ellentétből egy másik igen érdekes jelenségre következtethetünk. Ha ugyanis a vizsgált német egyének magasabb termetűek, mint az oláhok s a törzs hossza mégis az oláhoknál nagyobb mint a németeknél, ebből világosan következik, hogy akkor a németeknél az alsó végtagoknak hosszabbnak kell lenniök mint az oláhoknál, mert rövidebb törzhosszúság mellett csak hosszabb alsó végtagok esetén lehetnek magasabbak az oláhoknál. S csakugyan a végtagok hosszának vizsgálatánál meg fogunk győződni, hogy a németeknél az alsó végtagok középértékben tényleg hosszabbak, mint az oláhoknál. Amíg tehát az oláhoknál a törzs hossza, a németeknél ellenkezőleg az alsó végtagok hossza játsza a nagyobb szerepet a termetre vonatkozólag nyert középértékek, vagy általában a testmagasság bizonyos nagyságának előidézésében.

Még érdekesebb eredményhez jutunk, ha azt vizsgáljuk, hogy az ülőmagasság minő viszonyban áll a termethez, ha ez utóbbit 100-nak vesszük. Ezt az u. n. *ülőmagasság-termetjelző* fejezi ki
$$= \frac{\text{Ülő magasság} \times 100}{\text{Termet}}$$
, melyre vonatkozólag a következő eredményt nyertem.

	Ülőmagasság-termetjelző		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
14 német férfinél --- ---	48·15	52·34	50·42
81 magyar férfinél --- ---	47·06	58·55	51·65
10 oláh férfinél --- ---	48·26	58·70	52·69
17 magyar nőnél --- ---	52·17	55·63	53·59

Az ülőmagasság-termetjelző e szerint legkisebb a németeknél, nagyobb a magyar férfiaknál, még nagyobb az oláhoknál s legnagyobb a magyar nőknél. Ha most az ülőmagasságnak a termethez való eme viszonyát összehasonlítjuk az ülőmagasság abszolút nagyságára vonatkozólag nyert eredményekkel, igen jellemző észlelethez jutunk főleg a magyar nőket és a német férfiakat illetőleg. Nevezetesen: amíg az ülőmagasság absolute legkisebb — és pedig a férfiakhoz viszonyítva feltűnően kicsi — volt a magyar nőknél, addig a termethez viszonyítva épen a magyar nőknél legnagyobb, amint azt az ülőmagasság-termetjelző nagy arithmetikai középértéke világosan bizonyítja. Ezzel ellenkezőleg, amíg a németeknél az ülőmagasság absolute nagyobb volt mint a magyaroknál, addig a termethez viszonyítva épen a németeknél a legkisebb. Ebből nyilvánvalóan következik, hogy a termet bizonyos nagyságának előidézésében a magyar nőknél a főszerepet a törzs hossza, a németeknél pedig az alsó végtagok hossza játsza, mert a törzs a termethez viszonyítva a magyar nőknél aránylag igen hosszú, a német férfiaknál pedig aránylag igen rövid. Az oláhoknál a törzs úgy absolute, mint relative meglehetősen hosszú.

A mell kerülete. A mell kerületét a tüdők normális állásakor mértem, tehát sem a legnagyobb kilégzéskor, sem a legnagyobb belégzéskor, hanem aránylag nyugalmi állapotban. A mell kerületének vizsgálata nem csak rasszanthropologiai, de hygieniai szempontból is igen fontos. Mert minél fejlettebb, erősebb, egészségesebb, életképesebb valamely egyén szervezete, általában a mell kerülete is annál nagyobb. Úgy hogy a mell kerületének nagyságából többé-kevésbé következtethetünk az illető egyén szervezetének erősségére, életképességére.

Aradmegye 3 fő népeleménél a mell kerületének vizsgálata a következő eredményekhez vezetett:

	a) A mell kerülete			b) $\frac{\text{Mell kerülete} \times 100}{\text{Termet}}$		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép	Minimum	Maximum	Arithm. közép
10 oláh férfinél ---	850 $\frac{m}{m}$	970 $\frac{m}{m}$	900·00 $\frac{m}{m}$	50·86	58·02	53·39
81 magyar férfinél	740 „	1140 „	924·26 „	47·31	67·06	55·56
14 német férfinél	900 „	1110 „	966·78 „	48·90	66·47	56·17

XVIII. Tábla : Németek : Öthalomról.

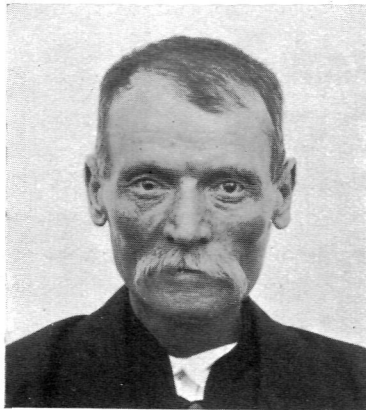
52

52. Weber Antal, Öthalom (Aradmegye).

53

53. Vormittag János, Öthalom (Aradmegye).

54

54. Vormittag Antal, Öthalom (Aradmegye).

E táblázat a) része a mell kerületének abszolút nagyságát, b) része pedig relativ (a terhethoz viszonyított) nagyságát tünteti fel vizsgált magyar, német, oláh egyéneinknél. A kétféle vizsgálat megegyező eredményre vezetett. Nevezetesen: *a mell kerülete úgy absolute, mint relative (a terhethoz viszonyítva) legkisebb az oláhoknál, nagyobb a magyaroknál s legnagyobb a németeknél.* Ezzel összhangzásban áll ama már említett észleletem, hogy a legtöbb vézna, beteges, mondhatni degenerált egyén az oláhok között fordult elő s a legtöbb erőteljes, egészségtől duzzadó egyént a németek között láttam. Nőknél a mell kerületét nagyobb számban — sajnos — nem vizsgálhattam. Egy magyar nőnél 770 mm. és egy német nőnél 790 mm. volt a mell kerületének abszolút nagysága, míg a terhethoz viszonyítva az előbbinél 50·99, az utóbbinál 53·02 jelző értéket nyertem. Ezen két adat mellett szól, hogy a nőknél a mell kerülete úgy absolute, mint relative kisebb, mint a férfiaknál s úgy látszik a nőknél is észlelhető ama rassz különbség, hogy a németeknél nagyobb a mell kerülete, mint a magyaroknál. E kérdést azonban csak részletesebb vizsgálatok dönthetik el.

Karöl. Karöl alatt a kiterjesztett karok nagyságát értjük, vagyis azon távolságot, mely vízszintesen kifeszített karok esetén az egyik kéz középső ujjának csúcsától a másik kéz középső ujjának csúcsáig terjed. A karöl nagy fontosságát mutatja már az is, hogy a közönséges életben mértékegység gyanánt szerepelt. Még nagyobb szerepet játszik a karöl a rasszanthropológiában, főleg a test magasságához való viszonyánál fogva. Vizsgált magyar, oláh és német egyéneinknél a karöl a következő viszonyokat tüntette fel:

	Karöl mm.-ekben		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
29 magyar nőnél --- ---	1480 mm.	1700 mm.	1567·9 mm.
85 magyar férfinél ---	1450 „	2020 „	1705·3 „
10 oláh férfinél --- ---	1620 „	1800 „	1726·5 „
14 német férfinél --- ---	1640 „	1960 „	1757·8 „

E szerint *legkisebb a karöl a magyar nőknél, tetemesen nagyobb a magyar férfiaknál, majd az oláhoknál s végül legnagyobb a németeknél.* Ezen eredmény különösen azért fontos, mert ha visszagondolunk a 3 nemzetiség felnőttkori termetére vonatkozólag nyert eredményekre (ld. 130. lap), azt fogjuk észrevenni, hogy e két testméretre vonatkozólag nyert eredmény a 3 nemzetiségnek egymáshoz való viszonyát illetőleg teljesen azonos. Vagyis *úgy a termet, mint a karöl legkisebb a*

Tonkár Angela (Kishalmágy)

Mihucz Paskuca (Ocsisor)

24. ábra Oláh leányok Nagyhalmágy környékéről.

magyaroknál, nagyobb az oláhoknál s legnagyobb a németeknél. Ebből egyúttal az is kiderül, hogy e két méret t. i. a termet és karöl egymással igen szoros, egyenes correlatióban áll.

Ami a magyar nőknek a magyar férfiakhoz való viszonyát illeti. a fenti adatok szerint a női karöl átlagban 13.74 cm.-el kisebb a férfi karölnél, vagyis annak 91.94⁰/₁₀₀-a. A karöl abszolút nagysága tekintetében tehát a két nem között valamivel nagyobb a különbség mint a termetet illetőleg (ld. 125. old.)

A karöl abszolút nagysága mellett még érdekesebb s jellegzetesebb a karölnék a termethez való viszonya. A különböző népeken végzett vizsgálatok ugyanis arra az észleletre vezettek, hogy a karöl nemcsak abszolút nagyságában változik, hanem a termethez való viszonya is más a különböző egyéneknél és népeknél; sőt a karölnék a termethez való bizonyos viszonya egyes rasszoknál igen állandó, mondhatni fajilag jellemző. A karöl a termethez 3-féle viszonyban állhat. Nevezetesen a karöl lehet nagyobb a termetnél, lehet azzal megegyező s lehet végül kisebb nála. E kérdés tekintetében vizsgálataim a következő eredményre vezettek:

	A karöl viszonya a termethez					
	A) Termet > Karöl		B) Termet = Karöl		C) Termet < Karöl	
	Eset	%	Eset	%	Eset	%
29 magyar nőnél	10	34.48	1	3.45	18	62.07
85 magyar férfinél	10	11.76	7	8.24	68	80.00
10 oláh férfinél	1	10.00	1	10.00	8	80.00
14 német férfinél	1	7.14	—	—	13	92.86

Ezen adatok figyelmes összehasonlításából kiderül, hogy úgy a magyar nőknél mint a 3 nemzetiség férfainál a karöl az esetek túlnyomó számában (legalább $\frac{2}{3}$ -ában) nagyobb, mint a termet. Ezzel szemben az az eset, hogy a karöl és termet egyforma nagy, vagy pláne a termet nagyobb mint a karöl, együttvéve is legfeljebb csak az eseteknek $\frac{1}{3}$ -ában fordul elő.

Ha az A) és C) rovat adatait tüzetesebben vizsgáljuk, még egyéb érdekes jelenséget is fogunk észlelni. Nevezetesen az fog szemünkbe tűnni, hogy amíg az A) rovatban a % számok felülről lefelé haladva csökkennek, addig a C) rovatban ellenkezőleg felülről lefelé haladva mindinkább növekednek. Vagyis az az eset, hogy a karöl kisebb mint a termet leggyakoribb a magyar nőknél s legritkább a német férfiaknál,

míg az ellenkező eset, t. i. amidőn a karöl nagyobb mint a termet, — noha általában mindenütt uralkodó — mégis aránylag leggyakoribb a német férfiaknál s legritkább a magyar nőknél. A magyar és oláh férfiak a kettő között foglalnak helyet s mindkét esetben csaknem teljesen egyforma %0-ot mutatnak.

Hogy a karölnök a termethez való viszonyáról még világosabb képet nyerjünk, a termetet vegyük fel 100-nak s ehhez viszonyítsuk a karölt. Ez az u. n. *karöl-termetjelző* $= \frac{\text{Karöl} \times 100}{\text{Termet}}$, melyre vonatkozólag vizsgált magyar, oláh és német egyéneinknél a következő eredményt nyertem.

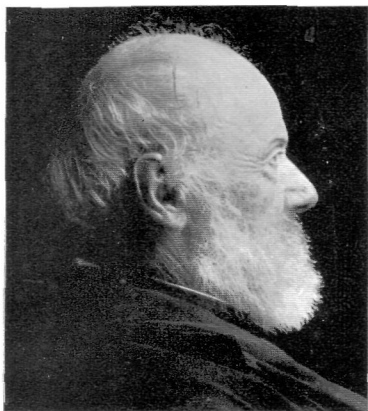
	Karöl-termetjelző		
	Minimum	Maximum	Arithmet. közép
29 magyar nőnél	95·65	105·30	100·63
14 német férfinél	97·09	104·54	101·82
10 oláh „	99·43	104·88	102·37
85 magyar „	94·77	109·63	102·51

Vagyis a karöl a termethez viszonyítva legkisebb a magyar nőknél, nagyobb a német, majd az oláh férfiaknál s legnagyobb a magyar férfiaknál. Ezen eredmény a magyar és a német férfiakat illetőleg lényegesen eltér a karöl absolut nagyságára vonatkozólag nyert eredménytől, amiből következik, hogy más a karöl nagysága absolute s más relative (a termethez viszonyítva) vizsgálva. A kétféle vizsgálat eredményét összefoglalva mondhatjuk: *a karöl úgy absolute, mint relative a magyar nőknél jóval kisebb, mint a férfiaknál. Ami a férfiakat illeti: amíg a karöl absolute legkisebb a magyar férfiaknál, relative épen ezekenél a legnagyobb s fordítva, amíg absolute legnagyobb a németeknél, relative náluk a legkisebb. Az oláhok a kettő között foglalnak helyet és pedig a magyarokhoz valamivel közelebb állanak, mint a németekhez.*

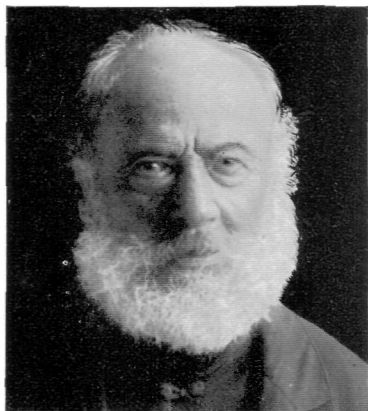
A karöl egyúttal átmenetet alkot a törzsről a végtagokra, azért a következőkben röviden még a végtagok legfőbb jellegeivel fogunk foglalkozni.

A felső végtag hossza. A felső végtag hosszát a vállcsüctől a kéz középső ujjának csücsáig mértem (függéyesen lelógó karoknál). A felső végtag absolut hossza Aradmegye magyar, oláh, német népénél a következő arithmetikai középértékeket tüntette fel:

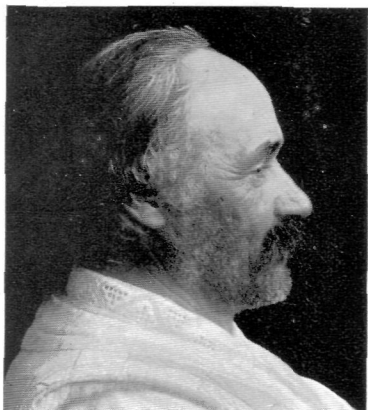

55

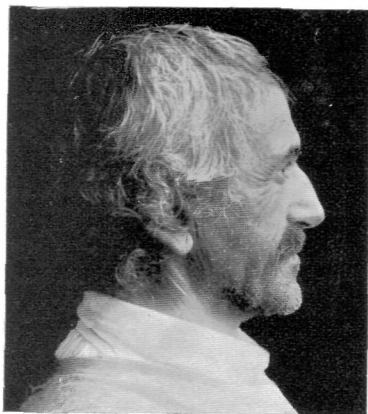
55. Budugan Miklós, Páfrányos (Aradmegye).

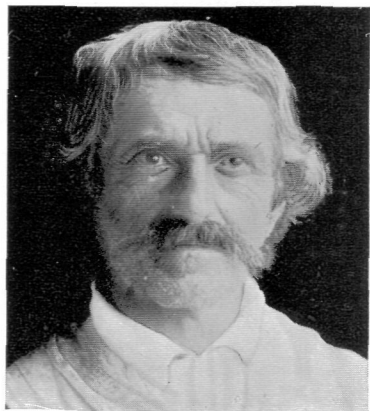
56

56. Budugan Áron, Nagyhalmág্য (Aradmegye).

57

57. Román Tódor, Tisza (Aradmegye).

	Felső végtag hossza		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
12 magyar nőnél --- ---	680 mm.	740 mm.	694·15 mm.
81 magyar férfinél ---	680 „	870 „	759·38 „
10 oláh férfinél --- ---	720 „	820 „	773·50 „
14 német férfinél --- ---	730 „	850 „	776·07 „

E szerint *absolute legrövidebb karuk van a magyaroknak s leghosszabb a németeknek, míg az oláhok a kettő között foglalnak helyet; azonban közelebb állanak a németekhez, mint a magyarokhoz.* Feltűnő a kar rövidsége a magyar nőknél a férfiakhoz képest. A különbség 65·23 mm.

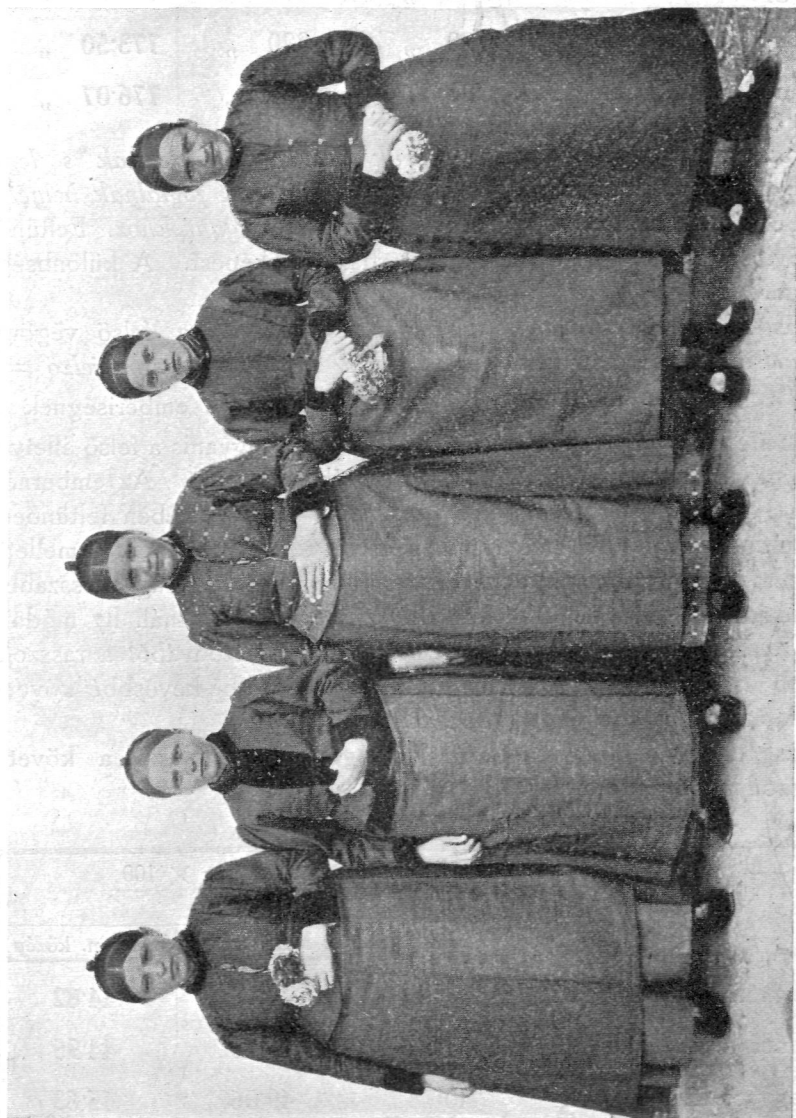
Vizsgáljuk most azt, hogy minő viszonyban van a felső végtag hossza a termethez, amit az u. n. *felső végtaghossz-termetjelző* = $\frac{\text{Felső végtag hossza} \times 100}{\text{Termet}}$ tüntet fel. E jelző kifejezi az emberiségnek a többi főemlősökhöz való viszonyát. A majmoknál ugyanis a felső illetve elülső végtag feltűnően hosszú a test hosszához képest. Az embernél ellenben a felső végtag az egyenes testtartás következtében feltűnően megkurtult. A különböző emberrasszokon végzett vizsgálatok amellet szólnak, hogy a primitív népeknél a felső végtag aránylag hosszabb, azaz a majomias tipushoz közelebb áll, mint az európaiaknál. Ily módon tehát a felső végtag hosszának a termethez való viszonyából a rasszok magasabb vagy alsóbb rangúságára is vonhatunk többé-kevésbé következtetést, ámbár csak a legnagyobb óvatossággal.

Vizsgált egyéneinknél a felső végtaghossz-termetjelző a következő viszonyokat tüntette fel:

	$\frac{\text{Felső végtag hossza} \times 100}{\text{Termet}}$		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
12 magyar nőnél --- ---	41·86	47·02	44·82
14 német férfinél --- ---	43·81	46·15	44·95
81 magyar férfinél ---	40·78	49·06	45·63
10 oláh férfinél --- ---	44·09	47·67	45·86

A termethez viszonyítva tehát legrövidebb a felső végtag a magyar nőknél, valamivel hosszabb a német majd a magyar férfiaknál s leg-

hosszabb az oláhoknál. Különösen érdekes az, hogy amíg absolute leg-hosszabb a kar a németeknél, a termethez viszonyítva épen ezeknél a legkisebb a férfiak között. A magyar nőknél ugy absolute, mint relative

Rauch Borbála.

Stolz Éva.

Vormittag Anna.

Schlee Terézia.

Schaudenecker Regina.

25. ábra. Német nők Öthalomról.

kicsi a felső végtag. Ebben bizonyára szerepet játszik az is, hogy a magyar nők között több 17—19 éves leány is előfordul, kiknél a végtagok még nem érték el teljes kifejlődésüket.

Nem lesz érdektelen azt sem vizsgálunk, hogy a felső végtagon belül annak 3 főrésze u. m. a felkar, alkar és kéz hossza minő viszonyokat mutat Aradmegye magyar, oláh és német népénél.¹⁾

A felkar hossza. Az alábbi táblázatban összeállítottam a felkar hosszára vonatkozólag nyert minimális és maximális határértékeket, valamint az arithmetikai közepeket. És pedig a táblázat A) része a felkar abszolút hosszát, B) része pedig a termethez viszonyított relatív hosszát tünteti fel.

	A) Felkar abszolút hossza		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
12 magyar nőnél	290 mm.	320 mm.	304·58 mm.
81 magyar férfinél	300 „	380 „	328·82 „
10 oláh férfinél	300 „	350 „	329 00 „
14 német férfinél	310 „	360 „	332·85 „

	B) $\frac{\text{Felkar hossza} \times 100}{\text{Termet}}$		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
12 magyar nőnél	17·47	21·19	19·68
81 magyar férfinél	17·31	21·95	19·75
10 oláh férfinél	18·52	20·36	19 49
14 német férfinél	18·54	20·49	19·30

A felkar abszolút hossza e szerint legkisebb a magyar nőknél, tetemesen nagyobb a magyar férfiaknál; valamivel nagyobb az oláhoknál s ismét észrevehetően nagyobb a németeknél. Ennek éppen ellenkezőjét észleljük a felkar relatív hosszánál. A míg ugyanis a *felkar absolute a magyaroknál volt a legkisebb, relatíve, a termethez viszonyítva éppen azoknál a legnagyobb és pedig nemcsak a férfiaknál, de a nőknél is. S a míg absolute leghosszabb volt a felkar a németeknél, relatíve azoknál*

¹⁾ A mérés technikájára vonatkozólag megjegyzem, hogy a mérést függélyesen lelőgő karoknál eszközöltem és pedig a felkar hosszát a vállcsústól a könyökik (condylus extermus humeri), az alkar hosszát a könyöktől (condylus ext. humeri), az orsó csont kitapintható végéig (processus stiloideus radii) s a kéz hosszát innen a középső ujj csúcsáig mértem a jobb karon.

a legkisebb. Egyébként a felkar relatív hossza elég szűk határok között ingadozik.

Az alkar hossza.

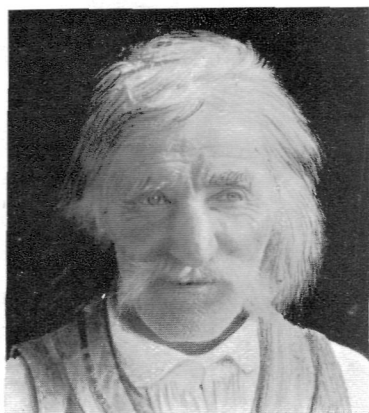
	A) Alkar abszolút hossza		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
12 magyar nőnél	210 mm.	250 mm.	226·25 mm.
81 magyar férfinél	220 „	290 „	248·58 „
14 német férfinél	240 „	290 „	262·14 „
10 oláh férfinél	250 „	290 „	265·50 „

	B) $\frac{\text{Alkar hossza} \times 100}{\text{Termet}}$		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
12 magyar nőnél	13·82	15·79	14·61
81 magyar férfinél	13·30	16·25	14·94
14 német férfinél	14·04	15·92	15·18
10 oláh férfinél	14·71	17·90	15·76

Az alkarnál az abszolút és relatív hossz teljesen azonos viszonyokat mutat. Nevezetesen *alkar úgy absolute, mint relatíve legkisebb a magyaroknál s legnagyobb az oláhoknál, míg a németek a kettő között foglalnak helyet.* Az alkar hossza különösen azért fontos, mert ama jellegek közé tartozik, melyek alapján többé-kevésbé következtetést vonhatunk az embernek az állatvilághoz való viszonyára, valamint az egyes rasszok magasabb vagy alacsonyabb rangúságára. A tudományos vizsgálatok ugyanis kimutatták, hogy a majmoknál az alkar aránylag igen hosszú (a felkar hosszának 80—100%-a), sőt a gibbonnál az alkar még a felkarnál is hosszabb. Az embernél az egyenes testtartás következtében az egész felső végtag megrövidült ugyan, ez a megrövidülés mégis legszembetűnőbb az alkaron. Ha tehát az alkar aránylag hosszabb, az többé-kevésbé az alsóbrangúság jele. S tényleg némely alsóbrangú emberfajtánál pl. a weddákna, a tudósok aránylag igen hosszú alkarcsontokat találtak. Egyetlen jelleg alapján azonban a rasszok alacsonyabb vagy magasabb rangúságát eldöntenünk sohasem szabad. Ezek előrebocsájtása után nézzük már most azt, hogy vizsgált egyéneinknél az alkar minő viszonyban áll a felkarhoz, nevezetesen annak hány %-a.

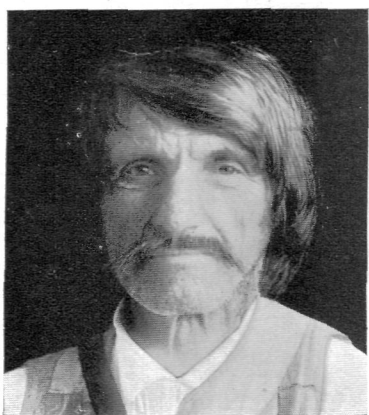
58

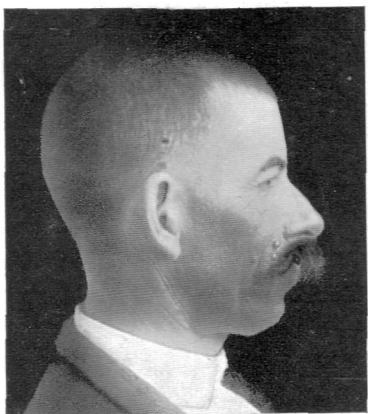
58. Veszelié János, Mártfalva (Aradmegye).

59

59. Trifan József, Tisza (Aradmegye).

60

60. Veszelié György, Mártfalva (Aradmegye).

	Alkar hossza $\times 100$ Felkar hossza		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
12 magyar nőnél --- ---	67·74	79·31	74·32
81 magyar férfinél ---	64·71	86·67	75·74
14 német férfinél --- ---	71·66	83·82	78·78
10 oláh férfinél --- ---	73·53	96·67	80·96

Ezen adatok szerint az alkar a felkarhoz viszonyítva legrövidebb a magyaroknál, hosszabb a németeknél s leghosszabb az oláhoknál, ami teljesen megegyezik az alkar abszolút és a termethez viszonyított relatív hosszára vonatkozólag nyert eredménnyel.

Kéz hossza. A kéz abszolút és relatív (a termethez viszonyított) hosszára vonatkozólag vizsgált egyéneinknél a következő eredményt nyertem:

	Kéz abszolút hossza		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
12 magyar nőnél ... ---	160 mm.	180 mm.	168·25 mm.
10 oláh férfinél --- ---	167 „	192 „	181·60 „
80 magyar férfinél ---	158 „	207 „	181·94 „
14 német férfinél --- ---	177 „	206 „	186·28 „

Vagyis *absolute legrövidebb (és pedig feltünően rövid) volt a kéz a magyar nőknél, a magyar és oláh férfiaknál közel egyforma, míg a németeknél tetemesen hosszabb.*

Ettől teljesen eltérő eredményre vezetett a kéz relatív hosszának vizsgálata, amint azt az alábbi táblázat mutatja:

	Kéz hossza $\times 100$ Termet		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
10 oláh férfinél --- ---	10·29	11·24	10·76
14 német férfinél --- ---	10·45	11·22	10·79
12 magyar nőnél --- ---	9·82	11·84	10·87
80 magyar férfinél ---	9·38	11·80	10·93

A kéz relativ hosszát illetőleg aránylag csekély az ingadozás vizsgált magyar, oláh és német egyéneinknél. *A természethez viszonyítva leghosszabb kezük van a magyaroknak s legrövidebb az oláhoknak, míg a németek a kettő között foglalnak helyet.* Érdekes, hogy a magyar nőknél noha absolute feltűnően rövid volt a kéz, a természethez viszonyítva mégis hosszabb, mint pl. az oláhoknál és németeknél. Ugy látszik, hogy a kéznek eme relative nagyobb hossza a magyarságnál faji jelleg, mely úgy a férfiaknál, mint a nőknél egyaránt észlelhető. A kérdés eldöntése minden esetre részletesebb s nagyobb számú egyénre kiterjedő vizsgálatot követel.

Hogy a kéz alakját közelebről meghatározhassuk, hosszúsága mellett vizsgálnunk kell szélességét is. A kéz szélességét a tenyér közepén a kézközépcsontok alsó bütykei irányában (a hüvelyk kizárásával) mértem s vizsgálataim a következő eredményre vezettek :

	A kéz szélessége		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
12 magyar nőnél	71 mm.	81 mm.	76·50 mm.
80 magyar férfinél	70 „	98 „	86·65 „
10 oláh férfinél	85 „	94 „	89·10 „
14 német férfinél	82 „	97 „	89·57 „

E szerint *legkeskenyebb a kéz a magyar nőknél, majd a magyar férfiaknál s legszélesebb az oláhoknál és németeknél,* kiknél az arithmetikai középérték igen közel esik egymáshoz.

A kéz alakját az u. n. *kéz jelző* fejezi ki, mely nem más, mint a kéz szélességének hosszúságához való $\frac{0}{100}$ -os viszonya $= \frac{\text{Kéz szélessége} \times 100}{\text{Kéz hossza}}$.
A kéz jelző Aradmegye magyar, oláh és német népénél a következő arányokat tüntette fel.

	Kéz szélessége $\times 100$ Kéz hossza		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
12 magyar nőnél	42·72	48·75	45·49
80 magyar férfinél	40·30	52·84	47·64
14 német férfinél	43·69	52·25	48·15
10 oláh férfinél	45·74	51·65	49·10

A kéz szélessége hosszúságához képest tehát legkisebb a magyaroknál, nagyobb a németeknél s legnagyobb az oláhoknál.

Csipő magasság. Ez alatt a csipő csont tarajának (crista ilei) távolságát értjük a földtől (egyenes testtartás mellett a taraj legmagasabb

Mihucz Paskuca, Ocsisor.

26. ábra. Oláh leány típus (Ocsisor)

pontjától mérve). A csipő magasságára vonatkozólag nyert legfőbb eredményeimet az alábbi táblázatban állítottam össze.

	Csipő magasság		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
6 magyar nőnél --- ---	910 mm.	1000 mm.	955·00 mm.
79 magyar férfinél ---	890 „	1180 „	998·54 „
10 oláh férfinél --- ---	980 „	1110 „	1027·50 „
14 német férfinél --- ---	950 „	1170 „	1027·50 „

A csipő magasság absolute igen kicsiny a magyaroknál s igen nagy az oláhoknál és németeknél, ami nyilvánvalóan az alsó végtag egyes részeinek hosszúságával áll a legszorosabb kapcsolatban.

Érdekes eredményhez jutunk, ha a csipő magasságnak relativ (a termethez viszonyított) nagyságát vizsgáljuk, amint azt az itt következő táblázat mutatja.

	Csipő magasság $\times 100$ Termet		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
14 német férfinél --- ---	55·56	61·90	59·49
79 magyar férfinél ---	56·38	64·43	59·89
10 oláh férfinél --- ---	59·41	64·53	60·92
6 magyar nőnél --- ---	58·86	64·52	61·18

Rögtön szemünkbe tűnik itt amaz ellentét, mely a csipőmagasság abszolút és relativ nagyságát illetőleg a magyar nők és német férfiak között észlelhető. *Amig ugyanis a csipőmagasság absolute a magyar nőknél volt a legkisebb s a német férfiaknál a legnagyobb, relative, a termethez viszonyítva épen fordítva áll a dolog, vagyis a magyar nőknél a legnagyobb s a német férfiaknál a legkisebb a csipőmagasság.*

Nézzük most az alsó végtag 2 fő részének, a combnak és alszárnak a hosszát együtt véve.

	Comb hossza + Alszár hossza		
	Minimum	Maximum	Arithmet. közép
75 magyar férfinél --- ---	740 mm.	940 mm.	818·93 mm.
10 oláh „ --- ---	800 „	920 „	845·00 „
7 német „ --- ---	800 „	980 „	862·86 „

Az eredmény, mint látjuk ugyanaz, mint a csipő magasságnál volt. Vagyis mondhatjuk, hogy *absolute legrövidebb az alsó végtag a magyaroknál s leghosszabb a németeknél, míg az oláhok a kettő között foglalnak helyet.*

Ha az alsó végtag hosszának (comb hossz + alszár hossz) a termethez való $\%$ -os viszonyát vizsgáljuk, a következő eredményt nyerjük.

	Comb hossz + alszár hossz $\times$ 100 Termet		
	Minimum	Maximum	Arithmet. közép
74 magyar férfinél --- ---	46·58	52·66	48·99
7 német „ --- ---	47·95	51·85	49·79
10 oláh „ --- ---	48·12	53·49	50·07

A termethez viszonyítva tehát legrövidebb az alsó végtag a magyaroknál, hosszabb a németeknél s leghosszabb az oláhoknál.

Nézzük most minő viszonyokat tüntet fel a comb és alszár hossza külön-külön Aradmegye magyar, oláh és német népénél.

	Comb hossza		
	Minimum	Maximum	Arithmet. közép
78 magyar férfinél --- ---	380 mm.	540 mm.	434·36 mm.
10 oláh „ --- ---	420 „	480 „	450·00 „
14 német „ --- ---	410 „	530 „	455·00 „

	Alszár hossza		
	Minimum	Maximum	Arithmet. közép
75 magyar férfinél --- ---	330 mm.	440 mm.	384·47 mm.
10 oláh „ --- ---	360 „	440 „	395·50 „
7 német „ --- ---	350 „	465 „	400·71 „

A comb és alszár hossza tehát külön-külön ugyanazon eredményre vezet, mint együttvéve. Vagyis *mindkét méret legkisebb a magyaroknál, nagyobb az oláhoknál s legnagyobb a németeknél.*

Hasonlóképen egyezik a termethez viszonyított (relatív) hosszra vonatkozólag nyert eredmény is, amint azt az alábbi táblázat mutatja.

	Comb hossza $\times 100$ Termet		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
78 magyar férfinél ---	23·94	28·57	26·05
14 német férfinél --- ---	24·26	27·95	26·35
10 oláh férfinél --- ---	24·85	27·95	26·69

	Alszár hossza $\times 100$ Termet		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
75 magyar férfinél ---	20·67	24·85	23·00
7 német férfinél --- ---	21·34	24·86	23·09
10 oláh férfinél --- ---	21·73	25·58	23·45

Vagyis úgy a comb, mint az alszár a termethez viszonyítva legkisebb a 78 illetve 75 magyar férfinél, nagyobb a 14 illetve 7 német férfinél s legnagyobb a 10 oláh férfinél. E tekintetben különben a 3 nép között aránylag kicsi az eltérés.

A láb legfőbb méreti viszonyairól az u. n. láb-hossz és láb-szélesség világosít fel bennünket. Az előbbit a sarok és a nagy lábujj hegye között mértem, az utóbbit pedig a bütykök irányában a legnagyobb szélesség helyén. A nyert eredményt az alábbi összeállítás mutatja:

	Láb hossza		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
73 magyar férfinél ---	240 mm.	290 mm.	259·52 mm.
7 német férfinél --- ---	250 „	280 „	263·57 „

	Láb szélessége		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
73 magyar férfinél ---	85 mm.	111 mm.	97·90 mm.
7 német férfinél --- ---	89 „	107 „	98·71 „

Mint látjuk mindkét méret a németeknél nagyobb, mint a magyaroknál, amiből következik, hogy a láb absolute is általában nagyobb

az előbbieknél, mint az utóbbiaknál. Épen fordított eredményhez jutunk a lábnak a termethez viszonyított (relatív) hossza tekintetében. Amíg ugyanis a magyaroknál a láb hossz a természetnek $15\cdot52\%$ -a, addig a né-

Tonkán Angela, Nagyhalom.

27. ábra. Oláh leány típus Nagyhalomról.

meteknél csak $15\cdot23\%$ -a. Tehát a magyaroknál a láb absolute rövidebb, relative (a termethez viszonyítva) pedig hosszabb, mint a németeknél. Ez teljesen megegyezik a kéz absolut és relatív hosszára vonatkozólag nyert eredménnyel (ld. 242. old.)

Lássuk végül a láb szélességének hosszúságához való $\%$ -os viszonyát az u. n. láb jelzőt = $\frac{\text{Láb szélessége} \times 100}{\text{Láb hosszúsága}}$

	Láb jelző		
	Minimum	Maximum	Arithm. közép
7 német férfinél --- ---	32·96	40·80	37·48
73 magyar férfinél ---	33·33	42·86	37·76

A magyaroknál a lábjelző tehát valamivel nagyobb, mint a németeknél, aminek oka az, hogy a németeknél a láb hossza a szélességhez képest aránylag nagyobb, mint a magyaroknál.

* * *

Ezekben voltam bátor röviden ismertetni a rendelkezésemre álló vizsgálati adatok alapján Aradmegye három főnépelemének: a magyaroknak, oláhnak és németnek legfőbb anthropológiai sajátságait.

Feleslegesnek tartom, hogy az egyes alaki és méreti jellegekre vonatkozólag nyert eredményeimet itt ismét összefoglaljam, mert csak hosszas ismétlésekbe kellene bocsájtkoznom s már így is jóval túl lép-

Borsos Mária, 17 éves.

28. ábra. Nagykamarási magyar leány.

tem a megengedett határokat. Nem mellőzhetem azonban, hogy mégis néhány tájékoztató megjegyzést ne tegyek.

Mindenekelőtt ismételve hangsúlyozom, legkevésbé sem volt szándékom — bármennyire szerettem volna, — hogy ez alkalommal Aradmegye népének rendszeres anthropológiai monographiáját adjam. Ezt nem engedte meg sem a vizsgálatok végzésére rendelkezésemre állott idő rövidsége, sem a hely szűk volta. Hisz Aradmegye rendszeres anthropológiai monographiája maga egy vaskos kötetet töltene ki. Feldolgoztam

XXI. Tábla: Oláh nők: Nagyhalmágy környékéről.

61

61. Tonca Helena, Kishalmágy (Aradmegye).

62

62. Zsude Lukretia, Kishalmágy (Aradmegye).

63

64

63. Morkán Angela, (Ocsisor).

64. Moran Árminné (Nagyhalmágy).

tehát azt az anyagot s úgy, amit s a hogyan az adott körülmények lehetővé tettek. Épen azért kiemelem, hogy az egyes méreti és morfológiai jellegekre vonatkozólag nyert eredményeim épen nem tekinthetők véglegeseknek sem a magyarságra, még kevésbé az oláhokra és németekre nézve. Adataim mindig csak annyi értékkel bírnak, amennyire a vizsgált egyének száma feljogosít. Nemcsak igen sok testi sajátság

Nagy Anna, 17 éves.

29. ábra. Gyoroki magyar leány.

vizsgálatára nem terjeszkedhettem ki, de az összegyűjtött anyagot sem dolgozhattam fel oly tudományos részletességgel, amint szerettem volna. Ez az oka, hogy nagyon sok kérdést vagy egyáltalában nem érintettem, vagy csak igen röviden, hogy épen reájuk tereljem a jövő kutatások figyelmét. Ez szolgáljon egyúttal mentségemül a tudomány ítélőszéke előtt, ha munkám több tekintetben hiányosnak mutatkozik. Vizsgálataimat különben tovább folytatom, még több egyénre és jellegre kiter-

jesztem s részletesen az Alföld Kutató Bizottság kiadványában fogom ismertetni.

Mindezek dacára vizsgálataink során igen értékes eredményekhez is jutottunk, főleg pedig fontos támpontokat, irányelveket nyertünk a jövőben végzendő kutatásokra nézve. Az összes testi sajátságok vizsgálatánál egybehangzóan arról győződünk meg, hogy Aradmegye népe és pedig úgy a magyarság, mint az oláhok és németek több anthropologiai típus keveredését tartalmazzák. Sőt becses útmutató adatokat nyertünk arra nézve is, hogy a jövőben nagyobb anyagon végzendő vizsgálataink alkalmával amaz eredeti típusokat összes jellegeik szerint is kimutathassuk, melyek keveredéséből a megye mai anthropologiai arculata kialakult. Azt is tapasztaltuk, hogy egyes alaki vagy méreti jellegek tekintetében a megye három főnépeleme egymástól élesen elválasztható, más esetekben viszont nem volt lényeges különbség a három nép között.

A szöveg között 20 képből Aradmegye különböző vidéki típusait mutatom be csoport képekben. A képek nem tudományosak, inkább a nagy közönség számára szántam. Különböző is meg kellett elégednem olyan képekkel, a minőkhöz épen hozzájutottam. Ugyancsak a szöveg között 21 táblázaton közlöm a vizsgált magyar, oláh és német egyének nagy részének anthropologiai fénykép felvételeit. E képek sem kifogástalanok, mert a vizsgálatokkal lévén elfoglalva, a legtöbbször nem őrizhettem ellen a fényképfelvételeket. E képek minden méret és morphologiai leírás nélkül is sokat beszélnek. Elég végig nézünk őket, hogy a megye népének nagyfokú kevertségéről teljesen meggyőződjünk.

A függelékben 12 táblázatban az eredeti méreteket és morphologiai megfigyeléseimet foglaltam össze, hogy eredményeimet bárki ellenőrizhesse vagy esetleg adataimat más vidéki adatokkal összehasonlíthassa. Sem a méretek nem teljesek, sem az alaki megfigyelések nem részletesek, mert csak azt jegyeztem fel, amit az idő rövidege megengedett. E táblázatokban a születés helye című rovatban közlöm az illető egyén őseinek eredetét a bementések alapján. Aránylag a legtöbbszörösebb lakosságot vizsgáltam mindenütt s látjuk mégis, hogy mily sok felől jött össze Aradmegye mai népe.

A bevezető részben említettem, hogy sikerült 11 magyar gyermeket is vizsgálat tárgyává tennem, kiknél azonban csak épen néhány testi jelleget vehettem figyelembe. Közlöm mégis őket, hogy esetleg más alkalommal ezen adatok is felhasználhatók legyenek.

Sorszám	N é v	Szülőhely	Nem	Kor	Termet mm.	Fejmagasság mm.	Fejmagasság		Szem színe	Haj színe	Bőr színe
							Termet	Fejmagasság			
1	Vas Ferenc	Bélzerénd	fiú	12 év	1322	211	6'26	kék	szőke	fehér	
2	Ilyés József	"	"	12 "	1463	227	6'44	zöldes-sárga	sötét barna	barnás-fehér	
3	Veress Mihály	"	"	13 "	1353	212	6'38	sárgás-barna	sötét gesztenye-barna	sárgás-barnás-fehér	
4	Vas József	"	"	10 "	1283	198	6'47	zöldes-sárga	vöröses-szőke	rózsás-fehér	
5	Szatomári János	"	"	7 "	1051	197	5'33	"	világos-szőke	barnás-fehér	
6	Molnár Erzsébet	"	leány	12 "	1352	208	6'50	szürkés-kék	sárgás-szőke	"	
7	Tanász Erzsébet	"	"	12 "	1383	200	6'92	zöldes-sárga	világos gesztenye-barna	"	
8	Varga Erzsébet	"	"	10 "	1340	198	6'76	"	sárgás-szőke	rózsás-fehér	
9	Puskás Júlia	"	"	10 "	1242	197	6'30	világos kék	világos-szőke	"	
10	Must Sára	"	"	8 "	1262	205	6'15	kék	sárgás	barnás-fehér	
11	Vas Zsuzsa	"	"	5 "	1126	190	5'92	"	világos-szőke	sárgás-fehér	

Ami a nők szépségét illeti, határozottan a magyar nőket illeti meg az elsőség. Különösen Ágyán, Magyarpécskán és Feketegyarmaton láttam szép magyar nőket. Az oláhok között is találhatók szép arcúak, de csekélyebb számban s csak fiatal korban. Aránylag igen korán hervadnak. Reájuk is érvényes a szerb népdal:

„A leányka szép rózsaszál,
De csak addig, amig leány.
Ha férjhez megy, nemsokára,
Jut hervadt virág sorsára“.

*Hunfalvy*¹⁾ a következőket írja az oláh nőkről általában: „A nők típusa nem mindig vág össze a férfiakéval. Általában az oláh nők arca rendszeren gömbölyded, csontvázuk gyöngéd, természetük karcsú és csinos, kezők, lábuk kicsiny, ajkuk vékony, emlőik kicsinyek. Júnói és venusi szépségeket csak *Bergner* és hozzája hasonló utazók találnak az oláh nők között. Nagyszében környékén, hol a nők otthon ülnek, fonnak, szőnek, hímeznek és szépségeket ápolják, továbbá Arad, Temesvár, Karánsebes, Krassó környékén találhatunk ugyan oláh szépségeket, de azok általában véve hamar elhervadnak“. Saját magam a Gainai leányvásáron is csak igen kevés szép oláh nőt láttam. Aránylag legkevesebb szép nőt a németek között lehet látni.

Eme rövid befejező megjegyzések után még csak amaz óhajomat fejezem ki, vajha követnék Aradmegye nemes példáját hazánk többi vármegyéi is, hogy vizsgálatainkat az ország minél nagyobb részére kiterjeszthessük s lassan eltüntessük azt a szégyenletes fehér foltot, mely Európa anthropologiai térképén Magyarországot jelzi s egyszer már tényleg is közelebb juthassunk fajunk anthropologiai mivoltát, vérbeli eredetét, rokonságát illető homályos kérdések megoldásához. Mert — mint hazánk nagy anthropologusa, *Dr. Török Aurél* mondja —: „*Mindezekről ma még semmiféle tudomásunk nincsen. — Mikor Révai a magyar nyelv tudományos kutatásához fogott, felkiáltott: »Uraim, nem tudunk magyarul!« ép ily joggal kiálthat fel mai nap az anthropológ: »Uraim, nem ismerjük a magyart!*“²⁾

Herman Ottó szép szavaival zárom munkámat: „*A magyar faj és típus kérdése nehéz probléma; úgy meredezik előttünk, mint egy közhít szerint megmászhatatlan szikla, melynek csúcsán a megfjtés aranyvirága nyílik. Különösen magyar bűvárok feladata, hogy minden oldalon keressék az ösvényt, mely ahhoz a virághoz vezet: ebben rejlik jogosultsága annak, hogy ne csak egyoldalúan próbálkozzunk; minél több ösvényt találunk, annál tökéletesebb lesz a siker és annál jobban támogathatják egymást a más-más úton törekvők is.*“³⁾

¹⁾ Dr. Hunfalvy János: A magyar Birodalom földrajza különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. Budapest, 1886. 735 old. — ²⁾ Dr. Török Aurél: Anthropologiai füzetek. I. Budapest 1882. 307. old. — ³⁾ Budapesti Szemle 1903. jun. 31. 318 sz. 464 old.

FÜGGELÉK.

VI.

Arad megye magyar népe.¹⁾

Írta: Dr. Somogyi Gyula.

Térfoglalás, telepedés.

Beszámolunk első sorban arról, hogy — amennyire kideríthető — mikor, honnan, mely körülmények között került a magyarság Arad földjére? Kisebb és nagyobb községekben, román és német ajkuaktól körülzárva, elszigetelve élnek, hol számosabban, hol igen kicsi számban, a magyarok Arad megyében. Összefüggő, nagy tömör magyar népességre s a falvak egész sorozatára nem akadunk. Népesebb tiszta magyar községek inkább a megye északkeleti szélén, a Bihar felé fekvő részen (Bélzerénd, Nagyzerénd, Vadász, Simonyifalva, Ágya) vagy nyugati mesgyéjén a Csanád felé terjedő részen (Kisvarjas, Nagyvarjas, Kispereg, Nagykomarás, Medgyesbodzás, Magyarpécska) vannak. A megye szívében tiszta magyar helységet keveset találunk, legfeljebb néhány telepes községet (Zimándujfalu, Zimándköz, Fakert, Szentleányfalva.) A többi községben, hol még magyarok vannak, néha jelentősebb számban is, románokkal, németekkel vagy néha gyér számú tótokkal elvegyülten élnek. Sok ilyen vegyes ajkú községben a magyarság régebben honos, mint a tiszta magyar községekben, melyek túlnyomórészt újabb telepítések. Ősibb a magyar elem pl. Borossebesben, Gyorokon, Simádon, sőt Kürtösön is, mint Magyarpécskán.

A magyarság új megerősödésének, illetőleg térfoglalásának megindulása a török uralom megszűntének idejére esik. A föld gazdátlan maradt s a kincstár, vagyis a jól ismert *kamara* vette birtokába. Az udvar kegyeltjeinek osztogatott belőle kénye-kedve szerint. Az új birtokosok munkást kerestek, ez volt az első telepítés célja. A magyar faj gazdasági megerősítése, a földnek a magyarság számára való visszaszerzése szóba sem jött. Sőt némileg kedves szolgálatnak vették fent az udvar körében az idegen ajkuak, főleg németek letelepítését. Azonban a török visszavonulása a Maros határvonala mögé (a karlócai béke, 1799) még nem szabadította meg a megye területét minden lidérc-

¹⁾ A községek keletkezésére és a telepítésekre vonatkozó adatokat részint sajtóhagyományokból, de főleg Pesty Frigyes 1857-iki gyűjteményéből vettem. Egyéb forrásaim: Fábíán G. kézirat. Rácz Károly: A zarándi egyházmegye története, Kozma Pál: Zaránd-vármegye leírása s az aradi m. kir. jószágigazgatóságnál levő kézirat, mely hivatalosan írja meg a telepítések történetét, ezeken kívül egyes kisebb művek és kéziratok.

nyomástól. Még egy fél évszázadig fennmaradt a *marosi* határőrség katonai szervezete, mely a gazdasági élet szabadabb kifejlődését nagyban gátolta. 1751-ben végre helyre volt állítva a megyei szervezet és megszüntették a határőrségi katonai szervezetet. A telepítés, vagyis ide csalogatása az idegen ajku jövevényeknek Mária Terézia további uralma idején (1751—1780.) és II. József alatt lassú folyamatban egyre tartott, hisz a kamara bőven adhatott földet. Magyar telepítés azonban a hosszú idő alatt egész a 19-ik század elejéig, az egy pécskait kivéve, alig-alig történt. Céltudatosabbá és nemzetibb irányúvá, nemzeti és magyar gazdasági érdekeket szolgálóvá lesz a telepítés a XIX. század elején, amikor a magyar hatóságok is bele-beleszólhatnak ilyes ügyekbe, vagyis mikor a kamara nem zárkózott el teljesen a magyar hatóságok (helytartótanács vagy megye) tanácsló, esetleg tiltakozó szava elől. A nemzet önrendelkezési jogának visszanyertével, vagyis a kiegyezés után, természetesen, a kormány, mely a kincstár javára még mindig igen nagy területű birtokokat vett át a régi rendszertől, mindent elkövetett, hogy, az állami érdek kellő megóvása mellett, a hazafias érdekeket előmozdítsa és az alföldi népmozgalmak csillapítására a felébredt föld-éhséget itt még rendelkezésre álló földterületekből kielégítse. Ime a legutóbbi évek telepítéseinek célja és indítéka.

Arad megye jelenlegi magyar lakossága idegyülemlésének történeti folyamata áttekinthető időrendben következő volt:

a) Fennmaradtak tiszta magyar ajku — ugyan nagyon kevés — és vegyes ajku (magyar és német v. román, tót) községek, melyeknek eredete a reformációt, a török uralmat megelőző korba vezethető vissza.

b) A XVIII. századbeli telepítések (Magyarpécska stb.)

c) A XIX. századbeli telepítések 1867-ig. (Nagykamarás stb.)

d) Legújabb kincstári telepítések 1867. után. (Szapáryliget).

Hogy e tiszta magyar vagy vegyes nyelvű községek keletkezéséről, népességük eredetéről tisztább képet nyerhessünk, haladjunk a megye politikai beosztásának fonala szerint, vagyis járásokként.

Aradmegye összes magyarságának létszáma az 1900-iki népszámlálás eredménye szerint, melynek számadatait vesszük mindenütt alapul, 71,894 lélek. A legtöbb magyar a kisjenői járás területén van (17,745), legkevesebb a nagyhalmágyi járásban (419). Természetes, hogy a legutóbbi népszámlálás óta 7—8 év mulván el, — ezt a részt 1908-ban írtam, az 1910-iki népszámlálás adatait itt még nem használhattam fel — a számadatok a magyarság szempontjából jóval kedvezőbbé lettek. Az ez után következő viszonylag legmagyarabb járások a pécskai (15,093 lakós), aradi (9211) — Arad városa itt sehol sincs tekintetbe véve — eleki 8885, világosi 7000 és borosjenői 5333 lélek. A többi járásban a magyarság létszáma csekély.

Az aradi járásban népesebb magyar községek Fakert (1045), Gyorok (1531), Kürtös (2153), Mácsa (857), Szentleányfalva (820), Zimándköz (923), Zimándújfalu (910). Ezek közül *Magyar-Fakert*, *Szentleányfalva*, *Zimándköz* és *Zimándújfalu* a múlt századnak épen derekán (1842—52) keletkeztek. A ménes-szentannai kincstári uradalom telepítette lakóit ide, hogy dohánytermelést folytassanak. A fakertiek Szenttamás pusztáról jöttek. A zimándújfalusiak eredetileg Nógrádból jöttek. Nagy- és dédapáik a Kürtös és Mácsa közelében fekvő Topilla puszta helyén és annak határában fekvő Csernovics-Ujfalu községben éltek. 1848-ban felszabadulván a jobbágyi terhek alól, Csernovics haszonbérbe adta nekik a földet, melyet addig munkáltak. Lassanként megindult közöttük a mozgalom, hogy telepes községgé alakulhassanak át. E célból 1851-ben Bécsbe küldöttséget menesztettek földet kérni. Fáradságukat siker koronázta s a 65 családból álló községet letelepítették mai helyére, adván nekik földet. 1852. végén 1853. elején elhordták régi lakóhelyükről az építkezésre használható anyagot és az új tiszta magyar lakosságu község neve Zimándújfalu lett.

Zimándközre a lakósok Bánkutról jöttek. Eredetileg hevesmegyeiek. A nép ma is inkább Bánkútnak nevezi a községet. Földesuruk zsarnoksága — ki, mivel anyagi kötelmeinek nem tudtak eleget tenni, házaikról a tetőt lehordatta — üldözte ki őket. Elhagyván régi lakóhelyüket, a zimándi pusztán kaptak a kincstártól földet, Zimándújfalu tőszomszédságában. Tiszta magyar ajkú község.

Szentleányfalva tiszta magyar népe 1854-ben szakadt ide Dombegyházáról, részben Nagymajláthról. A Nyéki-család földjeit bérelték volt ottan, de a birtokos felmondta a bérletet. Ők tehát kincstári földeket vettek haszonbérbe, később megszerezték azokat örök áron. A Nyéki-család azután szívesen marasztalta volna őket, de már késő volt; egy töredékük mindazonáltal vissza maradt Dombegyházán. A helység nevét Szentleányi kir. kincstári ügyésztől vette. (Ez adatokat Varga Imre, felső keresk. iskolai tanár volt szíves velem közölni).

Régi községek, vegyes ajkú néppel, az aradi járásban Gyorok, Kürtös, Mácsa.

Gyorok, régiesen a középkor végéig (öreg emberek gyakran még ma is így nevezik) *Gyarak*, első nyomára 1135-ben találunk; ekkor kapta az orodi káptalan.¹⁾ Az 1561-iki Földváry-féle nádori porta-jegyzékben Csarak néven szerepel. 1559-ben, a 15 éves háború idején elégették, s a helység elenyészett, csak 1726-ban találjuk meg újra, mint pusztát. 1732-ben a modenai herceg kapta, későbbben kincstári birtok lett.

Növelte régi, már meggyökerezett magyarsága számát a csángó-

1) Márki I. 202. l.

telepítés. 1878—1882-ig folyt amaz országos mozgalom, mely a bukovinai csángóknak, a Székelyföldről e rég elszakadt magyar testvéreknek visszatelepítését tűzte ki célul. Istensegits bukovinai faluból 126 családot hoztak be és egy évig Pancsova mellé telepítették őket, de ott mostohák lévén a viszonyok, Arad megyébe, Gyorok tövébe hozták valamennyit. Az állam az aradkövi és szabadhelyi kincstári földekből adott nekik mintegy 837 holdat, a belsőséget Gyorok község adta cserében kincstári földekért.

Kürtös, régiesen Kurtegyház, avagy romános hangzással: Kurtile, szintén régi hely. A XVI. század elején (1519) említik. Később elpusztult puszta lett. Lakossága túlnyomó részben román; Erdélyből Zsulyicáról és Tövisről kerültek. A magyarság nem egyszerre és nagyobb rajban szállotta meg, hanem észrevétlen szivárgott be. Az uradalmak magyar birtokosok kezében lévén, alkalmazottaik, napszámosaik, cselédségük szolgáltatják nagyrészt a magyarság statisztikailag számba vett elemét, hozzájárul természetesen még a közhivatalok (jegyző, tanító) és közintézmények (vasut) magyarsága. Arad megye népesebb községeiben, hol vegyest élnek a lakók, a magyarság eleme így szokott megalakulni.

Mácsa szintén régi hely. Már a XVI. században említve van. Eredetileg magyar, most túlnyomólag román. Magyarságát az uradalom magyar cselédsége és alkalmazottai szolgáltatják, de jöttek Erdélyből, Szatmár és Máramaros megyéből is. A XVI. század vége felé az orodi káptalané lett, később is mindig magyar birtokosok kezében maradt, mindazonáltal románok lepték el és németek, Aradszentmártonból.

A borosjenői járásban népesebb magyar-lakta község Borosjenő (21479) és Csermő (15921), mindkettő azonban vegyes ajku, magyar és román. *Borosjenő* nagyon régi hely; mikor keletkezett nem tudható, bizonyos csak annyi, hogy az Árpádok korában kolostor állott határában, melynek maradványai ma is fellelhetők a balukányi malomnál. Szürke, mások szerint vörös barátok lakták („barátrét“: ritu kaluger). Mint a megye történetében olvasható, Borosjenő az egykori Zaránd-megye fő-vára volt, mely a török időkben nagy jelentőséggel bírt. A török elvonultával rácok szállották meg, kik a megye restitúciója (1751) után kivándoroltak. Ekkor németek, csehek, majd oláhok telepedtek belé, a magyarság észrevétlenül és lassan beszivárogha, mint értelmiségi és munkás elem foglalt benne tért.

Csermő az egykori Zaránd megye területén fekszik. Régi helység, első nyomára 1457-ben találunk, amikor az orodi káptalané volt.¹⁾ A régiségben neve Csertelek, Cserfalva,²⁾ Csermely, (a XVII-ik században Toldy-birtok) ámbár előbbi két nevét kétségbe vonják.³⁾ A község

¹⁾ Történeti adattár, Szentkláray-Ortvay. — ²⁾ Fábriánál, I. 171. l. — ³⁾ Rácz Károly: Zarándi egyházmegye története, 170. l.)

ősibb lakói románok és magyarok, a németek néhány év előtt költöztek be Almáskamarásról és Szentmártonról. Az 1828—38 évben nagy kiterjedésű határát magyar földbirtokosok (Fascho József, báró Bánhid, Vásárhelyi, gróf Königsegg stb.) megszerezték a kincstártól és részben magyar jobbágyaikat a mostani községtől mintegy 2 kilométernyire telepítették le, a mult század 30-as éveinek végén pedig a mostani község helyére. A magyarok Heves, Békés és Bihar megyéből jöttek. 8—10 évvel később ugyancsak ide telepítették a 3 kilométernyire fekvő Szénás magyar község szénégetéssel foglalkozó lakóit.

A borossebesi járásban ősibb magyar jellegű, vegyes nyelvű község *Borossebes*. Említve van az 1561-iki nádori összeírásban. A régi Zarándmegyében feküdt azon a helyen, hol ma az Arad-Csanádi Egyesült Vasutak állomása van, tehát nem a mai helyén. Magyar lakossága több ősibb vonást tartott meg.

Az eleki járás nevezetesebb magyar-lakta helységei Elek, (1784 l.) Medgyesbodzás (2106.), Medgyesegyháza (1055 l.), Nagykamarás (2216 l.), Gyulavarsánd (654 l.), Otlaka (483 l.). *Elek* tulajdonképen német telepítés 1724-ből. Azonban régi időben magyar hely volt, magyar birtokosság kezében. 1232-ben említik először történeti kútfők. Mai magyarsága beszivárgott elem. Népesebb tiszta magyar telepes község *Medgyesbodzás*, mely a bodzási kincstári pusztán létesült 1855—57-ben. Alapították dombíratosi, bánkúti és palóc nagykamarási telepesek, hogy dohányt termeljenek. A község alapításának és küzdelemmel-viszontagsággal teljes életének történetét megírta Cseh János (kéziratban). *Medgyesegyháza* telepes község, 1887-ben alakult községgé, amikor 94 békéscsabai lakos szállotta meg. Azelőtt puszta volt, melyen nagyobbbrészt Csongrádból került dohánykertészek, gányók laktak. *Nagykamarás* tiszta magyar ősibb jellegű község, noha új telepítés. Az 1841—1842-ik évet megelőző 2—3 évben Wodianer báró mint kincstári bérlő Kamarás-puszta elnevezéssel 15—17 putriból álló dohánykertész telepet létesített. Ezt a helyet 1841—42-ben Wodianer báró községgé alakította át és megkülönböztetésül a szomszédságban lévő Almáskamarástól *Nagykamarásnak* nevezte el. Ez az átalakulás a Nagykamarástól $\frac{1}{2}$ kilométer távolságra eső, szintén alakuló Bánkút falu telepítésével egy időbe esik. Ezt azonban a telepesek makacssága és nem fizetése miatt lerombolták. Helyét ma egy elhagyott temető jelöli csupán. Bánkút lakossága innen Zimándközre települt át. Nagykamarás első telepesei Heves-, Gömör-, Borsod- (palócok) és Pestmegyéből kerültek. 1844-ben a kincstár átvette Wodianertől a községet és tovább fejlesztette. Lakóinak számát szaporította pécskai és battonyai zsellér telepesekkel.

Gyulavarsánd régi község, már a XIV-ik században említik; a

XVIII-ik században mint pusztult falu a modenai herceg birtokába került. Magyarsága Nagyköreből, Szentiványból jött, Heves megyéből. Otlaka szintén régi község, teljesen eloláhosodott. Magyarsága szórva-nyosan beszívárgott.

A legtöbb tiszta magyar község a kisjenői járásban van. Tiszta magyar nép lakik a következő helységekben: Ágya (1694 l.), Bélzerénd (480 l.), Erdőhegy (1651 l.), Feketegyarmat (1939 l.), Nagyzerénd (2429 l.), Vadász (1724 l.); vegyes ajku községek: Kisjenő (1052 l.), Simánd (1231 l.), Simonyifalva (1477 l.), Szapáryliget (1017 l.). A többi túlnyomólag román községben is él egyikben másokban néhány száz magyar, pl. Székudvar (947 l.), Szineke (315 l.), Talpas (402 l.). *Ágya* népe legtörzsökebb eleme Arad megye magyarságának. A község egyike a legrégebbeknek; már a tatárjárás idején létezett. A XVI-ik század közepéig (1552) Biharhoz számították, melynek nyelvét mai napig megőrizte; az 1561-iki lajstromban azonban már Zarándhoz tartozónak van említve. Lakossága egyik közlés szerint a Szilágyságból, Kúnságból, Heves, Békés, Csongrád és Biharmegyéből származott ide.¹⁾ Az Ágya név eredete néphagyomány szerint: erdő ágya, belseje, mélysége. Ugyancsak régi község *Bélzerénd* (régibb neve: Kis-Szerind) 1731-ben már fennállott. Mai helyén csak 1880 óta áll fenn, azelőtt, Tamásdához és Nagyzeréndhez feküdt közel. Nevét, közhit szerint, onnan vette, hogy erdő belében (közepén) állott. Régi helyén, az ugynevezett Óbélzerinden többször érte szerencsétlenség a kis községet. 1775-ben teljesen leégett, 1879. december 6-án este pedig a külféle akkor létező patakok és vadvizek összefolyásából meggyűlemlő árvíz az egész falut elöntötte, a templom és 8 ház kivételével. Mivel pedig a víz sokszor tett már nagy károkat a községnek, elhatározták, hogy ősi letelepedési helyüket elhagyják és a régi falutól egy órányira levő Vadászhoz közel eső u. n. Paphalmán alakítanak új falut, mely helyet cserébe kapták báró Simonyitól a régi határbeli ugyanakkora földjükért.

Erdőhegy már a XIV. században is létezett. Nevének eredetét úgy magyarázzák, hogy az erdő vége csúcsalaku volt, ennek hegyére építették a községet.²⁾ A török világban és Péro idején történeti szereplése volt. Magyar népét régen itt lakónak kell tekintenünk.

Feketegyarmatot (régebben Gyula-Gyarmat, a zarándi részen) a tatár pusztítás korában említik először. Vajdája résztvett a védőművek létesítésében. A Rákóczi-korban a császáriakkal tartó rácok a kurucpárti gyarmatiakat megrohanták, kirabolták, a községet pedig felgyújtották. A lakósok megmaradt része a sarkadi és szalontai sáncok közt húzta meg magát, mígnem a császári sereg által onnan is kiűzettek.

1) Pesty Frigyes, 36. l. — 2) Márki, I. 229. l.

A szatmári béke után a község megmaradt lakói újra vissza jöttek és hihetőleg az akkor egészen elpusztult Gelvács megmaradt lakóival együtt itt ismét megtelepedtek, Fábián szerint 1711-ben. A község magyar birtokos urai, kik nem estek el a harcban, Rákóczihoz való csatlakozásuk miatt hűtlenségi pörbe fogatván, földesuri jogaiktól megfosztattak. Bizonyítja ezt az a körülmény, hogy már 1711-ben egy Linder nevű császári királyi provisor küldözgeti Gyuláról a rendeleteket, melyek a községi levéltárban ma is feltalálhatók.¹⁾

Nyilvános tehát, hogy Feketegyarmat birtoka a földesurak „hűtlensége” miatt a koronára szállott, 1726-ban mint kamarai birtokot említik és kezelik. III. Károly Rajnald modenai hercegnek adta oda hűszolgálati jutalma fejében. A hercegi ág kihalván, a birtok József főherceg nádor kezébe jut, kinek utódai ma is birják. A község népének szívósságát mutatja, hogy annyi pusztulás és vihar dacára is fenntartották a helységet. 1879-ben árviz pusztította a falut. Sok kárt tett házakban, élelemben, jószágban, sőt emberáldozata is volt. A veszedelem elmúltával újra felépítették a falut: ez volt a harmadik megtelepülés. Lakossága Gyöngyös és Debrecen vidékéről származott. Vannak azonban benne elkorcsosodott oroszok is (pld. Pribék).

Nagyzerénd (népiesen Szerind, egykor Zarándban, régiesen Zelind) a XII. században, III. István korában van először említve. A tatárjárás idejében a zeléndieknek is volt részük a nadabi vár megerősítésében. Ugy látszik, a XVIII. század második felében elpusztult és 1690-ben *ülték meg* újra, valószínűleg bihariak. A XVIII. század elején mint pusztult falu jut a modenai herceg birtokába; később kincstári birtok lesz, utóbb József nádor vette meg. Gyanítható, hogy a XVIII. században újra megszállották. A magyarság Bihar, Szabolcs és Bereg megyebeli.

Vadász, (valamikor Cseke-Vadász) szintén egykor Zarándban, igen régi község. Már a XIII. században szerepel neve. Nagy régiségére mutat eredetileg ó-román stílusban épült temploma. Az ev. ref. lelkészi hivatalban található feljegyzések szerint a község valamikor vadászterület volt, a XIII-ik században a váci püspöké, 1609-ben Toldi Istváné, — Rákóczi és Bercsényi katonái elpusztították, a lakosok elűzettek. A Sárretről 1711. után visszajöttek a Kelemenek, Bondárok, Kukolyok. 1732-ben a modenai hercegé lett.

Kisjenő (a zarándi részen) már a XIV. században fennállott. A XVIII. század elején pusztult falu volt, mint ilyet kapta meg a modenai herceg. A hercegi család kihaltával kincstári birtok lett, később a nádori család birtokába került s azé jelenleg is.

Simánd, (egykor Apás volt a neve). Hagyomány szerint Simánd

¹⁾ Kézirat: A ref. egyház rövid története, melyet a toronygombban helyeztek el 1900.

nevét földje simaságáról nyerte. Óslakói magyarok lehettek. A dülök, helyek nevei mutatnak erre. Már a XIV. században létezett a régi Zaránd területén. Mozgalmas múltja volt, két községből állott: Edelspacher és Csernovics-Simánd.

Simonyifalva újabb eredetű magyar és német nyelvű telepes község. Báró Simonyi Lajos parcelláztatta birtokát és telepített ide, mindenünnen összetoborzva őket, magyarokat és németeket. A magyarság nagyobb része Battonyáról és a csongrádi részekről verődött itt össze. A község 1883-ban épült, 1885-ben lett nagyközséggé. Minthogy az első települők, az úgynevezett *ó-telepesek* a báró egész birtokát le nem foglalhatták, újabb telepítésre volt szükség, mely 1892-ben meg is történt. Ezek a települők ma is az *új telepesek*, a falunak az a része pedig, amelyen laknak, *új telep*. A régi telepesek nagyrészt pénzes emberek voltak, az újak szegény zsellérek és napszámosok, de mind magyarok.

Szapáryliget új telepes község. 1883-ban telepítették le a kincstári Harkályliget pusztán 300 almásíratosi, szentpáli, németczerneyei és tökfalvi családot.

Székudvar, *Szineke*, *Talpas* régi magyar községek voltak, de románok lepték el. A kevés magyarság bennök észrevétlenül és szórva-nyosan költözött be.

A pécskai járás tiszta magyar ajkú községei mind újabb telepítések. Ilyenek: *Magyarpécska* (7945 l.), *Nagyiratos* (1313 l.) *Kispereg* (1313 l.), *Nagy- és Kisvarjas* (1937 l.). Vegyes ajkú község a magyarság csekély létszámával *Szemplak* (582 l.).

Magyarpécska lényegileg 1753-ban keletkezett. Pécska maga, a község, már régen létezett. Révét (a Maroson) a XV. században megkapta a csanádi káptalan. A Mária Terézia uralkodása idején elosztatott rá a határörök helyére többnyire a felső vidékről telepítettek ide magyarokat (palócok). Köztük volt 8 tót család is. A föld kincstári birtok volt, de a Lovász testvérek, Mihály és Zsigmond vették ki bérbe, ők telepítették ide a palócokat. A palóc telepesek 420 belső telket kaptak, foglaltak el és az itt maradt oláh és rác családokkal közösen birták a határt. A régi és új lakósság között azonban állandó volt a surlódás s a magyarok panaszos kérelmére már 1765-ben kettéválasztatott a község: Magyarpécskára és Rácpécskára. A belső és a külső telkek szintűgy különválasztattak. Magyarpécska népe sok helyről jött össze: Gyórok környékéről, Nagyharsányról, Recskről, de leginkább a palóc (Gömör, Borsód, Heves) vidékről. 1776-ban választották a magyarok az első birót: Polónyi Józsefet. Mária Terézia Magyarpécskának 120 sessió földet ajándékozott s megengedte, hogy a 216^{1/2} sessió robotális földet évenként 3509 frtért megválthassa, a robotnapot pedig 7 krajcárjával, oly hozzáadással, hogy ez az örök tartozás semmi körül-

mények közt sem emeltessék. Így, mint teljesen szabad jobbágyság fejlődött és gyarapodott, a gazdag kincstári ispánság védnöksége alatt, a pécskai magyarság. Az elkülönödött Rácpécska rác lakossága egyre fogyott, ellenben oláhok lepték el. Oláh-Pécskának kezdték nevezni, később *Ópécska* lett a neve.

Nagyiratos (Forraynagyiratos 1313.) már a XV. században van említve. (Belső Iratos). Neve ekkor Iratos (Irathos) volt. Forray előnevét birtokosától nyerte. Egy ideig a Hunyadiak is birták. Mai lakossága nagyrészt a Felvidékről származott ide ezelőtt 60–80 esztendővel. Tulnyomólag tótok voltak, de elmagyarosodtak. Egy részük Nógrádból jött és sokan a környékből, Csanádból telepedtek oda 1810-ben.

Nagyvarjas (s mellette mindjárt Kisvarjas) 1828-ban alakult. Pesty adatai szerint 1771-ben létesült. Lakosai részben Nógrádmegyéből, részben Tornyáról, Szederhát, Szenttamás és más szomszédos községből jöttek, egy részük Roszvarjasról jött, amely Marczibányi Antal tulajdona volt. Nagyvarjas, mint szintén Marczibányi birtok, Karácsonyi grófnéra szállott. A lakósok mint dohánykertészek telepedtek le, később megöröködtek az ötholdas házhelyeken, amelyek ma már ki is vannak fizetve.

Kispereg jelenlegi tiszta református lakóinak ősei Egyekről, Szabolcs megyéből kerültek ide. Az egri káptalan és annak prépostja üzte ki őket merő vallási türelmetlenségből falujokból (1774. május 12.) s a földönfutó nép a Vay családnál nyert menedéket. Ez a Hortobágyot a Tiszával összekötő Arkus nevezetű csatorna mellett adott nekik lakásra való helyet. Itt vonta meg magát a kiüldözött nép, földből készült kunyhóban. Paplakot és templomot deszkából épített. Az eset hosszú vizsgálat tárgyát képezte, de az okozók elmarasztalva nem lettek. II. József végre megkönyörült a szegény népen és a Kispereg nevű pusztát jelölte ki számukra „megülésre való helyül.“ 12 évi Arkus-melléki tartózkodás után költöztek ide (1787). Kispereg puszta volt akkor. Nem volt más épülete csak egy örményház és istálló. Az istállót imaházá alakították át, a házat lelkész-lakká.¹⁾

Szemlak régi hely, 1549-ben Zemlék néven van említve, 1561-ben már Szemlaknak nevezik. Csanádmegyéhez tartozott, csak 1750-ben csatolták Aradhoz. A magyarság száma csekély, az is beszívárgott, mint intelligencia és cselédség.

A radnai járás magyarságának létszáma összesen 2533 lélek. Legtöbb magyar lakik *Míriaradnán* (755) és *Ópáloson* (334). Radnát már 1477-ben említik. Magyarsága többnyire szórványosan telepedett be, mint iparosok és hivatalnokok.

¹⁾ Az Egyekből lett Kispereg története. Irta : Szondy Imre, kisperegi ref. lelkész 1887.

Ópálos (Ó és Ujpaulis egymás mellett) régi hely. 1333-ban már volt plébániája. Neve a régiségben Pálillés, Palélése.¹⁾

A *tornovai* járásban a magyarság összes száma 2352 lélek. Tiszta magyar község benne *Dezsőháza* (574), vegyes ajkú *Selénd* (516 magyar lakós). Dezsőháza 1866-ban keletkezett. A Desseő-család alapította, mely aztán birtokkal a csanádi káptalanra hagyta kezelés végett. A káptalan a birtokot bérbe adta odatelepülő földmiveseknek. Az első telepesek többnyire dohánykertészek s Kevermesről, Dombiratosról és Almáskamarásról jöttek, de ezek elszéledtek. Később Szentesről, Csongrádról és Hódmezővásárhelyről jöttek.

Selénd (Silingyia) régi hely, már 1332-ben volt plébániája. Neve: Selénd, Selend, vagy Szelend. Jelenleg község; V. Ferdinánd mezővárossá tette, erre emlékeztet pecsétje (Ádám és Éva a paradicsom kertben a tiltott fa mellett kigyóval). Desseő-birtok volt ez is, később a Bittó-családé. Utóbb a Neuschloss-család vette meg, mely az erdőket letaroltatta és magyarokat s németeket telepített oda. A magyarok Magyarpécskáról, Battonyáról és Hont megyéből kerültek oda, a németek Szemplakról.

A világosi járásban összesen 7000 magyar lakik. Tiszta magyar község *Ujvarsánd* (1044 l.); vegyes ajkú községek, melyekben magyarok is lagnak, *Galsa* (508 l.), *Pankota* (2205 l.), *Ujszentanna* (955 l.), *Világos* (1277 l.).

Ujvarsánd újabb telepítés. Az 1561-iki lajstromban említve van Fazikas-Varsány, mely azonban a kuruc-labanc időben elpusztult. Az akkori község lakói alkalmasint fazekasok voltak és a *varsa* szóból következett, halászattal foglalkoztak. A Simánd felé vezető úttól balra, az úgynevezett kerésztdülőben ma is láthatók a kemence helyek és mindenütt találhatók cserepek. A régi Fazekas-Varsány helyén alakult meg Ujvarsánd. Megalapítói kisebb részben Dunán-túlról kerültek, nagyobb részben Orosházáról, honnan azonban nem közvetlenül telepedtek ide, mert 7 évig Nákófalván (más néven: Szőlös) Torontálban laktak. 1792-ben szállották meg Ujvarsándot. Letelepítésüknél serényen járt közben és munkálkodott Gróf Fekete János, Arad egykori főispánja és egyik legkiválóbb férfia.²⁾

Galsát először 1214-ben említik mint szőlő termelő helyet. 1608-ban Kincses-Galsa néven Mágocsi-birtok, 1651-ben mezőváros volt. Magyarsága szórványosan beköltözés útján, mint birtokos és szőlőművelő munkás gyülemlt oda.

Pankotát magyar, német és román nép lakja. Eredete régi. 1217-ben említik először a pankotai apátságot, mely később megszűnt. Jó ideig Pankota Losonczy-birtok volt, 1565—1595-ig a török birta, ki-

¹⁾ Márki Pálülésének magyarázza I. 184. — ²⁾ Adatok Ujfazekasvarsánd történetéhez, összeállította Csepregi György: 1892.

től Báthory Zsigmond vezére, Borbély György szabadította meg. 1726-ban Pankota pusztult falu volt, mint ilyet kapta Raynald modenai herceg III. Károlytól 1732-ben. Lakossága tehát ez idő után költözött be. A magyarok Csanád és Csongrád megyéből telepedtek be szórványos kicsi rajokban vagy egyenként.

Világost a románok Sirianak hívják. Laknak benne magyarok, németek és románok. A község eredete Világosvárra utal, melynek eredetét nem tudjuk. A várhegy tövében alapította III. Béla 1190-ben a világosi apátságot. (Fábián I. 112.). A helység birtokosai a középkor utolsó századában Brankovics szerb despota és a Hunyadiak voltak. A török időben a község elpusztult. Később újból benépesedett és pedig a déli részén, mely a tulajdonképeni Siria (Román-Világos) románok telepedtek le, éjszaki részén, az egykori apátság helyén magyarok. (Magyar-Világos). A magyarság azonban a XVII—XVIII. század folyamán elenyészett. Jelenlegi magyarsága szórványosan bevándorolt nép; szőlőművelés, iparos stb. A német szintén beköltözött.¹⁾

Népelet.

Arad vármegye magyarsága, mint az előző fejezetből kitűnik, csak kicsi számban ősi és bennszülött. Ez a kicsi szám is szórványosan, egymástól elszigetelten él s mindenféle külső befolyásnak van alávetve. Így tehát a magyar élet, a szokások és életrend, a lakás, a viselet jellegzetes őstípusára, minőt csak teljes elszigeteltség vagy nagy tömegben való együttélés szokott fenntartani, alig-alig akadnak. Lehet, sőt gyakori dolog, hogy egy-két szomszédos községben egyező jelenségek fordulnak elő, ép úgy, mint némely nyelvi sajátságok is egyeznek, de a megye magyar népét szorosabb egységbe foglaló tipikus vonások nincsenek. Arad megyében tehát magyar népek laknak, nem egységes magyar nép. A különböző helyekről bevándorolt lakosság megtartotta származó helyének sajátságait, felvett új települő helyén újakat s belesodortatva a kultúra és forgalom áradatába, különös módon, községenként más-másképen olvasztá fel magában a hatásokat. Legtöbb eredetiséget őrizett meg a fő forgalmi vonaltól távolabb eső *Körös-köze* (Vadász, Bélzerénd, Nagyzerénd, Feketegyarmat,) mely utóbbi időben szintén kapott vasutat, de mindenkifőltt *Ágya*, ezenkívül *Magyarpécska*, melynek népe bizonyos rátartiséggel követi a maga életrendjét.

Az egyes községekben uralkodó újabb vagy maradibb életrend és szokások részletesebb festése az alább következő részletezésnek leszzen tárgya; e bevezető részben első feladatunk annak vizsgálata, melyek a

¹ Az aradmegyei községek tüzetes leírása e mű egyik külön része.

kultúra közvetlen hatásának szembetünő, első pillantásra felötlő jelenségei.

* * *

Külső élet. Változott, úribb lett a *ruházat* a férfiaknál (nadrág viselet, kalap, kabát stb.), nőknél egyaránt. A színekben tündöklő nehéz selyemnek a nőknél nagy kelete van. Van község (pl. Feketegyarmat), hol a nép egyszerűbb asszonyai az úri dámákkal versengve viselik sétán és főleg templomba menet a finomnál finomabb női kalapokat. A *butor* modernebb; a lóca, kanapé (fából), rengő (támlás fapad) kiszorul, helyét a *díván*-nak (rugalmas és bőrrel vagy szövettel bevonva) engedve át. A *téka* (régii fali állvány vagy polc-féle) a lom közé került, letűnt (Ágyán és Gyulavarsándon még *nagy elvétve* látható); a nyoszolyában szebbnél-szebb saját készítésű vagy gyári csipke-betétes párna díszlik, a *firhang* nem ócska karton többé, hanem csipke; sőt néhol már szövetből van.

Az is bizonyos, hogy a *tisztaság* ez új korszellemmel együtt győzedelmesen halad előre. Udvarban, konyhában, a *nagyházban* (első ház vagy parádés szoba) ép úgy, mint a *kisház*-ban¹⁾ (a család tulajdonképeni lakószobája) rend, tisztaság és úri izlés kezd uralkodni. A boglyakemence leggyakrabban még ott terpeszkedik, de már a vaskályha, sőt cserépkályha is erősen kikezdte nemzedékről-nemzedékre átöröklött uralmát. A konyhát nyárára a tisztaság érdekében máshová teszik át; legtöbbször télen is csak parádénak szolgál, hogy csillogtassa a porcellán és mázas edények tükörtisztaságát és pazar színjátékát. A tűzhely, padka, góc, avult fogalommal kezd válni az uralomra jutott *sparhét* mellett.

A férfiak ünnepi ruhája, csizmája tiszta, könnyű és rendes, a fehérnemű már gyakran hófehér s nem sötétlik a kékitő komorabb színétől; a nők pazar fényüzéssel öltözködnek, csak úgy suhog rajtuk a selyem és tündöklök a hófehérségű ingváll. Pántlika, gyöngy s a pipere minden kelléke gazdagon terheli őket. Visszamaradottabb, ócskább és kevésbé pompázó a szegényebbek lakása, öltözeke s ezeknél, természetesen, nagyobb is a maradiság.

De azért még a legszegényebb osztály is külső életében hozzá tördök a magasabb osztályok életrendjéhez; követi és élvezzi az úri élvezeteket. Eljárnak kávéházba, feltűnően és nagyban élvezik, a pálinka- és borfogyasztás rovására, a sört. A pálinkát inkább dologtévő napon isszák erősítőül. Tekéznek pénzre, kártyáznak, ismerik és úzik a szerencsejátékokat, de különösen kedvelik a *huszonegyest*, *alsóst* és *fajert*, melyek köztük a legelterjedtebbek. Az ősi magyar pipa, különösen ünnepnapon nem úzi többé a gondot és unalmat, hanem helyt ad

¹⁾ Arany: Nem is a nagyházba, a kisházba mentek. Toldi Sz.

főleg az ifjuságnál a szivarnak, sőt még inkább a *cigarettnak*. A pipa már-már csak hétköznapi élvezetre és az otthoni pihenőre van fenntartva.

A belső, pszichikai átalakulás. Az átalakulás eme külső jelenségei mellett a *szellemi* átalakulásnak is feltűnő jelenségei mutatkoznak. Mint az egyetemes társadalom újabb és újabb evolúciónak hódol, a nép sem marad meg ósdi eszmekörében, régi szűk világában. Fogalomköre lényegesen tágult, tisztában van az állami és társadalmi élet minden szervezetének és minden szervének hivatásszerű rendeltetéséről, tudomása van a közélet és társadalom evolúciójának vezéreszméiről és kiváltképen érdekli az, mi *őt*, az *ő* életét és boldogulását szorosabban érinti. Egész gondolkodását így első sorban a szocialisztikus felfogás hatja át. Ez a szocialisztikus felfogás aztán aszerint módosul, a minőkinek egyéni helyzete.

A tehetősebb gazda a nagybirtokban, a nagy tőkében s az ennek — *ő* szerinte — kedvező kormányhatalomban látja a maga boldogulásának akadályait; azt nézi, kinek nálánál sokkal többje van, nem azt, kinek sokkalta kevesebbje. Ez a gondolat zavarja lelkét, s nem tűri életsorsa nyugalmasabb élvezését. Az erő és hatalom tudatában, melyet neki vagyona nyújt, fájlalja az úri osztály lenézését, a hivataloknak — mint *ő* hiszi — packázásait s kiirthatatlan lelkéből az a hit, hogy sorsa az úri osztály előtt az örök lealázottság, az örök szegényülés. Innen támad a paraszti gőg, a paraszti gyűlölet az *urak*, a *kabátos osztály* ellen. De ugyanaz a fennhéjzás az alárendeltek ellen is fordul. Mint munkaadó, munkásaiban megrontóit, piócáit látja, kiknek minden igénye az *ő* zsirjának fogyasztására tör.

A kisebb gazda lelkén más eszmekör uralkodik. A mezőgazdasági viszonyok kedvezőtlen fordulatánál fogva fokozottabb mértékben jelentkezik a *föld-éhség*, a föld szerzésének vágya. Több földet akar *fölfogni* (bérelni), hogy a kisebb terület művelésének kevés hasznát így valamilyen módon megszerezze. S minthogy a nagybirtok kötöttebb s nehezebben áll rendelkezésére, a harag és gyűlölet az ellen fordul. Nem egy helyen az uradalom kivesz egy részt az önkezelés alól, hogy ama gyűlöletet enyhítse. (Több eset van Arad megyében.)

A vagyontalan földműves, a napszámos vagy zsellér népet a munkás mozgalmak s munkás-viszonyok árapálya, kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb állapota foglalkoztatja s tereli a megadás vagy nyugtalanság útjára. Az élet nyomasztó gondjai, a nagyobb küzdelmek, természetes, inkább az elégedetlenség érzését táplálja benne, mint a megnyugvását.

A gyanakvás és lebecsülés eme közös és általános érzelmét hirdeti nyíltan vagy rejti magában a nép az értelmiségi osztállyal szemben is. A közigazgatás minden tényezője, az orvos, a pap, a tanító s első sorban a hozzá legközelebb álló községi jegyző — a lekenyerezett, a

dologtalan. A tehetős gazda előtt: a kegyelemkenyéren és népi verejtéken élösködő ingyenélő, kinek munkája pipadohányt sem ér; a szegény szemében: a szerencsefi, ki semmi munka árán jut zsiros kenyéréhez — a nép véréből.

Táplálják e szomorú felfogást a szélsőséges szocialisztikus szeltemtől itatott munkás- és néplapok s más olcsó lapok, melyeknek keletét a nép között épen a vért felzaklató hang biztosítja. A világ folyásáról, a politika zajosabb fordulatairól, a nagy bűnesetekről ezekből értesül a nép. Mindenhez, miről e lapokból értesül, sajátos, legtöbbször elkeseredett kedélyből eredő felfogását fűzi. A kormány minden cselekedete a nép ellen tör, a miniszterek, képviselők, nagyurak örökösen hazaárulók s a népnek legnagyobb ellenségei. A nagy bűneseteknél, különösen mikor a vagyonos osztály tagja ellen irányult a merénylet, gyakran a szegény osztály ön-védekezését, vagy jogos boszuállását látja fennforogni. A kincstárt bármily formában érő kárt (sikkasztás, rablás, lopás) kárörvendéssel kíséri; a tettest rokonszenvvel emlegeti.

Sötétnek látszik a kép, melyet így a nép lelki világáról közvetlen megfigyelések alapján magunknak alkottunk. S még csak az a feltevés sem vigasztalhat, hogy a tünetek szörványosak. Messze területeken és az egymás fölé helyezkedő nép-rétegeken egész mélyökig hatol ez a szellemi irányzat, melynek azonban — s ez a vigasztaló jelenség — apálya-dagálya egyaránt van. Az utóbbi évek határozottan az apály évei.

Közelről és szűkebb körben tekintve, a kor eszme-irányaitól függetlenített elszigeteltségében vizsgálva a nép életét, a kép derültebbé válik. A meggondoltabb elemnek, a községek meghiggadt vezetőinek, az élemedett férfi-generációnak konzervatív hajlama útját állja a nagyobb-szerű erkölcsi rombolásnak. A lelkész még mindig benső bizalmasa a nép első embereinek, kiknek a humánus jegyző, a lelkes tanító, bizalmukat és szeretetüket élvező jó barátjuk és jó tanácsadójuk. Az istentisztelet nagy látogatottsága, az ünnepi templomba-menetel, a hitéletnek meg nem lazulására vall; a népkönyvtárak sűrű használata a jobb olvasmányok iránt meglevő erős érzéket mutatja. A Kossuth-kultusz a hazafiság erős védbástyája, noha eléggé táplálva nincsen.

A társadalomnak és vagyon-elosztásnak amaz álmodott új rendjét, azt a vágyakból és az agy izzásából táplálkozó ábránd-világot, minden külső brutális befolyásolás dacára sem építi fel a nép a múlt emlékeinek, az apáról fiúra öröklődő hagyományoknak romjain. Az egyik irányban újításokra törve, más irányban a lelke a múlthoz ragaszkodik, a régi szokásokhoz, a hagyományokhoz. Ha az öltözék egyre ujuló divatnak hódol is s a ház, a bútor modern izlést, kényelmet ural, — az ősi természet, az erények és hibák, az időtöltés, a munkarend, az életmód, az alkalmi szokások, a beszéd s ennek fordulatai, a dal, a mese,

a tánc, az étkezés, a babonák, stb. csak a régiék maradnak. Így köti földhöz a maradiság a léleknek szabad szárnyra kelt őselemét.

Falusi élet. Aki a falusi életen felszínesen végigtekint, aligha vesz észre első pillantásra, szorgosabb vizsgálat nélkül valamit is abból a nagy átalakulásból, melyen a nép lelki élete utóbbi években általmént. A hétköznap a munkának van szánva, a vasárnap a pihenésre, a lelki áhítatnak. A köznapi munka, évszakok szerint váltakozva, a régi rendben, a régi beosztással folyik; kevés itt a változás. A vasárnap vagy ünnepnap egyszersmind a csendnek a napja. Zörgő kocsi nem veri fel az utca porát, terhes szekerek recsegése, nyikorgó eketaligák nem üzik el a csendet. Csak a kocsmák körül hangzik fel a víg élet, ott folyik a *kaláka*: a táncmulatság. Néhány szál hangász kinnal nyeggeti hangszerét; sűrű rajban, összeszorúltan, egymást súrolva, lökdösve táncol előtűk, köröttek az ifjúság. Díszesen, cifrán, a falu új divatja szerint öltözve, állja körül a lányok koszorúja a táncolókat. Mások távol tartják magukat, a távolból várva a legény táncra hívó szavát. A falunak csak ezen egy pontján zajosb tehát az élet. Ez sem minden vasárnapon történik, csak amikor a hatóság kivételesen engedélyt ad a kalákára.

A falu többi része csak távoli fültanuja ama zajnak. Tisztán öltözve ülnek kint utcahosszat a házak előtti padokon az emberek, nők és férfiak, s akinek hely nem jutott, az a földre telepszik. Felhajtja az asszony széles rokolyáját (felső szoknya) s nem kiméli az alsót az utca porától. A gyermekesereg az út közepén játszik a porban. A beszélgetés itt a szűk körben, a családtagok vagy szomszédok között többnyire az élet köznapi viszonyairól folyik: jószágról, termésről, mezei munkáról, időjárásról, drágaságról, stb. Ilyenkor hangzik fel leginkább a nehéz megélhetési viszonyok miatti panasz. Az asszonyok pletykáznak, beszélnek ruháról, gyermek-bajokról, stb. A közélet viszonyait többnyire a férfiak gyülekezetében, a gazdakörben, bor mellett a kocsmában, vagy templomba menet és templomból jövet, hányják-vetik meg.

Szenvedélyességig fokozódik a közviszonyok kritikája politikai események idején, mikor választások készülnek s járnak-kelnek a pártapostolok izgató programbeszédeikkel. A korteskedés pusztítja az erkölcsöt és hadat izen minden jobb érzésnek. Természetes, hogy a *szesz* a politikai meggyőződés megérlelésének egyik főmozgatója. Jó, hogy ez csak múló időszak. Idő múltán visszatér minden a régi mederbe. Az előfordult rendzavarásokat, bevert fejeket, kifolyt vért feledni kezdik, legfeljebb ha sóhajtozva vissza-visszagondol rájuk egy-egy fegyenc.

Mindez a népnél régi tradíció, melyet az újabb felvilágosodás nem feledtet vele, ép oly kevéssé, mint ahogy nem tud letenni ősi természetének nemes vagy nemtelen megnyilatkozásáról.

Az életviszonyok megnehezülése, az élet nagyobb igényeinek éb-

redése azonban nemcsak gonosz szándékot és rossz indulatot kelt a néplélekben, hanem nagyszámú erényeket is fejleszt. Zsendült a szorgalom és munkakedv, terjed a szerzési vágy, a vállalkozói hajlam és kezd a népben meghonosodni a takarékoság. A pécskai, feketegyarmati, nagyzeréndi, vadászi nép jómódúsága igen nagy munkaszeretetnek, kötelességtudásnak és okos gazdálkodásnak eredménye. A föld intenzivebb művelése, a jószág kellő gondozása, kerti veteményezés és gyümölcs- ojtás, amennyire a tevékenység sokoldalúságát mutatja, egyúttal a maradiság utolsó bástyáinak leomlását is jelzi.

A nyersebb és veleszületett ösztönök azonban a csinosodás emez ébredő korszakában is csak megtartják régi uralmukat. Mitsem enyésztet belőlük az óvó és az iskola nemesítő törekvése. A káromkodás, átkozódás, csúfolkodás, vért lázító hetyke tréfa még mindig úgy járja, mint valamikor régen.

A káromkodáshoz Arad megye magyarsága csakugy ért, mint minden magyar ember. Némileg módosul talán itt ez a nyersség azzal, hogy nem elégszik meg a saját szótárával, hanem a románsághoz is fordul kölcsönért. Cifrázza tehát haragja szóáradatát román kiszólásokkal. Tárgya és központja a káromkodásnak az isten, kit hetyke leleményességgel kitalált jelzővel (szomorú, búbanatos, vén) illetnek s kit ocsmány cselekedetre intenek. Említik az Anti-istent, Anti Máriát stb. Sokszor a káromkodás, épen mert leleményességre törekszik, inkább a humorizáló kedv, mint a harag kifolyása.

Az átok és átkozódás széltében elterjedt rossz szokása a népnek. Legtöbb szerepe van az átokban a fene, ménkü, istennyila, nyavalya, nyavalyatörés, fráz, guta, rossz seb és mindenféle betegséget jelző szavaknak.¹⁾ Az átkozódó kedv a nép költészetében is jelentkezik. Erdőhegyen éneklük:

Száraz fára felfutott a fityfene,
 Irigyemből öt-hatot megenne,
 Irigyemből, ica te, ötöt-hatot megenne,
 Erdőhegyen több irigyem nem lenne.

Komorabb, drámaibb alakot nyer az átok, ha a meghasonlott lélek végső menedéke, pl.

Hallom babám, hogy házasodol,
 A jó isten egissiget ne adjon,
 Egéssiged juhász kutya hordja el,
 Felesiged a jó isten vegye el.

¹⁾ Hogy a tüzes istennyila környékezzen meg hetvenhétszer. A csuda ragadjon el. Vesszen ki a fogad gyökerestől (Medgyesbodzás). Egyen meg a tályog. Essen ki a béled. Fusson ki a szemed. Pusztítson el az íz (Borosjenő). Verje meg a súly!

Nem átkozlak babám, mert nem szokásom,
Csak a mosdóvized virré váljon,
Törülköző kendőd változzon lánnggá,
A két szemed világa ugorgyon rá. (Erdőhegy.)

Utóbbi szakasznak nagyzeréndi változata ez:

Nem átkozlak rózsám, nem szokásom,
Csak a mosdóvized vérré váljon,
Törülköző kendőd lángot hányjon,
A te szived az enyémet mindig fájjon.

Még szörnyűbb az átok ily formában :

Te voltál szeretóm, nem más,
Ájjon beléd a nyilamlás,
Harminchárom esztendeig
Nyomjad az ágyad tetejét,
Harminchárom kocsi szalma
Rothadjon el az ágyadba! (Pécska).

A szitkoknak szavai a közkeletű szavak: állatnevek, züllött erkölcsre vonatkozó szók (különösen nőknél) és az elmebeli gyöngeség sok száz szinonimája. Itt-ott eredetiséget is hallani. Az őt meg-megugató kutyát az elhaladó zimándújfalusi ember így szidja: A gazdád hasába fordulj karikába! Több helyütt hallottam, hogy így szidták egymást: Hogy a kántor tegyen zsebre. Humoros kiszólás: Áldjon meg a radnai pipacsináló.

A csúfalkodó kedv szelvében megvan vármegyénk magyar népe közt. Mindegyik helység mintha Arany Szücs Györgyének egy-egy faluja volna, hol minden ember olcsó szerrel jut névhez, azon felül, mit az apja adott meg a papja. A csúfnév-osztogatás mindenestre rosszabb hajlamból ered, de a csúfnév maga gyakran a nép nagy megfigyelő képességét és kifejezésének jellemző erejét mutatja. Legártatlanabb az olyan járulék-név, mely minden vonatkozás nélkül pusztán az azonos-nevűek megkülönböztetésére szolgál. Pécskán két Kovács közül az egyik Gyürki, a másik Recski. Az igazi csúfnévnek, mely azonban nagyon gyakran megkülönböztető névvé is válik, három kategóriája állapítható meg: a) testi tulajdonságot, foglalkozást, az illető szavajárását gúnyoló név. Ez a legtöbb. Pl. Poti Matyi (potrohos), vagy ilyen jelzők: hosszú, sőtartó fejű, szűrűj, kalapszél, szatler, gunár (járásáról), beretvás, kiflis, kormos, bundás, sógor, senki, magától jött, panyóka (Ágya, bekecsét panyókan hordta), fácány (hosszú nyakú volt az apja) policár (apja hajdú volt, Nagyzerénd), félgőzös (gyorsan jár, Borosjenő), vagy Pécskán: terpe, kövér, sáfrán, medve, túzok (mert a feje deres), bika (szeméről), bürkös (bürokben feküdt részegen), szurkos, köteles, meter zsidó, mit

ugrálsz zsidó. *b)* Lelki tulajdonságokra vonatkozók: csali (csalafinta Zimándújfalu), zavarosi (zavart okoz), pari (kapari, elkapari, tolvaj, Pécska).

Esetlegességre vonatkozó, sokszor megfejthetetlen jelzők és nevek, pl. ipacs (Zimándújfalu), kanagár, sutykó, sutyi, seggenülő (Jóska), libabőr (Jóska), csirke (Bernát), girind (görény), bolha, böngöly, fütüü, csontgeci, kaji Pula, csecsoma, bagri, buzera, pufu, házpukk, kotlós, zsimbu, miklica, tuki, papatyi, bumfort, kutecz (Nagykamarás, Nagyvarjas, Ágya, Borosjenő, Vadász) irha, petro, madaras, kismiska, csuka, rigó, krepcsuk, ciroj, csáté, kanyó, zabos, ágnisz, veréb, czuk-czuk, eczém, putyor, stb. (Pécska). Zsidók gunyneve: csorba zsidó, sógor zsidó, sarki zsidó, magától jött, stb.

A gúnyolódás, csúfolódás a költészetben is jelentkezik. Gúnyolják a mesterséget, csúfolja a legény a leányt vagy viszont. Erdőhegyen éneklük :

Csizmadia szavára, szavára,
Ki ne menj az utcára, utcára,
Mert annak a szerelme
Csirizzel van keverve.

Kovácslegény szavára, szavára
Kimehetsz az utcára,
Mert annak a szerelme
Tüzes vassal van verve.

Erdőhegyi legények így csúfolják a leányokat :

Erdőhegyi kis lányok, cina cinci
Mért vagytok soványok, cina cinci ?
Azért vagyunk soványok,
Elmentek a huszárok.

.....
Leszünk mi még kövérek,
Majd jönnek a tűzérék, cina cinci.

Gyermek-csúfolkodások :

Pista, Pista, poharista
Sz . . kell neked, nem rántotta. ....
Jancsi-kancsi, Janesi kancsi
Sz . . . a macska hajsd ki. —
Kelemen-Kelemen,
Edd meg a sz . . t melegen. —
Hajas, — apád t . . . varas.
Gyurka — kell-e kutyahurka ?
Jankó — hátadon a kankó. —
Szomorú (családnév) — a fejedon koszorú.
(Magyarpécska).

Családi élet. A családi élet Arad megyében alig különbözik a magyarság általános családi életétől. A kulturának nivelláló hatása megérzik a sárkunyhóban ép úgy, mint a fényüzéssel hivalkodó tükörablakos parasztházban. Az az igazi bensőség, mely férj és feleség, szülők és gyermekek közt uralkodott s mely speciális magyar vonás, még mindig az általánosabb és uralkodó. A nő dolgozótársa és keresőtársa urának. A munkában való eltörődés nem fásítja a kedélyt és nem lankasztja a szívet. A házasságok főleg a jómóduaknál ma már nagyon gyakran érdek-házasságok; ép oly gyakran hosszan fenntartott szerelmi viszony kényszerű befejezése. Természetes, hogy ily esetekben férj és nő leggyakrabban csak egymás mellett él, egymás mellett szolgálva le az élet robotját. Ha az érzelmek egybeolvadásáról lehetne szó, az csak a gyermekek iránti szeretetben jelentkezik.

A család feje az apa, ki a háznak ura s kinek engedelmeskedni tartozik a nő és gyermek egyaránt. A férj tegezi az asszonyt, az asszony legtöbbször magázza vagy *kendezi* (kê) urát, kit már gyakran, mint még mesékben is nagyon gyakran irtam le, *férjének* nevez és így szólit meg: hallja kend, férjem! Azonban mindinkább terjed a kölcsönös tegezés.

A rokonokkal általában jó viszonyt tartanak fenn, a rokoni köteleket nagyra becsülik. Szeretik az összeházasodást. Vannak községek, hol az egész falu egy rokonság. (Ágya). Ezt az összeházasodást nemcsak anyagi érdek javalja, hanem az őshajlam is, hogy szeretik, ha a férjhez ment leány helyben marad. Az asszonyt házasságában is *leánynevén* említik, pl. Sarkadi Szidi = Csapóné (Ágya), sőt vannak helyek, hol a férjre és az egész családra is átvizik az asszony leánykori nevét. Borosjenőben Krecz Ádám neje Szele Julia, s a férjet mindenki Szele Ádámnak hívja. Horvát Péter Csuncsik Péter lett, mert felesége Csuncsik Mária. Mivel az összeházasodás révén sok azonos nevű családnév szerepel egy községben, a családokat úgy különböztetik meg, hogy egy betűt tesznek a vezetéknev és keresztnév közé, vagy a név elé. A betű az egyik ős nevének kezdőbetűje. Pl. Kiss A Sándor (A = András, egyik ős neve), Kiss F Sándor (F = Ferenc), D Kis János (D = Dávid). A fiatal pár a lakodalmat követő első vasárnapon legszentebb kötelességének tartja *ideséket* (a szülőket) meglátogatni. Ekkor elmondja a lány, milyen sorsa van férje oldalán, milyen embernek találja urát. A második vasárnapon a szülők látogatják meg az ifjakat. A gyöngédség világos megnyilatkozása, hogy pl. Ágyán, Vadászon, Bélzerénden a szülőket *ideséknek* az öregszülőket *öregideseknek*, a távolabb lakókat *messzianyám*, *messziüdeseknek* nevezik (Ágya). A fiú *gyerek*, a leány *cseléd*.

A brutálítás, a nőt illető durvább bánásmód ritkább eset; csak

akkor szokott előfordulni, ha a férj kicsapongó, iszákos vagy veszekedő természetű. Ily esetben az asszony legtöbbször ott hagyja az embert. Cédaság, hűtlenség ritkán fordul elő.

Gyermeknevelés. Nem egészen derüs a kép, melyet általánosságban a népeleti gyermeknevelésről festhetünk. Alig véték az igazság ellen, ha azt állítom, hogy főleg a nagyobb számú szegényebb, kisbirtokos vagy zsellér népnél a gyermekeknek *csenevészésre* való predesztinációja már jóformán a gyermek *valódi élete előtt* kezdődik. A szesznek, de különösen a pálinkának bő élvezete az apa részéről, az anyának munkában való szörnyü megviseltsége — rossz táplálkozás mellett — a terhesség idején, nem sok kilátással biztat arra, hogy a magzat, az életerő bő forrásaival rendelkezve, a fizikai és szellemi kifejlésnek szép perspektíváját tárhatná majdan élénk. Emez előzmények kedvezőtlenességét növeli egy másik, mondhatnók még jelentősebb pszichikai baj, mely széles néprétegekben messze uralkodik: *a gyermeket nem tekintik értéknek*. Nem a munkának, a szerzésnek, a vagyonszaporításnak és vagyon-megtartásnak leendő tényezőjét látják benne, hanem a gátoló nyugót, a gondszerzőt, a kenyérfogyasztót. Néhol még e részben különbséget tesznek fiú és lány között. A fiú gyermekben még mebecsülik a későbbi munkást, de a lány munkáját kevésre értékelik. Pedig ő is kiveszi részét a kapálásban, aratásban, minden nehéz mezei munkában. Ezzel nincs az mondva, hogy a nép érzésvilága oly sivár, lelketlen és rideg volna, hogy a gyermekek szeretete, a gyermekekkel való törődés teljesen számkivetve volna belőle. Sőt nagyon messze terjedő rétegekben, nagyon sűrűn a gyöngéd szeretetnek, az éber gondozásnak szinte utánzásra méltó példáit látjuk a népnél, de az említett jelenség mégis csak az általánosabb, az elterjedtebb. Bizonyos fásultság ez, mely a szülők nevelésének hiányosságából, a létért való küzdelem szenvedéseiből ered. A gyermek halála néhol még nyereség-számba megy: „Jobb így, nem fogyaszt több kenyeret“; másutt könnyen vigasztalódnak rajta: „Kertben van a rózsafája, majd terem az másikat“. (Erdőhegy). Jól járt — mondja a fatalismus kérlelhetetlen egykedvűségével az *ágyai* vagy *dezsőházi* ember — legalább nem kinlódik a világban. Ha az Isten akarja, még az üvegalmáriumban is elpusztul; ha nem akarja, még az akasztófán sem pusztul el. Ily szójárások mutatják, hogy a gyermek a nép szemében nem az a féltett, értékes kincs, melyet óvni, ápolni, gondozni és *megtartani* kell.

A gyermek földi kinszenvedése, mondanám: mártiromsága már csecsemő korában kezdődik. A mezei munkában görnyedő anya rosszul, gyakran (hevült állapotában) ártalmas tejjel táplálja magzatát s gyakran kiteszi a nap izzó hevének, milliő légy kiütést okozó csipéseinek. Ott-hon, a házban se vége, se hossza az örök ringatásnak, mely a 3—4

éves testvérkének egész napi kötelessége. Ha a bölcső nem hozza meg a kellő nyugalmat s a baba sokat sir, mákos lével, néha szesszel itatják. — Ez megyénkben gyakori dolog. — Végre kikerül a pólyából. Mászkál a földön porban-piszokban és felszed, szájába vesz, mi kezébe akad. Állani gyakran állókával tanítják, járni meg *forgó állóval*. (Egy függélyes rúd körül foroghat valami karféle, ebbe kapaszkodva jár körül a gyerek). Mihelyt járni tud a gyermek, további gondozása az idősebb testvérekre, vagyis Isten kegyelmére van bízva. Hogy a tisztaság iránti érzék így ki nem fejlődhetik, sem a szellemi gyarapodás így be nem következhetik, az természetes.

Mikor aztán a gyermek már a maga lábán kezd járni és értelmisége valamennyire is kifejlett, apró munkát kezdenek reá bízni: libát őriz, settenkedik a malacok körül, vagy lesi-vigyázza a kipányvázott tehenet, borjut.

Végre beköszönt az iskolázás ideje. Ez már az a kor, mikor az erkölcsi hatás munkába veszi az eldurvult, parlag lelket, melyet a szülőnek nem volt érkezése a hit, az istenfélelem, a jobb erkölcs nemesebb palántái számára előkészíteni. Sajnos, az iskola legtöbbször csak félsikert arathat. Beleviszi a *tudás* elemeit a lelkébe, de már a családi környezet káros hatását nem egyensúlyozhatja. A trágárságoknak, ocsmány beszédeknek, cifránál cifrább káromkodásoknak, a meg nem fékezett indulat kitöréseinek halmazát az iskola a maga nemesebb eszközeivel a gyermek tudatából többé ki nem irtja. Ott marad a gyom az iskolai nemes palánták között. Kérdés: felnővén, melyik kerekedik felül?!

Az iskolázás befejeztével nemsokára beáll mindkét nembeli gyermeknél a serdület (pubertas) kora. Már az iskola idején is, de főleg ez átmeneti korban (12—14 éves) kezdik a gyermeket nehezebb mezei munkára fogni.

Alig éri el a serdület küszöbét, a *gyerek* legénykedik, a lány lesi-várja a legényt. A fiú legény-módra öltözködik, pipál, iszik, játszik, táncol és választ szeretőt. A lány nagyleány módjára öltözködik, barátokzik a legénnyel, várja táncra hívó szavát, táncból későn jár haza és a hét bizonyos napjain esti találkája van a kis ajtóban a legénnyel. A szülők ezt sokszor elnézik, sokszor engedik, néha még kedveznek is a találkozásoknak. Így pl. Medgyesházán divatban van az úgynevezett *vecserkázás*. A legény ugyanis szombat este elmegy a lányos házhoz és itt a lány szüleinek tudtával és beleegyezésével a fiatalok bemennek a másik szobába — *a sötétbe*.

Ezek a vonások nagyjában élethűek. Mikor az erre vonatkozó adatokat gyűjtve, a megye tanítóóságához fordultam kérdéseimmel, mindnyájan a legsúlyosabb panaszokkal feleltek. Jellemző, amit a megye

egyik kitűnő tanítója ír, mert mindent egybefoglaló: „A gyermeknevelés — írja — egyáltalában rossz, mivel a pór szülők a házi nevelésre súlyt nem fektetnek. A gyermekek előtt fajtalan beszédeket használnak, drasztikus dolgokat cselekszenek. A csecsemőt beáztatott mákhajjal táplálják, hogy mentül többet aludjon; 3—4 éves gyermeket pálinkával itatnak s mint dohánykertészek pipát, dohányt adnak kezükbe s pipáltatják. A leánygyermek 13—14 éves korukban kíséret nélkül minden vasárnap éjszaka korcsmába járnak táncolni, hol idősebbekkel vegyülve, erkölcstelenek lesznek. Az állami iskolák teljes odaadással működnek közre, hogy ezen áldatlan állapotokon változtassanak, de mivel a szülők és az előljáróság egy része nem fektetnek reá kellő súlyt, a kulturális célt nehéz elérni.“ (Medgyesbodzás.)

Ez a sötét *de profundis* része az aradmegyei nép között uralkodó gyermeknevelési rendszernek.

Vannak azonban megnyugvást keltő, világosabb részei is.

A nagyobb, mondjuk: városiasabb jellegű községekben a nevelés határozottan jobb, mert az ott összpontosult intelligencia élő intő példaként lebeg az utánzásra mindig kész néposztály előtt. Ilyen helyeken a paraszt lány *polgár leány* allűrjeit kezdi felvenni; tartózkodóbb és intelligenciát fitogtató, ami legalább erkölcsösebbé teszi.

Az iparosság, mely kicsi helyeken nagyon szórványosan, de népesebb községekben koncentráltabban lakik, általában nagyobb gonddal, éberebb előrelátással neveli a gyermeket. A fiút taníttatja és lehetőleg kimiveli, a leányt jó *házi leánynak* neveli. Megengedi a leánynak, hogy — mindig anyai kísérettel — *bálba* menjen, de nem ereszti kalákába s nem engedné meg a kis ajtóban való éjjeli ácsorgást, sutogást.

Azután nyomtalanul a népi gyermeknevelésnél sem enyészik el a külső tényezők hatása, u. m. a kulturáé, államé, egyházé, iskoláé. Kezd már az éberebb gondozás, a jobb ápolás és tisztaság itt is érvényesülni. Már szép, diszes, csipkés, hófehér pólyába burkolják a csecsemőt, mikor keresztelőre viszik, még a szegényeknél is; vasárnapon, ünneppon tisztán öltöztetik a gyermeket s nem jár sem mezitláb, sem abban a piszkos *ubonyban* (ing-féle). A kis lánynak pántlikát fűznek hajába, strimflit húznak lábára és cipőt s a kis legény, a nagyok módjára, eléggé tisztán, kackiásan jelenik meg. Ezzel, sajnos, az erkölcsi oktatás, az istenfélelemre, becsületességre, tiszta életre való oktatás és szoktatás még nem jár karöltve egyszersmind. Ez utóbbi az óvó számára van feladatul fenntartva. Hol óvó nincs, ott majdan az iskolára marad a már *megnehezült* feladat.

Van arra is számos példa a megyében, hogy az ápolás és nevelés szükségességének tudata már áthatotta a földmives néposztályt is.

Jól gondozzák, tisztán tartják, gyakran fürösztik a gyermeket és óvják a fizikai erejét meghaladó munkától (pl. Kispereg, Nagyzerénd, stb.) Sőt bizonyos irányban egyes helyeken céltudatos is a nevelés és *tipusfejlesztésre* irányuló. Az *ágyai* ember, legyen bármily szegény pl. nem küldi gyermekét szolgálatba. Hadd maradjon otthon és tanuljon meg független embernek lenni. A kisperegi ember jól gondozza gyermekét s úgy beléoltja szülőföldje, faluja szeretetét, hogy idegenben nincs örök maradása; vágyódása visszatéríti falujába. Ilyen céltudatos és *tipusfejlesztő*, ámbár egyben-másban hibás és ferde, a *magyarpécskai* nevelés.

A gyermeknevelésre — írja az ottani állami iskola kitűnő igazgatója — kevés gond van. Teher az 4—5 éves koráig. Ekkor azonban már *munkát lehet neki adni* s kezd hasznára lenni a háznak. Addig ő az utolsó, ki tisztát kap, kinek enni adnak; ezután *ő lesz az első* . . . Nem is gondolná az ember, mily nehéz élete van egy ilyen kis népgyereknek. Többet kell neki lótni-futni, mint bármely felnőttnek.

Szereti is most már a szülő gyermekét! Tisztaságára, ruházatára, élelmezésére azért nincsen több gond, orvoshoz sem szalad mindjárt, ha betegségről panaszodik, *de gondja van reá, hogy gyermeke tanuljon. Iskolába szívesen adja, tanulását gondosan ellenőrzi, igazolatlan, indokolatlan otthonmaradást meg nem enged.* Az iskolázás idején megmarad a gyermek a maga naivitásában, néha rövid ideig még azon túl is. Bizonyos *önállóság* korán fejlődik nála, de míg meg nem izleli a tánc következményeit, gyermek marad. Ettől kezdve megváltozik. Most üt ki rajta az elhanyagolt nevelésből eredő kamaszság, midőn megérzi, hogy ő is dolgozik, tehát joga van kivánságokkal is fellépni. Öntelt, büszke, duhaj lesz, ki nem respektál sem tanítót, sem papot, sem ifjat, sem öreget, még a szülővel szemben is érvényre juttatja akarátát. A szülő büszke arra, ha fia *első legény*, kit respektálnak társai. Az erős maga intézi el ügyét, a gyenge egész táborot toboroz s azzal ejti meg a néha készületlen, mitsem sejtő ellenfelet. Ezt a zománcot csak a katonaság vagy a házasság pattogtatja le, mely után már nem illik virtuskodni. Megkomolyodik, erős munkabíró, szorgalmas, vagyoni gyarapodásra törekvő férfiú lesz belőle.

A leánynevelés valamivel jobb lábon áll. Igaz, hogy a leánygyermek is öt éves korától libapásztor, kanász, csordás, de meglátszik egész magatartásán, hogy anyja szeretettel vonzódik hozzá. Ezt lehet kényeztetni, becézgetni, ennek más ruha kell. A leány csúnya, ha rongyos, piszkos, a fiúnál ez nem baj. Iskolába ezt is ép oly örömmel járatták, mint a fiút, mert jó, ha tud az ember. Az anya többet is foglalkozik vele.

Az iskoláztatás sok nehézségét és fáradsalmát érzi az a gazda és annak a gazdának gyermeke, ki állandóan a tanyán lakik és távol

falutól-várostól tölti el magános és fáradalmas életét. A nagy kiterjedésű népes községeknek messze mérföldekre kiterjedő határuk van. E határon szétszórtan százával állanak a tanyák. Mindegyik egy-egy külön világ. Az ósdi világ legépebben itt jelentkezik. De a kor újító szelleme már betört ide is; az iskoláztatás szükségességét s egyszersmind anyagi hasznát jól felismerték. Az állami vagy községi gondoskodás segítsé-

30. ábra. Tanya az aradi határban.

gére jön a kulturának. Az egyszerűbb mezei lakók közt messzebb kicsillan a formásabb külalaku új iskolaépület.

A tanyai iskola. A tanyai iskola a szétszórtan álló tanyák közé van építve. Egy iskolának 60—80 növendéke van, kik 1—3 kilométer távolságról látogatják az iskolát.

Ez semmi nehézséggel nem jár a késő tavaszi és a kora őszi hónapokban. Ilyenkor gyöngyélete van a tanyai iskolás gyermeknek. Akik távolabb lagnak, már a kora reggeli 5—6 órakor indulnak el kis vászontarisnyájukkal nyakukban, — melyben az egész napi élelem és a „tudomány“ rejtőzik. Nyolcan-tizen egy csapatba verődve, vigan játszadozva igyekeznek az iskola felé. Akik közelebb lagnak, azok már 7 óra körül mind ott vannak s az iskola udvarán különféle játékokkal töltik az időt a tanítás kezdetéig. Természetesen a déli órákat is az iskolában töltik. Egy órai ebédidő után d. u. 1 órakor ismét kezdődik

a tanítás és tart 3 óráig. Ilyenformán a tanyai gyermek reggel 7 órától d. u. 3-ig az iskolában van.

Az őszi esős és a hideg téli hónapokban rendkívül kellemetlen az iskolába járás a szegény kis tanyai gyermekeknek. Különösen ősszel, mikor az össze-vissza vágott locskos-pocskos dülő-úton kell az ő 2—3 kilométerjét legyalognia. Sokszor mesélik, hogy kicsinyke csizmája

31. ábra. Tanyai iskola Arad megyében.

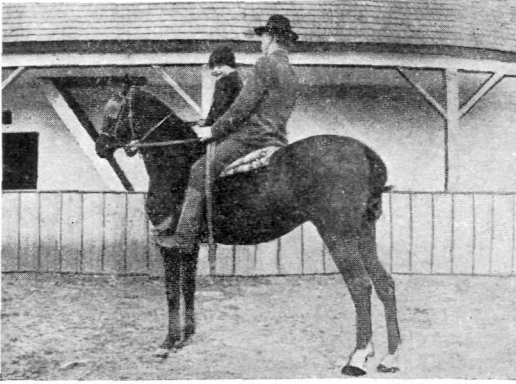
annyira leragad a sárba, hogy társai kénytelenek őt kihúzni belőle. Elképzelhető, mennyire ki van állva szegényke, mire az iskolába ér. De azért jönnek hűségesen, mert az alföldi magyar sokra becsüli a tudományt.

Mikor már annyira elromlott az út, hogy a gyermek, — különösen a gyenge gyermek, — nem képes rajta elmenni, akkor — tekintve, hogy kocsin sem lehet járni — az apa vagy egy nagyobb legény lóra ül s a kis diákokat maga mellé veszi. Ha esetleg több gyermek is jár a családból, akkor még egy elfér az apa háta megett s ha még ez sem elég, akkor a vezetékek lóra ül fel még egy-kettő.

Ilyenformán hozzák s viszik őket, míg be nem áll a fagy. A fagyos úton könnyen elgyalogol a gyermek, ilyenkor nem szorul segítségre.

Ez évszakban sűrűn mesélik, különösen zivataros, borús napokon, hogy a gyermeket már két órakor kell elbocsájtani, mert így is sötét van már, mire hazaér. Ilyenkor nincsen déli szünet, hanem egy kis ebédidő után rögtön tanítás következik.

A nagy hó vetekszik a nagy sárral. Abban éppen olyan kinosan halad a gyermek, mint a sárban.

32. ábra. Megérkezés az iskolához.

megkéri a tanítót, engedné haza az ő gyermekét, no meg a szomszédét is, ne gyalogolnának szegénykék az ilyen „kutyának se való időben“. Természetesen nem csak azokat viszi, hanem mindazokat, akik abban az irányban laknak s a tanító azon veszi észre magát, hogy 15—20 gyermek ül a szánkóban. És el kell őket engednie, mert arról több szánkó nem jön aznap.

Igy két-három szánkó elviszi az iskola 60—80 növendékét.

A *falu*. A lakosság tömörülésének azt az ősi, kezdetleges alakját, amidőn szerteszét állanak az épületek, belsőség nincs, utcák, utcahálózatok hiányzanak, Arad megye sík részein nem találjuk fel többé és a hegyvidéken, apró román községekben, csak utolsó nyomaira akadunk. Arad megye síkvidéki és hegyaljai, hegymelléki községei viszonylag újabb telepítések, tehát az ősi, mintegy faji jellegből és szabad ösztönből és birtokviszonyokból eredő falu-elrendezésnek csak nagyon elvéve és nagyon kevés maradványát fedezhetjük fel.

Tipikus jelleg azonban van. Vagy egyetlen egy utcából áll a falu, mely utca egy főközlekedési vonalba, pl. műútba esik és e főutcával

Ilyenkor könnyen segít magán a gazda.

Egyszerűen szánkóba fog s úgy hozza iskolába a gyermekeket. Szívesen teszi, hiszen szinte örül, hogy végre kezibe veheti a gyeplő-szárat s a csikókat kissé megjártathatja.

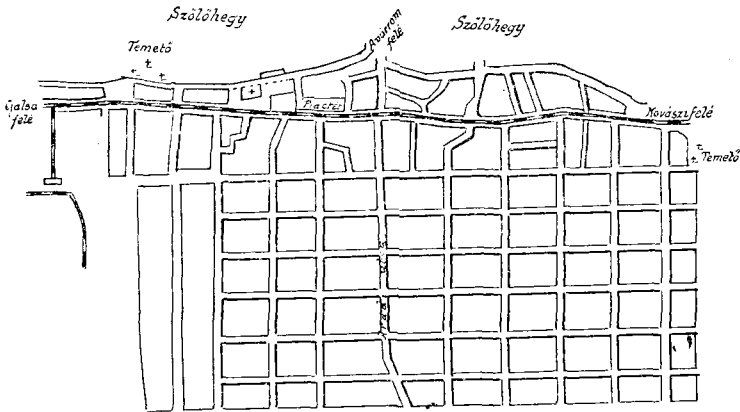
Hazafelé már egyszerűben történik a szállítás. Az egy irányban legmesszebb lakó gazdaember beállít az iskola elébe s illetlenül

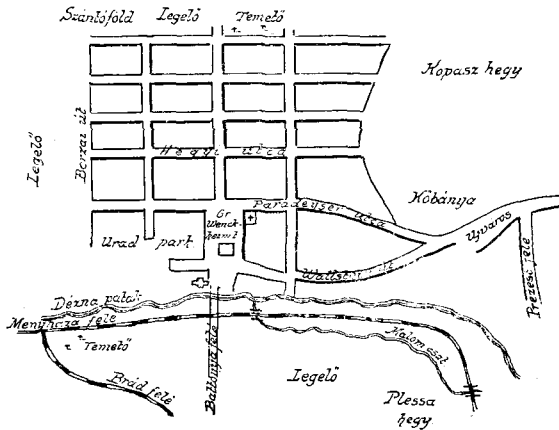
33. ábra. Megérkezés az iskolához.

idő múltán párhuzamos utcák keletkeznek, vagy sugarasan mennek szét az utcák egy középpontból, rendszeren a templom körüli szabad térről. Egyetlen főút alkotja a falut pl. a hegyközségnél: Világos, Kovászi,

VILÁGOS.

BOROSSEBES.

34. ábra. Világos—Borossebes.

Ménes, Pálos, továbbá Erdőhegy, Kisjenő, stb. sugarasan mennek szét az utcák pl. Magyarpécskán, Medgyesegyházán (új telepítés). Előbbi csoportnál a fővonallal párhuzamos utcák keletkeznek és e párhuzamos utcákat derékszögben átmetsző rövidebb utcák vagy háználküli közök.

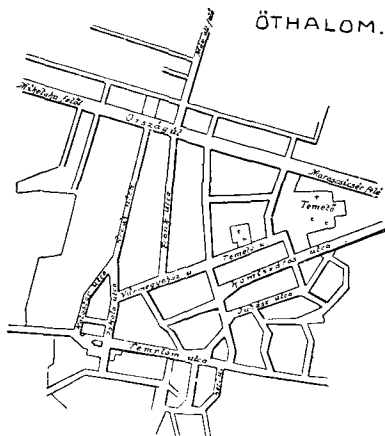
Gyakori, hogy a falut eredetileg képező főutcába, mint fő közlekedő vonalba egy másik fő közlekedő út ágazik be, mely az első fővonalba aztán folytatást nyer, természetesen elhajlással. Így van

Gyorokon, hol a szabadhelyi országút beleágazik a pankota – mária-radnai országútba. Így van ez Szentannán, Vadászon. Néha a fő-utca

35. ábra. Magyarpécska.

nagy térré szélesedik ki, vagy szegélye egy térnek (Ágya, Pankota, Gyorok). Néha a két egymást átmetsző fő útvonal egyes pontjait iv-alakú utcák kötik össze, pl. Gyorokon. A falu terjeszkedésének irányát gyakran a terepviszonyok szabják meg. Keskeny harántvölgyben (Borossebes és a hegyközségek) épül fel a házsor, vagy sík részen, itt aztán

36. ábra. Öthalom.

kellő szabályosság uralkodik a telek-felosztásban. A terjeszkedés úgy is történik, hogy új falurészek keletkeznek, melyet a felosztott (parcellázott) tag (birtok) tulajdonosáról neveznek el. Pécskán régi eredetű a Felvég, Alvég, Kertek, de új városrész a Kabát-falva, Friedmann-falva, Aradon a Mos-soczy-telep. Az új falurész rendszeren a szélső úton (legelő-soron) túl eső részekben keletkezik, legtöbbször mind-járt párhuzamos utcákkal.

Az utcák, mint általában az Alföldön, nagyon szélesek (8—10—20 méter). Árnyékos fák, eperfák, ritkábban gyümölcsfák, legyakrabban

álló) sövényfonatos, fal-, kő-kerítés, vert fal, rajta rózse vagy kukorica szár és föld stb. Leggyakoribb a deszkakerítés, ami Arad megye nagy fa-termelésével áll szoros kapcsolatban. A deszkakerítésnél vagy vízszintesen vannak a deszkák összeróva vagy függőlegesen. A vízszintesen fekvő deszkázaton rézsut fekvő vízvezető-deszka is szokott lenni. Az eleven kerítés (lyceum, akácfák) ritkább. Faluvégeken a szegény lakosság vagy egyáltalában nem keríti el telkét, vagy kukoricaszárat,

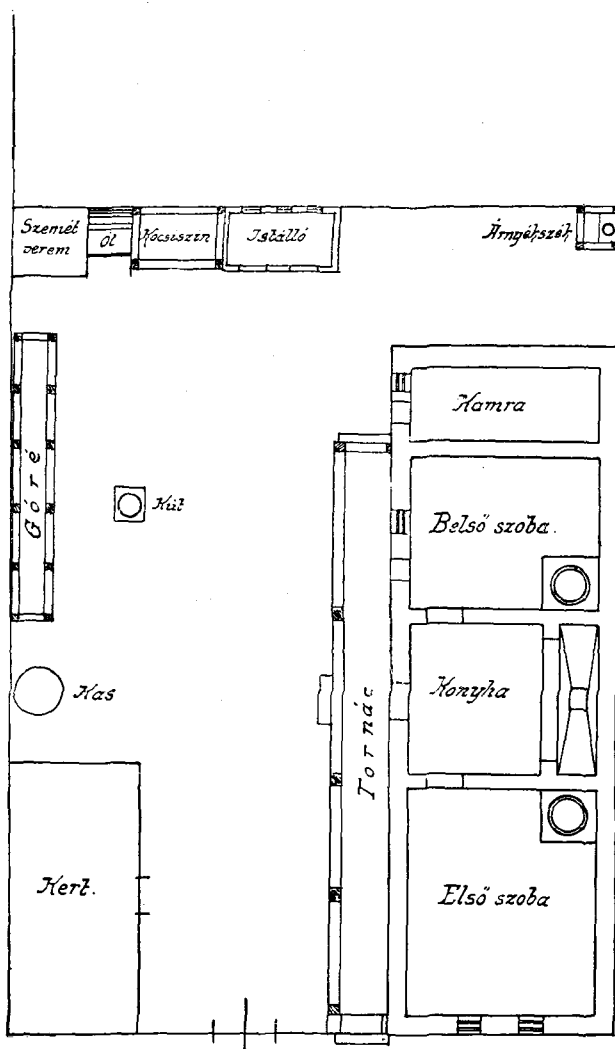
40. ábra. Ágyai magyar ház előrésszel, léckerítéssel, kőkapuszloppokkal.

kórót, akácrózsét használ kerítésül. Jellemzi a román községeket a messze terjedő sövényfonatos kerítés, melynek tetején túske vagy akácrózse van. A falkerítés néha léccel van kombinálva (mint pl. Arad városában a vármegye épületei közti park belső részén); a kő kerítés egymásra rakott terméskövekből áll s kövekben gazdag hegyvidéki községekben található. (Világos, Kovászi, Solymos, Borossebes stb.)

A telekre a kapun át jutunk. A kapu általában két részből áll: a nagyobb kapun a jószág, a kocsi-szekér jár be-ki, a kis kapu (ajtó) rendes bejárat személyek részére. A kiskapu zsindelydeszkából van összeróva. Rovátkák látszanak rajta tarka változatban. Tipikus ez az összeállítás: a felső részen, párhuzamosan összerakott zsindelyek, az alsó részen rézsut. Azonban a kombináció sokféle. A kis kapu fölött nem igen hiányzik a két vízvezető deszka. A kapufélfa erős, vastagabb fa, leginkább kemény fa s nem vastagabb fenyő-léc. A nagy kapu Arad megyében túlnyomólag kétszárnyu. Egyszárnyut nem láttam a bejárat községekben. Túlnyomó részben a deszka-kapu uralkodik és pedig

mindkét formában: függőlegesen vagy vízszintesen összerótt deszkából álló. Sövényfonatos, kerek kapu, mint Dunántúl, nem fordul elő. Két-szárnyu, sövényfonatos kaput, kerék nélkül, láttam Ópécskán. A deszka-kaput gyakran léckapu váltja fel.

A telek. A telek beosztása nagyrészt egyforma, az épületek és

U z c a

41. ábra. Telek

tárgyak térbeli elhelyezésében van azonban némi változatosság. A telek egyik oldalán áll a lakóház. Ennek meghosszabbítása néha az istálló, szín és kamara. Gyakran az udvar mélyén keresztben áll az istálló és szín épülete, elválasztva az udvart a beltelektől, hol a kertnek,

gyümölcsösnek, szérűnek, takarmánynak, szalmakazalnak, trágyadombnak szokott helye lenni. Az istálló melletti szín a szekérnek és gazdasági eszközöknek megőrző helye.

Az udvar valamely szélén van a disznóól, baromfiól, kukorica góré (kotárka), a kas, mely sövényfonatos s talpakon áll. Az is gyakori, hogy az udvarnak az utca felé eső része kertnek van elkerítve, vagy itt hát-

42. ábra. Kas, gabonatartásra. (Magyarpécska.)

tal állva a szomszéd háza hátulso részének, valami kamarának vagy más egyébnek szánt melléképület van. Kút, gyümölcsfa néha van, néha nincs az udvarban. A kerítés és lakóház közt Arad megyében ritkábban van *kiskert*, mely a Dunántult annyira jellemzi.

A lakóház. A lakóház építő anyaga többféle lehet. Van: sövényfonás, fecskerakás, tömés, vályog, kő, téglá és fa. A sövényfonás általában el van terjedve, de csak a két oromfal felső részén, míg az alsó rész vályogból van vagy „verett“ fal (Magyarpécska). Gyakori a léces felső rész, köztük sár, az egész bekenve. A fecskerakás, mely nem

egyéb mint villával felhányt sárból készült fal, Arad megyében aligha volt valaha ismeretes.

A tömés utján készült fal, melyet itt *vert* falnak hívnak, nagyon általános. Miképen készül, nagyon ismeretes. Megássák a fundamentumot, két-két gerendát állítanak egymással szembe, ezek közé belülről deszkát tesznek, szétfeszítik s az így keletkezett ágy-alakba földet tömnek (gyömöszölnék). Mikor a fal elég magasnak készült, kiszáradni hagyják, kivágják rajt az ablak- és ajtónyílásokat, végül ráhelyezik a tetőszerkezetet. Besározzák-bevakolják és megmeszelik. A hegyes vidékeken az épülethez terméskövet, még gyakrabban, minthogy fa is kinálkozott bőven, fát használnak építő anyagnak. Erős, vastag, domboru felületű deszkából róják össze az oldalfalakat. A hézagokat sárral töltik ki, néha az egészet betapasztják sárral.

A *fedél*. A fedél legrégebbi típusainak egyike a *kontyos*. Ennek

43. ábra. Ágyai ház üstökös tetővel.

két dülő s két háromszögű oldala van. Ilyent Arad megyében ritkán találunk. Elterjedtebb a *nyerges*, melynek oldala két hosszú lejtő. Átmenetet képez az előbbi tipusból utóbbihoz az *üstök*, vagyis az oromfal fölött lehajló, borító háromszögű tetőrész. Ilyen üstökös ház nagyon gyakori.

A nyerges fedélnek két alakja lehet; vagy túlnyúlik a tető az oromfalon s így az oromfal fedél alatt marad, vagy az oromfalig ér csak a tető.

Ha a csúcsfal a fedél alatt marad, akkor a nád vagy zsupp végét desz-

kával szegélyezik, ezek oromdeszkák. Arad megyében: *verébdeszka*, *madárdeszka*. A zsupos fedélen tarajt csinálnak, beszegik és púpjára hol elkezdik, búbot vagy cimert csinálnak. A nádat a fedélre erősíti a *csaptató*.

A kémény általános. Füstös ház (kéménytelen) ritkaság. A hatóság sem engedi. A kémény téglából épült, nagyon gyakran fából,

44. ábra. Pécskai magyarház, oromfalig érő tetővel.

deszkából. Gyakori a *pendelykémény* is (nádból készült, tapasztott),¹⁾ ez utólag készült, hatósági rendeletre; deszkából összerótt fedelét *kalap*-nak hívják.

A padlásra széles deszkalépcsős fogas létrán szoktak felmenni. A vert falra végig fektetnek gerendát, melyre a szarúfákat helyezik: ez a *majorpang*. (Mauerbank = Koszorúfa). Az első és utolsó szarúfákat *macskafával* kötik össze, a szemköztiakat fent *kakasülövel*.

Az oromfalón szelelő lyukak vannak. Az oromfal felső része deszkázott, vagy fel van építve egészen. Fedik a házakat szalmával (zsuppal), náddal, fazsindellyel, cseréppel (változatos alaku). Jellegzetes a román háztető *szalmakazal*-tipusa (szarvas fedél).

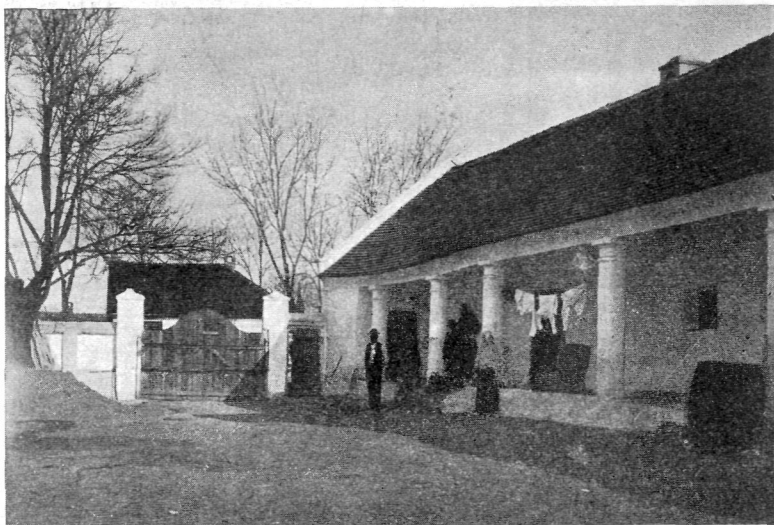
Van két típusa a háznak: a magyar és német. A magyart kiválóan jellemzi, hogy minden helyiségének (szoba, konyha, kamara) külön bejárata van és egymásba nyíló rész nincs. Minden helyiségbe csak az udvarról lehet bemenni.

¹⁾ Nagyszalontai kir. főgimnázium értesítője 1910–11. 19. lap.

A német típusu háznak egy bejárata van, egyik helyiségből a másikba ajtó vezet. A tornácról belépünk a konyhába és ebből az első és hátsó szobába ajtó nyílik. Az aradmegyei községek házai túlnyomó részben német típusúak.

A magyar típusu háznak tornáca nincs. Csak a tetőzet ereszkedett kiőbb és ez az eresz. Egy ablaka van az utca felé és nincs középen, mert a mester gerenda alatt nem lehet csinálni. Kezdetleges alakukból (duc, lábak) azután fejlődtek ki az oszlopos tornácok. S mikor idő múltán a több bejáró helyett egyet alkalmaztak s a házfalakon ajtók jelentkeznek: megtörténik az átmenet a magyar típusból a némethéz.

A tornác sok formát mutat. Az oszlopok kőből lehetnek vagy fából. A kőoszlop alul négyszögű alapzaton nyugszik, vagy hengeralaku,

45. ábra. Pécskai oszlopos tornác.

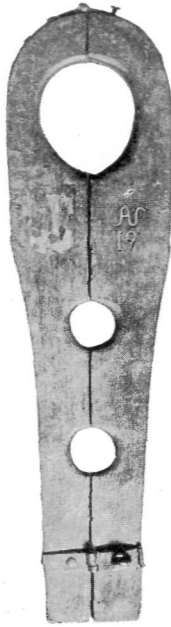
fent négyszögű. Közük üres, vagy alacsony fallal van beépítve. A tornác végén vagy kis ajtó van, vagy be van falazva, vagy kis fülkének van átalakítva. Idő múltán e kis fülkének ajtaja nem a tornácra nyílt, hanem a szobába. Így fejlődött ki az Arad megyében oly nagyon elterjedt háromablakos lakóház. (Lásd a pécskai házat).

A tornác gyakran rikitóan van kifestve, zöldre, kékre, sárgára vagy meszelővel pamacsolva. Az oromfal szintén színes (sárga, zöld, kék); ez valószínű oláh hatás. Néha csak az ablak körül van színes festés, gyakran csak az ablakmélyedés van kékre festve. Az ablakon tábla, (ritkán) zsalugater fordul elő, de csak a jobbmódúaknál. A magyar

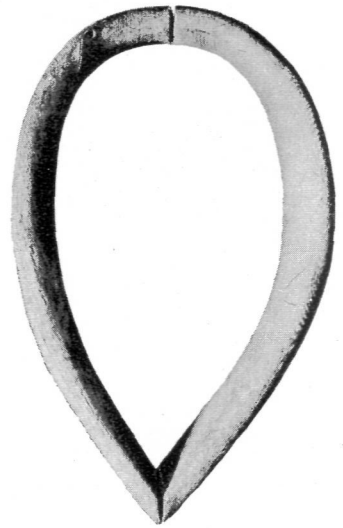

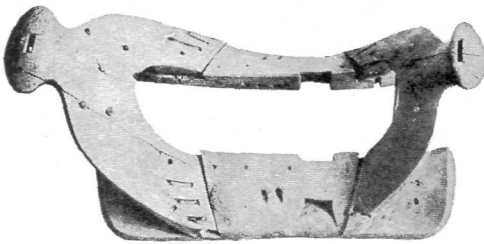
Fakilincses ajtó,
Magyarpécska.

Kaloda, Ágya.

Régi járomfa, Ágya.

Fanyereg, Ágya.

Cserépkulacs, Kisjenő.

Fakanalas, Ágya.

Cserépkulacs, Kisjenő.

Borotvatok,
Tözmiske.

tipusu, szegényes házaknál nincs semmi. Pusztán belülről van befirhangolva.

A tornác, ha az oszlopközök be vannak építve (1—1¹/₄ méter magasságig), zártnak látszik. Csak az udvar belső része felé nyíló végén nyílt és gyakran lépcső vezet le róla. A tornácba való bejáratnál az udvar közepe felől gyakran léces ajtó van, hogy a baromfi ne juthasson oda. Ezt *Ágyán veréce*-nek hívják.

A tornácból, melyet Arad megyében csaknem mindenütt *gang*-nak hívnak, a konyhába léphetünk. Ennek, amint Pécskán sok magyar háznál látható, két ajtaja van. Egy külső, mely félmagasságig ér, ezt *rács*-nak hívják (Dunántúl *cserény*). A belső egész ajtó, mely a ház belsejének oltalmára szolgál, míg a rács csak a kutyát és macskát tartja távol a konyhából. Az ajtó túlnyomólag deszkából van. Diszitményt veretet nem igen találni rajt.

Belépünk a konyhába. Ez két részből áll. A választó vonal az elüleső és belső rész között a mestergerenda, mely gyakran mélyen ereszkedik alá. A belső részen mindkét oldalon tűzhelyet találunk, rajta a vasláb; itt a *nagyház* és *kisház* boglya kemencéjének nyílása. Itt fűtenek, itt főznek, míg a füst az egész belső rész fölé nyíló kéményen száll fel. Néha és ez nagyon kezd terjedni, a takaréktűzhely áll a konyha belső részének egyik vagy másik oldalán.

A konyhának is megvan a maga butorzata, de ez az előrészben van. Itt áll: a *tejes* (*tejes kaszli*), a vizes pad, vagy rácsos, vagy korsószék, melyen a vizes kanták állanak, néha kis asztal, mely a főzéshez kell. A falon függnék a főzés-sütés kellékei: gyuródeszka, sodrófa, kanalas (átlyuggatott pléhlap, melyben a főző- vagy bádogkanalak vannak), a gyalu és más egyéb tárgyak.

A mestergerenda oldalsó részén és azon a leereszkedő falrészén, mely fölötte van, gyakran az oldalsó falakon is, vannak a tálások, fogások, melyeken tányérok, tálak, korsók, porcellán- és cserépedények szindusan pompáznak.

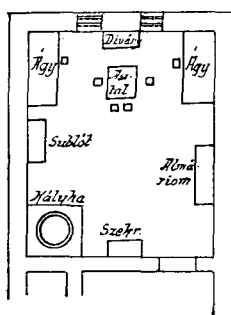
A konyha földje sározva van, néha deszkapadolatos, vagy téglával van kirakva. Módosabb családnál a cement is előfordul.

A konyhából jobbra-balra ajtó nyílik. Egyik az utca felőli szobába, ez a *nagyház*, a másik az udvari szobába, ez a *kisház*. Az ajtóknál ősi hagyományként diszitményt, veretet nem találtam. Deszkából van összeállítva és egy színre festve. Megvan a huzója és zárjárja vagy zára. Faragványos ajtó ma már nem látható, de volt.

A nagyház berendezése kétféle lehet, sarkos és párhuzamos. A sarkos ősbibb, eredetibb. Értjük alatta a bútorok olyatén elrendezését, hogy az utcára és udvarra nyíló ablak között sarok-pad van, melynek két szárnya közt áll az asztal. Jobb oldalt áll két-két magas ágy, köztük

a sifon, vagy sublót (néhol suglót), melyet Aradban gyakran almariumnak is hívnak. A sarok-pad végén áll a (tulipántos) láda. A sarokban áll a boglyakemence (bubos vagy bundakemence), melynek tipikus alakja következő: alja csonka gula alaku, felső része, kicsit bemélyedő oldal-felülettel csonka kúp. A boglyakemence körül elmaradhatatlan a padka. A kemence és fal közti rész a *sút* és a *nyak*.

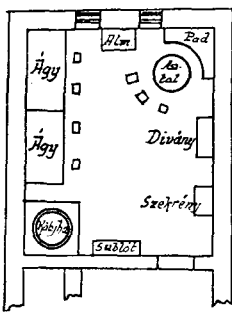
Ma már a párhuzamos elrendezés az elterjedtebb. Itt az asztal közepén áll, vagyis inkább fent, a kanapé előtt áll. Szemben ugyanis az ajtóval, az utcára nyíló ablak vagy ablakok alatt áll egy támlás

46. ábra. Párhuzamos.

fapad, melynek neve, ha kárpitos, akkor *divány*, ha fából való és karos, akkor *kanapé* vagy *rengő* (Ágya), máskülönben *lóca*.

Jobbra-balra áll két magasra vetett ágy, sifon, almarium, láda, néha még egy ágy, melyen azonban nincs többé diszes ágynemű. Itt-ott előfordul, bár divatját multa,

47. ábra. Sarkos.

a téka is, vagyis fali polc, üvegek, apró tárgyak elhelyezésére. A sifonok tetején mindenféle művirág és porcellándisztmény. A falakon szent képek vagy más színes képek diszelegnek. Az asztal fölött a mennyezetről lámpa csüng, amelyen, mint gyakran az ablak mélyén is, papirdisztmény van alkalmazva.

A kisház bútorozata az asztal, lóca, két nyoszolya, tarka ágyneművel, néha vacok is, azaz összerótt ágyféle, rajta bunda, rongy-pokróc, vagy szűr-féle. Itt gyakran spórhét is van.

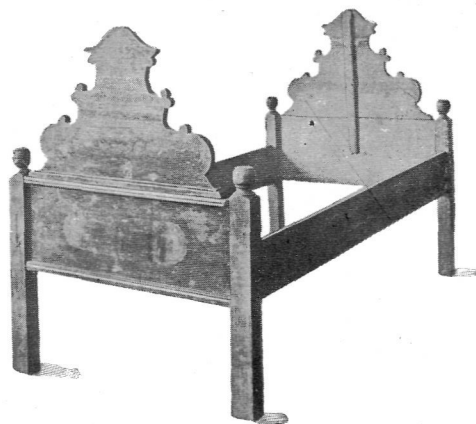
Viselet, ruházat. Arad megye magyar népének viselete mindinkább közeledik a felsőbb osztályok viseletéhez; nem annyira a férfiaké, mint a nőké. De a férfiak is már-már kezdenek rendszeresen viselni kabátot mellényt, nadrágot, sifoninget (a régi vászon helyett), modern színű olcsó nyakkendőt, csak a keményített fehér mellü ing, a fényes kézelő és gallér nem tudott híveket szerezni magának a népben. Ruházatuk posztója még mindig kemény, fényes, a gomb a mellényen sokszor közönséges pityke; a nadrág magyar szabásu, csizmába álló, a lábón még mindig a vastag bőrből szabott nehezebb fajta patkós sarku csizma. Itt is lehetnek kivételek, de a nép csak megőrzi konzervatív hajlamát. A nők hamarabb alkalmazkodnak az ellesett divathoz, a blúz nagy keletnek örvend, de még itt is gyakran megmarad a modern alaku

Bölcső, Magyarpécska.

Tulipános láda, Magyarpécska.

Ágy, Vadász. (Parasztmunka.)

Faragott karszék, Ágya.
(Parasztmunka.)

Intarziás asztal, Vadász. (Parasztmunka.)

Faragott székek, Vadász. (Parasztmunka.)

AZ ARADI NÉPRAJZI MUZEUM GYŰJTEMÉNYÉBŐL.

blúz mellett a sok egymásra öltött keményített, suhogó szoknya, hogy az alsó testnek terpedtebb alakot adjon.

Haladás és maradiság egyesül ekképen az aradmegyei magyar nép öltözködésében.

A férfiak hétköznapon durva (saját készítésű) vászon vagy könnyű, gyakran csikos inget viselnek, melyet nagyobb cérnagombbal vagy porcellángombbal gombolnak be. A mell alsó szegélyén gyakran piros

48. ábra. Ágyai népviselet.

himzés látszik, esetleg a név kezdőbetűje vagy valami díszítményféle. A túlnyomó többség gatyában jár, mely az alsóbb lábszárat nem fedi be teljesen. A gatyá nagyon bő, 4- vagy 8-szélű vászomból áll, s a kötésnél sűrűn összeráncolt. Az ing vagy bele van tűrve a gatyába, vagy fölötte lebeg. Nagyon gyakori, hogy hétköznapon is nadrágot viselnek a gatyá fölött, s az vagy magyaros szabású, úgynevezett kenyellel, mely a szárat felcsúsznai nem engedi, vagy pedig olcsó pantalon. A lábon csizma, gyakran papucs van; hordják ezt mezitlábban vagy néha kapcát is huznak, a csizmában gyakori a csizmarongy. Viselnek még gyakran füzös sarut, (csuzsi) (Zimándujfalu, Borossebes). Az ing fölött mellényt viselnek, ennek neve a megyében sokféle: lajbi (Nagykamarás), pruszli (Erdőhegy, Dézna), mandli (Ágya), lábri (Nagyzerénd). Sokszor az ing fölött és a mellény alatt valami kötött vagy parket, leginkább kékes színű lajblifélet viselnek, ennek neve *undercug* vagy *under* (Ágya), *hundri*, néha *ujjas*. Az ing nyakán gyakran kettős gombu;

nyakkendőt hétköznap, munkában, ritkán viselnek, kabátot sem. Nyáron, nagyobb részét hétköznapon szalmakalapot hordanak.

Az ünnepi öltözék kétféle lehet: vagy bő ujjú hófehér gyolcsing, lajbival és hundrival, nagyon bő gatyá magas ráncos száru csizma; vagy posztókabát, melynek neve néhol mándlirokk, *felőtő*, sűrű gombos mellény, magyar nadrág, magas, rogyott száru csizma, mely néha lagos (lakkcsizma). A nyakkendő sem hiányzik és ez helyenkint különböző, hol csokoralaku, változó színű, pl. Erdőhegyen, vagy hosszú, kötni való. A gatyás ember néha bőrpapucsot visel a mezitelen lábon vagy fuszeklin. (A kapca, harisnya kevésbé használatos szó). Hideg időben és télen különböző elnevezésű ruhadarabokat viselnek, pl. *bekecs*, *daku*, *csurák*, ködmen, kankó, szűr (daróc), suba (báránybőr). Egymástól eltérő és különböző ruhadarabok, melyek vagy általánosak, vagy egyes helyeken fordulnak elő. A *bekecs* már ritka, Vadászon az idősebbek viselik és Zimándújfalu is. Sárgás színű birkabőrből való. A *daku* szeltében ismeretlen posztókabát, itt-ott bársonygalléros (Zimándújfalu). A *csurák*, csurakli, szintén posztókabát, inkább a nők viselik. A *kankó* szőrből készült téli felőtő (Nagyvarjas). A *szűr* és *suba* darócból készült gunya; alakban különböznek egymástól. Egyetemesen használt nehéz téli gunya: a *bunda*. A férfiak, főképen legények gyakran kötényt viselnek. (Lásd Erdőhegyen). A férfiak rövidre nyírott haját viselnek, egy oldalon elválasztva. Régebbi és eredetibb a hosszú, leomló hajviselet. A nemezkalap, télen sipka (Ágyán *kusma* el van terjedve). Selénden a férfiak a nagy kabát alatt viselt kisebb, könnyű kabátot *otthonká*-nak vagy *czuk*-nak nevezik.

Gyakori téli viselet a mejjedző (Zimándújfalu), melyet nők és férfiak viselnek. Mellényszerű báránybőrből készült ruhadarab.

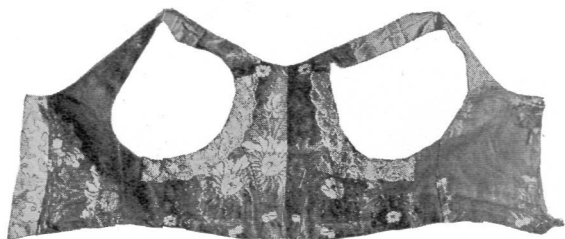
A nők öltözéke viselőben és ünnepen majdnem ugyanaz, csak nagyobb pompában fejlődik ki az ünnepnapon. Viselnek rövid, övig érő nehezebb, gyakran saját készítésű vászonból, esetleg könnyebb sifonból vagy gyolcsból inget, azon alul pendelyt (vászon szoknya-féle). A felső testén van a derék, melynek alakjának sok változata szerint nagyon sokféle a neve: blúz, vizikli, vizitke, pongyolka, tüledálló, otthonka, lekri, vagy rekli, kutyaing, leveske, ráncoska és szabott ing. A tüledálló vagy lebegő (Erdőhegy, Medgyesbodzás), bő, nem testhez álló blúz, ugyanilyen a leveske, ráncoska (Zimándújfalu) és a szabott ing (Zimándújfalu), mely utóbbi egy fehér kivarrásokkal díszített bő blúz. A kutyaing hosszú ujjú, színes kelméből készült vasalatlan, testhez simuló blúz.

A lábon trimflit, strimflit (sokszor színeset, feketét) és cipőt viselnek, csizmát ritkábban és csak idősebb asszonyok.

A hajviseletet illetőleg: a lányok egy vagy két fonatban viselik, leeresztve, pántlikával összefonva. Az asszonyok kontyot, tekercsben

Női ing, Borosjenő.

Pruszlík, Gyorok.

Régi magyar lajblí, Kisjenő.

Pendely, Borosjenő.

Régi magyar attilla, Kisjenő.

AZ ARADI NÉPRAJZI MUZEUM GYŰJTEMÉNYÉBŐL.

feltűzött haját hordanak; rajta egy sötét színű kendő, a fej tetején sima, és hátul kötve. Ez az alsó kendő. E fölött viselnek egy másik kendőt, elől az áll alatt megkötve. Nadrágot a nők nem viselnek, csak télen parketből (trikó) a hideg ellen.

Az ünnepi öltözék gazdag és pompás, Szeretik a terpedt viseletet, vagyis felvesznek 8—10 keményített szoknyát. Ilyenkor leülniök alig lehet, nem is ülnek le, nem akarva ruhájukat összegyümrni. A derék már testhez simuló. Templomba menet kezökben imádságos könyv és néhány szál virág van. Virágot tüzdelnek a lányok hajukba is. Az öltözék színe némely vidéken (a Körös mellékein) inkább sötét, másutt tarka és változatos. Nem ritka, hogy a derék finom, nagy cafrangos selymekendővel van átkötve. A nyakon üveggöngy vagy eféle diszítmény van, gyakran brostűket, tűznek ki divat szerint.

A férfiak kalapdisze virág, ünnepkor pántlika. A leányok hajviselete lecsüngő fonat, pántlikával átfonva és végén csokorba kötve. Kisebb leányok fésüt viselnek. (Lásd ágyai 3 leány képe).

Táplálkozás. Az aradmegyei nép foglalkozása nagyobb részét a klimatikus viszonyoknak és a talaj minőségének befolyása alatt áll. Mint-hogy a magyarság túlnyomólag a síkságot lakja, foglalkozása csaknem kizárólag a földmivelés. Életrendje tehát ehhez a foglalkozáshoz alkalmazkodik.

Helyenkint és községenkint az aradmegyei magyarság életrendje, táplálkozása eltér s különösen mivel az utóbbi egyuttal anyagi helyzetével függ össze, a változat elég nagy lehet, de nagyjában a földmivelő nép életrendje, sőt táplálkozása is mégis csak egyforma. Felvehetünk tehát tipust, mely egy helyről van ugyan véve, de az egészsét tükrözteti vissza, ehhez viszonyítható a többi. Kiegészíthető a hiány és párhuzamba vezethető az eltérés. Vegyük fel *Magyarpécskát*.

Itt a nép életrendje szigoruan meg van szabva.

A magyarpécskai gazda korán kel. Ellátja a jószágot, elvégez a ház körül mindent, mikorra a háznép (gyermek, család) is *feltápáskodik*. Az ember a ló, az ökör és disznó körül forgolódik, mert jól esik neki a *tejbe leves*. A tisztaság nem azért kell, mert a test megkivánja, hanem mert nem illik *bocérosan* (kócosan) ülni a tál mellé. Mikor a gazda elvégezte dolgát a jószág körül, *früstököl*, majd munkához lát. Vagy külső munkához megy, vagy otthon *barkácsol*; az asszony házi dolgait végzi. Nyáron háromszor, télen kétszer étkeznek. A nyári időszakban délben *ebédelnek*; evés után a gazda egy órát *szundit* (hisz a jószágnak is kell pihenőt engednie), azután ismét munkához lát és maga is eszik s *vacsora* után lefekszik, mert korán kell felkelnie. Télen csak reggel 9 óra és délután 5 óra felé esznek, tehát kétszer napjában.

Az időbeosztást nézve általában ez az életrend uralkodik Arad megyében.

A pécskai nép, de meg a többi sem, az ételben nem válogatós. A reggeli tejbe leves, vagy rántott leves, melyben jó, ha nagy ritkán egy kis kolbász uszkál, vagy szalonna és kenyér pálinkával, de megelégszik egy kis sült tökkel, nyers (savanyított) káposztával vagy hagymával is. Nyáron a zöld paprika, gyümölcs és főképen a dinnye vagy szőlő nagyon kiségit. Ebédre a munkához mérten főznek. Erősebb munka idején nem hiányzik a hús, különben beéri a reggeli ételrenddel is. A vacsora olyan mint a reggeli. A nép szereti a jót, de sajnálja a pénzt ráköltetni. A táplálkozás általában gyöngye — egész Arad megyében így van — s ezért satnyul a nép. Orvosi vizsgálat kiderítette, hogy ezer gyermek között alig akadt 4—5 jól táplált. A testi kifejlődés is hátra marad; csak 30—32 éves korában következik be. Az ételek gerince a kenyér és szalonna, rántott leves, szűz leves, ecetes bableves, ganca, gölödin kása stb., turós csusza, töltött káposzta, turós lepény csak ünnepi eledel. A zsiros cipó és lángos kedvelt ételek voltak, de már kiveszőben mindkettő.

Más községekben kedvelt ételek, mint helyhez kötött specialitások, pl. a *sóba vízbe*, azaz gyurt tészta és krumpli összefözve rántás nélkül (Nagyvarjas), *gubó*, kenyértésztából sült zsiros tésztanemű (Ágya), *ci-bere*, ecetes, cukros víz, kenyér behányva (Ágya), *kádakban savanyított görögdinnye*, hús mellé (Medgyesegyháza), *ferentő*, mákkal behintett *főtt* tészta (Dezsőháza), tésztaleves *suhantékkal* (vereshagyma piritva kevés paprikával), *lebbencs* leves, *szárma*, *kukóleves* (Vadász), *ganca* (Magyar-pécska), *verzár* (Dézna), kukoricaliszt tejjel.

Látni ezekből, hogy a táplálék Arad megyében túlnyomólag növényi, tésztaféle, melyhez a tejneműek járulnak. A húst a disznó adja (a disznóölés szelvében szokás) s mig ebből futja, a táplálkozás erősebb. Kivételesen egyes helyeken dúsabb a táplálkozás, nagyobb a húsfogyasztás, így pl. Ágyán, Borossebesben, Nagykamaráson. Itt-ott, (pl. Selénden) már a kávéfogyasztás is kezd terjedni.

Az italok közül, főleg munkaidőben, legtöbb kelete van a pálinkának. Ünnepnapokon és alkalmakkor (vásár, búcsu napja, gyülekezések stb.) a bor kel bővebben, vasárnap délutánokon népesebb községekben a sört kezdik megkivánni.

Az étkezés a szobában történik, nyáron esetleg az udvaron; ilyenkor gyakran a földön kuporodva egy kis asztal körül költik el az ételt. *Késvillát* (eszcajg) nem mindig használnak.

Nyelv. Amennyire kevert nép lakja a megyét, oly kevert, egységes jelleg híján, a vármegye magyarságának nyelve is. Sok helyről¹⁾ szár-

¹ Lásd a monografia idevágó fejezetét.

mazott ide a magyar nép, tehát beszédét is sokféle nyelvjárási árnyalás színezi, hol feltünőbbben, hol végelesendő félben. A községek jelentékeny száma telepes község, melyek a XVIII. és XIX. század folyamán keletkeztek. A telepesek és bevándorlók Békés, Bihar, Borsod, Csanád, Csongrád, Heves, Nógrád, Szabolcs és Pest megyéből jöttek. Vannak azonban részint tiszta, részint vegyes nyelvű olyan községek is, melyeknek magyar lakossága még a török hódoltság előtti időben, a XV—XVI-ik században már feltalálható Arad megye, illetőleg az idő tájt Zaránd megye földén. Ily ősi magyar nép lakik pl. Ágyán, Vadászon, Feketegyarmaton, Bélzerénden — mint tiszta magyar községekben; ugyancsak ily régi eredetű, bár mint ilyen nagyon kevés számú, a borossebesi és gyoroki magyarság.

De még az ősi eredetű magyar és vegyes nyelvű helységekből is a nyelvjárási ősi jellege kiveszőfélben van. A szorosabb érintkezés a kulturális gócpontokkal, az iskola, a napi sajtó mintha csak pusztitana a régebbi kiejtést, a nyelv eredetibb alakulatait. Ez az átmenet a népi beszédéről az irodalmira nagyon megnehezíti a nyelvi sajátságok kutatójának feladatát. Állandóan kétségekkel küzd, hogy az eltérően hallott hang- és nyelvalakok közül melyik a közhasználatban levő.

Mindazonáltal megvan ennek az átmeneti állapotnak is a maga érdekessége és tanulsága. A nép t. i. eltanulja a műveltebb osztálytól a neki műveltebbnek tetsző szavakat és szólásokat, melyeket azután a legsajátosabb értelemben és összefüggésben használ. *Ágyán* pl. *jövendelmi* embernek nevezik az idegent; a rossz természetű emberről azt mondják, hogy *rossz gusztusa* van, a hizelgő ember *ispion*, a haragban lévőkről, hogy *viszonyban* vannak. Simándon *jelenleg* annyit tesz, hogy *akkor*, Zimándujfalun *tegnap*. Borosjenőben a hirtelen haragu ember: *nagy törvényű*, Magyarpécskán gyűjtött mesékben következő szavakat irtam le: élvezte (étette), jelenség (jel, tanujel).

Ily szók és kifejezések sokszor már egészen átmentek az illető községben vagy vidéken a közhasználatba, néha azonban csak momentán eltévedései a cikornyás beszédnek s mint ilyenek, muló jellegűek. *Kedélyes* beteg lett, a bolondok házába kellett vinni — mondotta egy elmebeteg emberről egy aradi asszony; nagyon *célszerű* (= rendes) kis embereket emlegetett a gyoroki magyar ember.

Hogy az aradmegyei magyarság kevert jellegű nyelvről áttekinthető képet nyerjünk, nem lehet uralkodó nyelv vagy nyelvjárási típusok szerint indulnunk, hanem tisztán a magyar községek földrajzi elhelyezését kell alapul vennünk. Így azután a következő csoportok állnak elé:

1. A *Körös-mellék*, a Fehér és Fekete Körös köze, melynek felsőbb részét *Lunkaság*-nak (lankás hely, román lunca) hívják. Ide tartoznak Feketegyarmat, Bélzerénd, Nagyzerénd, Vadász, Ágya, Erdőhegy, Kis-

jenő, Borossebes, Borosjenő, mint nagyon régi községek; Dezsőháza, Simonyifalva és Szapáryliget új telepek. Ez a megye éjszaki, éjszakkeleti része.

2. A Csanád felé eső részek, a megye nyugoti részén. Tiszta magyar községek itt: Medgyesbodzás, Nagykamarás, Nagyiratos, Kisvarjas, Nagyvarjas, Kispereg. Ezek mind XIX. századbeli telepítések. Vegyes nyelvű községek: Medgyesegyháza (új magyar-tót telepítés) és Kürtös (román-magyar, régi hely).

3. A megye közép részein újabb telepítésű magyar községek: Fazekasvarsánd, Zimándujfalu, Zimándköz, Szentleányfalva, Fakert; régebbi kevert lakosságú helyek: Pankota és Világos.

4. Különálló jellegű nyelvterület: Magyarpécska és

5. a csángó-telep Gyorokon.

A Körösök melléke. E terület nyelve a felsőtiszai nyelvjárás dél-bihari (szalontai—sarkadi) részét egészíti ki. Arany Jánosnak sok szép népi szólama e vidék nyelvéből került. Részletezve a megfigyelt jelenségeket, általában a következő nyelvi sajátságokat találtuk.

A vocalismus körében egyben-másban szórványosan, de mégis meglehetősen általánossággal uralkodnak következő jelenségek:

Az *a* ejtése a rendes irodalmi; itt-ott ó—s árnyalattal (ajakgömbölyödéssel) ejtik ki.

A magashanguak körében az *e* hang nagyon nyíltan hangzik (fél, hiszél, bënt, elmémentem), megcsendül azonban gyakran egy *e* hang is, mely megjelölhetetlen: valami közép-féle a közép *ě* és *é* között (Feketegyarmat). Az igazi zárt *ë*-t (észem, tészék, gyermek) alig ejtik e vidéken.

Uralkodó itt a magánhangzók hosszú ejtése az alanyesetben és néha a tárgyesetben is, pl. cúkor, víz, szív (tárgyeset vizet, szívet), írok, stb. Jellemzi különösen e táj nyelvét az *i* használata *é* helyett; nígy, egísz, mígysz, míz, kenyír, székríny, (négy, egész, mégysz, méz, kenyér, szekrény), néha még a ragban is, pl. seprüír (seprüért).

Zárt hang áll nyílt helyett, pl. fúfa (fejfa), lú (ló), kúduš (koldus), fogos (fogas); viszont nyílt hang zárt helyett: Keresz, (Körös, Körös). Az *ó*-t, ha *l* következik utána, diftongizálják, pl. nyouc (nyolc), pouc (polc), vout (volt), Mounár (Molnár), máskülönben is, pl. jou (jó) (Ágya, Zerénd, Feketegyarmat). Az *é* diftongizálása is gyakori: keit (két), neiz (néz) (Ágya, Feketegyarmat, Zerénd), teili (téli). Az *ő*-t is diftongizálják, pl. leőcs (lőcs), geőzőš (gőzőš). Magas és mélyhangok váltakozására több példa akad, pl. deráló (daráló), resta (rosta), berena (borona).

A magánhangzók közbeszúrása a mássalhangzók torlódásának elkerülése végett nagyon általános, pl. Kirisztus, garadics, karajcár, derága (drága), peléh (pléh), poróbál, torombita, dorót, keréta, firis, teréfa

(különösen Ágyán, Vadászon, Nagyzerénden és Feketegyarmaton). Szókezdő magánhangzó odaillesztésére példa: ispijon, istrimpfli.

Mássalhangzók. A mássalhangzók felcserélődése nagyon gyakori és változatos. Általános az *ly* helyett a *j*, mint: mijen, ijén, jány, tajiga, vaspája, pájinka, fojik (Ágya, Vadász, Feketegyarmat.) Hallani viszont *l*-t a szokásosabb *j* helyett, pl. góla (gólya) (Feketegyarmat).

Egyéb mássalhangzó-csere: tanál, kucsá, csúk, bacsu (Borossebes), decka, genge, dunha, kacska, kusma, harizsnya (talál, kutya, tyúk, balyu, deszka, gyenge, dunyha, kaska, kucsma, harisnya.) Gyakori, csaknem általános fentebbi helyeken.

Alaktani sajátságok. Gyakori a birtokrag *j*-és alakja, hol az irodalom *a-e-t* használ, pl. címje, testvérije. Szótöcsonkitással: komja.

A múlt idő hosszú *t*-je megrövidül, pl. jötem, látam (jöttem, láttam). Visszaható hasonlítás mutatkozik az *ít* képzős igéknél a felszólító módban, pl. terissek, gurissak, (terítsek, gurítsak), a parancsoló mód terijj, gurijj (Borossebes). Az igéket általában iktelenül ragozzák, viszont néha ikésen az ikteleneket, pl. gyűjjék, fizessék kend, ne mongyék olyant (Kisjenő, Erdőhegy).

A *megyek* ige ragozása nagyon eltérő, leggyakoribb a megyek és megyen alak, a többes számban az irodalmi alak a szokásosabb. A szóösszetételnél eleven érzékre mutat az *eső*-ernyő.

Mondattani sajátságok. Feltűnő és az Arad megyei beszédet kiváltóképpen jellemző sajátság, hogy a helyhatározónál nem választja el egymástól a két kategoriát a hol? és hova? kérdés alapján. Hol voltál? Bienenstockék, Mathéék. Magukék(-nál) is van egy kút. (Ágya.) Hová mégy? Bienenstockék, Máthéék. Közkeletű az ilyen: Jer nálunk (hozzánk). A helyhatározásnak egyik ritkább módja pl. Én hoztam Nagyzerénddē.

Az igei alakok mondatbeli használatáról általában kiemelhető, hogy a Körösök mentén a nép nagyon kedveli a reflexív alakot (hozdik, vivődik, tevődik) és elevenen érzi és sűrűn használja még az elbeszélő alakot (mondék, állék).

Az értelem nyomatékosítására nagyon gyakran ejtik a *la* szócskát. Hol van anyád? Ideát, *la!* (Feketegyarmat).

Hova viszed? Oda, *la* (Ágya).¹⁾

Szeretik a főnévi igenév előtt a tárgyragot elhagyni, vagyis az efféle összetételeket: gyümölcs-szedni, körte-szedni, zab-aratni, minőket Arany nyelvében gyakran találunk (Ágya).

A szavak értelmének sajátos árnyalása (jelentéstan) mutatkozik, ezekben a szólásmódokban: Három családom (gyermekem) van. (Ágya,

¹⁾ „Én rajtam, *la!*“ kiált a nagyszivű vajda. Arany, Nagyidai cigányok. IV. ének.

Feketegyarmat). A fiú: gyerek, a lány: cseléd. Hol van húgod? — Nem *jártam* vele (nem voltunk együtt). Hol *ültél* oly sokáig? (azaz: hol maradtál oly sokáig). (Borossebes). Zsinór-kassza (a tekézésnél), fa-báb (a tekézésnél). (Kisjenő). A népetimológiára példa: Mutuj (román: buta) mótör.

A *Csanád felé eső részeken* kivétel nélkül telepés magyar községekkel találkozunk, melyeknek lakósai Heves, Gömör, Borsód, Nógrád, továbbá Csanád, Pest és Szabolcs (Kispereg) megyéből származtak ide. A nyelv, mely községenként eltérő, túlnyomólag palócos árnyalású, noha az elszintelenedés, vagyis a nyelvjárásból való kivetkezés általános.

A magánhangzók körében a zártabb és nyiltabb, a hosszú és rövid, a magas és mély hangok váltakozása széltében uralkodik. Mondják: huva (hová), komora (kamara), högy (hegy), mönt (ment), nyoszolyu (nyoszolyó), gyün (jön), ustor (ostor), hún (hol), bukréta, rúzsám, kigyelmed, — elmék (megyek), mén (megy), dészka (deszka), viszont szemet (szemét) — resta (rosta), tahát (tehát), (Nagyiratos, Medgyesbodzás, Nagykararás, Nagyvarjas, stb.) Diftongizálják a magánhangzókat elvétele (többnyire csak idősebb asszonyok) Kisperegen, melynek népe különben Szabolcs-ból (felsőtiszai nyelv-területről) került ide. Mondják ott: Jeézus, nem meék, jaó, (jó) vaót.

Magánhangzóval bővítésre példa: Kalári (Klári).

A mássalhangzók cseréje is sokféle és általános. Mondják: megihedtem (ijedtem), gyün (jön), paszur leves (paszuly), Varnyas (Varjas), fony, Kelemeny, Mártony (jésítés), (Nagyvarjas, Nagykararás, stb.) Mássalhangzók kihagyására példa; szóközépen: kiát (kiájt), tesvír (testvér), szó elején: trimfli, acskó (strimfli, zacskó); szó végén: ho vótál? (Nagykararás, Nagyvarjas).

Mássalhangzók visszaható asszimilációja, pl. Kemerme (Keverme helyett). Mássalhangzóval való bővítés (járulékmássalhangzó) pl. sihess (siess) (Nagykararás).

Alaktani sajátságok. Szótöcsonkítás a birtok rag előtt, pl. komja (komája). A birtokos rag a harmadik személyben többnyire *i*, pl. szem*i*, füli, kezi, (szeme, füle, keze).

Az igeragozás körében általános sajátság, hogy a tárgyas ragozás egyes szám 3-ik személyének ragja *i*, pl. mondi, toli, huzi, kapi (mondja, tolja, huzza, kapja).

A mondattani sajátságok közül mint általános elterjedt említhető itt is a helyragnak elhagyása a hol? és hová? kérdésre megfelelő helyhatározónál, pl. Hová mész? — Öregapámék. Hol voltál? — öregapámék.

A szóvonzat egyik felülőbb példája: Édes apám *azon* oktatott (Nagyiratos).

A megye középső részein fekvő községek szintén újabb telepítések. Ujvársánd, Zimándújfalu, Zimándköz, Szentleányfalva, Dezsőháza és a kevert nyelvű Fakert új telepítések. Pankota és Gyorok régi községek ugyan, de magyarságuk kicsi számu és ez is jobbára beköltözött, nem törzsökös. A telepesek nagyrészt Arad megye más községeiből (Bánkút, Magyarpécska, Nagykamárás) vagy Csanád, Békés és kevés számmal Csongrád (Dezsőháza) megyéből költöztek be. Pankota, Gyorok nyelve alig-alig tér el az irodalmi közbeszédőtől, Világos kevés számu magyarsága, mely túlnyomó részben a középosztályhoz tartozik, semmiféle eredetiséget nem mutat. Ellenben felsőtiszai szinezésű Dezsőháza (nagyon kis község) és palócos Selénd (nagyon kevés a magyar) nyelve. Dezsőházán még lehet ilyet hallani: gyüüjjön, gyéekend (jöjjön, jöjjön kend), laány (leány), halítom a lovat (hajtom), lábús (lábos), ustor (ostor), Istvány. Selénden: kéz, kez (röviden) = kéz, ídes, míz, kinyer (édes, méz, kenyér), lu (ló). S különösen uralkodik itt a pécskai és hontmegyei sajátságok maradványaképen (mert innen jöttek magyar lakói) a jésítés: gyejjék (jöjjenek), gyinnye (dinnye) tyükör, ennyi, hajlanyi (enni, hajlani).

A figyelembe vehető egyéb nyelvi sajátságok emez eltérő nyelvű községekben:

A magánhangzók váltakozása, zárt és nyílt, pl. katalikus, hanvéd, *Gyarak* (ritka). A mássalhangzók cseréje: tróbál (próbál). A mássalhangzó kihagyása: reguta (regruta); ez Arad megyében általános.

Az alaktan körébe tartozó jelenségek közül említhető a szegedies házhon, kúthon (Zimándújfalu) ragos névszó és az adi, hozi, mari (adja, hozza, marja) igei alakok.

A jelentéstanhoz adalék: felfogtam a földet, kibéreltem (Gyorok).

A mondat-kapcsolatra nézve említésre méltó adat a *de ellentétes* kötőszónak *kapcsoló* értelemben való használata egy világosi népdalban:

Haragszik rám bíró uram, be akar záratni
Amért ezt a barna kis lányt akarom szeretni.
Ha be leszek zárva ebbe a kaszárnyába,
Minden szöke, *de* barna kis lány vigyázzon magára.

Az aradmegyei magyar nyelvet tehát általában a sokféle eltérés, a nyelvjárási árnyalások kevertisége jellemzi. Ugyanazon községben gyakran más-másképen beszélnek aszerint, amint az illető családok palóc-, tiszamelléki vagy dunántuli vidékről származtak oda. Általános vonásukul mégis a következőket foglalhatjuk össze:

Hiányzik a közép, zárt *ë* (vészék, lészék, tészék), nyílt *ê* és *â* ritkán fordul elő, még ott is, hol azt még az irodalmi kiejtés is csaknem általánosan elfogadta (êre, âra = erre, arra). (Kivétel e részben talán

Ujvassánd, melynek lakói Orosházáról, tehát eredetiben Dunántúlról kerültek ide). A névszó- és igeragokat és -képzőket a mai nemzedék túlnyomólag az *írásnak* megfelelőleg ejti. Ezzel nincsen mondva, hogy a szokottabb változatok (ból-ből, bul-bül, bu-bü, tól-től, tul-tül, tu-tü, háztu, kerttü, stb.) ne fordulnának elő, de nem *egyetemesen*.

A fenti vázlatban a szórványos aradmegyei nyelvi sajátosságok mintegy keretbe vannak foglalva. Ezekre a területekre hathatott a románság legközvetlenebbül. Nem teljes a kép, ha, mielőtt a különálló jellegű két aradmegyei nyelvről, a magyarpécskairól és gyoroki csángóról szólunk, meg nem emlékszünk kiegészítésül a román hatásról nyelvünkre.

A románság nyelvi hatását a magyarságra három irányban kell vizsgálnunk: *a*) románul tudó magyarok kiejtése (Ágya, Kisjenő), *b*) elmagyarosodott románok beszéde, *c*) román elemek a magyarságban.

A románul tudó magyarok kiejtése, a román tudás dacára, alig-alig szenvedett is az idegen hatástól. Nevezetesebb nyelvi jelenségek nem igen mutathatók ki.

Az elmagyarosodott románok beszédén már jobban érzik az idegen hatás. A vocalismus főtünete az *a* hang szélesebb kiejtése; vagyis úgy hangzik mint a hosszú *á*-nak rövidülése vagy a palócos *á*. Az *e* (nyílt, alsó nyelvállásu) közeledik a zártabb *ë*-hez, viszont a zárt *ő*-t nyíltabban ejtik ki *e*-nek. A hosszú magánhangzó (á é ó í ú) rövidebben hangzik; az *é*-t halvány *í* árnyalással ejtik. A mássalhangzók közül a keményeket és lágyakat fel-felcserélik (*t*-*d*, *p*-*b*, *sz*-*z*). A palatális hangokat (*ty*, *gy*) váltogatják, *ty* helyett néha *cs*, *gy* helyett *d* hangzik, *ly* helyett *l* vagy *j*. A hosszú magánhangzókat röviden mondják: látam, futotam, szében (szebben). A szótagokat jobban, erősebb nyomtatékkal tagolják. A hangvonzat iránti érzék laza. A névszó-és igeragozásban el-eltévesztik a kötőhangzót. Az igét legtöbbször iktelenül ragozzák. A tárgyrag funkcióját nem érzik, mert sokszor elhagyják. A tárgyas és alanyi ragozást eltévesztik. (Nem tudom jól mágyáru). A szórendet felforgatják. Használják elvéteve számnév után többes számot, viszont a kollektív képzős számnév után (melyet Lehr határozói alaknak mond) hallottam egyes számot (négyen, öten van). Hol a román hatás nagyon intenzív, ott a szóvonzat (rectio) is erősen megérzi. Déz-nán így mondják: Megy a patak^{nál} -(hoz), kimegyek a mezőⁿ (-re), megyünk az forrás^{ba}.

Román szavak gyér számmal szivárogtak nyelvünkbe; a kevés jövevény szó még idegenül érzik, pl. pruncs, prunkule (gyermek), fata, draku, mutuj, stb. és a káromkodások (batutyé ploje, Dumne sol, stb. meghonosodott: daku, mamaliga, pomana. (halotti lakoma).

Arad területén két egymástól különálló nyelvsziget is van:

Magyarpécska és a gyoroki csángó telep. Mindkettő telepítés. Pécska a XVIII. század közepén keletkezett, a gyoroki csángók telepe a múlt század 80-as éveiben. Bocsássuk előre, hogy mindkét helyen a nyelvjárás kiveszöben van; csak az idősebb generáció őrizett meg még valamit az eredeti jellegből. De még az idősebb emberek is lehetőleg a köznyelvet használják.

A *pécskai* nyelv határozottan palócos jellegű.¹⁾ A község lakossága különböző helyekről vándorolt ide; Győr környékéről Nagyharányból, de leginkább a palóc vidékről: Gömör, Borsod, Heves (Recsk) megyéből. Keverék nyelv tehát ez is, de megvannak a maga sajátosságai.

Magánhangzók. A magánhangzók körül jellemzetes az *ë* hang, melyet Arad megyében ritkán hallunk, pl. lész, tész, észëm, csëndes, tē mēg, utóbbiban felváltják néha nyilt *e*-vel, te, meg és lēány helyett hallani gyakran lejány. Ellenben használják a zárt *ë*-t néha ott, hol a köznyelv a nyilt *e*-t használja, pl. bē, nēki, ëngem. *ë* helyett néha *i* van, sitit (sētít), *e* helyett szintén *i*, pl. erigy (eregy), *u* helyett *i*, pl. iborka (uborka)

Zárt magánhangzó gyakori nyilt helyett és néha fordítva is, pl. magos, hun vótá? fēketéje, (főkötője), nagyon gyakori. A szótővégi zártabb hang, pl. tilalmot, fíjamot, magamot, másikot stb., és kendömēt, tejemēt, stb. Jellemző a nyilt *ë* helyett az *ö*: möre. A hosszú *é* rendszeren *i*-be megy át, pl. egíssig (egészség), kisír (kisér), fehér (fehér). Néha ez az *i* megrövidül, pl. hattá vónna békít (békét) nékem.

Váltakozva használják a hosszú és rövid magánhangzókat, pl. *ád* — *ad*, sokszor a köznyelvtől eltérőleg hosszú magánhangzót ejtenek, pl. *cúkor*, *húgom*, *búsul*, *gyűrű* (gyűrű); jellemző ez alak: *ára* (arra), *mére* (merre).

A hangvonzat tekintetében jellemző a másűvé (másuvá) és megcsipta (mélyhangu) alak; és mondják így turóé (azaz túróvá) lett.

Mássalhangzók. Gyakori a kemény és lágy felcserélése, pl. Bangóbankó és viszont idegeny. Felcserélik a fog- és inyangot, pl. bizon e. h. bizony. Az inyang helyett ajakhang, pl. torom, e. h. torony. A foghangból rendszeren foginyhang lesz (jésülés), ha *t*, *d*, *n*, *l* után *i* következik, pl. vetyi, eresztyi, kapkogyik, gyiszno, kerilyi, viselyi, ennyi, innyi. A *t*-ből *ty* lesz, *ü*, *ö* előtt, tyükör, tetyü, ustyökít, aragyi.

A *ty* és *gy* előtt az *n*-ből foginyhang lesz, pl. anygyal, asszonygya, minygyan, menygyen, bonytya. Egyéb mássalhangzó-cserék: *ly*—*j*, *sej*, *váj*, *l*—*j* *tojju* (toll, tollu), *pajinka*, *j*—*gy* *kigyutt*, *t*—*ty* *kutyig*, *d*—*gy* *agygyig*, *meggygyik* (l. fentebb).

¹ Magyar Nyelvőr VII. 121. l. Kálmány Lajos: Koszoruk az Alföld Vad Virágai-ból II. K. 226.

Hosszu mássalhangzó rövidülése : balag, regel, ott hagyja (hagyja).

Mássalhangzók kihagyása összetett szavaknál és szóvégén, pl. parasz'gazda, nincs mos'benne, szen'lélek, tes'vér, regemen'be, csen'biztos, meg kesz'te, *miko ide be' vót*, mon'ta, mé (miért), elkorthékonyi (158 l.).

Mássalhangzó közbeszurása : Monja, mijénk, tijed, tiglicz (stiglic), muskandli, é'des, menygen (K. 164).

Az alaktani sajátságok közül a következők emelhetők ki : A szóalakban hangátvetés, pl. litret e. h. litert. A ragok végmássalhangzója elmarad, az előző magánhangzó zárt és rövid lesz : elszalatt a kocsiu, megijedt a veréstü, fél a tüztü, a zégbü gyün a zaldás, buzábu sül a jó kinyér, leesett a fáru, a házho szegődött, az ekéhö áll.

A hasonlás esetében és dacára rövid mássalhangzóval ejtik a véghatározói alakokat, elmarad a véghatározó v-je, mint pl. vizé (vizzé), vére (vérré) vát, turóé vát, semmié lett a drága vagyon — elpuccolta a jányokná. Néha j van közbeszurva, pl. köjé váljon.

Az igeragozásnál különös sajátság a mult idei alak összevonása : ütte (ütötte), vette (vetette), kötötte (kötötte). Véttem buzát, még nem véttem é.

A felszólító mód alakjait így ejtik : állja (állítsa), borija (borítsa), keseríd meg, pirosid ki (keserítsd, pirosítsd), ringád (ringáld). Az alanyi ragozás alakját használják a többes szám első személyében a tárgy helyett, pl. megropogtatnánk a sült kolbászkát. A mondat szerkezetek körében sajátságos szólam : úgy állok az akasztófa alája (K. 150 l.). Szórendi sajátság az is-nek helye ebben a mondatban : eb az inge, aki rád is gondolna (Kalmán 103).

Sajátos szólások : Neki nyulnak a lovak, mikó mán a tanyáho közeledünk. No iszen, elvette a bajt János, halántékon ütötte a szerencse. Az egész gyerek kigyüött mán a ziskolábu. A zöreg ember még csak ballag, a fiatal még *kirugja a zikcet*.

A *csángók* nyelvének sajátos árnyalása lassan-lassan kivész. Irtja az iskola, a könyv és ujságok nyelve. Az ifjabb nemzedék az irodalmi nyelvet használja, csak az öregek ajkáról hangzik vissza az eredeti csángó beszéd. Ez sem tisztán többé, sem szüz eredetiségében.¹⁾ A jellemző sajátságokat következőkben sorolom fel egész általánosságban. Az *a-t* gyakran a köznyelvi kiejtéstől eltérőleg nyíltan, nyújtva *â-nak*. ejtik ki, pl. lakádalom, néha ugyanezt az *â-t* használják az *á* helyett pl. bánta (bánta). Az *é* helyett néha *i-t*, néha *ê-t*, néha diftongust *ie-t*

1) A mesék közt közlök alább mutatványul e műben csángó szöveget. Terjedelmesebb szöveget fogok közreadni egy aradmegyei népköltés gyűjteményemnek legközelebb megjelenendő kötetében.

mondanak. pl. miltó (méltó), még (még), neiz (néz). Az alsó nyelvállásu e-nek néha a közép nyelvállásu ë felel meg pl. elhërvad, néha nyilt ë, pl. këservesen, rëndetlen. A zártabb és nyíltabb, hosszú és rövid magánhangzókat sűrűn cserélik fel. Mondják: münk, (mink), mü (mi), szüm (szivem), es (is), késér (kisér), szovunk (szavunk), êlpacsékoltuk (elpocsékoltuk), essze (össze), berten (börtön), evék (övék), urvos (orvos), Bokovina, jova (jóvá), et (öt), kenyer, tehen, nehez. Felcserélik a mássalhangzókat: kukoriza, (kukorica), szivakodtak (civakodtak), Toronytál. Kiesik a mássalhangzó pótlónyújtás nélkül, pl. bogár (bolgár); bővítik magánhangzóval a szót, pl. sováb (sváb). Hangátvetés: ögyvez (özvegy), litre (liter).

Az alaktani sajátágok közül feltünőbbek: A szótővégi magánhangzót nem nyújtja képző előtt, pl. facska, libacska. A vel ragot nem hasonítja, pl. gyerekekvel, becsületvel, kötélvel. Névmasi alakok: mehenk, mejénk (mienk). Személyragos határozó szók: ra, rék (rá, rájuk), hojza, hejza (hozzá). Az ért rag alakja étt: pengőétt. Igei alakoknál aszimilálja a tj-t, pl. kivessük (kivetjük). „Nem is bánom, hogy tudja meg a világ, Hogy münk szeressük egymást.“ Összevont mult idejű alak: köttem (kötöttem). „Sűrűn vëttëm (vetettem) a kenderem, Ritkán termett rajta“. Feltünik a folyamatos mult alakjának eleven érzékkel való használata:

Meghótt, meghótt a cigányok vajdája,
 Felesége a sátorfákat számlálja. —
 Bár, édes uram, addig még në halsz vala,
 Míg egy fejr kabalát nem lopsz vala,
 Turóból egy kővárat nem raksz vala.

Az igék ikes ragozását kerülik.

Csángó szók: korec (köböl, véka), dohott (kocsikenő), pácska (dohány), bosztán (tök), faraj (szolgáló leány), matat (most), idnap (ünnap), gyugván (szinültig), megképtek (elképedtek), rikót (kiált), recko (kocsi keresztfa), konc (gróf), henem (hanem), stb.

Tájszók. Vizikli, leveske, lekri, otthonka, ráncoska, kutyaing, kutya-viszi, pongyolka, gomboska: női ruhadarabok, bluzok; csurák, daku: kabát; hundri: alsó kabát; ubony: gyermeking; hancsik: göröngy; ganca, gölödény: összetört főtt krumpli és liszt keveréke; dólé, kuskadisznó: gyermekjáték; suttyó: 15–17 éves ifju; rengő: fapad (támlás és karos lóca-féle); paró: patak (Menyháza); böggő: nagy gereblye; gügyü: a házasságnál a tudakozó közbenjáró; kupciher: haszontalan, semmirevaló (Borosjenő); barber: dologkerülő, potyát leső; delivátor: hamis (lánnal enyelgő); pitar: konyha (Vadász); rajtoja: létra (Ágya); kupuli: törvénytelen gyerek (Ágya); fogos: fogas (Ágya); guriga: spulni (Ágya); pákosztos: csintalan (Kispereg); gyaporodik: gyarapodik (Bo-

rosjenő); mostoha feleség: törvénytelen feleség (Borosjenő); hamvéd: honvéd (Borosjenő); jutányozok: juttatok (Borosjenő); halomás: halál (Borosjenő); gút: vízer, vitzorkolat (Borosjenő); dolma: védőgát (Borosjenő); csentre-bentre: lim-lom (Borosjenő); gymót: töltés (Fekete-gyarmat); lunka: lankás hely; kaszroj: lábos (Dezsőháza); csikan, megcsikant: karmol; kuka: horog, a dohány felakasztására; girind: görény (Nagykamarás); kotla: háromlábu vasedény (Zimándujfalu); kukorica-csuma vagy kóré: a kukoricaszár földben maradt része; korintyálni: énekelni szent énekeket karácsony este; karakanság: huncutság (Kispereg); granic: határ (Kispereg); difinyés idő: zivataros idő; zegernyés idő: téli zord (Zimándujfalu); preitung: járás, határ (Kispereg); pakerei: sütemény (Kispereg); muszla: rest, (Medgyes-egyháza); zsingás: nehéz; zsingás munka: nehéz munka (Ágya); betyár: 4–6 heti nyári munkára felfogadott munkás; beálllok betyárnak, mondja a munkába álló (Ágya); rikódik: siránkozik (Borosjenő); langol: lobog a láng (Dézna); *vácsát* kiált, *kurját* kiált: ha tűz van, vagy tolvajt fognak el (Ágya); vatyatol: sürget valakit valamely munka elvégzésére (Ágya); bábolódik: bajlődik (Ágya), fonással, szövessel; esztepater: földporhanyító eke: exstirpator. (Zimándujfalu); kasornya: ételhordó; plehengya: rest, tunya (Magyarpécska); csabókos: durva, veszekedő (Magyarpécska); sivó, vadászi sivó: tehetetlen, gyenge; bökk: bükköny (Ágya); pritusz: spiritusz (Ágya); kláka: potya munka és utána áldomás (Menyháza); alsovány: kocsideszka (Kispereg); gerád (garád): kerítés (Kispereg); paripa: herélt ló (Kispereg); takaró: arató; szakmány (munka): átalján munka, nem napszámba menő; irringálni: csuszkálni (Selénd); cucingolni: vizelni (Selénd); tojóka, bujóka: árnyékszék (Selénd); tulé: kukoricaszár (Kürtös); koróizik: kukoricaszár (Vadász); ettég: eddig, nyegenye: jegenye, tunáru: tulnan, kacurozni: játszadozni, burgyék: gödör, kátyu; kékbeli ember: módos ember, sirvarró ház: siralomház, (Magyarpécska); fütyülő, edény: kétdecis kis üveg (Borosjenő); jajaj: liba (Székudvar); eláll: elfárad (Nagyzerénd);

Szólásmódok, közmondások. Agyonütte a szita a zurát (megesett a lány, (Pécska). Ugy látszik, te is etté, patkán hust (szójáték: padkán hust, Pécska.) A zőreg ember mán csak ballag, a fiatal még kirugja a *zikcet* (friss erőben tud sietni, Pécska). Huzd a kutya fejét az asztalra, csak visszahuzza azt. (közmondás, Medgyesbodzás) Hallgasd el, de üsd pofon, úgy sem árt neki (Medgyesbodzás.) Megyek faluba (megy barátot, rokont látogatni, Ágya). Kózsába esett (ha valakit rajtacsipnek valami rosszaságon, Ágya). Cigány az egész falu, csak a pap nem igaz. (Medgyesbodzás). Amilyen a feje, olyan az esze. (Medgyesbodzás) A számár nem öszül, se nem kopaszul. (Medgyesbodzás) Nagyra nőjj, mint a tót kalap. (Zimándujfalu) Rossz a rosszal, de rosszabb

a rossz nélkül. (Az asszony mondja, ha rossz ura van, Zimándujfalu). Elverte már előtte a harmatot. (Későn fogott valamihez, Zimándujfalu). Fahegyen állt a nap. (Rézsut jött a sugara, Zimándujfalu). Ne légy olyan félkótya (Totyakosan jár, Borosjenő). Annyit ér, mint döglött lón a patkó (Borosjenő). Egyenes, mint a görbe (Borosjenő). Annyi pénzem van, mint békán a szőr. Nagy fát mozgat: Nagy dolgot kezd.

Népköltés. A magyar népköltés Aradmegyében nem mutathat fel sok újat és sok eredetit, mindazonáltal a költői forrás elapadásáról nem panaszkodhatunk. Mindenütt felhangzik még a dal: a kalákában, a fonóban, a fosztókán, hol ezek még divatban vannak, a lakodalmakon, a disznótoron, sőt még a halotti toron is. A *reguta* dalolva járja végig a sorozás napjaiban az utcát s a munkából hazatérő legények, de különösen a leányok, messzehangzó nótával, a kitörő kedv éles rikoltásaival verik fel az alkony csendjét. A gyűjtőnek így látszólag bő aratás kínálkozik, de sajnos, nem mindig kerül a frissiből, a javából és eredetiből. A dalok sokszor idegenből származtak át, gyakran a népdal szokott szólamainak és közhelyeinek szövevényei, néha költőietlen verselmények, máskor ismert motívumok sikerült vagy kevésbé sikerült változatai. A Körösök közébe a bihari részekről, Nagyvárad—Szalonta környékéről kerülnek a dalok, a megye közép-részein Arad szolgáltatja a nóták java részét, míg a nyugoti széleken Szeged—Csanád nótái járnak.

A megkönnyített, olcsó közlekedés, a műveltség középpontjaival fenntartott nagyon élénk forgalom egyszersmind közvetítője a nép lelki szükségletét kielégítő zenének és költésnek is. Beáll télire a falusi lány a városban cselédnek, hallja a színház dalait és kupléit, a cigánybandák újabb keletű nótáit, kiviszi falujába és terjeszti. Jellemző, hogy mindig többet visz ki, mint amennyit behoz. De meg mintha szegyenlené is a maga szűz-eredeti, egyszerű falusi nótáit. A legény a katona- és kaszárnya-életben tanulja a dalokat, melyeket otthon dicselkedve terjeszt. Maga a dal így másod- harmad kézben már teljesen elforgatott, elváltozott alakban csendül meg. Alábbi sorozatban lesz rá utalás, hogy változtatják itt is, ott is a szöveget.

Sokszor csak a dallam marad meg az emlékezetben. Ilyenkor a legőcskébb forrásból — a ponyva bőven ontja — keritének hozzá szöveget, melyet hozzátörnek, hozzáformálnak s ennyiben a nép költői inspirációja is közreműködik, de, természetesen, csak nagyon kicsi mértékben. Különböző helyeken különböző szövegeket vesznek fel és alakítanak át. Innen van, hogy ugyanazon dallam a legkülönfélébb szöveg szerint járja.

A nép zenei invenciójának alig akadunk nyomára, ámbár a zenére való kedv és hajlandóság megvan, mit a néprajzi felkutatások alkalmá-

val talált *saját készítésű* primitív húros hangszerek (citora, tambura) bizonyítanak. A harmonika is minden faluban található. A naturalisták-ból alakuló nép-bandák még erősebben tanuskodnak a nép kifejtettebb zenei érzéke mellett.

A zenei invencio eme hiányát megsinli a költői alkotó kedv. Hiába, a népnek a dal akkor kedves, ha első sorban *nótának* születik.

A zenei alkotások meddőségén kívül károsan befolyásolja a nép szabad költői alkotó kedvét a *mesterkedés* elharapódzása. Parasztszelsők voltak és vannak, kik hitvány verselményeiket ráerőszakolják a népre. Igaz, hogy ezek az izléstelen gyarlóságok nagyon is rövid életűek. Nincs egy sem, mely köztudatban élt és maradt volna. Rosszabak és károsabbak ezeknél a ponyvának és vásári rikkancsoknak gyakorlottabb kézből eredő verses árucikkei. Űgyesen szövögetik össze a nép költőibb szólamait, néha Petőfi, Arany és a régi szüzi tiszta népköltés nyelvének legszebb virágait. Költői műgyártmányok ezek, sőt néha valóságos költői hamisítványok.

Ilyeneken a nép, sajnos, nagyon kap, mivel a hang, a szólam, sőt néha a belforma is sajátjaként s nem idegenül tetszik neki.

De bár még annyi akadályja volna, a nép eleven költői ösztöne csak nem pihen. Megtalálja módját, miképen jelentkezék, miképen érvényesüljön. Megbontja a létezőt, hogy újra felépítse; tehát újra formálja, bővíti, kiegészíti, módosítja. A másik mód az, hogy eltulajdonítja, a maga körébe viszi által, vonatkozásait a maga falujába plántálja, által. Végül a sok idegen és eltanult mellett elvitathatatlanul maga is termel. Ily *sajátos vegyülék* tehát az oly vidék népköltése, mely nyílt s melyen a külső hatásnak nincsen gátja, sem a belső autochthon életnek természeti elszigetelője.

A gyűjtőnek mind a három dal-alakulatot számba kell vennie. Az átalakításnál feltaláló képesség és belformaérvék jelentkezik, az átültetésnél egyénítés (hely, idő, tárgy, személy mint ismert van említve), a tisztán eredeti dalban a néplélek töredékszerűen nyilatkozik meg.

Az átalakítás mily feltaláló képességgel jár, mutassa egy példa!
Régi, jól ismert dal ez:¹⁾

Elmennék én te hozzátok egy este,
Ha az anyád az ablakon nem lesne, . . . stb.

Alapmotívuma az, hogy a legény — a „*falu rossza*“ — elhagyja a leányt, mivel ennek az anyja rája les és a kutya megugatja.

¹⁾ (Arany — Gyulai, Népköltési Gyűjtemény, I. 264. és VII. 57. l.)

Aradmegyében több változatban, új motivummal bővítve él e dal.

1. Elmennék én ti hozzátok egy este,
Szemetes a ti házatok eleje;
Rézsarkantyum szedi fel a szemetet,
Te veled sem kötöm el a fejemet.

2. Elmennék én ti hozzátok egy este,
A kutyátok a kapuba van kötve,
Tanítsd meg a kutyádat emberségre
Ne ugasson becsületes legényre.

3. Elmennék én ti hozzátok egy este,
Ha az anyád az ablakon nem lesne,
De az anyád olyan csalfa menyecske,
Kihallgatta, mit beszéltünk az este.

Új motivum az, hogy nem veszi el a lányt, mert szemetes az udvar, a leány nem ápolja a rendet, tisztaságot. (Gyórok).

Gyórok helyviszonyai közé van átültetve a következő nagyon ismeretes dal:

1. A gyóroki csárdába
Ecet ég a lámpába,
Három gyertya benne ég,
Három huszár a vendég —
Találok én szeretőt,
Minden ujjamra kettőt.

2. A gyóroki hegytetőn
Integtet a szeretőm.
Ne hitegess engemet,
Ne csald meg a szívemet,
Sirhatok én eleget,
Hogy a babám nem szeret.

3. A gyóroki peacon.
Sétálgat egy kisasszony,
Fehér kendőt lobogtat,
Engem arra csalogat;
Nem kell nekem kisasszony,
Van már nekem galambom.

A csárda, a hegytető, a piac Gyórok tér-rajza.

Forma és tartalom tekintetében az aradmegyei nép dalai nagyon változatosak. Néha tisztán, üdén csendülnek, gyakran mesterkéltek és cikornyások. Petőfíre emlékeztető tisztaság és szép gondolatfűzés (eszmetársítás) van pl. ezekben:

1. Ősz az idő, ködös nagyon,
Szántani kéne galambom,
Az ekém is széjjel vagyon,
Hol szedjem össze, galambom.

2. Szántóvasam a kovácsnál,
Gerendelyem a bogárnál,
Vetőmagom nincs a zsákba,
Elment a sok adósságba. (Vadász).

Tele van a temetőárok vízzel,
Tele van a szívem keserőséggel,
Jó az isten, kiapasztja a vizet,
Visszavárom a régi szeretőmet.
(Nagyvarjas).

Én belüllem nem jó csillag lett volna,
Én az égen nem jó ragyogtam vóna,
Éjfél tájba' megkerülném az eget,
Kiragyognám, hogy a babám kit szeret.
(Erdőhegy).

Kimegyek a temetőbe pihenni,
Hol a szívem nem fog fájni, sajogni,
Oda lenn majd megszűnik a fájdalom,
Temetőbe gyere hozzám, angyalom.

Temetőbe gyöngyvirágos sirhalom
Mély ölében nyugszik az én galambom,
Szomorú fűz ráhajlik a sirjára,
Ez az élet örök rabság tanyája.
(Kispereg).

Tartalmi szempontból tekintve, vannak *szerelmi* dalok, *katona*-(kaszárnya), *korcsma*-(mulató), *pásztor*-(juhász, gulyás, csikós) és *tréfás*, *enyelgő* dalok. A szerelmi dalok száma a legnagyobb. A hangulat bennök bánatos, csüggeteg, életről, örömekről lemondó, néha viszont a szerelem tüze és mámore, öröme és reménye nyer kifejezést a dalban. Pl.

Dezsőházi, dezsőházi rózsás temetőbe'
Ott nyugszik egy barna kis lány tiszta feketébe,
Én nekem is, én nekem is oda van vágyásom,
Mert meguntam életemet ezen a világon. (Dezsőháza).

Minek menyék én már a templomba,
Ha a babám nem látom a sorba,
Minek néztek én más kedvesére,
Ha az enyém elvitték messzire. (Zimándujfalu).

Előbbiben halál-vágy, utóbbiban lemondás van kifejezve ; szerelmi mámor és exaltáció nyilatkozik ebben :

Gyöngyharmat a réten, pitypalatty az ágon,
Egy szép szőke kis lány heverész a pászson ;
A szép szőke haját lengeteg szél fujja,
Leveles virágból van a koszoruja.

Harminchárom kasza mind egyszerre vágja,
Harminchárom csókot csókolok a szádra,
Harminchárom renden mennyi fűszál vagyon,
Annyszer öllelek, csókolak galambom. (Acélháza).

Festőiségöknél fogva hangulatos dalok :

Esik eső, szép csendesen csepereg,
Az én babám szobájában kesereg,
Ki-kinyitja szobája két ablakát,
Ugy hallgatja az eső suhogását. (Vadász).

Hüvösen fuj az őszi szél,
Sárgulva hull a falevél,
Bús dalokat zeng a daru,
A puszta vidék szomorú.

El kell mennem hosszú útra,
Még magam sem tudom hova,
Itt kell hannom *csendlakomat*,
Kökényszemű galambomat.

(Magyarpécska).

Katonadalok véghetetlen számban teremnek s nagyobb részét köz-
keletűek. Régibb eredetű s Aradmegyében elterjedtebb :

Ha felül a huszár fekete lovára,
Lehúzza csákóját gyászos homlokára,
Lehúzza csákóját szép fekete szemére,
Hogy ne lássa senki, hová hull a könye.

Hull a, hull a könye lova sörényére,
Ugyan, kedves babám, jutok-e eszedbe ?
— Jutol az eszembe, el se leszel felejtve,
Rózsaszegfű leszel a csákóm tetejére. —
(Zimándujfalu, Kispereg).

Ujabb :

El kell menni katonának, huszárnak,
A szegénynek csak úgy, mint a gazdának,
De a gazda ájja pizzel, bangóval,
De a szegény siralommal, jajszóval.
(Vadász).

Bimbó voltam, mikor szeretni kezdtem,
Rózsa voltam, mikor katona lettem,
Rózsa voltam, ica te, a babám ablakába,
Hervadok az aradi kaszárnyába.
(Magyarpécska).

A kaszárnyák a dalokat csakúgy ontják, tartalmuk leginkább a
katonaelet szenvedése, vágyódás szerelmese után és honvágy, gyakran
a katonai szigor ellen kitörő panasz. Formailag a dalok gyakran nagyon
gyengék. Mulató nóták, bordalok is vannak nagy számban. Pl.

Bort nem iszok, fogadásom tartja,
Vizét innék, ha az babám hozna,
Azt is csak úgy, ha szájába hozna,
Mint a galamb a párját itatja.

Korcsmárosné hozzon bort hitelbe.
Itt hagyom a subámat helyébe,
Ha ki nem váltom hónap dére,
Akassza ki a cégér végére.
(Változat: Adja oda, aki pénzt ad érte).
(Magyarpécska).

Pásztor-dalok is nagy számmal vannak. Kevésbbé ismertek pl.

Kondás-nóta.

1. Felment a kondás a fára,
Makkot ráz a malacára,
Kicci szőke, kicci barna,
Majd levág a kondás-balta.

2. Már két hete avagy három,
Mióta számadóm várom,
Amoda jön, amint látom,
Fehér husu számár-hátom.

3. Jó napot. édes bojtárom!
Azt kérdezem, van-e károm?
Nincsen kárja de nem is lesz,
Míg e falka kezemen lesz.

4. Teli a bográcsom hussal,
A csobányom vörös borral,
Egyél-igyál, jó bojtárom,
Mert te tőled nem sajnálom. (Vadász).

Csikós dalok :

Most gyüttem én Gyuláru,
 A gyulai vásárru,
 Szilaj csikót hajtottam,
 Magam is elfáradtam ;
 Terits alám lepedőt,
 Párnát oda vagy kettőt,
 Adok rózsám hatot is,
 Majd léfekszék magam is. (Magyarpécska).

Csikós vagyok, ugy keresem kényerem,
 A faluba hires csikós az nevem,
 Csikós vagyok, van is gondom reája,
 Szeretöm a falu legszèbb leánya.
 (Magyarpécska).

Tréfás, enyelgő, humoros, gúnyos dalok.

Szalmaszálból csináltattam szekeret,
 Belefogtam kilenc kopasz egeret,
 Ára hajtom, amére, amére a nap lejár,
 Ugy tudom meg, hogy a babám máshoz jár. (Magyarpécska).

Ha bemegyek a Bableves csárdába,
 Ott mulat a krumppli csuszpajz magába,
 Sárgarépa huzatja a nótáját
 Tök káposzta veri össze bokáját,
 Zöld paprika kapaszkodj, . . .
 Halpaprikás a legjobb a világon. (Erdőhegy).

Tari Panna tornyos nyoszolyája,
 Zsidó káplár huzódik alája,
 Mennél jobban huzódik a . . .
 Annál jobban kilátszik a
 Sarkantus csizmája. (Eredeti pécskai dal).

1. Bencze Klára, zöd iborka
 Csilári lom,
 Elment kukoricát lopni
 Csilári lári lom
 Késsel vágta le a csövít,
 Csilári lom,
 Hogyne hallják a zörgésit,
 Csilári lom.

2. Meghallották a zörgésit,
 Csilári lom
 Elvették az cickötőjét!
 Csilári lom
 Cickötőjit, gyocs pendelyét,
 Csilári lom,
 Fehérsiku viziklijét,
 Csilári lári lom. (Magyarpécska).

A kántor vètt két kutyát, két egy kutyát,
 Egy fehéret egy tarkát,
 Egye még a tork' alját, fark' alját,
 Mér nèm vètt mán egyformát. (Magyarpécska).

1) Alul rojtos kötő.

Népballadák is el vannak terjedve a nép között. Nagyoobbrészt a székely balladák hatása vehető észre tartalmukon és alakjukon (pl. Csáki Biró leánya). Vannak azonban eredeti alkotások is, de ezekben is ismétlődnek a kuruc költésből és a székely balladákból átvett sorok, sőt egész strófák. Két eredeti magyarpécskai balladát mutatunk itt be.

Gál Mátyás halála.

(Magyarpécskai eset.)

Hallották-e hírét hat legény tettyinek,
Ennek az átkozott pécskai tömlöcnek ?
Hírét is hallottam, szenvedtem is benne,
Verje még az isten, aki építette.

Tömlöcöm rostóján egy madár hegedül,
Szálljal a babámho, maga van egyedül,
Ha kérdi, hol vagyok ? mondjad, hogy rab vagyok
Pécskai tömlöcben térgyig vasba vagyok.¹⁾
Térgyig vasba, könyökig bilincsbe,
Verje meg az isten, aki rám verette !

Jó egészséget hát, szép Pécska várossa,
Tudom, hogy tiz évig lábunk nem tapossa,
Teremhetsz zöld füvet vizállós lapossa,
Tudom, hogy tiz évig lábom nem tapossa.

Nincsen ojan kinyêr, mint a szegény rabé.
Könyhullajtásával hámozza még szegény,
Gyerünk, pajtás, gyerünk a vármegye közü,
Hogy meg ne kóstoljuk siralmas kinyerét.

Látod, pajtás, látod azt a csonka fűzfát ?
Az leszen te neked gyászos akasztófád.
— Kár vóna még nékem akasztófán csüngni,
Szép göndör hajamat szélnek elhordatni,
Szép göndör hajamat szélnek elhordatni,
Négy *szeles* gatyámat szélnek lebegtetni.

Megölték Gál Mátyást, kirabolták, agyonütték szőlőkaróval. Török Matyi és Dorogi János voltak a gyilkosok. Ezt a balladát a gyilkos Török maga komponálta.

Szépszáju Mariska.

(Magyarpécska. Való eset.)

Sarkon van egy kis ház, fehérre meszelve,
Abba van egy asztal, sárgára van festve,
Pohár is van rajta, méreggel van tele,
Aki abbul iszik, elhervad a szive.

¹⁾ Ismert sorok a kuruc költészetből.

Szépszáju Mariska is ivott belüle,
 Látszik a színirü, hogy hervad a szíve.
 — Édes anyám, lelkem, nem t'om, mi lelt engem,
 Három rőf pántlika nem ér körül engem ?
 Még a mutkor mértem, csak egy rőföt vettem,
 Mégis elő-hátu bukorra (csokorra) kötöttem.

Lányom, lányom, lányom, mi dolog ez, lányom,
 Hogy elől rövidebb a szoknyád mint hátu ?
 Szabó nem jó szabta, varró nem jó varrta,¹⁾
 Verje még az isten, de elfuserálta !

Vasárnap délután egyre jár az óra,
 Minden pécskai lány készül a kocsmába,
 Szépszáju Mariska is készül a kocsmába,
 De az ég fölötte gyászba van borulva,
 Beborult, beborult, be is sötétedett
 Szépszáju Mariska el is keseredett !

Gyermekdalokat játék és tánc közben énekelnek. Számuk nagy.
 Bemutatunk itt egyet közülök, noha nem ismeretlen.

(Gyermekek körbe állanak és egy a középre. Dalolják :)

Fehér lilililomszál,
 Sej, ugorj egyet a Dunába, (*ugranak*)
 Tániszd még az oldaladat (*ugranak, kéz a csipőn*)
 Sej, az aranyos vasvilláddal,
 Sej, az aranyos vasvilláddal!
 Fésükdj még, mert borzos vagy (*fésüldödnék*)
 Sej, mosakodj, mert piszkos vagy (*mosdanak*)
 Sej, törükdj még, mer' vizes vagy (*türüldöznek*) . . .

(Magyarpécska).

Itt egyet a kötőjénél fogva behuz a középre és az marad bent.

II.

Körbe állanak, dalolnak, körül forognak :

Kis kacska fürdik fekete tóba,
 Annához készül Lengyelországba,
 Érik a meggyfa,
 Levelibe kis menyecske,
 Ölelj, akit szeretsz (*megölel egyet, táncolnak*)
 Ezt ölelem, ezt kedvelem,
 Mert már régen ezt szeretem,
 Ha penduska pendelné,
 Rózsa volnék, teremnék
 Mégis kifordulnék.

(A behuzott lány bent marad, a másik kimegy). (Magyarpécska).

1) Székely ballada-sorok.

Magyarpécskai dalok.

1.) *Élénken*

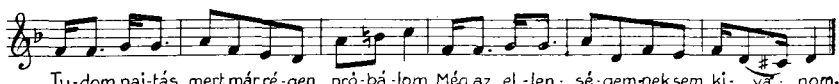

Él-des a-nyám lel-kem Nem tom-mi-lell en-gem Há-rom rőf pán-ti-ka Nem ér kö-rü en-gem.

2.) *Élénken*

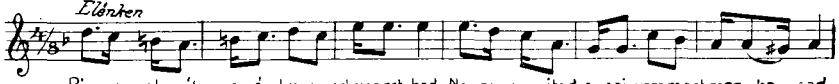

Jaj, de ba-jos egy-ván-ko-son fe-kün-ni A-ki egy-mást nem-i ga-zán sze-re-ti

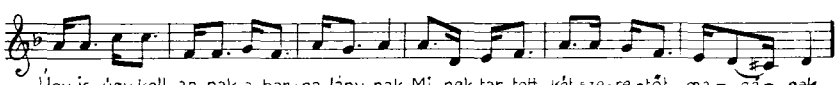

Tu-dom paj-tás, mert már ré-gen pró-bá-lom, Még az el-len-sé-gem-nek sem kí-vá-nom.

3.) *Élénken*

Pi-ros al-mát ne vágd meg, mert meg-rot-had, Ne szo-mo-rítsd a szi-ve-m mert meg-ha-sad.

Úgy-is úgy kell an-nak a bar-na lány-nak, Mi-nek tar-tott két sze-re-tőt ma-gá-nak.

4.) *Élénken*

Sza-gos a roz-ma-ring, Sza-gos a roz-ma-ring. Le-naj-lott egy ó-ga
Fáj az én szi-ve-m is, fáj az én szi-ve-m is. Egy sző-ke te-ány-ra

Lám az e-nyém sző-ke, cse-rél-jük el vé-le, A-mi-vel töb-bet ér,

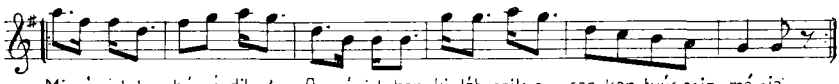

a-mi-vel töb-bet ér, rá-fi-ze-tek ér-te.

5.) *Élénken*

Ta-ri Pan-na tor-nyos nyosz-o-lyá-ja. Zsi-dó káp-lár hú-zo-dik a lá-ja

Mi-né job-ban hú-zo-dik a' An-ná job-ban ki-lát-szik a sar-kan-tyús-csíz-mé-ja'.

Akiről a Szépszájú Mariska c. ballada szól, valamint az is, kiről a Tari Panna tornyos nyoszolya kezdetű vers szól, ma is élő személyek. Annak idején e dalokat szélteben énekelték Magyarpécskán.

6.) *Friss*

Hej, bum bum bum ga-lam-bom, Ta-po-gasd meg a com-bom,
Ta-po-gasd meg a com-bom, Még a légy-nek sem mon-dom.

7.) *Friss*

Fe-ke-te cse-resz-nye hosz-szú szá-ron, Meg-ö-lel-tem
a ga-lam-bom ta-valy nyá-ron Ke-rek a ró-zsám kö-tő-je
e-le-je. O-lyan mint a szé-na bog-lya te-te-je.

8.) *Élénken*

Még azt mond-ják a ka-pá-sok nem lesz bor. Mit i-szik a
sze-gény le-gény i-lyen-kor. A-lig a-lig, a-lig vár-ják
az es-tét. Pá-ro-sá-val ö-le-lik a me-nyecs-két.

Kána menyegzőben.

9.) *Élénken.*

1. Oh te sze-gény em-ber mért jöt-tél, Ta-lán bi-zony nyúl-húst e-het-nél,
2. Az i-gaz Mes-si-ás már meg-jött, Sok fé-le cso-dás-kat tett köz-tünk,
3. . . . .

1. Jobb te-né-ked ká-posz-lás hús, Mint-sem az a so-vány nyúl hús,
2. A vi-zet is bor-rá tet-te, Nász-né-pét meg-ven-dé-gel-te,
3. Jobb lesz ne-ked ha-za men-ni, A kuc-kó-ban le-fe-kün-ni,

1. Ká-na me-nyeg-ző - ben.
2. Ká-na me-nyeg-ző - ben.
3. Ká-na me-nyeg-ző - ben.

Mesék. A mesemondás szünőfélben van. A fonók és fosztókák régi meséi feledésbe mentek, az ifjúsági iratok és olvasókönyvek nem mindig naiv elbeszélései pótolják őket. Mégis sikerült szorgos gyűjtéssel mintegy fél száz mesét a feledéstől megmentenem. Ezek nagy része ismert mesei motívumok összeszövése új alakban, új változattal tarkítva. Mutatványul álljon itt két példája :

A kovács.

(Magyarpécskai mese.)

Vót egy kovács. Meghát a felesége és gyerekei. Maga vót, senki sē mēnt hozzá beszélgetni. Csak az ördögök is gyünnének!

Az ördögök basája mondja: Halljátok? Mellik mén el a kovácsho beszélgetni estére.

Elmēnt az ördög hozzá.

— Minek gyüttél?

— Hát hittál beszélgetni.

Üjj a lócára!

És leült . . . Kovács, én nem birok félkelni!

— Maradj ott.

A kovács elővette a nagy kalapácsot, jól elverte. Az ördög még-szabadút és elszaladt.

Dolgozott a kovács tovább. Másik este megint mondja:

Csak gyünne valaki, még ha az ördög is!

Jött a másik ördög.

— Minek jöttél?

— Hittál.

— Hittalak; üjj lē a székre.

Leült.

— Kovács, nem birok félkelni.

— Maradj ott.

Kimēgy a kovács dolgozni. Bejön — látja ott az ördögöt. Hozzá ragadt a seggepartja. Mégverte. Az ördög elszaladt haza a pokolba és elmondta.

Harmagyk nap is dolgozik a kovács. Mondá: Csak jönne valaki beszélgetni estére.

— Halljátok? mond az ördögök basája. Ki mén el estére?

— Én, de nēm ülök sē a székre, sē a lócájára.

Hát jó van. Elmēnt. Összeszedelődzködött a kovács és elmēntek vándorolni. Vitt magával a kovács csobolyót, bográcsot, nagy kalapácsot és kulacsot.

Mēnnek, mēndégélnek, látnak egy körtefát.

— Ereggy fél ördög, rázzál egy kis körtét az útra; jó ótvány körte!

Félmént az ördög, a fán maradt, nem birt legyünni.

— Gyere lē, ne rázzál többet!

— Nēm birok.

Félmént a kovács, elővette e kalapácsot, jól elverte s az ördög elszaladt.

Megy a kovács, mendégél s elérkez a pokol ajtajához, hogy bēmegy s mēgveri az ördögökēt.

— Nē ereszétek be, — mond az ördögök basája, — mind agyonver bennünket.

Nēm eresztették be a pokolba, hát elmént a mennyországba. Ott Szent Péter nem ereszti be.

— Pokolba indultál, mennyországba most nēm eresztelek be.

Szent Péter sēprégetett az ajtó előtt. Mēgáll a kovács. Lát fényeséget, hogy kék ide bēmēnyi?

Ahogy Szent Péter sēpregetett, nyitva felejtette az ajtót, a kovács bēugrott, mindēn *mócsingot* (cókómók) lērakott és bēhuzódott az ajtó mēgé.

— Erigy ki!

— Nēm mēgyek, itt nagyon jó, szép fényesség van.

Szent Péter mēgy Uram Teremtőmhöz: Gazember kovács elsőb pokolba indút, hogy sōprōgettem, most bēszőkött ide. Küldtem, hogy menyjen és nēm mēgy.

— Né félj, majd kimēgy! — mond Uram Teremtőm.

Uram Teremtőm odarendélt tizenkēt muzsikást. Ráhuzzák, nagyon szépen huzzák.

— Ejnye, de szépen huzzák, mond Szent Péter kinyitja az ajtót és kimēgy nézni. A kovács is kiugrott nézni, miféle banda? Elkezdett táncolni, táncolt, Szent Péter mēg kirekesztette a menyországbul. A szerszámját: kalapácsot, csobolyót, bográcsot, kulacsot *kihánta* utána. Így tudták ki a menyországbu.

Mit csinájjon. Mēgy, mendégél. Összetalálkozik a halállal. Mēnt egyik házba ki, másikba be; betegökēt vitt el.

Kérdi a kovács: Ugy-e tē halál, hogy birsz bēmēnni a házakba?

— Ujanokra elváltozok mint egy *masina* (gyufa), mint egy szalmaszál. Beférek minden hasadékon.

— Nézd, van egy nagy csobolyón két juk. Tróbáljuk, beleférsz-e? ki birsz-e gyünni.

Belebujt a csobolyóba a halál. Bēdugta mind két jukat a kovács, úgy vándorolt. Hat álló esztendeig hurcolta hátán, aggyig nēm halt mēg senki. Aggyig a sok nép mēgszaporodott.

— Uram Teremtőm, mond Szent Péter, nem gyün lélek a menyországba!

Mond Uram Teremtőm: A kovács a hátán hurcolja csobolyóban a halált, azért nem gyün lélek a mennyországba. Mikor hat év után a kovács kieresztette a halált — anélkül is vékony volt, még vékonyabb lett.

A hűtlen asszony szeretője.

(Oláhországi eset. Csángó elbeszélés.)

Oláhországba vótunk. Van ott egy magyar konc (főispán). Hát a feleségihez odakapott egy komája, egy gróf (bojér).

Aszongya a kocsisa: Nagyságos úr, mondanék egyet magának, ha nehézségire nem esnék.

— Csak monddjad, fiam, hadd lássuk, mi lész az!

Mondta a kocsis: Nagyságos úr, feleségihez idekapott egy komája.

— No, ha ki nem bizonyítod, hát én fejbe lölek tégedet.

— Kibizonyítom . . . Készűjünk fél s mongyuk, menyünk *Jásba* (Jassy), három nap *ülünk* (időz) ott.

— Pakój fél szénát és zabot! Ha kérdi az asszonyom, mondjuk, mēnünk *Jásba*; három nap *ülünk* ott.

Elindulnak, bēfognak, de hogy kiérnek a végibe a városnak, Botosánnak, behuznak egy korcsmába. Üdöznek ott estig. Este aszongya a kocsisa: Nagyságos úr, mikor én mondom, mēnynyünk haza! Elindútak haza, hazamēntek. Bé vót zárva a kapu. *Rikócs* (rikolts) a kapusnak! — Nyisd ki a kaput! *Bécsērget* (robog) a hintó. Elmén az ajtóra: Eressz bé, feleség! (Magyar embēr vót, idevaló Magyarországba). Mēgijed a komája, hogy hova bujjon el. Lē volt vetkőzve; mūlattak. Vót egy nagy kaszli . . . Bujjon bé ide! Ahogy bēmēnyēn az úr, lēveti a kabátját, akassza bé a kaszliba. Hát ott van a komája.

— Jó estét adjon Isten, komám uram!

Nēm szól a komája sēmmit.

Ej komám uramék nēm is beszél velem? Lēpjék ki onnat!

Kijött onnat a gróf, a komája.

Parancsolja a konc a kocsisnak: Hojzál bé *dohottat* (kocsikenő)! Bévitték a dohottat, szépen levetkēztették *csórén*, bēkenték az egész testét, fejét képit, mindēnütt. Ojan vót, mint egy ördög. Bévitték egy nagy *reckót* (kocsikeresztfa, mely az oldalakat összetartja), hejza kötötték a kezit. Így mikor félfeszítik, csináltak forgácsot, száját félallozták, hogy nē tudjon szóllani, kicsapták az utra a város kezé (városba).

Hát ő amint ott járkát, mint csak birt, mēnt egy komēja haza a vendēglőbü négy lóval. Mēgállnak a lovak. Elészól a kocsisának: Hajcsad!

— Nēm mēnnek, uram, ördög áll elől.

Szólítsa a bojért a komája : Ki vagy ? Mér' nem szólasz ?
Mindjár körösztüllőlek !

Az csak nem birt szólani.

Aszongya a kocsisának : Szállj lē, neizd mēg : ördög-e vagy embēr ?

Aszongya a kocsis : Ördög ez, uram, emberalakba, mert tiszta fekete.

Leszökik a bojér, oda mēnyēn, neizi, lássa : valami a szájába van.

Bütte (bedöfte, be-ütte) a szájába a forgácsot, amivel ki volt feszítve.

— Ki vagy ? aszongya.

— Én vagyok a komája.

— Mi lölte magát ?

— Mégmondom máskor.

Hamar megfogta kezit, feltette a hintóba. Hideg vót akkor, tél-víz. Ráadta a maga köpönyegit. Aszongya a kocsisának : Hajts most, mett *he* (ha) nem, mēgfagy. Elvitte haza. Mēgállott a kapuba.

— Mēnyjēn bé komám uram . . . itt lakik !

Elmēt, kéredzēt bé : Eressz bé, feleség !

Kinyitották a kaput s neizték : ez ördög !

A kaput *békúcsolták* (bezárták).

— No, aszongya a komája, gyöjjön nálunk ! Haza viszēm hejzám.

Otthon mēgmosta, de nem mēnt le az zsiros dohott róla. Osztán fölötöztette, másnap úgy haza vitte. Lēfektette az ágyba, ott fekütt ēgy hétig. Azután a koncz haza küdte a ruháját s akkor tudta mēg a felesége, hogy hova járogatott az ő ura minden este.

A koncz osztá kocsira rakta a maga feleségit, hogy ebbe megtalálta, elküdte az apjához.

Mēg máig es élnek ha mēg nem hótak.

Betlehem játék sok változatban él a nép között. Egy magyar-pécskait közlünk itt.

Személyek : Káplár. Öreg juhász. Középső juhász Kis juhász. Angyalok.

Káplár. Szerencsés jó estét, nemes, nemzetes uraim ! Kint vannak társaim. Igen szép betlehemet hoztunk, de nem azért jöttünk, hogy tréfáljunk vagy figurázzunk, hanem az Isten tiszteletéről szép példákat mutassunk.

E szavakkal kérdem, szabad-e bejönni ?

Angyalok.

Csordapásztorok, midőn Betlehembe

Csordát őriznek éjjel a mezőbe,

Csordát őriznek éjjel a mezőbe . . .

Ó szerencsés jó estét, jó estét!
 Boldog ez az óra, melyből vagyunk gyermekeskék
 Vagy mennyeyi kincsecskék, vagy arany vagy gyémánt szalocska
 Jöve e világra, alleluja, alleluja, József és Mária.

Káplár.

Jöjjetek be pásztorok, pásztorok,
 Néktek örömet mondok,
 Mert ma néktek született
 Amit jövendeltetek,
 Egy szűznek méhéből, véréből.
 Megváltó Ur Jézus, alleluja, József és Mária

Kis juhász. Szerencsés jó estét a házi gazdának, még pedig a legszebb lányának! Tányér vagy tallér de nagyot csördült! Talán bizony a piszkos szógáló a moslékos dézsába dült. Ugorj ki, te piszkos szógáló a moslékos dézsából, kapd a létrát, menj a kéménbe, hozz tiz-husz szál kolbászt, mert többen is vagyunk odaki. Gyere be, Jakab, törjőn ki a nyakad!

Középső juhász.

Én, midőn Juda-Bethlehembben csordát őriztem,
 E farkasoktól magam körül-körül védtem,
 Kampómmal harcoltam,
 Hogy a lelke majd kí adtam.

Lássák e subámon mily nagy lukak vannak. Ezt mind tegnap éjjel vágták rám a farkasok. Ha nem hiszik, majd behijom a vén kandurt, majd bebizonyítja az. Gyere be, te vén kandur!

Öreg juhász. Szerencsés jó estét a házi gazdának, még pedig a legszebb leányának!

Én iszonyu nagy hegyek közt jártam,
 Iszonyu nagy bakkecskéket láttam.
 Fogától, morgásától igen megrettentem,
 Lássák fél bockorom el is veszítettem.

Pajtásaimtól elmaradoztam,
 De hála' Istennek, hogy ide jutottam.
 Hej pajtás, ti isztok-esztek,
 Én rólam el is felejtkeztek?

Kis juhász. Nem eszünk, csak a csontot szopogatjuk.

Öreg juhász. De isztok.

Középső juhász. Nem iszunk, csak a kulacs száját nyalogatjuk.

Káplár.

Feküdjétek le pásztoraim csendesen,
 Megőrizem nyájatokat szivesen,
 Mert mi tőlünk dühös farkas messze jár,
 A botomnak súlyos vége rájok száll.

Pásztorok.

Én bundámat leteszem, leteszem —
 Én subámat felveszem, felveszem —
 Én juhász nem leszek, nem leszek,
 Inkább ide lefekszek — (Lefekszenek).

Angyalok. Mennyből az angyal lejött hozzátok, pásztorok, pásztorok, hogy Betlehembe sietve menvén, lássátok pásztorok: Istennek Fia, aki született jászojban, jászojban, fekszik barmok közt — nyugszik Mária szent fia.

Káplár. Juhászim, bojtárim, de de elaludtatok! Megszámlált nyájatok Mind sürgős postátok. *Kisjuhász.* Gloria! *Középső juhász.* Hel-lod pajtás, gomolya! *Öreg juhász:* Bizony jó volna, ha kettő-három subám alá gurulna!

Kis juhász. Nem a, nem a!

Tarka tehén elszalajtott a fiát a barlangba, kilencvenkilenc bogáncs akadt a farkába, kilencvenkilenc szál kolbász a nyakába, mikor szedjük azt ki?

Középső juhász. Hónap dére. *Öreg juhász.* Inkább ma estére.

Káplár. Pásztorok felkejjetek, Betlehembe menjetek, Ott a Jézus jászojba, Sirdogál egy pólyába.

Kis juhász. (a középsőnek). Fogd meg pajtás, neked is öreg apád! *Mindketten.* Nosza pajtás kejjünk fel, kejjünk fel, Betlehembe mennyünk! Imádjuk urunkat, ártatlan Jézusunkat! Bárcsak régen felébredtünk volna! De lám, most ébredtünk. Talpra pajtás, már is csendült a fülembe az angyal szólása: Hol született a kis Jézus? Lám az istállóban.

Káplár. Gyere, öreg, Betlehembe, Betlehembe, Induljunk, dudaszóval ballagjunk! Aleluja, József és Mária! *Kisjuhász.* Én kis Jézuskám, nem hoztam számodra egyebet, mint két kanta tejet. Amint jöttem a sík tengeren, elestem, puf kanta, oda van a tej! Édes Jézuskám, bocsáss meg!

Középső juhász. Édes Jézuskám, nem hoztam számodra egyebet, mint két kerek sajtót. Amint jöttem a sík tengeren, elestem, a sajt

elgurúlt. Édes Jézuskám, bocsáss meg! *Öreg juhász.* Édes Jézuskám, nem hoztam számodra egyebet, mint két göndörszörű bárány szőrét *botosnak*, bőrét *bocskornak*. Én olyan hű szolga vagyok, hogy egy pár bocskorral három gazdát is kiszolgállok. *Káplár.* Öreg, nézd meg az óra *pontosát*. *Öreg juhász.* Éppen tizenkettő.

Az angyalok.

Tizenkettőt üt az óra,
Most született Isten Fia,
A mi lelkünk válságára.
Hát te József, mit gondoltál,
Hogy istállót választottál
Ilyen kemény hidegbe,
Ilyen kemény hidegbe.
Elzárták a szentházakat,
Mint a vendégfogadókat,
Nincs a Jézusnak helye,
Nincs a Jézusnak helye.

Szállj le hozzánk Máriáddal,
Született kis Jézuskáddal,
Lesz a Jézusnak helye,
Lesz a Jézusnak helye
Vigan zengjetek citorák,
Jézus született;
Harsogjatok gyors trombiták,
Isten ember lett!

Isten küldött te hozzád és méhébe fogadá eztet. Gábrriel arkan-
gyal áldottnak mondá már, az Egek Teremtője immár meglepett, ron-
gyos istállót választott, abban született Szüz Mária Szent Anya hideg-
szívű magzattya. Áldassék és dicsértessék minden órába, áldassék és
dicsértessék minden órába!

Juhászok. (Táncolnak).

Járad lábam a táncot a gazda kedvié',
Majd elküd a kocsmába öt-hat icce boré',
Ha a gazda sajnálja öt-hat icce borát,
Róka koma furja ki a boros hordóját, (Tánc közben kisorolnak).¹⁾

Gyermekjátékok. Ámbár az elhibázott nevelés, vagyis inkább a neve-
lésnek hiánya lényegesen megrontja a gyermeki gondolkodást, a gyermek-
lélek szüzi tisztaságát, a gyermek legerősebb ösztönét, a játékra való
hajlamát és kedvét még ez a gondatlan gazdálkodás sem ölheti ki.
Mint csecsemő anyja kebelén, mint karonülő, a gyermekkor minden fá-
zisében és időszakában az anyjával, anyja mellett, későbbben egykoru ját-
szótársaival folyton ott van a nagyok vigalmainál, látja a dözsölést,
hallja a rikoltozást, szemléli a duhaj legények és céda lányok kedv-
teléseit. E benyomások azonban csak később válnak benne eleven ható

¹⁾ Gomolya: gombolyag juhtúró; botos: csizma. — Nézd az óra pontosát. Pon-
tos: az óra számlapja (zifferblatt). Régebben pontok jelölték az órát a mai római
szám helyett.

erővé, egyelőre, fizikai fejletlensége idejére, megmarad a maga gyermeki ösztönei és hajlamai körében. A játékkedvet misem ronthatja meg benne. Sokféle a játék, melyet az aradmegyei magyar gyermek-ifjuság kedvel.

A fiúk gyakoribb játékaik ezek:

Kövecsezés, gombozás, lovazás, tekézés, labdázás és még egyebek.

A labdajátékok különfélék: körlabdázás, kótyás, kifutó, langa (méta), hátbaverés (Ágya), stb.

A *kiolvasás* szövege pl. ez:

Egyedem-begyedem bölömbika bikálás,
Kender Gábor, lőpordia ketsz.

Vagy:

Kis utcába süt a nap,
Beharangozott a pap,
Gyere pájtás iskolába,
Öltözzünk fel papruhába,
Inc, pinc, te vagy kint.

Vagy:

Török császár udvarán¹⁾
Minden délben dobolják,
Ki felkötö a kardját,
Annak adja a lányát
Szita, szita péntek,
Szerelem csütörtök
Dob szerda . . . (Borosjenő).

Vagy:

Egyedem begyedem karkantyú,
Nem vagyok én fél nyakú,
Isten kovácskája.
Szent Pál lovát patkolom,
Fényes szöggel szögelem
Kim-kum Péter bácsi,
Szedd ki, vedd ki
Méhed innen,
Ezek közül esztet. (Magyarpécska.)

Játékok pl. ezek: *a dólé*, két végén meghegyezett fa, melyet fával kiütnek s a kanászok a várba visszahajítanak, stb. Néhol *huhukot* készítenek sárból; az a győztes, kié nagyobbat szól. (Pécska.)

Játszák *a láncjátékot*: összefogóznak; a lánc végén áll a *gazda*, különállva nézi a *cigány*. A lánc úgy alakul, hogy a kezek a mellen keresztbe tétetnek. Megszólal a cigány: Mennyiért adja a láncot? — Öt forintért. — Nézzük meg jó-e. Ezzel a gazda meg a cigány addig huzzák, míg a lánc valahol el nem szakad. Ekkor a gazdát és a cigányt

¹⁾ Régi eredetű lehet, az alliterációs alak utal erre.

kergetik s ha lefoghatják, kérdik egymástól: Neked miből kell? Fejéből. (Levágják = Nagykamarás). Egyéb játékok még: *Farkas és cigány* (künn a bárány, benn a farkas), *Hid, kanász-játék, Katonajáték* (fiúk). A fiúk erősen összefogózza sorba állanak. A sorral szemben áll a gazda: Ekkor a sor végén lévő első elkiáltja: — Adj katonát erőset: vagy egy hideglelőset! — Én katonát nem adok, inkább magam szaladok. Ekkor nekiszalad a sornak és a hányat a láncból elszakít, az vele megy előbbi helyére. Ez folytatódik, míg az egyik félnél egy sem marad.

Leányok játékaik: *Buj buj zöld ág, Ostor ing* . . . A lányok, sokszor fiúkkal vegyesen körbe állanak s egymás kezét megfogva gyors szaladás közben éneklük: Ustoring, ustoring, ustoring, ustoringa, cérna. Szép lány, Rózsikám fordulj angyal módra! Az ének elhaltával kiabálják: „Majd meglátjuk ki lopta el a baltát! A forgás mind sebesebb s a ki a sorból, a körből kiesik, arra kiáltják: Te loptad el a baltát! *Macska-játék* (cicázás), *Angyal és ördög. Nyisd ki asszony a kapudat.* Lánc alakban összefogoznak, elől áll az anya s vele szemben két leány összefogott, de nem feltartott kézzel. A láncban lévők éneklük: — Nyisd ki asszony kapudat, hadd kerüljem váradat. Felelet: — Nem nyitom, nem nyitom, mert a héten erre jártatok, hidom lábát letörtétek s fel nem csináltatok. — Fölcsináltuk, fölcsináltuk, bíró bocfából, ebből a világból. — Hun vettétek ezt a sok aranyat? — Föl föl mentünk boldog asszony *pallására*, s ha nem adták, loptuk. Ekkor a kapusok feltartják kezeiket, a sor keresztül szalad alatta, az utolsót azonban a kapusok elcsipik. És az addig folyik, míg csak az anya marad. Ekkor két sorban állanak, középen az anya, s tenyereiket összezacspakodva kiáltják: „Fenjük, fenjük a kaszát, majd el vágjuk a nyakát!“ Ekkor megfogják az anyát s kézzel a nyakvágást utánozzák. *Héjjázás.* Egy leány az anya, a többi csirke. Héjja mondja: Nagyot ellopom. Anya mondja: Nem hagyom, — s míg a csirkéket egyenkint el nem fogják, mindig ezt mondják. *Málét vágok kétfelé. Cikázás.* (Néz az égre, köpj a földre. Cika.) A hintázásnál mondják:

Hinta, palinta,
Karácsonyi kis hinta,
Kis katona gyere haza,
Vár a jó vacsora.

Egy üveg alma,
Két üveg alma,
Három üveg alma,
Négy üveg alma,
Öt üveg alma,

Hat üveg alma,
Hét üveg alma,
Nyolc üveg alma,
Kilenc üveg alma,
Tíz üveg alma.
Tíz, tíz, tiszta víz,
Ingem-gatyám csupa víz,
Száj le barát a hintárú,
Nem a te pénzéd ára.

Ünnepi szokások. A *karácsony* is hoz valami népi mulatságot, igaz, hogy csak a gyermekek részére. A *bellehemesek* körüljárnak, hogy pénzt szerezzenek. Nem az ünnepi kegyeletről van többé szó. A fiuk csákovával, a káplár csákovával, karddal, a juhászok nagy kifordított bundában kísérik a betlehemet, melyet két angyal visz. A betlehemet a fiuk csinálják s maguk díszítik nagyon ügyesen. Bejárják a falut, a várost és *koringyálnak* (énekelnek) az ablak alatt :

Csordapásztorok, midőn Betlehemben
Csordát őriznek éjjel a mezőben
Isten angyala jövének melléjek,
Nagy félelemmel teli merő szívvél.
Örömet mondok nektek, ne féljetek,
Mert ma született a ti üdvösségtek,
Isten titeket hozott szent fiunkhoz . . . stb. (Nagyvarjas).

Vagy pedig beszélnek : Meghallgatják-e az angyali vigasságot? . . . Ahol betérhetnek, ott betlehem-játékot adnak elő. Az ajándékpénzen megosztzkodnak.

Divatban vannak az ujévnapi, de még inkább a *vizkereszt* köszöntések. Vizkereszt napján csillaggal járnak s vagy bemennek a házba, vagy künn az ablak alatt mondják el az éneket :

Három királyok napját, országunk egy istápját,
Dicsérjük énekekkel, vigadozó versekkel,
Szép jel, és szép csillag, szép napunk támadt.
Hol van zsidók királya, mert megjelent csillaga,
Betlehemben találják, kik Jézust körülállják,
Szép jel, és szép csillag, szép napunk támadt.

(Pécska, Kispereg, Nagykamarás, stb.)

Ha a vizkereszt köszöntőket nem akarják meghallgatni, az ablakon belülről kopogtatnak. Említhető, hogy vizkereszt ünnepén néhol az ajtó felső részére G. M. B. betűket irnak bizonyos imádságok kíséretében. A betűk jelentése ez : Gáspár, Menyhért és Boldizsár védjék lakóit minden veszedelem ellen (Zimándujfalu).

A *farsangi* mulatságokhoz tartozik némely helyütt az, hogy egy vízszintesen fekvő forgó kerékre erősítenek két furcsán öltözött bábút, ezeket végig vonszoltatják (húshagyó kedden) a falun, miközben maskarás vagy bekormozott képű, jókedvüen rikoltozó legények követik. Ez különben németektől eltanult farsangi szokás (Hans und Grete). Vannak helyek, hol a maskarás öltözködés farsang utolsó napján divatban van (Medgyesbodzás).

Hamvazó szerdán néhol gyász jelül bekormozzák egymást (Nagyvarjas).

A *husvét*i locsolkodás széltében divatban van. Valamikor kút mellett locsolta meg a legény a lányt, ma már nem ritkán szagos vizes.

üvegcseivel megy hozzá. A leány pálinkával, nagyon gyakran husvéti tojással viszonzozza a legény figyelmét. A tojás változó színű (piros, lila, fekete) s gyakran műizlésre valló rajzzal ékes. Szokás néhol ilyenkor is a rigmus, pl. Mikor én kis kertész vótam, az utfélen egy ibolyát elhervadni láttam, az ibolya el akart hervadni, Szabad a lányt lelocsolni.

Szokásban van, bár, ugy látszik, szünő félben, a *májusfa* (*májfa*) állítása is. Vagy fiatal élő fát vágnak ki e célra, vagy hosszú rudat állítanak fel, végén zöld galyat tűznek fel és színes kendőkkel, üres üvegekkel díszítik. Rendesen lányos házak udvarára, a kapu közelébe, vagy a kocsmá tánchelye elé állítják a május elsejére virradó éjszakán. A fa május végeig ott marad, ekkor kidöntik, de el nem viszik. Világosan Szent Nepomuk védőszent tiszteletére május 16-án táncmulatságot tartanak; ekkor a májusfa felállítói 2—2 koronát kapnak a megtisztelt gazdától. Ezen táncmulatság alkalmával szokás egy koszorúval ékesített bárányt kisorsolni.

Még szokásos sok helyen a *pünkösdi üdvözlés* is. Pünkösdi vasárnapján 5—6 éves lányok, néha nagyobbak is, néha többen, de leginkább csak hárman házhoz mennek énekelni, táncolni. A három közül egyik a menyasszony, másik a vőfény, a harmadik a nyoszolyu lány. A menyasszonynak koszoru van a fején. A vőfénynek bot van a kezében, amelyre virág és pántlika van kötve, a nyoszolyu lánynak zseb-kendő van kezében, abba szedi a pénzt. A háznál táncolva forognak és éneklük az ismert énekeket:

Mi mi mama, mi mi mama,
piros pünkösdi napja;
Hónap lesz, hónap lesz
a második napja.

Mi van ma, mi van ma?
Piros pünkösdi napja,
Holnap lesz, holnap lesz
A második napja.

A vőfény.

András bukrétás, feleséged jó táncos,
Jó megfogd, jó megfogd a lovad kantárját,
Ne tipossa, ne tapossa a pünkösdi ruzsát,
Mert ha letaposta, nem lesz rajta rózsza,
Szeggye föl a menyasszony, kösse koszorúba.

András, bukrétás, jól felkösd lovad kantárját,
Le ne taposd, le ne taposd a pünkösdi rózsát;
Mert ha letaposod, nem lesz rajta rózsza,
Kihajlik az utra;
Szeggye fel a menyasszony, kösse koszorúba.

A nyoszolyu.

Én kicsike vagyok,
Nagyot nem szólhatok,
Mégis az Istennek
dicséretet mondok.

Király koronája,
Királyné pálcája,
Szálljon erre a házra
Az Isten áldása. (Nagyvarjas).

Én kis lélek vagyok,
Nagyot nem szólhatok,
Mégis az Istennek
Dicséretet mondok:

Királyné pálcája
Az Isten áldása
Szálljon házatokra.
(Nagykamarás)

Szent Iván estéjén is vannak némi népi ceremóniák, ámbár ritka helyen. Az út közepén a falu több helyén szalmát tesznek és meggyújtják. A lobogó lángon ugrálnak át a lányok és legények, hogy védve legyenek a tüztől, betegségtől, valamint hogy bekövetkezzék házasságuk boldogsága (Zimándujfalu).

A névnap-i köszöntések gyakoriak. Cikornyás rigmusokban beszélnek ilyenkor is, melyeknek befejezése:

Ma virradt N. N. vig neve napjára,
De hogy egészségben érte neve napját,
Illő, hát dicsérjük az egek királyát.

Lakodalmi szokások. A lakodalmi ünnepség Arad megyében általában bizonyos ősi hagyományok megtartása mellett folyik le. Ezek a hagyományok nagyjából a különböző községekben egyeznek, csak itt-ott van a részletekben némi eltérés. Természetes, hogy a lakodalmat a mátkaság előzi meg, ezt meg az ismeretség.

A fiatalok ismerkedése, ha egyéb úton nem történt, a kocsmában, a vasárnap délutáni tánc alkalmával kezdődik. A legények a vendéglői nagy szalában vagy kávéházban gyűlnek össze s kiki lefizeti a muzsikusnak a 20—40 filléres díjat. A lányok kívül állnak, vagy ha a tánc a kocsmában előtt folyik, valamivel távolabb a legények csoportjától. Sok helyen a legény nem hívja a leányt, hanem hivatja egy *bevivővel* (Magyarpécska). Ha többször és ismételten hivatja, akkor lehet már gondolni, hogy céljai vannak. Ilyenkor aztán a sógorság, rokonság, komaság kezdi szövögetni a szálakat, beszélve ennek is, annak is. Fődolog azonban ekkor is az, hogy a konvenció mindkét részről meg legyen legyen, rang, tekintély, becsülés dolgában. Ha ez nincs meg kellőleg, a családok részéről akadály támasztatik s ekkor az udvarlás annál tovább tart. Az udvarlás szülői néma engedéllyel jóváhagyott intézmény. Pécskán a legénynek kétszer egy héten van megengedve, hogy a lánnyal találkozzék este. A lány a kis kapun belül áll, a legény kívül. A küszöböt nem lépi át. A beszélgetés 11 óráig tart. Ekkor a lány bucsuzik, bezárja az ajtót és bemegegy szüleihez.

Ha az érdekelt két család között a megegyezés a kelengyére és egyebekre nézve megtörtént, a közvetítő nő, Panna néni vagy Örsze néni, követségbe megy a lányhoz s ha ettől kendővel tér vissza, a legény immár vőlegény, a leány menyasszony. A mátkaságot ezelőtt *kendőlakással* vezették be. Ez holmi lakodalommal felérő céció volt a lányos háznál, melyen azonban csak a közeli rokonok, a legközelebbi

szomszédok, a család legbizalmasabbjai, a komák és komaasszonyok vehettek részt. Ma már a *kendőlakás* rendesen elmarad. A jegyesek érintkezése ezentúl sűrűbb és bizalmasabb. A lány régebben *ké*-nek szőlitotta a legényt, ma már inkább magázza; a legény tegezi menyasszonyát. Hogy a vőlegény menyasszonyával szemben már a mátkaság idején gyakorolná a férj jogát, nem szokásos; esetleg csak akkor, ha a legény *szeretőjét* veszi el. A mátkaság időtartama nincs rendszabáshoz kötve. A körülmények döntenek, várnak alkalmas időt és napot, ünnepet, farsangot, stb. A nagy mezei munka idején nincsenek lakodalmak.

Ágyán, Feketegyarmaton, stb. a leány a legénynek 15—20, gombostűkkel összetűzött fejkendőt ad és ezek egy csipkés, színes virágokkal kivarrt gyolcs *jegykendőbe* vannak pakolva és olcsó brostűkkel és szallagcsokrokkal feldíszítve. A legény 10—20 koronát ad leánynak, ez rajta egy gyolcsingnek valót vesz, megvarrja, sok gommbal, stikeléssel díszíti. A legény ebben esküszik.

Végre beköszönt a lakodalom napja. A lakodalom lefolyása az aradmegyei magyar lakósságnál általában egyforma. Sőt a rigmusos meghívók, üdvözlések és köszöntések is csaknem azonosak s legtöbbször a vásári vőfélykönyvekből vannak betanulva. Mindazonáltal találkoznak eredetiekkel is, melyek itt-ott írásos másolatokban lappanganak a nép kezében.

A lakodalmakat Arad megye magyar községekben egyházi rendelkezés szerint többnyire szerdán tartják. Így van ez Ágyán, Erdőhegyen és sok más helyen. A szerdát tartják különben is a jó szerencse napjának. A lakodalmat megelőzőleg három nappal, tehát rendesen vasárnapon, a vőfélyek (népiesen vőfény, vőfél és vőfé) megindulnak hivatgatni. A vőlegénynek két vőfélye van, a menyasszonynak egy. A kabáton és kalapon kitűzött bokrétával és a zsebben szépen kihimzett zsebkendővel járják be a meghívandók hosszú sorát. Botjuk felső részére különféle színű szallag és himzett fehér vagy színes zsebkendő van kötve. Vannak külön e célra készült nagyon diszes botok is, pl. Kisperegen a legszebbek, ahol pattogatott kukoricából és dióból vannak ügyesen összeállítva. A meghívószavakat a *nagy vőfély* mondja el. Tiszte végzésében támogatja a kis *vőfély*, ki a menyasszonyi házhoz hívja a vendégeket. A meghívás lényege ez a rigmus:

. . . mi ezen házhoz mint követ jöttünk,

Hogy meghívást illő tisztelettel tegyünk

N. N. vőlegényünk öröme napjára,

A ránk következő hétfőn (szerdán) délutánra

A lakomára általunk meghivatnak

Egész összes tagjai e becses családnak, stb. (Kispereg, Pécska).

Hallva a hívogató szót,

Éd'sám (édes anyám), ugy-e elmenünk? mondja a pécskai lány.

— Nem t'om, mit szól apátok.

Ő'aszonta, hogy el.

— Asztán mit viszünk?

Elvisszük azt a kotlót, amejik ojan rosszul kötött, meg a kis kakast, meg cukorpakarajt.

Mikor a lakodalom napja elérkezik, a vőlegény két vőfélye elmegy a lányos házhoz, ott a leányt *kikéri*, az anyakönyvi hivatalba való megjelenésre felhívja, illetőleg meghívja a templomi esküvőre, viszont a nő vőfélye is éppen így *invitálja* meg a férfiházat. A vőfélyek ezután házaikhoz térnek vissza s azután indulnak bandaszóval — néha rizedudaszóval (Nagyzerénd) — az esküvőre, az anyakönyvi hivatalba. Mikor itt végeztek, a templomba mennek táncolva, nagy danolással, kurjogatással, zeneszóval. Mikor a templomból kijönnek, egy nagy torku legény elkiáltja: „Három cipó, három legény, N. N. nem lesz többé legény.“ Egy másik rákiáltja: „Három kocsi, három szán, N. N. nem lesz többé lány“ (Nagyzerénd). A templomba menet vőlegény és menyasszony külön mentek, most már együtt jönnek ki. Együtt mennek, míg el nem válnak, mert most a vőlegény is, a menyasszony is a maga táborával hazatér.

Egy pár óra mulva, mondjuk 1—2 óra között a vőlegény vendégei bandaszóval a násznagy vezetése alatt megindulnak a menyasszonyért. Midőn megérkeznek, az utcaajtót zárva találják. A bennlevők különféle bohókás kérdéseket tesznek fel az érkezett vendégeknek, pl.

Mondjanak nekem oly nyolc szót, amelynek mindegyike *v* betűn kezdődik! — Voltál valaha Váradnak várába, voltál valaha vénasszony *v* . . . . ba? A Körösben milyen kövecs van legtöbb? — Fehér (Erdőhegy). Mejjik hálnak van legközelebb a fejéhez a farka? — A kicsinek. Mit nem teremthet az isten? — Hegyet völgy nélkül. Mi munkátok haladna előre, ha hátra mennétek? — A kötélverés. Mér kapar a kotló a csirkének? — Mert nincs vetése; nem arathat. Mi kisebb ha tesznek hozzá, mi nagyobb ha vesznek belőle? — Az árok. Mikor szalad a hegy a nyulnak? — Ha nyársra huzzák. Mikor állt Szűz Mária féllábon? — Mikor a számárra akart ülni. Mi áll fel legelébb, ha vőlegény-menyasszony lefekszik? — A párna csúcse. Mi lesz fordítva a vőlegénné meg' a menyasszonná ötven év mulva? — Ma a vőlegényé nagy, a menyasszonyé kicsi, 50 év mulva fordítva lesz. Mi különbség van a vőlegén meg a veréb között? — A verébnek hátul, a vőlegénynek elül van a farka. Mi tátja a száját mindég az ég felé. — A kút. stb. (Pécska). *Zimándúfalun csak három kérdést szoktak adni: Mi gyümölcsözik legjobban a világon? — A munkás két keze. Hol kezdődik*

a boldogság? — Ahol a nagyravágyás megszűnik. Miért szűrik meg a tejet? — Mert nem lehet megmosni. Ki volt a kánai menyegzőn a vőlegény és menyasszony? — Simon Péter és Zsuzsanna. Kinek van a faluban legmagasabb kutágasa? — Kutnik Györgynek, mert ennek kútágasa élő eperfa. Miből volt a Vargának a kis kapuja? — Kerékből; azt gördített helyébe, midőn kidőlt.

A násznagynak e kérdésekre meg kell felelni, addig aligha eresztik be.

Midőn bejutottak, a vőfély a menyasszony násznagyától vendégei, mint fáradt utasok számára szállást kér. A násznagy megadja, ha magukat jól viselik. Erre a vőlegény vendégei bevonulnak s egy pár nótás tánc után megkezdődik a bucsuztató, melyet a nagy vőfély mond s melyben elbucszuk a menyasszony sűrű könyhullatások között apjától, anyjától, testvéreitől, rokonaitól és leánytársaitól.

Előbb azonban a vőfély is megköszöni a vőlegény nevében a menyasszony szüleinek, hogy őt, t. i. a menyasszonyt számára felnevelték. Ezt a vőlegény néha maga mondja el. A bucsuztatót minden negyedik sor után megszakítja a *vivat* és a cigány tust húz rá. Mikor mindez elmúlt, a menyasszonyt a lakodalmas házhoz viszik. Zene, tánc, hangos kurjantások kísérik. Eközben megindul azonban az évelődés, pajkos csipkedés, élcelődés is. Pl. Dűvő, dűvő a lagziba, A menyasszonyba kis baba va' (Kispereg). A bámulókra szokták a legények kiáltani: Aki kinéz az ablakon, Isten nyila üsse agyon! (Kispereg). Aki miránk bámézkodik, ide közénk kívánkozik. Jaj de sokan néznek minket, áldja meg az Isten őket! Aki kiáll a kapuba, nem mén a lakodalomba. Ez az utca petrezselöm, a menyasszony talpig selöm. Ez az utca jaj de tüskös, a vőlegény jaj de rücskös. Ez az utca kanyarodik, a menyasszony vigyorodik. Réztepsibe süll a málé, a vőlegény jaj de málé. Prémes dolmány, sejöm sujtás, asszonyra kapott a pajtás. Aki kinéz az ablakon, kerüljön ki, megcsókolom. Három szekér szénaszál, nem lesz többet ez mán lány. Ma menyasszony, holnap asszony, holnapután komámasszony. Dezsóházi széles árok, itthon vénültök meg lányok. Arany bárány, arany kos, esküvőről jövünk most. Piros alma de kerek, tálalják ki a levest. Sárگا csikó, bársony nyereg, asszonyra kapott a gyerek (Dezsóháza).

Dezsóházán, mikor a násznép a menyasszonyt ura házához kíséri, egy fazék hamut vágna a kerítéshez. Az ifju asszony utját szalmakötéllel zárják el, melyet el kell tépnie. Az anyóst a násznép így köszönti:

Hallod-e, te vén boszorkány,
Nézd meg, mit hoztunk.
Ezért a szép lányért
Mi fáradoztunk.

Ha nem kell neked, visszavisszük
Édes anyjának,
Ki felnevelte — Kaszás Bálintnak.

A vőlegény így vezeti be anyjához a menyet: Édes anyám, gyujts világot, itt hozzuk a gyöngyvirágot.

A lakodalmas házban egész délután vigan folyig a dolog. Táncolnak, mulatoznak. Közben megérkeznek az ajándékok. Aki csak teheti, egy-egy szép tyukkal, kappannal kedveskedik és sűrűn hordogatják oda a pakarajt, pakerajt (cukrosüteményt) és kiváltképen tortát. Valóságos búcsujárás ez.

Este, mintegy hét óra tájban jön a vacsora. Ebédet nem adnak. Az asztalterítés kezdetét a vőfény rigmusos mondókában jelzi. Mikor az asztal meg van terítve, újra verset mond. Végre vacsorához ülnek; újra vers. A vacsora étrendje a tehetőséghez képest gazdag és mindig változatos. A főétek ezek: marhahús leves, főtt hús mártással, tormás hús, paprikás, sült hús, sütemény és köttészta-félék, gyakori a szárma (töltött káposzta). Az ételek rendje nagyon változatos. Minden új fogás felhordásánál megszólal a rigmus. Következnek egymás után a sűrű felköszöntések, melyekből mindenkinek, násznagyoknak, új párnak, szülőknek sőt még a muzsikus cigánynak is kijut. Éjfél felé a menyasszonyt *felkontyolják*, vagyis leveszik a menyasszony koszoruját, haját tekercsbe kötik s ettől kezdve igazán asszony, vagyis menyecske. Régebben ekkor tették fejére a bobítás aranyos főkötőt (Pécska). Most következik a *menyasszony-tánc*. Mielőtt ehhez kezdenének, egyes helyeken elküldik a vőfélyt a lányos házhoz, hogy az ott időzőket *hérész-be*, *híresz-be*, *kárlátó-ba* hívja. Midőn a *hérészek*, *kárlátók* megérkeznek, a vőlegény és menyasszony egy-egy égő gyertyával az ajtóban fogadják őket és addig maradnak kint, míg a násznagy a vőfély hívására ki nem jön és a belépésre az engedélyt meg nem adja. Az engedélyt csak feladott kérdésekre való felelettel lehet megszerezniök. Ezek a kérdések nagyobb részt bibliai vonatkozásuak, pl.

Mikor ordított a szamar akkorát, hogy az egész világ meghallotta?

— Noé idejében, midőn ez a bárkából kiszállott.

Néha trivialis a kérdés:

Melyik asszonyon van több lyuk?

— Kinek a füle is lyukas. (Nagykamarás).

Most néhol (pl. Nagykamarás) a násznagy egy kendővel letakart rostát és ez alatt egy cserép tányért vesz és az asztalfőre ül. A vőfély bevezeti a menyasszonyt és elkiáltja magát: Most járjuk a *menyasszony táncát*! Ezzel egy pár krajcárt dob a rostába és újra elkiáltja magát: Eladó a menyasszony! Ezután folytonos pénz-dobás mellett táncoltatják a menyasszonyt, folytonosan alkudva és fizetve: Enyém vagy N. N.-é a menyasszony. Nem csak pénzt, ajándék-tárgyakat is lehet a rostába dobni. Mikor a vőlegény már megelégette menyasszonya táncát, a ros-

tába pénzt dob és azt kiáltja: Enyém a menyasszony. Ezzel hirtelen átöleli, más szobába viszi, hol *felkontyolják* az ott várakozó asszonyok. A felkontyolás után újból a vőfély vezeti be és bemutatja az új menyecskét: Eddig lány volt, most menyecske; és azután rövid időközökben eljár vele három lassú és három sebes csárdást, az ugynevezett *páros táncot*. A fiatalság, míg e tánc tart, incselkedik az új asszonnyal. Gyújtót gyújt s megállapítja, hogy: Sánta a menyecske, a menyasszony. Előfordul, hogy egyes házaknál *megpörkölük* a menyasszonyt. A legénység az ablak alatt tüzet rak, oda kivezetik a menyasszonyt és muzsikaszó mellett körültáncolják a tüzet. Ezen tánc után a menyasszony a szobában egy darab téglával és vízzel tréfálgatás közben megmosdatja a legényeket, de nem *ingyen*. A neki segédkezők a munka díját kérik s kiki annyit ad, amennyit tud. Ezek a mozzanatok Nagykamaráson fordulnak elő, másutt elmaradnak, néhol egy kis változattal meg is toldják. Csúfolkodnak, hogy a menyasszony *kaptás*, löcslábú, míg végre a vőlegény kirohan a menyasszonnyal a legények sorfala között, miközben aki csak teheti, hátba üti a vőlegényt. Ez a legényelettől való elbúcsúztatás (Dezsőháza).

Ahol a felkontyolás a menyasszony-táncot előzőleg és nem közben történik, a násznagy feláll és kérdi a vőlegényt: Elismered-e, hogy ez az a nő, akivel házasságot kötöttél? Hasonló kérdéssel fordul a menyasszonyhoz is. Mikor erre a kérdésre *igen*nel felelnek, hivatalos képpel ezt mondja: Az Isten ismerjen el benneteket. A menyasszony-táncban mindenki részt vesz s fizet valami kis összeget. A tánc végén a begyült filléreket a násznagy e szavakkal adja át az új asszonynak: Ez a legelső kereset, melyet közösen kerestetek; szaporítsa az Isten ezer annyira!

A tánc reggelig tart. A hajnali órákban következik a bucsúztató. Ékes rigmusokban bucsúztatja el a vőfély az ifju házasságokat a szülőktől, végül pedig élteti a legényeket és leányokat.

Egyik említésre méltó mozzanata még a lakodalmi ünnepségnek az ágykiváltás (Nagykamarás). A lakodalmi táncok között felemlíthetők mint a régiség maradványai, a *koszorús* tánc és a *párna-tánc* (Ágya). A koszorú-táncot a felkontyolás előtt járják el a vőfélyek, a menyasszony, a nyoszolyó-lányok és a menyecskék, kéz-kézbe. *Szüzek táborá*-nak hívják őket együtt, noha menyecskék is vannak köztük. Ezen tánc után következik a felkontyolás, t. i. felteszik a menyasszony fejére a nagyon is virágos fejkötőt. Majd a párna-tánc következik, de ma már nem abban a formában, ahogy régen s ahogy Arany János leírta,¹⁾

¹⁾ Majd a párna-táncnak következőn sorja,
Legény is, leány is a térdvánkost hordja,
Keres egyet: csókért leteszi élébe,
Meforgatván kissé, az marad helyébe.

(Toldi Szerelme XII.)

Körben állanak a legények, leányok s táncolnak egy dallamra. Az egyik legény zsebkendővel csapkod a leányra, kit a kör közepére táncra hí, táncolnak néhány percig, most a leány csapkod meg valamely legényt, akit középre táncra hí. Így megy ez felváltva. Régebben a táncra hívó legény vagy leány *zsebkendőre* térdelt a felhívott elé, kitől csókot kapott.

Szigoruan nem tartozik ugyan a lakodalmi szertartásokhoz, de lakodalmon is eljárják néha a *verbunkós* táncot. Ezt a legénység csak mulatságból végzi. Ma már ritkán fordul elő, azelőtt gyakoribb volt. (Erdőhegy). Történik pedig következőképen. Kiáll egy legény a középre, kezében egy keményre összefont kendő, a többiek, nők és férfiak, félreállanak. A legény elindul *verbuálni*. Rigmusokat mond, melyeknek változatban visszatérő sora:

Csapfj fel tehát pajtás, add be a kezedet,
Jó katona lészel, látom személyedet.

Mikor négy-négy sort elmond, a megszólított legény feláll és követi a verbunkóst (főkáplárt). Közben a cigány rázendít a verbunkós nótára. A főkáplár ismét megáll egy másik legény előtt, rigmust mond, s ekkor ez a legény is feláll és táncolva követi az előbbit. Így tart a verbuválás mindaddig, míg csak a verbunkós alkalmas legényt kap. Mikor már 10—12 katonája van, körbe állítja, letérdelteti és megesketi őket. Ezek három ujjukat feltartva, utána mondják az esküt:

Az erdőben, a mezőben valamennyi makkfa, ugyanannyi tölgyfa; a szarkában, a tarkában valamennyi fehér toll, ugyanannyi fekete. Egy nagy kerek erdő, abban a kerek erdőben egy nagy fa, abban a nagy fában egy odu, abban az oduban egy madár, az a madár olyan madár, hogy csakugyan az a madár ássa ki a szemetek világát, ha ezen főkáplárnak szavát nem fogadjátok. Amen. (Erdőhegy, Kispereg).

Ezután kezdődik a harc. A legények szorosban egymás háta mögé állanak s mindegyik az előtte állónak derekát mindkét kezével erősen magához szorítja, ekkor a főkáplár, aki a sor előtt áll, kit a mögötte álló szintén magához szorítva tart, megforgatja a kezében levő tekercsbe font kendőt. Most kezdődik a *csuhé-puhé*. Hol jobbra, hol balra csap a mögötte állók oldalára. Némelykor jobbra int s a vendégsereg óriási hahotája közt balra csap. Hull a csapás gyors egymásutánban, mint a jégeső. A legények úgy védekeznek, hogy balra is, jobbra is csavarodnak, miközben olyan a sor, mint egy tekergődző kigyó. Legtöbb ütést kapnak a sor közepén állók. Így tart ez mindaddig, míg a főkáplár szét nem verte az egész seregét. Ekkor a legények megszöknek s a tánchelyiség különböző részein, rendszeren a nők háta mögé elrejtőznek. A főkáplár keresésükre indul *hol van? hol van?* szavakkal s ha

egyét megtalál, megragadja, a nők visongása közben a középre vonszolja, egy párszor megforgatja s indul a többi keresésére. Mikor már a szökevényeket mind összeszedte, következik a büntetés. Kitesznek a tér közepére egy mosószéket; a legényeknek sorban az alatt négykézláb kell elbujniok, miközben a káplár nagy kacaj közepett nagyokat húz a fenekökre. Az ügyesebbek gyorsan átsurrannak a szék alatt, mások azonban három-négynek is kiveszik a részét. Mikor már mindenki elszenvedte a büntetést, folytatódik a tánc reggelig.

Az új asszony most már férjénél marad.

Másnap, csütörtökön reggel, a vigadók bandaszóval megindulnak utcáról-utcára s néhányat a vendégek közül visszavisznek a vőlegényes házhoz. Ezek az utcán mindenféle mókát cselekszenek: láncot csörgetnek, kolompot ráznak, lepedőt öltenek magukra, meszelőt visznek, stb. Az ifjú férj maga 11 óra tájban elmegy a menyasszonyos házhoz, ahol már minden csendes, s meghívja a menyasszony szüleit s a közelebbi rokonokat ebédre. Némely helyen ezt nevezik *kárlátónak* (hérész). Ez az utómulatság 3—4 óráig tart, azután elcsendesedik minden. Kisperegen ez a *hérész* így megy végbe. Csütörtökön délután a vőlegényes háztól az új pár, a vőfélyek, a közeli rokonok s egy *ál* vőlegény és menyasszony — rendesen legény öltözik fel menyasszonynak — egy meszelővel a kezében zeneszó mellett elindulnak a menyasszonyos házhoz és meghívják egy kis utómulatságra, mely reggelig tart. Mikor a házhoz érnek, az álmenyasszony a menyasszony anyjának a nyakába borul és elkezd jajveszékelní, hogy őt az ura visszahozta, mivel — úgy mond az ura — nem tud dolgozni, sem sütni, sem főzni, sem meszelni. Ekkor a sáros vízbe mártott meszelővel elkezdí a konyha vagy szoba falait meszelni. Pedig lám milyen dolgos, mily jól tud meszelni!

Szólnunk kell még a lakadalmi ünnepség folyamán sűrűn felhangzó rigmusokról. Ezeket a nép jobbára a vásári ponyván árult vőfélykönyvekből veszi. Jól betanulják és elhadarják. Akadtam azonban olyan verselményekre is, melyek eddig, mint mondják, másolt kéziratban lapanganak és vásári könyvekben kinyomatva nincsenek. Ilyen gyűjtemény pl. az erdőhegyi és kisperegi. Tüzetesebb vizsgálat azt a hitet erősítette meg bennem, hogy lehet, hogy a nép ilyenmü verselményekhez a ponyva utján jut, de azért maguk a verselmények nem tisztán légből kapott koholmányok, hanem gyakran eredeti népi termékek mesterkélí átalakításai, torzításai, kiforgatásai, elváltoztatásai. Erősítí e hitemet, hogy maga az előadás sok helyt a régi népiesség és diák-poézis vegyületének hamisítatlan színét viseli magán, tehát ama költését, mely tudós is, népies is és mely Csokonaiban igazi költői képviselőjére talált és már Gyöngyösiben látja egyik követőjét.

Ki ne emlékeznék Csokonai modorára ezeknél a részleteknél :

A menyasszony-tánc előtt.

Nosza Bandi koma, muzsikád pendüljön,
 Ugy, hogy a menyasszony füle megcsendüljön ;
 Huzd el a Rákóczi híres áriáját,
 Melyet dalolt, mikor vivta Belgrád várát,
 Ámbár nem látunk itt egyet sem apácát,
 Járjuk el hát frissen a menyasszony táncát.
 (Erdőhegy).

Latinos tudákosság csendül meg ezekben:

A vőfély bucsuzót mond a vőlegény nevében.
 Ez érdemes házhoz felgyult *szolentiás*, (sollemnitas)
 Engedelmet kérek, hogy légyen hallgatás.
 Gyermekek oda hátra, szünjön a suttogás,
 Mig itt röviden foly a bucsuztatás. stb.

Vagy a paprikás behozatalánál.

Paprikás hust hoztam jó vereshagymával,
 A kanász vágta le fényes baltájával,
 Egyenek hát ebből, uraim, gusztussal
 Mindvégig, kívánom, jó appetitussal.

Jellemzőbbek ezeknél a verbunkós vers és a perorációk (asztali dikcio) egyes részletei.

A verbunkós vers kezdete.

Böles Jupiter, ki a földet igazgatod.
 Az ég abroncsait fel s alá forgatod,
 Mi az akaratom, előre tudhatod,
 S amin egyekszem, azt is sajdíthatod.
 Kiszállt egy uj vitéz Marsnak mezejére
 Villog a kard, legény kéne a végére,
 Segélj meg Jupiter, légy dolgom vezére,
 Szálljon áldás tőle mindnyájunk fejére.

(Vivat).

Részlet a perorációból. (asztali köszöntő)

Fébus is indítja futásnak lovait,
 Apollo örömmel mutatja muzsáit,
 Készítgeti szépen a játszadozásra
 Rebegő is most indul szólásra.
 Mostanába jöttem híres Perzsiából,
 Követül jöttem én *önökhöz* Szittyából
 Utánam érkeznek megterhelt tevéim,
 Mindjárt következnek im pompás étkeim.

A magyar nép humorának legsajátságosabb megnyilatkozási formája a valótlanág és *képtelenség* felhordása, a dolgok való rendjének csodás finom érzékkel összekavarása. Érezte ezt Arany, mikor Buda Halálában Czerkóval, a törpe, fitos bohóccal, így mulattatja a hallgatókat :

„Borju nyerítését, uraim ! kergettem,
Nyúl köhögős álmát agyon is ütöttem,
Veréb árnyékába szalma nyilat löttem,
Vén fa csikorgással tarsolyt teli szödtem. Arany, Buda Hal., X.

A vidítás, megnevettetés emez eszközeivel bőven élnek a köszöntők, meglepő körmönfonsággal hordva össze a lehetetlenségeket. Pl.

Részlet egy perorációból.

Az első tál étel bagoly-nyerítés,
Ezt fogja követni a kemence-nyögés
A csirkeordítása és borju-köhögés,
Végre érkezik az üres kocsi-zörgés.

Oda künn egy vaddisznó van megláncolva,
Két beteges bolha lesz a nyársra huzva,
Sült pecsenye helyett a nagy fejsze foka,
Hetvenhét esztendő keréknek az agya. stb. (Kispeereg).

Részlet asztali beköszöntő beszédből.

Künn jártam a konyhán . . .
Azután megnéztem tömérdek hordókat,
Üstöket, tepsiket, kerek lábosokat,
Sorra kóstoltam egy öles kanállal,
Elláttam sóval, paprikával.
Hogy mi mindent főznek, fogalmuk sincs róla,
Kocsonyának készült tizenkilenc gólya,
Hizlalt verebeket forgatnak a nyárson.
Medvetalpat sütnék ébenfa parázson.
Nyulaknak farkából főzik a paprikást . . .
A pulickát oláh papok gyóntatják
A kásába a húst gőzhajón szállítják. stb. (Erdőhegy).

Beszéd-részlet a cigányokról.

A muzsikásoknak föl egy fakalapács,
Dróttal bsepékelve egy pár tatár korbács.
Ez után lesznek ily drága étkek immár,
Cigánysark reszelve. sörben pirult kantár,
Ráspollyal spékelve egy régi rozsdás zár,
Malacocska helyett egy egész sült szamár.
Egy görcsös botot is az imént vezettek,
Tudom a kohóba eddig be is tettek,
Ez a szátok izét meghozza, higgyétek.
A malacok bőgne, nevet a vén kakas,

Döglötten nyújtózva ordit egy nagy farkas,
 Hóból sült pereccel tele van egy nagy kas,
 Nyáron számotokra pirult egy tarka sas.
 Ezek után lesz majd tök lencseolajjal,
 Inni való pedig timsós viz olajjal,
 Vén lóhurka, pacal, döglött kutya-vajjal,
 Ehettek purdéstul, földre zuhanással.

49. ábra. Kisjenői menyasszony és vőlegény.

Az említett sajtóságokon kívül még késztet arra a feltevéésre, hogy a lakodalmi rigmusok közül sok eredetileg népi termék volt s csak idő múltán fajult vásári ponyva-műtermékké, a nyelvnek itt-ott feltűnedező jellemezetessége, egy pár törzsökös népies szólam és fordulat, melyek nagyon gyakran Arany és Gyöngyösi István nyelvének is üdéségére emlékeztetnek. Pl.

Részlet a házasságról szóló beszédből.

A rideg legénynek unalmas az élet,
 Nincs, kívül felossza, hogyha kedve éled,
 Nincs, ki vigasztalja, ha meggyült a gondja,
 Nincs, ki édes szóval kedvesének mondja.

De nem bánom, ha a szemem kiássák is,
Mégis kimondom, hogy némely asszony rosszabb mind az *ápis*.

Dühöng, mint a sárkány, kerepel a nyelve,
Jaj annak a férjnek, aki ilyen veve!
Duzzog, pöröl, dörmög, savanyu az arca,
Mint a ma szakasztott éretlen vadalma.
Aki ilyetént kap, megverte az Isten . . . stb.

(Kispereg).

Csakis régi népies alakok és szavak ezek:
Borból a fehérnép *képezzent* (amennyit megbír) fogyasszon,
Mert nincs rútabb látvány, mint a részeg asszony. (Kispereg g).

Majd kiesik nyelvem *megbágyadt* helyéből. (Erdőhegy).
Béfogadtatok mint *utonjárókat*. (Erdőhegy).
Itt van a marhahús mártással, tormával,
Látják, hogy *kavillál* (döföd) most is a szarvával.

A nászlakomát bőven fűszerezi *a bor*. Ennek fogyasztása vagy önkéntes, azaz kiki akkor iszik, mikor kedve tartja, vagy néha bizonyos alkalmat keresnek, azaz felszólítják egymást. Kisperegen ezt a noszogatóást ily párbeszédbe öltöztetik:

Násznagy, az asztalfőn ül: Kunkapitány uram, délről ha borul télbe', ne várjon esőt!

*Kunkapitány*¹⁾, az asztal alsó végén ül: Elég baj ez rám nézve, jó volna, ha eső esne . . . (Istnak) . . .

Divatosak még azok a régi humoros rigmusos felköszöntők is pl. Szerencsét kívánok tisztelt uraimnak, ezt kívánom a magyarnak. Legyen tele mind az itce, mind a pince, mind a verem, mind a bolt, mint ezelőtt régen volt. Legyen szolga a magyarnál mind a német, mind az oláh, mind a szerb és mind a tót, hogy ne legyen se dolmányán, se nadrágján semmi folt. Ezen bornak szőlőtöke volt a neve, zöld volt a levele, édes volt a leve. Kapásokkal veregetett tőkéske, görbe vassal sanyargatott veszőcske, tölgyfába töltetett borocska, mogyorófával összekötött hordócska. Ez a bor oly jó bor, ma szívvidámitó, holnap emberbolondító, ruharongyító, országpusztító. Ugyan te bor, mondd meg nekem, hol van benned az a nagy erő? Ha belőled iszom, miért vagyok olyan vakmerő. Igyunk az ércpintesből aranszínű bort, igyunk, míg oly vidámak nem leszünk, hogy a kedvesünkhöz se mehessünk. Pedig már tegnap este is haragudott rám, hogy olyan borszagu volt a szám. No de én akkor azt mondtam: Csókoljál meg, kedves rózsám, amire ő azt felelte: menjek tovább teringette! Jaj, én azt de szégyenlettem, hogy ily haszontalant tettem. De

1) „Volt kunkapitánya hátul egy asztalnak“. Arany J. Toldi Szerelme, II. é. 61.

még sem volt az haszontalan, mert a bornak jó ize van. S az én babám még egyet szólott, de az már egészen nyájas volt. S ajkamra egy csókot nyomott és aztán nem tudom, mit szólott, mert én akkor felébredtem s egy részét elfelejtettem. S most ne tehát veres, mars az aristomba, mint a német mondja: egy huszonnégy órai rövid vasra. Szentkut verebely, hadd ballagjon lefelé! Adjon Isten minden jót, ami tavaly szűken vót: hegyen-völgyön jó búzát, a szegényből jó gazdát; a németnek bugyogót, legyen rajta ezer fót, a tótnak pedig jó kaszát, hadd arasson a magyarnak jó búzát. (Kispereg).

Még ha ponyvai termék ez is, népi eredetét el lehet hinnünk.

Babonák. A babona Arad megyében szélteben el van terjedve, noha terjedésének gátló körülménye az, hogy a színmagyarság nagyobb része református vallású és ez a vallás viszont nem kedvez a babonának. Ellenben nagyon terjeszti és meggyökerezteteti a babonát a román nép hatása, mely alól a szórványosan közte élő, vagy szomszédos magyarság nem vonhatja ki magát.

A babonának, hogy úgy mondjam: *szellemi tartalma* az, hogy eszközt, módot keresnek benne és általa valamely ártalom eltávolítására, a sors valamely kedvezésének megszerzésére, tehát a jó szerencse kicsikarása, itt-ott a jóslás vágya, rejtett erők felfedése, stb. efféle. Minthogy a leggonoszabb ártó, dämonikus elem a betegség, a babona sokszor belejátszik a kuruzslás körébe is. De vannak más ártó elemek is: visszás időjárás (aszály, nedvesség,) jószágban dögvész, tolvajok és cinkosok, haragosok, stb. A babona eszközei, melyekkel az ártó elemet eltávolítani, hatásában paralizálni akarják, bizonyos tárgyak használata, melyekhez varázserőt fűz a képzelem (ilyen pl. a nyirfavessző), vagy az idegzetre fizikailag ható eljárás (pl. az öntés), vagy, ami legáltalánosabb, autoszuggeszió nyugvó, a képzelődés hatására számító cselekedetek elkövetése.

Általánosan, Arad megye területén szélteben elterjedt babona alig van. Helyenkint azonban nagy számban található. S mily bizarr dolgokra akadunk gyakran! Pl: ha valaki haragosa istállójában egy döglött ló fejét temeti el, a gazda lovai csakhamar elsorvadnak s elhullanak. Hogy a hűtlenné vált szerető visszajöjjön, hajából egy pamatot meg kell égetni. Az elégett haj hamuját pogácsába keverik s ha ezt a hűtlen megeszi, szerelméhez okvetlenül visszatér. — Hogy a halott békében nyugodjék, a temetés után azon a helyen, hol ravatala állott, egy tálban friss vizet kell tartani és tiszta törülközőt. Ha az eltemetett benne megmosdik, mennyországba jut. — Ha a fekélyben szenvedőre egy család hetedik szülötte ráolvas (azaz mellette imádságot mond el), a beteg meggyógyul. — Ha az istálló ajtóba egy nyirfa seprűt nyéllel lefelé állítunk, a boszorkányok nem rontják meg a tehenet. — Ha az

uton vasat falálsz, nem lesz szerencséd. — Harangozáskor ne indulj útra, mert baleset ér. — Ezek és hasonló babonák közkeletűek *Medgyesbodzáson*. Naplemente után nem szabad tejet eladni, mert elapad a tehén teje. Ha valaki mégis elad, az sót vagy kenyérmorzsát tegyen bele. — Érdekes az új házba való beköltözés, melyet házszenteléssel kötnek egybe, de úgy, hogy a szentelést nem a költözés előtt, sem nem utána tartják meg, hanem költözés közben. A butorok egy részét beviszik a lakásba, közben megtartják a szentelést és azután folytatják a költözést. — A költözés alkalmával legelőször kenyeret és sót víznek be a lakásba: azt tartják, hogy akkor mindig lesz mit enniök. — Az utolsó kenet alkalmával a paptól használt vattát elégetik. Ha füstje lefelé száll, a beteg biztosan meghal; ha felszáll, akkor a beteg felépül. — Esküvőknél az oltárnál meggyújtott gyertyák lángját kell megfigyelni; lobog-e akkor, amikor az egyik vagy másik az esküt mondja. Amelyik félnél jobban lobog, az fog előbb meghalni. A *pankotai* magyar és német nép tartja ezeket.

Ha valakinek a testét fekélyes sebek borítják, azt kádban, teknőben vagy dézsában meg kell fürösztetni. A fürdővizből egy bizonyos mennyiséget egy fazékba töltenek, benne kilencféle dolgot (paszuly, borsó, lencse, rizs, köleskása, tengeri, stb.) főznek meg s az ily kutyvalékot *pénteken* éjjeli tizenkét órakor a keresztútra kell kiönteni. Aki ez „öntés“-be először beelép, a fekélyek arra fognak szállani, míg a beteg megtisztul. A fürdővizet, melyben egy fekélyes beteg megfürdött, kutyára kell önteni, még pedig, ha beteg nő volt, nőtény kutyára, ha férfi volt, hím kutyára. Ha ez megtörténik, a beteg megtisztul. Az útról kendőt, ruhát vagy más tárgyat felvenni nem szabad; aki megcselekszi, annak testén fekélyek támadnak. Az ily beteget következőképen gyógyítják. A beteget megfürösztik, a fürdővizbe zsebkendőt vagy más ruhaneműt kell mártani s azt este vagy éjjel hátratett kézből az utcán le kell ejteni. Visszajövetkor azonban hátranézni nem szabad.

Ha valaki kérébe megy akár a maga, akár más valaki részére, a konyhában a boglyakemence szája előtt levő úgy nevezett *tévőt* (elötét) fordítsa meg, akkor eredménnyel jár. Ha nincs boglyakemence a házban, akkor a szoba ajtaját belépte után hátrálva, vállával csukja be. — Luca-napkor egy almát meg kell harapni és karácsony előtt való nap átadni annak, kit birni akar. Ha az illető megesz, halálosan beleszeret. — Nászéjjelén aki megfordítja a párnát, az lesz úr a házban. — Ha a leány a 16-ik évét már betöltötte és ha év elején, mikor az első égzengést hallja, hátát a dörgés idejére sövénykerítéshez támasztja, abban az évben férjhez megy. (Medgyesegyháza). Pécskán a Szentiván tüzét ráolvasással mulasztják el, a nehézséget ólomöntéssel. — Az ajtóba keresztbe tett piszkafa a boszorkányt nem engedi bemenni. — Az istálló küszö-

bére patkót kell szegezni, akkor nem mehet be a boszorkány. — Ha ellés után mérik meg a tehenet, ha a tyúk elültetése előtt tojást kérnek kölcsön, ha kakast kérnek cserébe tyúkért, kár lesz belőle. — Kereszt útra hintik a gonoszok a bábukat. Ha keresztül mégy rajtuk, vagy felveszed, veszedelmes bajt kapsz. — Jó magunknál tartani egy Szentgyörgy napja előtt fogott pillét vagy gyiknak a farkát. Nem fog rajtunk a rontás. — Ha boszorkányt akarunk látni, készítsünk Luca-széket, üljünk rá éjféli mise alkalmával a kórus alatt visszafelé, akkor meglátjuk.¹⁾ — A zivatar a boszorkányok tánca. Vágj egy baltát a küszöbre, attól eláll a zivatar, a jégverés meg másfelé megy. — Ha nagy-szombaton, mikor a harangok megszólalnak, elsöpröd házad elejét, elkerüli azt minden féreg. — A halált nagy betegnél bejelenti a kutya vonítása és a kuvik madár. (Pécska.) — Ha a leányt szeretője elhagyta, úgy tudja meg a leány, hogy szeretője merre ment, hogy egy bábút dob a folyóba s amerre az úszik, hűtlen kedvese arra van. — A leány hűtlen kedvesének gatyamadzagából, a legény pedig a hűtlen leány ingéből egy darabot az eresz csurgója alá ás; mire az elrohad, a csábitó meghal. — Esküvőről hazajövet, ha valaki a násznép közül a menyasszony szülői házából került cserépfazékba tollat tesz, akkor a házaspárnak könnyü lesz az élete; ha szöllöt tesz, akkor gazdagok lesznek. Ha pedig valami rosszakarója egy új cserépfazékba hamut tesz s a menyasszony ruhája hozzáér, akkor az új házások élete folytonos veszekedés lesz. — Ha az utolsó kenet feladása után a gyertyát elfujják és füstje kifelé száll, akkor a beteg meghal. (Borosjenő). — Ha valakinek háza négy sarkáról csirke-ültetéskor földet lopnak, annak nem lesz csirkéje; ha rongyba takart pernyét a ház eresze alá dugnak, akkor nem lesz szerencse a jószágban. — Ha rongyból készült kis zacskót madzagra akasztva ott feledünk szándékosan a padkán, az illető család beteg lesz. — Valakinek lábanyomát felvesszük lapáttal, egy kendőbe csavarva füstre tesszük, akkor, ahogy szárad vagy fonnyad a föld, úgy szárad, fonnyad az, akinek lábanyomát felszedtük. — Tehenet úgy lehet megrontani, hogy három kútból vizet vesznek, összekeverik ezt a megrontandó tehen tejével és istállójának földjével, ezzel meghintik az istállóajtót, akkor a tehen nem ad tejet. (Selénd). — Nem jó a lámpát elfujni, ha az asszony gyerekágyban fekszik, mert már volt eset, hogy a boszorkányok kicserélik a gyermeket. — Betegét vittek a tudóshoz (kuruzsló). A lovak egyszer csak megállnak. Kérdik a tudóstól, miért nem birták őket a lovak. Haj lelköm, kilencvenkilencen

¹⁾ A Luca széke egy kis szék vagy zsámoly, melynek készítéséhez Luca napján (dec. 13.) kell hozzáfogni s mindennap csak egy vágást kell rajta tenni, úgy hogy ily módon a szék karácsony első napjának éjféli 12 órájára legyen kész. Ekkor gyorsan a templomba kell vele futni.

ültek a kereködön, hogy ne birjál ide jönni — felelt a tudós. — Ha a kis gyermek szája fáj, azt mondják, hogy kilenc bubát kell megforgatni szájában. A bubát aztán ki kell vetni a keresztútra, mikor jön a csürhe. Ha ez nem használ, fiúnál kan macska, leánynál nöstény macska farkát kell szájában megforgatni. — A boszorkányt így lehet megfogni: Ha hozzád jön s meg akar nyomni, rántsd ki gatyád madzagját, kösd le vele a kilincset, akkor meg bírod fogni, mert akkor macskáé válik és addig üsd, míg meg nem fogadja, hogy nem nyom meg többé. (Nagyvarjas). — Midőn a legény a gügyüvel (házassági közbenjáró) lánykérőbe megy, a gügyü a legényt előre beküldi s ő hirtelen megfordítja a kemence száján lévő *előtét* s úgy megy be. Akkor megkapják a lányt. Mikor elmennek, a gügyü, ha csak szerét teheti, visszafordítja az előtét, hogy boldog házas életük legyen. De ezen műveleteket senkinek sem szabad látnia. — Karácsony böjtjén nem szabad semmit sem enni, sem inni. Este, midőn le akar feküdni a leány, a konyhaajtó küszöbére terítsen egy zsákot, abba szurjon egy gombostűt s üljön reá; bontsa ki a haját, tükörből fésülködjek meg, mosdjék meg, de meg ne törülközzék. Ezután egy használt férfi gatyát és inget, úgyszintén a tükröt és fésűt tegye a feje alá, akkor álmában meg fogja látni a tükörben, ki lesz az ura. Már sokan látták így előre jövendő férjüket. — Ha karácsony böjtjén férfi jön először a házhoz, a ló vagy tehén hímet, ha nő jön először, nöstényt ellik. Ha a leány meg akarja tudni, merről jön majd leendő férje, akkor karácsony éjjelén, míg az éjjeli mise tart, seperje ki meztelenül a házat (szobát) s midőn úrfelmutatásra harangoznak, vigye ki a szemetet. Amerről hallja a kutyát ugatni, arról jön majd leendő férje. — Ha valaki meg akarja tudni, hogy az évben lesz-e halott a házban, karácsony éjjel, az éjféλι mise alatt seperje ki meztelenül a házat (szobát) s midőn az úrfelmutatásra harangoznak, kerülje meg a házat s mindannyiszor nézzen be az ablakon és halva fogja feködni látni az illetőt, aki meg fog halni. — Luca nap estéjén a tyúkokat az ülön piszkafával megpiszkálják, hogy sokat tojjanak. A seprüt az ajtó mögé állítják, hogy a boszorkányok be ne jöhessenek. (Dezsőháza.) — Nagy kamaráson és vidékén általános a *tüzes ember*től való félelem. A *tüzes ember* rostaformát hord fején, éjjel tüzet fuj a szájából s főkép azokat kísérti meg éjjel a mezőn, kik feleségeikkel rosszul bánnak és hosszú útra indulnak. Ha valaki káromkodik, a tüzes ember elszalad; ha imádkozik, a tüzes ember közelít. — Esős, sáros időben a szerelmes lány meglesli hűtlen kedvesét s annak az utca sarában hagyott lábnyomát, jó mélyen alányulva felveszi és saját lakása felé fordítja, vagy ruháját, kapcáját ellopja és otthon megfőzi, forralja. Így térítheti vissza a hűtelent. (Nagykamarás, Borossebes). — Feketegyarmaton az elveszett jószág hollétét *rostavetés* után akarják megtudni.

A rostavetés következőképen megy végbe. A rosta felső szélébe egy olló hegyes végét beszúrnák, aztán a balkéz nevetlen újját átdujják az olló lyukán s annál fogva felemelik és elkezdik mondogatni azok nevét, akikre gyanakszanak. Mikor annak nevét említik, ki a kérdéses tárgyat — libát, tyúkot, vagy szerszámot — ellopta, a rosta megmozdul. — A betegséget embernél, jószágnál *ráolvasással* is gyógyítják. A ráolvasás formulája ez :

Tízet látok, nyolc kihulljon,
Az a kettő hadd maradjon.
Nyolcat látok, hat kihulljon,
Az a kettő hadd maradjon,
Hatot látok, kettő hulljon,
Az a kettő hadd maradjon.

Négyet látok, kettő hulljon,
Másik kettő hadd maradjon,
Kettőt látok, egy kihulljon,
Az az egy még hadd maradjon.
Egyet látok, hol az az egy ?
Nézzétek már amoda megy.

Mig a ráolvasás történik, a beteg jószág gazdájának odanézni nem szabad. (Feketegyarmat) Ha embereken és állatokon minden nemben bőrbetegség-, kelés-, gilva-, daganat, fogfájás, szájgörbülés van, egyes férfiak és asszonyok így tesznek: A jobbkez gyűrűs ujjal keresztet vet a fájó részre és háromszor körülhúzva azon ujját, 3-szor mondja: Távozzál el innen te támadás, nem voltál te ezen a testen, mikor a Krisztus Jézus megváltott a bűntől, pokoltól és az ördög rablásból; azért távozzál el a fekete föld színe alá; ott emészszzen meg a föld, mint a vasat a rozsdá.“ Akkor kezével — lehajolva — a földben ás és elkaparja. (Medgyesbodzás).

Az elrejtett kincset tükrrel lehet megtalálni. A hetedik gyermek kezébe veszi a tükröt — az anyja t. i. betanította — s elkezdi járkálni a megjelölt szántóföldön vagy kertben, mignem egy helyen megáll s kijelenti, hogy a kincs, arany, vagy ezüst, hordóban vagy valami másban két ölnyre van a föld alatt s azt ilyen vagy amolyan színű kutya őrzi. Aztán elkezdik ásni a földet s mikor már közel érnek az említett mélységhez, keresnek egy olyan színű kutyát, minőt a gyermek említett, leölik és vérével megkenik a gödör fenekét. Aztán tovább ásnak. Ha nem találnak kincset, el volt hibázva a megölt kutya színe. (Feketegyarmat.) — Ha a kotlós tyúk alá teendő tojást sapkában viszem, kakas lesz belőle; ha kötényben viszem, akkor jérce. (Kispereg). — *Ágyán* a nép nagyon babonás; nemcsak az asszonynépség, hanem a férfiak is hisznek boszorkányban, mely kutya és macska képiben jelenik meg. „Bántja a boszorkány, az *icaka* is összetörte a testit,“ mondják, ha valakinek ideggörcsei vannak. Ha valaki részeg fővel valamiképen megsérül, akkor is a *rossz*, a boszorkány bántotta.

Ha a legény a szülők ellenkezése dacára szereti a lányt, akkor is *megrontották a legényt*. — A nagy betegnek kilenc sirhalomról hoznak földet s abból főznek fürdőt, de aki hozza, annak nem szabad se kö-

szönni, sem senkihez szólni, mert akkor a fürdő nem használ. — (Ágya). — *Menyháza* tájékán hétfőn nem szabad költözni. — Ha a tehénnek jó tögye van, piros csillagot kötnek a farkára, hogy meg ne igézzék. (A piros csillaggal a figyelmet elterelik). — Fogyó holddal szerdán és pénteken bekenik a tehén tögyét trágyával. — Ha valaki meg van igézve, szenet oltanak. Ez következőképen történik. Pohárba, bögrébe friss vizet öntenek, bele tesznek három darab parazsat, aközben emlegetnek több férfi- és nő-nevet. Ha a szén lemegy, a beteg meg van igézve. Most megmossák a vízzel a beteg arcát, kezét, lábát és itatnak vele egy csöppet, a maradék vizet az ajtósarkán végig öntik, vagy macskára öntik. — (Menyháza). *Déznán*, hol a magyarságot betelepített iparosság és munkás nép képviseli, legkirívóbb a románság hatása. Szárazságban ekét vittek a patakba, egy asszony huzta: megszántották a vizet. Ettől megjön az eső. — Ha valamit ellopnak, a károsult hét asszonytól kölcsön kér lisztet és sót, süt valami kalácsfélét, elviszi a gör. kel. lelkészhez, hogy ossza ki a hivek között. Ez elosztja s ha a tolvaj a templomban van, bünbánólag jelentkezni fog. — Pénteken nem szabad kenyeret sütni, mert akkor jön a Mart Sára (az oláhok hite szerint: boszorkány). — Parazsat nem szabad kölcsön adni, mert eldöglenek a csirkék. — Eladott tejbe sót tesznek, mert ha nem tesznek, véreket fejnek. — Szerdán nem szabad fésülni, mert boszorkányok jönnek.

Kuruzslás. A kuruzslás, mely még mindig nagyon el van terjedve a nép között, lényegileg szoros kapcsolatban van a babonával, amennyiben nagyobb részben azon alapszik. A nép a betegséget igézésnek, rontásnak veszi s a fő előtte az, hogy a *rosszat* eltávolítsa, vagy paralizálja. Sokféle módot követ ebben, leginkább azonban az öntést, ráolvasást, lelki megtisztulást (imádságot), stb. efféléket veszi igénybe. Nem érthető bele a kuruzslás fogalmába a könnyű, megengedett házi szerek használata, miben a nép tényleg nagyon járatos. A gyógyító füvek hatása és sikeres alkalmazása valósággal kitünteti a nép megfigyelő képességét s egyszersmind tapasztaltságát. A kuruzslás titkait azonban nehéz kipuhatolni. Aki vele mintegy iparszerűleg foglalkozik, nem árulja el titkát, mert leggyakrabban tiltott eszközöket használ és tiltott célokat követ, pl. magzatelhajtás. A titkolt szerek nélküli gyógyítás pedig nem igazi kuruzslás. Ismertebb kuruzslási eljárások pl. ezek:

Ha a gyermek sorvad, a legjobb gyógymódnak tartják, ha az elhasznált kék konyhakötényt kifőzik és ezzel a lével itatják a beteg gyermeket (Borosjenő). A kelés ellen vöröshagymával körülkenik a lobos részt és eldobják a hagymát. Aki megtalálja, az kapja meg a betegséget. — Kelés ellen vöröshagymát, szappant és sót használnak. — A fájós szemet sós vízzel mossák. — Ha a jószág felfuvódik, vé-

kony terpentint töltenek szájába. — Akinek seb van a kezén, annak megkenetik rézpénzzel a nyílt gennyes sebet és a pénzdarabot eldobják. A seb elmulik. (Selénd). Lázás, hidegleléses betegségeknek hétféle babot főznek, annak levével megmosdatják a beteget, azután kiöntik (lehetőleg keresztútra). — A sárgaságban szenvedőknél sárga szallagot tesznek kötés nélkül a beteg nyakára és sétálni küldik, hogy a szallagot elhagyhassa. Hol és mikor esik le, arról a betegnek ne legyen tudomása. — Szemfájásban levőknél napfelkelte előtt húzott vizet használnak, melyet használat után kiöntenek. (Nagykamarás).

Házás élet, várandóság, születés, keresztelés. A nép az élet minden mozzanatához sajátos hitet fűz, mintegy külső körülményekhez véelve kötöttnek a jövőt, a várható eshetőséget. Megelégszik sokszor a pusztá jóslattal, néha tesz hozzá valamit babonaszerűleg, hogy emez vagy amaz eshetőséget előmozdítsa vagy gátolja. A legtöbb bekövetkezett jelentős mozzanat bizonyos külsőségek között folyik aztán le, pl. a keresztelés.

A házás élet eshetőségeihez már annak első percében fűzi a menyasszony a maga hitét. Ha nem akarja, hogy gyermeke legyen, zárjon be egy lakatot, mielőtt esküvőre megy s mikor onnan haza jön, nyissa ki — : így nem lesz gyermeke. Mikor a menyasszony kijön az esküvőről, a templomajtóból tekintsen szét; ahány kéményt lát, annyi évig nem lesz gyermeke (Dezsőháza). Sok helyen az esküvőről jövő menyasszonyt sóval, földdel dobálják meg, hogy szerencsés legyen. (Borossebes).

A terhesség idejére is vannak bizonyos rendszabások, melyeket követni kell. Terhes állapotban az asszony ne bujjék kemencébe (tapasztani), mert gyermeke néma lesz. Ha az asszony valakire rácsudál, hibás lesz a gyerek. Ha lángot lát, veres lesz a gyermek haja. Kötél alatt terhes asszónak nem jó járni, mert rácsavarodik a köldökzsinór a magzat nyakára. Katlanba terhes asszony ne fujjon, mert gyermeke sipos mellü lesz. (Dezsőháza, Pécska, Erdőhegy).

A szülés gyakran a földön — nem ágyban — történik. Ha a szülés nehéz, a szülő nő mellére tesznek két imádságos könyvet. Szülés után a bába a gyermek arcát a másával megtörli, hogy szeplős ne legyen (Dezsőháza). Pénzt kell tenni a fürösztő vízbe, hogy a gyermek pénzes legyen. A pénz a bábáé. Szülés után vagy néhol a keresztelés után, a gyereket az ágy alá vagy az asztalláshoz teszik, hogy olyan jó legyen, mint a nyoszolya vagy mint az asztalláb.

A kereszteléshez a gyermeket diszesen bepólyázzák. A bába-asszony és a komaasszony viszik a paphoz.

— Pogányt viszünk, hogy keresztényt hozzunk, — így szokták mondani, mikor távoznak. — Pogányt vittünk, keresztényt hoztunk, vagy

báránykát hoztunk, — mondják, mikor érkeznek. Leteszik a földre, majd felveszi, akinek kell! Felveszi az apa, magásra emeli: Nagyra nőjj!

A keresztelés legtöbbször reggel történik. Különösebb szertartások nincsenek, legfeljebb, ha az előző estén vagy a keresztelés után hideg étket adnak be és süteményfélét. A jelenlevők némely helyen ezentúl mind komáknak tartatnak. Ahol ünnepebb a keresztelés, mint pl. Nagyzerénden, ott is így folyik le.

A keresztelőnél már estve van az összejövetel. Csak az első szülőttnél tartanak nagyobb keresztelőt, melyre 30—40 komát is meghivnak s ha valaki nem megy el, az nagy haragot von magára. A vacsora végén a bába elindul egy tányérral kéregetni ruhára a kis szülőttnak, mert az *ruha nélkül* jött a világra. Mindenki tartozik valamit adni. Most a bábaaszony a maga számára is kéreget, mert — ugymond — míg a kis szülött után járt s a vacsorát felhordta, *a cipője talpa elnyűtt*. Ily vonatkozásu Aranynek e kifejezése:

Talpa fáradságát megveszi a bába (Az első lopás). Most *ujabb* keresztelő következik. Aki még keresztelőben nem volt, annak arcát a bába egy tányér vizből meghinti, vagyis *megkereszteli*. A megkereszteltnek keresztszülőt kell magának választani. A bába a keresztelésért megint kap valamit. E keresztelés megtörténné, megszólal a zene és táncolnak reggelig. A keresztelőbe is süteményeket szoktak ajándékuul figyelemképen vinni.

Temetés. A temetésnél a szokott egyházi szertartáson és a népesebb gyülekezeten kívül, mely mint gyászkeséret követi azután a halottat, különösebb szokást csak itt-ott, elvéve találunk. Mindenütt *virrasztanak* a temetést megelőző éjszakán a halott mellett, mondanak halottas énekeket, beszélnek csendesén a kimult viselt dolgairól s közben-közben folyik a pálinkázás és kártya is. Másnap van a temetés. Mikor a halottal a koporsót kiviszik a szobából, némely helyen a küszöböt háromszor érintik vele, hogy a halott lelke ne legyen hazajáró (Borosjenő). A temetési szertartás alatt a családtagok sirnak s jajgatva összefüggés nélküli szavakat mormolnak, pl. az özvegy: *Árva vagyok jaj! Ki keres eztán kenyeret nekünk? Oly jó volt kend, jaj! Nem találom meg kendet többet. Áldja meg az Isten a kend lökét stb.*¹⁾ Másutt, mikor a koporsót a szobából az udvarra viszik, hol a gyásznép, pap és kántor várakozik, a család nőtagjai zokogva ilyenforma siró éneket rögtönöznek: Anya fiánál (nőtlen): „Oh aranyos vőlegényem meghaltál, sir a te menyasszonyod, mert árván itt hagytad. Mi lesz én belőlem, drága magzatom? Oh, minék is haltál meg? Kivisznek a temetőbe s én nem

¹⁾ Egyes helyeken, míg az ének tart, az özvegynek mezitelen hátához földet tesznek, hogy könnyebben feledje a halottat (Ágya).

látlak többet. Leányok özvegy anyjuknál így: „Kiviszik mán kendet, oda teszik éd's apám mellé, osztég ott lesz kend a párja mellett, ott szeretik egymást megint.“ Ehez hasonló zokogó ének taktusban tart, míg a holttestet el nem földelik. A halottat néhol nem a Szt. Mihály lován viszik ki, hanem két karón, rendesen öregebb emberek. A lányokat legények, a legényeket lányok viszik négyen.

A temetés után legtöbb helyen halotti tor van, mely néhol valószínűsággá, féktelen tivornyává fajul. Így pl. Déznán szinte dő-

50. ábra. Erdőhegyi temető, fejfákkal.

zsölnek, játszanak mindenféle játékot, u. m.: *Haragszom rád*-ot, *Add ide a gyűrűmet*, *Vágok máltét kettőbe*, stb. Néhol a halotti tor alkalmával a főhelyen a halott részére egy teríték tartatik fenn s abba a tor minden ételéből szednek s azt vagy koldusnak adják, vagy tűzbe dobják (Dezsőháza). Régi maradvány. Egyes helyeken, ha legény vagy hajadon hal meg, temetés után lakodalmát tartják, zajos mulatsággal (Magyarpécska).

Sírok, sírfeliratok. A halottak iránt a nép kegyelettel van. A sírok virágdiszei nem ritkák, ámbár inkább csak nagyobb községeknél. A sírkövek falukbæn ritkák, itt általánosabb a *fejfa* (fütül való fa). De kezd terjedni a síremlék is. A feliratok legtöbbször egyszerűek, név és évszámok vannak rajta. Itt-ott a sírfeliratok virágos beszédűek; pl. (szó szerint lejegyezve)

Ember néz ez emlék fára
 bíró József sir halmára meg-
 halt életének 91. évében
 1898.

Néz ember ezen emlékfára
 Pálfi Sára sírhalmára 53
 éves korában tétetett a föld
 gyomrában 1877-dik évben
 február 18-dikán béke
 lengjen hamvajin.

Tösir István volt a nevem
 míg a világon éltem hattam
 árvát özvegyet, Istenem le-
 gyen veletek. Élt 43 évet.
 Béke lengjen hamvaira. El-
 hunt május 18. 1908.

Ember e sir felet megálj
 nézd hogy lekaszált a halál
 míg e világon éltem Tösir
 Lajos volt nevem 53 évet
 éltem hátrahagytam hű öz-
 vegyem és 6 árva gyermekem
 1894.

Leánypajtásaim nézetek e
 fejfára Káracsony Eszter
 sírhalmára Kimultam. 1907.
 évben 24-én júliusban. 17
 évet éltem. Isten Hozátok.

Itt nyugszik Takács Imre
 Édes Annnyával. 1868. Zöldi
 Illés Szerkesztett.
 (Erdőhegy).

Jóslások.

Időjóslás. A nép megfigyelő képessége sokszor feltűnően jelentkezik abban, hogy bizonyos jelenségekben felismeri később történő vagy történhető dolgok előjeleit. Leggyakoribbak e részben az időre, időjárásra, de egyéb (gazdasági) dolgokra is vonatkozó észleletei. Pl. Az állatok nagyon bogarasak — eső lesz. (általános). Ha játszanak a libák vagy napon fürdenek, ha a tyúkok porban fürdenek — zivatar lesz. A bezdini harangok esőt jósolnak. (Magyarpécska). Ha nagyon kukurékolnak a kakasok, ha nagyon piros az ég alja, ha hangyák nagyon kijönnek, ha nagyon brekeg a zöld béka, ha a szamár ordít — eső lesz. Ha Medard-napján esik, negyvennapos lesz az eső. Amely napra esik üszögös Péter (febr. 22.), azon a napon nem szabad a búzavetést kezdeni, mert a búza üszögös lesz. Azon a napon kell kezdeni a búzát vetni, amely napon először látni éjjel a *fiastyukot*, akkor sok búza terem. (Magyarpécska). Ha este az állatokat hazahajtják és megitatják, a szamár lefekszik ivás után a szabadban, de ha ivás után egyenesen az istállóba fut, akkor azon az éjjelen eső lesz. — Ha a gulyát hazahajtják este és a bika meg az egész gulya elkezd ugrálni, akkor az nap éjjel fagyni fog. (Szenttamás).

Régi naptárakból a nép kiszemeli magának azokat a napokat, melyeket szerencsétleneknek tart. Ily baljóslatu napokon ha valaki megbetegszik, meghal; ha gyermek születik, az meghal; házasodni nem szabad; útra indulni, építkezést kezdeni, baromfit szaporítani nem jó. Kiválóan szerencsétlen napok április 1, mert e napon akasztotta fel magát Judás; szeptember 1-én, ekkor vettetett le Lucifer az égből; október 1, mert e napon sülyedt el Sodoma és Gomorah. Ezekben a napokon még az érvágás sem jó, mert halált okoz.

A *jövendölést* valójában azonban csak a cigányasszonyok végzik és pedig kézijóslással, kártyavetéssel, cernajóslással. A kézijóslást

nem gyakorolják a chiromantia megállapított elvei szerint¹⁾ az ujjak s a tenyér vonalainak alakulata alapján, hanem pusztán chaotikus értelmű szavak elmormolásával. Pl. Ülő kereszt mutatja, hogy maga kiszómondó, tiszta szeretetű, kinek akarja szól, szembe megmondja és háta megett nem titkolja és ország-világ mondta volna, hogy ezeknek átmenjen, mit átment eddig, sohse hitte volna. Két év alatt harmadikba fordul, nem úgy szolgál az öröme és a szerencséje, ahogy kívánta volna jó Istentül és a tehetsége után. Amit a jó Istentől legjobb szerencsét várt volna, nem szerencséje volt, hanem szerencsétlen esetben megvolt. Amibe legjobban szerencsét várt volna jó Istentül, abba megcsalatozott. A gondolatja mit gondol, véletlen öröme nyilatkozik rövid idő alatt. Több bajnak keresztül ment egy pár év óta, mint ha legjobb öröme lett volna stb.²⁾

A kártyavetésnél még van valami következetesség, mert mindegyik kártyának szimbolikus jelentőséget tulajdonít. A *cérnajöslásnál* hókuszpókuszokat végez egy szál cérnával, egy pohár vízzel s egy zsebkenővel. Itt is homályos értelmű szavakba fulasztja a jövőndölést, pl. Lemérem ezt a szál cérnát, mérem el a bajt, mérem el a szerencsétlenséget. Kedves ez a cérna, az országba-világba kedves legyen a szerencséje, stb.

Ösfoglalkozások.

Cselédélet. A nagybirtokok jelentősebb számánál és a parasztság nagyobb birtokszerzésénél fogva a gazdasági cselédek száma is gyarapodott a megyében. Életmódjukban és viszonyukban gazdájukhoz, vagy az uradalomhoz sok az ujtás, de mégis jobbára a tradíciók uralkodók. Még mindig *kommenciót* kap a cseléd, s noha bére nagyobb, ennek kiadása, módja a régi: természetmény, készpénz (70—140 korona egy évre), 24 kg. só, lakás, fűtőanyag, sertés- és tehéntartás, legeltetéssel, tengeri-föld, veteményes föld. A paraszt-birtokosság cselédjeinek bér- és szolgálati viszonyai egészen mások. Ha nőtlen a béres, rendszeren bennkosztos s a gazda asztalánál étkezik ennek családjával együtt, úgy szintén a munkában is együtt dolgozik a gazdájával, ezért munkája is erősebb és legtöbbször bére is valamivel nagyobb. Legjobban jellemzi a cselédosztályt elfojthatatlan vándorösztone. Szereti helyét változtatni. Köszönöm a szolgálatot, megporóbalom szerencsém másutt — e szavakkal tudatja gazdájával, hogy elhagyja. Költözködési ideje Szent Mihály napja, Szent György napja s néha január elseje.

1) G. W. Gessmann: Katechismus der Handlesekunst. 2) Szószertint jegyeztem le egy cigányasszony szavait.

A gazdasági cselédek négy kategóriába tartoznak: felügyelők, béresek, kocsisok és pásztorok. A felügyelők magtárosok vagy kulcsárok, külső és belső (major belterületén) csőszök. A béresekhez tartoznak: a béresgazda, az első béres, a béresek, kiknek kezére az ökröket bizzák, rendszeren négyet, és a kisbéres. A kocsisok közt is van nagyobb uradalmakban kocsisgazda és alatta állanak az igáskocsisok, kikre három lovat bizznak.

A pásztorélet a megyében részben hanyatlóban, részben ősi jellegéből kivetkőző félben van. A legelők feltörésével és ennek következtében a juhállományok csökkenésével az igazi pusztai élet is immár csak

51. ábra. Kisjenői juhász.

a múlté. Ősibb és jellegzetesebb még a pásztorélet a hegyvidéken, de itt a pásztorok mind románok, sőt a síkságon is nagyobb számban románok végzik a pásztorokodást. Mindazonáltal kell szólnunk a juhászokról, csordásokról, kanászsokról (kondásokról) és csikósokról.

A juhnyájak gondozása a számadóra (juhászgazda) van bízva, ki a nyájról felel. Alatta vannak a bojtárok. Néhol a juhászgazda fizeti a bojtárokat, másutt az uradalom tartja őket. A juhász jellegzetes viselete a kivarrott szűr, tarisznya, és faragott kampós bot, mellyel a birkát megfogja. Hol a juhászatot nagyobb mértékben, rendszeresen üzik, ott így oszlanak el a nyájak: anyajuhok, toklyók (két éves) apácák vagy *szűz falka* (három éves, kos alá bocsátandók), ürük (meddő) és kosok. A nőstény bárány neve *jerke*. A kosok őrzője a *koslegény*.

A juhokat a légeltetés megszűntével akolban (sopa, hodály) tartják, az egyes falkákat az akolban külön-külön rekesztékben. A deszkából, lécekből összerótt választófalak neve rács vagy saráglya. A juhok közül csak a kosnak adnak esetleg nevet és pedig személynevet: Jancsi, Pista, stb. Pizskos, zsiros, gyakran szándékosan zsirba itatott gatyát visel tisztább gatyá fölött a juhász, hogy a juh zsiros gyapjától óvja ruháját.

A falu és uradalmak szarvasmarháit a *gulyás* őrzi, többféle ágazat szerint. A tinót, ökröt, bikákat, (meddő) tehenet őrzi a tulajdonképeni gulyás, a teheneket a tehéncordás, a borjunyáját a borjucsordás. A gulyás kint éjszakázik nyájával kora tavasztól késő őszig, a tehén- és borjucsordások reggel hajtanak ki, este haza. Nyáját mindegyik jól ismeri s csaknem mindegyik darabnak a nevét is. Ökröket szarvok vagy egyéb tulajdonságuk szerint szoktak elnevezni: Pirók (a szarva tövén pirosló a szőr), Szőke (fehér a szőre), Fátyol (keselyes a szőre, hajnalszinű), Bokros (könnyen megbokrosodik), Csákó (felfelé széjjel álló szarvu), Bimbó (felfelé összehajló), Virág, Gombos, Villás (fellen-gős szarvu). Tehén nevek: Szegfű, Vojka, Virág, Kesely és adnak neki nagyon gyakran személynevet: Rózsi, Zsuzska, Mari, Julcsa stb. A bika-nevek nagyobbbrészt személynevek: Károly, Laczi, Pista, de vannak külső vagy belső tulajdonságot jelző nevek is: Vihar, Szultán, Huszár.

A pásztoreMBER hű segítőtársa a kutya, melynek több fajtája van: puli, juhászkutya és mindenféle korcsvérű. Nevét e kutya vagy valamely tulajdonságáról kapja vagy egészen esetlegesség szerint. Kutya-nevek: Huncut, Pici, Kese, Vigyor, Fattyú, Fürge, Filkó, Hattyú (szőréről), Vagyász, Vitéz, Betyár, Sajó, Bodri, Tisza, Farkas, stb. — továbbá: Mit-látsz, Mit-érsz, Bilét (adójegyeről). A kutya roppant tanulékony s megérti a gulyás minden utasító szavát, aki így szól rá: Mici te, ott azt! tereld vissza! — Erigy elébe, te! stb. A gulyások rendes járuléka minden darab után $\frac{1}{4}$ véka búza, $\frac{1}{4}$ véka kukorica, 40 fillér, egy fejés tej, $\frac{1}{2}$ kenyér. A gulyások öltözéke és szerszáma: szűr, széles kalap, bot, karikás, tarisznya.

A *kondás* (kanász, sertéspásztor) kezére van bízva a sertécsorda. Reggel hajt ki, este vissza. Szokottabb sertésfaj a mangalica (melyet murgának nevez a nép); azután vannak a korcsok. Egyébként vannak még: kan, koca, süldő (fiatal 7—8 hónapos), ártány (herélt).

A *csikós* a falu növendék lovait őrzi. Kinn éjszakázik a mezőn. Nappal gyalog, éjjel lóháton követi legelésző nyáját. A lónevek szintén vagy az állat valamely tulajdonságát jelzik, pl. Madár, Csinos, Kesely, Büszke, Török, Lepke, Szultán (fiatal herélt ló), Vitéz, Fogoly (deres színű), Tündér, Csillag, vagy személynevek, pl. Lencsi, Fáni, Rózsi, stb.

A pásztorok pihenő helye és rossz időben menedéke a kunyhó. Ennek régi, *kontyos* alakja ma már alig található és gyakoribb az az alakja, minőt az előbbi kép mutat. (51. ábra).

Halászat. A valamikor virágzó aradmegyei halászat ma már teljesen hanyatlóban van. A folyók szabályozása, az áradásos, talajvizes területek megszűnése, a szennyvizek beleömlése a folyókba lényegesen megcsökkentette a hal-állományt, úgy hogy a halászat többé nem jutalmazó. A hegyes vidék pisztráng- és egyéb nemes hal-fajok halászata a legocsmányabb orvvadászatnak esik áldozatul. Dinamitpatrónnal irtják, nem is halásszák a halat. A halászok mesterségökből többé nem élhetnek meg s nagyobb részét földmives munkára tértek át, a halászatot csak mintegy mellékfoglalkozásul üzvén. A régi magyar halászatnak főhelyei a Maros-melléken Magyarpécska, a Körös-melléken Feketegyarmat, Nagyzerénd és Erdőhegy. Úgy a marosi, mint a körösi halászatban a tiszai halászat eszközei és módjai voltak és vannak még részben alkalmazásban. A magyarpécskai halászatban következő halfajok szerepelnek: harcsa, potyka, kecsge, márna, keszeg, kardos (fehér hal), orsó, durbincs, menyhal, széles keszeg és egy speciális halfaj, melyet népiesen barátf . . . nak neveznek. A következő hálófajokat ismerik és használják: kerítő háló, istáp (stáp-álló), piritty, hegyes kece, kusza, pendely, tapogató. Halászati eszközük az egyágu vagy kétágu szigony.

Feketegyarmaton és Nagyzerénden ugyanazon fajta halakat fogják kiegészítve a sort következőkkel: döbbencs (durbincs, kis szűrős hal, népiesen p . . . rágó, p . . . fűsű), tolvaj hal, *buckó*, paduc (fekete bélű, hosszukás fejű hal). A Körös mellékén ezeket a hálókat ismerik: kerítő háló (itt *húzó* háló), érzős vagy szákháló, bóka vagy pókháló (emelő háló), csömpöly, pendelyháló (tiszai eredetű), kaparó háló. Halászó eszközül használják (hajtásra) az egy vagy kétágu szigonyt. Tompa orru 3—4 méter hosszú ladikot (bárka) használnak. A hal részei az ismert nevéken kívül: *füle* vagy *koppoti* (kopolyu), *pénz* (pikkely). A hal-fogást *pórázra* fűzik fel, úgy viszik piacra. Régebben éjjel halásztak, most csak nappal. A csendörök tiltják az éjjeli halászatot. Télvíz idején a halászat jobbára szünetel. A nép bámulatos készültséggel ismeri a halfogás minden csinja-binját, a hal természetét és rejtekhelyeit.

Vásári élet. (*Kupec-szokások*). A népéletnek még mindig egyik legjelentősebb mozzanata a vásár. Ámde ez is nagyrészt kivetkőzött ősi jellegéből. Igaz, hogy a gyerek részére a *vásárfia* megvásárlása s az *áldomás* még mindig szokásban van, hogy tehát a mézesbábosok még mindig jó vásárt csinálnak s a vásári lacikonyhák, a pecsenyesütők sátrai, a faluszéli kiskorcsmák még mindig tömve vannak, de mindezen ősdíszágokon immár rést tör az új kor igénye és vágya, szóval modernsége. A sokadalom a régi, a színes öltözékek szintén meg

vannak, de az árúiban a vásári handa-bandában sok már az új. A mézesbábos árúi mellett megjelennek a jobb fajta cukros sütemények, a rőfös árúk kartonja mellett ott van a mindenféle fajta új szövet, fel a legfinomabb fajta selyem kelméig, selyem kendőig. Megjelent a mindenféle színes nyomatban pompázó képes levelezőlap, de azért a vőfélykönyv és ponyvatermék is fogy s nagykeletű immár a nép között a pornografikus képes lap is. Nemcsak a szűr, a szironyos bunda, a ködmön kelendő, hanem a jobbszabású úri viseletű kabát is; az úri szabású női kabátok, a női kalapok jó keletnek örvendenek. E mellett, mint az új kornak legigazibb gyermeke, ezer fogással, éktelen erővel dolgozik a reklám. Rikoltozás, ének, lármás hangszerek és gyerekjátékok süvöltözése hívja fel a járókelők figyelmét a felkinált árúcikkre. Melódiás operett-részletek tudatják a közönséggel, hogy :

Lipi lipi lap.

Levelező lap.

Csak két krajcár

Máma egy darab.

Lipi lipi lap,

Levelező lap.

Kettő a fényes,

Három a matt.

Hét, hét, hét, minden darab hét,

Válogatva máma hét,

Hét az ára, licitálva,

Hétért lesz ma elpredálva,

Hét, hét, hét, minden darab hét.

Ehhez az újszerű reklám-zsivajhoz képest meglehetősen csendes a marha- és lóvásár képe. Itt csak a lacikonyhából felhangzó muzsika cincogása s egy-egy jókedvű vásáros kurjongatása veri fel a csendet. Az állatvásár jobban megőrizte ósdi jellegét. Az alkuvás, parolázás hosszadalmassága csakúgy megvan, mint régen. Ahogy az alkú tárgyát képező állatot vizsgálják, körülnézik, hibáit keresik, az mind az ősmagyar szokás szerint történik. Természetes, hogy főcél marad mindig az eladó jószág hibáinak eltakarása. Különösen a lókupecsek élnek ezerféle fogással a ló fogyatkozásainak leplezésére. A vevő mindig óvatos. Figyelme kiterjeszkedik mindenre, nehogy becsapódják. A hibák megjelölésénél többféle elnevezés a lovaskatonák műnyelvéből került a kupec-nyelvbe. Ez itt a kis modernség. Jártatják a lovat, nincs-e *pókja*, nézik a *nyulat* vagy *őztetemet* (hátsó lábán elhajlás), a csüdben (boka és pata közt) egyenes-e? Ha kifelé hajlott, akkor *franciás*, ha befelé, akkor *hegytipró*. A csüdön a kinövés *kapta*. Ha a lónak agybaja van, akkor *butacsírás*. Ezt úgy próbálják ki, hogy a vevő a ló fülébe teszi az ujját. Ha türi a ló, akkor van baja, ha nem türi, nincsen baj. Nézik, a lónak nincs-e számarkörme? (hátral patája oly magas, mint elől). Ha a csüd puha, a ló *leül*. Lehet a ló *puha dereku* (horpadó) és macskahátú (felhajló). A szélütöttséget úgy állapítják meg, hogy a lovat trap-

polás után hirtelen megállítják, ekkor a ló hátulja *alászalad*. Ha a lónak görbe az eleje, akkor *imádkozik, jó keresztyén, sokat jár gyalog*.

A ló hibáit úgy takarják, hogy pl. ha egyik lábán sánta, a másikon is megsántítják. Megfurják fogát, hogy fiatalítsák, kihuzzák a tejfogát s bicskával vagdossák helyét, hogy idősbítsék. A *keh* ellen sárga ecetes agyagot adnak be neki, vagy egy kutya heréjét megszáritják, porrá törik s beadják. Ez rövid időre elnyomja keheességét. Hogy ha a ló csiklandós, vagy más hasonló rossz tulajdonsága van, hogy ezt palástolják, pálinkát öntenek belé, mitől elkábul. Szépséghiba a lónál, hogyha görbén tartja a farkát. Ilyen esetben ellenkező oldalra oly erősen csavarják és kötik föl a farkat, hogy ez a hiba észre nem vehető. Hogyha a ló patája meg van repedve, azt oly ügyesen tapasztják be fekete viasszal, hogy a legjobb szem sem látja meg.

Ha a kupec a lovat vezetteti és az sántit, azt mondja rá „biciklizik.“ Egyik különös kifejezés, mely általánosságban ismert, a *karórágó*. Ha t. i. a ló szájával valami tárgyat megfog és ezalatt száján keresztül lélegzik. Ez tüdőbaj jele. A hosszú lábú lóra azt mondják *meggy-szedő*. Hogyha a ló ügetésben hátsó lábait a rendesnél magasabbra emeli, azt mondják *kakasosan jár*. Ha görcsösen kapkodja hátsó lábait, azt mondják rá *csöbörbehágó*. Ha a ló befogva túlmagasán tartja fejét, *csillagvizsgálónak* mondják. Hogyha a hátsó csüdök meredtek, menés közben pattognak, azt mondják: *kecskél* vagy *csülköl*. Hogyha az első láb térdben hátrahajlik, azt *borjusnak* nevezik. A vastagnyaku lóra azt mondják *bikanyaku* vagy *csödörös*. Hogyha a ló menés közben hörgésszerű hangot ad, *hámsíronak*, *hörgősnek* mondják.

A kupechumor is jelentkezik. Törvénybe foglalták: Ha a ló egyik lába kese — vedd meg; ha kettő kese — nézd meg; ha három — gondold meg; ha mind a négy — b. meg.

A vásárokon kívül szólhatnak mint népi összefüggésekről a *búcsukról*. Ezeknek lefolyása ismeretes. Mézesbábosok és más kereskedők, iparosok ütik fel sátraikat és árulgatnak. A falu legénysége, leánysága délután és este táncol a korcsmaudvaron vagy korcsmateremben. A vendégségek ilyenkor nagyok. Egészen különleges a máriaradnai búcsu, melyről Máriaradna leírásánál lesz szó. A nép őszi és téli esti összefüggetelei a *fonóka*, *fosztóka* immár szünőben vannak s lassan-lassan feledésbe mennek. Ameddig divatban voltak, víg dal és meseszó járta. Tollfosztáskor, mely még mindig divatos, a ház asszonya morzsolt kukoricát főz, azt törött mákkal és cukorral jól behinti, ezzel kínálja a fosztókat. (Medgyesbodzás).

Dülönevek és egyéb topografikus elnevezések. Mithogy Arad-megye nagyobb részét románok lepték el, a topografikus nevek sok

száza román. A német telepítések idején a lakosság a határ egyes részeit németül nevezte el és számmal jelölte forduló (Flur) szerint. A községek tulnyomó részben telepítések. A föld felosztás egyenletességénél fogva itt is számmal jelölték a dülőt, de ez nem gátolhatta azt, hogy a betelepedett magyarság mégis csak természeti sajátja szerint jelöljön meg egyes határrészt. Másrészt a régi eredetű községek is megtartották az ősi határ-neveket. Ennélfogva a magyar topografikus nevek meglehetősen számára találunk a megyebeli magyarlakta helységekben. Érdekesebb, jellegzetesebb dülő-, határrész-, rét-, erdő-, szőlő-nevek, stb. ezek: Rókafalva, *Alsókamarás*; Porta-sánc, Lapászt (lapos, vizenyős hely), Bugyér (Bugy-ér), Négyhalom dülő, Traján dülő, *Alsósimánd*; Bitang (irtás hely), Cseret erdő, Belénszeg, *Apáti*; Sósrét, Malommező, Szarkafóka, Sajgó (terméketlen) dülő, Korhány (korhányos lápos föld), Horgas (horog alakú tó veszi körül), Peres (per alatt levő), Törzsökös (fatörzsös), Ördök árka, Pagony (vadás kert), *Ágya*; Sártó (sár-tó), *Bátyafalva*; Belsőszeg, Kisgyepü, Szókeszeg, Örményzűg, Várzűg, Hályogos, Fenyestó, Sút, Szárazerdő, Paphalma, *Bélzerénd*; Farkaság (farkas-ág), Potoku (víz-járás), Dombos (puszta), Roksi (puszta, v. ö. Ráksi, Somogy megye), *Bokszeg*; Ugor (= ugar), Girbova (= görbe), *Borosberend*; Vizehely, *Borosjenő*; Sárdülő, *Borossebes*; Lap, Jerikó, Kótyás (puszták), Nagyszik, Földhid, Csontornó, Nyáráshát, Szárazfa, Fok erdő, Derigát (lapos), Vészér, *Feketegyarmat*; Kutyahely, Csordásdomb, Bökér, Róna, *Gyulavarsánd*; Hollók rétje, Rét Imre (szántó), Jakabér, Fulér, Menyér (erek), Szarvasrét, *Kerülő*; Háda-kert, Sasér, Korhány, Töltés, *Kisjenő*; Bánomföld, Templomhely, *Kisperég*; Farkaság, Borság, *Köved*; Csurka, Kenderhalom, Tapasztó, Udvarmező, Ponyvahát, *Kürtös*; Nyúlhegy, Tüskés, *Lugozó*; Hitlány, Remeteág, Gedus, Cseh-ér, *Magyarpécska*; Csókás, Dohányos, Szénás (puszták), *Csermő*; Mocsár, Sforasu (forrásokban bővelkedő hegyoldal), Zápolya, Szallós, Czebe, Hajágos, Zsidovina, Határár, Dán köve, *Dézna*; Száraztó, *Doroszlófalva*; Papi domb, Katonaszeglet, *Elek*; Telekdülő, Paprét, Forr ásdülő, Dant rét, *Erdőhegy*; Négydülő, Pogányér, Dohányos, Horgostó, *Nadab*; Bibolár, Homokos, Tüskés, Tapasztó, Temetődülők, Csúcs, Bikarét, *Nagyiratos*; Paprét, Borzas, *Nagypél*; Négyhalom, Szőlőshalom (rét), Gyepdülő, *Nagyvarjas*; Nagygyep, Parlagmező, *Nagykamarás*; Báránytó, Dereskút, Hanyos, Nagysziget, Vajdasziget (kaszáló), Újkút (legelő), Nyilas (szántó), Kutyahely, Böndös-ér, Kéterdő, Nagylapos, *Nagyzerénd*; Babos, Forgács (álló víz), *Ópécska*; Kikis (kékes tó), *Sikló*; Pincekert, Újirtás, Kistelek, *Simonyifalva*; Nagypipaj, Kispipaj (puszta), *Sikula*.

E topografikus nevek során végig menve, képet nyerünk a magyarság enyészetéről a történeti idők folyamán Arad megyében. Oly községekben, melyek ma tulnyomólag románok, vagy melyekben a lakosság ma

tiszta román, magyar neveket és elnevezéseket találunk, pl. Dézna, Nagypél, Kürtös, Nadab, Alsósimánd, stb. Mennyire *magyar* birtok volt itt e föld, mennyire *magyar* gazdálkodás folyt megyénkben, még jobban bizonyítja, hogy a topografikus elnevezések mily nagyszámban mentek át a románságba, melyben, természetesen, a román hangtörvények szerint alakultak át. Ilyen topografikus szók: Pustuța (pusztácska), Sarto (sár-tó), Potocu (patak-vizijárás), Ugor (ugar), Șatra (sátor), Yimboți (zsombékos), Teglărie (tégla-telep), Șălas (szállás), Hotar (határ), Râtu Sargei (sárga rét), Pârlog (parlag), Pălincrie (pálinka-főzde), Holumb (halom), Yâp (gyep), Gunoște (trágyás hely), Lopiș (lapos), Nadis (nadas), Sălăsel (kis szállás), Viznic (vizmosás), Dâmp (domb), Hălăstău (halas-tó), Dâmpu stogului (asztag domb), Usu mereu (hosszú mező), Rechitas (rekettyés), Kutina (kút), Colibă (kaliba), Holdă (hold), Cereu (cser), Sforasu (forrásos) Bicaria, Ritu (rét).

Észrevehető, hogy e topografikus nevek között vannak történeti vonatkozásuk is, pl. Traján-dülő, Porta-sánc, Szt. Király-dülő, Zápolyadülő. Egyes helyekhez és tárgyakhoz néphagyomány fűződik. *Dân kőve*: a szikla, honnan Dán egy török basát lőtt agyon. (Dézna). Van egy *Pásztor-kő* (Peatra pacurarului) nevű szikla a Gubó nevű erdő déli részén, Pais község határában. Ennek meséje következő: Két juhász legény neveltette nyáját a völgyben. Az egyik azt mondta a másiknak hogy ha ő felviszi a hegy tetejére a követ, akkor neki adja a nyáját. A legény vállalkozott rá. Felvitte a követ a hegy tetejére s a fáradtságtól kimerülten feküdt a kő mellé. A másik juhász, elrémülve attól, hogy nyáját elvesztette, felment a hegyre s levágta alvó társának a fejét. Az esetét a kősziklába véste. Magyarpécska határában van a *Hitlány*a nevű erdőrészt. Ehhez is fűződik valami népmondaszerű hagyomány. Egy török leányt, aki azonban anyai részen magyar származású volt, talált fel itt egy bujdosó kuruc ifju, akít azután nőül vett. Azt a helyet, ahol a török lányt találták, ennek pogányságára való tekintetből *hitlen lány* erdőrésznek nevezték és ez *Hitlány* módosulásban ma is fennáll.¹⁾ Legismertebb azonban a mondák közül az, mely Dézna várához fűződik. Jókai írta meg gyönyörűen annak történetét: Hogyan foglalt el száz magyar leány a törököktől egy várat? A vár bégje ugyanis száz magyar leányt akart adó fejében a szultán háremébe szállítani. Ép a századik hiányzott még. Mig a szomszédban ezt felhajsolni készült, addig a fogoly magyar lányok amazon hada a várat hatalmába ejtette s kiverték belőle a visszatérő béget. Más variációval: felrobbantották a várat és elpusztultak.

Családnevek. Azt a kevertséget, mely Arad megye magyarságát

¹⁾ Buja Sándor: A magyarpécskai Hitlány regéje. (Kézirat).

jellemzi, misem mutatja jobban, mint a családnevek sokféle eredetre valló változatossága. Ugyanabban a községben a legmagyarabb hangzású családnevek mellett felhangzik az idegen nevek sokasága. Pl. *Nagykamaráson*: Szabó, Bojtos, Borsos, Bodor, Fodor, Gulyás, Varga stb. és Hudák, Sajtz, Liebszter, Tanner, Krupicska, Kucsera, Turbuj, Lolé, stb. *Dezsőházán*: Kőszegi, Barna, Kávai, Száraz, Gémes, Czirok, Lakos, Telek, Becsei, Martonosi, stb. — és Lipták, Lezsák, Nedó, Krisán, Kruzlicz, Hermány, stb. *Medgyesbodzásán*: Varga, Baráth, Fekete, stb. és Szivák, Pleskovics, stb. *Kürtösön*: Varga, Csonka, Czirok, Csányi, Juhász — és Hemmert, Holtl, Kravec, Nürnberger, stb. *Borosjenőben*: Juhász, Kovács, Jakab, Horvát, Nagy, Kőműves, Tábi, Vagyon — és Miklicza, Mihárcz, Henyecz, Töröcsik, Cserenyecz és egész sora a cseh, morva, tót családneveknek.

Megfigyeléseim és a sorozó lajstromokból, anyakönyvekből szerzett tapasztalataim szerint az aradmegyei magyar családnevek következő kategóriába oszthatók: *a)* testi (esetleg lelki) tulajdonságokat felölelő nevek: Nagy, Kiss, Fehér, Vörös, Fekete, Hosszu, Kövér, Sánta, Vastag, Kardos, Szomorú, stb.; *b)* foglalkozást jelentő tulajdonnevek: Bognár, Varga, Pintér, Kovács, Lakatos, Katona, Gulyás, Kőműves, Kocsis, Takács, Szűcs, Szakács, Szabó, Borbély, Molnár, Faragó, Juhász, stb.; *c)* nemzetiséget jelentő nevek: Rác, Tóth, Németh, Magyar, Oláh, Török, Cseh, stb.; *d)* tárgyak, dolgok nevei: Vas, Kabát, Krajczár, Harmat, Virág stb.; *e)* származási helyről vett nevek: Szénási, Dorogi, Recski, Tokaji, Cseri, Vásárhelyi, Bodrogi stb.; *f)* végül a német, román, tót, szerb, olasz, cseh nyelvből került százféle neveken kívül a homályos és megfejtethetlen értelmű magyar vezetéknevek: Bordács, Bartók, Bondár, Barta, Borka.

A románság beolvasztó hatása a tulajdonnevek révén mutatkozik legjobban. A tiszta román *Zaránd* község lakói között vannak ilyen nevűek: Deák, Kurta, Varga, Farkas, Szekeres, Lakatos, Lukács. A tornovai sorozó lajstromban következő *román anyanyelvű* állítás-kötelesek szerepelnek: Rác (Ratiu), Farkas (Farcas), Bíró (Bireu), Nadas (Nadasan), Bitang, Kis, Csizmás, Domokos, stb. Ilyen nevekre százával akadunk. A *medgyesegyházai* tótok között ilyen nevűek szerepelnek: Csepregi, Csetnegi, Farkas, Kovács, Varga, Pap, Pusztai, stb.

Népi foglalkozások. A nép foglalkozása körébe belejátszik a kezdetlegesebb és könnyebb ipari tevékenység is. E részben a tradíciók táplálják a hajlamot. Magyarpécskán a pékiparosság vagyis a kenyérsütés ősi hagyomány. *Agyán, Vadászon*, mely községek — ma már kiirtott — rengeteg erdőség tövében feküdtek, a famunka, fúrás-faragás, keréktalp- és dongakészítés, szerszámfák, kocsirészek gyártása nagyon el volt terjedve. Ugyanezen két községben a nép butordarabjait: farag-

ványos székeket, *búsuló* (karos) széket, tékát, konyhakaszlit, lócákat, sífókat, faragványos ágyakat, intarziás asztalt, üveges szekrényeket maga készítette. (Lásd az idevágó kép-táblát!) Az alakuló néprajzi múzeumnak eredeti gyűjteménye van e tárgyakból. A szövés-fonás és takácsmunka a Körösök közében (Vadász, Ágya) télen ma is gyakori házi foglalkozás. Láttam Ágyán saját szövésű két szélből összeállított lepedőt, melyeket *görög-íres* csipkével kötöttek össze. Ma már ily fajta csipkét nem horgolnak. A szakajtókészítés, cirokseprű- és vesszőseprű-kötés elterjedt foglalkozás Magyarpécskán, Nagyvarjason, Fekete-gyarmaton és más helyeken. A cserépégetés, vályogvetés, tégláégetés mindenütt divik és nem mindig kizárólagosan a cigányok foglalkozása.

Nagyobbszerű lendületet nyert a megyében utolsó években mint női házi foglalkozás a *hímzés*. Igaz, hogy e női ipar tulnyomólag a románok kezében van. Az aradmegyei hímzés főbb típusait, mint tiszta népi produktumot, Dömötör László ismertette.¹⁾ Azóta főleg a románság csodálatos formai gazdagságot és magasabb műizlést vitt bele e foglalkozásba. A magyarság szintén halad e téren. Mindenütt találkozunk már szép, de még mindig népies stílusban tartott himzett munkákkal. Legismertebbek a gyoroki csángók hímzései. Ők is haladtak és lassanként felemelkednek a legkiműveltebb műizlés fokára. Hímzéseik eredeti típusai ezek: *a)* babos, *b)* makkos, *c)* pókos rózsaszegővel, *d)* kakastaréjos, *e)* szekfűs, *f)* tányéros, *g)* cserelapis, *h)* nagyszekfűs, *i)* cserelapis galambbal, *j)* kis tányéros, *k)* emberkés, *l)* poháros, *m)* festékesforma, *n)* csipkerózsás, *o)* rákos, *p)* körtés, *r)* galambbúgos *s)* vetőlős, *t)* szárazbokros, *u)* tenyéres, *v)* rostélyos, *x)* békás. (Lásd a megfelelő táblázatot!)

A hivatás szerinti iparosok a népesebb községekben a nép közt elszórva élnek, dolgozva a helyi szükséglet kielégítésére és a vásárok fogyasztó közönsége számára. Jellemző, mily nehezen ébred a magyar népben a *kereskedői hajlam*. Magyar boltos az egész megyében alig van. A magyar nép fia nem árul portékát; bizza ezt másra. De a *kupeckedést* nem tartja méltóságán alul álló keresetnek. Kupeckedik lóval, marhával, sertéssel, tojással, gyümölcscsel, edénnyel, üveggel és gazdasági szerszámokkal. Ugyszintén bort mérni, csaplárkodni, kiszorítva helyéből a gyütt-ment idegent, nincsen inye ellen. Élelmességre valló az a kisperegi korcsmai jelszó, mely a nagyívó falán ékeskedik:

Idd ki a sört hidegen — fizesd melegen!

¹⁾ Művészi Ipar, szerk. Pasteiner Gyula, 1889. 2. sz. 64. l.

VII.

Arad megye német népe.

Arad megye német ajku lakosságának száma az 1900-ik évi népszámlálás adatai szerint 34.505. Ez a szám a következő népszámlálás idején aligha fog jelentékeny emelkedést mutatni, nem mintha a német lakosság nem volna elég szapora, hanem kiváltképen azért, mivel az elmagyarosodás rohamos léptekben halad előre. A legtöbb németség az aradi (9.239), eleki (9.123), világosi (8.687), pécskai (3.054) járásban lakik, a legkevesebb a nagyhalmágyiban (51); a többi járásban csak 2—3—400-ra rúg fel a német ajkuak száma. Ezen adatokból kitűnik, hogy a németség a megye északnyugati, nyugati és közép részein helyezkedett el, mindenütt a síkságon, ellenben nem kereste fel a keleti és délkeleti részek hegyvidékét.

A megye német községei mind újabb telepítések. A török világ előtt s a hódoltság idején Arad megye területén német lakosságot nem találunk. A törökök visszavonultával I. Lipót, I. József, III. Károly és Mária Terézia idején szállották meg az *imperium*-ból (Német birodalomból) elhívott telepesek igen kicsi rajokban a kincstár és magánosok messze terjedő, lakatlan területeit. Munkás népre, földmivésekre volt szükség; e célból hívták be őket. A telepítés szerencsés körülmények közt ment végbe. A kincstár s a földesurak (Harucker, Lovászy) java földet osztottak ki nekik s nem terhelték meg őket tulságos adózásokkal s nem nehezítették meg gyarapodásukat úgy, mint a kincstári telepesekét. Innen van, hogy a német községek általában kedvezően fejlődtek, szépen gyarapodtak és Arad megye jelentékeny gócpontjai mind a mai napig.

A népesség száma és jóléte tekintetében különösen kiemelkednek: Ujszentanna 4693 s a vele összefüggő Ószentanna 1514, Elek 4368, Óthalom 4076, Szemlak 2239, Szentmárton 2494, Ujpanád 2203, Almáskamarás 1780 lakóssal. Ezeren felül a német lakosok száma még Pankótán (1022), Világoson (1025). Ezernél kevesebben lagnak Fakerten, Mácsán, Zsigmondházán, Simándon, Simonyifalván, Szapáryligeten, Németperegen, Ópáloson és Galsán.

A községek keletkezésének és a telepítéseknek történeti fejleménye, amennyire anyakönnyvi adatok és korábbi feljegyzések alapján ki deríthető, következő volt.

Uj- és Ószentanna. Ilyen név alatt a két egymással tőzsomszéd-ságban levő s csaknem összefolyó község az 1561-iki lajstromban, mely az arad-zarándmegyei községeket tünteti fel, nem szerepel. De említve van helyettük *Komlós*, mint Massay Imre és Sasy György birtoka. Komlósnak sorsáról közelebbet nem tudunk, csak annyit, hogy Rákóczi György egyik adománylevelében (1645) már csak mint pusztá van említve. Ujszentanna telepítése után Komlós, melynek lakossága mai napig is tulnyomólag román, de melyben németiség is lakik jelentékeny számban, *Ó-Szent-Anna* nevet nyert. A nép mai napig is azonban gyakran Komlósnak nevezi. *Ujszentanna* (eredeti írásmód szerint Uj Sz. Anna) 1701-ben keletkezett; ekkor telepítették. A telepítés előtt a föld Bibits Damián földesuré volt, ki azt részben magyarokkal, nagyobb részben azonban Badenből (Schwarzwald), Pfalzból és Bajorországból behívott németekkel telepítette be. Anyakönyvi adatok szerint következő helyekről jöttek egyesek: Sachsenburg, Ebergenfeld, Dengelsheim, Kiltzheim, Massenbach, Sachsenhaus (olvashatatlan anyakönyvi bejegyzés: Hexeneres, Vesebau).

A magyarság utóbb beleolvadt a németiségbe; több ottani német családnak neve tiszta magyar: Ujlaki, Böszörményi, Murányi.

Elek (román Aletea). Régi község; az 1561-iki zárandi községjegyzékben már említve van mint Bebek György, Massay Imre, Mágocsy Gáspár és más magyar földesurak birtoka. A magyarság a zivataros idők folyamán elenyészett. 1717-ben említik újra Eleket, mint pusztát, amelyre Báró Harucker József birodalmi németeket készül telepíteni. A telepesek eleinte sárkunyhókban laktak s csak 1724—1730-ig épült lassankint a község. Házhelyeiket és a beltelket csak 1734-ben kapták Haruckertől örökre. 1735-ben épült a község közepén egy sirkert közepén egy kis templom, melynek helyén 1790-ben a mai impozáns templom épült. Szájhagyomány szerint 7 család jött be az imperiumból, mintegy törzsökét képezve a mai lakosságnak.¹⁾ Harucker küldött volt igásokat („Stafchen“) éretjük. Sok viszontagság után elérték „Juli“-t (Gyula) s onnan szállották meg 1724. pünkösdi hétfőn, Eleket, melynek nevét a német népetimológia így magyarázza: Mikor a magyar mérnök felmérte a földet a telepesek részére, gyakran mondotta e szót: *elég*. A telepesek tehát a helyet *Elek*-nek nevezték. A mai németiség egyébként nem Eleknek mondja, hanem *Élek*-nek. A legrégebb anyakönyvek (1734-ből) adatai szerint a bevándorlottak Würzburg, Bamberg, Schweinfurth környékéről, Bajorországból, Felső Pfalzból és Lotharingiából (Edlíng) jöttek. Neuburg (Superiori Palatinatu Oberpfalz; Neoburg penes Danubium), Gerlshofen, Rengershausen, Rheinfeld, Oberspiesheim, Dingels-

¹⁾ Az alapító első 7 család volt: Adam, Bambach (Baumbach), Geister, Strifler, Silbereis, Jäger, Ruck.

hausen, Bidamheim, Königshof (bei Mainz), Americhhausen (bei Würzburg), Hirschfeld (bei Würzburg), Meinburg (bei Schweinfurth) Schlüsselfeld vannak származási helyekül említve. A beköltözöttek nevei pl. Durst, Stumpf, Nieth, Binder (ma Bender), Niedermayer, Groh, Bambach, Silbereis, Ruck, Treml, Hanecker, Bauer, Bayer, Müller, Scherer.

Öthalom. E népesebb német községről úgy tartja a hagyomány, hogy az egykori *Orod* vára helyén áll, hol az orodi káptalan székhelye volt. A mai napig is fennálló fölötte érdekes rom várszerű erődítményeknek és egy hatalmas kettős keresztalakra épült kéttornyu templomnak s mellette valószínűleg zárdának napról-napra enyésző omladéka. Ez a község történelmileg kevésbé ismert multja.

A mohácsi vész után, úgy fűzi tovább a hagyomány, a török uralom alatt a Maros mellékén nagy erdőség terült el, melyben rácok és oláhok rejtőzködtek. Végre falucskát alapítottak. 1756-ban ötvenes Lovász Mihály, ki akkor a modenai hercegi kir. kincstári jószágokat haszonbérben birta, a róm. kath. egyház iránti buzgalomból és hogy a községnek szolgálatot tegyen, a kir. kincstár engedelmével 24 német kath. családot hívott be és telepített le Glogovátzon. A telepések Frankóniából (Észak-Bajorország) jöttek, minek nyoma van a *Frank*-utca elnevezésben. A betelepedett németek szépen elszaporodtak és megerősödtek, míg az oláhság csaknem teljesen elenyészett. A község nevét ugyancsak a *hagyomány* kétféleképpen magyarázza. Vagy egy Glogov nevű rác rablóvezérről ragadt a falura, vagy pedig az *erdőnek* volt Glogovátz a neve s ezt tartotta meg a község is.

Szemlak. Kevert nyelvű község, laknak benne magyarok, németek és románok. Az 1561-iki jegyzékben említve van, mint Csanád megyéhez tartozó község. 1750-ben kapcsolatot Arad megyéhez. Régebbi irásokban Zemlék néven szerepel. A németek ág. hitvallásuak és reformátusok. Az ágostai hitvallásuak a XVIII. század vége felé Pest és Békés megyéből (Mezőberény) jöttek, a reformátusok Balmazújvárosból, Szabolcs megyéből. Mesterkéltnél etimologizálás a *Szemlakot*, mivel határőrvidéki hely volt, *szemesek lakából* magyarázza.

Szentmárton (Sanct Martin). Régi eredetű község. Neve már előfordul az 1561-iki összeírásban, mint a gyulai vár tartozéka. Később elpusztult. A plébánián található könyvekből az derül ki, hogy a német telepítés előtt egy Szent Márton nevű pusztta volt ott. A községet 1750-ben Harucker Ferenc alapította. Megvett a kincstártól 40.000 frtért földeket és Németországból hívott be telepeseket, legnagyobb-részt Badenből (Schwarzwald). Magyarokat is telepített oda, de ezek idő múltán beleolvadtak a németségbe. 1866-ig Németszentmártonnak hívták.

Újpanád. Régi hely. Már 1561-ben említve van. Később elpusztult s mint pusztta a modenai herceg birtoka lett. A községet 1780-ban

alapították. A lakosság Mainz vidékéről és Lotharingiából származott ide. (Lothringer, Plennert).

Almáskamarás (Németalmás) 1844-ben keletkezett. Eleki németek népesítették be. Nevét, egyik hagyomány szerint, Almásy gróf tiszteletére nyerte.

Pankota kevert nyelvű község. A németek 1786-ban Württembergből telepítették be. Községüket Új-Pankotának hívták, mely később a régi községgel, Ó-Pankotával egyesülvén, egyszerűen *Pankota* nevet nyert. Hagyomány szerint Pankota Bán-Kútja-ból eredt.

Fakert. Újabb telepítés az úgynevezett *zimándi* pusztán. Neve magyar fordítása egy német tulajdonnévnek, *Baumgartnerének*, kinek a telepítés körül nagy érdemei voltak. A németek a községet Baumgartelnek vagy Neudorfnak is hívták. A telepítés 1843-ban történt. A németek *Ujpanádról* jöttek mintegy 60 család, később 1846-ban, Öthalomról is telepedett oda mintegy 30 család.

Mácsa, régi, kevert nyelvű község. Már az 1561-iki jegyzékben említve van. Lakossága túlnyomó részben román, kik Erdélyből, Szatmár és Máramaros megyéből költöztek oda. A németség a szomszédos, közeli Szentmártonból telepedett át. Neve, gyanítom, idegen hatás alatt átalakult formája a Majsa ősi magyar névnek.

Simánd lakosságának csak csekély töredéke német. Ezek a németek szórványosan költöztek be a szomszédos német községekből.

Németpereg 1851—1852-ben keletkezett a Pereg kincstári pusztából kihalított részen. Német lakói Alsó-Ausztriából és Torontálból jöttek.

Simonyifalva és *Szapáryliget* újabb telepítések. Előbbinek németjei Öthalomról, utóbbié Németczerneyéről jöttek.

Ópálos. A németek ide 1785-ben telepedtek alkalmasint Öthalomról.

Galsa, kevert nyelvű község. A németek a szomszédos községekből telepedtek oda.

Német népélet. Az aradmegyei német bevándorlók a német birodalomnak ama részéből jöttek, melyet összefoglalólag Alemanniának szoktak nevezni. Beleesik e földrajzi területbe Elsass, Lotharingia, Rajna-mellék, Pfalz, Baden (Schwarzwald), Württemberg, északi Bajorország (Frankónia) s Thuringiának déli mesgyéje. Nagy terület ez, földrajzilag nem egységes s így a németségnek különben is az elkülönülésre való nagy hajlama mellett, nyelvben, szokásban, véralkatban nagyon sokféle nép lakja. Bizonyos tehát, hogy a bevándorlók már a bevándorlás idején beszédjökben s ősi szokásaik tekintetében nagyon különböztek egymástól. Mindazonáltal, mint a német néplélek ősi vonásai, egyes sajátságok mint közösek és általánosak meg voltak és meg vannak mind a mai napig.

Így tünik fel első sorban alkalmazkodó képességük, mely a legtöbbször a viszonyok helyes megítéléséből eredt. Más klimatikus és talajviszonyokat találván, foglalkozásukban, ruházódásukban, lakházaik strukturájában hamar alkalmazkodnak ezekhez. Földmivelőkké lesznek, mely foglalkozás dúsabb eredménnyel jutalmazza őket, s annyira ráfordítják minden erejüket és idejüket, hogy az ipari tevékenységet egészen elhagyják, sőt a legkezdetlegesebb háziipart is alig-alig űzik. A környezethez símulnak mindenben. Követik a szomszédos magyarság vagy oláhság gazdálkodási módját, átveszik gazdasági eszközeiket s még az életrend és étkeik tekintetében is teljesen alárendelik magukat az idegen hatásnak.

Minden tevékenységüket nagyfoku józanság hatja át. Nem temperamentumos nép, hanem meggondolt. A kicsi dolog ép úgy jelentős előtte, mint a nagy. Messze téreken hullámzik vetése, de azért a tojás, a csirke, a borju, az eperfa, a körtefa-csemete és kertjében a salátafej még mindig értékkel bíró jószág előtte, melyet gondoznia kell. Életmódjában és minden cselekvésében mérsékelt, számító. Már inkább fukar mint takarékos, a rosszabb indulatu fősvénység árnyalása nélkül. Minden gondolata a vagyonszerzésben összpontosul. Megtakarításban látja a vagyon eredő forrását, nem a merész vállalkozásban. Csak mikor nagy vagyon áll már mögötte, bocsátkozik nagyobb szerű vállalkozásba, de mindig a leghidegebb számítással s nem is igen van esze, hogy vállalkozása balul ütne ki. (Elek). Földet azonban minden körülmények között szeret vállalni, mert itt a kockázat viszonylag nem több, mint a ráfordított munka. A bérlet vagy felibe való munkálás után következik a földnek tulajdonul való megszerzése. A németeknél nagy mértékben mutatkozik ez az expansivitás, ez a terjeszkedés földvásárlás útján. Ahol a határok összefolynak, hol szegényes oláhság vagy zsellér sorson élő magyarság tengődik a németiség határszélein, ott kérlelhetetlen szívóssággal s ellenállhatatlan fensőbbiséggel tör előre a német. Elég az eleki nép földvásárlásaira, az ujszentannaiak és öthalomiak hegyaljai szőlőbirtokaira és földszerzéseire utalnom. A németeknek emez előretörése azonban inkább csak a románságot érdekli és fenyegeti, mert a magyar telepés községek nem igen esnek érdek-szféráikba. Éme vagyonosság alapjai mindenesetre a németiség gazdálkodó erényeiben keresendők, de első kezdete mégis csak a telepítés szerencséesebb körülményeiben rejlett. Tehermentes földet kaptak, bőkezű és javukat éberen gondozó földesurak alatt éltek, hogy idejekorán megerősödhesenek. Milyen más az újabkori magyar telepések sorsa, kik nem képesek a nagy állami terheket (adó, annuitás) elviselni és szenvedni kénytelenek, míg végre az állam újabb és újabb transactiók útján valahogy könnyít sorsukon. (Lásd az *aradi és csanádi telepítések történetét* az aradi jószágigazgatóságnál. Kézirat.)

A jómóduság s a vagyonnak csendes, nyugodt és biztos élvezete okozza, hogy a németiség a kor újabb eszme-irányzatai iránt általában közömbösebb. A szociális tanok egyetlen egy árnyalása sem érintette lelkét közelebből, mely különben sincs úgy szerkesztve, hogy egykönnyen háborgásba volna hozható. Legalább addig nem, míg a vagyon érdeke ellenében nem történik a támadás. Azután a birtok nélküli, tisztán napszámos munkája után megélő osztály, mely leginkább fogékony a szociális tanok befogadására, a német községekben, hol mindenki a szerzett ősi birtokot meg szokta tartani s könnyelmű gazdálkodással kotyavetyére nem szokta juttatni, általában kicsi számban van képviselve. Az elégedetlenség panaszs-zava azért itt is felhangzik, de nem más tendenciával párosultan, hanem csak pusztán mint a szegény ember örök panaszkodása. A német általában konzervatív; szivesebben viseli el a jelennek baját, semhogy bizonytalan változások és vészes szenvedélyek eshetőségeinek tegye ki magát. Még külső körülmények is gátolták a szociális tanok terjedését meggyénk német lakósaik közt. Magyar szociálista lapoknak és brosúráknak náluk kelete nem volt és még ma is alig van, a német iratok pedig a szegényebb, kevésbé iskolázott nép közé alig juthattak el s ha el is jutottak, nyelvük idegenszerűsége (hochdeutsch — felnémet, irodalmi nyelv) nehezítette a terjedésüket.

A német ember véralkata nem lobbanékony, s innen van, hogy nem ül fel könnyen valakinek, legkevésbé az idegennek. Minden jövevény szavát kétkedéssel fogadja — még egy más oknál fogva is. Magáról szereti hinni, hogy bizonyos fölényben van; büszke és rátarti, arra is, amije van, s arra is, amilyen: vagyis szellemi praepotenciájára. Ezért fog keveset rajta a lázító szava. Gondolatköréből, amint ő él, érez és cselekszik, nagyon nehéz őt kiriasztani. Az ő gondolkodása az ő büszkesége és öntudata. Úgy vélekedik, nem szabad magát ebben háborgatnia.

Ez az elzárkózás csak akkor veti le bilincseit, ha való vagy képzelt sérelem évődik lelkében. Amennyire hidegen hagyja őt a nagyvilág eszmetusája, annyira ingerelheti a helyi politika. A község belső életének kérdései ijesztően felkavarhatják a néplelket és rettentő szenvedélyesség tanyájává tehetik a falut. Pár évvel ennek előtte láttuk ezt az ujszentannai zendülés esetében.¹⁾

Nem terjed ki a németiségnek ez elzárkózása, makacs ellenállása a magyar állameszme befogadására s a magyar nyelv elsajátítására. A németiség immár tisztában van a helyzettel s a magyar állameszme uralmának jogosultságát ép úgy elismeri, mint ahogy a magyar nemzeti eszme szupremáciáját őszintén kívánja. Igaz, hogy a szabadságharc ko-

¹⁾ Lásd 43. l.

rában, nagyon-nagyon kevés kivétellel, a németek az osztrák uralom mellé állottak. De ezt vajjon ki ne találná természetesnek? Bujtogatva voltak és kecsgetve attól a hatalomtól, mely ellenünk használta fel őket. S egészben mégis bizonyos szenvedőlegességgel viselkedtek.

Nyiltan nem támadtak a magyarra s nem fogták pártul az osztrákokot. Erős nyoma van azonban annak, hogy a Bach-korszak sok viszársága ép úgy sújtotta őket, mint a magyarságot. Elégedetlenségük nyilvánvaló volt, noha a szabadabb szónak féket vetett az erőszak. A sok rendszabás és újabb adóteher, a hivatalnokok kiméretlensége és gögje, a katonai mindenhatóság sok kedvetlenségnek lett okozója s nem egyszer hangzott fel a sváb család tűzhelye körül is a régi jó *magyar* idők dicsérete.

A kiegyezés után, a rendezett államélet beköszöntével megindult a jólét és polgári tevékenység erősebb fellendülése és megindult ezzel a német községek nagyobb lendülete is. A gyarapodás a magyar állam-eszme védő pajzsa alatt történvén, a németiség kivétel nélkül a magyar nemzeti eszme feltétlen uralmát kívánja és ennek szolgálatába bocsátkozik. Ennek legfőbb külső nyilvánulásaként említhetjük a magyar nyelvnek rohamos, szinte bámulatot keltő nagy hódítását a németek között. A férfiak között csaknem mindenki, aki csak valamikép is kimozdul a községből, ért és tud magyarul, a nők között, kik elzárkóztabbban élnek, a jóval nagyobb rész érti a magyar nyelvet, ha nem is beszéli. Arról ugyan, hogy a családi tűzhely körül is már a magyar szó járná, ma még szó sincs. Az elmagyarosodás rohamosságának okait keresve, három körülménynek közrehatását vehetjük észre. Első sorban jelentékeny tényező a föld szeretete és a hozzá való ragaszkodás. A békés birtoklást, a javak zavartalan élvezetét biztosítja neki a fennálló állami rend, melynek szellemi tartalmaként erősen fejeződik ki a magyar nemzeti eszme. Megbecsüli az eszmét, mert javát és hasznát látja, mert neki is békét, üdvöt, szabadságot biztosít.

Az elmagyarosodás másik fő rugója a *célszerűség*. Magyar hatóságok alatt él, magyar hivatalokkal érintkezik, magyar törvényt kell ismernie, mindenütt magyar szót hall, természetes tehát, hogy a magyar nyelv megtanulása életszükségletévé válik.

A harmadik körülmény, mely az elmagyarosodást nagyban előmozdítja, a német ember természet-adta hiúsága. A fel-törekvés, a magasabb osztályokhoz való emelkedésnek vágya a német ember ősi természete, melyet költőileg páratlan művészettel festett meg Goethe *Hermann u. Dorotheájának* korcsmásosában. S minthogy az előtte magasabbnak lebegő osztály a magyar intelligencia, azért ehhez tördök. A jobbmóduak mind megtanulnak és folyékonyan beszélnek magyarul. Mintegy megalázva érzik magukat, ha kabátos ember németül szólítja

meg őket s legtöbbször tüntetőleg magyarul felelnek. A magyar válaszzal magasabb intelligenciáját akarja észrevéttetni. Ha mégis kényszerül németül beszélni az uri osztályhoz tartozó egyénnel, akkor kerüli a maga dialektusát, melyet bajerijsch (báuerijsch)-nek mond és felnémethz közel álló nyelven beszél, melyben csak elvétve jelentkezik a nyelvjárási árnyalás.

Azok a német nyelvszigetek tehát, melyeket másfél évszázaddal ennek előtte a lelketlen osztrák politika a németség korallsziget-képződményeként csak azért építgetett fel, hogy a germanizáló s minden magyarságnak hadat üzenő politikának támaszpontjai legyenek, immár tűnő, enyésző félben vannak. Történelmileg szerepet cseréltek. Nem expoziturái többé a németségnek, hanem védőbástyái a magyarságnak, a Kelet felől veszedelmesen előre törő román törekvésekkel szemben. A veszélyeztetett mesgyén, az érintkezés határvonalain nem tömören lakó magyarság nem állja meg azt az erős román áramlást, mely a német szívósságán mindig megtörik. A magyar beolvad, a német inkább beolvaszt. A magyarságot környező oláh községek névlajstromai szomorú bizonyosságát nyújtják a nagy nemzeti megfogfogyatkozásnak. Az eredeti német név azonban e lajstromokban vajmi ritka!

A pangermán törekvéseknek Arad megyében vajmi kevés a nyoma. Az itt-ott létesült *Bauern-vereinek* inkább gazdasági szövetségek, minden politikai tendencia és nemzetiségi aspiráció nélkül. Működésüket egyébként a hatóságok éber ellenőrzése kíséri.

A németség beolvadásának nagyobbyszerű megindulásával jelentékeny új erőforrásokhoz jut a nemzet. Hasznos, munkás népelemre teszünk szert, mely vagyonságával és sok szép erényével délvidéki megerősödésünkhöz jelentékenyen fog hozzájárulni. És ez erények közt első helyen áll az, aminek például kellene szolgálni, hogy t. i. a német a vagyont megszerzi s gyarapítja, azután félti és mindenkor megtartja.

Ez erényből azonban nagy hiba is ered. Nagyonbízott a vagyonsféltése és megóvásának érdeke okozza, hogy a német más népfajokkal vér szerint nem vegyül össze. Jómódu német lányt nem adnak magyar vagy román legénynek és még csak más faluba sem igen adják férjhez. Nemcsak a nyelv, az életmód és szokások eltérése okozza ezt az idegenkedést, hanem bizonyos tények ismerete is. A magyar a német szemében könnyelmű, gazdálkodni nem tudó, a román durva és miveletlen. A német legény viszont a német leányt keresi, ki a dolgot és tisztaságot kedveli, de a mellett nagyon néz a vagyontra, különösen ha ő maga is vagyonos család tagja. A rokonok közötti házasság mind ezen tekintetknél fogva a németek között nagyon gyakori.

Emez elszigetelődés következtében történt, hogy a németség Arad megyében a házasság révén, vérkeveredés útján nem frissült fel,

sem ősi véralkata új kedvező vagy kedvezőtlen ingredienciát nem nyert. Legerősebben hat reá a magyarság. Megtanulja az iskolában a nyelvet, a katonaságnál a legény-virtust, mindez azonban gondolat-világát, a hatások elmultával, legkevésbé sem változtatta. Van még intenzivebb nevelő hatás is. Gyakori Arad megyében a gyermekek kicserélése. Elekről Orosházára, Öthalomról Pécskára visznek német gyerekeket magyar szót tanulni, a pécskai gazda viszont fiát Öthalomra adja német szóra. Ez intézmény sem ellensúlyozza a vérvegyület hiányának hátrányait. A magyar szív nagylelkűsége, a hazának lángoló szeretete, bizonyos nemesebb érzésvilág, altruisztikus gondolkodás még mindig nem tartozik a német nép lelki virágai közé.

Családi élet. A családi élet a németeknél általában tiszta és jó. Mindkét házaspár rendesen tartózkodó életet folytat, a csapodárság a kivételek közé tartozik. Férj és feleség egymást tegezik és néven szólítják: Du Hans, Du Kathi. Mikor gyermekekkel népesül be a ház, a nő Kath-nek nevezi urát, ez Mor-nek hívja. Szentannán az asszony, ha férjéről beszél, Majner (Meiner - az enyém) néven említi, a férj Majne:(Meine - az enyém) nek mondja a nőt. A gyöngédség és nő iránti tisztelet különösebb megnyilatkozásával nem igen találkozunk, becézni egymást nem szokták. Megvannak egymással és egymás mellett békén, osztozkodva a nehéz munkában és kötelességteljesítésben, de a lágyságban felolvadó szeretet minden külső kifejezése nélkül. Becézni csak a gyermekeket szokták. Becéző nevet adnak neki, pl. Kanti, Mangala (Anna), Penga, Vangala (Helené), Balz (Baltahajar), Sepi (József), Hanska (Jánoska), Franzka (Ferencke, Ferike) (*Elek*). Jellemző, hogy a becézés kedvéért a magyar kicsinyítő képzőt szokták használni, pl. Juli, Juliska, Julcsa, Julcsala (*Elek*). Ez a sajátság szelvében jelentkező magyar hatás. A gyermek a szülőt tiu-rel (tiu, francia vous) szólítja meg.

A német családok általában népesekek. Az egy-, két-gyermekrendszer ez idő szerint még nem honosodott meg. Oka e szerencsés körülménynek a jómóduság. Szentmártonban mutattak három házat egymás mellett, melyekben összesen 32 gyermek volt. Emlegettek családot, hol 12 gyermek van, ami nem is ritkaság.

A gyermeknevelés szélsőségeket mutat. A jobbmóduaknál gondos, a szegényeknél gondatlan. A tehetősb szülők jól ápolják, tisztán tartják a csecsemőt, vigyáznak egészségére és gyengédek a gyermek iránt. Később jól iskoláztatják s felsőbb iskolákba járatják, anélkül, hogy úri sorba akarnák emelni. Az ilyen iskolázott ifjakkól miveltebb gazdálkodók lesznek, kik a parasztgazdálkodást műveltségüknél fogva igazán racionálisan folytatják, a vagyont szépen gyarapítják és praktikus hideg ésszel nagyobb vállalkozásokba bocsátkoznak. Egy keletkező új társadalmi osztály ez, melynek éltető eleme a munka, a vállalkozás, a va-

gyonszaporítás hő vágya, s mely a vagyonossága mellett is ment maradt az úri allűröktől és élvhajhásztattól. Egy keletkezében levő igazi polgári társadalom ez.

A szegényeknél a gyermeknevelés már sokkal hiányosabb. A csecsemő ápolása elhanyagoltabb, a máklével való itatás gyakoribb eset. A gyermek táplálkozása hiányos, a korai dologra szorítása mindennapi. Az iskolázás csak az elemi iskola befejeztéig tart. Azután, elég korán, kezdődik a súlyos mezei munka, mely alatt a test sokszor satnyul.

A leánynevelés még a jobb módúaknál is azonos a fiukéval, csak hogy a lányoknál a magasabb iskoláztatás (polgári, felsőbb leányiskola) rendszerint elmarad. Csak szórványosan nevelik őket úri lányokká, mert szivesebben adják jómódu paraszt-sorban álló ifjakhoz, kik dolgoznak és szereznek.

Az erkölcsi hatás a gyermeklélekre a német paraszt-családokban általában kedvezőbb. Trágár beszédet a gyerek otthon nem igen hall, legfeljebb az iskolában, magyar pajtásaitól. Az isten igazában való káromkodás, mely a magyar parasztfiunál a férfiaság erényeül vétetik, a németeknél nem igen fordul elő. A német is káromkodik, de nem a maga nyelvén, hanem magyarul és leginkább oláhul. A fellobbanó indulatát a sváb inkább trágár szavaktól ment átokkal csillapítja: s Kraiz heilich Tunnerwette' soll de zamschlage (Ujszentanna), s Kraiz heilich Tunnerwetter soll dich zemol in ti Ort nei schlage, Sollst u'jinnich (unfjinnig) were, (bolondulj meg). Er Tajfl soll dich hole, Geh in di Hell nei. Jir heilich Satment namol nei (Óthalom). De némi magyar hatás mutatkozik: Tu Kurve! Zeiner Mutter ihre j . . . , Ke in tei Mutter nei, Ke in tei Kodel. Ke in tei Urfufandl (bujjál dédanyádba, Ujpanád).

Mint a káromkodás, úgy a csúfalkodó kedv is egyetemes emberi gyarlóság. A németeknél a csúf-név osztogatás, a csúfalkodás szelvében, mindenütt divik, csak itt is trágár elemtől menten. A három kategória a német csúfneveknél is megvan: a csúfnév esetlegességből ered és megkülönböztetésre szolgál, testi hibából vagy lelki sajátságából (szójárás, beszéd mód, stb.) eredő.

A csúfnév esetlegességből ered és megkülönböztetésül szolgál; pl. Ujszentannán a sok Mayert így különböztetik meg: Schwomauer, Parigl, Pleje, Kegele, Deichpajl, Tambor, Jajz (Zeit) — Mayer. Ugyanott sok a Scherer, tehát mondják: Judejscherer, Sepejscherer. Utóbbi csúfnév értelme ez: lepes (román szó — tutyi-mutyi), Eleken a sok Wittmann közül egyik Stjirps Adam, styirps (román szó) — fogfájás. Katschule (Ackermann), kacsule (román szó) — sipkás, Ujszentanna. Egyéb ujszentannai csúfnevek: Kofory (Hübner), Keweller (Gantner), Kanuz (Reinholz), Wurata (Elek).

Testi hibákat vagy sajátságokat és foglalkozást jelző csúfnevek:

Spaßmann (Spaßmann, veréb száju = pállott száju, Ujszentanna); Stuyser (igazi neve Wittmann), öreg apja mint első vágatta le hosszú haját (Er hat sich gestugt), így öröklődött át a gúnynév (Elek). Gibu (tulajdonképen Ruck Ádám) (gibu román szó = pupos = pufelig) (Elek). Szóg (szóg) (Ruck József) Sog = Saß (zsák, ennek csúfolták, mert sokat evett. Két fia volt, a nagyobbik Szog, a kisebbik Szefla (Säcklein). Egyéb (tréfás) csúfnevek: Pardlhans, Pamprunzer, Schaßtrommel, utóbbi női csúfnév (Weissenburger Anna). Foglalkozás szerint: Luminar (román szó), Saßrieder (Adelman a neve) = gyertyamártó.

Leiki tulajdonságokat felölelő gúnynevek: Radaj (= Rádai, Albert Ferenc az igazi neve), azért, mert oly vaskezü, brutális, mint Rádai volt Szegeden (Elek). Schubrít (valódi neve Niedermayer József) = Sobri, mert oly kalandos, mint Sobri Jóska volt (Elek). Paprika Paßl (Weisenburger) = hirtelen; heves, mint a paprika, paprika természetű.

A káromkodásban és átokban, szitokban kitörő indulaton s a gúnyolódó kedven kívül elterjedtebb hibája a németségnek a gyűlölet és bosszuálló kedv, mely mértéktelen daccal és nyakassággal párosul. Ezt a hajlamot jól illusztrálja a következő ujszentannai eset. Két testvér egy örökségen civődött egymással, tehát nagy haragságban éltek. Az egyik a vasut mellett levő közös, de pör alatt levő telkükön szép kolnát építtetett, kellemes kilátással a vasuti pályaudvarra. Mikor a pör eldültével a telken megosztottak, a másik szintén kolnát épített, de szándékosan épen úgy, hogy testvére elől a kilátást teljesen elzárja. Mit tehetett volna ez mást, mint hogy kolnájához egy lakószobát ragasztott még. Így áll a két kolna, egyik a másik mögött s a belsőnek csak kis része kandikál ki a vasuti pályatest felé.

Ezt a bosszuálló kedvet és dacos természetet leghivebben fejezi ki a szentmártoni német szójárás: Und wenn ma kanzi Bußta tr'auß fed, tir wer i' wa'jn, vagy Wenn ma kanzi Verne'gn trauß fed, ten muß i ßa Maul stopfa (Und wenn meine ganze Bußta draufgeht, dir werde ich weisen = és ha egész pusztám rámegegy, megmutatom neked), wenn mein ganzes Vermögen drauf geht, dem muß ich sein Maul stopfen = s ha egész vagyonom elpusztul, ennek száját be kell tömnöm).

A német jövevények életük külső rendjében alig-alig tartottak meg valamit német eredetiségükből; amit megőriztek, az inkább szellemi hagyomány: népszokások, ünnepek, nyelv, költészet, babonák, stb. A ház beosztása, a butor, a táplálkozás és ruházat tekintetében átvettek mindent a szomszédoktól, kevés az, mi ősrégi hagyományként megmaradt volna.

A falu. A német községek alaprajza¹⁾ egyezik a magyar telepes

¹⁾ Lásd 371. lap.

községeivel. Széles főút szeli át a falut, ezzel csaknem egyenlő hosszúságu párhuzamos, szintén nagyon széles utak vezetnek. A főutat és a párhuzamos utakat derékszögben metszik át a mellékutcák. Az utcák különösen a nagyobb községekben ma már mind nevet nyertek, hivatalból, történeti alakokról. A házak derékszögben nyulnak az utca felé, a homlokzaton két, gyakran három ablakkal, ha a folyosó (Wang) utca felé eső vége is lakószobául vagy más célra van lefoglalva. Építőanyag: kő, téglá, vályog; tető: szalma, nád, zindely, cserép. A ház mellett udvar, kert. Az udvarban gazdasági épületek vannak. A kerítés

52. ábra. Legrégibb magyar stíli német ház Pankotán.

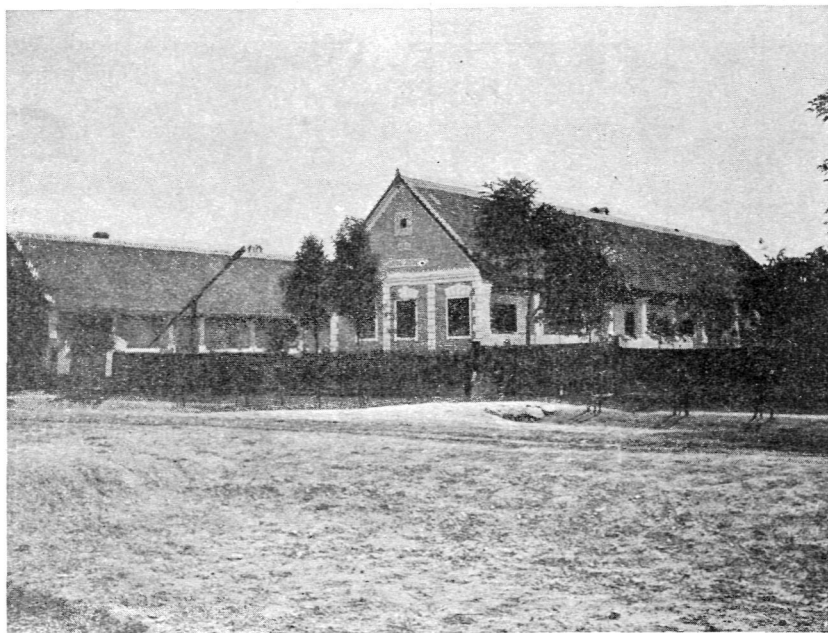
többnyire deszkából van, rajta mindig nagy kapu és kis ajtó. Feltűnő, hogy egyes községekben a szűkebb telekviszonyok miatt a házak sűrűn összeépítvék, pl. Szentmártonban, Eleken, de már Öthalmon, Ujszentannán nem. Néha a ház az utca mentén hosszában épült. Ekkor több virágos ablak nyílik az utcára. A ház oromzatán sok helyen ősi szokás szerint¹⁾ a tulajdonos neve tűnik fel, pl. Öthalmon. A ríktó színű (kék, sárga, piros) meszelés román hatást mutat.

A lakóház, nem véve figyelembe a gazdagoknak egészen modernül berendezett, tágas, előszobából, fogadóteremből, ebédlőből, hálószobából, stb. álló uri lakásait, három főrészből áll. Az eresztől (Teghla, Dächlein) (Elek) fedett, de különben nyílt folyosóról (ti Reunf. Elek), a kony-

¹⁾ Schiller, Tell.

hába (ti Kuchel, Elek) jutunk, ennek két része van, előrés, Federkuchel (Vorderküche), belső rész, Hinderkuchel (Hinterküche). Közül, a mennyezettről leereszkedve, van egy vastag gerenda tr Mandelpam. (Elek). A konyhától az utca felé esik a parádés szoba Kroajstuba (Großstube) (Elek), a másik oldalon van a rendes lakószoba. A konyha belső részéből emelkedik fel a kémény (tr Schlot = Schlot, Elek).

A szoba butorzata: asztal, mellette pad, magas ágy díszes párnákkal, székek, láda, szekrény, pamlag, fogas (ti Stela). Ezeknek né-

53. ábra. Öthalmi német ház deszkakerítéssel.

met nevei közül jellemzetesebb: ti Pünf (pad), s Kanapet (így ejtik ki), a pamlag, tr Kaschte (szekrény, sifon), tr Trugl (láda), tr Dfa (Dfen, kályha; Öthalom). Az udvarban (tr Heuf. Elek,) található a disznóól (Seiftol), tehénistálló (Riftol), a kocsiszin (t' Schopfa), a góré (Kuf'ruzforb) (Elek) és a gazdasági eszközök.

A ruházatban a magyarságot követik. Hétköznapon a férfiak szűk-karu fehér inget viselnek és fehér házi lenvászonból készült durva, középbőségű gatyát. A gatyá diszvarrással van ellátva és térden alul ér. A csizma sima s kemény felsőszára van. Nyáron szalma-kalapot viselnek, télen filc-kalapot vagy siphát. A nadrág testhez álló (magyar szabású és nem pantalon), elől zsinórdíszsel van ellátva s csizmába van húzva. A mellény fekete posztó és nyakig van begombolva. A kabát

rövid és fekete posztóból van. Télen báránybőrrel bélelt nagy bundát viselnek.

A nők fűzős vagy cügos bőrcipőben járnak, nyáron gyakran papucsban, vasárnap fényezett ebelsztin cipőben, sőt ma már uri divat szerint, gyakran sárga bőrű egész- vagy félcipőben. Tarka kanavász inget viselnek, mely egyszersmind derék is. Vasárnap fehér ráncos

54. ábra. Eleki német ember ezelőtt 50 évvel.

alsószoknyát vesznek fel, néha 5—6-ot, hogy annál terjedtebb legyen a viselet. Nagy ünnepkor fekete szövetszoknyát viselnek és selyem kötényt. A németek általában a sötétebb öltözékeket (fekete vagy sötét kék, kékfestő áru) kedvelik. Nyáron azonban világosan is öltözködnek, fehér mosó moll ruhában járnak. A leányok hajadon fővel járnak, az asszonyok változatos színű, néha drága selyem kendőt viselnek. Mint ősi hagyomány maradt fenn néhol a fehér csipkéből és szövetből készült rózsaszín vagy világoskék szallagokkal és gyöngyökkel diszitett fejkötő, melyet nagy ünnepkor, keresztelésen, lakodalomban viselnek. Az élte-

sebb asszonyok régi szabásu fekete fejkötőt tesznek fel. Ünnepkor finom szines nagy selymekendőt hordanak vállukon. A férfiak csaknem mind borotválkoznak s hajukat oldalt fésülik. A nők hajukat középen elválasztják, kétujnyi széles fonatba fonják és koszoru alakban tűzik fel, vagy kontyot (Krapanejst = Krapnejt, varju fészek; Ujszentanna) formálnak belőle és fésűvel erősítik a fejhez.

Általában ez volna tipusa a németek viseletének. Természetes, hogy a változat gazdagsága megvan. Egyik helyen többet tartottak meg

55. ábra. Aradmegyei német legények.

az ősi viseletből, másutt teljesen alkalmazkodtak a szomszéd népfajok, a magyarok és románok viseletéhez. Feltűnőbb és jellegzetesebb viselet pl. az öthalmiak pörge kalapja, az eleki lányok alsó testén a sok-sok szoknya, felső test pedig szűk derékban minél jobban összeszorítva, hogy a melldomborulat teljesen eltűnjék. A felső test simasága felel meg legjobban esztetikai izlésüknek. Ugyanigy van Szentmártonban is. Feltűnik továbbá az eleki lányok elől magas hajviselete és a szentmártoni asszonyok különös fésülködése: a haját a homlokhoz simítják egészen szorosan és hullámos alakot adnak neki (ti Zepfti). Fejükön kendő (Ufjejtichla), ez alatt főkötő (Guziatichla).

A ruhadarabok elnevezése változatos; pl.

Elek: aš Wjgla (oláh szó, kabát), tr Jrač (felső kabát), tr Bunda (bunda), aš Leibla (mellény), ti Heuja (höfe), ti Katha (gatyá), aš Hemat (ing), Kwoča (gallér), Prejisl (manséta), Holstichla (nyakkendő), Šchneiz-

tiachsa (zsebkendő), tr Strumpf — tr Reuf, Underrœuf (szoknya), tr Zupper (nem testhez álló derék) Bumberreuf (vattás szoknya), tr Schuraf (nem testhez álló bluz-féle), as Diachla (kendő), ti Hauwa (főkötő), tr Reuntſch (magyar konty, Ujszentannán Krapanescht).

Ujszentanna. Tr Wameß (Wams, kabát), tr Grad (kabát), 's Leibl (mellény), t' Hoja (Hoje, nadrág), 's Hemet (ing), ti Gatye (gatya), — t' Buntſchure (női kabát, oláh szó), ti Bunde (bunda), ti Hauwa (Haube, főkötő), tr Gſizme (Tſchizme, csizma), te Hantſchich (kesztyű).

56. ábra. Eleki sváb leány ezelőtt 40–50 évvel.

Öthalom. S' Janfele (kabát), ti Katye (gatya) s' Leivel (mellény) — tr Tſchuraf (női kabát, csurák), tr Un'rfittel (alsó szoknya), tr Bunde (bunda), tr Gſizme (csizma), tr Hentſching (a kesztyű), stb.

Szentmárton. Tr Zuper (uj divatu bluz), s' Leivla (mellény), s' Hemet (ing), s' Mizla (testhez álló blúz).

Foglalkozás, életrend. Arad megye németsege tisztán földművelő, gazdálkodó, földműves nép. A földművelésnek szenteli erejét és idejét. Az ipari tevékenységnek, akár mint házi, akár mint népiparnak, a németek között a nyomára alig akadunk. Kereskedelemmel azonban már

itt-ott foglalkoznak. Kupeckednek állattal, lóval, sertéssel, kereskednek gabonával, de mindez nem sokat számít. Legvállalkozóbb az *eleki* nép, mely messze híres vállalkozásairól, nagy sertéshizlalóiról és sertéskereskedelméről. Kiemelkedik még az újszentannaiak kiterjedtebb ipartevékenysége, — melyben azonban nem a faj-németség vesz részt és — kereskedelmi vállalkozása. Mindez szórványos jelenség. A némettség tulnyomólag földművelő lévén, életrendjében ehhez a foglalkozáshoz alkalmazkodik. Mint azt a mezei munka megkívánja, korán kelnek. Napjában háromszor esznek: reggel

57. ábra. Eleki sváb leány ezelőtt 40—50 évvel.

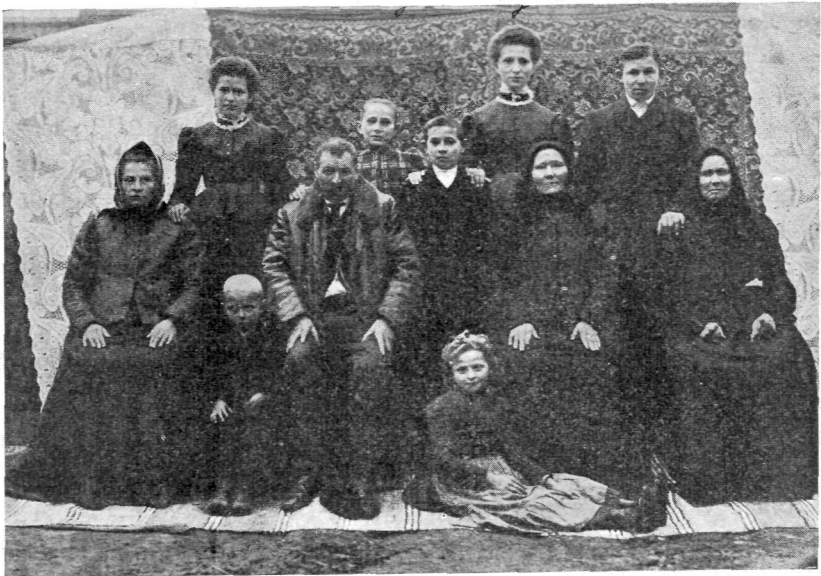
8-kor, délben és este a munka után, közben, különösen a nagy dolog idején, uzsonáznak is szalonnát. Táplálkozásuk tulnyomólag növényi: burgonya, paszuly, káposzta és főtt tészták. Legtöbbet szalonnát fogyasztanak. Húst télen fogyasztanak sokat, disznóölés idején, de azért nyáron is esznek a nagy munka idején részint tartogatott füstölt húsokat, részint friss húst. Vasárnapon, ünnepnapokon, ünnepegeknél a lakomák dúsak. A konyha magyarosan fűszerzett. Speciálisabb és szokottabb ételek pl. *Eleken*: *Şaurer Şpect* (rántással készült fokhagymás étel),

Breidatfchtele (barátfüle), ticki Krumpere, Pauchfikerle (angyalbögyörő), Rniipf-
fnödel (gyurott tészta).

Öthalom: Krumpire (burgonya), Kafelez (galuska), Poone (bab),
Paprikafisch, Krapsa, (fánk) Platschingea (vastag, palacsintaféle étel), Güns-
pfeffer (borsós libahús).

Ujszentanna: Wasserpatza (angyal bögyörő).

Erkölciség. A németek erkölcsi felfogása nem egyezik az ural-
kodó társadalmi felfogással. A megesett leány nincsen társadalmilag

58. ábra. Aradmegyei német család.

diszkvalifikálva s hogy férjhez menetele előtt gyermeke volt, nem aka-
dály arra nézve, hogy más (és nem a gyermeke apja) vegye el. A
magzatelhajtás, gyermekgyilkosság ezen felfogás miatt német helyeken
alig fordul elő. Elősegíti ezt a szabad életet leány és legény között
a vasárnaponként és ünnepnapon divatozó tánc, hol a leány kíséret
nélkül addig marad, meddig tetszik. A megejtőre nézve a házasság
kényszere nem áll fenn. Öthalmon a legény mindjárt a megegyezés és
odaigérkezés (Verjprechen) után a lányhoz költözik és házastársi viszonyba
lépnek. Igaz, hogy ezt megelőzőleg a paphoz mennek, ki őket a há-
zasságra vonatkozó fogadásuk megtartására inti. Az esküvő és lakoda-
lom csak későbbben tartatik, a törvény kívánta formaságok megtörténte
után. A legény érintkezése a leánnyal durva és céda. Frivol dalokat,
trágárságokat hangoztat előtte és nem kiméli fizikailag sem a gyengébb

nemet. Ujabb időben azonban lassanként az úri szokás s ezzel egyuttal az úri erkölcs kezd a jóbbmóduak közt meghonosodni. Már nem engedik a leány és legény közt a szabad érintkezést és már nem engedik többé táncba.

A nyelv.¹⁾ Mielőtt az Arad megyében divatozó német beszédet, ennek hangalaki és nyelvtani sajátosságait, nyelvjárási árnyalásait és eltéréseit általánosságban ismertetném²⁾, a követendő módszerről akarok felvilágosítást adni. Legcélszerűbbnek tartom, ha a német községek nyelvének hangalakját és grammatikai formáját a német irodalmi nyelv (hochdeutsch, felnémet) hangalakjaihoz és nyelvtani alakjaihoz viszonyítom, mivel a hochdeutschot nálunk csaknem mindenki ismeri. A szavak és hangok leírására a tulajdonképeni német (gót) írást használom, melyet nálunk a középfokú oktatásban mindenütt tanítanak és használnak. Minthogy a különböző községekben különböző beszéd dívik, a nagyobb községek, a német gócpontok nyelvét (Elek, Öthalom, Ujszentanna, Szentmárton) párhuzamosan tárgyalom. Vannak a nyelvjárásokban hangok, melyeknek jelölésére nincsen megfelelő betű. A szokásos tudományos jelzést ilyen műben, mely nem szaktudósoknak szól, nem követhetem, annál kevésbbé, mivel pl. még német szakmunkák sem követik (pl. Eduard Halter, Die Mundarten im Elsass, Strassburg 1908.).

A németség betelepedésének történetében el volt mondva, hogy az ide származott németek Elsass, Baden (Schwarzwald), Württemberg, Pfalz és Frankónia (Éjszak-Bajorország) területéről jöttek. Nyelvük tehát az elsassi, sváb és frank (északi bajor) beszédnek folytatása, fejlődése, gyakran egészen sajátosságos hatások alatt (keveredés és idegen nyelv hatása). Elenyésző esekély nyoma van a weszfáliai beszédnek is; ez nem jöhet tekintetbe. Az egész terület, honnan németjeink jöttek, a sváb-alemann terület, mely azonban véghetetlen sok nyelvjárást foglal magában. Csaknem minden községnek más a beszédmódja. Már Schleicher jegyezte meg: Befauntlich geht in den Mundarten der Prozess der Differenzierung, je weit, daß im Gebiete jedes Dialekts zahlreiche Mundarten, Untermundarten und Nebenmundarten zu unterscheiden sind. (Die deutsche Sprache, p. 114).

A mi német községeink nyelvét német törzsrakonaik nyelvével összehasonlítani nem áll módunkban, bár nagyon tanulságos volna. Nem tehetjük pedig azért, mert e német dialektológia (nyelvjárás-kutatás) még nagyon hiányos. A kisebb területek, vidékek és falvak beszédmódja még átkutatva és tudományosan feldolgozva nagyon kevésbé van. Igaz, hogy most javában folyik e részben a munka, úgy mint a ma-

¹⁾ Nyomdai tekintetek kényszerítenek némely hangot magyar betűvel jelezni. — ²⁾ Alábbi nyelvtani vázlat a szaktudomány igényeinek bizonyára nem felel meg. De itt a nagyközönség általános tájékoztatásáról lehet csak szó. Inkább adalékot óhajtok nyújtani, mint rendszeres nyelvtani vázlatot. A hely szűke többet nem enged.

gyarországi németséget is kutatják, de hozzáférhetővé még nem igen lett a felkutatott anyag. Az eredetivel való összehasonlítás még egy más körülménynél fogva is meg van nehezítve, mely körülmény azonban nyelvjárásainkat annál érdekesebbé s e szerint becseesebbekké is teszi. Nálunk ugyanis gyakran egy és ugyanazon községbe több helyről jöttek az eredeti lakósok és így az első nemzedékek idején nyelvkeveredés is történt. Hosszú folyamat lehetett az, míg a község nyelve egységessé lett, vagyis azt az állandó jelleget nyerte, mellyel ma bír. A keveredés nyomait ott találtam, ahol két nyelv egymáshoz meglehetősen közel áll és mégis fontos alakoknál jelentős eltérés mutatkozik. (pl. Öthalom és Ujszentanna). A keveredéshez járult az idegen nyelvek (magyar és kevésbé a román) hatása.

Első sorban nézzük a hangalakokat.

Előre bocsátandó, hogy van az aradmegyei nyelvjárásokban egy hang, mely középhelyet foglal el *e* és *a* között. Ezt rendszeren kényelmi szempontból görög *a*-val jelölöm, de megjegyzem, hogy ez a hang, mely leginkább az *auslaut*-ban (szóvégen) fordul elő, Eleken és a hozzá közelebb álló Szentmártonban nagyon is *a* árnyalású, sőt néhol egészen tiszta *a*, ellenben Ujszentannán inkább *e* s csak a végelcsendülésben olvad át *a*-ba, Öthalmon pedig még kisebb az *a* árnyalás. Az eleki nyelv nagyon diftongizál. A két vocalis nem mindig egyértékű, miur (mír), tiar (tír)-ben pl. az *i* nagyon röviden, az *a* erősebb árnyalással jelentkezik. Hallottam oly kiejtést is, hol az *a* alig-alig hangzott és az *i* szintén beleolvadt a mássalhangzóba: m^r.

Irodalmi kiejtés szerint hosszú és rövid a (Jahr, Tag, fagen, Bahn, Bahn, Vater, Schafen, Waffer, Wajt, stb.)-nak megfelel:

Ujszentanna. ó, â, ä (rövid, mint Hand, Wand-ban): Johr, Tóg, ffróft (gefragt), Pâ (Bahn), Bâ (Zahn), (mint a magyar â, âra), Bâtr, Wâfr (rövid a), Raß.

Öthalom. ó, â, ä. Tófel, Blót (Blatt), Mäge (Magen), Wäge (Wagen), Umlaut, pl. Känß (Gans).

Elek. ó, oa, a. Tóch (Tag), bócha (fagen), trócha (tragen), Wóld (Wald), Joar (Jahr), Hoar (Haar), foara (fahren), néha Umlaut ä: t. i. Wânt (Wand, a fal), Hânt (Hand), Bânt (pad), Äpfel (Apfel), diftongizálva Meu (Mann), Keunß (Gans).

Szentmárton. (magyar â, âra.) Bâdr (Water), ich hâb (nekem van), Jâr (Jahr), diftongizálva: Spoarhert, Hoar, néha Umlaut ä, t. i. Hânt (Hand), Wânt (Wand), Bânt (Bank).

Irodalmi au-nak megfelel:

Ujszentanna. (au, á, (=ah), ó.) Hâus, brâun, de már Bâm (Baum), fâm (faum), Sâm (ßam, Saum), âu helyett á, trânnen, trâna, fâumen, fâma.

Öthalom. au, á, ó: Haus, Strauß, Pfau, Pám, (Baum), fám (faum), káfa (laufen) Miklós (Mik'laus), Kló' (Klaue).

Elek. au, a, oa, ai: Haus, Laus, paua, (bauen), Pám (Baum), káfa (laufen), ráfa (raufen), kroap (grau), Traimel (Traube) irod. au helyett a, Kaur (Käuber).

Szentmárton. au, á, oa: Haus, Trauben, Pám (Baum), ráf'n (raufen) láfe (laufen) kroap (grau).

Irodalmi ai-nak megfelel:

Ujszentanna. a, ai: Sad (Sád) (Saite), Lab (Laib Brod), Hád (Haide), Kaiser.

Öthalom. a, ai: Sad (Saite), Lab, Hád, Kaiser.

Elek. a, ai: Sad, Hád, Kaiser.

Szentmárton. a ai: Sad, Lab, Hád, Kaiser.

Irodalmi e-nek megfelel:

Ujszentanna. e (magyar é jehen, és e brechen) i: jea (jehen), jea (jea jehen), tea (gehen), precha (brechen), Brit (Brett).

Öthalom. Ugyanaz, mint Ujszentannán.

Elek. e (é, e) ia. Az e (é) ejtése rövid, olyas mint a középhang a magyar e—é közt: pedu (beten), eja (essen), jeha (jehen), precha (brechen), fia (gehen), itia (jhtia, jtehen).

Irodalmi ee-nek megfelel:

Elek. ea: Schne (Schnee), Klea (Klee).

Szentmárton. ea: Schne, Klea.

Irodalmi ei-nak megfelel:

Ujszentanna. á, ai (magyar hajnal), ei: auspráte' (ausbreiten), háj (heiß), Schwáj (Schweiß), wain (mein) ajueßamt (eingesamt), rajtrete' (eintreten), schreie (schreien), schreive (schreiben).

Öthalom. á, ei: Etá (Stein), Wád (Weide), háj (heiß), weiß, jtreite', jchreive'.

Elek. á, ai, ei: Etá (Stein), háj (heiß), wál (weil, Ámer (Gimer), Áchl (Eichel), Kraidu (Kreide), Saidu (Baida: Seide).

Szentmárton. á, ei: Etá (Stein), Schwáj (Schweiß), háj (heiß), jchreie', Eis

Irodalmi (hosszu és rövid) o-nak megfelel:

Ujszentanna o (hosszu és rövid), u (hosszu és rövid), a, oa: Só (só = Sohn), Mló (Mlond), Sunu (Sun = Sonne), vun von, Nunu (Nonne), jcha (jchon) poara (bohren).

Öthalom. o (hosszu és rövid), u (hosszu és rövid): Dbit, Brod, póru (bohren), Stroh, Kohle. Sohle, Kolben Morgu, kumma' (kommen), Sú (su = Sohn), jchun (jchon), vull (voll).

Elek. o, oa, eu, u: Dbit, vora (vorn), jtopfa (jtopfen), Broad (Brot), floa (Jloh), kosta (kosten), Schlot (Schlot), Keupf (Kopf), Leuch (Loch), Keupf (Knopf), Benda (Boden), Sunu (sun = Sonne).

Szentmárton. o, u: Obst, Prob, burn, Samna (Sunna = Sonne).

Irodalmi ö-nek megfelel többnyire e (eh) = é vagy ê (Erde-ben).

Ujszentanna. jhee (jché = szép), See (jee = Söhne), fwehne (gewöhnen), heren (nyilt ê, mint her-ben, hören), jshweren (jshwören).

Óthalom. e (é, Ejel és ê, Erde), o: El (él = ðl), jhee (jchéu = schön) here' (ê, hören), Krott (Kröte).

Elek. e, é (é és ê), eu, ia, ei: fwehna (gewöhnen), Eufa (Efen), Sia (hia, Söhne), schia (schön), Kreid (Kröte).

Szentmárton. e (é): jhee (jchön), fwehne (gewöhnen).

Irodalmi rövid és hosszú i (ie)-nek megfelel:

Ujszentanna. i, aj, e: hin, jinken, vier, Baj (Biene), Kersche (Kirsche).

Óthalom. i (rövid és hosszú): ich, mir, mi, hin, jinga (jingen).

Elek. i, ia: ich, ji, (jich), mi (nich), ti (dich), miar (mir), tiar (dir).

Szentmárton. i (rövid és hosszú): ich, mir.

Irodalmi u (rövid és hosszú)-nak megfelel:

Ujszentanna. u, o, a: Brunna (Brunnen), jtuun, Buch (Buch), Hund, Mutr (Mutter), tarichtich (durstig).

Óthalom. u: Mutr (Mutter), Buch (Buch), Schuur, Kuch'l.

Elek. u, o, ua: Kluck (kötöl), Motter (Mutter), Fluama (Blume), Puach, Uar (Uhr).

Szentmárton. u, o: Brud'r (Bruder), Strumpf, Mo dr (Mutter).

Irodalmi ü többnyire i, ü-t nem ejtenek sehol sem.

Ujszentanna. i, u, o: trip (trüb), Ruwa (Rübe), hopfa (hüpfen).

Óthalom. i, e: jiren (führen), trib (trüb), fer'u Johann, fer'n Kaiser (für den J., für den Kaiser).

Elek. i, ia: Kluck (Klück), Kih (Kühe), fiar (für), jpiart (spürt).

Szentmárton. i: trib (trüb), jhren (führen).

Mássalhangzók, tenues (kemények). Explosívák. k, p, t-nek megfelel:

Ujszentanna, k, p, t nagyobb részt k-frant. kriqa (kriegen), tunma (kommen), Kanapet; nyilt (mássalhangzóval nem záruló) auslautban (vég-szótagban) g — trunga (getrunka=getrunken), néha aspirálva szó elején: Kherze, p — Pulver, t — tauseb, Tuget, nyilt auslautban Soldade (Soldaten).

Óthalom. mint Szentannán. A szó elején k és g közt középhang van, mely k-nak is g-nek is vehető. Kimondani és jelölni nehéz. Ép oly nehéz, mint a szóközépi b—w-közi hangot. Ezt a középhangejtést leginkább Óthalomon figyeltem meg, de van nyoma Ujszentannán is.

Elek, mint fentebb. Nyilt auslautban k meglágyul; miar tenga, (wir denten), t meglágyul in- és auslautban Underheufa (Unterhoefe), pedz (beten), jfreidoch, Sundoch (jreitag, Sonntag).

Szentmárton. Az auslautban a t néha meglágyul, tr Kad'r (Kater), ti Stud'n (Stute).

fern (gerne), feſſa. fanga (geſſen, gaugen); auslautban, szóvégén *ch*, áric*h* (arg), fleißic*h* és fleißic*h*.

Öthalom. Itt is *b-d-g* helyett *p-t-k.*, irod. *b* helyett *p*: *Bu* (Bube), *Buſche* (Buſchen). *Wá* (Wein), *Wirn* (Birne), szóközépen vagy auslautban *spiraus w*: *Wauwer* (Wauwer), *Wauwe* (Wauwe), *Wlauwe* (Wlauwe), *Wowe* (Wobe), *gewe'* (geben), *iſchweve* (iſchweben). *d* helyett *t*: *tart* (dort), *to* (da), *Trottoſch* (drótos), a kiejtés váltakozik: *tu-du*, *g* helyett, szó elején *k*, *Känj* (Gans), *Kawel* (vella), néha auslautban *ch* — *Wfluch* (Wflug).

Elek. Irod. *b-d-g* helyett *p, t, k.* Irod. *b* helyett *p*. *Peuda* (Boden), *plia* (blühen), *Writter* (Wreiter), *peſſer* (beſſer), in- és auslautban *ich hop* (ich habe); *spirans w-vé* lesz a *b*: *Wſchreiw'r*, *erwata* (arbeiten), irod. *d* helyett *t* szóelején — *traißic*h** (dreißig), *Toch* (Dach), irod. *g* helyett szó elején *k*, *kanza* (kanzi, ganz), *g* helyett kemény *spirans ch* az in- és auslautban: *tjocht* (geſagt), *fracha* (fragen). *Toch*, *Toch* (Tag, Dach), *fiarzi*ch** (vierzig), *Ách* (Aug).

Szentmárton. Irodalmi *b-d-g* helyett gyakran lép fel, különösen a szó elején, *p, t, k*: *Wrod*, *ich terf.*, *Wbroch'n* = *gebroschen*; szóközépen (és szóvégén) *b* helyett *w*: *Wewla* (Weibchen), *g* helyett *ch*: *Wacher* (Zeiger), *Wach* (Tag), *Wuzic*h**, *t* helyett *d*: *Wadr*, *Wadr*.

Dentalis *i* (= magyar *z*) mindenütt ritka használatu. Szókezdőnek sehol — helyette a dentalis *ß* (magyar *sz*)-t használják — csak az in- és auslautban fordul elő: *Waiſer*, *Wieſer*, (*Wießkanne*, Szentmárton), *Wroßie* (*große*, Elek).

Dentalis *ß* (= magyar *sz*) (alveolaris) a szó elején, közepén és végén használatos mind a négy községben. Helyette áll (palatalis) *sch*.

Ujszentanna. *tu haſcht* (haſt), *tu ſehſcht* (ſiehſt); *werzigſchte*, *hundertſchte* (*vierzigſte*, *hundertſte*), *Wruſcht* (Wruſt).

Öthalom. *tu haſcht* (haſt), *ſiehſcht* (ſiehſt), *ſagſcht* (ſagſt), *tarffſcht* *hund'vſchti* (*hunderſte*).

Elek. igeragozásban nincs meg az *sch*, a számneveknél csak ebben *erſcht'r*, *erſchti*; adverbiumban *ninderſcht* (*nirgendß*).

Szentmárton. *erſchte* (*erſte*), *igéknél* nem mutatkozik.

Dentalis *z* — *ß, j, s* helyett szóvégén: *Wälz* (Wälz, Szentmárton); szóközépen: *Wolſtr* (Wolſter), *unzerer* (unjerer), Elek; dentalis *spiraus z* helyett *sch* — *Wſchwetſchtr* (Wetſchte), Elek.

W szóvégén elmarad: *Wegel*, *Wulde*, *Wethnachte*, *Wſingſte*. (Öthalom).

Hangtani feltünőbb egyezés van tehát Elek—Szentmárton és Ujszentanna—Öthalom között.

Elek—Szentmárton közötti egyezések: 1. diftongizálás (*Woar*); 2. *jt* (*ßt*) megtartása.

Nagy eltérés az eleki nagyszámu diftongizálás és a szóvégek *a*-ja. Ujszentanna—Öthalom *i* (*ß*) helyett *sch*-t használ.

Ujszentanna. Mediae lágy b-d-g (irodalmi) helyett: p, t, k. Irod. *b* helyett *p*. Pluma (Plume), Birn (Birne), Brief, Paudl, bringa (bringen), nyílt auslautban spirans *w* lesz belőle: Stume, Trautwa, néha zárt alakban is: t'Uwer (Eber — kandisznó), Hawerfrigl (kőkényszilva), t'Nuwa (répa), irodalmi *d* helyett *t*: tengu (denken). Irod. *g* helyett *k*, szó elején.

Fontosabb eltérés az ujszentannai (ei helyett) *aj* használat: maj, naj (mein, hinein; magyar kiejtés szerint: māj, nāj, hajnal).

Névelő. Ujszentanna. Határozott: t'e Mensch, t'e Plum, 's Haus; határozatlan: a Menich, a Plum, a Haus.

Óthalom. Határozott: tr Tischter, ti Spach (Speiche), s Kanapet; határozatlan: a Tischter, a Spach, a Kanapet.

Elek. Határozott: tr Vater, ti Mottr, as Haus; határozatlan: a Meu (Mann), a Ua (Uhr), a Buach (Buch).

Szentmárton. Határozott: tr Noch, ti Zaug (Hündin), t's, s Kägle; határozatlan: a Noch, a Zaug, a Kägle.

Főnév. Plurális-képzés. Ujszentanna. Suffixum nélkül: ti Tisch, ti, Tisch. Umlauttal: t' Käst (Gäste), ti Päm, t' Gail; *a*, t' Pluma, t' Uhra r, er, t' Jeld'r, Brett'r, Kanapeter, s, t' Weger's (Weger'sche Familie).

Óthalom. Suffixum nélkül: Diep, Tisch. Umlauttal: Käst, Täg, e, *a* (Umlaut) Städte, Frau, er, Bretter, Jäffer.

Legváltozatosabb az *eleki* pluralis-képzés. Suffixum nélkül: tr Ring — ti Ring, tr Tisch — ti Tisch, tr Busch — ti Busch; *a* suffixummal: tr Jat'r — ti Jatra, ti Mottr — ti Mottra, ti Stadt — ti Stadta, tr Kawer — ti Kawra (Käuber); umlauttal: tr Toch — ti Täch, tr Kojt — ti Käst (Gäste), tr Keupf — ti Keupf, tr Huat — ti Hiat; többeli diftongusnál: tr Stual — ti Stial.

Szentmárton. A ragok nagyobb részt elmaradnak, néhol umlaut, *v* (er) szerepel, jellemző különösen ti Jaden (Vater), Wudern (Mütter).

Főnévragozás. A főnévragozás jellemző sajátága mindenütt, hogy a genitívust nem használják, hanem helyette a birtokviszonyt praepositívós kifejezéssel fejezik ki. A datívus és accusatívus alakjait nem különböztetik meg, sőt gyakran a többes számét sem az egyes számétól. Példák:

Ujszentanna. Genit. Am Päm haj Tisch (a fa ága), am Nochpr ha Gaul (a szomszéd lova), tr Mottr's ihra Noch (az anya szoknyája), tr Kuh ihra Fuß (a tehén lába), am Haus ha Toch (a ház teteje); de néha a vum is szerepel: s Tach vum Haus. Dat. és Acc. Kepr tr Mottr's Was'r (adj az anyának vizet). Kepr tr Nochpr an Stuhl (adj a szomszédnak széket). Ich bring' ichun tr Stuhl (már hozom a széket). Ich schreib' ichun tr Brief (már írom a levelet). A datívust gyakran praepositívós kifejezés pótolja: Kepr am Vat'r Brot (adj az apának kenyeret). Schreib' am' Richter (írj a bírónak). Többes szám. Genit. t' Päm ihra Tisch (a fák ágai), t'

Ročparšleit ehne Heiser (a szomszédok házai). Dat. Ich habe tr Känš Wasser fewz (adtam a libának vizet), fep tr Weil Hai (adj a lovaknak szénát), fep tr Ročparšleit Welt (adj a szomszédnak pénzt). Acc. mindig t', ich fep Ichun t' Kših (látom már a teheneket).

Óthalom. A genitivus vagy präpositioval (vuu, vuum), vagy birtokos névmással fejeztetik ki, pl. t'Päm ehne Pätt'r (a fák levelei). A dativus egyes szám ten ter ten, acc. ten-ti, vagy s. Többes Nom. ti, gen. tene ihr, ter ihr, dativus ter, Ich tip ter Bettelleit, ich Ichreib ter Kšičt (irok a vendégeknek). Ich Ichreib ter Madel (irok a lányoknak), acc. ti.

Elek. A genitivus birtokos névmással van körülírva, néha präpositios kifejezés helyettesíti. (Ez ritka eset, am Vater ja Buach (az atya könyve), am Tisch ja Juach (az asztal lába), tr Ur ja Zacher (Zéiger) (és nem ihva), tr Kuh ja Heura (Horn), u' Haus ja Tóch (a ház fedele). Dat. n, tr, u, ich hop u' Vater Kšičt (mondtam az apának), Ichid tr Wott'r Kelt (kélt, rövid é), fip u Arma Proat (adj a szegénynek kenyeret). Acc. n, t' as, ich Ichreib u Brief, pren' (bring) as Kelt v'd'r Sporkassa. A többes számban, genitiv: Ti Weichel (Vögel) iar Kšang (a madarak dala), ti Hundz iar Hoar (a kutyák szőre), ti Haijer iar Tächter (a házak fedelei). Dat. acc. ti, fip ti Arma (szegényeknek), ti Kail (lovaknak), tr Wind hat ti Pama (Bäume) óprocha (abgegeben), (a szél letörte a fákat). Ha jelző áll a főnév előtt: ich hop ti kanza (alle) Straiž (Sträuße, virágokat) faft (megvettem), ich hop ma kanzi Piac'h'r (Bücher) verkaft.

Szentmárton. A deklinációban érdekesebb jelenségeket nem igen találunk. A genitivus: ten Tisch jei Juß, tr Uhr ihva Zacher, ten Kind ja Kopf. Dat.: n, tr, u, Acc. ten, ti. Pluralis N. ti., genitivus birtokos névmással, Dat. ten. Acc. ti.

Genusbeli eltérések az irodalmi nyelvhasználatról:

Ujszentanna: ti Pipl (Pippe, ajak).

Óthalom: ti Schwein, ti Heutsching (Haudschuh) esetleg pluralis alaknak is vehető), ti Schof (Schaf), tr Schwalm (Schwalbe) ter Butter, ti Knie (irod. das).

Elek: tr Butter (Butter), tr Kraid (die Kröte), tr Kreden; (= sífón), ti Kšina (das Kinn) áll.

Szentmárton: ti Zepfl (Zopf, lehet pluralisnak venni, ámbár ha alanyul használják, egyes számú állitmány felel meg neki.

Főnévképzés. Leginkább a kicsinyítő alak a jellemzetes, mert eltér az irodalmi alaktól és hangváltozással jár.

Ujszentanna. Kicsinyítő képző le: Hähnte (kis csirke), Madle, Sepele Nočele, magyar hatás k; Bitščfele, Pipfele.

Óthalom: kicsinyítő képző l, le, del: Vampf, Gäfele (gödölye), Hähndel, Kätščle (kis ruca).

Elek: la, Hündla (többes szám Hündli) (Hund), Tischla, Kindla,

Bawla (Bubel), Handla (plur. Handli), Hansla, Franzla — és a magyar i: Pali, Franzli, Mangala (Anna), Langala (Leni, Lenka = Helen), Tichla, (Tüchlein).

Szentmárton: el, la, Hundel, Bichla (Büchlein), Bwla (Büblein), Stiwla, (Stüblein), Rindla, Hénla (Hendl).

Adalékok a jelentéstanhoz. Egyes szavak más értelemben használtak:

Ujszentanna. Hopfa (ugrani), ausjchitta (megelleni), ti Stela (fogás), tr Ewer (kandiszó), te Spiß (penis), t' Britsch (tehén ivarszerve).

Óthalom: ti Jrucht (buza, Weizen-t nem használnak), R'schmat (illat, Duft nem használatos), Rittel (Roth = szoknya), Gruwer (bujtás), tr Spiß, ti Britsch, tr Schlauch (csődör ivarszerve), tr Zut (szatócs), ti Erdäpfel (csicsóka), s Mensch (cseléd lány), tr Pusche, (virág, Blume, Blume-t nem használnak), ti Schlemm, Tirschleng (Tirschlemm, kilincs). Egyes szók különösebb alakjai: hangátvetés Jenuchre (Jenstet), Etre (Ester), Dschtern (Dstern), hangbővülés Wülich.

Elek: ti Lesa (Lippe), ti Buza (Tocke, baba), Strauß (virág, Blume, ritkán használatos), tr Kusfa = Schuploda (Schubladen).

Szentmárton az eleki nyelvhez áll közel.

Névmások.

Ujszentanna. Személyes névmások. Sing. i, tu, er, jsi, s — pl. mir, tir, jsi acc. ehn, jsi, dat. ihm, ihva, pl. dat. acc. eich. Birtokos sing. maj, taj, faj, ihva, pl. unjer, eier ihva, ehva. A többi névmás különösebb alakulatot nem mutat. Reciprocum je (jich).

Óthalom. Személyes névmás: sing. ich (i), tu, er, jie, s. Pl. mir, ihr, jie, dat. 3. ehn (ihn), ihva, acc. mich (mi), dich (ti), ehn, jsi, plural. mir ihr, jsi. Jellemző használat. jagš ihva (mondj neki), jagre teiner Mutter (e. h. jag ihva, teiner Mutter).

Birtokos névmás: sing. mei, tei, jei, ihva pl. unjer, engr, ehne, ihva. Jellemző, hogy a sing. 3. személy névmás nem egyezik genusban a jelzettel, különösen az ihva nem, pl. ihva Schuch, ihva Kopf, ihva Hals, ihva Jeld.

Mutató névmás. ter, ti, taš, dat. ten, teve, ten, acc. ten, ti, taš; jel'v, jel, jel (amaz). Jellemző adalék: gen. dat. jeln, jelre, jeln Mann, jei Madl jelre Kuh, ihre Citer, tip jeln Mann Geld, jelre Kuh Futterajche, acc. jeln, nőnemű jeli. Pluralis: jeli, gen. jelne.

Elek. Személyes névmás: sing. ich, 2. tu, 3 ear, es; pl. miar, tiar, jie. Jellemző, hogy a sing. 3 személye nőneműben (jie) nem használtatik. Nőneműnél is es t használnak.

Birtokos névmás: sing. mei, tei, jei, ja, pl. unjer, ai'r, iar.

Mutató névmás: tear, ti, téš (ez) jelr, jeli, jel (amaz) joder, jodi, jós (jocher, joché, joches.)

Kérdő névmás: wear? was? wel'r; weli, wel? (welcher, welche, welches).

Reciprocum: ßi (ßich). Sie (ßi) häwe ßi fßchämt.

Szentmárton. A névmások csaknem megegyeznek az irodalmi nyelvel bel névmásokkal. Jellemzőbb adalékok. Birtokos névmás: mei, tei, ßei, unß'r, eich'er, ehne.

Mutató névmás: ter, ti, teß.

Kérdő névmás: wel'r Garten? welli Uhr? wel Haus?

A számnevek. A számnevek kiejtésében lényeges eltérések mutatkoznak, melyek a nyelvjárásokat a maguk különállásában szembevetőben mutatják.

Ujszentanna. Tőszámnevek: áns (magyar á = á-ra), zwa, trei, viere, fünfe, seße, jüwene, achte, najne, zehne; verzehne, fußzehne, najzehne, vierunzwanzich, treißich, verzych, fußzych, hundrt, jiewehundrt, taußet. **Sorszámnev:** erßcht'r — jelzőül használva ragtalan, te erßcht Mai, te erßcht Wenich, ß erßcht Weib, ß erßcht Kind. **Módhatározóul:** 3 pin am erßcht tort kweßt. — zwatte, tritte, vierte, fünfte, najnde, zehnde, zwanzigßchte, hundertßchte, taußendßchte. **Szorzó számnev:** áßach, zwáßach, ámól, zwámól.

Óthalom. Tőszámnev: áns zwá, trei, vieri, fünfi, seßfi, jieweni, achti, neini, zehni, fußzehni, zwanzich, hun'rt, taußet. **Sorszámnev:** erßchti, zwati, tritti, fünfti, fußzichthi, hun(d)erßchthi, taußenßchthi. **Szorzó számnevek mint Ujszentannán.**

Elek. Tőszámnevek: áns, zwa, trai, jfari, jünßi, seßfi, jiewani, zehni, eßfi, iarzehni, jünßzehni vagy fußzehni, zwanzich, treißig, fünßich vagy fußzich, hund'rt. **Sorszámnevek:** erßchter, zwater, triter, jfiter, jünßter, jüwater. **Szorzó számnevek:** amoal, zwamoal, jüwatmoal.

Szentmárton. A számnevek szoros egyezést mutatnak az elekiekkel, csak: jünwi, de itt is fußzich. A szorzó számnevnél mal képző ejtés mal (magyar á = ára).

A prapositionök köréből. A prapositionök használata, alkalmazásuk tág körénél fogva (hely, idő, mód, ok, cél, állapot), részletesebben itt nem ismertethető, később adandó szövegekből azonban egyiknek-másiknak különösebb használata kivehető lesz. E helyen csak némelyiknek hangalakjára és vonzatára utalok.

Ujszentanna. Gen. itats mi, äjtats ehn, auß'erhalb helyett mindig imer tr Stadt, weg'r tem, weg'r eich, weger te Gail (lovak miatt). Dat. nöch (nach), samt (samt), zeit (zeit), vun (von) unßem Haus, auß ter Stael, auß tr Häußer. Acc. turch, f'r (für), f'r te Rhenig (für den Rönig).

Óthalom. Gen. wegern schlechte Weg, wegern schlecht Wetter, weger mir, weger tir, weger euf, weger ehne. Dat. außern Torß, nöchn Vater (nach), samßt Roß und Wage' (rövid a, Haus), mit samßt te Roß und Pfuch. Acc. uf (auf), uf ehn, hin'r ter Kirch (hinter), un'ru Haus (unter), imers Waßr, newe, newer (neben).

Adverbiumok és adverbialis kifejezések. Ujszentanna: allarit = im-

mer, neringend (nirgend), to(a) (o és a között) (da), gepochtert (gestern), ham (heim).

Öthalom : to (da), tart (dort), iwerall (überall), ininderfcht (nirgendš), ówa (oben), unu (unter), nuř (hinauf), nunt (hinunter), veı (herein), nauř (hinauř), hi (hin), her, gepochtern, morge', allweıl (immer), heint, uřt Naht, řpót, niwer (gegenüber), fruř.

Elek : ówa (oben), unda (unten), híva (hüben), tíva (drüben), tówa (da oben), toa (da), to(a)rt (dort), iweroll (überall), ininderfcht (nirgendš), nuř (hinauf), nunder (hinunter), nei (hincir), neu (hin), rim (herum) (warim = warum), eř (ieřt), řeu (io).

Szentmárton : trobe (oben), drunt (unten), hieben (hüben), trieben (drüben), nei(bei) rum (herum), heind (heute), allritt (fortwährend), aweıl (alleweıl).

A řehr módhatározó szót nem használják; helyette használtatik arich és řtarik. A megoszlás feltünő. **Öthalom** és **Elek** : arich (arg), arich froř, froař. **Ujszentanna** : řtarik froř, řtarik řchen.

A különböző nyelvtani alakok között egyik sem mutatja a nyelvjárásnak úgy legsajátabb eredetiségét, mint az igeragozás s a nomen verbalé-k képzése. Eltéréseket és egyezéseket ez mutat legszemléletesebben, ezért szentelünk ennek legtöbb tért és időt.

Ujszentanna. Segédigék. Praesens. : iř (i) hab, tu hařcht, er hat, mir hen, tir het, řie hen, ich pin, tu piřcht, er (řie) iř, mir řeu, tir řeid, řie řeu, i wer, tu werřcht, er (řie) wert, mir weru, tir wert, řie weru (*a* = inkább *e* mint *a*). **Perfectum** : i hab (řhat) fat, tu hařcht, er hat fat, mir hen, tir het, stb. i pin, tu piřcht, er iř' řweřt, mir řeu, tir řeid, řie řeu řweřt, i pin worre, tu piřcht worre. **Futurum** : i wer hawe, tu werřcht hawe, stb. i wer, tu werřcht.

Módbeli segédigék. Praes. ř muř, tu muřcht, er muř, mir miřu, tir, miřt. řie miřu. ř terř, tu terřcht, er terř, mir terřu, tir terřt, řie terřu. ř wıll, tu wıllcht, er wıll, mir weıllu, tir weıllt, řie weıllu. ř lař, tu lařcht, er lařt, mir lářu (hoszú *a*), tir lařt, řie lařu. **Perf.** : i hab miřu, terřu, weıllu, lařu. **Futurum** rendes összetételü. **Igék.** Inf. egy bizonytalan *a* és *e* közötti hangra végződik, melyet *a*-val jelöltem, de mely Ujszentannán inkább *e* mint *a*. Pl. eřu, řchtuřu, řeu řteu.

Az erős igék participiuma perfecti *a*(*a*-*e*)-ra végződik. A ge előszócskának (particula) megfelel a *t'*, mely néha el is marad (pl. řeu [ge] (geřeu), řangu [ge]-(gaugen) trungu [ge]-(trunten), mint az irodalmi nyelvben is megtörténik). Példa : řeu (geřeu), řchlóřu (geřchlafen), řragu (getragen), řjangu (geřjungen). Jellemző, hogy viszont ott használja néha a *t'* (ge) előszócskát, hol az irodalmi nyelv rendszeren elhagyja, t. i. idegen szavaknál : řtudirt (geřtudiert), řchenirt (geniert), řtrapiert (řtrapiert). A gyenge igék *t*-vel képezik a partic. perf.-t pl. řlobt (gelobt), řřogt, řmähnt, řheılt, řřagt — de már řählt. Rendhagyó igék part. perf. : řročt (gebracht), řteřt (gedacht),

premit (gebrannt), fiennt (genannt), fennt (gefammt). Feltünő és jellemző: fjtane, fjtene (geftanden, gegeben), A participium praes. (—end) alak nem igen van használatban, de használtatik helyette egy állapothatározó alak: íchlöfeter (íchlafend), físeter (físend), er hat ísheter pet (állva imádkozott, íshend gebetet). A íshen ígének ragozása ez: Praes. ích (i) ísh, tu íshícht, er íshet, mir ísha, tír íhet, íse ísha. Így megy a többi ige is. A perfectum és futurum már összetett igealakok.

Imperfectumot az aradmegyei németiség nem használ. A íein ígének (war)-wor-imperfectumát is csak nagy ritkán hallani, noha értik. Csak egy egyszerű ige-alakot, praesentst, és két összetett alakot (perfectum és futurum) használnak.

Elek. A leggazdagabb változatát az igei alakoknak az eleki nyelv mutatja. Sok ígéné a nyelv lappangó elemei, egy régibb fejlődési fázis megvolt alakjai felszínre jutnak.

Segédigék: haben. Inf. hó; part. perf. fhot; íein. Inf. ían; part. perf. fwe' (kvé); werden. Inf. wera; part. perf. wora.

Praes.: ích hóp, tu háit, ear, es (fem. neutr.) hat, miar hewa, tíar háit, íse hewa; ích pin, tu píit, ear, es, ís, miar ían, tíar íant, íse ían, ích wert, tu werit, ear, es wert, miar werta, tíar wert, íse werta.

Perf.: ích hóp fhot, ích pin fwe', ích pin wora.

Fut.: ích wert hó, ích wert ían. Imperativ: hó (habe).

Módbeli segédigék. Praes.: ích muaß, tu muaßt, miar meßa (meßa), tíar meßt, íse meßa, (meßa). Inf.: meßa. Part. perf.: fmeßt. Fut.: ích wert meßa.

Praes.: ích terf (darf), tu terßt, ear, terf, miar terfa, tíar terft, íse terfa.

Perf.: ích hóp terft, tu háit terfa, miar hewa terft. Inf.: terfa. Part. terft.

Praes.: ích fon (kann), tu fonit, ear, fon, miar fhena, tíar fhent, íse fhena. Inf.: fhena, part.: fhent. Perf.: ích hóp fhent, ích wert fhena.

Praes.: ích wíll, tu wíllit, ear, wíll, miar wela, tíar welt, íse wela. Inf.: wela, part.: fwelt; sollen. mögen nem igen fordul elő.

Erős ígék: a) binden, fízen, geben, fingen, laufen, íchreien, íchreiben.

Inf.: pinda, fíza, tewa (te'), finga, láfa, íchreia, íchreiva.

Part.: punda, ffeza, tewa, fzunga, kláfa, fchreia, fchreiva.

Praes. ích pind, ích fíz, ích fiv ích fín(g) (nasalis), ích laf.

tu pindit, tu fízt, tu fí(v)it, tu fínkt, tu leaft,

er pind, er fízt, er fít, er fínkt, er leaft,

miar pinda, miar fíza, miar tewa, miar finga, miar láfa,

tíar pint, tíar fízt, tíar tet, tíar fínkt, tíar laft,

íse pinda, íse fíza, íse tewa, íse finga, íse lafa,

íchreien, íchreiben, ezen paradigmák szerint.

Perfectum, Futurum összetett alakok: ích hóp, miar hewa fzunga.

b) gehen, íehen, heben, halten, wíßten, tun, kommen, tragen, fahren, bíeiben, íehen, fallen, nehmen.

Inf.: fia, ſtia. heiwa, halda, wiſa, tua, fuma, trócha, foahra, pleia, ſtia, falla, nehma.

Partic.: kanga, f'ſtanda. f'heuwa, f'halda, fwiſt. tua, fuma, trócha, ffoahra, pli. fſea, ffalla, fnuma.

Praes. (gehen) ich fia, tu feaſt, er feat, miar fena, tiar fet, ſie fena,
 (ſtehen) ich ſtia, tu ſteaſt, er ſteaſt, miar ſtena, tiar ſtet, ſie ſtena,
 (heben) ich heiþ, tu heiþſt, er heiþt, miar heiwa, tiar heiþt, ſie heiwa,
 (halten) ich halt, tu hãltſt, er hãlt, miar halda, tiar halt, ſie halda,
 (wiſſen) ich wãþ, tu wãþſt, er wãþ, miar wiſa, tiar wiſt, ſie wiſa,
 (tun) ich tua, tu tuaſt, er tuat, miar tuana, tiar tuat, ſie tuana,
 (kommen) ich kum, tu kumſt, er kumt, miar kamma, tiar kumt, ſie kuma,
 (tragen) ich troch, tu trãchſt, er trãcht, miar trocha, tiar trocht, ſie trocha,
 (treacht), (treacht)
 (fahren) ich foahr, tu fãhrſt, er fãhrt, miar foahra, tiar foahrt, ſie foahra,
 (fearſt) (foahrt)
 (bleiben) ich plei, tu pleiſt, er pleit, miar pleia, tiar pleit, ſia pleia,
 (ſehen) ich ſia, tu ſiaſt, er ſiat, miar ſena, tiar ſeht, ſie ſena,
 ich fall, tu fãllſt, er fãllt, miar falla, tiar fallt, ſie falla,
 ich nemm, tu nemmſt, er nemmt, miar nehma, tiar nehmt, ſie nehma.

A perfectum és futurum öszzetételes, pl. ich hov tracha, fhalda, ich pin fſeza, klaſa (gelaufen). Ich hov fheuwa, ich pin kanga. Ich wert ſiſa, halda, tracha, heiwa, etc. **A perfectum képzése haben és ſein alakjaival az irodalmi használattal megegyezik, pl.** ich pin ſitanda, ich hov fheuwa, fhalda

Gyenge és rendhagyó igék: machen, drehen, mähen, ruhen, ſagen, fragen, ſtrafen, heiraten, beten, loben, denken, bringen, brennen **Inf.** macha, treawa, meawa, (angolszász *mãwan*), ruawa (mittelhochdeutsch ruowen, ahd. ruowên), ſócha, ſracha, ſtroafa, heiwa, leuwa, tenga, prenga, prena. **Participium** finacht, treapt, kneapt, fruapt, fſocht, ftreacht, firoaft, fheirt, peda, leupt, (ge)tenft, proacht, premt.

Praesens. Ich mach, tu mãchſt, er mãcht, miar macha, tiar macht, ſie macha. Ich treap, tu treapſt, er treapt, miar treawa, tiar treapt, ſie treawa, ich meap, tu meapſt, er meapt, miar meawa, tiar meapt, ſie meawa, ich ruap, tu ruapſt, er ruapt, miar ruawa, tiar ruapt, ſie ruawa, ich ſóch, tu ſãchſt, er ſãcht, miar ſócha, tiar ſócht, ſie ſócha, ich ſreach, tu ſreacht (frãchſt), er ſreacht, miar ſreacha, tiar ſreacht, ſie ſreacha, ich ſtroaf, tu ſtroafſt, er ſtroaft, miar ſtrofa, tiar ſtroaft, ſie ſtroafa, ich heir (heiraten), tu heirſt, er heirt, miar heiwa, tiar heirt, ſie heiwa. (A heiraten-nek eme szokatlan alakja azt gyanittatja velem, hogy itt nem a heiraten, hanem a tiven (wãhlen) mellékalakjával találkoznak). Ich leop, tu leopſt, er leopt, miar leuwa, tiar leupt ſie leuwa, ich tent, tu tenſt, er tentt, miar tenga, tiar tentt, ſie tenga, ich pren(g) (nasalis), tu prentſt, er prentt, miar prenga, tiar prentt, ſie prenge, ich prenn, tu prennſt, er preunt, miar prena, tiar preunt, ſi prena.

Perfectum és futurum a rendes összetételű, pl. ich hop fheirt. ich pin prennt, ich wert heira. ich wert prenna.

Szentmárton. Itt az igealakok nem oly meglepően változatosak, mint Eleken. Nagyrészt alkalmazkodnak az irodalmi nyelvhez. Egyes különösségek is olyanok, melyek a *sváb* névvel nevezett nyelvekben nagyon általánosak. Hadd álljon izlelítőül itt is néhány sajtóság.

Segédigék. Ich hab (az a olyan kiejtésű, mint a magyar hab), tu hast, er had. mir ham, ihr hát, sie han. Perf.: Ich hab fhat. Ich pin, tu pißt, er is, mir sein, ihr seid, sie sein. Perf.: ich pin fweist. Ich wer, tu werst, er wert, mir wern, ihr wert, sie wern. Perf.: ich pin worn. Ich muß, mir messen, ihr meßt, sie meßn. Partic. meßn. Ich terf, mir terfen. Part.: terft. Ich will, mir wellen. Ich kann, mir kenna. Zehen: ich hit, tu hitst, er hicht, mir hegen, ihr hecht, sie hegen. Part.: kregen. Zehen, rendes ragozás. Perfectum: ich pin fitane; sagen, rendes ragozás. Perf.: ich hab ftsacht, reguen, es rechart, heind rechart's noch.

Hogy az aradmegyei német beszéd különösségeiből és szókinéséből valami keveset láthassunk, mindegyik község nyelvéből egy-egy kis szógyűjteményt iktatok ide. Jellemzi ez egyszersmind majd a kiejtést is.

Ujszentanna: t Pira (Birne), t Beriche (Biriche), t Trauba (Traube), t Kita (Nuitte), t Pferiching (Pfirich), t Apritösa (sárga barack), ti Nufa, (Nuf), ti Hawertrigl (kékény szilva, korsóalakú), t Ruwa (Rübe), s Kana-pet, te Kächte (Kisten), t Dia (Dien), t Stela (fogás), t Zahalter (Zahhalter, kondás), te Wmeß, Jraek (kabát), Puntichure (kabát), ti Hanwa (Haube), t Hantichich (kesztyű), te Gaul (ló, sohasem Pferd vagy Roß), t Los (koca), Pumele (kutyakölyök), Gusele (malac), te Zehofbock (kos, sohasem Widder), Hö (Huhn), s Häle (é), Pipele (kis csirke), te Kanauler (gunár), t Anda (ruca), te Andrich (Enterich), te Uwer (kan disznó), Polat (herélt ló), rinden (beteg), ti Hochzieh (lakodalom), Titele (női mell), t Roiche (állatnál száj), t Huwe (Schilling, bürök), t Walleripage (krumplis tészta), s Jratele (1/2 decis üveg).

Óthalom. Tr Ichurat (női kabát), ti Henriching (kesztyű), te Minning (herélt ló), Krumpire (burgonya), Erdäpfl (csicsóka), Umorke (ugorka), Jruftlechnam (Jrohntlechnam), ti Adel (keresztanya), te Kät (keresztapa), ti Ugel (orgona), Jergewiche (orgonavirág = Georgsblume), ti Wendel (fűzfafonat a kocs oldalán), ti Kluck (kötél), ti Matiche, Ende (ruca), te Hagl (szarka), te Lotel (kis kutya), ti Jant (nőstény kutya), ti Jhute (mamaliga), te Hivel (Hüwel).

Elek. Schwiechervat'r. Schwiechermott'r (após, anyós), Schwiechertochter nincs, helyette *Szinri*, Meße, Michte — fogalom nincs, unokatestvér: *Véri*, sógornő: *Szinri*, Schwager helyett *Sógor*, — as Boyerle (boci), te Maul,

(sohasem Pferd), tr Balach (herélt ló), tr Ferich (herélt disznó), ti Taulich (a koca), Kusella (kis disznó), tr Kanajer (gunár), tr Endatracher (Entrich), tr Pipfeifr (himpulyka), as Lambala (Lamm). — tr Keupf (Kopf), as Maul (Mund nincs), tr Puchl (hát), as Darwajchl (fül), ti Stiara (Stirne), as Ach (Aug). ti Noja (Nase) ti Vesja (Nippe), tr Zau (Zahn), tr Mocha (Morgen). Daram (Arm. kar), tr Gulapench (Gulbogen), tr Teuma (Daumen), ti Zea (Zähe), ti Preisl (manseta), tr Apfel (Apfel), ti Khericha (Kiriche), ti Piaricha (Pirich), ti Aprifaja (sárga barack), tr Traiwel (Traube), ti Biara (Birne), tr Meust (Meist). tr Turat (csizmaszár), as Pajjala = kis balta Hochzi (lakodalom). A hét napjai: Moutoch, Tianitoch, Mittwuch, Tumerichitoch, Freidoch, Samstoch, Sundoch (Sundoch). Hót — wist (vezérszó a lovaknál, hót: jobbra, wist: balra), ti Hila (putri).

Szentmárton: tr Kader (Kater), ti Zang (Mündin), ti Kizina (die Kase), ti Hena (héna = Henne), ti Pank (a pad).

Ujpanád: Zdrich (kérődzés, evőképesség — die Kuh hat a Zdrich); Feichtinnö (halotti tor).

A magyar nyelv hatása.

A magyar nyelv több irányu hatást gyakorolt németjeink nyelvére. Első sorban az indulat kifejezésére adott nekik bő nyelvanyagot a válogatott káromkodásokhoz, de e tekintetben az oláhság még többet adott nekik. Azután a gondolat árnyalásához, nyomatékosításához és kapcsolataihoz adott ma már széltében használt, vérökbe átment szavakat és kifejezéseket. Ilyenek: bizony, hát, persze, dehogy, fene (nem káromkodásul), bezzeg, tessék, stb. Sok állatot, tárgyat és eszközt ma csak magyar névvel neveznek, elhagyva az eredeti németet. Ilyenek: tr Kofojch (sehol Hahn), tr Pite, Bite (sehol Stier), tr Pulyke, Pulyka (sehol Truthahn), ti Katiche (kácsa, Öthalom), tr Tschakan (fokos, Öthalom), tr Malaj (málé, Öthalom), tr Rutschter (rocska, Öthalom), ti Katye (gatya, mindenütt), Tschurak. Punde (csizma mindenütt), tr Drotojch (drótos mindenütt), ti Kofna (mindenütt), Paprika, Paprikach (mindenütt), tr Gullajch (marha-pásztor, mindenütt), ti Puszte, Birichgazde (Ujszentanna), ti Ketiche (Elek), Bogerta (boci, Elek), tr Sógor (Elek), tr bácsi, tr Bunda (Elek és másutt is), tr Keuntich (konty, Elek), Itajch (igás, Elek), bagó (Zabaffas), ti Néni, mei komám.

Különösen mutatkozik a magyar nyelv hatása abban, hogy az állatokat, ökröket, lovakat, kutyákat magyar névvel nevezik el. Ökrök: Bimbó, Miska, Szarvas, stb., lónevek: Vércse (Vercse), Csinos, Kedves, Tündér, Madár, — azután az ismertető jeleknek megfelelőleg: Kese, Sárga, Pajkó (Pejkó), Fak (Fakó); kutyanevek: Pici, Mitvisz.

Ezekhez járulnak azok a biztató szavak, melyeket az állatoknál használnak: gyí, nê, hó, na és ökröknél cselő = balra, hojsz = jobbra.

Oláh szavak, melyeket széltében használnak vagy értenek pl. wali (patak, árok), pula, putza (trágárságok), Szinri (Elek, meny vagy sógornő), Véri (Elek, unokatestvér), mitzla (kabát), pundsüre (kabát).

Költészet, zene, tánc. Amennyire serény a kéz, annyira tétlen bizonyos irányban a szellem: ezt lehet bátran mondani Arad megye németjeiről. A romlatlan, szüzi népköltés forrása teljesen elapadt. A régi, eredeti népköltés teljesen veszendőben van s a gyűjtőnek nehéz valamit is felkutatni, ami még emlékezetben volna. Dalukat nyomtatott verseskönyvekből veszik, melyeket a mai öregek még régen katonakorukban szereztek meg. A dalok tartalma is legtöbbször a katonaéletre vonatkozik, néha-néha a Siebchen-re vagy Schafert-ra. Vannak nem ritkán írott gyűjtemények is, melyeket a szekrényekben s a durchzug-okon (mestergerenda) rejtegetnek. A kutatóra nézve nem sok haszon, mert e népi anthológiákban sok az irodalmilag ismert költemény s legkevesebb a közvetlen népi termék. Nyelvük az irodalmi neuhochdeutsch. Öthalmon találtam egy ilyen dalgyűjteményt. Negyven dal van benne, köztük ismertebb: Ich weiß nicht, was mir fehlt . . . Soldatenlied, Jägerlied, Schafertlied . . . stb. s van benne eredeti termék is, de mind laza, költőietlen csinálmány. (Összeírta Andreas Hollich, k. k. Corporál Temesvárott 1882—84.) Ez a gyűjtemény megvilágítja szellemi meddőségüket s ama törekvésüket, hogy kapaszkodnak a műköltésbe, ezt utánozva eredeti verselményekben. Ami tiszta, eredeti költés, az lappang. Nem mondják el szívesen, mert szégyenlik — a dalok, szerintük, parasztos voltát. Pedig azokban az egyszerű, laza versikékben mennyivel több a kedvesség, a költői báj! Mily szépen csendül pl. ez az ujszentannai dalocska:

Ich weiß nicht, was mir fehlt . . . Soldatenlied, Jägerlied, Schafertlied . . . stb.

noch Ich man ich hab a Schätze - die khat ich

man ich hab's ja noch.

1.

No net lang, taß' fregert hat,
 Da Himl tropft jo noch,
 I hab amol a Schäsle kapt,
 I man, i hab's jo noch.

Noch nicht lang, daß es geregnet hat,
 Der Himmel tropft ja noch,
 Ich hab einmal ein Schäslein gehabt,
 Ich mein, ich habs'ja noch.

2.

Ei, Mensch, tu mánscht, ich soll m'er fránga,
 Weil tu mi'net ferne hascht,
 So (jo) was praachicht ir far net tenga.
 So was fällt m'r far net aj (ein).

Ei, Mensch, du meinst, ich soll mich kränken,
 Weil du mich nicht gerne hast,
 So 'was brauchst dir garnicht denken,
 So 'was fällt mir garnicht ein.

Gúnydalok nagy számban teremnek, pl.:

Darham hab i a Weib,
 Di hat trei Teifel im Leib,
 Si geht un kauft ai, was sie will,
 Am Tisch to kumt nit viel,
 Jest fällt mir ericht was Weicheit's ai,
 Ins Seiftall (disznóól) dort schperr ich sie ai,
 In Staffang dort häng i sie uf,
 Dort kummt ka Teifel nit truf (darauf). (Ujszentanna).

Igy vagyunk meséikkel is. Olvasmány, iskolai tanultság feledtette és kiszorította őket teljesen. Legfeljebb, ha egy-egy tréfás ötlet vagy adoma maradt meg az emlékezetben. Ilyen. pl.:

Sive Schwowa.

Sive Schwowa hen amol bei der Nacht Piva stehla fanga. Er Hans is uf te Pám nuf krapelt un hat Piva schittelt. Di andre hen una (unten) zamflese. Uf ta Erta is a Krott (béka) kraplt (mászott). Der áni hat wella a Piva eßa. Wie er nappeißt, kspirt 'r, taß Páner trin hen. Frokt'r te Hans: Ei Hans, hen Piva a Páner?

(Ujszentanna.)

Vagy egy másik adoma:

Khafé Kocha.

A Weib hat allerit (mindig) thert, taj tr Khafé so tut is. Is ins Kschäft fanga. hat a halb Pfund Khafépona tholt. Sie (hie) hat ti Khafépona taham am erichte (vorerst = előbb, Öthalmon is igy) kwajcha un hat se in a Topf naj (hinein) un hat se kocht. Bis Dwets (abends) hat se kocht un hen uet wáich wora. I wáich net, hagt se, taj ti Herru te Khafé so fern eja. Bone fan jo pejer wie tr Khafé.
(Ujszentanna.)

Ép ily szegénységet, mint a dal és mese terén, találunk a szellemi élet másik ágazatában is, ott t. i., hol a népi bölcsesség szólal meg. Közmondások és jellemző népies szólásmódok nagyon kevés számmal hallhatók. A közmondások külföldben az irodalmi életből vannak véve; a tankönyvekből, naptárakból, népies olvasmányokból ismerik. Néhány közmondást azonban lehetett feljegyezniem. Pl.: Wannu m'r an Gjel fort schickt, kummt d'r Dchs zuruck (Selten kommt was Besseres nach). Wer net kummt zu rechter Zeit, muß ehe, was iwrich bleibt (ismert). Wer selwur net hinre Dfe war, hucht kan aure tart. Wers gekocht hat, wert's a freje. Mer is 99, d'r anri anß weicher huntu. Weiber sterbe ist ka Männerverderbn, Hautfrefe (lódöglés) is Männerichrefe. Kschheit is sche'. Hung'r treibt Protwiricht ei. Er schmir am d'r Brei a ner (auch nur) ums Maul (mézes madzagot híz száján át). Er kummt vorwärts wie a Krebs. Piew'r a Kaufsch wie a Jiw'r. Er hert a dr Kufuf nimmr schreie (er lebt nicht lang). Wu ka Herr is, is a ka Gott. Wer uf Gott vergeßt, uf den hat Gott schun vergeße. Ka Hen krazts raus. Er wert bei sein eigene Prot wieder gut. (Magától kibékül). D'r Schuit'r soll bei sein Pácht bleibe. E hichre Spaz is mehr wert, wie a unßichri Tanwe. Was am net brennt, tes soll m'r net blóße. Er will sich halt en rote Kittl verdienen. (Ha valaki valamit mond, amit nem kellett volna.) Sein (sein) Schindl usn Dach. Er hat doch a die Kschheitheit net mit d'r Heitawl krefe. A Hans is halt ä Hans. (Hans = Dumm). Was m'r mol außschpaut (ausgespie(n) hat, tes lebt m'r net mer uf. (Ami mondva van, az áll). Wer lang kuppst (Suppe isst), leyr lang. Kleiert (lassu munka) is besser wie kfeiert. Bevor m'r sich net schlofe legt, soll m'r sich net ausziege. Awrglawwe un Stecke gritte is so viel, wie zu Fuß kange. Wu a Pam mit Pire steht, tart rint m'r a Priegl. (Az áldás élvezetéhez ad a sors eszközt is). Er is groß wie Saubohnenstroh. Paradoxon: Was zu scharf is, schmeit net. Was zu spizich is, steht net. (Öthalom). Wolf verliert te Hár, aber net Humar. Wejer Denke ka' m'r ka Meniche hänge. (Ujszentanna.)

A zene művelése és szeretete a németsegnél általában megvan. Rátermettségüket mutatják népi zeneközpontok, melyek közül különösen híressé vált az ujszentannai gyermek-zenekar, mely még a külföldet is

bejárta, mindenütt feltűnést keltve. Egy volt katonakarmesternek támadt a gondolata, hogy gyermekekből alakítson zenekart. Mig vezetőjük élt, a zenekar szépen működött, utóbbi években azonban feloszlott. Nóták vagy régi német dalos-kótás könyvekből vannak véve, vagy az újabbkori operettek, szinpadí termékek járák, főleg a lágy, érzelgős walcerek. A magyar zene is azonban újabban nagyon szépen tért hódít.

A táncok sűrűek és bevett szokásként szerepelnek. Vasárnap, ünnepnap, búcsú, farsang meg nem esik táncmultság nélkül, melyet a nagyvendéglő báltermében tartanak. Mindenki párjával táncol, a táncosnőket nem igen váltogatják. Táncaik még németek: walcer, ländler és polka. Most azonban észrevétlen a magyar tánc is kezd terjedni: a lassú és csárdás.

Eleken járák néha a Judapolka-t:

Hopja Kreedala (Grete) heip tei Juab,
 Tai i mit tr tanza muab.
 Mit ti Hauli patich-patich-patich,
 Mit ti Jiauli trap-trap-trap,
 Wart nor tu, wart nor tu,
 Treap (dreh) ti amoal unadum.

Németperegén búcsúk napján járák a kalaptáncot (Huttanz). Tekepályán tüznek ki díjul egy pántlikás kalapot. A nyertesek felteszik és sorban körültáncolnak egy-egy leánynyal.

Lakodalom. A házi vagy családi multságok csak lakodalmak alkalmával esnek meg. A disznótóri mulatozás még nincs úgy felkapva, mint a magyaroknál. A lakodalom nem folyik le náluk annyi ünnepeggel, mint a magyar családoknál, de azért bizonyos ceremónia nélkül nem esik meg.

A fiatalok ismerkedése nagyon korán történik — táncban. Mikor egymás közt megegyeztek, következnek a családi tárgyalások és végre az eljegyzés (Veripreden). Ezen jelen vannak a Mát és Kodel (kereszt-szülők). A vőlegény pénzt ad a menyasszonynak (Handgeld), a menyasszony a vőlegénynek kötényt himez (gestickten Schürz, Brautichürz). (Szentmárton). A lakodalom (Hochzi, Hochzeit) előtt egy hétig folynak a készülétek, a sütés (Backa). A meghívást a vőfélyek (Freitirer) végzik; bottal járnak (úgy látszik magyar példa szerint), de leginkább kitüzött virágcsokkal (müvirág, Raifiraila). A meghívás szövege:

Gyuri bácsi u Lojzi néni mir han fchickt worz du r' Braut u Freitirgam du Vater un Mutter un Schwicher un Schwer, u Mircheagang zirz (zieren) helfa unt as Mitrochnol verzeiva helfa. (Elek). A meghívókat borral kínál-

ják. Ujszentannán a meghívás kedvességét ily kijelentéssel fozzák:

Meffer u Kawel net verfeh,
 Schünicht wert er wenich eßz.

A templomba-menet bizonyos ünnepi sorrendben történik. Ez mindenütt más-más. Eleken három gyermek megy elől, aztán a menyasszony a násznagy fiával, a vőlegény a nászasszony lányával. — Szentmártonban ez a sorrend: a tanú, a vőlegény, másik tanú, menyasszony, a lánynak keresztanyja (Mödel), a fiunak keresztapja (Mät). Eleken a vigság már az esküvő idején kezdődik: álarcos figurák vonulnak fel az új pár elé. Egyébként rigmusok ritkán vannak, de előfordulnak.

Lakodalmi vers a pecsenye előtt (vor tem Pradl):

Steht uf mit mir un'v Hochzichfichst,
 Zeit lüchtig uf tar Hochzichfichst,
 I wünsch Dich Muzufamm,
 U' r'v Praut un Freidigam,
 Gott laß sie lang' leva,
 Ertheil' ehna hein Seg,
 Un noch ter Sterblichkeit
 Seb Gott ehna die ewich' Freit un Klitflichkeit,
 Unt ihr Muziganda laß euer J'framenda erwahala,
 Unt ihr Freitföhrev laßt euer R'ichtäler knalla,
 Unt i wil' Dich all'zuam viel Kluf un Seg,
 Un a' (auch) mitanandar a Klaf wai austringa. Amen.

A lakodalmi ebéd tulságosan gazdag; pl.: tyúklevés, marhahus tormával, becsinált borjú kuglóffal, Reisbrei (weißer Brei, rizskása) mazsolával és cukorral (a németeknek legkedveltebb ételük), töltött káposzta kolbásszal, füstölt sertéshus, borjú- és disznósült céklával és uborkával, tészta: fánk cukros fahéjjal behintve. (Öthalom). Apróbb babonaságok és külsőségek tarkítják az eddigi folyamatot. Esküvő előtt a jegyesek meggyónnak, gyónás után közösen *egy* tojást fogyasztanak el. Esküvőről jövet a vőlegény néhol pénzt szór a gyerekeknek (Szentmárton). Mikor kilépnek a templomból, vigyáznak, hogy elsőnek férfi üdvözölje őket, sőt gyakran valaki egyenes megbízást kap erre, mert asszonnyal való találkozás rosszat jelent. A lakoma kezdetén, vagy az első sült feltalálásánál vagy asszony vagy férfi részegséget szinelve, szándékos véletlenségből tálat vagy tányért ejt el és tör össze. Ez szerencsét jelent. (Általános szokás). A pecsenye feltalálásakor általános szokásként következik a cipőlopás (Schuhheilen). Valaki lelopja az asztal alatt a menyasszony lábáról a cipőt s ezt vagy a keresztszülők váltják

ki, vagy ellicitálják. (Ujszentanna). Ezt a mozzanatot nagy vigság kíséri. Ebéd után megindul a tánc és éjfél táján a menyasszonyi tánc (Brauttanz) és a felkontyolás (Heinola, haibln). Leültetik székre, főkötőt tesznek a fejére (Öthalom, Pretsch) a menyasszonyi koszoru helyébe, ezzel teszik asszonnyá. Öthalmon megszólal az „Schitandstied“. Legtöbb helyen vizet öntenek a szék alá s megindul a tréfa:

Ujuj, ii Braut hat tsjácht (tpr . . .) — csupa izgalomból.
Uju Hochzi!! (Elek).

Szentmártonban négy fehérbe öltözött leány, kezükben égő gyertya, táncolja körül a menyasszonyt, másutt mindenki táncol a menyasszonnyal és pénzt adnak neki. Eleken bejönnek az Ufträger-ek (kiszolgálók) és a Kuchelweiber-ek (konyhai cselédek), gyertyát tartanak, addig, míg a vőlegény táncol mint utolsó a fiatal asszonnyal. Végre kitáncol vele a szomszéd szobába és eltűnik vele. Ezek megkeresik gyertyával és egymásra támadnak: Warum hast net Obach tea, warum hast's fort'raja. Néhol másnap maradékfogyasztásra mennek álarccal (Hochzeitnarren. Öthalom). Csak öthalmi helyi szokás az, hogy templomba menet mindenki rozmarin szálat tűz ki s a menyasszony szintén, azután egy fehér kendőbe takart citromot visz magával. A virágot és citromot esküvő után leteszi az oltárra.

Keresztelés. A keresztelés egyszerű szertartással folyik le. A bába (tes Jvale, Szentmárton) és a keresztanya (ii Södel) viszik a gyermeket keresztelőre. A Södel így szól:

Ich träch an Heiden jouwt
Und preng an Christ. (Szentmárton).

Keresztelés után a Södel ezt mondja a gyermekágyasnak (Kindbetlerin). An Heit hammer mit kuumma, an Christ bring' mer ent (Öthalom). A keresztelés költségeit a keresztszülők fedezik (Stattersteit, Statermann, Staterin). Ezek kereszteltjeik iránt mindig nagy figyelemmel és szeretettel viseltetnek. Ünnepeken kalácsot, gyümölcsöt és csemegét el nem mulasztának nekik küldeni. Esküvőjükön ők viselik a násznagyi tisztet. A keresztelés után egyszerű reggeli van. A gyermekágyas asszonyt a Staterin látja el; küldi neki a levest (Staterinpa).

A temetés. A temetést megelőzi a virrasztás, Todwagh (Szentmárton). A halottat férfiak viszik ki. Eleken, mikor a halottat elviszik, eldöntik a két széket, melyen a koporsó állott. Ünnepiesen, ősi német szokás szerint folyik le a temetés Szentmártonban. Hat sötétbe öltözött férfi viszi a koporsót. Mindegyik mellett egy hófehérbe öltözött nő halad s viszi a gyertyát. Fején elsassi főkötő, vállán szines szallag. A halottat gyakran előbb a templomba viszik s ott is beszentelik. A

59. ábra. Temetés Szentmártonban és Eleken.

gyászoló szülők és testvérek nem közvetlenül a halott után, hanem a menet végén, leghátul lépdelnek. A siratás sztereotip szokott lenni: Én drága gyermekem, én jó gyermekem. A sirkövek egyszerűek. Felirat: név és életkor. Jellegzetes az öthalmi szivalakú fejfa.

Népszokások. (Ünnepi és alkalmi szokások.) A német ősbibb népszokásokból a németség meglehetősen sokat őrizett meg. Ez tisztán konzervatív hajlamaival függ össze. Nem volt oka elhagynia, tehát megtartotta. Az év folyama és a jelentős napok időrendje szerint foglalom össze a nép alkalmi szokásait.

Ujév. Szokásos az üdvözlés, e szavakkal: Ich wünsch glückseliges najes Jahr, Lang Leben, Fried u. Anichkeit, nach dem Tod das ewige Himmelreich, daß tr noch mehr Neujahr erlebt u. kfund bleibt. (Boden vol Kirner, Stal fol á Herrv. Kheir vol Wein, taß tr Febr u. Pasla traut lustig fan). Ily kevert irodalmi és népies nyelven mondják. Gyermekek is járnak körül, énekelnek kint, aztán belépnek, hogy pénzt kapjanak. Bent mondják:

Ich wünsch, i wünsch, i waß nit was,
 Ich pin a roder Khenich,
 Kept m'r nit so wenich,
 Daß mich nit so lang da steh,
 Ich will noch um a Haßla weider fen.

(Szentmárton).

Ich wünsch, i wünsch, i waß net was,
 Hindram Ofa hof te Has,
 Lagd (Langet) in Sack u kept mr was,
 Knick-knuck knei.
 Wenn de mr was kewe wellt,
 Kept mer's klei (gleich)
 Ich muß a noch weider fé. (Ujszentanna).

Vagy: Ich hop thert tiar het a Sau (sau) thchlacht,
 Het langi Wërcht knacht,
 Treimoal trei ueini,
 Unt ti länfst thert meini,
 Treimoal in Haus rim
 Unt amoal in mein Pauch rim. (Elek).

Vizkereszt. (Heilich trei Khenich). Gyerekek járnak, egyik karddal,
 másik csillaggal (mit tr Sterer, Elek) és persellyel (Pira) és énekelnek
 (alkalmasint nyomtatványból került) szent énekeket. Ekkor szokott ház-

60. ábra. Három gyermek csillaggal. Elek.

szentelés lenni. Egyházi cerimóniával felszentelik az iskolát, paplakot, stb. Az ajtóra Тугтунуш-т rajzolnak (hatszöget) — a boszorkányok elleni védelmül — és felírják a három betűt: G. M. B. (Gáspár, Melchiar, Balthasar.) A gyermekek éneke következő:

Wir gehen in das Haus hinein, ja Haus hinein, und kriasn das klaine Jesulein. Aleluja. A szobában hárman: Wir kommen daher ganz Abend spät, ein' guten Abend den gib't unz Gott. Einen gutn Abend, eine fröhliche Zeit, die unz der Heer vom Himmel ab geit (gibt). Wir kommen daher von schneller Reis', von 13 Tage 400 Meil. Wir kommen wohl vor Herodes sein Haus, Herodes schaut beim Fenster heraus. Herodes sprach als Übermut, bleibt heit bei mir, und alles ist gut. Ach nein, ach nein, das kann ja nicht sein, wir such'n Maria, und Jesulein. Wir reisen alle trei am Berglein hinaus, dort steh't ein Stern wohl ober dem Haus, der Stern der wollet uns leuchten, nach Betlahem wollen wir reisen. Wir reisen alle trei ins Häuslein hinein und finden das Kind im Krippelein. St. Joseph tut dise Erbarm'n. Er nahm das Kind auf seinem Arm. St. Joseph zog sein Hemetlein aus, Maria schnitt ein par Windel daraus. Aleluja.

Boldizsár kérdezi *Menyhérttől*: Warum ist der eine König garso schwarz?

Menyhért: Er ist wohlbekannt König Gaspr aus dem Morgenland:

Gáspár a perselyt az asztalra téve: Ich nim die Büchse in meiner rechten Hand und stels auf dem Tisch, dass der Herr und die Frau nicht vergisst.

Erre mind a hárman éneklik: Noch eins, noch eins ist unser Begehren, ein Tremelein Kerzen in unsern Stern, der uns das Tremelein Kerzen wird geben, der wird das Jahr in Frieden leben. Aleluja.

Csengetve kimennek. Wir danken fir di Gabe, die wir empfangen haben, Maria wirts belohnen mit seiner einer Macht, mit seiner einer Macht. (Elek).

A *farsang*. җаһаң(ы). Ezt zajosan ünneplik meg mindenütt, helyenkint más-más változattal. Legelterjedtebb a Һансл u. Кредл, melyet csaknem mindenütt produkálnak. Egy gerenda elé fognak két lovat. A gerenda végén kerék, melyre két kitömött bábu (rendesen katona és egy női személy) van oda erősítve. A kerék forog, a két bábu körben kereng, ami nagyon mulattató látvány. *Eleken* húshagyó kedden lóháton mennek körül. Egy kocsí vagy szán is megy utánuk, ezen sátort ütnek, a sátor alatt asztal és székek, egy hordó bor, isznak és muzsikálnak, mind maszkába öltözve. Így járnak körül az összes korcsmákat. A kocsit banderium veszi körül, mögöttük a Hansl és Kredl. Gyerekek is járnak

körül, nyárs, boros üveg a kezükben. Házakba mennek, táncolnak és énekelnek :

Huju Fasching wu pißt kwé —
 Hindan Wiffatol (Wiesental) in Dréf (Dreß = sár)
 Zu ju, ujju Krapp heraus,
 Ober ich stech a Leuch (Loch) vun Haus náus.

Ugyancsak kedden van még Eleken a *hamvazás* bohókás játéka. Tánc után felöltözik egyik papnak, tollseprüt vesz kezébe, mindenféle cerimóniát csinál, spricczel és eltemetnek egy kitömött bábut (a farsangot). Ezután a pap litániát mond, elősorolja a kártyákat.

Pap: Achel Szivner	Nép: Nit fiar unš.
„ Achel Achter	„ Nit fiar unš.
„ Achel Keiner	„ Nit fiar unš.
„ Achel Zehner	„ Nit fiar unš.
„ Achel Under	„ Nit fiar unš.
„ Achel Ewer	„ Nit fiar unš.
„ Achel Rhenich	„ Nit fiar unš.
„ Achel Aß	„ Nit fiar unš.
„ Schela (ugyanúgy)	„ Nit fiar unš.
„ Kriani „	„ Nit fiar unš.
„ Koad „	„ Nit fiar unš.
„ Koad Aß	„ Alles fiar unš.

Chorus : (a Te deum laudamus = Großer Gott wir loben dich dallamára).

Roter Wein, wir loben dich,
 Schnaps wir preisen deine Stärke,
 Braunes Bier zu aller Zeit
 Trinken in Ewigkeit.

(ezeket a részleteket irodalmi nyelven mondják).

Most a pap behinti hamuval a népeket, mondván :

Ich bestreue dich mit meiner Asche
 Aus meiner eigenen Tasche

s odalépvé egyesekhez :

Tumm pißt, tumm pleißt (bleibst)
 Bis as andre Joahr in ti Zeit.

Szentmártonban szintén van nagy utcai felvonulás. Jókedvű mulatók állnak kocsin, kínálgatnak sörrel borral, cammog egy teknő elé fogott rossz gebe; környezik a farsangi bolondok. (Faschingnarren). Fiuk is járnak körül, Hausl u. Kredl-nek öltözve, muzsikaszóval (harmonika) és kiáltanak : Hujuju Fasching! A fiu fehér ruhát visel, fején szalma-

kalap, ezen tollseprű; kezében seprű. A lánynak öltözött fiu régi rongyos szoknyát visel, fején főkötő.

Ujszentannán vályu elé fognak lovat. Egy férfi ül a vályuban s hányja, kavarja a sarat. Minél mélyebben gázolhat a sárban, annál jobb előjele egy bő termésnek. Gyakran kocsi jár körül, rajta egy körül-függönyözött sátorféle. Oldalán egy nyilás van (Kuffeloch). Aki betekint, póru jár. Néha a kocsin asztal és szék áll s a rajt ülő maszkok kártyáznak, mulatnak rikoltanak. A farsangi bál után a legények *Brittje*-vel (csattogtató) mennek a lányokhoz és csapkodják őket. A farsangi bálon s néha a házi mulatságokon előfordulnak olykor ezek a tréfás táncok és játékok:

Saihalbertanz = kondás tánc. Lányok, legények összefogódzva kört képeznek s táncolnak. Középen áll egy legény (*Saihalber*) bottal. Leány egyvel kevesebb van. Egy jelre eleresztik egymást, kire nem jut leány, az a *ſaihalber*. (*Schlangentanz*.) Összefogódzva kitáncolnak az ablakon és az ajtón jönnek vissza. Házi mulatságon előfordul következő tréfa. Borbélynak öltözik egy legény és habsolja a szappant. Utána lépked egy másik legény, kalickával, benne madár. A borbély kiáltja: *Wer laßt ſi . . . ?* A másik meg kiabálja: *Wögeſt . . .* — (*ſtaulierentanz*.) Leül valaki egy székre, a többiek sorban beszappanozzák. Az ülő legény az arcát firtortgatja s aki a szappanozók közül elneveti magát, annak kell a legény helyére leülni. — Bohókás multság a *szamár halála* is. Egy legény erősen előrehajolva, lepedővel letakarva jön be a terembe. Kezében bot van, ennek végére egy köcsög van tűzve. Ez a szamarat ábrázolja. Hátán ül egy másik legény. Kérdik tőle: *Was ſoſt tr Geſel?* A fennülő nagyobb összeget mond. A kérdező most a *ſaiſa voll bagot*-t ígér neki. A fennülő erre azt kérdi: *ſipſt mr ſinſ Kulde?* Ujra bagót ígérnek neki. *ſiver ſchlag i ehn tot* — mond a fennülő legény s rácsap bottal a köcsögre, mint a szamár fejére. A szamár lerogy s kiszalad, a többiek utána, csak a fennült legény maradt benn s siratja szamara elvesztét. — Játsszák még a *foghúzást* is. Valaki leül egy székre és tettet, hogy fáj a foga. Egy másik kulcsot vesz elő és úgy tesz, mintha ki akarná húzni. A fogfájós ájulást tettet és lezuhan a székről. A doktor éleszteni kezdi: a hason fekvő hátához szalmaszálat tesz és belefuj. Az élesztés közben a beteg a doktort orvul korbáccsal (*Korwatſchu*) veregeti, ez meg nézi, hogy ki veri őt. Végre a beteg felugrik és kiszaladnak.

Bójt. (*ſaſta*) idején is vannak népmulatságok. *Bójt* közepén egy szerdai napon járnak férfiak egymáshoz egy nagy bábuval (*ſuſa*), mely szalmával van kitömve, és éneklik az ablak alatt:

Heind is Mitta in ter ſaſta,
Trecht (traget) m'r e ſuſa iners Waſ'r,
Har (Gier) raus, tr ſfarr is hauſ (drauſſen),

Schniß raus, t'r Biß is raus,
 Uju Kafala raus!
 Unser Bußa is kor (gar) oarich (fehr) kreunf,
 Er will a pißla Maraschmoalz eßa!

Schniß = aszalt alma, szárított gyümölcs; Kafala = tojás; Maraschmoalz = rántotta; Biß = bábu.

Bőjt előtti hamvazó szerdán néhol lámpással keresik az eltűnt farsangot (Öthalom).

Febr. 3-án torokszentelés van (Halzweiche). Egyházi ünnepséggel tisztelik meg Balázst, a torokbetegek védőszentjét (Öthalom).

Husvét. Nagypénteken, nagyszombaton reggel 4 órakor gyerekek és ifjak mennek kerepelni. Ha egy elkésik, Tas ijt tr Jud. Ennek dijaból levonnak. Nagyszombaton az első harangozás után mennek gyűjteni. Ezt éneklük:

Staub aus, Staub aus,
 Den Winter keh'n ti Haar aus,
 Ei Weig'l unt ti Blumen,
 Der Sommer wird bald kommen,
 Leite, Leite, liebe Leit,
 Kommt ti heilige österliche Zeit,
 Kept uns Eier, kept uns Keld,
 Kept uns nur was Eich gefällt,
 Nur ta Schla, ti tun weh,
 Glück ins Haus, Unglück h'raus
 Eier oder Keld heraus.

(Németpereg.)

Husvét vasárnapján a gyerekek husvéti (színes) tojást kapnak: (Hojafakali, Elek.) Er Has legt rode Eier, mondják Ujszentannán a gyerekeknek s elrejtik a tojást a Rjithaus-ban (Rjithaus = polyvacsur), a a gyermekek husvét reggelén ott megtalálják. A gyermekeknek ekkor kedves játéka az Eiertijche. Összeütik a tojásokat, a kié ép marad, azé mind a kettő. Husvéthétfőn megy mindenütt végbe a locsolás, még pedig meglehetősen durva módon. Nem öntözik meg, hanem vödörből leöntik, mintegy megfürösztik a lányokat. Mondják is Eleken: póda (baden), Ujszentannán jchitz. Csak ujabban kezdik az enyhe módot, a szagos víz használatát felkapni. Kedden a lányok locsolnak: Madlajchittach, Madelchitt (Szentmárton). Mikor a lányok üldözőbe veszik a fiukat, ezek így csúfolkodnak:

Trukat Schitter, no net naß,
 Wanns regert, pin e naß,

Wanns schneet, pin e weiß —
 Wann tr Hunt sch . . . t
 Weiß!

Husvét hétfőn licitálják el, ahol divatban van, pl. Öthalmon, a Bortanzot. A Bortänzer-nak a májusi ünnepségnél és a Reichweiß-on (búcsú) nagy szerepe van.

A májusi ünnepségek általánosak. Mindenütt állítanak májfat (Majapam, Maipam). főleg az urak (Jrafaschen, Öthalom) és jobbmóduak háza elé. Ezeket aztán sok helyen a május 1-ét követő vasárnapon körül-táncolják és a Bortänzer pénzt gyűjt. Öthalmon búcsú napján a májfat átviszik a templom elé, ott aztán tánc lesz. A Bortänzer és Tegelträger vagy Tellerträger mennek pénzt gyűjteni. A Tellerträger (tányérhordó) bort kínál és kap egy tányérra pénzt. Van erre külön tányértartó. A Bortänzer jelvénye a diszes Bortänzer-bot. Búcsúkor bárányt is szoktak kisorsolni. Némely helyen, pl. Ujszentannán, nincsenek már búcsúkor ily ünnepségek. Csak vásár van és vesznek vásárfiát (Markt stiftla).

Pünkösdkor divatosak némely helyen (Öthalmon, Ujszentannán) a banderiális, diszes bevonulások a falun végig. Hajnalban indulnak el, a falu végén rendezkednek; virággal, lombbal diszítik fel magukat és így vonulnak be nagy lovas-csapatban, nagy zajjal trombitaszóval. Aki legutoljára jön, ki legkésőbbben érkezett, azt különösen feldiszítik és ez a Pfingstlümme (pünkösdi kamasz). A legények aztán mennek a lányokhoz mulatni és barátjaikat is felkeresik s csalánkoszorút tesznek nyakukba. Tréfából a hazatérő gulya (Stihalt) utolsó tehenének is koszorút tesznek nyakába (Ujszentanna).

A *karácsonyt* (Reiitoch) csendben és áhitattal ünnepli a nép. Zajos mulatságok nem szokásosak s ami történik, az az ünnep áhitatához tartozik. Járnak betlehemesek. Amit előadnak nem népi termék s valószínű, hogy nyomtatott könyvből kapták. A nyelvezet az irodalmi. Egy öthalmi és egy eleki betlehem-játékot itt mutatok be:

Négy leány (angyalok és Mária) és 2 fiu (József és a szamár.)

I. Angyal:

G'lobt sei's Christus!
 Tret' ich herein in dieses Haus,
 Ich wünsch Glick' rei' un Unglick 'naus,
 Die Kron trag ich auf meinem Haupt,
 Die hat mir Gott der Vater erlaubt.
 Den Zepter trag ich in meiner Hand,
 Den hat mir Gott der Sohn erlangt,
 Trett' herein Erzengelien,

Mit deinen goldichen Schwertelein.
G'lobt sei's Christus!

Tret' ich's herein in tiefes Haus,
Wünsch Glick 'rein un' Unglick 'naus.
Die Kron' trag ich auf meinen Haupt,
Die hat mir Gott Vater erlaubt.
Das Schwert trag ich in meiner Hand,
Das hat mir Gott Sohn erlangt.
Trett 'rein Christkindelein,
Gib tene Kinder was ehne soll sein,
G'lobt sei's Christus!

Tret ich's herein in dieses Haus,
Wünsch Glick 'rein un' Unglick naus.
Die Kron' trag ich auf meinen Haupt,
Die hat mir Gott der Vater erlaubt.
Die Ruthe trag ich in meiner Hand,
Die hat mir Gott der Sohn erlangt.

Arkangyal:

Was bringst tu mir fir ein triebes Mär?
Ich bringe dir kein triebes Mär.
Gib deine Kinder was ihne' gehert.
Die Kinder, was fleißich beten und singen,
Die werden Äpfel und Nußen kriegen.
Die aber net fleißich beten und singen,
Werd'n eine große Ruthe krieg'n.
Tret' herein Marietein,
Mit deinen kleinen Jesulein.
Globt sei's Christus!

Maria :

Tret' ich herein in dieses Haus,
Mit meinem kleinen Jesulein.
Jetzt fallen wir alle zu Fißen,
Erschein, erschein o Josef mein,
Du sollst das Kindelein wiegen ein,
Gelobt sei Jesus Christus:
Heitschi-popetschi, ich soll das Kindelein wiegen, —
Kann mein alte Buckl nimmer biege',
Auf der Herberg soll sei' Diener sei'.

Der Esel soll es hauchen ein.
 Erscheine, erscheine Jesulein, —
 Du sollst das Kindelein hauchen ein.

Szamár :

Auf, auf ihr Hirten,
 Nicht schlafet so lang'.
 Die Nacht wird 's euch schicken
 Kommet zeitlich zusammen.

Mind :

Ageloria reiß' ist das Kind,
 Wir haben 's geseh'n,
 Ein Kindelein so schön,
 Ein Kindelein so zart,
 Auf englische Art.
 In Hüttelein, in Krippelein, in Stall
 Jetzt treten mir alle auf ein lindenés
 Platt — auf ein lindenés Platt. —
 Wir wünschen Euch alle eine ruhjami Nacht.
 Eine ruhjami Nacht. —
 Wir wünschen Eng glückselichi Feiertag' !

Felelet :

Wir wünsch'n Eng a' so viel',
 G'lobt sei's Christus! (Ujszentanna.)

Betlehemesek. Első angyal, második angyal. Első pásztor, második pásztor, harmadik pásztor. A két angyal viszi a betlehemet. (Egy fából vagy karton papírból készült házikót). Az egyiknél persely, a másikonál csengetyű van. A pásztoroknál szalagokkal és csengetyűkkel díszített botok vannak.

Mind énekelnek :

Wir kingen in das Haus hinain, ja Haus hinain
 Und kriasn das klaine Jesulein, Ále-áleluja.

Két angyal énekel :

Ein Kind geboren zu Betlahem, Betlahem.
 Es fraiet sich Jerusalem. Áleluja.
 Hier liegt es in das Keripelain,
 Ohne End, so wills die Herrschaft sein, Áleluja.

Első angyal csenget, mire a pásztorok bejönnek és lefekszenek.
 Második angyal, perselyt az asztalra téve, mondja :

Hier stell ich die Büchse auf den Tisch, dass der Herr und Frau nicht vergisst.
Első angyal a pásztorokhoz fordulva éneklí :

„Auf, auf ihr Hirten, nicht schlafet so lang,
Die Nacht ist vergangen, jetzt scheint die Sonn.
Ein Kindelein klain, ei Kindelein klain,
Das unzer Erlöser und Hailand soll sein.“

Ennek eléneklése után a pásztorok felkelnek és egy Miatyánkat mondanak el, azután pedig táncolva és éneklő hangon ezt mondják :

Bruder, Bruder geh' mit mir.
Nimm dein Dudelsack mit dir,
Pfeif mir eins, pfeif mir eins.
Herr ich las dich sagen, morgen schlachten wir das Lambelein.
Das Jesus Kristus kochen kann,
Aaraschmolz und Salz drzu,
Und a Fiartl Wein drzu,
Gelobt sei Jesus Kristus.

Utána csengetve kimennek az udvarra és ezt éneklík :

Wiar danken fiar die Gaben. die wir empfangen haben, Maria wiarts belohnen,
mit seiner einer Macht, mit seiner einer Macht. (Elek).

Babonák. Mindezekhez az ünnepekhez bizonyos babonás szokások fűződnek. A németek egyáltalában sokat adnak a babonára. Ezen babonás szokások és babonák közül említhetők :

Karácsony este a leány ólmot önt. Amilyen alakot nyer az ólom, olyan foglalkozásu lesz a férje. Ha disznóalakot nyer, disznókereskedő lesz (Ujszentanna). Első harangozáskor kilencféle abrakot adnak a lovaknak, vagyis 9-féle magot kevernek össze (Gruht, Hawr, Kufuruz, Besa-reijig (cirok mag), Pöne, Kerichte (árpa), Rharn (rozs), Hanfßoma), hogy a boszorkányok ne bántsák őket. A lovak ilyenkor beszélnek. A boszorkányok összefonják sörényüket (Ujszentanna). Szilveszter éjjelén a lovak beszélnek, mert az ördög szállta meg őket (Szentmárton). Készítenek Luca széket (Serejtuhl), 9 féle fából, minden nap egy darabot, Luca naptól karácsonyig. Éjféli misére beviszik a templomba. Aki rááll, látja a boszorkányokat és a pap is. A fél misénél el kell menni és a széket elégetni. — Éjféli misére cédulákat rejtenek a lányok harisnyájukba, melyekre név van írva. Fél misekor kihuz egyet, akinek neve van ráírva, az lesz férje. Galuskába is rejtenek cédulákat. Első harangozáskor a galuskát befőzik s amelyik fennmarad, azt kiveszik. A cédulára irt név leendő férje neve (Ujszentanna). Akivel a leány nagypéntek éjszakáján álmodik, az lesz férje (Ujszentanna). — A jószágot úgy lehet megvédeni a boszorkányoktól, hogy sarlót ütnek az ajtóba. (Ujszentanna). Jégeséskor fejszét vernek a földbe, úgy lehet elállítani (Szentmárton). Ha temetéskor nyílt sirba eső esik, a halott mert áll-

felé (Szentmárton). Alkonyat után nem szabad tejet eladni, mert elapad a tehén tőgye (ti Khu ira Tutl wert trufad). Fecskéfészket kiszedni nem szabad, mert ti Khu fricht róbi Milich. Amely házra a kuvik (Khumit és Tódafóchl) rászáll, ott halott lesz.

Babonás jóslások, parasztszabályok (Bauernregeln), időjárásra, természetre vonatkozóak.

Märzeschnee is gut for Zähweh (márciusi hó jó fogfájás ellen). Hornungshawr hat en goldene Schnawl (februáriusi zabvetés jó, Öthalom). Ujholdkor nem szabad tyukot ültetni, mert nyomorék lesz. Ujholdkor nem szabad buzát vetni. Márkus napkor kell babot ültetni s ha Bánát felől fú ekkor a szél, lágy lesz, ha északi szél van, keményen fő. Ha a férfi vet, az asszony ne süssön kenyeret és ne adjon semmit sem kölcson, különben a buza üszögös lesz. — A dinnyét az év 100-ik napján kell ültetni, különben nem számíthat az ember minden szedéskor 100 darabra. Pénteken nem szabad mosni, de kenyeret sütni igen. Pénteken és szerdán ne költözködjél; ezek nem szerencsenapok. Tavaszkor ne hajts növendék marhát szerdán vagy pénteken először legelőre. Ha hétfőn először asszony lép a házba, az szerencsétlenséget jelent. Ha a golya mocskosan jó, mocskos lesz a nyár is, ha tisztán jó, jó év várható (Öthalom). Wanns tr Ungre (den Ungaven) u ufu Prottsack regn't, jel Johr gibts viel Kufuruz (Ha pünkösdkor Radnára menő bucsusok megáznak, Öthalom). Ha a libáknak Márton napján jégen kell járni, akkor karácsonykor sárba' járnak. Ha a falevelek későn esnek, az kemény telet jelent. Ha a fák novemberben újra virágoznak, akkor a tél májusig tart. (Ujszentanna). Karácsonykor éjféle mise idején hagyma-gerezdet vesznek, 12 hajmát levesznek róla, mindegyikbe sót tesznek, amelyekben a só elolvad, abban a hónapban sok eső lesz. (Ujszentanna). Wenn tr Mön'd'u Heuf hat, batajt (bedeudet) Kéche (Regen). Wenn ti Kofejch viel schreia, batajt Kechn wieder (Elek). Ret ter Tunner über ten tire (dürr) Wald, dann stirbt Jung und Alt (Ujpanád). Früer Tunn'r, spät'r Hungr (Ujpanád).

Gyógyítás, kuruzslás, ráolvasások (Brauch, Brauch). A háziszerekkel, babonás eljárással való gyógyításmód a németeknél végzetetlen számban van elterjedve. Nincs betegség, melyre ne tudnának orvosságot vagy gyógyításmódot. Pl.

Torokfájás ellen (Halsweh) szekfűszeget kevernek össze fehér cukorral s ezt le kell nyelni. Szurás ellen disznóvágó kést kútvizbe mártanak, Miatyánkat mondanak s isznak a vizből. Fejfájás ellen: három darab parasztat vízbe dobnak, ha a parázs lesülyed, akkor a beteg meg van igézve (pſchria). A beteg imádkozik, háromszor iszik egy-egy csep-pet s a megmaradó vizet kutyára vagy macskára öntik. (A magyaroknál is megvan ez). Orbáncot bodzahéjjal kötnek be. Mellhártyagyulladás ellen pépet készítenek friss tojásból, kámforból és fehér lisztből; ezzel

borogatják. Orbáncot úgy is gyógyítanak, hogy parázsra vörös kukoricát hintenek s ezzel füstölik. Sebekre jó a tiszta fehér hagyma. Hideglelés ellen csalánra sónt hintenek napfelkelte után vagy napnyugta után, Mig e sónt hintik, mondják: So wi ter Brenne'jesstoch außertt, so sollsch tu taj Jiw'r verliera, tazu helf t'r Kot Vater, Kot Sohn, Kot heiliger Geist (ezt háromszor ismétlik). Hideglelés ellen még a beteg vizeletét hamura öntik és valami Prauch-ot mondanak. (Ujszentanna). Gyomorgörcs ellen a gyomorra égő gyertyát tesznek s leborítják nagyobb bádofgazékkal. A gyomor megdagad, a daganat leapadtával a gyomorgörcs elmulik. Tyúkszemet úgy mulasztanak el, hogy a kuruzsló holdfénynél, a holdba nézve, dörzsöli a tyúkszemet és három Miatyánkat mond. Egy hónapig ezt megtéve, a tyúkszem leesik.

Nagyon elterjedtek, széltében divatban vannak a *ráolvasások*, (Prauch). Többnyire öreg asszonyok végzik, kik nem adnak túl titkaikon, ami a gyújtést nagyon megnehezíti. Részint a hatóság büntető kezétől félnek, de még inkább attól, hogy akivel közlik, az a titkot a maga hasznára fogja felhasználni. Ahány ily Prauch-hoz juthattam, az mind keresztény színezetű s valószínű, hogy a többi is olyan. Homály, titkoszerű vonatkozás nincs bennük.

Beteg állatra: Jerusalem, Jerusalem, du jüdische Stadt,
Wo Jesus Christus Wasser u. Blut vergossen hat,
Das is für Würmsbeisen

(dreimal wiederholen, Gott Vater, Gott Sohn, Gott Heiliger Geist im Namen der Dreifaltigkeit. Öthalom).

Igézet. Keresztet kell vetni. Pohár viz és három darab parázs. Bist du beschrien von einem Mann, helft der Heilige Anton. Bist du beschrien von einem Weib, helft der Heilige St. Veit. Bist du beschrien von einem Madl oder Bu, helft dir der Heilige Anton. Gott Vater etc. (Öthalom).

Orbánc. Rotlauf und Geschwulst, weiche ab von den Fleisch un Blut, so wie der Böse von Jesus abweichen tut. (4 Miatyánk és imádság az orbánokban elhaltakért, Öthalom.)

Fogfájás. Ihr Reidswurme, Ohr Geizwurme, Ihr stinkete Holzwurme, weicht ab von diesem Mark, diesem Bein und diesem Fleisch . . . Got Vater. 3 Miatyánk és imádság Szent Apolóniáért (Öthalom).

Fejfájás. Maria geht von dann, Ihr Kopf war auseinander, Begegnet ihr der Heilige Johann und druck ihr den Kopf. 3 Miatyánk, imádság a fejfájásban elhaltakért. (Öthalom).

Szelütés (Blutstur). Drunen in St. Josefthal stehn drei Blume auf der Muttergottes ihren Grab; die erste Blüte ist weiß, die zweite rot, die dritte ist für Herzgebrich u. Blutstellen gut. Helft dir Gottvater, Gottsohn etc. 5 Miatyánk. (Öthalom.)

Oldalszúrás. Herzfápan und Euvachsa waich fu teara Ripa. Wal (weil) der Herr Jesus ist flecha in t'r Ripa. Er Stovich is uma (ohne) Zunga, tr Wolf is uma Lunga, ti Turichtauma (Turteltaube) is une Kall (Walle) Helft t'r Gottvatr. (Elek).

Jerusalem, Jerusalem, tu jidaschi Stadt,
Wu m'r Jesus Kristus kraischt hat,
Traus fliaßt Was'r und Bluat,

Tes is forn Herzfápan und Brand luat (Elek).

Hideglelés. Mó im Himl, Jisch im Wájer, Wurm im Holz, Wann ti trei zam-tumma, höll er wid'r þaj Krankheit friga. T'zu helft im Gott Vat. (Ujszentanna).

Gyermekélet, gyermekjátékok, gyermekdalok. A németiség régi hagyományaiból legtöbb maradt meg azokból, amelyek a gyermekélet körébe tartoznak. Altató dalok, enyelgő, becéző versikék, játéknál előforduló kiolvasások, táncversek, tréfás és gúnydalok, köszöntések nagy mennyiségben találhatók mindenütt. Minthogy régiséget őrizvén meg, sok nyelvkincset is rejtenek magukban, valamivel többet bocsátok belőlük itt közre.

Becéző dalok Öthalomról; ölben ülő csecsemőnek:

Þatsch Händerle zam,
Was tr Vatr pringe
Roti Schuchele, roti Strimfele,
Roti Apfla drine.

(Térden ugráltatják a gyermeket).

Hopp, hopp, hopp,
Jahr m'r in die Stadt,
Um e' Lawl Brot,
Um e' Saidl Wei',
Wo wer mir alli lustich sei'.

Bölcödalog, altatódalok.

Schloaf, Kindla, schloaf,
In Karta (Garten san di Schoaf,
Ti schwarza un di wáisa (weiß)
Wéla (wollen) 'n Gyurala paisa (beißen),
In Karta san di Méhapli (Mohnblüten)
Schloaf nor tu pis moricha (morgen) Frie.

Haidl, haidl, Popa paidl,
Haidl popaidl, schloaf siasa (iüß)
Ti En(g)ali lasa ti schia (schön) kriasa (grüßen),
Sie lasa (lassen) ti kriasa und lasa tir ságen,
Tu soltzt mit ihnen spazieren fahren.

Popa paidl,
Heilichi Mutr Sankt Anna,
Last miar as Kindla nit wána,
Last miar as nit wána, last miar as nit schraia,
Tas tr Adamla a schians (schönes) Piawla (Büblein) sél plai (bleiben).

Haidl, popaidl, was raschplt in Stroa,
 As Zizrla (Züglein) is kstorwa, as Maisla is froa,
 Haidl, popaidl, ih schloaf liawr (lieber) wie tu,
 Wens miars nit kláva (glauben) willst, schau tu mir zu.

Haidl, haidl,
 Popa paidl,
 Haidl popaidl, sie kéma (kommen),
 Sie wéla as Kindl weknéma,
 Sie hewas (haben es) veknuma und hewas wid'r pracht,
 Sie winscha ten Kindla a kuta Nacht. (Elek).

Gyermekjátékok, gyermekdalok. Kis gyermekek összefogóznak.

Ringa, Ringa, Raja,
 Samr iara traia (drei)
 Hokt ti Frau uf'n Holrpusch (Hollerbusch)
 Sitza trai Kindli truf,
 Anz keárt n Ádamla
 Anz keárt n Lengala
 (leguggolnak) Kus, Kus kus n alda Moschala (öreg bácsi, román szó).
 Las mr koár (gar) kánz.

Felnőtt térdére veszi a gyermeket:

Tros, tros (galopp) Kaila (Pferd)
 Tr Millr sticht a Saila (Säulein)
 Und a roádi Kuh,
 Sticht n Janola á tr zu.

Ha a gyermek megsérült, ezzel csitítják:

Hálá, hálá (Heile: gyógyúlj) Renzla (bőröcske),
 Ti Katz hat a Schwenzla,
 Tr Hós leáft (läuft) hindrn Mist,
 Und leást toa truf an Schies (Schiff.)

Síró gyermeket csúfolva csitítanak:

Krai Meichala, krai (weine)
 Stek ta Pfai fla ai,
 Steks nain Tudlsak,
 Tudl, tudl ti kanze Nacht.

Gyermekversikék.

Holzpiarapám (Holzbirnenbaum),
 Sias is tr Rám,

Klá pin i noch,
 Stolz pin i toch,
 Wen i a pısla kresr wear,
 Hairaten di toch.

Énala, wénala, Leflstiel,
 Aldi Lait essa viel,
 Jungi Lait fasta,
 As Proat licht in Kasta,
 As Mesr licht tr néwa (daneben),
 Tr Hansl sol d'rs kéwa (geben)
 Tr Hansl is patrunga (betrunken),
 Schlächt sa Waib mit Schunga (Schinken);
 Und sa Kind mit Hawstroa,
 Moricha (morgen) samr witr toa.

Enala, wenala, wit, wit, wit,
 Telr, Toafl tuml tik,
 Waisproat, Zukrnoat,
 Schala, Schpichala
 Treáp ta Sichala,
 Hindanaus
 Such as schenzt Hianla raus.

(Katicabogárhoz) Himlfeichala (Himmelsvöglein) fliach (fliege)
 Ta Motr is in Kriach,
 Ta Vatr is in Wertshaus,
 Trinkt a Saidla Wai aus,
 Schmaist as Saidla vun Fenstr naus.

Ti Suna schaint,
 As Veichala kraint,
 As Veichala sitzt in Lóda (Lade),
 Schpint a faina Fóda,
 Kimt (kommt) ti alt Flétrmaus,
 Paist am Veichala sa Kukali (Kug) aus.

Énala, wénala, Fin(g)rhuat,
 Wasrsupa (Wassersuppe) is koár nit kuat,
 Áraschmolz (rántotta) is pesr,
 Isst mers mit faini Lefl.

Haida dum, ma Waib is krum,
 Hat an kruma Zea (Zäh)

Taplt indr Kuchl rum
Nach ti jun(g)a Flea.

Trai ledri Schtrimpf
Zwa dr zu san simpf,
Wén i an frlier,
Plaia (bleiben) mr noch viar.

a, b, c,
Paisa mi ti Flé
Paisa mi ti Wanza,
Kon i nimi tanza,
Paisa mi ti Muka (Mücken)
Kon i nimi kuka (schauen). (Elek).

Ju kapafa Hawajstro
Ligz ferze Kiinda to,
Uns liegt an Tisch,
Kaz frejst tr Fisch,
Kumt tr Jäger mit da Tatschka (táska),
Schlagt tr Kaz a rechte Watscha,
Kaz schreit njau,
Hunt schreit mjo,
D' Broadl ist schon to.

Unsar Kroszbata hat a Karta kat,
Am Karta is a Pam, am Pam is a
Nescht, am Nescht is a Uj, am Uj is
a Totar (Dotter), am Totar is a Floh,
am Floh is a Gyuri buri, tu bischt trauf.

Henawaj (vércse) tu roda,
Hajcht maj Pipeln fichtola aus tr Kuchl
raus, tr Taißl soldar a Keta (Kette)
kafa, sol da mittla in Walt nai
schafe, hule, hule hä, tr Taißl
soldr 's Knaß rum trea (Ujszentanna).

Gyermek-mondókák, kiolvasások játéknál.

Anz, zwie, zwó,
Filla, Filla, fó,
Manzt, ich kon ka zwanzich zeila,
Zwanzich stena tó.

Schuastrs Michala mach ma Schu,
 Kib as Lédr á tr zu,
 Is ka Schuaster in teara Stat,
 Teár a sotz (jólcher) Ledr hat,

Unsr Ménsch is schrifkaleart,
 Wás nit wen ti Kraida keárt (gehört)
 Keárt nit mai, keárt nit tai,
 Zwaunddraizich messa san.

(Fogócskánál)

Adám is in karta kan(g)a,
 Wie viel Végl hatr kfan(g)a,
 Anz, zwa, trai,
 Tu pist frai.

Anz, zwa, trai, viar, finf, seks, sibn,
 Eine alte Motr kocht Ribn (Rüben)
 Eine Motr kocht Speck,
 Tu muast wek.

Ich und tu
 Millrs Khu,
 Pékas Eisl (Eisl) tas pist tu,
 Ulz, pulz, tu pist traus.

(Nyelvi egyveleg) Ededen dededen (egyedem-begyedem) cinta me,
 Abri fabri domine,
 Incus, pincus, csares, pincus puf.

Egyelem-begyelen ciki-piki Reteltanz,
 Zupi rupi wernan tupi rak,
 Tu pist a klanr Schlawak.

Stieflmann, Stieflmann (csizmadia)
 Hat a rodi Heusa (Dofe) an,
 Seksunddreisich Knep san trán,
 Ulz-pulz, tu pist traus.

Köszöntők.

Karácsonykor kint éneklő gyermekek.

Jesulein sias (jüß)
 Mi friarts neu maina Fias,
 Kéd mer (Eebt mit) Äpfl und Nus,
 Tas i nit trfriara (berfriaren) muas.

Ich wünsch aich viel Klick (Glück),
Was as Kristkindla schickt.

Winschi, winschi, wás (weiß) nit was,
Kraift nain Séckl kéd mer was.
(Greift in den Säckel, gebt mir was).

Winschi, winschi wás nit was,
Hindan (hintern) Eufa (Ofen) hokt was,
Schrait hai hai,
Kéd mr a Séksrla (Schiefert) klai (gleich).

Ich pin á klaner Khénich,
Kéd mr nit so wenich,
Last mi nit só langé stéhn,
Ich muas *im* (um) an Haisla waidr géhn.

Ich pin a kláner Pingl (Pinsel = batyu),
Stell mi nai an Wingl,
Wenn i niks khon,
Fan(g)i niks ón (an).

Ich wünsch aich viel Klick uf n naia Joar,
As nai is toa, as alt' is koár (gar = weg)
N Stól (Stall) volla Herner,
N Beuda (Boden) volla Kerner,
N Kelr volla Wai',
Tr Herr und ti Frau soll lusti san.

Ich tret herain kanz knedlfést,
Und krias ten Hern mit sainen Kést (Gästen)
Ich pin ter Hans von Pfirschenkern,
Von Fresn und Saufen pin i kern,
Wer mi fon Fresa und Saufa fracht (verachtet),
Ten háw i (haue ich) pis ti Schwarta (Schwarte = bör) kracht.

Csúfolkodások. Emberekre :

Gyuri, púri Zwiarasknaila (Zwirtnäuel),
Wen i sóch (sage), noa muast jo haira (heiraten).

Tóni pala, móni wala witten,
Ten Tóni wala wie, wala wó,
Wala witten ten tó.

Hanziz, hanzó,
Leks Nudlpried ó.

Adam, badam, Pumprlloch,
Stek ta Nosa nain Hund san Loch.

Adam móka (?)
Tiki Proka (dicke Brocken)

Hetsa, hetsa, Peádr (Péter)
Hindan Eufa steadr (istét er),
Und was noch ?
Tr Katz sa Loch.

Hansl, Gansl giegl-gaigl,
Pist a aldr Puksa-Scheisr. (Puksa = Jose).

Rez, kez, schindr a Maus,
Mach tain Vatr a Kapa (Kappe) traus.

Nancs, pancs — Ném ti Katz und tanz.

Sas an Schies (Schaf), Nai tr Wánt (Wand), tas prent, nain Topf,
tas kocht, nain Holtr (Halter, Kuhalter), tas poltrt.

Hopsa Liesl, Zwiefel Liesl,
Hast a Haisla un a Kiewl (Kübel).

Jok (Josef), pok Heura (Horn)
Muast nain Oarsch peura (bohren).

Michala, machala,
Prunz nain Kachala (Nachttopf)
As Kachala rinnt,
Tr Michala trinkt.

Martin Lutr — Kéz (Käse) a Putr.

Andreas, Andreas,
Mach ti Madli alli péas,
Nem an Topf voll Pluat,
Mach s witr alli kuat.

Jidla Judla hep, hep, hep,
Schwainis Flaisch is fet, fet, fet,
Szaures Kraut is kút, kút, kút,
O tu stingitr Jút, Jút, Jút.

Júd, Júd, Spatz uf tr Téka (Decke),
Moricha Frie muast frréka (verrecke').

Ádám, Éva, Ábrahám,
Fress ti Knedl alli zám.

Schnaidr mek, mek,
A Schisl voll Trek,
A Schisl voll Lais,
N Schnaidr sa Spais.

Spielfrterwr (Spielverderber) tung aus (austunfen),
Tung tr Katz sa Oarschleuch aus.

Kaitz Krocha (Geizfragen), Endamócha (Gutenmagen),
Hast tain Vatr in Pet pakróva (begraben). (Elek).

Állatokra.

Gólyára : Storke, Storke, Staner,
Mit tr lange Paner,
Storke, Storke, Schniwl-Schnawl,
Mit tr langi Haigawl. (Öthalom).

Storich, Storich, Lingapám (kútgém),
Tróch mi mit tr Kripa (Rippe) hám,
Konzt mi nit tr trócha,
Káf tr an silwra Wócha (Wagen),
Und a silwris Kétala (Kettchen) neu
Foar iwrn Étlmen (Edelmann),
Foar iwrn hoacha Haus,
Sitza trai Toeka (Tofe) haus (draußen),
Áni spinnt Saida,
Áni treápt (dreht) Weida,
Áni fliacht (fliegt) iwrn Kuliprunna (gulya-kút),
Find a Kindla,
Wie soltz hása ? (heißen)
Kikeriki kasa,
Weár sél di Windl wascha ?
Ti Krédl mit dr Lapatascha (csüngő zseb),
Wear soltz hossza (wiegen)
Tr Hansl mit tr Koscha (Göschel).

Bikára : Bika, Bika, Trumlochs,
Hast tan Vatr Schnitz (aszalt alma) kocht,
Hast's halwr kfressa,
Wart nor pis ta Vatr hám kimt,
Er wert schonnt ta Maila prescha (beverni). (Elek).

Dülök nevei. Minthogy a német telepítések nagyobbrészt a XVIII. században történtek, a dülök nevei s a topografikus elnevezések nagyobbrészt ujabb keletűek. A nagyobb községekben következőkkel találkozunk: Langewiese, Grabenflur, Kurze Äcker (rövid dülök), Achwald (Eichwald), Langeäcker, Hutung, Bruch, Kulaprunn (gulya-kút, itató), Zutaling (Zuteilung), Spatzenwald, Neuriß, Fünfhügelstur (Öthalom), Dfol (akol), Infel (Öthalom), Sandgrube, Kleinmühl (kleine Mühle), Hindatauß, Weingarten, Pfarrershügel, Soldateneck, (Elek). Warschander Feld (varsándi dülö), Wiesenacker, Schanzacker (sánc-föld), Steinhügel, (Ujszentanna). Mindezekből látható, hogy az elnevezések vagy természeti sajátságok vagy a fekvés szerint történtek. Régi hagyományokra való utalások nincsenek a nevekben.

Családnevek, keresztnevek. A törzsökös német családok nevei igazi német nevek, minöket a betelepülök viseltek, pl. Schiller, Strifler, Wittmann, Frank, Bleizeffer, Niedermayer, Walthier, Formittag, Mayer, Scherer, Scherhag, Reinhart, Rothmüller, Adelman, Eberlein, Zimmermann, Oszter, Brunner, stb. Néhol, főképen Ujszentannán, magyar hangzásu nevekkel is találkozunk német családoknál (Ujlaki, Murányi, Böszörményi). Ezek elnémetesedett magyarok. A keresztneveknél kezdik a német neveket (Hans, Grete, Sep, Balthjer) elhagyni s magyar neveket adnak: Julcsa, Mari, Boris, Magda, stb.

Ósfoglalkozásról a németeknél nem szólhatunk. Halászattal, pásztorodással a német nem foglalkozik. A nyájak, ménesek őrzését idegenre bizza, nagyobbrészt oláhokra. A pásztorodás neki dologtalanságnak tünik.

VIII.

Arad város és Arad megye román népe.

Irta: Kollárov Mózes István.

Történeti áttekintés. A román nép eredetéről kétféle nézet ismeretes. Magában a román népben erősen él az a hit, hogy a dáciai római légiók oly maradványa, mely az iráni származású dákokkal keveredett (dákóromán). E nézetnek első képviselője Miron Kosztin (1630—1692) román író, aki Anonimusz és Bonfiniusz történeti mondái alapján alkotta meg elméletét. Azon utódok közül, kik sokat fáradoztak nézete népszerűsítésén, felemlithetők: Sinkai György, ő írta az első latin betűs román nyelvtant, továbbá dicsőszentmártoni Major Péter erdélyi unitus pap és Xenopol A. D. jászi egyetemi történetanár. Ez utóbbi adatta ki nyomtatásban Kosztin kéziratban hátramaradt iratait, aminek révén aztán általánosan ismertté lett a római eredetüségről szóló nézet.

Hunfalvi szerint a román nép nem Dáciában, hanem a Balkánon és pedig oly elrómaiásodott balkáni népekből származott, melyek előbb (IV. és V. században) latin, azután pedig szláv egyházi kormányzás alá kerültek. Szerinte ezen új nép és nyelv a VII. és VIII. század folyamán alakult meg, mikor már a latin nyelv holt nyelvvé lett.

A római eredetűség mellett legfőbb bizonyítékként a nyelvet szokták felemlíteni. Bizonyos, hogy közel áll a román nyelv a latinhoz, miként azt Hunfalvi is elismeri, mondván: „A román (oláh) nyelv a román nyelvekhez tartozik, s valamint a Balkán áll legközelebb Itáliához, úgy ezen nyelv is legközelebb áll az olaszhoz, sőt annak dialektusa is lehetne, ha olyan sajátosságai nem volnának, melyek megkülönböztetik a többi román nyelvtől“. És vajjon milyen eredetűek ezek a sajátosságok? Balkániak.¹⁾

Hogy keletkezett ez a kétféle nézet? Úgy, hogy a Bonfiniusztól származó római eredetüségről szóló gondolatot elfogadták a román írók és közönség s amikor már teljesen átment a román köztudatba, akkor Sinkai, Major és mások előadása alapján elfogadta a nyugateurópai tudósvilág is (Thierry, Gibbon, Ranke, Mommsen). Hogy jöttek rá a

¹⁾ Nyelvészeti szempontból l. a 428. lapon.

balkáni eredetre? Thunmann a Leipzigban (1774-ben) megjelent művében azt közölte, hogy a román nyelvet nemcsak Dáciában, hanem a Balkánon (Macedóniában stb.) is beszélik. Ez a körülmény birta rá aztán Kopitárt, hogy tudományosan foglalkozzék a román nép eredetével. Nyomdokain haladtak még Roessler, Miklosich, Tomascheken, Hunfalvi Pál, és mások. — Réthy László bonyolultnak mondja e kérdést, melynek „általános befejezetlensége“ még sok kutatót fog tanulmányozására serkenteni.

A románok a XI. század vége felé már feltűntek az Aldunán, majd a Kárpátok vidékén s elszéledtek hazánkban is. Földrajzi elhelyezkedésök következtében három dialektus alakult ki közöttük, mely alapon az összes románokat (oláhokat) három csoportba oszthatjuk: 1. az aldunai-kárpátvidéki (vagy északi, illetőleg dákóromán), 2. a macedoniai (vagy déli, illetőleg cincár), 3. az isztriai dialektust beszélők csoportja. A magyarországi összes románok (oláhok) az első csoporthoz tartoznak.

A románok első átkelését a Dunán Roessler a XII. századra teszi, mikor a bolgár-oláh harcok folytak a bizánci császárok ellen.

Okmányaink csak az 1222-ik évben említik először a románokat, amikor II. Endre király a német lovagoknak adott adománylevelében megengedte, hogy se ők, se embereik ne fizessenek vámot akár a székelyek, akár az oláhok (románok) (per terrum Blachorum) földjén mennek keresztül. Másodszor pedig 1223-ban említik őket okmányaink. A király és a pápa okleveleiben ezután mind sűrűbben találkozunk a román (oláh) névvel.

Valószínűleg az észak felé haladó román népből telepítettek be hazánkba a tatárjárás (1241.) alatt megfogyott lakosság helyére, jöllehet, I. Ulászló király csak két századdal a tatárdúlás után említi fel először őket, mondván, hogy Világos várának „oláh“ várjobbágysai is vannak. Állítólag Kun László király telepítette le Balkán-félszigetről a kúnok ellen segítségül hívott románokat a Tisza és Marosközé s a Fehér-Körös völgyébe és Máramaros megyébe 1280-ban, de ez utóbbiakat Bogdán kivezette Moldovába Nagy Lajos idejében. Arad megyében csak 1318 óta (Róbert Károly alatt) említik okmányaink.

Brankovics György szerb deszpota s Világos vár és 147 város, falu- s pusztának ura nemcsak szerbeket, hanem románokat is telepített (1443-ban) Aradmegyébe.

A XV. században Nagyhalmágyon románokat találunk, akik a Balkánról hozhatták magukkal a bizánci stílust, melyben épült a megyében egyedül álló ily templom, ma azonban ennek is csak falai láthatók.

A Fehér-Körös felső folyásánál levő Kereszturt, mely román vajdaság székhelye volt, 1415-ben már Kristyór-(Krestúr)-nak nevezték a

románok. A vajda hatásköre Zarandra terjedhetett ki. A vajdaság megszűnván, csak mint családnév maradt fenn a vajda név. Az ezen időben beköltöző románok a magyar neveket is elrománosították. Így lett az 1337-ben még magyar nevű Feketető-ből már az 1479. évre román Baltaneagră, vagy Bányafalvából Banyesd, Honctóból 1445 és 1519 közt Gurahonc. Menyháza is magyar község volt, de a török hódoltság idejében elpusztult lakosság helyére biharmegyei románokat telepítettek be. Borossebest a XV. sz.-ban említik először okmányaink s a XVI. sz.-ban ág. ev. egyháza van. A világosi románok a karlovici béke (1699) ill. a török uralom megszűnése után foglalták el (állítólag vissza) a mai községet.

Az aradi és aradvármegyei román népnek alig van története. Szerpük nem volt nagyobb hatással a fejlődésre. Mint szegény pásztorok vagy mint vár-, később mint egyszerű jobbágyok művelték uraik földjét. Templomjaik helyeit, papjaik neveit nem igen ismerjük. Sok helyen szerb templomba jártak, mint egyhiten levő vendégek. Hazánkban a jobbágyság helyzete épúgy, mint más államokban nem volt kedvező, habár nálunk nem volt külön törvény alkotva a magyar, román, tót stb. jobbágy számára, hanem valamennyien egy törvény alatt állottak. Nem volt főispánjuk, hanem vajdájuk s nem birájuk, hanem kenézők. A XV. XVI. században megszűntek a kenézségek, mert megnemesítették a kenézeket s aztán megmagyarosodtak.

Még ki se volt űzve hazánkból a veszedelmes ellenség, a török, máris lázadást támasztottak Déva környékén a román papok hiveik között, melybe belevonták az Aradmegye keleti részén lakó románokat is (1659). Megtagadták jobbágyi szolgálataik teljesítését a parasztok, üldözték földesuraikat, sőt meg is öltek néhányat közülök, majd falvankint hadnagyokat választottak maguknak. II. Rákóczi György hiveinek vallották magukat, akire azonban nem is hallgattak. De mielőtt nagyobb kárt tettek volna, szétverte őket a török had.

Az aradi és aradmegyei románok tömegesebben a XVII. és XVIII. század folyamán költöztek be s részint telepítés, részint beszivárgás útján gyarapodtak a községek. Aradmegyébe három irányból jöttek : keletről vagyis Erdélyből, délről, a Bánátból és az északkeleti megyékből. Némely községbe (Ópécska) mindhárom helyről költöztek. Erdélyből költöztek Csermőre, Borosjenőre, Ószentannára, Kürtösre, Ópécskára, Mácsára, Nadabra s a Körös- és Maros-menti községekbe, míg a délről jövő románok leginkább a Maros vidéki községeket (Ópécska, Arad, Mondorlak, Maroscsicsér, Szabadhely, Máriaradna, Milova, Solymosvár stb.) foglalták el. Marospetrest a török üldözés elől a hegyek és erdők közé menekült románok alapították (1709-ben). Talpas magyar község volt, de a törökök kiűzése után Belényes vidéki románok telepedtek le oda.

Megnövekedett a románok száma 1751-ben, amikor mintegy 100.000 szerb egyik része kivándorolt Oroszországba, másik része pedig elköltözött délre, mert a kormány megszüntette a határőrvidéket és sürgette az uniót. Ezek helyét románok foglalták el (Ópécska, Szabadhely, Máriaradna stb).

Cumlăuş, Komlós (cumlău = komló) nevét a szomszédos Szentannáról Ószentannára változtatta. Rácpécskából O(láh)pécska lett. Nemcsak a múlt századokban költöztek át egyik községből a másikba tömegesen, mit a kapott családnevek igazolnak (Ottlăcan, Micălăcian, Ardelean, Păulişan, Kujedan, Milovan, Nădăb-an stb.), hanem a jelenben is. Különösen sok u. n. pocăit (baptista) román költözik be végleg Ácsfalváról, Almásegresről, Kürtösről, Mácsáról stb. helyről az ipari gócponttal bíró Aradra, ahol más foglalkozás után néz.

Már a XVIII. század folyamán mindjobban tapasztalható, hogy egyes helységek tősgyökeres magyar nevei elrománosodtak, mert a falvak elpusztultak s a hegyes vidékről jövő románok kezébe kerültek, akik lépésről-lépésre haladva, elfoglalták a megye termékeny síkságát. Abban az arányban nő számuk a megyében, melyben fogy a magyarságé és szerbségé. Mária Terézia uralkodásának végén (1779) 75.930 román lakik a megyében. (1900-ban pedig 214.250.)

Elemi csapások, valamint az ellenség vajmi keveset árthatott a román népnek, mert ha leégett egyszerű faháza, avagy kicsiny, fából készült temploma, gyorsan fölépítette újból, hisz az erdő bőven szolgáltatta neki a szükséges faanyagot.

A magyar paraszt nem egy esetben fordult gör. kel. paphoz, hogy keresztelje meg fiát, s ha gyermekét iskolába küldte, románba küldötte. Ezen állapotok ellensúlyozására jelent meg Mária Terézia idejében Aradmegye azon rendelete, mely intézkedik, hogy: „Mivel az igaz hitről sokan az eretnek hitre tértek át, az ilyeneket be kell hozni az aradi börtönbe, ahol addig tanítsák az igaz hit dogmáira, míg vissza nem térnek“.

Zsivánovics Synesius gör. kel. szerb püspök, kinek fennhatóságát elismerték a szaporodó román hivek is, 1762-től kezdve már *román* körlevelet is bocsátott ki. Nyilván erre a körülményre alapítva írják egyesek az aránylag fiatal aradi román egyházmegyéről és püspökségről ezt: „*átalakított 1691-ben*“. Különben az aradi szerb püspököknek igen sok részök volt a románok térfoglalásában. A kormányférfiak pedig e kérdéseket nem nemzetiségi, hanem vallási szempontból ítélték mindig. S bár a féltékenység meg volt mindig a szerbek és románok között, mégis a közös vallás enyhítette közöttük az ellentéteket.

Tudnunk kell, hogy mikor Rákóczi kuruc csapatai elfoglalták egész Erdélyt s Borosjenő helyzete bizonytalanná vált, az ott székelő Diako-

vics Izsaiás szerb püspök székhelyét Aradra helyezte át (1706-ban). S mikor aztán az aradi vladika (püspök) bejárta a megyéket (Arad, Bihar, Békés, Csanád), csakhogy a románok püspöke is maradjon, megígérte nekik, hogy megszerzi számukra is mindazon kiváltságokat és kedvezményeket a királytól, melyeket a szerbek élveztek. Zsivánovics püspök másképp is kedveskedett a román népnek. A szertartásos könyveket ezután már nem Oroszországból, hanem Romániából hozatta, amit azonban később a helytartótanács eltiltott neki. Mint író védte egyháza érdekeit. Népe számára templomokat épített. Ekkor épült a soborsini és a fazekasvarsándi templom s az ő közbenjárására engedte meg a helytartótanács (1768-ban), hogy a nádasdi, és a szöllősi templomokat újra felépítsék. Ilyen körülmények között a katolikus valláshoz való csatlakozás eszméje (unió) a románok között kevés pártfogóra talált.

Hazánk déli részén még a török hódoltság idejéből fennmaradt a rablás, pusztítás, szervezett rablóbandák voltak megyeszerte, melyek különösen románokból állottak. Ezek ellen kértek orvoslást II. József „császár“-tól a megyék, melyek halálos büntetést akartak alkalmazni, de II. József megtiltotta. Sőt Aradmegyének azt sem engedte meg, hogy 24 új pandurt alkalmazzon, pedig ott napirenden voltak a rablások. Ezen időre esik a román rablóktól elhurcolt Forray András alispán esete, mely izgatottságban tartotta egész Aradvárost és megyét.¹⁾

A román nép, melynek 1782 óta sok panasza volt a megyében az urbér s általában a földesurak ellen, fogékonyak mutatkozott a kelet felől jövő izgatások iránt. Amellett szomszédságában lakott a Hóraféle lázadás fészke, mely az 1784. év őszén tört ki. A megye területén nagy pusztítás folyt akkor s maga a lázadás itt a megyében, a megye székhelyén nyert az ítélkezéssel végső befejezést.²⁾

Nevezetes mozgalom volt ezután az aradi és aradmegyei román-ság történetében az, mely megindult akkor, midőn Avakumovics szerb püspök 1815-ben meghalt s az ó-szláv nyelvű istentisztelet helyére a román nyelvűnek behozatalát kérték I. Ferenc királytól, mivel ugyanis már igen elszaporodtak. Egyben kérték az uralkodót, engedje meg, hogy Arad püspöke ezután román származású egyén lehessen. A válaszal sokáig késett, míg végül Rátz Gábor Geraszim püspöksége alatt (1835-ben) megkezdődött a szláv istentisztelet mellett a román is. 1847-ben hagyta jóvá V. Ferdinánd király a román istentiszteletről szóló egyházmegyei határozatot.

Az 1848/49-iki szabadságharc hullámai kevésbé érintették az aradi és aradmegyei románokat. Csak egyházi téren tapasztalunk ezután jelentékenyebb változásokat, melyekről lennebb lesz szó.

A „román“ elnevezés. Vessünk rövid pillantást e nép nevének

1) Lásd: Márki II. 425. l. — 2) Márki II. 445 l.

eredetére. A magyar közhasználatban, sőt törvényeinkben is hol román-nak, hol oláhnak nevezik. Maga a nép, arra a kérdésre, hogy mi, azt feleli: Eu sânt *rumân*. Tehát az oláh elnevezés ismeretlen nyelvében. Mi jelen ismertetésünkben az előbbihez közelebb álló *román* elnevezést használjuk. Ámde, vajjon honnan eredhet nyelvünkben az oláh név? A vlach, blach (oláh) szóból, mely pásztorkodásra, tehát foglalkozásra vonatkozik. Először Kedrenos bizánci írónál fordul elő a 976. év táján s 1000 körül már ismeretes volt az egész Balkánon. Valószínű, hogy szláv eredetű, mivel csak azoknak a Balkán félszigeten történt megjelenése után lett általánossá. A román (rumán) szó a havasalföldi fejedelemségek törvényei és történeti adatai szerint: jobbágyot, rabszolgát jelentett, ami onnan eredhetett, hogy akkoriban csak a paraszt nevezte magát nemzetsége szerint: rumánnak, az úr már nem volt az, ő boiernek (bojárnak) nevezte magát. Az aradi és aradvidéki román a hegyi, erdei lakót pädureannak (padurán-nak, erdeinek) nevezi, a megye keleti határszélén, a bihari havasakon lakót pedig móc-nak, amely név nem gúnynév s eredét a hajfűrtről veszi. Legtisztábban, az irodalmi nyelvhez legközelebb álló kiejtéssel ez utóbbiak beszélnek.

*

A románok jelenlegi száma. Aradmegye területén élő s 217 községben lakó 329.840 lélekből 214.250 a román (s 71.894 a magyar), kik 185 községben vannak többségben. Aradon a lakósság 70⁰/₀-a (38.929) magyar s 16³/₀-a (9.556) román. Az 1900. évi népszámlálás eredményeit véve alapul a románság a következőkép oszlik meg az egyes járásokban és községekben: a borossebesi járásban: 29.881; a radnaiban: 29.517; a borosjenőiben pedig 28.028 román él; legtöbb román lakik a következő községekben: Aradon (9556); Ópécskán (6418); Kürtösön (5126); Világoson (4342); Székudvaron (4201); Borosjenőn (3469); Siklón (3124); Seprősön (3452); Simándon (3278); Kovászin (3270); Otlakán (3059). Kétezret meghaladó román lakik még 16 községben: Sikula, Zaránd, Agris, Apáti, Ószentanna, Mácsa, Szemlak, Mikelaka, Tornova, Körösbökény, Zarándnadas, Kerülő, Feltót, Csigérszöllős, Szabadhely, Magyarád. Csak román volt a következő nagyobb községekben: Nádalmás (348); Bugyfalva (404); LungSORA (750); Maroshollód (704); Oborsó (466); Pernyefalva (611).

Jellemzés. A román középtermetű, zömök, de elvéve magas növésű is előfordul közte. Haja és szeme barna. Csend- és békeszerető, amellet türelmes és igen kevéssel beérő. Szives és vendégszerető. Vendégét a „nagy“ szobába vezeti be. Legfőbb erénye a kitartó szorgalom, a takarékoság és a szerzési vágy. Őszinte és igazságszerető. Embertársát sem hibájáért, sem ferdeségeért nem gúnyolja, nem bántja, hanem igaz részvétellel viseltetik iránta. Nem tartozik a forróvérű népek közé, de azért tud

igazán szeretni s gyűlölni. Bár nem egykönnyen feledi el a rajta esett sérelmet, mégis a „tine minte“ tulzott értelmezésben ismeretes előttünk. Szívós és munkaszerető. Erőt vél nyerni munkájához a magába vett alkoholtól, minek ellensúlyozására itt-ott immár mozgalom indult meg. Bár fogékony elméjű, mégis műveltség tekintetében meglehetősen el van hanyagolva; a férfiak 23%-a s a nők 12%-a tud írni és olvasni. Hatósága iránt igen nagy tisztelettel van, szinte alázatos és különösen nagyrabecsüli „saját“ embereit: papját és tanítóját. Csendesesen elvégzi mindennapi foglalkozását, aztán nem érdeklődik sem a politikai, sem a szociális mozgalmak. Lelki világát érintetlenül hagyta még a divatos politika üres jelszavai is. Nemzetiségi, faji és vallási kérdésekről nem vitatkozik. Más vallását és meggyőződését tiszteli, türelmes. S ha ezeket tudjuk, megértjük a vallás terén tapasztalható ama bizonyos fokú elváltozást, mely szerint, dacára annak, hogy oly szívós, konzervatív s nemzeti és vallási hagyományaihoz erősen ragaszkodó, mégis úgy a hegyek között, mint a sikon lakó románok közül többen megbarátkoztak a szelid és jámbor életet kívánó baptista (pocăit) hittal. „Könnyűnek“ mondott nyelve elősegíti, hogy más népeket (szerbet, magyart) magába olvasszon. Mindkét esetben, akár román legény szerb lányt vesz feleségül, akár pedig szerb legény román lányt vesz el, a család elrománosodik (Arad, Gáj, Ópécska). Boncafalva, Felsősimánd, Köröscsente, Menyháza, Zaránd stb. magyar helyek voltak s az ott lakó Deák, Kurta, Varga, Farkas, Szekeres, Lakatos, Lukács és más nevű románok ma már tagadják magyar eredetüket is. A román jó hazafi, bár pillanatnyi hatás alatt könnyen hevül és a saját nyelvén hozzábeszélő szavaira ingadozik. Nagyfokú vallásossága kifejlesztette benne az erkölcsös életet. Ama bizonyos fokú félelméből kifolyólag, mely elfogja a ritkábban előforduló tünemények és jelenségek láttára — amidőn nem keresi az ok és okozat közötti összefüggést — magyarázható meg babonás volta. Kevés nép hisz oly könnyen, mint a román és talán a főhibája, hogy oly erősen hisz, főleg a babonákban. Hibájának kell betudnunk továbbá még azt, hogy legtöbbször nem azt nézi, hogy mit mondanak, hanem azt, hogy ki mondja. Némely tekintélyekkel szemben, talán nem a legjobb anyagi helyzete miatt is, sokszor nincs szava. A magyar nyelvet csak az tanulja meg, aki magyarral érintkezik. Magyar (állami) iskolába nem valami szívesen küldi gyermekét. Tanulásra való hajlam, haladás és fejlődés csak ott észlelhető e népnél, ahol tevékeny vezetője van. Nemcsak a magyar nemzeti kultúra és annak áldásai iránt érzéketlen, hanem a román iránt is. Csak a fiatalabb nemzedéknél tapasztalható a magyar nyelv elsajátításával egy kis örvendetes haladás. Humoros, tréfás természetű. Bárhol legyen, akár erdőn, akár mezőn, állandóan dalol. Mesében pedig kifogyhatatlan.

Nyelv. Mindamellett, hogy a román nyelvet „könnyűnek“ mondják, mégsem egyszerű s igen érdekes képet nyújt az érdeklődőnek. Története, művelése, nyelvtani sajátosságai egyaránt figyelemre méltók. A Magyarországon, Balkán-félszigeten (Románia) és Bukovinában élő tíz és félmillió román háromféle dialektus szerint beszél, melyek a X. XI. században alakultak ki, vagyis akkor, mikor különböző földterületekre széledtek el.

1. Az elsőt, vagyis északi vagy dákorómán (illetőleg Alduna—kárpatvidéki) dialektust beszélnek az összes hazai románok (mintegy 2,799.479), továbbá a romániai, bulgáriai, szerbiai, bukovinai és a beszarábiai románok. 2. Beszélnek még Albániában, Epirusban, Tesszáliában és Makedoniában a makedorómán, vagy, délromán dialektus szerint, ide értve a megleno-román dialektust is, mely szerint 15 ezren beszélnek; és végül van a harmadik, mely csak kis területre szorult: Isztria, Trieszt és Fiume környékére. Ez az isztro-(nyugati)-román dialektus.

Fejlett irodalma e dialektusok közül csak az északinak van, melyben a költői termékek és a tudományok összes fajai virágzanak. A délinek most kezd fejlődni az irodalma, míg a nyugati nyelv kiveszőben van. Érdekes, hogy az északi nyelvnek román művelői és tudósai nem törődve a nyelv természetes fejlődésével, az élő román nyelv helyére a latin nyelvet akarták használatba hozni. De a köznép nem értette meg az új „művelt“ nyelvet. Ezt látván többen, sőt Károly király is az 1884-iki akadémiai gyűlésen megjelenvén, — a népnyelv művelése mellett nyilatkoztak. A román nyelvtudósok hibás eljárásával szemben, a külföldi tudósok megmutatták a helyes utat s egyben megvetették alapját tárgyilagos vizsgálataikkal a román nyelvtudományak is. Különösen azt figyelték meg ezek, hogy tulajdonképpen: milyen valóban maga a népnyelv, melynek kétségkívül, Balkán-félsziget volt bölcsője.

Sajátosságos jelenség, hogy a köznép az irodalmi nyelven írt cikkeket, a bennök nagy számban levő latin és francia kifejezések miatt, nem érti meg teljesen.¹⁾

Az aradi és aradmegyei románok beszédjében nem fordul elő nagyobb eltérés. A köznép nyelvében előforduló hangtani és szótani eltérések: I. *hangtaniak*: 1. a *cs*-t (*cine*) nem *cs*-nek ejti ki, de *s*-t sem mond, hanem *egy*, a kettő közt levő és inkább az *s*-hez közelálló han-

¹⁾ Kisértletet tettem erre nézve az Aradon megjelenő „Románul“ c. napilap vezérekkeinek elolvastatásával s akkor győződtem meg erről, amit különben megerősít Cupár Rezső belényesi gimn. tanár úr is az iskola 1904.905. évi értesítőjében írt értekezésében, ahol azt írja, hogy nem indokolatlan az a panasz, hogy a romániaiak csak maguknak irnak és űainean szótára nélkül magyarországi román zavartalanul alig olvashatja el román szerző művét.

got hallunk. Ce moară faină (mily szép malom), helyett se moară faină. Cine vine (ki jön), helyett șine vine, illetve șinye vinye-t mond. Cinci (öt, csincs) helyett șinș (sins)-t hallunk több marosmenti községben s a Körös mentén (Borossebes). Ópécskán *cs*-t is és *ș*-t is mondanak, mert román lakói Erdélyből és Bánátból valók.

2. Az *n* helyett *ny*, bine (jó) helyett binye ; cine (ki) helyett cinye ; a *t* helyett *ty*, iute (gyorsan) helyett jutye ; dinte (fog) helyett gyintye ; a *g* és *d* helyett *gy*, ha utánuk *i* vagy *e* hang következik pl: ghindă (makk) helyett gyingye, Gheorge helyett Gyorgye (György) hallható, mi a magyar nyelv hatása alatt keletkezett. Ezen kiejtési mód általános megyeszerte.

3. *in* helyett *în* ; unde (hol) helyett *îngye*.

4. Előfordul a hangbetoldás, illetőleg kihagyás is néhány szóban, s ez tapasztalható úgy az irodalom, mint a nép nyelvében is pl. peatră (kő) helyett tyatră (Arad) ; ptyatră (Mondorlak stb.) ; pept (mell) helyett tyept (Arad).

II. Szótani különbségek közé felemlítendő az a jelenség, midőn né-mely fogalom elnevezésére vidékek szerint más szót használ a nyelv, így Aradon a : clop (kalap), căciulă (sapka), prunc (gyermek) stb. szók ismereteseek, míg egyes községekben az irodalmi pălărie (kalap), mișă (sapka), copiu (copil, gyermek). A szláv eredetű aradi és vidéki istina (való, igaz) helyett sok községben halljuk: *adeverat* kifejezést. Az aradi azt mondja : acela om (az az ember), aceia fată, (az a lány), míg a hegyaljai: ala om, aia fată, când mei ?

Míndezek jelentéktelen eltérések a nyelv szempontjából, mert a megye legtávolabbi vidékein lakók is teljesen megértik egymást. Szépen beszélnek a Nagyhalmágygyal szomszédos vidék móc lakói, de ezek kívül esnek Aradmegye határán.

Lássuk nyelvtanát.

Hangtani szempontból vizsgálva a nyelv megalakulásakor történt változásokat, a következőket tapasztaljuk mind a három dialektusban : a magánhangzók közül a hangsúlyos *a* : â és ä-vá lett. E sajátosság tompa hangokat csak az tudja magától helyesen kiejteni, aki hallotta már románul tudó egyéntől, mert más nyelv nem ismeri. (Mindkettő előfordul a gâscă [liba] szóban). A hangsúlyos „e“-ből ie, i, ea (é) lett. A hangsúlyos o-ból : uo, u, ou (ó) majd ä lett stb. A mássalhangzók átalakulása pedig úgy történt, hogy a *d*-ből *đ* (*z*) lett, a *t*-ből *ț* (*c*) ; *s*-ből *ș* (*s*) ; *j*-ből *zs* ; *g*-ből *i* és *e* előtt *ge* (*zse*) lett. A *c*-ből, mely *k* volt, az *i* és *e* előtt *ce* (*cse*) lett. Az *l* két magánhangzó között *v*-re változott, míg a szótag elején, ha utána *i* következett meglágyult ; *b*-ből *v* lett, míg a *v*-ből *b*, az *f*-ből *h* stb.

Sajátosságos hangtani tünemény a rhotacizmus, midőn a két magán-

hangzó között levő *n* betű „r“-ré változik. Ez ma csak a megye keleti szélén s a szomszédos megyékben lakó mócoknál hallható (lună [hold] helyett: lură).

A román nyelvben kétféle nem: him és nőnem fordul elő. A főnév ragozásában a névelőt egyes és többes számban a névszó véghangzójához csatolják.

Igen érdekes jelensége a román nyelvnek a névelő használata, amennyiben az, *nem* a névszó (főnév) előtt fordul elő, mint például a magyarban is, hanem *utána* áll s azzal össze is kell írni. A: *fej* szó *cap*-ot jelent és: *a fej capul*-t; vagy *frate* = testvér, *fratele* = *a* testvér; *soră* = nővér, *sora* = *a* nővér stb. Ebben is eltér e nyelv a latinolasz nyelvektől. Eltérés van továbbá a melléknevek fokozásánál, a számneveknél, s a névmás képzésénél. A nyelvtudomány csakis azon nyelveket ismeri el rokonoknak, melyeknek *nyelvtani szerkezete* egyforma. A román nyelvnel a közös szók és szótövek bizonyítják a latinvaló rokonságot, de a nyelv szerkezete teljesen ellentmond annak.

A román nyelv anyaga: román (olasz), ámde génusza nem az. Szerkezete az albánéval közös írja Réthy.

Igen sok román és nem román nyelvész, ki e kérdéssel foglalkozott, bizonyos csodálkozással tárgyalta e ritka és érdekes jelenséget. Szeretnek itt dák hatásról is beszélni, ámde arról legfennebb csak akkor lehetne szó, ha ismeretes lenne a dák nyelv. Mások szerint a bolgár vagy albán nyelvből kölcsönözte volna ezen használási módot a román nyelv, mivel azok is a névszó után használják a névelőt. Mindenesetre figyelembe veendő itt még az is, hogy az összes szláv nyelvek közül, ideértve az északiakat épúgy, mint a délieket, csakis a bolgárban fordul elő a névelő a névszó után.

Az igeragozásnak aszerint, amint végzete a határozatlan módban változik, négy faja van. A jövő időt egyszerű igéből alkotja, néha segédigével. Majd valamennyi ige, mely a latinban az első, vagy második ragozáshoz tartozik, a románban is oda tartozik.

Azon melléknevek elé, melyek súlyt, kort, vagy mértéket jelentenek s előttük inkább számjelzővel ellátott névszó van: *de* szót teszünk pl. *o chilă de greu*, egy kiló nehéz. A „*de*“-t a magyarban nem fordítjuk le.

Szólanunk kell ezzel kapcsolatosan még az *írásjelekről* is. A román népnél épúgy, mint más népeknél régi idők óta van forgalomban a rovásírás. Sőt a román tutajosok között is megtaláljuk a rovásírás (*răvaș*, *crestătură*) egy nemét. Ha pedig ketten vannak érdekelve egy munkában, kettéhasítanak egy kis lécet s egymás mellé illesztve róják rá a munka mennyiségét. Ezekből egyik a munkaadónál, a másik pedig a munkásnál marad. Aradon még ma is használják a téglafuvarozók az ilyen rovásos léceket.

Emlékek bizonyítják, hogy a román nép a latin betűket csak a XVI. század vége felé használta. Legrégibb emlék 1593-ból való (Stroici krakkói miatyánkja) s ha Dáciában általános lett volna a latin írás használata, úgy Ulfilász püspök nem törte volna fejét betükön, melyeket Dáciában óhajtott elterjeszteni. Hisz a románok a latin betük ellen bizonyos ellenszenvvel viseltettek s közöttük magyar hatás alatt terjedtek el. A magyar reformáció pedig a román nyelvre és irodalomra oly nagy hatással volt, hogy anélkül a románság nem állana a kultúra azon fokán, ahol áll. A nyugati kulturát és a latin műveltséget is a magyarok hintették el köztük, mert hisz köztudomású dolog, hogy magyar fejedelem (I. Rákóczi György 1630—48.) tiltotta ki a szláv nyelvet a román egyházból s rendelte el a román használatát és hogy az első, latin betűkkel nyomott román könyvet is ő adta ki. Ezen intézkedésével mentette meg a fejedelem a román népet a szláv elembe való beolvadástól. Mindamellett való, hogy azért a szláv hatástól s főleg a cirill betűk használatától csak nem tudott megszabadulni e nép. Óriási tévedésen alapult néhány román tudósnak azon buzgalma, midőn elismertetni iparkodtak, hogy a cirill abc román eredetű, holott a szlávoknak templomi könyveik s más emlékeik maradtak fenn, melyekkel bebizonyíthatták a szláv eredetűségét, míg a román népnek egyetlenegy templomi könyve sincsen, mellyel bizonyíthatna.

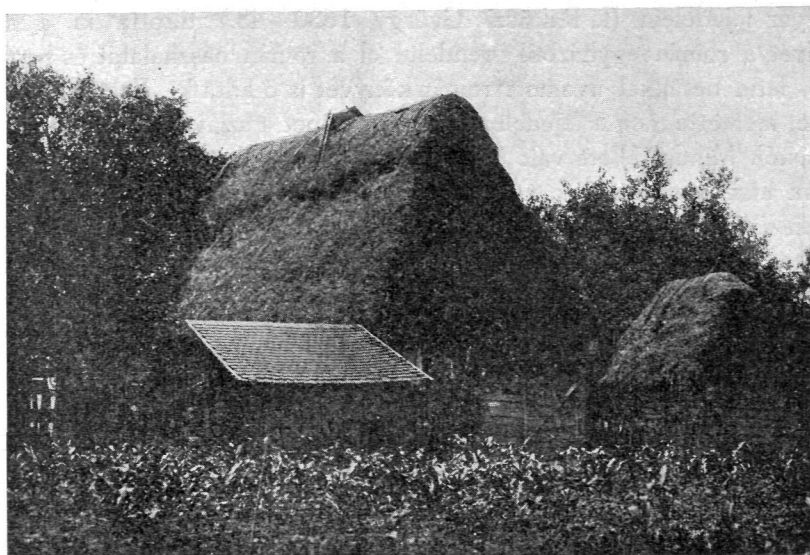
Lakóháza igen egyszerű, a hegyes vidéken szarvas fedelű, szegényes s minden stilszerűség nélküli. Az alföldi román háza hosszukás, két szobájú és egy konyhájú. Legtöbb község utcája rendszeresen, egyenes vonalban épült.

Szétszórva épült házai vannak: Baja (ma Kisbaja), Batuca (ma Bányafalva), Brusztur (ma Páfrányos), Csúcs (ma Halmágycsúcs), Czo-hesd (ma Csohosd), Gross (ma Halmágygoros), Honcisor (ma Honcér), Járkos (ma Újjárkos) és Kishalmágy községeknek. Aradon és az aradi, eleki, kisjenői s magyarpécskai járásokban a legtöbb ház vályogból készül. De itt-ott előfordul a vertfal is, míg a többi járásban lakó, leginkább hegyi (erdei) románok fából, s néha más (kő) anyagból is építenek. A tetőt zsuppal, szalmával, vagy náddal fedik, de sok már a cserép, pala, bádogg-tető is (az eleki, kisjenői és magyarpécskai járásban).

A városi s a jobbmódú falusi román háza szép, tiszta s fehérre meszelt. Utcára csak a „tiszta szoba“ (soba mare, soba de ținut) egy vagy két ablaka nyílik. E szoba mellett van a konyha, aztán következik a nappali (háló és dolgozó) szoba. Mindkét szobába a konyhából járnak be. A hegyvidéken látható kis házikók-(viskók)-nak csak egy ablakuk van s mig rendezettebb falvakban és Aradon fa- vagy téglakerítés veszi körül a házat, addig a kis falvakból még az is hiányzik.

Minden szobában (a tisztában is) látunk ágyakat, egy asztalt és

székeket, sok helyen még szekrényt és tányértartót is. A jobbmódúaknál két sor párna van az ágyakon, saját szövésű vászon a szekrényekben s a tányértartó fogasain a subák és szoknyák csüngnek. És ha nagy lány van a háznál, az ő fehér szoknyái is ott láthatók. Az ágyak párnáit magasra rakják, úgy, hogy alul deszkákkal emelik. A deszkára előbb jó vastag szalmazsákot helyeznek és erre jön a többi. A színes, valamint a csipkés fehér takarót maguk készítik. A tiszta szobában, melyet különben igen ritkán fűtenek, fogadják a vendéget. Az aradi jobbmódú románál diványt is látunk. A füstös konyhában a nyilt

61. ábra. Borosjenői román ház szarvas fedéllel.

kémény alatt van a tűzhely (patka), melyen sütnek, főznek. A konyha felszereléséhez tartozik az edénytartó szekrény, a 20—30 drb. cseréptányér, a rézüst, 2 pléh sütő, 10—15 pléh kanál 8—10 drb. egyszerű kés és villa, 2—3 vaslábas, 4—5 cseréplábas stb.

Közvetlenül a lakóház mellé épül az istálló, melyben a gazda lovát, tehenét, esetleg ökrét tartja. Udvaron vagy kertben tartja a takarmányt, mely kevés szénából, de annál több szalmából s különösen kukoricaszárból áll. Kertjét nem egyforma gonddal műveli. Ott, hol a szőlőművelés virágzik, a kertészethez is ért a nép.

Viselet. Bár az aradmegyei román nép viselete egyszerű mégis színes és festőies. Nemcsak a férfiak viselnek subát, hanem a nők is. Ez alatt van férfiaknál a mellény s a hosszú, fehéring. Az ing és gatyá bő szabású. Télen a magyar nadrágnál bővebb

nadrágot (cióreci) és bocskort (opinči) viselnek, nyáron pedig csak gatyában s mezitláb járnak. A téli, báránybőrből készült nagy, kúpalakú sapkát nyáron a széles peremjű (a hegyi lakóknál négy ujjnyi széles) kalap váltja fel.

Az egyforma szabásu subán községek szerint változik két kisebb disz, mely elárulja az illető hovatartozását. A suba alapszíne kétféle: fehér és fekete. Ez utóbbi csak a megye keleti szélén fekvő községekben (Nagyhalmágy vidékén) dívik. Az aradi és aradkörnyéki román rövidebb subát hord, mint a többi s amint távozzunk Aradtól, úgy hosszabbodik

62. ábra. Szegény román család háza és udvara Borosjenőn.

néhány centiméternyivel. A leghosszabb a térdig érő. A suba ujjain, a kéz körül levő négy ujjnyi szélességű (kézélszerű) szegély, valamint az elől, a has felett, kétoldalt látható két egyforma színre készített négyszögletű disz elárulja azon községet, melyhez viselője tartozik. Az aradi s környékének (Ópécska, Mikelaka, Kürtös, Mondorlak, Maroscsicsér) románja fekete posztó diszt visel; míg a borosjenői fekete-piros; a borossebesi fekete-piros-sárga; a kurtakéri kék-fekete; a körösbökényi kék-piros-sárga; a magyarádi fekete-kék színű posztódíszsel ellátott subát hord. Legtöbb községben a gyermekek is subát hordanak. A suba anyagát maguk állítják elő a juh gyapjából oly formán, hogy először megmosás a gyapjut, aztán megfésülik nagy vasszerűvel, majd orsóra (fus) fonják egy hosszú, erre a célra készült guzsalyról (furcă), melyet vagy a csípőhöz erősítenek meg vagy pedig a térdökkel szorítanak össze.

Motollási munkák után a szövőszékbe kerül a gyapjúfonal. A szövőszék fából készült egyszerű szerkezet, melyet maguk állítanak elő. Az innen kikerült kész anyagot patakban vagy kútnál megfehérítik és sűritik. Ez a napon való többszöri szárítással kapcsolatosan történik. Sok helyen a rendes mellény alatt juh-bőrből készült melegebb mellényt (peptari-t) is hordanak, sőt a suba alatt diszesen kivarrt s juhbőrből készült meleg cojoc-ot (kocsokot) is viselnek egyesek. — Az aradiak ünneplő ruhája fekete posztóból készül.

63. ábra. Borosjenői román paraszt legények.

Érdekes szokása az Aradtól távolabb helyeken lakó románnak az, hogy a hosszú, térdig érő ingét a nadrág fölé bocsátja s így jár benne télen is. Alsó széle és gallérja (kézelő = pugnari) pedig varrottas (sălbănaș, colți), sőt csipke is díszíti egyik-másik vidéken a férfi ingét és gatyáját. Viseletüket kiegészíti a mellény és az itt-ott divó kötény. Az aradi román inge egyszerű és rövid. Nyáron ingben s gatyában jár, melyet többnyire az asszonyok készítenek kenderből. A bocskor (opincii) vagy erre a célra préselt bőrből vagy pedig csizmaszárból készül. A lábhoz igen hosszú szíjjal erősítik meg. Néha a szíj helyett spárgát is használnak. A jobbmóduaknál a bocskort csizma váltotta fel.

Az idősebb férfiak még ma is régi szokás szerint hosszú hajat viselnek s csak a homlok körül nyírják. Elvértve láthatni a hegyes vidékeken még olyan férfit is, aki hosszú haját fonja avagy megköti.

Annál nagyobb változatosság mutatkozik a *nők viseletében*, amelyben azok öltözete egyes vidékek, illetőleg községek szerint is különbözik. Nemzeti viselete a román nőnek nem a szoknya, hanem a fehér vászomból készült pendel (poale), melyet magakészítette vászomból állít elő s lát el remek varrottas munkával (colți, sălbănaș). De ennek viseletében sincs egyformaság, mert pl. a borosjenői nő csak pendelben jár, míg a borossebesi szoknyát is vesz a pendel fölé. Az aradi és aradvidéki nő a világerért sem menne ki az utcára pendelben szoknya nélkül. S

64. ábra Borosjenői román paraszt lányok.

ilyen jelenségekkel meggyeszerre találkozunk. Télen, nagyobb hidegben, többet is öltenek magukra. E viselet másik kelléke a keleti színekben pompázó két kötény (cătrântă), melyet elől és hátul kötnek fel. Dereukat pedig meg szokták szorítani övvel (cingetóre). Sajátságos szokás, mely a román nő nemzeti viseletéhez tartozik, hogy fejére a kendő fölé még egy rövid törülköző féle ruhadarabot (feleagă) tesz fel. (Borosjenő). Haját ketté választja s fonja, melyet az asszony fakarika (néha pléh, concî) köré fekete fűző-szalaggal oly erősen tűz össze, hogy napokig sem kell hozzá nyulnia. E kontyot kis, rendszeren vörös színű kendővel kötik be, mely fölé jó a rendes kendő. A lányok kendőben vagy anélkül járnak mindaddig, míg férjhez nem mennek. De ha már egyszer asszony lett a lányból, akkor a kendőt nem teszi le a fejről soha. Az asszonyt a feje tarkójához erősített, kendő alatti fakarikáról (concî, konty)

lehet felismerni. Ezt az esküvő napján este teszik a fejére s holtáig le nem kerül onnan. Téli időben hétköznapiakon inkább csizmát és bocskort, ünnep- és vasárnapokon pedig cipőt viselnek; nyáron leginkább mezitláb járnak, vagy pedig papucsot (şlarfe-t) hordanak. Sok helyen divatos még az ujjak nélküli, juhbőrből készült kabát (peptari), mely színes selyem cérnával van kivarrrva. Ünnep- és vasárnapokon arannyal himezett szalagot (opreg) tesznek fejükre a lányok, nyakuk köré pedig

65. ábra. Kisjenői románok.

gyöngyöt, a jobbmódúak pénzt (arany vagy ezüst tallért) aggatnak s így jelennek meg délelőtt a templomban, délután pedig a táncban. Dacára a hatóságok intézkedésének, mégis arcuk szépítése céljából igénybe veszik néha a mérget tartalmazó festéket, felejtvén, hogy azzal arcuk üdeségét idő előtt tüntetik el.

Az egyszerű nép hétköznapi ruhájára, valamint a tisztaságra nem valami nagy gondot fordít. Reggel, amint fölkel, magára ölti ruháját, megmosdik s munkája után néz. A mosdást egyszerűen végzi. Szájába vett vízből eresztget lassankint kezére s így mossa meg arcát is. Ünnepnap fejmossáshoz pedig gyenge hamulúgot használ.

A nőnek elég sok ruhája van. Ruhakészlete: 7—8 ing, 2—3 ki-keményített fehérszoknya, melynek csipkéjét maga készíti, 7—8 fejkendő (melyekből 1—2 selyem), 2—3 pár harisnya, 1—2 nagykendő, 2—3 viselőruha. A szekrénybe vagy ládába zárt férfiruha áll 4—5 hétköznapi, 3—4 ünnepnapi fehér ruhából, egy ünnepi s egy hétköznapi nadrágból (cioareci), az előbbit kifordítva gyakran hétköznapiokon is viseli.

Foglalkozás. A román nép főfoglalkozása a földművelés, elterjedt még közte a hegyes vidéken a szőlőművelés és a pásztorkodás is. Sok helyen bányamunkát végez, vagy faipart űz. Aki nem tud otthon megélni, vagy községében alkalmazást nyerni, átmegy a szomszéd községbe, vagy Aradra munkára. Téli munkája nem azonos a nyárral. Bár Aradmegyében nem dívik a tanyarendszer, mégis a gazda kora tavasztól késő őszig, idejének legnagyobb részét kint a szabadban, mezőn tölti, mert kis földjét ő maga műveli, minden idegen segítség nélkül. Búzáját ő maga nyomtatja lovaival, esetleg ökreivel, melyeket hosszú kötélre köt s aztán körbe járatja az előkészített búzán. A jobbmódú egész nyáron át kifejtett munkásságával összegyűjt annyit, amennyire szüksége van télen. A földművelés mellett számos helyen virágzik még a szőlőművelés (aradi hegyalja), gyár- és faipar (Arad, Maroszatlna, Halmágy-csúcs, Borosjenő), bányaművelés (Borossebes, Dézna, Menyháza, Koroknya, Zombrád, Almászegres) és mészegetés, ahol alkalmazást nyernek a románok is. Ha szegény a román ifjú, beáll valahol béresnek s évek alatt összegyűjt magának annyi pénzt, hogy miután eleget tett katonakötelezettségének is, haza menjen s megnősüljön. Ezután a maga ura lesz! A hegyalján sokkal mozgalmasabb az élet, mint egybűtt. A hatalmas szőlő táblákat többnyire román munkásokkal műveltetik, mely körülmény folytán egyrészt más jövedelmi forráshoz is jutnak, másrészt megtanulván az okszerű szőlő- és kertművelést, saját földjüket is tudják helyesen megművelni.

Bezzeg, nem így van a szegény hegyi lakókkal, kiknek a sors csak igen kicsiny művelhető földterületet nyújtott, de annál több sziklát, hegyet és erdőt adott, ahol a pásztorkodás virágzik. A pásztor furulyájának kellemes, hívó hangja figyelmessé teszi a kirándulót. Nemcsak a hegyvidék lakói közt, hanem a síkságon is mindinkább tért hódít különösen a téli időszakban a háziipar. Maroscsicséren a kosárfonás, Zaránd erdeiben a szerszámfa, Apátiban a vályú és tövis borona, Csermőn a donga, Dúdon a cserépedény, Vidrán a dézsa (veder, cseber) készítés virágzik. Elvértve állat- és baromfitenyésztéssel (Maroshollód), továbbá gyümölcsstermeléssel (Ácsfalva) is foglalkoznak. Szépek a keleti szinpompában ragyogó szőnyegek és kötények, melyeket a megye egyes részeiben ők maguk készítenek.

Az aradi románok tekintélyes része földművelő és fuvarozó, van

továbbá köztük számos iparos és kereskedő is. A szegény munkásokat pedig a gyárak foglalkoztatják. Merészebb üzleti és vállalkozó szellem átlag kevés van a román népben. A legtöbb község üzlete sem az ő kezében van.

A nehéz testi munkát végző románnak, talán gyenge táplálkozása következtében, szinte nélkülözhetlenné vált a pálinka, mely elég gyakran előidézője szokott lenni a zajosabb családi életnek. Nem kerüli

66. ábra. Kisjenői román parasztcsalád.

ki szívesen a korcsmát, melyből hazaérve, hozzáfog napi munkájához. Télen fát vág, trágyát hord ki a földjére s pihen. Családi élete egyszerű.

Gyermekével keveset törődik. Csak ritkán, mások biztatására küldi középfokú iskolába. S ha gyöngén tanul, avagy anyagi helyzete nem engedi, hogy tovább iskoláztassa, kiveszi onnan ezzel a megjegyzéssel: no, de ebből sem lesz pap! És aztán otthon foglalkoztatja. Többre becsüli háziállatját kisgyermekénél s az előbbi betegségét vagy halálát nagyobb csapásnak tekinti családtagjéénál. Ha gyermeke hal el, többnyire ezt mondja: *Căți ca el, toți du pe el!* (Mindaz, ki olyan mint ő, mind oda való. Hulljon a férgese!).

Anyagi helyzete. A román nép átlag nem mondható szegénynek, jóllehet ritkán akad közte nagy vagyonú. Olyan szegény, ki más házában lakjék, csak a városban, Aradon található; a községekben igen kevés a „lakó“. Mivel igényeik nincsenek, a nyáron át megtakarított pénzből, vagy összegyűjtött terményekből télen is megélnek. Ha pedig elfogy készpénze, van hitele a kereskedőnél, vagy a takarékpénztárban. Napjainkban minden nagyobb községnek meg van már a maga takarékpénztára, vagy fiókintézete. Az Aradon fennálló Viktória román takarékpénztár a megyében is terjeszkedik. A gazda udvarán összehalmozott trágya anyagi helyzetéhez képest elég értéket képvisel, melyből gyakran eladogat másnak is.

Életmódja. A román ember nyáron, mikor több a végzendő munkája, korábban kell, mint télen. Első gondja ellátni háziállatait s csak azután eszik ő maga is. Télen igen gyakran csak kétszer, délelőtt 9 és 10 óra között s estefelé 5 és 6 óra között étkezik. Ételei egyszerűek, melyek böjti időben tök- vagy lenmagolajjal készülnek. Fontos tényezőként szerepel előtte a böjt (post, a szerb пост-ból). Böjttől karácsonykor hat, husvétkor hét Péter és Pál napja s Nagyboldogasszony napja előtt két-két hetet, mert „pe 4 posturī i botezat“ (négy böjt megtartására keresztelték). Böjti nap még minden szerda és péntek. Oly annyira fontos előtte a böjt, hogy külön böjti edényeket is tart, melyekből csak böjt idején étkezik. Különböző háromféle edény van minden háznál: böjti, zsíros és „piszkos“ edény. Böjti edényül (de post) csak az új szolgálhat, melyben zsíros étel sohse volt. A tej és a tojás zsíros étel s böjtben még azt sem eszi. Mihelyt zsíros étel (pl. tej) került az edénybe (tányérba, fazékba), azonnal megszűnt böjti edény maradni. A modernebb gondolkozásuak a zsíros edényeket gyakran félórai súrolás után szükségéből böjtiékké teszik. A zsíros (de dulce) edények száma rendszeren nagyobb, mint a böjtié. Ha pedig akár a böjti, akár a zsíros edénybe olyan anyag került bele, melyet ő meg nem eszik vagy iszik, például mosóteknőből víz, vagy ha valamely állat ivott belőle, akkor ő azt tisztátalannak, piszkosnak (spurcată) tekintvén, többé nem használja, hanem félre teszi, vagy ha használni lehet, pl. ha edény volt, kiteszi a baromfi udvarra vízzel. Mese az, amit olvashatunk ezen háromféle edényről némely írónál, hogy t. i. ha idegen ivott a tiszta edényből, akkor már tisztátalannak (spurcată) tekinti stb. Hiszen akkor egyszerűen nem ad belőle inni, ha azt akarja, hogy tiszta maradjon; ámde erről, az idegen iránt is igen előzékeny és figyelmes román népnél, legalább Aradon és Aradmegyében, szó sem lehet.

Reggelije kenyérből és szalonnából, esetleg túróból áll. Legdrágább étele a kenyér, melyből egy négytagú családnak naponkint cirka két kiló kell. Ha jól volna elkészítve a kenyér, úgy több fogyna el

belőle, ámde a korpás buzalisztból, vámmalomban örölt tömör és hozzá rosszul süttöt nehéz kenyérből lassan fogy. Eledele még a hagyma, burgonya, tej, hordós- és nyerskáposzta (curechiu cu moare), bab, kukorica lisztből készült málé és mamaliga. Ez utóbbit eszik bőjti és nem bőjti időben: babbal, káposztával, tejjel, olajjal, sőt némely helyen szilvaízzel is elkészítve. Nem tévedek, ha a mamaligát és málét mondom a román nép nemzeti ételének. A mamaliga (mămăligă, pulicka) úgy készül, hogy mikor forr a víz a fazékban, balkézzel kukorica lisztet szórnak belé s jobbal állandóan keverik. Egyszerre nem szabad bele tenni a lisztet. Mikor megfőtt, egészen sűrű, aztán leveszik s feltálalják. Eszik hidegen is. Csemegéül sült tököt, szárított szilvát esznek. Húst ritkábban, ünnep- és vasárnapon fogyasztanak. Többnyire juhhúsból készül a hosszú lére eresztett paprikás féle ételük. Disznót majd minden háznál ölnek, de bőjt idején történik ez, mikor nem fogy oly nagy mennyiségben, mivel ölés napján is bőjtölnek. Ilyenkor a szomszédoknak sem kell izlelőül átküldeni. Ha vendégségbe megy, vagy lakodalmon van, kínálhatja magát, nehogy azt higgyék, hogy nincs enni valója otthon, sőt a lány kissé el is fordul, mikor kínálják. Ha pedig vizet ivott pl. a cârceag (korsó)-ból, kiönt belőle előbb maga után s csak aztán adja vissza, megköszönve a szivességet.

Vallás. Arad város és Arad megye románjainak legnagyobb része görög keleti vallású, 156 hitközséggel. Előfordul még köztük gör. kath. (17 hitközséggel, 2 a lugosi és 15 a váradi püspökséghez beosztva) s baptista (pocăit) is. A román nép igen vallásos. Hogy kitől és mikor vette fel a keresztény vallást, azt alig lehet megállapítani. Nem volt-e pogány megalakulása idején s csak később vette fel a kereszténységet, vagy talán mindjárt akkor lett-e azzá — nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy igen korán lett kereszténnyé. Ezen kérdésekre, miként az eredetre nézve, más feleletet nyújtanak a román és mást az idegen tudósok s források. Mert az előbbieket állítása szerint Traján császár dáciai légióiban keresztények is voltak, ámde feledik azt, hogy akkor (107) a keresztény vallás nem volt annyira elterjedve, hogy valóban lehessen annyi köztük. Másrészt nem lehetett azért sem, mert igen vegyes származású és vallású nép lakta Dáciát. Igen valószínű, hogy mivel a hegemonia a görögök kezében volt a Balkán félszigeten, azoktól vették át a románok vallásukat. Ezen időben a két egyház (keleti és nyugati) még egyé tartozott. Ámde azok a szertartásbeli eltérések, melyek az egymástól igen távoli vidéken levő egyházakban kifejlődtek, surlódásokat idéztek elő. E surlódások az ünnepek megtartásának idejére, egyes hitelvekre, a képek tiszteletére, a szentlélek eredetére stb.-re vonatkoztak. Ezen hosszas vitákra végül azzal felelt IX. Leó pápa, hogy kiátkozta az 1054. júl. 16-án kelt bullájában a konstantinápolyi patriár-

kát és követőit. Az ezen naptól elszakadt *keleti* egyház híveit, lévén görög fennhatóság alatt álló terület a Balkán, elnevezték görög keletieknek, hogy ezzel még jobban meg lehessen különböztetni őket Rómától és híveitől. Ezen elnevezés alatt tehát tulajdonképen nem is vallást kell értenünk, mert hisz sem görög, sem keleti vallás nincsen, amint nincsen latin vallás sem, hanem lett görög, ószláv, később román ritusu, szertartású egyház keleten.

Dacára annak, hogy a román nép faji sajátosságánál, valamint nyelvénél fogva rokon az olasz, francia, spanyol néppel, — vallás tekintetében még sem csatlakozott a nyugati (róm. kath.) egyházhoz, mint azok, hanem a keletihez, jöllehet, sem a görög, sem pedig a szláv néppel nem áll rokonságban. Mindezeknek oka csakis a görögök közvetlen hatásából magyarázható meg, melyet rá gyakoroltak. És sajátos, hogy mily szívósan ragaszkodott a multban épúgy, mint a jelenben is ezen, rá nézve teljesen idegen nép által birt valláshoz.

Miután Erdély elvesztette önállóságát s a Habsburgok uralma alá került, felütötte fejét a vallás-unió. Azt mondták, hogy a görög keletieket annál is inkább lehet katholizálni, mert hiszen nagy vallásbeli eltérés úgy sincsen a két felekezet közt. Különben miben is tér el lényegileg (a külső, szertartásbeli eltérésektől eltekintve) a római katolikus vallás a görög keletitől? Abban, hogy 1) a keleti egyház hívei két szín alatt áldoznak (a nyugatié egy alatt); 2) hogy a keleti kovászos kenyeret használ (a nyugati kovásztalant); 3) hogy a keleti nem ismeri el a purgatorium létezését, mint a nyugati; 4) hogy a keleti egyház hívei a szent lelket csak az atya istentől származtatják s nem a fiú istentől is, miként a római katolikus egyházban; 5) hogy a keleti egyházban a bérmálás nyomban követi a keresztséget, a nyugatiban nem; és 6) hogy egyházkormányzási ügyekben a gör. keleti román egyháznak a nagyszebeni metropolitán kívül más felettes hatósága nincsen, míg a hazai kath. egyházak a római pápát ismerik el fejüknek. Az unióval kapcsolatosan a XVII. század második felében kapták a hazai románok az első ígéretet Bécsből, amidőn Kollonics Lipót érsek kényszerítette őket a katolikus vallás elfogadására. Oly kiváltságokat ígértek nekik, amiket már a szerbek élveztek. Az ígéretnek volt is némi hatása, amennyiben többen áttértek a katolikus hitre s lettek gör. katolikusokká, következménye lőn pedig a Lipót-féle híres diploma, melyben az áttértek jogait vették védelembe. Így oszlottak két részre a keleti egyház hívei: az egyesültekre és nem egyesültekre. Az egyesülteknek (gör. kath.) megengedték, hogy szertartásaikban a keleti egyházban dívó összes szokásokat megtarthassák. Ezen hittérítési munkálatokkal helyezkedett szembe Athanázius román püspök, ki óvást emelt az unió ellen, minek következtében Lipót eltiltotta azt, hogy a népet vallásbeli meg-

győződésében irányítsák. A mindenfelé támadt zürzavarban megtörtént az, hogy az egyik község ma még egyesült (gör. kath.) vallású volt, de már holnap nem egyesült (gör. kel.) és megfordítva.

Végül az 1700. évben megtartott gyulafehérvári zsinat kimondotta az egyesülést Rómával. Ezen lépésekkel állást foglaltak a románok a szlávok és görögök ellen. Az áttérő papok kikötötték azonban azt, hogy az egész szertartás, istentisztelet, böjt és áldozás dolgában az eddigi állapotok maradnak fenn. Megmaradt még keleti mintára a templom beosztása, az istentisztelet nyelve s megengedték a papoknak a nősülést. Mintegy 200.000 román család tért át ekkor a gör. kath. hitre. Mária Terézia sietett egyik rendeletében a haza fiainak nevezni őket; egyik későbbi (1744) törvény pedig polgároknak ismerte el.

Az unió igen sok zavarnak lett kútforrása, sőt Klein püspök függetlenségi törekvései is ezzel hozhatók kapcsolatba. És mindezek együttvéve egyengették az utat a Hóra-féle lázadáshoz. Az elvált két egyház anyagi ügyeinek rendezése után a király a karlócai patriárka ajánlatára, Nichitics Gedeon szerb archimandritát nevezte ki az unió után Erdély első gör. kel. püspökévé, Nagyszeben székhellyel. A hazai románság első román származású püspöke pedig az unió után Moga László, kit 1810-ben választottak meg. Az 1847. évtől Saguna András volt a püspök, ki egyháza érdekében igen sokat fáradozott. Legfőbb érdeme, hogy megteremtette a magyarországi gör. keleti román egyház autonómiáját, rendezte a papság anyagi helyzetét, fejlesztette a népnevelést, a tanító és papképzést, létesített számos népiskolát. Ő volt értelmi szerzője a románok 1848/49-iki állásfoglalásának, továbbá törekedett a gör. katolikusokat visszatéríteni a keleti hitre. Követelte a görög keleti román érsekség felállítását és az évenkénti zsinat megtartását, mely felsőbb jelölés nélkül választhasson püspököt. Működése idejében ismerték el az 1848-iki törvények a görög keletieknek szabad vallásgyakorlatát. Sokáig vitatta a gyulafehérvári metropoliai szék gör. keleti voltát minden eredmény nélkül, de annál kedvezőbb megoldást nyert legfelsőbb helyen a többi kérdés, mivel sok tárgyalás és vita után végre 1865. jan. 5-én megjelent a hivatalos közlönyben azon királyi kézirat, mely a külön erdélyi gör. kel. román érsek-metropolitai szék szervezését megengedte. Ezen intézkedéssel végleg elvált a két gör. keleti (román és szerb) egyház egymástól s az új metropolia élére Saguna Andrást nevezte ki az uralkodó. A szerbektől tényleg azonban csak az említett év második felében kiadott diploma megjelenése után váltak el, amikor egyuttal az *aradi* püspöki egyházmegyét kikerekítették s megalapították a karánsebesi püspöki egyházmegyét.

Az alkotmány helyreállítása után az 1868. évi 9. törvénycikk biztosítja a két görög keleti felekezet egyenjogúságát s autonómiáját sza-

bályozza, továbbá a két felekezet egyházi javainak elkülönítésére a rendes hatóságokat, illetőleg bíróságokat nevezi meg.

A román egyházban az istentisztelet nyelve igen hosszú ideig az ósláv volt s csak újabb időben lett teljesen a román használatos, jól lehet egyházi könyveik felét még ma is ósláv betűkkel nyomják.

A *templom*, melynek oltára keletre s tornya nyugatra épül, három főrésze: bejáró-, hajó- és oltárra oszlik. A kórus alatti hajóban van a nők részére fenntartott hely, míg a középső része a férfiaké. Padok az egész templomban nincsenek, hanem vannak a falak mellett székek felállítva, melyeket az egyház idősebb tagjai megvásárolnak s élethossziglan használnak. Az oltár előtt jobbról és balról a fal mellett áll a pevníta, melyben énekel a köréje csoportosuló diáksereggel együttesen a kántor. Tudnunk kell, hogy a gör. kel. s gör. kath. templomokban nincsen semmiféle hangszer s hogy csak nagyobb ünnepnapokon szokott énekelni a dalárda a kóruson. Az istentisztelet nagyjában ugyanazon részekből áll, melyekből a katolikus, csakhogy ének tölti be az egész időt. A jobb oldali pevníta előtt látható egy diszesebb szék, amely a püspök számára van fenntartva s ezzel szemközt van szűz Mária képe, e mellett, esetleg fölött áll a szószék. A gör. keleti és gör. kath. templomokban csak egy oltár van, miként a nyugati egyházban is volt hajdan. Az oltárt a hajótól az ikonosztás (a szentek képeiből álló s három ajtóval ellátott fal) választja el. Az ajtók közül a középső a fő, melyen csak istentisztelet alkalmával járhat ki s be a pap, más egyén azonban sohasem. Az egy óráig tartó istentisztelet alatt is mindössze csak háromszor nyílik a két szárnyú főajtó, míg az oldalt lévő két kisebb ajtón már többen járhatnak (crâznic = egyházi). U. n. csendes istentisztelet itt nincsen, hanem van szombaton: vecsernye, vasárnap reggel: reggeli s 10 órakor rendes istentisztelet (áldozással stb). Egyházi énekeik leginkább szláv dallamúak. A keleti egyház a szentek, szent képek és ereklyék tiszteletére nézve teljesen egyetért a nyugati (kath.) egyházzal. De már a böjtöt sokkal szigorúbban tartják meg. Különösen meg szokták tartani a húsvéti nagy böjtöt.

Ónaptár. Az ünnepnapok száma és ideje nagyjában megegyezik a katolikusokéval s ha mégis különbséget látunk az egyes ünnepnapok megtartásánál, annak magyarázatát abban leljük, hogy az összes keleti egyházak még a Julián-féle naptárt használják, mely szerint 13 nappal kevesebbet irnak.

Köszöntés. A román nép vallásosságát mi sem igazolja jobban mint az, hogy a nagyobb ünnepnapokon külön vallásos köszöntési módokat ismer. Így húsvéttól pünkösdig így üdvözik egymást: Christos a înviat! Krisztus feltámadt! Adevérat c'a înviat! Valóban feltámadt! Karácsonykor pedig Christos so nescut! Krisztus megszületett!

Adevărat că so născut! Valóban megszületett! Így köszönnek vizkeresztig. Noroc! (Szerencsét!) Norocbun! (Jó szerencsét! Arad).

Baptisták. Hatvan hívő már épít magának imaházat (casă de rugăciune). A hívők maguk magyarázzák meg a bibliát, melyen kívül az evangélium is szent könyvük. Imaházuk egyszerű; padokkal, szószékkel s esetleg harmoniummal van ellátva. Vasár- és ünnepnapokon, továbbá a gyülekezet határozata szerint hétköznapokon este is imádkoznak románul. Az irni-olvasni nem tudót megtanítják rá. Békés, jámbor életet élnek. Testvérnek nevezik egymást. Ezek, valamint az anyagi előnyök, egyházi adót, temetési stb. díjat nem fizetnek, mert együttesen énekelve imádkoznak, temetnek stb. — megértetik velünk ezen hit (pocăit) rohamos terjedésének okát. Majd minden községben találunk baptistákat.

Népköltészet. A néplélek legszebb alkotása: a költészet igen virágzik a román népnél, mire gazdag nyelve is alkalmas. Kevés olyan nép van, amely oly kifogyhatatlan legyen a nótákból, mint a román. Gazdag a dalban, a kiszólásokban tánc közben, a népmesékben, a varázsköltészetben stb. Mindennek, szerelemnek, bánatnak, szomorúságnak, vigságnak, örömeinek tolmácsolója a dal. De feltűnik előtte az erdők szép lombja, a mezők tarka virága is, melyeket szépen megénekel. A hora-t leginkább korcsmában és lakodalmon éneklék ivás közben. A tánc egy fajának is (körtánc-féle) hora a neve.

Népdalok. Aradvidéki népdalok (doina = szerelmi dalok, hora = ének): ¹⁾

1. Zis' a Ba-dea că ve-ni Lu-na când a ră-să-ri
2. De-aive-nit bi-ne-ai ve-nit, Tran-da-fi-rul meu iu-bit,
Es-a-fa-ră lu-nai sus, Ba-dea ve-nit și s'a dus.
Căci cu-ti-ne mă mai ieu, De-mia-li-na ca-zul greu.
Es-a-fa-ră lu-nai jos Ba-dea nici că să în-tore.
Un de eshi bă-di-ța fra-te De mă lași pe as hep-ta-te
Și tea-ștrept pe-du-pă ca-să Sub ră-chi-ta cea tu foa-să
Taci le-li-ța căm ve-nit De când lu-na s'a i-vit.

¹⁾ Steff M. közlése szerint a négy első ének.

Foa - ie ver - de pup de crin Le - le cod - rui ver - de Spune'mi
mân - dră când să vin Le - le cod - rui ver - de.

2. Se nu vini tu de cu sară, Lele stb.
Când dușmanii stau p'afară „ „
3. Ci să vii la miez de noapte Lele stb.
Când dușmanii dorm pe moarte „ „
4. Și se nu vii pe la sură Lele stb.
C'am un câne rau de gură „ „

1. Dear fi mân - drăh deal la cru - ce De trei ori pe
2. Dar mân - drăi ca - le de par - te Nu - pot mer - ge

zi măș du - ce tra la la la la la la la
fă - ră car - te „ „ „ „ „ „ „ „

3. Carte n'are cine 'mi face,
Că birăul nostru zace.
4. Dar nu zace că-i beteag,
Cî mândruța l'a lasat.
5. Cu notaru-s manios
Și' mi face cartea pe dos.
6. Aș trimite, n'am pe cine
M'aș duce, dar mi rușine.
7. Aș trimete sfânta lună
Într'o zi de vreme bună.
8. Sfânta lună-i jumătate
Și nu'mi aduce dreptate.

1. La fân - tă - nă sub ră - zor, tra la la la la la la la
2. La fân - tă - nă la iz - vor „ „ „ „ „ „ „ „

Sân - tăt neș - te dor cu dor, tra la la la la Să - să - ru - tă
Vine un mân - dru că - lă - tor „ „ „ „ „ „ Es - te ba - dea

pâ - nă mor, tra la la la la la la tra la la la
bă di sor „ „ „ „ „ „ „ „

3. Și la umbră se așază
Apoi doarme și visează
Murgu-i paste și nechiaza.
4. Și visează mândruțița
C'a bătut-o moiculița
5. Tot cu fir de busuioc
Peste dragu-i de mijloc
6. Tot cu fir de tamăița
Peste draga-i de gurița

Bagă Doamne luna...

1. *Lassan.*

Bagă Doam-ne lu-na'n nor * băgă Doam-ne luna'n nor

să mă duc in de mi dor să mă duc in de mi dor.

Bagă doamne luna'n stele
Să mă duc inde mi jele.

2.

Mândru-li-ță din bă-nat tra-la la la la Nugân-di că

team-lă sat tra-la la la la Tu est floo-re dă bu-jor

tra-la la la la Nu te lăs-ieo pu-nă mor tra-la la la la.

1. Pe drum cătră Lipova
Merg trei fete alătura
Cu cununi de floricele.
Cu trei voinici după ele.
Voinicii din grai grăiau
Cătră fete așa ziceau:
Fete, fete, dragilor,
Dragilor, frumoaselor,
Dați-ne voi floricele,

Să ne purtăm noi cu ele.
Fetele din grai graiau
Voinicilor le ziceau:
Noi floricele vam da
Da că voi că ni-ți lua.
Voinicii din grai graia:
Noi pe voi că vam lua
Dar avem măicuță rele
Nu veți nărăvi cu ele!²⁾

Három lány virágkoszorúkkal halad Lippa felé s három legény követi őket. A legények imígy szóltak a lányokhoz: Lányok, lányok, kedves szép lányok, adjatok virágot, hogy mi is kitűzzük! A lányok pedig így válaszoltak: Adnánk nektek virágot, ha feleségül vennétek. Az ifjak ezt felelték: Elvonnénk titeket, ámde rossz anyáink vannak s nem tudtok majd összeférni velök!

2. Firea-i taică-afurisit
Ce noroc mi-ai fost găsit:
Eu tinără ca raua,
El bătrân ca dumeata.

Taica meu s'a lăcomit
La casă și la pământ,
La o boghie de fân
Și m-o dat după bătrân,

1) Az első ütemben d helyett h olvasandó. — 2) Tribuna 1909. évf.

La măr roșu din ultoi
M-o dat după văduvoi.
Aș purta vara păpuți
El are trei-patru prunci ;

Ași purta vara cercei
El țipă dinți de ai răi ;
Ași purta vara măргеle
El țipă dinți și măsele.¹⁾

Átkozott légy apám, mert szerencsétlenné tettél. Űde vagyok, mint a harmat, férjem öreg, akárcsak maga. Apámnak ház és föld s boglya széna kellett, azért adott öreghez, özvegyhez. Viselnék nyáron papucsot, de nem telik, mert három-négy gyermeke van. Viselnék fülbevalót, ámde férjem fogai hullanak. Viselnék gyöngyöt, de ő záp és metző fogait hullatja.

3. Latră câinii la poiată
C-or mâncat lupii o fată,
Las' so mânce că-i de vină :
Umblă noaptea prin grădină
Prin grădină printre flori
Și dă gură la feciori.²⁾

Ugatnak a kutyák az istállónál, mert megettek a farkasok egy lányt. Nem baj, hadd egyék, mert bűnös, hisz éjjelenként belopózdik a kertbe, virágos kertben jár s csókra nyújtja ajkát a legénynek.

Bordal. (Maroscsicsérről) :

Așa ne spune Scriptura,
Cum spune Cristos cu gura
Căci puterea vinului
Strică mintea omului,
Dar a răchiului
Strică a stomacului ;
Căci omul dacă amețesce
La nimic nu mai gândesce

Caci el dela birt de pleacă
Tot împlântă ca și o vacă ;
Ochii stau in lăcrămare
Mănilé stau pe bătae.
Pruncuții sunt goli ca napi
Și sunt negri ca harapi ;
Casa e descoperită
Porția trebuie platită.

Azt mondja a szentírás, miként mondá Kisztus is, hogy a bor ereje megrontja az ember esztét, a pálinkáé meg a gyomrot. Mert mikor az ember mámoros, semmire sem gondol, s ha a korcsmából elindul, meg-megakad, mint a tehén. Szemei nedvesek s keze ütlegelésre készen áll. Gyermekei meztelenek, mint a cigánypurdék s feketék, mint a négerek. Háza fedetlen, adót pedig fizetni kellene.

Borossebesi népdal :

De când trec la mândra dialul,
Mi so despotcovit calul,
Nui vina calului,

Nici a potcovariului
Ce i vina mea,
Că prea des măduc la ea.

1) 2) Tribuna. 1900. évf.

Mióta eljárók kedvesemhez a hegyen át, leesett lovam patkója. Ámde azért nem okolom sem a lovat, sem a kovácsot, hisz az én hibám az, miért is járok oly gyakran öhozzá!

I.

Frunză verde frunzuliță
Am avut trei mândruliță,
Una 'n deal și una 'n vale,
Una în uliția cea mare.

II.

Cea din deal sa măritat,
Cea din vale ni-a lăsat,
Cea din uliția cea mare
Amea grijă nomai are.

Zöld levél, levélke, három kedvesem is volt nekem; egy a hegyen, egy a völgyben s egy a nagy utcán. Ámde a hegyen lakó férjhez ment, a völgyben levő hűtlen lett s a nagy utcai rám sem gondol többé!

Gyermekdal (bölcsődal):

Dragul mami pușor.
Culcâte și dormi ușor,
Mama să lucre cu spori.

Kedves gyermekem feküdj, aludj jól, hadd dolgozzék anyád szaporán, jól!

A *strigături*, tánc közben elhangzott kiáltások, melyeket csak férfiaktól lehet hallani: Dăm Doamne cioi cere eu, că nu ciăr mare iosag, numa o mândră ce mi drag. Teljesítsd Istenem kérésemet, nem kérek sokat, csak azt, hogy kedvesemhez juttass.

Sus opincă, pună poți, că mai am vo'doi tri zloți! Fel bocskor amíg lehet (míg fiatal vagyok), mert még van két-három forintom! Bine zice, rău jucăm, nui ciudă, că ne învățăm. Jól zenélnék, rosszul táncolunk, nem csoda, hiszen tanulunk!

Közmondások: N'are casă, nare masă (Szegény, mint a templom egere). Vorbe multe sărăcia omului (Sok beszédnek sok az alja). Să trăiești cât cioca de la Șiria (Addig élj, míg a világsi várromok fennállanak). Fie cine trage foc la ăla sa (Mindenki elsősorban magával törődik). Nevoea învăță pe om (A szükség megtanít). Nu-ți băga nasul unde nu-ți ferbe ăla (Kinek nem inge, ne vegye magára).

Népmese. A román nép mesékben igen gazdag. A népmesék (povești, basme) hősei rendszeren vitéz legények (Pipăruș Petru, Ducipal și Răitărică hőse), akik hős tetteket visznek végbe. A mesék így kezdődnek: volt egyszer, amint egyszer se volt, hogy ne lett volna, mert nem mesélnék . . .

Az elrabolt királyné c. mesében elmondja, hogy élt egyszer egy igen gazdag és nagyhatalmú király (Roșu = veres), kitől mindenki félt a föld kerekiségén. Az elbizakodott király egyszer azt mondta, hogy

nem fél még a szörnyek királyától sem, ki ezt meghallotta s azonnal kihívta. Mikor a két ellenfél szembe került egymással, a szörnyek királya kővé változtatta Veres király katonáit s feleségét, ki legszebb volt az országban, elrabolta tőle és birodalmába vitte. Veres király fiai találgatták atyjok szomorúságának okát s főleg azt szerették volna tudni, hogy hol van anyjuk. De nem merték megkérdezni mindjárt, csak később vett magának ehhez bátorságot a nagyobbik, ámde mikor bement tudakozódni, a király szó nélkül nyakon ütötte s ajtót mutatott neki. És így járt mind a három fiú. A legkisebbik azonban nem elégedett meg azzal, amit kapott, hanem kényszerítette apját, hogy mondja meg szomorúságának okát s anyjuk hollétét. A király végre engedett a kérésnek s elmondott mindent. Ekkor a fiú követelte szülei jegygyűrűit s pallossal a kezében elindult a szörnyek királyához anyja megmentésére. Hosszú útjában pihenés közben megismerte Staticot-ot, kinek földjén megpihent. Ez barátja volt a szörnyek királyának. Elmondotta róla, hogy az nagy úr s boldog most, mert legyőzte Verest és elvette annak szép feleségét. Ámde oda, a világ szélére csak vastag ködön át juthatni, ami neki lehetetlen. Innen tovább folytatta útját a királyfi, míg végül, miután kilenc tengeren, kilenc országon s kilenc évig érő heggyen ment át, elért a világ szélére, ahol Staticot-tól nyert varázsvesszővel eloszlatta a ködöt s bement a király falujába. Éjszakára egy öreg asszonynál húzta meg magát a falu szélén, aki bejárt takarítani a királyi házba. A királyfi arra kérte az öreg asszonyt, hogy seprés közben ejtse le a tőle kapott gyűrűt s észrevétlenül tegye el ismét. A királyné kíváncsi lesz rá s meg fogja nézni, de ő ne szóljon semmit. Úgy is történt. A királyné nagyon meglepődött, mert ráismert saját gyűrűjére s mikor megtudta, hogy honnan van, megüzente fiának, hogy azonnal hagyja el ezt a földet, mert haza jön az ura s agyonzúzza. De az ifjú másnap a másik gyűrűvel is így tett. Majd megkérdezte a királynétől, hogy miben rejlik a szörnyek királyának ereje. A király, felesége kérdésére a ház előtt levő két nyárfát, majd egy bikát aranyoztatott be s azt mondta, hogy azokban rejlik az ereje; de mikor a királyfi, kinek az öreg asszony volt a közvetítője, ezt sem hitte el, akkor a királyné újból sírt, könnyezett urának s hűtlenséggel vádolta. A király végre ellágyult s elárulta, hogy az országa határát mosó tenger közepén van egy sziget s azon egy csoda-dísznő. Ennek fejében van egy bogár, a bogár fejében egy méh s így folytatódik ez tovább hét élő lényvel, míg az utolsó fejében van az erejét nyújtó kis füttyülő. A királyfi ezt megtudván, elindult a sziget keresésére. A határvíz partján, melyhez ért, három kis héjját talált, melyek siránkoztak, hogy ők áldozatai lesznek a mindjárt előbukkanó szörnynek. A fáradt királyfit álmából ezek könnyei és lármája zavarták fel, mire az előjött sárkány

fejét lemetszette pallosával s mikorra megjött az öreg héjja, az ifjú már el is tűnt. A héjja mindenfelé kereste, míg végül fiai kibocsátották szárnyaik alól, ahová eldugták anyjok elöl, mert tudták, hogy örömeben lenyeli. Majd megállapodtak, hogy most a héjja tesz neki sziveséget és átviszi őt a szigetre. A királyfi felült a hatalmas héjja hátára s útnak indultak. Mikor repülés közben megéhezett a héjja, szájába adott a királyfi egy-egy ökröt, lovat s kenyeret, mert ezeket karmai közt vitte. Mikor pedig elfogyott az ennivaló, az ifjú elővette kését s lábikrájából metszett húst a héjja részére. Végre odaértek a szigetre. Az ifju egy tó partján levő fán helyezkedett el, melybe fürödni járt a disznó s onnan leste a magával vitt kocsikerékkel kezében a csodaállatot. Délben meg is jelent s a nagy meleg elől a tóba sietett fürödni. Ő meg a fáról hangot hallatott. A disznó körülnézett de nem látta, csak a második kiabálás után a semmirevaló embert. S amint fölnézett, a kocsikerék orrára esett s agyonütötte. Most lesietett a fáról a királyfi, levágta a disznó fejét, kivette abból a hétféle élőlényt s a hetedik fejéből a kis füttyülőt, melybe amint fújni kezdett, azonnal halálos beteg lett a szörnyek királya. Az ifjú elsietett az anyjáért s egyben megkérdezte a királyt, hogy milyen halált óhajt. A király azt hagyta meg, hogy daraboltassa fel testét s rakja zsákba, tegye fel a zsákot lovára s aztán bocsássa világá. Az elrabolt királyné hazatérőben ismét találkozott a már megöregedett férjével a mezőn, ahol libákat őrzött, mert öregségére másra nem volt alkalmas.

Ducipal és Rajterika (Ducipal si Răitărică) meséje szerint élt valami községben egy szép ifju, aki feleségül vette a község legszebb lányát. A menyecskét, míg ura oda járt dolgozni, elrabolta egy csodaszörny. A férfi ekkor egy messze földön ismeretes jósnőhöz fordult tanácsért, aki elmondotta, hogy a csodaszörny lovának (Răitărică-nak) kisebb testvérét, Ducipal-t szerezze meg s azzal vissza fogja hozni feleségét. Hosszú, fárasztó útján el fog haladni gyönyörű virágos mezőkön, látni fog véres, viaskodó bikákat, elhalad egy kút mellett és szomjas lesz, majd a legnagyobb álomba fog esni, mikor egy hidra teszi lábát, — ámde mindezekből ne kívánjon semmit se, mert azonnal vége lesz. Elmondotta a jósasszony, hogy Răitărică anyja a legvéznább ló s hogy lesse meg, mikor ellik, azt a csikót lopja el magának, mert az lesz az ő segítő társa (Ducipal). A szörnyeteg házát pedig kakas és ebecske őrzi, ezeket löjje le, mert különben hangjuk hallatára gazdájuk haza fog sietni. Vegye aztán maga mellé feleségét s félelem nélkül menjen vele haza. A férfi ezekután útnak indult; valóban keresztül is ment mindazon, amiről neki az asszony beszélt s meg is kívánta azokat, ámde nem teljesítette kívánságait. A méntelepen, ahol farkasok ették meg a szép fiatal csikókat, a mi emberünk megleste a neki való csikó (Ducipal)

ellését, majd ráült s ellovagolt vele. A csikó nyilsebesen vitte oda, ahová vágyódott. Egyszerre csak a szörny házához értek. Előbb a szemétdomb tetején alvó kakast, majd a hőségtől lihegő kutyát lötte le, aztán bement a szobába, megcsókolta feleségét, lóra ültette és elsiettek haza. Ámde Răitărică nyerítésére gazdája is haza jött s bár ellenezte üldözöket, mert tudta, hogy öccse (Ducipal) járt ott, ki virradatkor született és gyorsabb lábú nálánál, mégis a mérges szörny ráült s utánuk lovagolt gyorsan. De amikor nem érhetette őket utól, Răitărică arra kérte öccsét, hogy várja meg, mert gazdája igen kinozza őt. Ducipal nem várta meg, mire az úgy feldobta gazdáját, hogy a kék eget érte, onnan alázuhan, hogy porrá zúzódott. A férfi ezután feleségét Răitărică-ra ültette s dalolva haladtak hazafelé.

Pipăruș Petru (Erős Péter). Volt egyszer egy szegény özvegy asszony, akinek két szép fia és egy gyönyörű lánya volt. Egyszer kora reggel a fiúk kimentek szántani, de ételt nem vihettek magukkal, mert nem volt készen. Hogy a lány kitaláljon hozzájuk, barázdát húztak a háztól a szántóföldig, amelynek mentén kellett volna haladnia. Ámde a csodaszörny más barázdát húzott, mely az ő házához vezetett s a régít betakarta. A szegény lány valóban el is tévedt s a csodaszörny házához ment, ahonnan nem tudott elmenekülni. Mikor hazaértek testvérei s anyjok is megtudta, hogy lánya eltűnt, tüvé tettek mindent, de hiába, testvérei később, mikor megtudták a dolgot, elmentek a szörnyhöz érte. Ez megfogta őket s úgy a földhöz vágta, hogy mindketten nyakig süppedtek a földbe. Testvérük, kit feleségül vett a szörny, csak azzal segíthetett rajtuk, hogy titokban etette őket. Mikor az özvegy otthon sepergette szobáját, csoda borsószemet talált, melyet lenyelt. E pillanattól fogva más állapotban levőnek érezte magát. Az újszülött gyermek neve Pipăruș Petru (Erős Péter) lett, kit Szent Péter, Isten utasítására kemencébe tett s azért fejlődött oly rohamosan. Az emberek féltek óriási erejétől s elküldték, hogy ha már hős-ködni akar, akkor inkább menjen a szörnyhöz és szabadítsa ki onnan testvéreit. Anyja azonban sokáig titkolta előtte a dolgot, míg végül meg kellett mondania. Saját tejéből készített nagy pogácsát adott fiának s útnak engedte. A szörny nem volt otthon, testvére pedig csak mikor megizlelte a pogácsát, hitte el, hogy ki ő, de rögtön elküldötte onnan, nehogy úgy járjon, mint a másik két testvére. Pipăruș azonban bevárta az immár nagy lármával közeledő szörnyet, ki azon kérdéssel fogadta, hogy hol menne ki szivesebben a szobából, az ajtón-e vagy az ablakon? Mindegy, felelte Péter s e pillanatban elővette a tűzről buzogányát s agyonsújtotta vele a csodalényt, testvéreit pedig kiásta a földből és haza vitte. Ámde nem sokára hálátlan testvéreitől elválva, bebarangolt hegyen-völgyön át sok-sok vidéket, míg egy szép nagy mezőn egy

kútnál nem talált egy gyönyörű szép siró lányra, ki elpanaszolta, hogy ő királylány s hogy mindenki siratja, mivel áldozata lesz a vízből azonnal előbukkanó óriásnak. És azalatt, míg Péter kipihente magát, valóban meg is jelent az óriás, akitől való félelmében azonban fel sem ébreszthette a leány Pétert, de forró könnyei arcára hullottak s fölébresztették azok. Péter ekkor elővette pallosát s agyonsujtotta a csodás lényt, testét felapritotta, 12 nyelvének végét levágta, tarsolyába rakta s aztán újból ledült pihenni. Ámde egy arra haladó furfangos cigány levágta az alvó Péter fejét s a sárkány 12 nyelvéből is levágva, a királylány megmentőjeként jelentkezett a királynál. De segített Péteren két hűséges kísérője: a két medve, ők elvették a gyógyfüvet egy kigyótól, melyet lánya levágott nyakára vitt s Péter nyakára tették. E csodafü fölébresztette Pétert álmából s azon faluba sietett, melyben lakott a király, kinél lakmározott immár a cigány s várta a királyságot. Előbb az egyik, majd a másik medvét menesztette Péter a királyhoz, kinek gyanus volt a dolog s katonákat küldött a hazatérő medvék nyomába, hogy kiderítsék a titkot. Ámde ezalatt a királylány elárulta a cigányt atyjának, a katonák pedig bevitték Pétert a királyi palotába, ahol ezután ő lett az úr, a trónörökös, és a király veje, aminek a nép is igen örvendett, mivel megszabadult a cigány („varju“) uralkodótól. A cigány testét felapritották, zsákba rakták s egy vad ló farkára kötve, világga bocsátották.

Ismeretes népmesék még: Crăişorul Şarpirol (a kigyók királyfia); Ce n'a fost şi nu va fi (ami nem volt és nem is lesz); Cenuşotca; Pădureţul; Fata de împărat cu stea în frunte (A csillag homlokú királylány); Ginelele Dracului (Az ördög veje); Făt-Frumos şi Mândra Lumii stb.

Irodalom. Irodalma alig van az aradi és aradmegyei románságnak. A szükséges tankönyvek és egyházi könyvek java részét máshonnan szerzik be, ill. szállítják. Van Aradon egy politikai napilap (Românu, saját nyomdájával) s egy egyházi és iskolai érdekeket szolgáló szaklap (Biserica şi Şcolă).

Család- és gúnynevek. A román családnevek közt a román hangzásúak mellett sok idegent is találunk.

Román családnevek: Ardeleanu, Rubenescu, Oncu, Oatiş, Măcinic, Gărgariu, Vancu, Nădăban, Suci, Morariu, Jonescu, Codrean, Păsculescu, Dobrău, Orodan, Ponta, Siculán, Kujedan, Popescu.

Utónevek: Ioan, Gheorge, Văsălie, Demetriu, Mitru, Mihaiu, Pavel.

Magyar nevek a románok közt: Kuruc, Gólya, Dudás, Holjártok (Halmágy), Ocsilakos, Kovács, Gyöngyös, stb. Susányfalva község lakóinak háromnegyedrésze Bocskai nevű, Ignafalva község lakóinak fele pedig László, Kistróna református község volt, lakói II. Rákóczi Ferenc idejében nyertek nemességet, mit oklevéllel is tudnak bebizo-

nyítani, de ma már román s majd az egész község lakosságának családi neve Józsa. Felsősimándon van Kardos, Angyal nevű román család.

Csúfnevek, melyeket gyakran a hivatalos okmányokból sem lehet elhagyni: Buşa, Herca, Perhei, Lupu, Ursu, Pignâr, Vrâşindanu, Slabu, Pera alu Pásulitã, Ciupeligã, Moţu. Néhol papjának is ad gúnynevet (popa fluture . . .).

Ezzel kapcsolatosan felemlitem még a román nép előtt ismeretes rossz *szellemek*, csodás lények furcsán hangzó neveit is: Mama pădurii (az erdők anyja); necuratu (tisztátalan, ördög); Ucia (ia cî ucia bate' l crucea) varboncu (sã il mînce), Ciuma, Baba-Cloanţa, Tipai.

Dülő, hegy, völgy stb. nevek: Cotului Novak, Opânciara, Hadã, Livez, Moltereii (Arad-Csálán), Izláz (jó legelő), Ugor, Szlatina, Galamos (Galambos? Mondorlak); Nyék (puszta), Paphalom (domb, Ószentannán); Sãlcarî (salcã = fűz, rét), Ádâmi (Borosjenő); Plescuţa (hegy); Pãste vale (dülő, eredetileg Puszta rekesz); Kornyest, Pagina mare és P. micã, Vişelezia Cotu (Csicsér).

Szokások. Lakodalom. A legények és lányok vasárnaponkint táncba járnak; itt kötnek közelebbi ismeretséget egymással. S ha a legény elérte azt a kort, hogy megnősüljön s eleget tett katonai kötelezettségének, — szól szüleinek. Ezek, miután jól meggondolták a dolgot s tájékozódtak a lány anyagi helyzete felől, előbb valami rokont, vagy jó ismerőst küldenek a lányos házhoz, hogy megkérdezze, vajjon fogadják-e őket? S ha igen, úgy estefelé néhol kocsin, másutt gyalogosan elmennek megkérni (credinţã) a lány kezét. Ez voltaképen nem is kérés, hanem alku, mert a lány szülei bizonyos összeget (50 koronától 200 koronáig), továbbá bundát (bunditã, tiurac), szekrényt és kendőt kérnek lányuk számára. Leginkább anyagi érdekek vezérlik a szülöket és fiatalokat a házasságkötésnél s vajmi ritkán játszanak közre szerelmi motívumok. Ékszert nem ad menyasszonyának a vőlegény, de a szükséges butorokat ő szerzi be. Igen gyakran megtörténik, hogy nem tudnak megegyezni. Keveslik a kérők (peţitorii) a lány pénzbeli vagy ingatlanokból álló hozományát. Ha pedig megegyeztek „foglalót“ adnak s készülnek a lakodalomra. A mátkaidő csak egy pár hétig tart, míg a legény megszerzi a házasságkötéshez szükséges okmányokat. Lakodalom csak vasárnap szokott lenni. Az ezt megelőző hét valamely napján, többnyire szerdán este, összejönnek a meghívott legények és lányok a menyasszonyos házhoz s víg énekszó és tánc közepette elkészítik, illetőleg felvirágoztatják a vendégek meghívására szolgáló kulacsot (pãlascã), mellyel eljár az ismerősökhöz a palaszítás (pãlãscãş, meghívó egyén, vőfély), mivel meghívó lapokat nem bocsátanak ki. Lovon vagy gyalog járja be a községet szombaton avagy csütörtökön és szombaton a szépen kiöltöztetett vőfély (pãlãscãş) s meghívja a vendégeket. Ahol szo-

kásos a kocsikon való menés, ott ilyenkor kocsit is kér. „Örömmel hívja meg önöket N. N. — mondja a palaszkás kulacsát ivásra emelve — fia (lánya) lakodalmára, egy kis szórakozásra, egy-két pohár borra s arra, amit az Isten fog elrendelni“. Ezután úgy tesz, mintha inna a kulacsból és átadja a házbelieknek is ivás végett. A lakodalmat (uspăți, cununie) megállapodás szerint vagy a vőlegény, vagy pedig a menyasszony szülei rendezik, sőt néha közösen is fedezik a költségeket. Az esküvő napján reggel összegyűlnek a rokonok mindkét háznál s aztán a vőlegénytől elmennek a násznagyért (naș, cumătru), kit ének és zene-szó mellett, némely községben kocsin, másutt meg gyalog kísérek el a házhoz. A násznagy hatalma oly nagy a lakodalmi idő alatt, hogy mindenki neki engedelmeskedik. A születendő gyermeknek is ő lesz a keresztapja, utódja pedig násza marad a családnak továbbra is. Ha a menyasszony más községből való, kocsikon és lóháton mennek érte. Oda érve, zárt ajtót találnak, majd azt kérdik tőlük, hogy mit akarnak s kit keresnek? Miután megmondják, hogy mi járatban vannak, beléphetnek a szobába s kölcsönös üdvözlések után, a templomba indulnak. Aradon kocsin, sok községben gyalog teszik meg az utat templomba és vissza. Kedves festői képet nyújt ezen látványosság Aradon. Három-négy virágos fáta és ugyanannyi legény szorul szívesen egy-egy kocsin. Érdekes, hogy nem ugyanazon az úton térnek haza, melyen odamentek, mert az kész szerencsétlenséget jelentene. Harsogó réztrombiták és cigányzene mellett fölvonulnak hosszú pántlikás kocsisoraikkal. A fáták énekétől, a vig ficsurok tapsa, hop-hop kiáltásától, énekétől és a csizmaszár verésétől hangosak az utcák.

A násznagy több méter hosszú ruhának való szövetet (privez) vesz a menyasszony részére, melyet az esketési szertartás alatt a fiatal pár fejére tesznek úgy, hogy a vállakat is érje. A menyasszony ettől nem láthatja a vőlegényt s lábára sem léphet, ami jó jel, mert csak így lesz a férfi a ház ura. És még azt is hiszik, hogy az, kinek gyer-tyája tovább ég az esketési szertartás alatt, rövidebb életű lesz. Az egyházi szertartás közben koronát helyez a pap a szövet fölé a fiatalok fejére s kezöket összeköti. A vőlegény fejére e szavak kíséretében teszi fel a koronát: „Istennek szolgálja, megkoronázlak Isten szolgáló lánya számára“. Majd a menyasszony fejére helyezi a következő szavak kíséretében: „Isten szolgálója, megkoronázlak téged e férfi nevévé. Légy kísérője és társa az életem át“. A szertartás alatt egymás után háromszor ad a pap a fiataloknak bort inni egy közös pohárból áldozásképen, amely egytuttal emlékeztet a kánai menyegzőre és jelképe az öröm és öröm közösen üritendő poharának is.

A lakodalmas nép délfelé ér haza a templomból s azonnal az ebédeléshez lát. Otthon át kell lépniök a ház küszöbén, mely mellett

teknőben vagy dézsában viz van, folyót jelképezve, melyen csak pénzért lehet átkelni. A vízbe dobott pénz a menyasszonyé, ki csókkal fogadja a vendégeket. E szokás azonban nem dívik megyszerte, mert pl. Borosjenőn stb. helyen ismeretlen. — Ebéd után megkezdődik a tánc (joc). Udvaron a szabadban táncolnak vidékek szerint csárdás félét, ardeleana-t és hora-t. Ismeri a román nép még a következő táncokat: de doi, pepicior, lugosana, călușeri, dasca, duba.

Hangszere a hegedű és a réztrombita (klarinet). (A pásztorok hangszere a furulya).

Este átadják a vendégek a tésztából, ruhaszövetből, kendőből, konyhaedényekből álló ajándékot, amikor annak bemutatására kerül a sor. Mert míg a fiatalság tovább lejt az udvaron, addig odabent az öregek elhelyezkednek a hosszú asztalok köré úgy, hogy középen foglal helyet a menyasszony és a násznagy. Majd ezután két legény (néha nős férfi is) átveszi az egyes vendégek ajándéktárgyát és a nagy hallgatóság előtt tréfás formában nevetés, évelődés közben bemutatják, aztán leteszik a násznagy elé, ahol nagy rakás tészta szokott ilyenkor összegyülni. A szövet-, kendő-, konyhaedény- és egyéb ajándékot a menyasszony veszi át, aki ezután anyjával és valamely nénjével félrevonul, hogy levegye fejről a koszorút s felkösse a román asszonyt jellemző fakarikát (conci) s így, immár mint menyecske jelenjék meg a vendégek előtt, ahol pénzért táncoltatják. Aránylag rövid ideig engedi meg a násznagy a táncolást, mert alig lejt két-három lépést a táncos, ime, ismét csörög a tányér ujjab aranyokért (krajcárokért). Végül kiosztják az összegyűlt tésztát a jelenlevők közt, majd a menyasszony nyujt viszontajándékot a kapott tárgyakból a rokonoknak.

Kevés tánc után átmennek a vőlegény házához a vendégek, mert a lakodalmat leginkább a menyasszony lakásán tartják. Az elindulás pillanatában egy cserépedényt (csuprot) adnak a menyasszonynak¹⁾, aki odavágja a kapufélfához (oszlophoz) és könnyes szemekkel hagyja el szülei házát, elköltözik új otthonába. És amikor mindezek történnek, a legény megérinti menyasszonya hátát és vállát kalapjával, de erre ő oda felel, hogy ez legyen életökben az első és utolsó verése ill. büntetése.

Ezen szokások több községben ismeretesek s egyes helyeken (pl. Magyarádon) még a következő énekkel is vesznek búcsút a menyasszony szüleitől :

Rămâni maică

Rămâni taică !

Rămâni maică sânătoasă,

Ca și o pară frumoasă.

Rămâni taică sănătos,

Ca și un măruț frumos !

¹⁾ E szokás nem dívik mindenütt. Aradon nem ismerik, de Magyarádon már igen.

Maradj anyám, maradj apám! Maradj anyám oly egészségben (szinben), mint a legszebb körte. Maradj apám oly szinben, mint a szép alma!

A menyecskét vigasztalják:

Nu te supăra mireasă
Că lăsa-’și p’a vostri-acasă,
Că altă casă îi căpăta
Unde noroc îi afla! ¹⁾

Ne szomorkodj menyasszony, hogy tiédet elhagyod, mert oly házba mégy, ahol szerencsés leszel!

Hazaérve, a vőlegény jelenti anyjának, hogy hazahozta feleségét, ki segítőtársa lesz:

Deschide maică ușa,
Că îți aduc nevasta,
Blidele ți le-o spăla.
Și în casă ți-o mătura.
Hoarele ți-le-o griji,
Holdele ți-le-o plivi,
Viile ți-le-o săpa
Și ajutor mult ți-o da!

Nyisd ki anyám az ajtót, haza hoztam a menyecskét, ki megmossa a tányérokot s fölsepri a szobát. A majorságot gondozza, a földet meggyomlálja, a szállót megműveli és nagy segítségre lesz!

A vőlegény anyja hálát ad az Istennek a segítségért a következő énekben:

Mulțămesc lui Dumnezeu
Că s’o împlinit gândul meu,
Ce am gândit
Am dobândit.
Că mai am pe cineva
Să’mi ajute a lucra!

Hála Istennek, hogy vágyam beteljesedett, mert amit reméltem, elértem. Immár van valakim, aki a munkában megsegít!

A vőlegény házában még folytatják a táncot s csak a reggeli órákban oszlik szét a vendégserег. Napjainkban már alig találunk lakodalmas házat, ahol napokig mulatnának — mint hajdan.

A leányszöktetés némely községben elég gyakori eset, amire vagy a szülők ellenzése, vagy pedig a szűkös anyagi helyzet szolgál okul, mert ezzel elkerülük a költséges lakodalmat.

¹⁾ Ha pedig szigorú emberek házába kerül, azt éneklik, hogy ne busuljon, mert az asztalon ajándékot, a gerendán vastag botot fog lenni, mellyel ha nem dolgozik, hátát végig mérik.

A keresztelés. Az újszülött gyermeket rövid időn belül — két-három nap alatt — már megkeresztelik a templomban, mert a köznép azt tartja, hogy annak a gyermeknek a lelke, ki elhalt kereszteleetlenül „fogyasztja“ a holdat holdfogyatkozás alkalmával (ezek a várcolaci). Kereszteléskor még a szegényebb családnál is adnak ünnepi ebédet, melyen hivatalosak a hozzátartozók. Egyes helyeken (pl. Magyarádon) még az is dívik, hogy ebéd után a szülész nő vagy más öreg asszony tányért vesz elő, melyben kevés só van s a vendégek felé fordulva ezen szavakat mondja: Kedves jó emberek, tudnotok kell, hogy N. N.-nek sok fáradságába került, míg összegyűjtötte a szilvát pálinkának, a szőlőt bornak és még nagyobb fáradságába került a buza összegyűjtése és a liszt előállítására. És mennyit fáradt addig, míg a lisztből a kenyeret és a palacsintát megsütötte s míg az ebéd teljesen elkészült. Mert mi terített asztalhoz jöttünk, lássátok be, hogy meg kell fizetnünk e fáradságot! És ezzel a tányérba téve ajándékpénzét ezt mondja: Tőlünk keveset, istentől többet! Amen-t mondanak rá valamennyien s tetszés szerinti összeget tesznek a tányérba. Néhol szokásos az egy-két éves gyermek tiszteletére oly mulatságot rendezni, mint a lakodalom s ajándékot is visznek és zeneszó mellett mulatnak. A kis gyermek fürdővizét kerítésre öntik, nehogy kelést kapjon a gyermek.

Temetés. Mikor a beteg utolsó óráit éli, a szomszédok odasietnek hozzá kibékülni vele, illetőleg elbúcsúzni tőle (să se ierte) s hogy könnyebben haljon meg, a szoba közepére, a nagy gerenda alá teszik a földre. Majd gyertyát adnak a kezébe, mert így hamarabb találja meg az üdvözlésre vezető utat. Mikor már a test elhült, megfürösztik, felöltöztetik s aztán lócára teszik addig, míg az egyszerű koporsó el nem készül. Öltözete anyagi helyzetétől függ. Kezébe pénzes viasz keresztet helyeznek el. Gyászjelentést nem adnak ki s a temetésnél szükséges teendőket maguk végzik el. Mikor a halottas házba lép az idegen, e szavakkal üdvözlí az ottlevőket: Dumnezeu să 'l ierte! (Isten nyugossa; Isten bocsássa meg bűneit!). Aradtól távol fekvő községekben hajadon fővel járnak gyászuk jeléül mindaddig, míg csak el nem temetik a halottat. Egész éjjel virrasztanak (se face priveghere), ilyenkor az öregek elbeszélgetnek az elhunyt dolgairól, tetteiről avagy kártyáznak s a fiatalok tréfás játékot (bâzâria) játszanak. Éjfélkor esznek. Sok pálinka szokott ilyenkor elfogygni. Mindaddig, míg a halottat el nem temetik, a szobátükrot letakarva vagy kifordítva tartják. Ha jó módú felnőtt halt meg, ökröktől (néha négytől) vont szekéren viszik ki a sirhoz. Érdekes szokás, hogy minden utcasarkon megáll a menet s énekelnek, valami öreg asszony pedig kalácsot vagy pénzt osztogat a koporsó felett a szegényeknek.

A sirató asszonyok ilyformán siratják:

O! sărac N. meu.
 Cum te luă D-zeu.
 Ia uităte, dragă uită
 Uităte'n ocolul tău
 Uităte la casa ta
 Cum rămâne singurea
 Uităte la pruncii tăi
 Cum rămân ca vai de ei.
 N. nu 'ți jele
 De dragi mărhutele tale?

Ó! Szegény N., magához szólított a jó Isten. Nézz kedves, nézz körül az udvaron, nézd házadat, mily magányosan marad, nézd meg gyermekeidet, mily sajnálatra méltók! És nem sajnálsz itt hagyni szép jószágodat?

A halottat fejjel keletre helyezik el a sirba. A férfi nem gyászol. A nő visel ugyan hat hétig fekete kendőt, de a gyász alatt is színes, sokszor ríktó színű ruhát visel. Temetés után pománá-t (halotti tort) rendeznek. Másnap pedig elajándékozzák az elhunyt ruháit s kimennek a sirhoz „pogácsát“ osztogatni. Rendeznek még pománát: hat hétre, félévre és egy évre is. Ilyenkor kancsót gyertyát és kalácsot is kapnak a jelenlevők. A nagyobb szabású pománákra elhívják a papot is, aki megáldja az ételt. Ha pedig a templomban emlékeznek meg a halott-ról, akkor a hozzátartozók főtt búzát (părăstaș), kalácsot és pálinkát küldenek oda, melyet a pap megszentel s a jelenlevők elfogyasztanak.

Kolinda, curka. Aradmegye néhány községében megtaláljuk még a curkát (turkát), melyhez ősrégi szokás szerint (ismerik Borosjenőn, Nagyhalmágyon stb., de Aradon már nem) összeáll néhány legény s kiválasztanak maguk közül egyet, akit felöltöztetnek curkának és hatóságai engedéllyel eljárnak vele karácsonykor házról-házra énekelni, kolin-dálni. Leginkább azért megy feledésbe e népszokás, mert a hatóság nem adja meg hozzá a szükséges engedélyt. A curka jelmeze saját-ságos. Egy vörös kelméből készült szoknyaszerű lepel, melyet kiegészít egy igen különösen feldiszipított szarvasfej. Ezen állatfej a ruha alatt egy botra van ráerősítve s így a lepel alatt levő legény tetszése szerint mozgathatja az egész jelmezt. Fején és nyakán nyúlőr látható. Kie-gészítik e jelmezt a nagy fülek a réz csörgőkkel, a sárga és kék szalagok-kal körülcavart szarvak és az igen nagy facsőr, melynek alsó része le- és felnyitódik aszerint, amint a lepel alatt levő legény a zsinórt rángatja. A curkásokat egy dobos és egy hegedűs kíséri. A többi kolindás csak hétköznapi ruhában jelenik meg. Legnagyobb csendben vonulnak be abba a szobába, amelyben énekelni akarnak s elhelyez-kednek, aztán a dobos elkezd énekelni, a többi utána. Énekeik:

Ler domnule.

Fii, fiii-orii mei,
 hai da ler, da ler mi doamne!
 Ești cu plugurile
 De-m arăți, de 'm brăzdați
 Bradă neagră revărsați,
 Grăuț roșu sămănați
 Dar la mijlocul holdei
 Este un pomuț de sălcău
 Pe-unde' scoboare Dumnezeu
 Dumnezeu și soțul său
 Să ne deie roadă 'n grâne

Roadă 'n grâne față 'n fâne.
 Și te gazdă veselește
 Că și noi te-om veseli
 Coace mândra de colindă
 Că noi am venit p'aici
 Și murgu ni-o ciompăvit
 Și-ar trebui potcovit
 Cu potcoave de colac
 Și cu cue de cârnați.
 Praznicul ce vine,
 Să vă fie de bine.

Domnului Doamne.

Crescutor ș'or răsărit,
 Domnului doamne
 Gălbinior un păltinor
 Cam la vârful de păltinor
 Este-un cuibuț de grângor

Dar nui cuibuț de grangor
 Ci-is doi domni de-a curților
 Care ascultă toaca în ceriu
 Toaca 'n ceriu și slujba 'n rai.

(Bármely sor ismételhető. A fennebbiben is.)

Éneklés után megvendégelik a kolindásokat, majd a curka megkezdí tréfás játékaít. Mikor kéreget, a fillérekét kítátott csőrébe szokták bele tenni, amit néma hajlongással kell megköszönnie, mert beszélni nem szokott, nehogy ráismerjenek, aztán átadja az így szerzett pénzt gazdájának. Különösen mulatnak rajta akkor, mikor a vízből szedi ki avagy a földről emeli fel a pénzt csőrével, ami korántsem megy oly könnyen nála. Tánc közben az egyik pillanatban lejt, a másikban már le-le guggol, majd fel-fel ugrik s fejét mindenfelé forgatja, miközben csipkedi a körülötte álló nőket, gyermekeket. Minden meg van neki engedve, azért félnek tőle. Azt hiszik, hogy ilyenkor az ördöggel cimborál s emiatt vagy félévig nem tartják valami szerencsés embernek a curkást.

40 *vértanu emléke.* Tavasszal, mikor a máglyán elégett 40 vértanu emlékéét ünneplik, tüzet gyújtanak a kertbe, hogy különféle állatoktól (hernyótól, kigyótól) ment legyen.

Asszonyünnepek. A román asszony igen sokat ünnepel s a legkisebb ünnepnapon sem dolgozik semmit. Szerinte nem szabad dolgozania a nagybőjt első hetében, (fél szent Tódor lovaitól), negyedik hetében, mert akkor a hét minden egyes napjára esik valami különösebb nevezetesség (Luni e luna strâmbă, Marți e marția jimbă, Mercuri e meze-pereze, Ioi e dăc (atât) înainte, dăc înapoi, Vineri e a crucii, Sâmbătă e a morților). Nem dolgozik husvétől pünkösdig eső csütörtöki napokon sem (joile legate) stb.

Szt. György napja. Szt. György előestéjén vadrózsa gallyal kötik

körül a tejes edényt s a ház félfájához is erősítenek belőle, az ablakba pedig a vadrózsa galy mellé még csalánt is tesznek, hogy ily módon tartsák távol a rossz szellemeket (a boszorkányokat). Ilyenkor locsolják a legények a lányokat a kútnál, amikor 2—3 veder vizet is öntenek rá. Egy érdekes szokás dívik Borossebesen ugyanekkor éjjel. Ugyanis a legények éjfélkor felmásznak a nagy fákra s onnan erős hangon átkiabálnak egymáshoz, ezzel mintegy üldözik a boszorkányokat. De kijut ilyenkor a gúnyból és bosszantásból másnak is, mert kikezdenek mindenkivel, akire csak haragszanak. Ezen hangos, párbeszédés kiszólásokat végig hallgatja Borossebesen mindenki. Ilyformán szólnak át egymáshoz a legények:

1. Auri — Mauri!

2. Ce-ți ție paure?

1. Mă mână Strigile!

2. Ce caute?

1. Mana vacilor,

2. Dăle in stirea dracilor!

1. Mana oilor,

2. Dăle in stirea smeilor!

Hej mi a bajod? Megesznek a boszorkányok! Nos és mit akarnak? A tehén tejét (mannáját)! Vigye az ördög őket! A juh tejét akarják! Vigye a manó őket!

Koszorúkészítés. Keresztelő szt. János születése napján (la Sânzien) virágkoszorút fonnak s a ház homlokzatára vagy kapuoszlopjára aggatják. Legtöbb benne a réti sárgavirág (sânzien). Készítenek még minden egyes családtag részére is apró koszorúkat, melyeket a háztetőre dobálnak fel. Akié leesik, az rövid életű lesz.

Karácsonykor. Karácsonykor este (Ajun) a gyermekek csillaggal vagy betlehemmel járnak házról-házra s énekelnek egyházi dalokat, míg a legények kolindálnak a curkával avagy magánosan. A csillag színes papirosból készül, melyben égő kis viasz gyertyák vannak. Személyek: Herodes, egy tiszt s a három napkeleti király. Azon románok, kik a szerbekkel érintkeznek, átvették tőlük azt a szokást, hogy karácsonykor este a szobába szalmát hintsenek s az asztalra szénát és szalmát tegyenek, melyet aztán letakarnak s ez így marad az egész ünnep alatt.

Húsvéti szokások. A húsvétot hét heti nagy böjt előzi meg, melyet mindenki megtart. Még táncolni sem szabad ilyenkor. Húsvét hetében pedig előkészületeket tesznek a húsvétra, melyet nagy ünnepélyességgel ül meg az egyház is. Templomba pontosan eljárnak. Szombaton készül a kalács, a himes és színes tojás. A jobbmódúak bárányt is vágnak szombaton húsvétra. A többi szokás megegyezik a szerbekével (l. ott).

Kishúsvét. Kishúsvétkor (droștele) apró kalácsot sütnék és tojást pirosítanak, melyet a temetőben a hozzátartozó sirjánál, miután a pap megszentelte, kiosztanak a szegények közt.

Dodola. A dodola (păpărugă) esőt kérő fiú vagy lány, aki inge fölé igen sok zöld levelet és galyat aggat magára úgy, hogy aztán fel sem ismerhető. Így járnak vele házról-házra nagy hőség és szárazság idején. Esőt kérő énekök a következők:

Ploauă Doamne ploauă,
Ploiță curată,
De la Domnu dată,
Spicu cât voinicu
Rodul pună în podul stb.

Istenünk adj esőt, tiszta esőt, Istentől eredőt, hogy a buza akkora legyen mint a legény s a termés oly magas, hogy a háztetőt érje! . . .

Dodol a pogány szerbeknél az eső istene volt.

Lányvásár. A gainai lányvásárt Péter-Pál napján (ónaptár szerint) tartják meg a három megye össztetalálkozásánál fekvő Gaina hegytetőn minden különösebb szokás nélkül. Itt ismerkednek meg a legények a lányokkal és táncolnak, majd elsétálnak a vásárban. — Lányvásárlásról napjainkban természetesen szó sem lehet. Ez is csak a múltban volt meg.

Babonák. Varázsköltészet. A román köznép jobban hisz a javasasszonynak, mint az orvosnak, kihez csak végső esetben fordul. De a fűvek és kenések is csak akkor használnak a betegnek, ha deszkintálnak (descânte = ráolvas), ráolvasnak. A kuruzslásban, megvarázsolásban (vrăjă, vrăjesc = varázsolók, vrăjitor = varázsló) és a mindenféle varázslásban (boscoane) megnevezik a beteget, a gyanut, a betegség nemeit, majd segítségül hívják a szűz Máriát, aki megátkozza a betegség gonosz szellemét és kiüldözi a test minden részéből a betegséget: a vadonba, a sziklák közé, a vízbe stb.

Ha fejfájást érez, azt hiszi, hogy megigézték (deochiu = megverték szemmel) s a következő ráolvasást mondja el a javasasszony:

Plecă N. pe cale, pe cărare.
Să întălni cu spaima 'n cale.
Spaima la el să uită
Și de loc îl deochiă!
E-i deochiu și te du-'n pustie!
Unde cocoșii nu cântă,
Pasărilor nu ciripesc

Si porcii nu grohotesc.
Dute! Lasă-'l pe N.
Că cu mătura te oi mătura
Cu săcurea te-oi tăia
Și te-oi ciocărți
Până te-oi omori.
Pfu!, pfui, pfui!

Utra indult N. és összejött a félelemmel. Amint a félelem rátekinített azonnal megigézte. Menj, pusztulj szemverés, menj oda, ahol a kakas nem kukorékol, a madarak nem csiripelnek és a disznók nem

röfögnek! Menj, hadd el N.-t, mert seprűvel kiséperlek, fejszével fölaprítlak és ütlegellek haláلودig! Pfuj, pfuj, pfuj!

E ráolvasást kétszer mondja el a jvasasszony egy tiszta vízzel telített pohár fölött, melybe közben öt tüzes széndarabot dob be. A szenes vízből háromszor egymásután kell innia a betegnek, majd megmossa az asszony a fejét, az arcát és mellét s aztán a kerítésre vagy a házereszre önti ki. A beteg arcát szénnel keresztalakban megjelöli. Ha a szén erős sistergéssel hull a vízbe, akkor nehezen múlik el a baj; ha pedig csak két széndarab éri a pohár fenekét, akkor férfi és ha a pohár közepén áll meg a szén: nő igézte meg a beteget.

Lábkiícamodás. Lábkiícamodáskor a következő ráolvasást mondja:

Plecă N. pe cale, pe cărare,
Să întălni cu buba 'n cale.
Eși bubă și te lapădă
Cum să lapădă spuma de pe apă,
Că cu sufletul te-oi sufla,
Cu peana te-oi mână
Cu cheia te-oi închia
Și cu lăna te-oi lega.
Eși, fugi, și te du,
Unde graiu de om nu să aude

Nici picior de om nu calcă.
Doamne ajută sfinte Doamne!
Ajută maică precistă
Ca să aibă N. leac.
Și se lipească os cătră os,
Și vină cătră vină.
Să fie întreg și curat
Cum Dzeu l-a lăsat!
Pfui, pfui, pfui!

Utra indult N. Útközben összetalálkozott a (bajjal) betegséggel. Tűnj el betegség, miként eltűnik a víz habja, mert elfujlak, a tollal elsöpörlek, a kulccsal elzárlok, a cernával megkötlek. Fuss, menj, pusztulj oda, ahol emberi hang nem hallható, ahová ember lábát nem teszi. Isten, szt. Isten segíts! Segíts szűz anya, hogy N., a beteg felgyógyuljon. És csont a csonthoz, izom az izomhoz tapadjon. Legyen teljes és egészséges a láb, miként Isten alkotta! Pfui, pfui, pfui!

Háromszor mondja el a jvasasszony e ráolvasást s mindannyiszor meghúzza a fájós lábat. Használ közbe libatollat, kulcsot és juhgyapjú szálát, melyet megfon s ráköt a lábra.

Szemfájás ellen. Szemfájás elleni ráolvasás:

Plecă N. pe cale, pe cărare
Să întălni cu buba'n cale,
Eși bubă de 99 feluri,
Eși nu junghia
Eși nu înțepa,
Eși nu coace.
Eși bubă vânăță,
Eși bubă albă,
Eși și te du în pustie.
Acolo te ațează și te alină,

Că N. nu te poate alina
Nu te poate așeza.
Eși și-l lasă
Curat și luminat,
Ga grăul cel curat
Cum maica sfântă o dat.
Din mila lui Dumnezeu
Din cuvântul meu
Leac să dee D-zeu!

Útra indult N. és beteggé lett, hagyd el 99 féle baj, hagyd el, szünj meg s ne szurj. Szünj meg s ne dagadj. Szünj meg kék, fehér seb. Pusztulj el. Szünj és nyugodj meg, mert N. nem tud eltérni, elviselni. Szünj meg, legyen tiszta és fényes a szeme, miként a szűz rendelte. Isten kegyelméből, gondolataim alapján, adjon Isten egészséget!

Szúrások ellen. Oldal- s egyéb szúrások és azokkal járó fájdalmak elleni ráolvasásnál a seb vagy fájó hely felett a kés hegyével körivet ir le a javasasszony s aztán a következőket mondja :

Fugi junghiu
Că-te injunghiu,
Fugi și lasă

Durerea să iasă,
Că de nu-mi asculta
Cu cuțitu te-oi tăia!

Szünj meg szúrás, mert megszúrlak, hadd szünjék meg a fájdalom, mert ha nem engedelmeskedel, a késsel megváglak!

Háromszor mondja el ezt a javasasszony s aztán tormát köt a beteg testrészeire.

Lábnym elvétel. Lábnymát veszi (luarea urmei) a javasasszony bárkinek, aki hűtlen, avagy szerelmes. Oly módon teszi ezt, hogy nyom követi az illetőt mindaddig, míg lába nyomát valahol biztosan fel nem veheti. Előbb keresztet csinál oda, ahonnan ellépett az illető, majd három ujjával port vagy sárt emel fel a nyom közepéből s ezt új kendője sarkába köti; majd haza viszi s otthon e szavakkal dobja be a tűzbe: Igy pusztuljon (égjen) el N., miként e homok a tűzben gemsemmisül. Vagy: Igy hevüljön (égjen) N. szíve értem, miként lángol itt e tűz!

Ezen betegség ellen is tud a javasasszony ráolvasást (de întoarcerea urmei). Ilyenkor: kedden, napfelkelte előtt elővesz egy seprőt, kést, egy darabkát a beteg egyén ruhájából és egy szál cérnát s ezekkel aztán elvágzi hókusz-pókuszát!

Tejrontás. A köznépbén erősen él az a hit, hogy némely asszony képes elrontani (vagy elvonni) a tehén tejét s másiknak oda varázsolni. Ugyanis estefelé, mikor a tehén hazatér a mezőről a javasasszony kiáll az utcára s mindaddig morog és mondogatja magában mondókáját, amíg csak látja a tehenet. És ha ezt megismétli több estén keresztül, elérí célját.

Gyógyfüvek. Gyógyerőt tulajdonít a köznép a következő növényeknek :

Fokhagymát használ fülfájás és gyomorhaj ellen.

Akácfa virágból készült teát köhögés és rekedtség ellen.

Piritott vöröshagymát tesznek a sebekre és a kelésekre. Bodzafa (soc) virágából tea készül köhögés ellen. Széna virágot és paradicsom

szárat tesznek a meghülés ellen vett fürdőbe. Tormát használnak a görcsös fájdalmak ellen.

Márc-szárá. Marți seara (kedd-este, kedd asszonya) kérdése több ízben adott már alkalmat az ethnografusoknak a hozzászólásra. A románok s különösen az asszonyok keddi napokon szürkülettől kezdve nem dolgoznak semmit, mert: nem jó (nu se arătă) s azt tartják, hogy valami gonosz lélek (marți seara), mely megjelenhetik több alakban (fekete kutya, kecske) megakadályozza őket teendőik elvégzésében. Szerintök nő képében jelenik meg leginkább és természetére nézve nagyobb mint az ember s hatásra nézve rontó erővel bír. A „ciuma“ más és inkább a „mumus“-nak felelne meg. S amikor nem akarja a nép az ördöggel egyenlő értelmű „necuratu“ (tisztátalan) kifejezést alkalmazni, hanem ennél egy fokkal gyöngébb kifejezési árnyalatot keres valamire, akkor mondja a nebunu-t (rosszat). Tehát a Marți seara nem boszorkány (strigoae), hanem csak a román nép előtt ismeretes sajátos gonosz lélek, mely, ha kedden este nagyobb munkát (mosás, kenyérsütés, szövés) végeznek, képes megbénítani valamely testrészt s ezért félnek tőle. Legnagyobb rontó ereje a nagy ünnepek után van s használ ellene az imádkozás és a keresztvetés. Sajátos tény, hogy a papok egy része, ahelyett hogy felvilágosítanak a népet az ilyenek felől, inkább előmozdítják a babonát, mert ők imáikkal „iparkodnak kiűzni az ördögöt“ az emberekből — pénzért!

Prikulics. Némely ember képes átváltozni prikulics-csá (priculis, ördög, farkas, kutya), aki aztán elrontja avagy elvonja a tehén tejét s a saját tehene tőgyéjébe varázsolja.

Vegyes babonák. Péter-Pál napjáig nem vág a román ember kés-sel gyümölcsöt, nehogy jégeső elverje a határt. Akkor gyümölcsöt adnak ajándékba az elhaltak lelkiüdvéért. Jégverést jelent az, ha halottat visznek a falun keresztül. Ha utjában olyannal találkozik, ki üres edényekkel vizért megy, szerencsétlenséget jelent s azért inkább kikerüli.

Ha szt. Illés napján, aug. 2-án dörög, férges lesz a dió. Ilyenkor szt. Illés az ördögre lő.

Nagy bűn keresztelő szt. János halála napján bármit is vágni s különösen az öregek tartózkodnak attól.

Miután már kivitték a halottat a házból, az asztalt és székeket összevissza hányják, nehogy az esetleg visszatérő halott lelke (mert hisznek a lélekvándorlásban), fölismerje a lakást. Sokszor megfordítják a keresztfát a sirnál, csak azért, hogy haza ne találjon az elhunyt lelke. Temetés után megmossa a kezét, nehogy megfájon. Étkezéskor sohasem vágják a kenyeret a tejbe, hanem kézzel aprítják, különben megrepedeznék (scrișălă) a tehén tőgyéje. Mikor valamely szobában először fekszik s megolvassa a menyezet gerendáinak számát — álma beteljesedik.

Hogy elemi csapás ne érje a községet, húsvét és pünkösöd után való szerdán szigoruan tilos a munka (Borossebes). Szürkület után nem adnak ki a házból semmit (pl tejet), mert szerencsétlenséget hozna a házra.

Pénzt dobnak be a sirba, hogy az elhunyt lelke kifizethesse a révést mikor mennyországba megy. Szt. Prokop napján nem szabad dolgozni (Nagyhalmágyon és környékén), mert az Isten e tiszteletlenség miatt villámmal sujt. A fecske elrontja a tehén tejét, ha alatta elrepül. Szerencsétlenséget jelent az, ha valakinek a ruhagombját akkor varrják fel, mikor a ruha még rajta van. — Érdekes a nagyhalmágyi csók-vásár. Akinek szeplője van, az az első fecske látására elkiáltja magát: „Szeplőmet a te szárnyadra kívánom“!

Szokásban van, hogy a hosszabb ideig súlyos betegségben (sorvadás, tüdővész) szenvedő gyermeket kenyérsütéskor háromszor a forró kemencébe dugják. Előzőleg megkötik atyja ingével a lapáthoz úgy, hogy a ruha alul száraz, felül meg nedves legyen. — Gyorsan végzik a betevést mondván: beteszek öreg húst s kiveszek fiatalt! (Bag carne bătrână, scot tânără!) Mások meg ugyancsak ezen bajok ellen kilenc napig tartó fürdővel gyógyítanak úgy, hogy mindig ugyanabban a temetőről szedett fűvel készített vízben fürösztik a gyermeket s a kilencedik fürdő után eldől, hogy vajjon életben marad-e, vagy se. Erről meggyőződnek már előbb is úgy, hogy két gödröt ásnak a fürdővíz számára t. i. az életet és a halált jelző gödröket. Fognak aztán egy 5—6 éves gyermeket s annak kell megmondania, hogy melyik gödörbe öntessék a víz! Ha az életébe öntik, életben marad, ha a másikba, meghal a gyermek.

Forrásmunkák: Moldován G. A románság. Din lumea basmelor. De I. Mera. Monografia Comunei Magyarád lucrată de P. Vancu. Statisztikai hiv. legutóbbi kiadványai. — Ethnográfia több évfolyama. Alexics Gy. A románok. Réthy L.: Az oláh nyelv és nemzet megalakulása. Anonimusz az erdélyi oláhokról.

IX.

Arad város és Arad megye szerb népe.

Irta: Kollárov Mózes István.

Történeti visszatekintés. Azon rövid idő alatt, mely eltelt, míg a keletrómai birodalom végső napjait élte, a szerbek voltak a Balkán-félsziget urai. Királyuk, majd császáruk Dusán István (1331—1355) volt, kinek halála, valamint az első rigómezei (1389) és a nikápolyi (1396) ütközetek után a török lett a Balkán ura. E csaták alatt igen sok szerb menekült a török elől hazánkba. Később Lazarevics István szerb fejedelem, csakhogy biztos segílyt nyerjen Zsigmond magyar királytól a terjeszkedő törökök ellen, elismerte a magyar király fennhatóságát s több várat (köztük Belgrádot és Galambócot is) átengedett Zsigmondnak. Fogadott fiát: Brankovics Györgyöt pedig Zsigmond király magyar zászlós úrrá tette, aki hozzájárult ahhoz, hogy azon esetre, ha örökös nélkül halna meg, Magyarországhoz csatolják Szerbiát. Brankovics deszpota is elismerte a magyar fennhatóságot s átengedte a lekötött várakat, majd országa több várába magyar vitézeket helyeztetett el a törökök ellen. Ezek ellenében kapta Albert magyar királytól 1439-ben *Világos várat* és a hozzátartozó 147 mezővárost, falut és pusztát. Ezen időre esik több szerb családnak beköltözése Arad megyébe. Brankovics azonban nem sokáig maradt magyar zászlós úr, mert hűtlenség miatt (a szegedi békeszegés hírére, melyet az ő közvetítésére is kötött a török és magyar) elvették tőle (1444-ben) Világost s a hozzátartozó birtokot, melyet tényleg azonban csak 1451-ben engedett át „legkedvesebb fiának“ Hunyadi Jánosnak. Brankovics azalatt míg Világos ura volt, hadat is gyűjtött a maga költségén Ulászló magyar királynak Erdélyben. Mindössze 10—12 évig volt Arad megye nagybirtokosa.

Mátyás király idejében (1458—90) költöztek Arad megye nyugati részére a Jaksics testvérek: István és Márkó 1200 harcossal az ószerbiai Jagosztin városból. Aradon 1465 óta szerepelnek. Több várat és templomot építettek a Jaksicsok. A hódos-bodrogi (Arad m.) zárdát is ők építették 1465-ben. Cimerök ma is látható a torony déli oldalán, melynek csak alapja régi, míg a többi része a XVIII. században, Mária Terézia idejében készült. 1708-ban építette Popovics Tekelija Jován a

szentélyt s annak fafaragványait és festményeit. Fennmaradt még e zárdában egy 1701-ből való orosz biblia, 1732-ből való aranyozott kehely és egy aranyhimzésű oltárkendő. A zárda utolsó szerb archimandritája (zárdafőnöke, apáti rangban) Zsivkovics Kornél (1853—1892) volt.¹⁾ Jelenleg román vezetés alatt áll. Archimandritája Hamzsa Ágoston.

Jaksics Demeter és Vuk Gregorjevics 50.000 szerbet vezettek be (1481-ben) Magyarországra, akik közül többen Arad vidékére költöztek. A Jaksicsok kitűnő magyarokká lettek. Hősiesen vettek részt Mátyás király és Kinizsi Pál hadjárataiban. Jaksics Demeterről maradt fenn az, hogy mikor egy tatár becsmérelte a magyarok vitézségét, párbajban levágta a tatárt. Jaksics István pedig Mátyás királynak kiváló vezére volt. Fontos katonaugyekben ő járt el. Így mikor Mátyás 1487-ben elhatározta, hogy elfogatja Bánffy Miklós aradi főispánt és tekintélyes földesurat, Jaksics Istvánt és Dóczy Pétert bizta meg azzal, hogy vegyék vissza Bánffytól Lippa és Solymos várakat. A megye nemességét pedig fölszólította a király, hogy támogassa a két királyi biztost munkájában. Mátyás feketeseregében aradmegyei szerbek is szolgáltak. Azon kiváltságokat pedig, melyeket Zsigmond király nyújtott a szerbeknek, miként Ulászló, úgy Mátyás is megerősítette s az ő idejében hazánkba beköltözött szerbekre is kiterjesztette.

A mohácsi vész idején, mikor a törökök nagy pusztításokat végeztek hazánk déli részén, akadt egy rajongó vezére a szerbeknek Czrni Jován személyében, aki egyszerű ember létére eszméivel, melyek szolgálatába szegődött, igen erősen tudta feltüzelní a népet a maga céljai érdekében. Azt is hirdette, hogy kifogja üzni innen a törököket. Óriásilag hatott a tömegre, amely karddal, lándzsával és kaszával fölfegyverkezve sietett zászlója alá. Czrni (helytelenül Cserni, mely szónak nincs értelme, míg Czrni Jován Fekete Jánost jelent) nem Ferdinándhoz csatlakozott 15 ezer emberből álló hadával, hanem János királyhoz. Az aradi szerbek közül sokan azért nem csatlakoztak hozzá, mert vad és kegyetlen természetű volt. A Marosmentét teljesen feldulta és elpusztította. Nem kimélte meg a nőket és gyermekeket sem. S amellet nagyravágyó tervei voltak. Vajda, sőt mi több, cár szeretett volna lenni. A kapott területet országgá akarta átalakítani. Mikor a szödi csatából menekülni akart, megölte Orbán nevű paraszt s fejét János királynak küldötte, kitől időközben elpártolt.

Sok jó szolgálatot tettek a szerbek a magyarság ügyének a különvált Erdélyben Buda elölgalálása (1541) után. Így Bocskay alatt, amikor

¹⁾ A román egyház magáénak hiszi a zárdát, míg a szerb egyház a bírósághoz fordult a tulajdonjog rendezése céljából. Ma a bíróság döntését várják ebben az ügyben.

aztán ezt írta róluk Bocskay Rákóczi Zsigmondnak: „Most a szerb nem lesz idegen a magyar társaságától“. Majd mikor Bocskay erdélyi fejedelem céljául tüzte Világos elfoglalását, 12 szerb, ki a bástya őrizetére volt kirendelve, belopódzott a várba. Ezekből kettő bement Haszain bég szobájába, kit egy török tiszttel találtak. Az egyik szerb a tisztet lőtte agyon s rátámadt a bégre, kit földhöz vágott és majd megölte, míg a másik kiszaladt, hirt adni, — de eközben belépett egy másik török a bég szobájába, aki aztán agyonszurkálta a szerbet s az ablak alatti mélységbe dobta. Ha ekkor még nem is, de később csak a fejedelemé lett Világos vára.

Mikor Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem rendezte a birtokviszonyokat s többeket megneemesített, akkor — 1607-ben — megneemesített 160 lippai szerbet is és ajándékba adta nekik a romokban levő Arad városát. Az adománylevel — kihagyásokkal — a következő: „Mi Rákóczi Zsigmond . . . adjuk emlékezetül stb., hogy Isten kegyelméből elmulván a háborúk iszonyuságai, a magunk módja szerint mi is hiveink legkitünőbb tetteinek megjutalmazására fordítjuk figyelmünket . . . amidőn tehát a mi jeles, nemes és vitéz hiveink azok a rác katonák, kik — számra nézve százhatvanan — azelőtt Lippa mezővárosunkban laktak s kik jegyzékünkben névszerint felvannak sorolva a keresztény név ellenségei ellen sok izben bátran küzdöttek a hazáért és előmozdították s kivívták, hogy közbenjárásuk mellett a lippai őrséget kilehetett ragadni az ellenség torkából s hogy azt az ország igen nagy hasznával ismét Erdély-királyságunkhoz kapcsolhattuk, a mondott módon tanúsított kitünő szolgálataik viszonzásaképen s hogy bőkezűségünkön lelkesedve és fölbuzdulva minden alkalommal és minden szükség idején jövőben is hasonló bátorságot és hűséget tanúsíthassanak és mutathassanak a haza iránt és mi irántunk, — ezt a 160 szerb katonát különös kegyelmünknel és teljes hatalmunknál fogva a paraszt állapotból és helyzetből kivéve . . . nekik ilyen címert . . . adunk: Egész katonai pajzsuk piros lesz, alján hátulsó lábaira ágaskodó . . . róka látszik, mint jobb első lábával egy török fejen keresztül szúrt meztelen kardot villogtat, ballábát pedig fenyegetve nyújtja előre (stb.). Továbbá nekik adjuk az egész és teljes Arad mezővárost az ott emelt várral együtt, valamint Bálvány, Csicsér, Csolt, Bácsa, Bikács, Szt. György, Szentiván pusztákat, melyek mind Arad vármegyében vannak . . . Tehát mindazokat a királyi jogokat, melyek bennünket abban a mezővárosban és azokon a pusztákon . . . illetnek kegyesen a nevezett 160 szerb katonának s összes utódaiknak adtuk . . . örökre, mások jogainak sérelme nélkül. Úgy azonban, hogy . . . a hazát híven szolgálni ügyekezzenek“ stb.

Szomorú időszak következett ezután Aradra és a megyére. Beth-

len annyi bizonytalanság után átadta a töröknek Arad s Lipppa várát. A megyei hivatalos élet pedig Mária Terézia uralkodásáig (1741-ig) szünetelt. Az örökös harcok bénítólag hatottak. — Ámde a török fennhatóság alatt levő aradi várban lakó szerb katonák már nem biztak többé a törökbe és a vár visszafoglalására siető magyarokkal versenyezve vágták, ölték (1672-ben) eddigi urukat.

Másfélszázad alatt, míg a török hazánk harmadrészét birta, elnéptelenedett az ország. Aradmegye is néptelen török terület volt. Ezen területekre telepített a „bécsi kormány“ idegeneket. 1690-ben 40,000 szerb jött be Ó-Szerbiából Csarnojevics (Csernojevics) Árzén ipeki (pétyi) pátriárka vezetése alatt Magyarországra s letelepedtek: Szerém-, Pozsega- s Bácsmegyébbe, továbbá Budán, Szentendrén és Borosjenőn. Mivel akkor Arad és Borosjenő török kézen volt még, ideiglenesen e városok mellé telepedtek le. A következő évben Diakovics Izsaiás borosjenői szerb püspök jelentette a „császárnak“, hogy a szerbek beköltöztek és hogy itt akarnak élni. Majd kiváltságlevelet szerzett számukra is, mely szerint: a patriárkát maguk választhatják ezután s vallásukat szabadon gyakorolhatják. Megengedte a király továbbá valamennyi szerbnek az ónaptár használatát s felmentette őket a tized fizetése alól és biztosította számukra a hatóságok támogatását. Csarnojevics patriárka a szerémmegyei Karlovicon telepedett le s megvetette alapját a máig fennálló: karlócai gör. kel. szerb patriárkaságnak. Ezen egyházfejedelem nincsen alárendelve semmiféle más egyházfőnek s legkevésbé a cárnak, — mint némelyek tájékozatlanságból állítják. Diakovics püspök fáradásai jutalmául kapta a szerémmegyei Grgeteg kolostort, továbbá övé lett Neradin falu, Bankovce pusztja s egy erdő és egy vizimalom.

Mivel Arad megye 1695-ben teljesen felszabadult a török járom alól s a karlovici béke (1699) a Marost tette határfolyóvá, komolyan foglalkoztak a határörvidék szervezésének kérdésével. A zentai ütközet (1697) után több megye, így Arad is, szerbeket telepített a határok őrzésére. A király a szervezési munkálatokat bizottságra bízta, melynek elnöke gr. Lamberg Ferenc Zsigmond volt, ki 1700-ban jött Aradra. E bizottság kimondotta, hogy addig is, míg a határörök ügyeit végképen rendezik, kiveszi őket a megye fennhatósága alól s mindenféle adó és közteher viselésétől felmenti. Majd ezredekre osztották őket. Az őrségek mellé telepítették a népet, amely földmiveléssel foglalkozott. Egy lovas közlegény 72, a gyalogos pedig 48 korona fizetést kapott. Hosszas tanácskozás után, mivel csak pénzfizetésért s nem földért voltak hajlandók szolgálni, elhelyezték őket a Marosmentén. Arad megye csak névleg szerepelt ezután. Tisztviselői semmi jogot sem gyakorolhattak a határörök fölött. Még az adókat is külön biztosok szedték be. Méltó

felháborodást keltett a magyarságba Lamberg-Kollonics e terve, melyet Lipót király jóváhagyott.

Alig helyezkedtek el az aradi határőrök, midőn már is fegyverrel szólította őket (1703-ban) „a császár“ a magyarok ellen, mivel II. Rákóczi Ferenc fegyvert fogott a magyar szabadság kivívására. Hazajött Lengyelországból s nyolc évig harcolt a szabadság fenséges eszméje szolgálatában. A Kárpátok felől érkező Rákóczi Székelyhidról, Bercsényi pedig Tokajból intézett felszólítást az aradi szerbekhez, hogy harcoljanak együtt a magyarokkal a hazáért s akkor megmaradhatnak eddigi kiváltságaikban, miként a hajdúk vannak. De mivel Rákóczi kényszeríteni akarta őket hitök elhagyására, — nem csatlakoztak hozzá. Ezután engedelmességre szólította Rákóczi Csarnojevics patriárkát, „különbén a szerb gyermekeknek sem fog megkegyelmezni“. Az aradmegyei szerb határőrök a parancs vétele után Tekelija (*Tököli*) Jován, (ki nincs rokonságban Thököli Imrével, de igen gazdag földesúr s I. Józseftől nemeséget kapott) ezredes és határőrvidéki főkapitány vezetése alatt Biharba siettek a kurucok ellen. Tökölihez csatlakoztak még: a gyulai, borosjenői és a belényesi szerb hadak, amelyek sok kárt tettek ugyan, de Rákóczi hős harcosait nem akadályozhatták a terjeszkedésben. Bélfenyérenél nagyobb ütközetre kényszerítették Majos és Bozóky kuruc vezérek Tökölit, mely harcban 700 katonája esett el, de elesett a két kuruc vezér is. Ezen veszteség gondolkodóba ejtette a szerbeket, akik már arra gondoltak, hogy jobb lenne, ha elfogadnák Rákóczi ajánlatait. Így tettek a szemlaki sáncokban levő szerbek is, akik fölláztak kapitányuk ellen. Több család pedig átment az aradi oldalról a temesvári partra, török területre. A katonák közül némelyek megtagadták az engedelmességet az osztrák tiszteknek. A bécsi politikusok mindig gondoskodtak arról, hogy megtartsák maguknak szép szóval és ígéretekkel a vezéreket. És tudták növelni a szerbekben a magyarok iránti gyűlöletet. Különösen sikerült megnyerniök céljaiknak Tökölit. Feleségének pedig gazdag ajándékokkal kedveskedtek. (Az idők változását mutatja azonban az, amit beszéltek később Tököliről, hogy t. i. fölkereste Rákóczi Ferencet Rodostóban).

Ezután (1705-ben) azért szólította fel Rákóczi Károlyi Sándort, hogy tegyen jelentést arra nézve, miképen gondolja elfoglalni Arad városát. Majd ezen feladata teljesítésére Károlyi 6700 kuruccal útnak indult. Lassan nyomult előre, mert gondolta, hogy a nagy esőzések következtében csak nehezen közelítheti meg a három várat: Aradot, Borosjenőt, és Gyulát. Ellene Tököli János fia Ránkó indult 2500 aradi, világosi és gyulai katonával s megtámadta és felgyújtotta Kunhegyest és Madarast. Innen, hogy gyorsabban haladhasson előre, szekerekre rakatta gyalogságát és így sietett Szentandrás felé. Ott átkelt a Körösön s megütközött

Károlyi és Boné András kuruc vezérek csapataival. 300 szerb maradt a csatatéren.

Ezen diadala után azt hitte Károlyi, hogy könnyen fogja bevenni Aradot, Borosjenőt és Gyulát. Megtámadta Gyulát, de eredménytelenül, Borosjenőt pedig fél mérföldnyi szélességre víz vette körül. Aradnál meg a Maros oly nagy — jelentette Károlyi, — hogy csak hidon lenne megközelíthető a város s így hiába való lenne minden ostrom. Majd mikor hírül vette, hogy a bácskai szerbek Szegeden egyesülnek, hogy az aradiakkal és a borosjenőiekkel együtt fölszabadítsák Gyulát, rögtön Szeged felé indult, hogy megakadályozza az ellenség csapatainak egyesülését.

A következő évben (1706) kisebb fegyverszünetet kötöttek. S amikor a kurucok elfoglalták egész Erdélyt s Borosjenő helyzete bizonytalanná vált, a még mindig ott székelő Diakovics Izsaiás szerb püspök Aradra költözött. Így lett (1706-ban) Arad az egyik gör. kel. szerb püspökség székhelye. Ekkor épült a régi szt. Péter templom helyén Tököli támogatásával a máig fennálló szerb templom.

I. József király (1705—1711.) megjutalmazta dinasztiája hű harcosát, Tökölit. Arany láncot, saját arcképét és nemességet adott neki. A béke, melyet a kurucok és osztrákok kötöttek igen rövid ideig tartott. Ezután Rákóczi utasítására már nem Károlyi, mint szerette volna, hanem Pekry Lőrinc fordult ismét Arad ellen, melyet azonban ő sem tudott bevenni.

Végre az 1707. év nyarán elhatározta Rákóczi Ferenc, hogy a még mindig fészkelődő aradiakat nagy erővel fogja megtámadtatni saját otthonukban. Tehette ezt, mert Erdélytől Dunáig csupán csak Szeged és Arad volt még osztrák kézen. Károlyit küldötte 7000 emberével Arad ellen. „Istennél a kegyelem, embernél a próba“ — mondotta Rákóczi Ferenc. A temesvári basa is biztatta a kurucokat, sőt segínyt is ígért nekik. De ennek igénybevételétől idegenkedtek a kurucok. Julius 1-én érkezett meg Károlyi ágyuival s mocsaraival Arad vidékére és a Százász mellé helyezkedtek el. Az aradi vár a mai város délkeleti szögében állott. 7-én már bevette a német várost s a vár bombázását 10-én megkezdhette. Igen erős támadásokat intézett a vár ellen. Elfoglalta a Rácvárost (mai Sarkadot) és másnap felgyújtotta. 17-étől kezdve három napon át tüzes golyókkal lövette a várat. Az őrség csak egy ízben tudta megtámadni az ostromló kurucokat. Ezután az a hír érkezett, hogy Rabutin 7000 emberből álló válogatott hadával siet a németek segítségére. Ezt Károlyi nem akarta az aradi vár alatt bevárni s három hétig tartó ostrom után, július 25-én, eltávozott.

Igen ügyes fogást csináltak a sarkadi kurucok a következő évben. Ugyanis a kiütött pestis miatt az aradi katonatisztek nem akartak a

várban maradni, hanem a vár és a Maros közötti térségen tanyáztak. Köztük volt Tököli Ránkó kapitány is, aki épen egy góréban feküdt akkor, mikor a sarkadi kurucok átuszták a Marost s odamentek a térségre. A sátorban talált kürtös elárulta Tökölit, kihez nem mehettek fel, mivel fel volt húzva a létra. De vártak. Tököli azonban nem adta meg magát. Segítségét remélt. De a kurucok kifogtak rajta. Felgyújtották az ott talált szalmával a góré, melyből először az ezredes két öccse ugrott ki úgy, hogy az egyik lábát törte, majd csak ezután jött elő Tököli, kit golyó ért, lezuhant és eltörte a lábát. A kurucok elfogták mind a három Tökölit s elvitték Rákóczihoz, aki örömmel vette a jó hirt.

Ezután újból is elküldötte II. Rákóczi Ferenc Károlyi Sándort Arad ellen, hogy „operáljon“, mert, mint mondotta, a magyarnak nem árt meg a pestis. Háromszor gyűjtötták fel a kurucok a várost, mely tüzeknek áldozata lett a város régi levéltára is. Ezután Rákóczi Ferenc hivatkozva a foglyok kiadására vonatkozó szerződésre, melyet nem akart megsérteni, csakhamar kiadta Tököli Ránkót Deák Ferenc ezredesért. Tököli ezután gyanus kezdett lenni a bécsiek szemében, mert rokonszenvezett a magyarokkal. Emiatt Pálffy tábornagy elfogatta s vasra verette.

Mikor Temesvár s az egész délvidék felszabadult a másfél százados török iga alól (1717) az aradi szerbek jelentékeny része ($\frac{2}{3}$ -a) Merczy tábornok csalogató hívására Bánságba költözött át. Az itt maradtokról feljegyezték, hogy 1718—20-ban 22,742 mérő gabonát vettek el.

III. Károly király (1711—1740) idejében nagy erővel terjesztették a katolikus vallást. Rendeletekkel szabályozták a vallások ügyét. A görög keletiektől azt kívánták, hogy fogadják el az uniót, legyenek gör. katolikusok. Ezen iránynak nyerték meg a bécsiek Jovánovics Vince aradi szerb püspököt, kit patriárkává választottak meg. Új állásában azonban csak akkor nyert megerősítést, mikor hajlandónak mutatkozott arra, hogy megnyeri a vallásuniónak a görög keleti szerbeket. Arad megye alispánjának, Bibicsnek ünnepélyes beigtatásán (1735-ben) találkoztak az unió miatt elégedetlenkedő szerb katonatisztek. Köztük volt Szegedinác Péro pécskai kapitány is. Ezek azt hitték, hogy fölkeléssel segíthetnek a bajon. Érintkezésbe léptek emiatt a kurucokkal is. Mikor pedig Jovánovics patriárka az unió ügyében Belgrádba gyűlésre hívta a Maros és Tisza-melléki határőrvidék tisztjeit, megjelentek ott: Tököli Ránkó Aradról, Szegedinác Jovánovics Péro Pécskáról és még számosan a tisztek közül, továbbá több pap és szerzetes. A tárgyalások során, nagy későn, Jovánovics pátriárka bejelentette, hogy ő és társai elfogadták az uniót; kérte a jelenvoltakat, hogy a maguk és népök érdekében csatlakozzanak ők is hozzá. Szegedinác Péro erélye-

sen tiltakozott a patriárka tervei ellen s kijelentette, hogy ilyen körülmények között megtagadnak minden közösséget vele, sőt ha kell fegyvert is fognak ellene. A megijedt patriárka félelmében török földre menekült és onnan sietett Bécsbe a „király-császárhoz“, hogy jelentést tegyen az ügyről s egyben jelezze, hogy csakis az 1691-iki oklevél megerősítésével állhat helyre a béke. Péro pedig erősen készült az ellenállásra. Rájött, hogy a bécsi politika céljainak akarja feláldozni a szerb népet! Megesküdött, hogy nem fog soha többé segíteni a németnek, hanem, hogy jó hazafihoz illően, a kurucok pártjára fog állani. Hibáztatta azt, hogy a szerbek oly készségesen szolgálták eddig a németet. Különösen a szentandrásiakkal tartott fenn élénk összeköttetést, akik igen gyakran keresték fel otthonában. Titokban szünet nélkül készült ő is és a kurucok is a szabadságharcra. II. Rákóczi Ferenc korát szerették volna felidézni. Elhatározták, hogy koldus álruhába követet küldenek Rákóczi Ferenchez Rodostóba, és felkérlik, hogy jöjjön haza s folytassa a szabadságharcot, melyet most lehetne legsikeresebben rendezni, mivel a „német“ katonák külföldön vannak elfoglalva. Megnyerte a felkelés ügyének Péro: Strba nagylaki és Sevicz György aradi kapitányokat is. Ámde a készülődések elején meghalt Rákóczi Ferenc (1735. ápr. 8-án), aztán árulások s nagy félelem dugába döntöttek minden tervet, reményt. A kapitányok féltek legjobban a „bécsi kéz“-től. S bár a szentandrásiak fegyvert fogtak és kedvező híreket kaptak mindenfelől, csak épen onnan nem, ahonnan legjobban vártak — Pécskáról, mert Erdély, sőt az egész ország kurucok készültek, — de vezér nélkül maradtak. Mikor Strba kapitány azt mondta Péro-nak, hogy jó lesz, ha idejében kitisztazzák magukat, nehogy fejökkel fizessenek, Péro ezt felelte: Várjunk holnapig, akkor bemegyünk Aradra s akkor felfedezzük a parancsnoknak az egészet. Péro tényleg Aradon járt s csak májusban tért haza. De ezután már nem érintkezett a felkelőkkel. S amikor 1735. év májusában újból megjelent Aradon, Handtkó tábornok szívesen fogadta és elhívta magához ebédre. De Péro azzal mentegetődzve, hogy már eligérkezett Tököli Ránkóhoz, — távozott. Tökölihez ment, ki szintén a várban lakott. Ebédközben egy szolgától arról értesült, hogy Handtkó tábornok elzáratta a vár összes kapuit s kiadta a parancsot, hogy fogják el. A tábornok jelentésében hadbírórt kért az ügy megvizsgálására. Majd elrendelték a felkelés elnyomatását, melyben részt vett Sevicz és Strba is. Sokat szenvedett a határőröktől Csaba, Békés és Vésztő. Debrecenből és Erdőhegyről több száz foglyot hoztak magukkal az aradi határőrök, gondolván, hogy ezen tetteikkel jóváteszik előbbi hibájukat. De a tábornok hidegen fogadta őket, mert Péro vallomásaiból megértett mindent. A debreceni és erdőhegyi foglyokat hazabocsátották s megkezdték Péro kihallga-

tását. Koska szegedi hadbíró vezette a vizsgálatot. Péro nem vallott. Kinozták is emiatt. Szorítót és felhúzó kötelet alkalmazott ellene a hóhér s a meggyújtott lámpa tüzét fokozatosan fujta rá, majd négy égési sebet ejtett rajta, — de mégsem vallott. Azután III. Károly király külön törvényszéket rendelt Budára az ügy tárgyalására, melyre Koska vizsgálóbíró is berendelte. 152 vádlottat vittek fel Budára a törvényszék elé, akik közül csupáncsak 34 került vissza büntetlenül. Időközben fölvitték még oda Sevics és Strba kapitányokat is, továbbá Szegedinác Mihályt, Péro fiát. Az előbbieket Bánáton át szállították el Aradról, nehogy távozásuk zendülést támasszon. „Ne kinozzák a kapitányokat — rendelte a minisztertanács — mert bűneiket jóvátették azzal, hogy a fölkelők leverésére mentek s csirájában elfojtották a mozgalmat“. A két kapitánynak megmondották, hogy ha elbeszéli az összeesküvés részleteit kegyelmet kapnak. Meg is tették. Péro fia, Mihály könnyek között mondta el atyja terveit és célját a magyarokkal s kérte a bírakat, hogy ne mondják el senkinek se vallomását. Nem is szembesítették apjával. Az ítélet szerint: Sevics és Strba kapitányok félévig bilincsreverte raboskodtak az aradi várban, Szegedinác Mihályt, Péro fiát pedig, mivel apját kivégezték s vagyonát elkobozták: 9 havi bilincsre ítélték, melyet Aradon töltött ki. A 14 halálra ítélt közül többnek testét kerékbe törték s kocsin szállították Aradra, Szentandrásra, Sarkadra s Váradra, ahol közszemlére tették, hogy a „bűnök emléke fennmaradjon“. Péro-t pedig Budán, a Szentgyörgy-téren „elevenen kötötték kerékre s alúlról fölfelé haladva bunkózták a hóhérok, mig homlokukon vágják s agyonütötték“. Így végezték ki a többi is. Belső testrészeket kiszedték s eldobták, míg testöket négyfelé vágják és koporsóba helyezték úgy, hogy minden testrészhez fej jusson. Ezután németekkel vitették el a megállapított helyekre a koporsókat. Péro testét Pécskán és Sarkadon aggatták fel a németek.

A szerb nép mint nemzeti hősről emlékezik meg dalaiban Péróról.

A határőrvidéket az 1741-ik évi XVIII. törvénycikk szünteti meg. Később (1750-ben) az aradi határőrvidék területét is visszacsatolták a megyéhez. Ezen változás, valamint a vallásunió sürgetése annyira elkeserítette a különben is katonaeletmódhoz szokott szerb határőröket, hogy elhagyták hazánkat s kivándoroltak Oroszországba. Mária Terézia idejében (1751-ben) történt, hogy mintegy 100 ezren hagyták el Magyarországot s nem messze Kievtől a záporogi kozákok helyére kaptak földet Erzsébet cárnőtől. Vezetőik voltak: Hrváth János, Tököli Péter (Rankó fia), Csernovics Simon. Később vándoroltak ki még Sevics és Deprerádovics. Maradtak még szerbek a megye következő helységeiben: Aradon, Mikelakán, Ópécskán, Szabadhelyen és Világoson. A kivándorlással okozott kárt iróink négy millió koronára becsülik. Az orosz új hazát

Uj-Szerbiának nevezték el. Akkori térképen ilyen nevek fordultak elő: Pécska, Szemlak, Világos (a Dnyeper mellett), Kuvin stb. Ámde mentek velök: románok, bulgárok s kisebb számban magyarok is. Mintegy 32 ezer fegyverfogható férfi volt közöttük, akik részt vettek a hét éves háborúban (1756—1763) is. Tököli Péter altábornaggyá, Horváth és Csernovics tábornokokká lettek. Adómentességet s más kiváltságokat, továbbá külön kancelláriát kaptak. A XIX. század folyamán eloroszosodtak.¹⁾

Zsivánovics aradi püspöknek (1751—68) 300 holdas birtoka volt Gájban, amelyen kastélyt, kolostort és templomot építtetett. Ő ajándékozta azt az ezüst gyertyatartót, mely máig is látható a gáji kápolnában.

A hátramaradt szerbek II. Lipót engedélyével kongresszust hívtak össze Temesvárott (1790), melyen kitünt az aradiak fiatal képviselője, a még csak 30 éves Tököli (Tekelija) Száva. A kongresszusnak tárgya: az üresedésben levő karlócai patriárkai szék betöltése, több sérelem vitatása s a királyi tized eltörlésének kérdése stb. Már a negyedik ülésen akarta a kongresszus tárgyalni a felirati javaslatot, melyben külön tartományt, vallásszabadságot, egyenlőséget, a határőrök részére katonai igazgatást s kormányzóul egy főherceget kértek. Az ország törvényeiről, alkotmányáról mitsem tudó katona-kongresszusi tagokat csak egy ember: Tököli Sebő az aradi szerbek képviselője merte fölvilágosítani. Tököli, kinek családját ismerték a történelemből, helytelenítette, hogy a kongresszus mindig csak a királlyal tárgyal s megkerüli a magyar törvényhozás másik fontos tényezőjét: az országgyűlést. Bebizonyította, hogy a szerbek azért nem részesülnek a hazai törvények áldásaiban, mert a nyert diplomák oly kivételes helyzetet szültek számukra, mely kirekeszti őket onnan. Fölszólalásának nem volt eredménye. Elfogadták a javaslatot, melynek alapján fölállította II. Lipót király az illyr-kancelláriát.

A Tököli-család alapítója Popovics Tekelija János volt, akit, mivel II. Rákóczi Ferenc és kurucái ellen sokat harcolt, elneveztek Rác-Tökölinek (Tekelija-ból.) Mivel kitünt mint kiváló katona a határőrvidéken, I. József király 1705-ben magyar nemességet és földbirtokot adott neki. Fia Ránkó szintén harcolt a kurucok ellen, kik a göréből elfogták, de II. Rákóczi Ferenc szabadon bocsátotta. Mint az uralkodó hű katonája Péro lázadását nem támogatta. Nála volt Péro, mikor elfogták. Gyermekei: Péter, János és Koszta. Péter 1751-ben Oroszországba

¹⁾ Ezen időre esik Erzsébet cárnő azon intézkedése, mely felszabadította az orosz nyelvet az egyházi (ószláv) nyelv bilincse alól. Az új abc-t még Nagy Péter teremtette meg. Félretették ezután az ószláv írást, melyet csak egyházi célra használtak. Ezen új abc-t, bár módosítással, de megtaláljuk a szerb nyelvben is.

vándorolt s ott tábornokká lett János gyermekei: Anna, Sára, Péter és Sebő (Száva). Ez utóbbi vett részt a temesvári kongresszuson s lett ismertté az aradi szerbek utódai előtt is. Tököli (Tekelija) Száva született Aradon, 1761-ben s meghalt 1842. szept. 21-én. Arad jeles fiát a szerb templomba temették el. A lelkes hazafi és jó szerb Arad megye táblabírája volt. Ő alapította az ujvidéki Szerb Maticza irodalmi társaságot s 1838-ban a budapesti Tökölianumot a szerb tanulók számára. Ennek diszes épülete a Zöldfa-utcában van. Mikor megnyílt 200.000 kor. tőkéje volt, mely 1896. évig 500.000 koronára emelkedett.¹⁾ Új diszes palotáját 1909. év őszén adták át rendeltetésének. Hagyott még Tököli nagyobb (egy millió kor.) összeget Aradon felállítandó szerb püspökség és iskola céljaira, mert a szerb püspökséget már előbb beszüntették. De ezen pénzösszeg kamataiból, — királyi engedéllyel — a meglevő püspökök évi fizetését (12,000 koronával egyenkint) emelték. Volt Tökölinek Aradon még nyomdája és szép könyvtára is. A jelenlegi aradi szerb templom főleg Tököli János költségén épült. Tornyát fia Sebő javította ki s tétetett rá bádogot és aranyozott golyót kettős keresztrel. E célra 500 drb. hannoveri aranyat olvasztatott fel. Építtettek a szerbek 1804-ben templomot a Maros partján a Liceum helyén is és megengedték, hogy a Pernyáväban (ma Erzsébetváros) ezen időben szaporodó román hitsorsosaik a balpevniczán románul énekelhessenek, mert templomjuk nem volt. E templom aztán román kézre ment át, mert a szerbség beérte a kelementéri templommal. Réthy még ezt írja: где влахня дође, све кућу повласи. A mai Tököli-téren pedig gyümölcsös kertje volt. Róla nevezték el a teret. Szávának Péter nevű fiával, ki csanádi főispán és aransarkantyús vitéz volt 1844. évben kihalt a Tököli család.

Istentisztelet. Avakumovics aradi szerb püspök halála (1815) után az aradi románok, kik elszaporodtak s szláv istentiszteletre jártak a szerb templomba, azt kérték I. Ferenc királytól, hogy Arad püspöke román legyen. Az ügy sokáig késett. Csak 1829-ben lett Joánovics, illetőleg ennek hirtelen halála (1830) után 1835-ben Rátz Gábor Gerászim a püspök, kinek idejében megkezdődött a román istentisztelet is a Marosparti templomban. Csak azóta van román egyház Aradon.

1847-ben hagyta jóvá V. Ferdinánd király ama egyházmegyei határozatot, mely a románok részére román istentiszteletet engedélyez. A következő évben az aradi románok külön autonomiát kértek maguknak, mely elkülöníti őket a szerbektől, kikkel egy templomba jártak, hogy ne legyenek Rajasics karlócai szerb patriárka fennhatósága alá rendelve. A szabadságharc lezajlása után, mivel a szerbek kérték a

¹⁾ A jelenlegi állapotokról szóló kimutatást kérésem dacára sem közölte velem az igazgatóság.

szláv istentisztelet teljes helyreállítását, a két egyház világi és egyházi képviselőinek részvételével bizottság alakult a kérdés megvizsgálására. A tárgyalások eredményeként Ivácskovics Prokopot tették 1853-ban aradi szerb püspökké, aki helyreállította a régi rendet. Az 1860-ban királyi engedéllyel összehívott karlócai kongresszusra meghivattak az aradi, temesvári és verseci románok is, hogy egyház-ügyeiket végképen rendezzék. E zsinat tárgyalásai négy évig húzódtak el, míg végül ki-mondották határozatilag, hogy ketté választják a két: román és szerb egyházat. E határozatot az 1868-ik évi IX. t.-cikk véglegesíti. Az aradi román és szerb hívők között megegyezés jött létre olyformán, hogy a Liceum helyén volt templomot a románok kapják, míg az u. n. Tököli templom a szerbeké legyen. Előbbi 300 ölnyi lőtávolságra esett, ezért 1861-ben lebontották s 120.000 koronán fölépítették a Tököli-téren levő mai templomot.

1860. óta felényire apadt le az aradi szerbek száma. Kiváló pap-jaik voltak: Paninovic György, Dragulovic Száva és az 1890-ben elhunyt Petrovic Tivadar plébános, a Ferenc József rend lovagja. Petrovic András kerületi esperes halála után (1890) másfélévtizedig csak ideiglenesen működő lelkészek látták el a papi teendőket, míg végül megválasztották a nagyképzetségű Zsupánszky Sztankót aradi esperessé.

* * *

Jelenlegi állapotok. Aradon s a megyében jelenleg három szerb plébánia, három iskola és egy gyermekóva van. Legkevesebb szerb van Ópécskán: 172 lélek. Aradon van 1430¹⁾ lélek, ebből tömegesebben laknak Sarkadon és Erzsébetvárosrészben (Pernyáva, Urbán Iván-utcától a Marosig eső részen) s Gájban. Összesen 1891 lélek szerb lakik Aradon s a megyében²⁾. Oly kicsiny szám ez, hogy nyelvükben külön, csak itt virágzó tájszólásról, eltérő szokásokról igen kevés szó lehet. Egyrészt, mivel idők folyamán mindezek feledésbe mentek, másrészt, mivel az iskola, a hirlapok és könyvek átalakító hatása alatt elvesztették eredeti népies voltukat. Ma csupán az irodalmi nyelv, a könyvek és újságok nyelve lett általánossá azon kevés aradi és aradmegyei szerb között, akik még beszélnek szerbül.

Jellemzés. A szerb nép a forróvérű délszláv népek közé tartozik. S bár véralkatánál fogva az állandó mozgékonyság alkotó eleme, mégis kitartó és munkaszerető. Tudja, hogy kötelességének csak becsületes munkásságával felelhet meg legjobban. Nemzeti hagyományaihoz igen

¹⁾ Az 1900. évi népszámlálási adatok szerint. — ²⁾ Elszórta élnek: a pécskai járásban 186; a radnaiban: 21; az aradiban 19 (Kürtösön 10); Borosjenőn, a hajdani szerb püspöki székhelyen van 6 szerb.

szívósan ragaszkodik. A politizálás minden árnyalatától ment. Izgatók még nem csigázták fel lelkivilágát. S képzelet-világa sincs eltelve a nagy világot boldogító mindenféle eszmékkel. Elhatározásaiban sohasem ingadozó. Nyílt és őszinte mindenkor és ugyanezt elvárja mástól is. Az álnok kétszínűséget és hazudozást kerüli. Igen nehezen nyerhető meg a hangzatos jelszavaknak. Amellett jó hazafi, erkölcsös és békés természetű. Forrón tud szeretni, de tud szívből gyűlölni is. Mulatság és szórakozás közben meglehetősen kimért és mérsékelt. Szeret és tud is takarékos lenni. Sohase hevül olyan eszmékért, melyek ellenkezésbe hozzák azon föld érdekeivel, mely a mindennapi kenyerét nyújtja. Józanul él családjának és övéinek. Egyik jellemző vonása a szerbnek, hogy a másik hibáit, gyengéit és ferdeségeit elmés tréfákkal, gúnyos megjegyzésekkel szereti kisérni. Igen szíves és vendégszerető. Nem ismer mást, mint azt a hazát, melyben él, azt a községet, melynek polgára és azt a családot, mely örömet nyújt neki mindennapi nehéz munkájában. Nagyrabecsüli az ország törvényeit és intézményeit. A szerb meghódol a magyar állameszmének és kulturának. Ez utóbbi áldásaiban részesülni akar. Ő maga megtanul magyarul, gyermekeit pedig magyar iskolába küldi. Az újkor szelleme alakítólag hatott az aradi szerbek erkölcsére és szokásaira. A régi egyszerűség helyét immár nagyobb igények foglalták el úgy a ruházatkodásban, mint az étkezésben. A köznépnél is tapasztalható már bizonyos fokú fényűzés és nagyzás. A szerb nép vallásos, de nem tulzottan, mert igen türelmes más hitűek iránt.

Lakóház. Háza elárulja anyagi helyzetét. A jómódú földműves gazda magas, cserépfedelű házban lakik, mely előtt tágas folyosó van. Kétszobájú lakásába konyhán át jutunk. Az utca felé nyíló szoba a vendégszoba, melyben nagy boglya, esetleg vaskemence áll két ágygal és szekrénnel. Az ágyakon több sorba elhelyezett párnák elárulják azt, hogy van-e eladólány a háznál vagy nincs. Van még a szobában: egy asztal, négy szék és tányérpolc az ágyak felett a falon elhelyezve. Szépek a díszesen himzett terítők, törülközők és főleg a színes tyilimek *шторки* (szőnyegek), melyeket maguk készítenek. Egészen keleti színpompa ósláv motívumokkal jellemzi e terítőt. A mestergerendáról lelógó buzakoszorúval az aratók kedveskednek a házigazdának, mikor munkájukat befejezik. Tartózkodási helyül a másik szoba szolgál, melynek bútorzata lényegileg ugyanaz, mint az utcai szobáé, csak hogy a terítők nem oly díszesek. Ebbe a szobába helyezik el télen a szövőszéket azon kevés családnál, ahol maguk készítik a vásznat.

Népviselet. Viseletével nem sokban tér el az őt környező népviseletétől. Nyári hétköznapon bő ingbe és gatyába jár, de vasár- és ünnepnapon „magyar ruhát“ (Pécskán, Gájban) visel. Széles karimájú

kalapjáról könnyen felismerhető. A férfi csizmát, a nő pedig cipőt hord. A szükséges fehérneműt az asszony készíti. Télen: tarka himzésű bundát, kozsuhot (ködment) és bőrmellényt (груди́як) hord. Az öreg embereknél dívik még a hosszú hajviselet. Ámde annál nagyobb gonddal és disszel készítik ruháikat a nők, bár az igazi szerb népviselet kiment már a „divatból“ Arad megyében. A fiatal leány, ki 14—15 éves korában táncba megy, selyem szoknyát, kötényt és kendőt hord. Nyáron ingujjba jár, mely fölé díszes pruszlikot ölt magára. Nyakaköré még menyecske korában is hord arany és ezüst pénzt. S e tekintetben bizonyos fokú hiúság is fejlődött ki közöttük, amennyiben az, akinek nincsen ilyen pénze, kölcsön kér másoktól. A divatszerűségnek nyomai itt is fellelhetők.

A nő igen korán leli meg élete párját, ami korai elhervadását idézi elő. De a szép, tüzes szemű és vérű nő még azért is öregszik oly korán, mert nem elégszik meg a természetnyújtotta szépségével, hanem fokozza azt még ártalmas festékekkel is.

Faji jelleg. A szláv típus jellege kevésbé maradt meg az arad megyei szerbekben, ami a fajok keveredéséből (román + szerb) magyarázható meg. Inkább kerekded fej, beesett, élénk barna szem, magas homlok és termet jellemzi. Többnyire barna arcszinű és hajú. Arcán komolyság és nyugodtság ül. Heves, hirtelen természetű.

Foglalkozás. E nép nagy része földművelést űz. Munkáját az időszakoknak megfelelőleg osztja be. Kora tavasztól késő őszig van dolga a mezőn. Reggel öt órakor már kint dolgozik (Gáj, Pécska). Ha pedig szegényebb, fuvarozásból él (Aradon). Pihenni csak vásár- és ünnepnapon szokott. Szükség esetén erősen és kitartással dolgozik. Télen házi vagy egyéb fuvarozási munkát végez. A jómódú gazda csak saját földjét műveli. Nem idegenkedik az aradi szerb az ipartól s kereskedelemtől sem, mely utóbbihoz hajlamot mutat. — A szerb nő ügyes kézimunkát készít. A házban szükséges összes fehérneműt ő maga varrja.

Étkezése: anyagi helyzete, valamint aszerint változik, hogy hol dolgozik! Mert otthon, bár egyszerűen, de főtt étellel táplálkozik, míg a mezőn kenyérrel és szalonnával éri be. A szükséges konyhakerti növényeket leginkább maguk termesztik (Pécska, Gáj). A gájiak pedig még az aradi piacot is ellátják többféle gazdasági termékkel. A jobb módúak elég gyakran táplálkoznak húsfélével is. Nemzeti ételük nincsen.

Nyelv. A szerb nyelvben a szláv nyelvek összes tulajdonságaival találkozunk. Három nyelvjárás szerint beszélnek az összes szerbek egymint: keleti, déli és nyugati nyelvjárás szerint. Aradon és Arad megyében a keleti terjedt el. Különbség közöttük az úgynevezett lágyításban rejlik.

A keleti nyelvjárás szerint beszélő azt mondja: лепо (lépo = szép), a déli: лијепо (lijépo = szép) s végül a nyugati: липо (lipo = szép)-t mond. Vagy: вера, вјера, вира (hit). A szerb nyelv ragozó nyelv. Fejlődése a közös forrásból, az egyházi (ószláv) nyelvből indult ki, melynek írásjegyeit szent Cyrill állította össze. Róla nevezték el cirillicának (ћирилица). Idők folyamán földrajzi és más okoknál fogva megalkotta magának a szerb nép szükségleteinek legjobban megfelelő írásjegyeit.¹⁾ Istentisztelet nyelvétől meghagyta máig is az ószláv nyelvet. Van tehát a kétféle (ószláv és szerb) nyelv mellett kétféle írása, abc-je is: egyházi és polgári. Ma Aradon és a megyében az óvoda, iskola, könyvek és a lapok hatása alatt a csiszoltabb, az irodalmi nyelv az általánosan beszélt nyelv s ha népies elemet, nyelvjárási sajátságokat keresünk benne, — említésreméltót nem találunk. Pár szóval bepillantást nyerünk e felette érdekes nyelv szerkezetébe. — A szerb nyelvben nagy szerepe van azon nyelvtani tüneménynek melyet hasonulásnak neveznek. Éles különbséget tesz a nyelv a kemény és lágy mássalhangzók között s igen gyakran áthasonul az előbb álló az utóbb állóhoz. срб-ски helyett lesz: српски (szrbszki h. szrpszki = szerbül). Különösen keresi a nyelv a kényelmes és könnyű kiejtési módot akkor, midőn ђ, ѣ, љ, њ (gy, ty, ly, ny) hangzók előtt з (z) fordul elő, ilyenkor a з rendszeren ж (zs)-vé hasonul. A szöllőnek: грѣжѣ (grozsgyé)-t mond грѣже (grozgyé) helyett. Vagy ha с (sz) mássalhangzó áll az љ, њ, ђ ч (ly, ny, gy, cs) előtt, akkor átváltozik ш (s)-sé. (Посљем helyett Пошљем, poszlyem h. poslyem, küldök).

A hangsúly felette fontos szerepét igazolja az a jelenség, hogy egy és ugyanazon szót más hangsúllyal kiejtve, mást jelent. A nagyanya szó igen röviden kiejtve: баба, de az apa is: баба (bábá).

Bár hiányzik a szerb nyelvből a névelő, mégis névragozása igen gazdag és változatos. A három nem mellett hét esete van. Eszközhatározó (instrumental) és helyhatározó (lokativus) esettel gazdagabb. A melléknevek ragozásánál előfordul: kemény és lágy, határozott és határozatlan melléknév. (Határozatlan a) kemény: здрав, -a, -o, zdráv = egészséges, b) lágy: врућ, -a, -o, vruty = meleg; határozott: a) kemény здрави, -a, -o, b) lágy: врући, -a -o, zdrávi, vrutyi „a“- és „o“-val három nemben.)

Három minta szerint, sokszor három nemben történik a hat osztályba sorozott igék ragozása. Az összetett igék három nem szerint

¹⁾ Az 1769-iki egyházi kongresszus után kezdette meg Doszitej irodalmi működését. S amikor Szimics Ávrám plébános Jelena (Helén) nevű lánya megkérte a nagy nyelvújítót, Doszitejt, hogy írjon át valamit az ószláv nyelvű könyvből egyszerű szerb nyelvre просто српски пишше, — akkor a szerb nép kívánságának adott kifejezést

ragoztatnak: him: **читао сам** (csitáo szám = olvastam), nőnemben: **читала сам**, seml.: **читало сам**; többesben: **читали-**, **читале-**, **читала смо** (csitáli-, csitálé-, csitálá szmo).

Szokatlanul hangzik a szerb nyelv titkaiba avatlan fülnek az elég gyakran előforduló mássalhangzóí-torlódás tüneménye, mely jelenség korántsem csökkenti a nyelv dallamosságát. Sőt a hajlékonyan és lágyan simuló mássalhangzóival messze elhagyja ezen nyelv nemcsak a nyugati és északi szláv testvéreit, hanem a hozzá legközelebbben álló bulgárt is. Amely szóból hiányzik a magánhangzó ott rendszeren előfordul az „p“ (r) hang, illetőleg betű, mely pótolja; tehát így: **trn** (tövis), **prszt** (újj), **krszt** (kereszt).

A szerb nyelvben minden szót úgy írnak le, ahogyan kiejtik. Rövid és hosszú hangzókat, valamint az: ö, ő, ü és ú magánhangzókat nem ismerik. Sohasem ír hosszú (kettőzött) mássalhangzót sem, mely körülmény megkönnyíti helyesírását.

Nevek, helynevek. Önmagát **србин-**(szrbin), **србљин-**(szrblyin)-nek nevezi. Ráscia folyóról, mely mellett lakott, rác-nak is nevezik mások, de nyelvében nem fordul elő a rác szó. Leghelyesebb a várost és népet oly néven nevezni, ahogyan az illető érdekelt nép szokta önmagát s a várost elnevezni.

Aradon és a megyében több helység neve szerb értelmű és hangzású. Így: Gáj, mely szó ligetet jelent. Régen erdő, liget volt Gáj helyén, melyben az első majorsági házat állítólag a Balaton-mellékéről (Tamásdáról) való Tomásinszky nevű hadnagy építtette. Szegényen jött ide, de beállott szerb katonának, ahol később hadnaggyá lett és meggazdagodott. A majorság köré más épületeket is emeltek a kiirtott liget (gáj) helyére, mely új telepet kezdetben Tomasinszky ligetének (gájnak), ma csak Gájnak neveznek¹⁾. **Шера** (Ségá) = fűrész; **ПРЊАВА** (Prnyává = Erzsébetvárosrész), rongyos, cafrangos (nőnemű értelemben véve a szót); a megyében: **Глоговац**, (Glogovac) = galagonyabot, -karó; **слатина** (szlátina) = szíkföld, szik; **милова** (milova) = kedvelt (kedves); **Коноп** (Konop) = kötél; **Козар** (Kecskés, Kozárhegy) = Kecsképásztorhegy; **Хладован** (hladován) = hús; **трнов** (trnov) = tövis; **десно** (deszno, Dézna) = jobbról, jobbfelől; **луд** (dud) = eperfa;

1) И тигце су веселе,
У зеленом гају²⁾
Па у песми и нама,
знак весељу дају.

A madarak is vígak,
A zöld liget-ben
És énekükkel nekünk is
Örömet szereznek.

(Örömük jelét adják.)

2) A **гају**-ban az: у (u) a helyhatározó-eset-(ben) ragja.

радни, радна, радно (radni, radna, radno) = dolgozónap, munkanap; комораш (komorás) = kamarai tiszt, városi gazdatiszt; леса (lésza, ma leásza) = cserény, kocsifonadék; поляна (polyáná) = mező, gyep; ma Pojana. Топлица (Toplica) melegfürdő stb.

Hatások. A szerb nép alkalmazkodó, megtanulja az őt környező nép nyelvét. Erzsébetvárosrészben és Pécskán románul beszél. És ugyanez a jelenség tapasztalható már Gájban is. Teszi ezt a magáénak rovására. Vannak családok, melyek nyelve szerb helyett immár román. Sok szerb férfi román nőt vesz feleségül, ki nem tudván szerbül, gyermekeivel románul beszél. Itt feledésbe megy a szerb nyelv. Sok esetben meg az történik, hogy a szerb nőt román férfi veszi el, ilyenkor aztán nemcsak gyermekeik lesznek románokká, hanem még a nő is azzá lesz (Arad, Pécska). A szerb földművelők és napszámosok mindannyian beszélnek románul. Van az aradmegyei szerbek között olyan is, aki egy szót se tud szerbül. A szerb nyelv, mely régen igen elterjedt volt Aradon, nagy hatást tett a románra. Érdekes, hogy még ma is igen sok fogalomra szerb elnevezést találunk. Igy: *Ce veste* aducă-ban a veste (hír), eftin (olcsó), *Cine e slugă*, nu e gazdă-ban a slugă, grădină (градина = grádiná) = kert; șegărt (шерпт) = inas, duh (дух) = lélek, stb.

Magyarul a szerb intelligencia s az iparos és kereskedő osztály beszél. Az aradi szerbek, kevés kivétellel, mindannyian beszélnek már magyarul. Magyar hatás alatt keletkezett aztán az ilyen mondás: Солгабиров зато издаје наредбе, да добошар има шта добовати! (*Solgabirov zato izdaje naredbe, da dobošar ima šta dobovati.* = A szolgabíró azért adja ki rendeletét, hogy a dobos kihirdesse. Pécska).

Családnevek. Aradon: Prodánovics, Telecsán, Petrovics, Nikolics, Illics, Tabakovics, Radován, Jovánov, Puterics. Pécskán: Rákics, Misics, Petrovics, Zórics, Mitrics. Utónevek: Iván, Száva, Jova, Láza, Milenkó, Sztankó, Szteván, Milán, Milos, Dusán, Angyelina, Bojana, Zorka, Kruna, Milesza, Femka. Néhány gúnynév: Burkus, Próka, Burli, Szenkucz, Zsándár.

Vallás. A szerb nép: görög keleti szerb vallású. Arad a temesvári szerb püspökség alá rendelt kerületi esperesség székhelye. Az esperes egyben Arad plebánosa is. Gájnak külön plebániája van. Ezen kívül van még a megyében Pécskán is plebánia. A szerb nép teljesen egybeforrott vallásával, melyhez igen szívesen ragaszkodik.

Népköltészet. Költészete valódi tükre érzelem-világának. És elősegíti ezt a lírai ömlengésekre igen alkalmas nyelve. Régi népdalai, melyek a törökkel való háboruszkodás és a határőrvidék fennállásának idején keletkeztek: a bátorságot, hősiességet és a honszerelmet teszik előadásuk tárgyává. E nép leginkább dallal, melynek tárgya még: a szerelem, hűség, — teszi napi munkája terhét könnyebbé. Az oly annyira

dalos szerbet a szláv népek lantosának mondják az irodalomtörténetírók. Népdalaik igen kedves dallamúak, mint ezen szerelmi dalok is igazolják:

Во-леи зурч малену, а ле зурч мога нете
Ко ружи-зурч ружену,

Шалос не сам спете еј!

Szeretem a kislányt, mint a piros rózsát. Ámde a lányka nem szeret! Hej! de sajnálatra méltó vagyok!

Allegretto.

А мило бемин слатко ла-не кадне ви дани

са гузба-не ко кагно ваз имјен егда
тепо тозо.

око ми се ви- гити не-га Сулбул те-

ло јане се- ло ај Сулбул ра ка

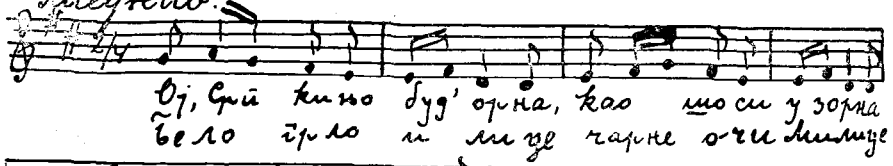

о-гавна.

¹⁾ Vljakovics D. aradi karnagy közlése szerint.

Срѣќица.

Allegretto.

Ој, Срѣќице буд' орна, као што си у зорни
Бело грло и мигу чарне очи мигу

Кати несе разјаси: Шта ти шта! Ко краси?
Мигу мигу у са-на, или ко-са врана?

Кажи-нам, наш криле, да нас чеља баш ми не;

Ка-ти-нам сад тојма; кажи, несе зна!

Шта ти знам одговори!, Бра-ле, кад ме срам

ми воје мигу хва-ле: хвали-те онај зуби,

ми тога има зео свей; дигне сам само ја што сам Срѣќица

Еј јаворе јаворе,
Ти си дрво најбоље,
Под тобом сам косу плела
И неверног дику клепа!

Hej ihar-juharfa
Te vagy legjobb fa,
Alattad hajamat fontam,
S hütlen kedvesemet átkoztam!

У мом селу добри људи,
Добри људи, добре жене,
Добри момци и девојке,
Сви ваљаду — осим мене!

Tele a falu jó emberrel,
Jó emberrel és jó asszonnyal,
Jó legénnyel és lánnyal,
Köztük mindenki becsületes —
[csak én nem vagyok !

Аја Хуља и бекрија,
Што се скита по биртија,
Па се ипак нашло лане,
Еј, што би пошло за мене !

Mert én cudar és korhely vagyok,
Ki korecsmáról-korecsmára járok,
És mégis akadt tavaly valaki,
Aki csak utánam vágyódott !

Hangszere, melyet összejöveteleknél, lakodalmaknál és más mulatságoknál használ a tambura és a duda (гајда, дула).

Köszöntés. Gyakori köszöntése a rendes mellett még az ilyen : Помоз Бог ! (Pomoz bog, segíts Isten ! Adj Isten !) Valamint ez : Здраво ! (zdravó, jó egészséget !) Mondása : По вечерњу се познаје светац ! (Po vecsernyu sze poznaje szvetac. Az esti harangszó elárulja, hogy másnap milyen ünnep lesz !)

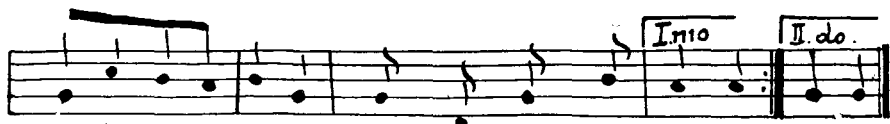
Lakodalom. A lakodalom régebben napokig is eltartott a szerbeknél. A jómoduak vasárnap kezdték és pénteken fejezték be. A fiatalok a táncon ismerkednek meg egymással. Nem egy esetben korán 20—22 éves korban lépnek házasságra, ami anyagi és társadalmi érdekeik figyelembe vételével történik. A vendégek meghívását a буклијаш, (buklijás, фифер) végzi szombaton, kinek egyébként is fontos szerepe van a lakodalmon. Szíjon csüngő, aranyozott virággal díszített буклија-вал (kulacs-csal) a kezében jár a meghívandókhoz. Legnagyobb hatalma az egész lakodalom alatt a kum (венчани кум)-nak van. Ő a vőlegény násznagya. Parancsának mindenki engedelmeskedik. Jaj annak, aki megsérti. Utána következik a menyasszony násznagya (стару сват). Indulni a vőlegény házatól szoktak s elmennek a menyasszonyhoz, hol a kum felszólítására a dever (vőfély, ki a vőlegény rokona) bemegy a menyasszonyért, aki kisírt szemekkel hagyja el a szülői házat. Búcsúzkodások után templomba indulnak. Oda és vissza nem egy úton halad a kocsikon ülő násznép, mert ez szerencsétlenséget jelentene. Inkább kerülnek másfelé. Elöl, az első kocsin ül a menyasszony és a násznagyok. Hátul ülnek a zenészek s játszanak. A legények és lányok pedig az egész úton énekelnek. A kum veszi meg a ruhának való több méter hosszú selyem, vagy más szövetet, mellyel a templomban a szertartás elején betakarják a fiatal pár fejét és vállát. E fölé teszi a pap a koronát, kezöket pedig összeköti kendővel. A vőlegény fejére e szavakkal teszi fel a pap a koronát : „Istennek szolgálja, megkoronázlak Isten szolgáló lánya számára“. Majd a menyasszony fejére teszi fel a pap a koronát e szavak

kisérétében: „Isten szolgálója, megkoronázlak téged e férfi nejévé. Légy kísérője és társa az életen át“! — Mivel megkoronázza, azt mondják, hogy az esküvő a szerbeknél: házassági koronázás. E koronák a fiatal pár fején maradnak a szertartás végéig. Különbség itt is van. A gazdagokat arany vagy ezüst, míg a szegényeket ércből készült koronával koronázzák. Esketés közben háromszor ad inni a szertartást végző pap egy borral telített pohárból: áldozásképen a fiatal párnak. Ez emlékeztet a kánai menyegzőre és egyben jelképe az öröm és üröm közösen üritendő poharának. A kum és a szvát esketés alatt a fiatal pár mögött foglal helyet égő gyertyát tartva. A násznépnek templomból való távozásakor: éljen a násznagy (живио кум) kiáltásokra a kum több marék pénzt szór az éljenzők közé. Mikor hazaérnek, a konyha ajtóban keresztbe helyezett teknőn lépnek át, melyben víz van, folyót jelképezve. Az itt álló révész, evezőt jelképező bottal a kezében, pénzért átviszi az utasokat, akiket a menyasszony csókkal üdvözöl. A teknőbe bedobott pénz a menyasszonyé.

Tánc. Ebéd után megkezdődik a tánc. Táncolják: 1. a nemzeti kőrtáncukat, a kólot, 2. a zápletot, 3. a szélyancsiczát, 4. a szrpkinyát. — A kólonak mintegy 30 változatát ismerik. A férfiak és a nők körbe összefogóznak s duda szóra: kétszer jobbra, kétszer balra lépve haladnak, miközben énekelnek. A kólovogya (előtáncos) vezetésével a táncoló társaság először füzérré válik, majd lassankint egész koszorúvá fejlődik. Ez a tánc lassú ütemben kezdődik. Ime a Brankovo kóloból egy rész

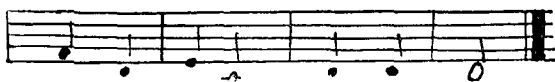
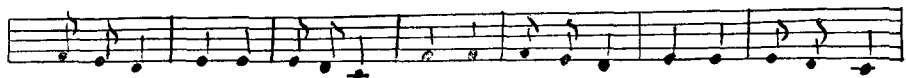
2. Зайнети.

1) Vlajkovics Dusán közlése szerint.

3. A szelyáncsicát (селянщина) körbe (kóloba) állva járnak röviden a következőképpen: kétszer 2—2 lépést jobbra és balra; kétszer egy—egy lépést jobbra és balra; egyszer 4—4 lépést jobbra és balra; kétszer 2—2 lépést jobbra és balra és végül kétszer 1—1 lépést jobbra és balra tapssal. Dallama a következő:

Селянщина.
Szelyancsica.

4. Érdekes és szép tánc a szrpkinya (српкиња).¹⁾ Mindannyian kézfogással körbe (kóloba) állanak és a következőképpen lejtik:

1. 2. taktus: előre a kör közepe felé 2 lépést.	} Ismétlődő.	9. taktus: jobbra 1 lépés.	} Ismétlődő.
3. 4. taktus: vissza ... 2 lépést.		10. " balra 1 "	
5. 6. " jobbra ... " "		11. 12. " jobbra 2 "	
7. 8. " balra ... " "		13. " balra 1 "	
		14. " jobbra 1 "	
		15. 16. " balra 2 "	

¹⁾ Énekét l. a 482. lapon.

17. 18. taktus: táncos jobboldali táncos-
nőjéhez fordul negyed fordulatot. Pá-
ros kézfogás, bók.
19. 20. taktus: párosan negyed körfordu-
latot, 3 lépés.
21. 22. taktus: páros bók.

23. 24. taktus: negyedkört eredeti helyre
vissza; körbékézfogás.
25. 26. taktus: jobbra két lépést.
27. 28. „ balra „ „
29. 30. „ jobbra „ „
31. 32. „ balra „ „

Említésre méltó még a *párnatánc*, melyet régebben inkább lejtettek, mint napjainkban. Körben állva táncolják férfiak és nők. Bent a körben magányosan táncolva, párnát tartva a hátán lejt az egyik táncos, ezt figyelve jár a másik, kinek kezében falapát van. Az előbbi feladata az, hogy valakinek jutassa a párnát büntetés nélkül, amit csak úgy érhet el, hogy valamely táncos (pl. szép nő) elé hirtelen lerakja a párnát, amelyre aztán mindketten letérdelnek s frissen csókoloznak, hogy a lapátos tetten ne érje őket, mert különben végig mér a férfin, ez a büntetés. Ezután a párnás szerepe megváltozik, amennyiben a megcsókolt táncos veszi át szerepét. Büntetés csak a férfit éri. Igen kedélyesen folyik ez így tovább.

Látható lakodalmakon elvétele még a pénzbüntetéssel járó tánc is, amidőn a buklijás (nászfi) láncsal köti meg azon táncos lábát, aki a menyasszonnyal táncol. A leláncolt táncos a bíróság elé, vagyis az esküvő legfőbb ura elé: a kum (násznagy) elé kerül, aki megállapítja a fizetendő összeg nagyságát aranyokban (krajcárokban), melyet aztán szó nélkül letesz a kum asztalára helyezett tányérra.

Az így begyűlt pénz is a menyasszonyé. Este a menyasszony házától elmegy a lakodalmas nép a vőlegény házához s itt folytatják a táncot. Éjfél körül már pénzért táncoltatják a menyecskét (ki közben kontyot kötött a fejére), melyért járó díjat és időt a kum állapítja meg. A táncolási idő igen rövid szokott lenni. A táncos a kum előtt álló tányérra teszi aranyait (krajcárjait). A jómódúak másnap, sőt harmadnap is folytatják a lakodalmat.

Lányszöktetésre legtöbbször a szülők ellenzése ad okot. Ilyenkor összebeszélnek a szerelmes fiatalok s a lány megvárja a legényt, aki késő este a legnagyobb titokban hazaviszi szíve választottját. Később aztán nagynehezen a szülők is beleegyeznek s nem akadályozzák meg a hivatalos egybekelést.

Shokások. A szerb népnél divatozó ünnepi szokások közül fel-
említendő: a karácsonyestéje (бадњи дан), mely azzal kezdődik, hogy egy nagy tuskót (бадњак) helyeznek el a boglyakemencébe, mely reggelig ég. Ez a pogánykorból fennmaradt szokás, amikor állandóan kellett a tüzet élesíteni. Ha a tűz elaludt, az már nagy szerencsétlenség jele volt. Aztán szalmát hintenek minden szobába, melyet nem szokás két napig kisépni. Az asztalra pedig szénát tesznek és efölé terítőt,

melyen áll a karácsonyi nagy kalács, gyertya és búza. Az ünnep a feltalálással kezdődik, amikor a család fiatalabb tagja keztyűs kezében ünnepi gyertyát tartva belép a szobába s következőkép üdvözlí a rávárakozókat: „Добро вече, честитам вам баъње вече.“ (Jó estét, boldogságot kívánok karácsonyestén!) Az asztalnál ülő családfő fogadja az érkezőt s kukoricát és búzát szórva feléje a nagy kalács mellől, mondja: Добро вече, срећни био (Jó estét, áldott légy)! Ezután megvacsoráznak. A vacsora bőjti étel szokott lenni.¹⁾ Vacsora alatt már járnak a betlehemesek, kik csakis egyházi dalokat énekelnek. Alkalmi ruházatuk hosszú, fehér templomi ing. Jártak legujabb időkig még koledások és curkások is. A nép vallásossága mellett tanuskodik köszöntése is. Karácsony reggelétől vízkeresztig oly szavakkal üdvözlí ismerőseit, aminőket hallott a paptól a templomban, ki ünnepélyes hangon mondotta: „Христос се роди!“ (Krisztosz sze rodi, Krisztus megszületett!) Viszontüdvözléskép mondják: „Ва истину роди! = Valóban megszületett!) Ezt felelik a templomban is a pap főnnebbi szavaira.

Újévkor a gazdasszony pénzt tesz a tésztaba (kalácsba), melyet délben, ebéd alatt földarabolnak s kor szerint sorba mindenkinek adnak belőle egy-egy darabot. Azé az arany, aki megtalálja!

Húsvéti szokások. A húsvét a szerbeknél épúgy, mint a keleti egyházak többi híveinél, a legnagyobb és a legnépszerűbb ünnep. Bőjt-tel kezdődik az ünnep a nagyhéten. Már nagyecsütörtökön este a 12 vigilliát olvassa fel a pap a templomban, ami eltart 8—12 óráig. Pénteken Krisztus sirjánál virrasztanak egész éjjel a hívek és szombaton a kora hajnali (2—3) órákban van az ünnepélyes sirbatétel (temetés). Szombaton szokott lenni az általános készülődés, takarítás, tészta- és kalács-sütés, húsvéti himes és piros tojás készítés. Húsvét vasárnapján kora hajnalban 2 vagy 3 órakor tartják meg a feltámadási körmenetet, melyről csak a beteg marad el. Utána mise végén a pap háromszor üdvözlí híveit a templomban a következő szavakkal: „Христос васкреце!“ (Krisztus feltámadott!), mire a hívek ugyanannyiszor viszonozzák: „Ва истину васкреце!“ (Valóban feltámadott!) Régebben hat hétig (pünkösdig) üdvözölték így egymást, ma azonban csak az ünnep napján teszik meg.

Egyéb szokások. Gyászistentiszteletre (Парацос) főtt búzát (кољиво) küldenek a templomba, melyet a pap megszentel s aztán kiosztják a híveknek.

Szokásban van a búzaszentelés, amikor teljes egyházi díszben, zászlók alatt vonul ki a pap híveivel a mezőre búzát szentelni. Ivánnap (Ивандан)-ra koszorút kötnek virágból s a ház homlokzatára aggatják. Készítenek még kis koszorukat a családtagok számára is, amelyeket

¹⁾ A bőjtölésről l. a 437. lapon „Életmódja“ c. alatt többet, mert ebben azonosak a románok és szerbek szokásai.

feldobnak a háztetőre; aki visszaesik, az még abban az évben elhal. Koszorúkötéshez sárga, apróvirágú mezei virágot is használnak.

Kis húsvétra apró kalácsot sütnek és tojást festenek, melyeket, miután a pap a temetőben megszentelt, az elhalt hozzátartozók lelki-üdvéért sirjaik felett a szegények között kiosztanak.

A halottat egész éjjel virrasztják. A felnőttek kártyáznak vagy elbeszélgetnek, míg az ifjak tréfás játékot játszanak. Temetéskor minden jelenlevő kap gyertyát, melyet ott nem gyújtanak meg, hanem haza visznek. A módosabbak ötször rendeznek halotti tort, melyekre elhívják a papot is, aki felszenteli az ételt-italt. Az első halotti tort még aznap, a temetés után közvetlenül tartják meg. Másnap a temetőbe visznek ételt (pogácsát) és italt (pálinkát) s kiosztják az elhalt lelkiüdvéért a szegények között. A hat heti és az egy évi halotti toron az ételen és italon kívül még kalácsot, gyertyát és kancsót is adnak a jelenlevőknek. Temetés után való éjjelre pedig a liszttel behintett asztalra egy vízzel telített poharat tesznek s ha reggelre, a színgig megtöltött pohárból hiányzik víz, — aminthogy hiányzik is, mert elpárolog, — úgy az elhunytnak hazajáró szomjas lelke itta meg. Ezt igazolja, mondják tovább, a liszten látható kis lábnyom is, amelyről azonban tudnunk kell, hogy valamely állatka (pl. egér) lábnyoma lehet.

Szláva. A pogány szerbeknél a közös isteneken kívül minden családnak meg volt még a maga külön családi, házi istene is, kinek állati (vér) vagy nem állati áldozatot mutattak be. A véráldozatot elnevezték КОЛЫВО (kolyivó)-nak. A kereszténység fölvételekor részben megőrizték ezt a szokást s megvan ma is, csakhogy ma a vérelnküli áldozatot nevezik kolyivónak s ezt az édesre főtt búza teszi, amelyet elkészítenek a család védőszentjének nevenapjára. Mert ugyanis mikor a szerb család a keresztény hitre tért, a maga pogány házi istene helyére védőszentül azt a keresztény szentet választotta, kinek nevenapján felvette a kereszténységet. És e védőszentnek nevenapját (КРЕСНО ИМЕ) évenként megünnepli napjainkban is a család. Ezt a nagyszabású családi ünnepet, mely a szláv népek közül csak a szerbnél található, hívják слава (szláva) СВЕЧАРСТВО (szvecsársztvo)-nak. Ilyenkor meghívás nélkül mennek a vendégek az ünneplő házhoz, ahol nagy lakmározást csapnak. Mindenki szívesen látott vendége a családnak. A főtt búzát (КОЛЫВО) a pap szenteli fel. Aradon és a megyében már kiveszőben van ez a szokás is.

Kóledo. Érdekesség számba megy a feledésnek indult kóledo-tánc és ének, melyről a szerb sajtó egy része azt írja, hogy még a pogánykorból maradt fenn. Kóledo a pogány szerbeknél a nap és világosság istene volt. Neki rendezték a legnagyobb ünnepélyeket. Mivel a szerbek csak nehezen tudtak megválni pogány hitöktől, sok pogánykori vallásos szokást honosítottak meg új hitökben. Amint megőrizte a pogány családi isten

Kóledo-énekek.

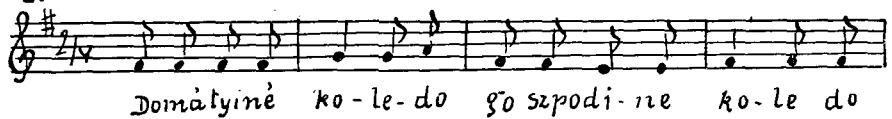
Bemenetkor.

2. A szobában.

3.

4. Bemenetkor.

ANDANTE.

emlékét úgy, hogy helyére tette a védőszent ünnepét, úgy őrizte meg új hitében is — bár némi változással — a kóledo isten emlékét is,

kinek ünnepe a pogánykorban karácsony táján volt, vagyis akkor, mikor a jótékony, áldást hozó Nap pályáján északra fordul (ujból megszületik) s a nappalok hosszabbodni kezdenek. — Mi sem volt tehát természetesebb mint az, hogy a Napról és istenéről, köledoról való megemlékezést arra a nagyjelentőségű napra tegyék, amelyen az egész keresztény világ ünnepel, vagyis a Megváltó születésének napjára. Így került össze a Nap születése (északi fordulója) Krisztus születésével, ki szintén melegséget árasztott e földre. Így estek össze a köledo táncok és énekek karácsony ünnepével. Aradon maradt fenn legtovább és legtökéletesebb formában e szép szokás, jöllehet, itt is csak az 1877. évben járták utoljára. Vuk valamit sejtve erről, említést tesz röviden hátrahagyott irataiban. Összesen hatan voltak a köledások, akik karácsony estétől vizkeresztig köledáltak. E legények (момци) külön, ezen célra készült ruhában: ingben, gatyában és bocskorban jártak. Fejüket nagy süveg díszítette. Egyik volt a vojvoda (rendező), másik az előtáncos (танцовођа, коловођа). A dudás állandóan kísérte őket és szolgáltatta a zenét. Még a keresztutakon is táncoltak a tündérek (виле) tiszteletére. Minden alkalomra külön énekők volt, melynek kíséretében lejtették a táncokat. Tudtak mintegy 99 éneket, de ma már csak a harmadrészére emlékeznek. Leközlöm négynek¹⁾ dallamát és szövegét úgy, amint a hatvan éven felüli Klájty Jóca előtáncos énekei után lejtette Kollárov Iván polgáriskolai tanárjelölt. Klájty, atyjától tanulta s 1865-ben járta először és 1877-ben utoljára nyilvánosan e táncot. Társai voltak: Milenkovics Ársza, ez volt a vojvoda, Milenkovics Gávra és Milenkovics Péra. Maga a tánc igen szép. Némely része a francia négyesre emlékeztet s minden figurát a kolovogye utasítására lejtettek. Sok és változatos figurája közül érdekes többek között: a kályha beállítás a szobában, hogyan üli meg a legény lovát; a tréfások közül pedig a szerelmesek szeretkezése.

A gólyacsőrű *curkás* szintén karácsonykor járt női vörös ruhában. Szarvain csörgők lógtak; hosszú szája pedig mindig még tánc közben is mozgott. A pécskai szerbek már nem ismerik ez utóbbi szokást.

Az aradi és aradmegyei szerb legények szt. György napján locsolják meg a lányokat. Ilyenkor felkeresik az elbujt eladó lányokat s a kúthoz viszik, ott három-négy veder hideg vizet öntenek rájuk.

A *dodola* (esőt kérő) fiú vagy lány szokott lenni, aki vékony ruhája fölé tetőtől talpig zöld levelet és galyat aggat magára úgy, hogy még arcát is eltakarja s így megy aztán házról-házra esőt kérni a nagy szárazság ellen. A házi asszony három-négy veder friss vizet önt rá a kútból. Dija néhány fillér. Додол (dodol) az eső istene volt a pogány szerbeknél.

¹⁾ L. a 489. lapon.

A szerb nép hite szerint jó és rossz *szellemek* vannak. Jók a vilák (tündérek), melyek sok-sok népdalban, mesében fordulnak elő. A vilák szép női alakok. Mivel kegyeikkel csak a fiatalokat és ártatlanokat halmozzák el, keresik is ezek őket. Csak az ártatlan ember láthatja a tündéretet, kiknek selyem *ruhájából maradt hátra az őszifonál* (bikanyál).

A gáji lányok és legények szt. György előestéjén kimennek a város szélére, ott tüzet raknak s dudaszó mellett táncolnak. Így várják a vilákat, hogy velök táncolhassanak, mert azt tartják, hogy az a lány, kivel a tündér táncol, még abban az évben férjhez megy.

Rossz szellemek a boszorkányok, kik rút, rontani tudó vénasszonyok. A vampir (vukodlak) sirjából kijáró gonosz lélek. A rossz embert, hogy vámpírrá ne lehessen halála után megszurják koporsójában szeggel. Rossz szellemek ellen úgy védekeznek, hogy szt. György előestéjén az ablakba csalánt, vadrózsaágot s más növényeket tesznek.

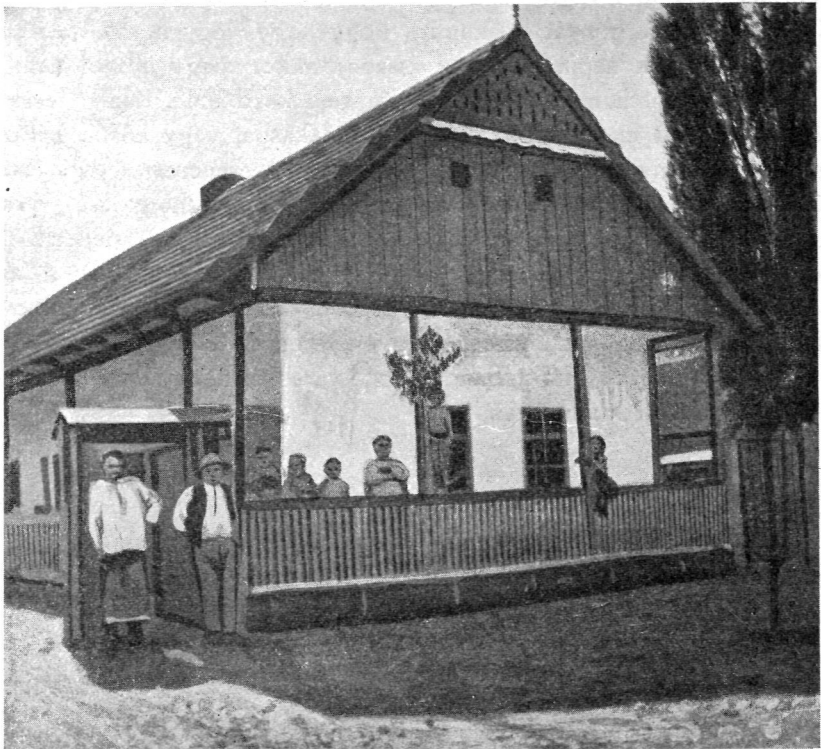
Babonák. Tavasszal az első dörgés hallatára földet szór, hogy kapor nőjön. Fejét pedig vashoz üti, hogy ne fájjon évközben. Pénteken és szerdán nem ültet uborkát, mert keserű lenne. A kis gyermek haját és körmét nem jó levágni csak egy éves korától kezdve. *Nagy* héten kell elültetni a burgonyát (krumplit), hogy *nagy* legyen. A péntek a szerencsétlenségek napja, azért az asszony akkor nagy dolgot nem végez, nem varr, nem mos és új dologba sem kezd bele. Ha a fecske a tehén alatt repül el, elrontja tejét. Ha új lakásba, vagy házba költözik, először csak kenyeret és sót visz be, hogy szerencsés legyen az új lakásban. A vendégségben levőnek le kell ülni, nehogy a gyermek álmát elvigye. Késsel nem jó a tejbe nyúlni, mert ettől repedezik meg a tehén tőgyéje. Szt. Illés igen örül nevenapjának (aug. 2.) s azért rendez akkoriban égi háborút. Nem szabad a halottat a határon át szállítani, mert az egész községre nézve szerencsétlenséget jelent.

Forrásmunkák: Márki Sándor Arad város és Arad megye története. Statisztikai hivatal kiadványai.

X.

Arad megye tót népe.

Arad megye tótsága mind újabban telepedett meg. A régi tót telepítések, melyekre néhány község neve utal (Feltót, Tótvárad, Dézna = hegyszoros), mind elenyésztek. Az újabb települők nagyobbrészt az Alföld népesebb tót községeiből, (Békéscsaba, Szarvas) és csak kisebb számban az igaz tótság hazájából, a Felvidékről (Ópécska, Borossebes, Dézna — vasöntő munkások) származtak ide. A megye egész tót népének létszáma az 1900-iki népszámlálás szerint 5306 lélek. E szám 1900. óta bizonyára lényegesen csökkent, mert nagy mértékben elmagyarosodtak. Legtöbben laknak az eleki járásban (2703) és pedig Medgyesegyházán (1784 l.) s Otlakán (400), a pécskai járásban (1119 l.) Németpereg

67. ábra. Apateleki tót ház.

(493 l.), Ópécska (322 l.), Szemlak (261 l.), és a borosjenői járásban (299 l.) főleg Apateleken (231). Minthogy az aradmegyei tótság az alföldi tótságnek egyik kiszakadt része, szokásai, életrendje teljesen megegyezik a nagy alföldi tót gócpontok népének szokásaival, főleg a Békéscsabáéval, mely kiváltképen Medgyesegyházára és Apatelekre küldötte telepeseit.

Építkezésükben alkalmazkodnak egyrészt a magyar-német paraszt-építkezés formáihoz, de megtartják néha az eredetibb motívumokat is. Viseletük szintén a magyar viselethez alkalmazkodó.

68. ábra. Tót család.

A nők viselete színekben pompázó, fényűző és szép.

A nép földműveléssel, szőlőműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik. Télen az asszonyok kendert fonnak s szőnek, melyből fehérneműt készítenek maguknak és családjuknak. Ünnepi fehérnemű azonban már bolti vászonból készül.

Egyébként a csabaiakkal az összeköttetést fenntartják s így ruházatuk, mint a csabaiaké, magyaros.

A férfi nép télen a gazdasági teendők mellett kosarat fon, seprűt köt és egyéb famunkákkal foglalkozik. Nagyon sok van, ki méhészettel

is foglalkozik s ehhez a zircon kaptárt maga készíti. Faházakat, istállót, ólat is maga készít.

Valamennyi a tót nyelven kívül beszél jól magyarul és oláhul is, az istentisztelet templomban tótul megy, csak a három sátoros ünnepen

69. ábra. Tót leány viselete 30 év előtt.

magyarul is, de temetéseknel már gyakori, hogy magyar beszédet vagy bucsúztatót kérnek.

Szellemi hagyományaik feledésbe mennek. Dalaik azonban voltak és vannak pl.:

I.

1. Wynko, wynko wynko červené,
Kdo ťa bude wynko piti,
Keď ja budem v zemi hñiti,
Wynko, wynko, wynko červene.
2. Lúčka, lúčka, lúčka zelená,
Kdo ťa bude lúčka kosit,

Ked' ja budem šablů nosit',
Lůčka, lůčka, lůčka zelená.

1. Borocska, borocska, piros borocska, ki fog tégedet, borocska, meginni, ha én a földben porlani fogok, borocska, borocska, piros borocska. 2. Mezőcske (rét), mezőcske, zöld mezőcske, ki fog tégedet mezőcske kaszálni, ha én kardot fogok hordani (viselni), mezőcske, mezőcske, zöld mezőcske.

II.

1. Na mokriánskom vršku šibeničke,
Na mokriánskom vršku šibeničke,
Založila milá holubečka syvá,
Na ne růčke.

2. Čo že sy Ty milá urobyla,
Čo že sy Ty milá urobyla,
Že sy twoje růcke na tie sibeničke,
Založila.

3. Po čiernom Kereši voda tečie,
Po čiernom Kereši voda tečie,
Čo že mi má milá holubečka syvá
Doma rečie?

4. Čo žeby my riekla korheľowy,
Čo žeby my riekla korheľowy,
Wed' som jej neprepiw, wed' som jej nepripit,
Kone, voly.

1. A mokrai hegyoldalon a szövőszékre, a mokrai hegyoldalon a szövőszékre, Szőke kedes galambocskám rátette a kezét. 2. Ugyan mit tettél te kedves, ugyan mit tettél te kedves, hogy kezeidet arra a szövőszékre reá tettet? 3. A Fekete Körösön folyik a víz, a Fekete Körösön folyik a víz, Ugyan mit mond nekem szőke kis galambom otthon? 4. Ugyan mit mondana engem korhelynek, ugyan mit mondana engem korhelynek, hiszen nem ittam el, hiszen nem ittam el lovait, ökreit.

III.

My jsme traja kamaradi,
Čo pijeme vynko radi,
Ked' sa vynka napijeme,
Wšecku biedu zabudneme.

1. Hárman vagyunk jó barátok (pajtások), kik szeretjük a bort, ha a borból jól felhajtunk, minden bűt elfelejtünk.

IV.

1. Živ som, piv som, nerobil som,
Cudzie ženy miloval som,
Aj cudzie ženičky
Aj švarnie paničky
Lúbieval som.
2. Ak budem žit, nebudem pit',
Cudzie ženy budem lübit,
Aj cudzie ženičky,
Aj švarnie paničky,
Budem lübiť.

1. Éltem, ittam, nem dolgoztam, idegen asszonyokat szeretgettem, idegen asszonyokat és csinos leányokat (nőcske) szerettem. 2. Ha élni fogok, inni nem fogok, idegen asszonyokat szeretgetni fogok, idegen menyecskéket és csinos leányokat szeretni fogok.

V.

1. Nebudem tak robiť, ako som robieval,
Žely som k má milej
Pajtášov vodieval.
2. Pajtášy sa hrali
A ja som vyzeral,
Od velkyho žiaľu
Domov som sa pobral.
3. Mat' sa ma spituje
Synu môj čo ti je?
Ažda fa nejaka
Mrština kopyla?
4. Nebola mrština
Ale bola diovka
Bôh daj neminula
Nočniho pondelka.

1. Nem fogom úgy csinálni, mint eddig csináltam, nem fogom pajtásaimat elvinni kedvesemhez. 2. Pajtások játszottak, én meg elbámultam, a nagy bánatomba haza elindultam. 3. Édes anyám kérdi: kis fiam, mi bajod? Megrugott talán valami dög? 4. Nem volt az dög, volt az egy leányka, bár ne érné el hétfő éjszakáját.

VI.

1. Mame hrušku, máme hrušku,
Ninto na nej,
Mám frajerku, mám frajerku
Čo ma po nej;
Ja ju ta chcem, ona ma ni,
Malá láska, medzy námy.
2. Máme trne, mame trne,
Ninto na nõm,
Mám frajera, mám frajera
Čo ma po nõm;
Ja ho ta chcem, a on ma ni,
Malá láska, medzy námy.

1. (Férfi mondja): Van körtefánk, van körtefánk, nincsen rajt' semmi, van választottam, van választottam, mit érek vele? Én öt annyira akarnám, ő engem nem akar, kicsi a szerelem közöttünk. 2. (Nő mondja): Van kökényfánk, van kökényfánk, nincsen rajt' semmi, van választottam, van választottam, mit érek vele? Én öt annyira akarnám, ő engem nem akar, kicsi a szerelem közöttünk.

VII.

1. Ked som išol od má milej,
Mesiáčik bol vysoko,
Ona za mňov pozerala,
Či som ja už deleko.
2. Už som ja bol na dve hony,
Ona za mňov volala,
Vráť sa mily, duša moja,
Prenocuj tu do rana.
3. By som ja aj prenocoval,
Ale som aj s koničkom,
Ona slzy utierala
Šlingovanym ručníčkom.

1. Midõn mentem kedvesemtõl, a hold magasan volt, õ utánam nézett, vajjon már messze vagyok-e? 2. Én már két dülõre voltam, õ utánam kiáltott, fordulj meg édes lelkem, töltsd az éjjelt itt reggelig. 3. Szívesen éjszakáznék én, de lovacskámmal vagyok. Ó könnyeit törölte slingelt kendõvel.

VIII.

1. Ked som išol od má milej,
 Už den bol,
 Všecke ženi zametali
 Pod stenov,
 Všecke sa mi spitovali:
 Kde som bol,
 Či som ažda u má milej
 Usvitol.

2. Moja milá včera večer
 Plakala,
 Že som zaspal na lavičky
 Do rana,
 Neplač milá, 'wed Tã vezmem
 Na jesen,
 Ked odpadne drobny listok
 Z ceriešu.

1. Midőn mentem kedvesemtől, már nappal volt, az asszonyok sepertek a házfalak mellett. Mind azt kérdezték tőlem: hol voltam? Vajjon kedvesemnél voltam-e hajnalig. 2. Kedvesem tegnap este sir-dogált, hogy elaludtam reggelig a padon. Ne sirj kedves! Hiszen el-vezlek őszire, ha lehull a cseresznyefa apró levele.

IX.

Jaj Bože moj! premilenie čerešne,
 Wšecke sa mi rossypali po ceste,
 Jaj Bože moj! Kdo že mi jich pozbiera,
 Ked' ja nemám v širom svete frajera.

Jaj Istenem! Jaj a kedves cseresznye mind szétszóródott az úton. Jaj Istenem! Ki szedi nekem össze őket, mikor nincsen széles e világon kedvesem.

Az iskolában azonban 10 év óta minden tantárgy magyarul tanítatik, csak a hittan tótul.

Temetések alkalmával este a halottas házban összegyülekeznek s ott abban a szobában, ahol a halott nyugszik, egyházi énekeket énekelnek s valamely értelmesebbje vagy a szent írásból, vagy valami asketikus könyvből olvas fel. Éjjél tájban szétoszolnak. Általában a tót népről lehet mondani, hogy vallásos. Temetés után megvan a halotti tor, de csendesen.

Esketéseknel a menyasszony koszorúval, ujabban már fátyollal jön a templomba; az ebéd a menyasszony házában van, honnat d. u. 4—5 óra táján elviszik a vőlegény házához s vacsora előtt főköttöt tesznek a menyasszonyi koszoru helyére, a vőfély hozza a menyasszonv ajándékát, az úgynevezett örömkalácsot, a násznagynak ez ajándékkal együtt a menyasszonyt is egy beszéd kíséretében ajánlja s kezdődik a menyasszonyi tánc, mikor is 1—2 percig mindenki igyekszik a menyasszonnyal táncolni, a miért a vőfély pénzt szed az illetőktől, ami a menyasszony hozománya lesz.

A tánc leginkább csárdás, de táncolják az oláh táncot is, valamint a német körtáncokat is. Lakodalmaknál éjfél után néha az úgynevezett „kácsa táncot“ járják.

Táplálkozni jól szeretnek, nevelnek majorságot, de azt inkább piacra viszik, hanem legfőbb táplálékuk a búzakenyéren kívül a disznóhús és szalonna.

A tót nép nem szeret a szőlőkben napszámba menni s napot lopni, ahol rendesen kicsiny a napszám, hanem általánymunkát szeret, amikor viradattól késő estig dolgozik szorgalmasan s természetesen többet keres.

Ami a szeszes italokat illeti, azokkal mértékletesen él, nagyobb munka idején 1—2 pohárka pálinkát étkezés előtt elfogyaszt, étkezés után téli időben bort. Vannak házak, hogy évenként 10 liter pálinka nem fogy el.

Szombaton este minden házban csusza járja, vagy mákkal, vagy túróval, őszi időben káposztával. Ebből annyit főznek, hogy vasárnap reggelire is maradjon.

Téli időben esténként az asszonyok összejönnek fonóba, a férfiak eltrécselnek vagy egy kis durákat játszanak. Szombaton este éjfélig tartó fosztókat rendeznek, mikor az egész falu asszonya, leánya egy-egy házban összejön s megfosztják a nyáron s ősz folyamán összegyűjtött libatollat. De erre szükség is van; mert ha a leány férjhez megy, kap egy libatollal jól megtömött derékaljat, egy dunyhát, 6—8 párnát. A fosztóka befejeztekor kapnak mákos főtt kukoricát s 1—2 pohár bort.

Ha a fiú katonakötelezettségének eleget tett, a szülők rögtön utána néznek, hogy nősüljön meg. Vadházasság nincs.

Családi ünnepszámba megy a disznótor, mikor is a rokonság végzi a hentesi teendőket s este vacsorára a szomszédokat s jóbarátokat is meghívják kóstolóra s elkvaterkázna.

Még csehek is vannak a megyében nagyon csekély számban Borosjenőben (Morvából jöttek) és Németperegen. Lehet mondanunk, hogy ma már teljesen beolvadtak az őket környező lakósságba.

XI.

Arad megye cigány népe.¹⁾

Arad megye területén a cigányság jelentős számban van letelepítve. Az 1900-iki népszámlálás számukat „egyéb“ címén 2734-re teszi. Azóta ez a szám bizonyosan emelkedett. Betelepedésük régi korba nyúlik vissza, még a törökök idejébe. Márki Sándor a simándi gyűlevész népből, kik Simándot oly hirhedtté tették, cigányokat ismer fel.²⁾ Népesebb cigánytelepek vannak megyénkben Magyarpécskán, Ópécskán, Kürtösön, Pankotán, Kisjenőben (újabb telepítés) és Ószentannán. A telepek mindenütt rendetlenek; elrendezetlenek. Csupa keskeny köz, tekervényes sikátor választja el a házakat egymástól. Udvarról, jól be-

70. ábra. Ópécskai cigánytelep.

osztott telekről, utcákról szó sem lehet; annál kevésbbé tisztaságról, vagy bármilyen néven nevezhető kultur-állapotról.

A megyei cigányság élete nagyjában megegyezik az egész ország

¹⁾ Az idetartozó adatokat Csóky Gusztáv úr volt szíves rendelkezésemre bocsátani. (Szerk.)

²⁾ Ethnografia I. k.

cigányságának életével. Az egyes telepek belső-külső élete tehát megegyezte teljesen egyező. Különleges eltérések alig-alig vannak. Tüzetes képet a pankotai cigány-életéről festett e mű részére az ottani állami cigányiskola jeles tanítója, Csóky Gusztáv úr, kinek adatait e helyen csaknem szósz szerint közlöm.

Az aradmegyei cigányok arca barnás színű, hajuk fekete vagy gesztenyebarna, de van közöttük egészen szőke is. A férfiak között igen sok a haját rendesen nyirja. A ruházatuk rendesen uraságoktól levetett rongyok. Ünnepnap azonban gatyá és bő újjú ing a férfiaknál. A nők rendes szoknyát és testhez álló „Vizikli“-t viselnek. Van igen soknak vagy babos, vagy virágos nagykendője. A fejkendőt hátra kötve viselik. Az asszonyok oldalán kis gombokkal kivarrt piros tarisznya van, ebben tartják a kártyát, kagylót vagy egyéb bűvös szereiket. Minden asszonynak, aki kártyavetéssel foglalkozik, van az oldalán nagy tarisznya is, melyben az ajándékokat, fagyalyakat, a kisebb döglött apró jószágot cipelik haza.

Alkalmról-alkalomra egy-egy nagyobb ruhadarabot pl. télikabátot, szép kendőt, vagy ha lakodalom van, cipőt s új ruhát kér kölcsön egyik a másiktól. Szeretik a piros és élénk sárga színeket; a hajokban csigát, kis pénzdarabokat piros rongyot, a nyakukon gyöngyöt viselnek. A férfiak szeretik a sárga vagy lakk csizmát. Az ujjukon ezüst, réz vagy vas gyűrűt (rendesen saját készítmény) hordanak.

A cigányok *foglalkozása* többféle. Van igen sok olyan, ki építkezési napszámos. Van olyan ki tapasztó napszámos t. i. falu helyen többnyire sárral tapasztják a házak falát s ezt a munkát végzi a cigányok egy része. Van egy másik rész is, amelyik lopja a napot, csak hetenkint egyszer vagy kétszer megy piacra, kupeckedik vagy eladást közvetít. Az asszonyok egy része, a napszámosok felesége, fát szed, vagy a házi munkát végzi, míg a másik része kártyát vet, babonázik, kuruzsól, jósol, kéreget s elhullt apró jószág után néz. Majdnem minden cigány jár muzsikálni, rendesen télen, mert ilyenkor igazán semmi egyebet nem tesznek, mint henyélnék s ha van valami hely, hol muzsikus kell, olcsó pénzért, rendesen már az ital kedvéért is elmennek. Több ilyen muzsikus banda van, ezek hol egyesülnek, hol összevesznek s újból szétválnak. Muzsikálni azonban alig tud egy kettő. Van primásuk, aki tud egy pár oláh nótát, a többi muzsikus csak rithmusban ráncigálja a vonóját. A későbbben letelepedettek között igen sokan készítenek juh vagy disznóbőrből tarhonya-rostát, kenderfonálból szárító kötelet. A férfiak csinálnak patkó vagy más vasdarabokból késeket, kenderkóc tisztítására való fésűket, talismánokat. A cigányok házakban, viskókban, putrikban laknak; ezek rendesen egy szobából és előrészből vagy konyhából állanak és vályogból, vert falból s ritkán, fából készültek. Akad cserép-

pel fedett ház is, de nagyobbbrészt szalmával, cirokszárral, ronggyal vagy más pizsokkal vannak fedve.

A házakon egy-két kis ablak van. Van olyan is amelyiknek kéménye is van. (A cigány álma, hogy legyen háza: „Kászá kú csiríp“ cserepes ház.)

A konyha rendszeren üres, vagy bogrács van benne; sokan azonban istállónak használják. Sok helyen a szoba fehérre van meszelve s

71. ábra. Magyarpécskai cigányház.

lehet benne látni a falon tányérokat, tükröt, képet, esetleg asztalt, lócát; egy-két széket is találhatunk a boglyas kemencével vagy pléh-kályhával fűtött szellőzetlen piszkos szobában. Vannak azonban olyanok is közöttük, akiknek egészen rendes lakásuk van. A ház padlása elől-hátul nyitott szokott lenni.

Cigányaink nyáron át dolgoznak, télen pedig azok, kik zenélni tudnak, eljárnak paraszt multságokra. A kupeczek télen is kupeckednek. Húsvét után a cigányság egy nagy része, főleg azok, kik kupeckedéssel foglalkoznak, a megyei *Dohányos puszta*-(József főhercegé)-ra mennek birkát mosni. Ebben az időtájban más helyekről is jönnek oda cigányok s ez rendes évi találkozásnak felel meg. E helyen sátrakban laknak 2—3 hétig. Nagyon szeretik e helyet meglátogatni nemcsak rendes találkozásuk kedvéért, hanem azért is, mert míg a birkamosás tart, az uradalom ingyen legelőt ad lovaiknak. Ők tehát ez alkalomra

több gebét vásárolnak össze s azokat itt megjavítják s a mosás után valami nyereséggel ismét eladják.

A cigány ebédjét nyáron többnyire a szabadban főzi meg. Van köztük igen sok, ki rendes ebédet és vacsorát főz, főleg a napszámba járók. Némelyiknek felesége koldulni jár, ezek akkor esznek, amikor otthon találhatnak ennivalót, tekintet nélkül az időtájra. Kevés kivétellel, a döglött mind megeszi, télen a lóhúst is. A döglött disznót tarisznyá-

72. ábra. Magyarpécskai cigányház.

ban, vagy akárhogyan eldugva, haza hozza és megpörköli szalmalángon. Ha sok húsa van s fél, hogy esetleg megromlik, nem birja hamar mind elfogyasztani, akkor a szomszédjának elad egy-két sonkát. Rendes ételök a „Pogácsa“; ez: liszt, só, és vízből készült tészta-féle, parázon megsütve. Italuk a pálinka. Ahogy pénzhez jutnak, ivást rendeznek.

Társadalmi szervezetük és egyéb tulajdonságaik. Minden évben, márciusban birót választanak maguknak. Ha a községi előljáróság a bíró személyét nem kifogásolja, akkor a megválasztott bíró, ki rendesen a legnagyobb száju, katona- vagy börtönviselt, erősnek gondolt

ember, áldomást fizet. Az alkoholnak kivétel nélkül: férfiak, nők, gyermekek lelkes barátjai. Nincs nap, hogy részeg cigányt ne lehessen a telepen látni. Ünnepnap vagy szombaton, mikor piac van, nagyon sokan részegek. Ilyenkor veszekednek. Veszekedés közben az asszonyok felemelik szoknyájukat, port hintenek egymásfelé, mintha az utolsó göröngyöt kívánnák egymásra dobni. Csúnyán szidják egymást. Vannak ellenséges családok, kik egymásra leselkednek s találkozás alkalmával a család minden tagja részt vesz a verekedésben. Nagyon szeretnek táncolni és énekelni, sokszor télen is táncolnak kint a házuk előtt. Minden alkalmat felhasználnak, hogy mulathassanak. Félliter pálinkáért meghívják egy muzsikustársukat s az hegedül nekik.

Érdekes zenét hallottam egyszer. — Volt egy klarinétos, az játszotta a primet, egy öregebb cigány pedig egy dagasztó teknő (gyereket is ringatnak benne) hátára hamut szórt s a földön ülve, a megfordított teknőt a térde közé vette s két botnak a végével rithmikusan dörszölte azt. A zene megvolt s ők vigan mulattak.

A lókupec üzleti spekulációja. Veszek egy lovat 4—5 pengőért, legeltetem az árokszélen (éjjel valakinek hereföldjén) egy-két hétig s megpróbálok valakit becsapni. Ha nem sikerül, lenyúzom a lovat, a bőre 6 pengő, a csont 3 korona s még mindig nyertem 5 koronát.

Igen sok közülök csal s ha lehet, lop is. Nem igen hálás, hanem inkább tiszteletlen és követelődző. A személyi bátorság a legtöbbször gyenge. Mindenkire gyanakszik. A gyermekeknek az iskolában tanult dolgokra azt mondják, hogy nem igaz, amit tanul s a legtöbb dolog úgy van, ahogy ők tudják. Vitatkozni vagy meggyőzni nem lehet s nem érdemes őket.

A testi erő, a katona, a nagy hang tekintély előttük. A csendőröktől némelyik annyira fél, hogy pl.: Egy cigányt megszólított két csendőr s ez félelmében összevizezte magát, más dadog, vagy nem tud beszélni sem ijedtében.

A cigánybíró kötelességéről. A cigánybíró megmutatja vagy felkölti éjnek idején azt a cigányt, akit a csendőrök keresnek; neki mindenről kell tudni. Vigyáz, hogy idegen cigányok ne éjjelezzenek közöttük, mert félnek a csendőrök háborgatásaitól.

Vadházasságban élnek. A cigány legény a neki tetsző lányt ellopja, másnap aztán a szülők összejönnek, vendégeket hívnak és isznak, táncolnak és kész a lakodalom. A mézes hetek után rendesen az elválás következik. Egy leánynak sokszor 8—10 férje is van, míg végre egyik mellett megmarad. A keresztelési ceremonia abból áll, hogy igyekeznek valami pénzes keresztszülőt fogni. A nagyobb ünnepeken tánc van. Husvétkor divik a piros tojás. Ha valaki meghal, egész éjjel mellette vannak virrasztó asszonyok és emberek; isznak és kártyán

huszonegyet játszanak. Játék közben, ha csak lehet, csálnak. A halottat pap temeti el s cigányzenével kísérik ki. A temetés után „pomána“, evés-ivás van.

A lakodalom alkalmával és keresztelő utáni mulatságon úgy a menyasszony, mint az ujszülött számára pénzt gyűjtenek. Mindenki, aki a menyasszonnyal, illetve már az új menyecskével táncol, köteles egy tányérkába pénzt dobni.

A halott koporsójába élelmet is tesznek. Meghalt egy kis gyermek. A nővére festett neki piros tojást, hogy a közel levő húsvét-ünnepen legyen neki mivel játszani.

Hisznek a hazajáró lelkek létezésében s igen gyakran egy-egy elhunytal találkoznak. Igen sokan már ördögöt is láttak, sőt verekedtek is vele.

Pl. Egy cigány este hazajövet a tanya között találkozott egy elhunyt oláh lelkével. Ő meg akarta fogni, de az megfogta a fülét és földhöz csapta, majd egy házon átugorva, eltűnt.

Egy-egy szokatlan fény éjjel a határban pl. pásztortűz, már félelmet kelt bennök.

Pénteken nem fészülködik igen sok, mert kihull a haja. Szt. Tódor ünnepen, sőt az egész héten nem dolgoznak, mert elviszi őket a Szt. Tódor lova.

Kedd este van „Márc-szará“; nem dolgoznak, mert eljön értök a „Marcszará“ (boszorkány). Pl. Egy asszony kedd este kenyeret dagasztott. Éjjel eljött a „Márcszará“ és megülte, meglovagolta.

Pálinkába babonát tesznek. „*Dráb csó háj jákó*“ valami gomba féle, amit sebek gyógyítására használnak. Ilyet hordanak magukkal az asszonyok és árulják és gyógyítanak vele. Ezt a „*Dráb csó háj jákó*“-t ott lehet találni, ahol cigányok valamikor táncoltak.

Ha dörög az ég, fejüket kalapáccsal ütik, hogy oly kemény legyen, mint a vas.

Sokan azt hiszik, hogy a szivárványon fel lehet menni az égbe, az Atya Isten birodalmába.

Korommal lisztet kevernek össze s ezt parázon megsütik s mint gyomorfájás ellen kitünő szert árusítják. A neve „*kúmúji*“ (rovúmúji).

„*Burácá csómális*“ egy gombának a tönkje. Torokfájás ellen használják.

Vannak, kik azt hiszik, ha macskahúst esznek, kitünő tolvajok lesznek. Nagyon élénk a képzelő tehetségük.

Dalaik nagy számmal vannak, pl. :

Sudé dikló po gászó
Kérlesz baroo lázsávo.
Váj! Devluce náj lové
Szi kal gatszé garodé.

Zse tu Gyorgyi lel opré!
Háj o Gyorgyi gároclé
Háj o Lojzi te na pele.

Dobd a kendőt az oláhra, csinálj nagy szégyent neki. Jaj! Istenkém, nincs pénzem. Van az oláhnak eldugva, eredj te György, vedd el. És a Györgyi elteszi (miután már elvette), hogy a Lojzi meg ne igya (t. i. az elvett pénzt).

1. Sudé dichlò....

Gyűjtötte: Csóky Gusztáv.

Élénken

Su-de dichlò pó gázsó Kérlesz baroo lázsávo Váj! Devluce náj lo-vé

Szi kal gazse garo-dé Zsetu Györgyi lel op-ré! Háj o Györgyi gárcle,
Háj o Lojzi te na pele.

2. Na csu-mide la no drom...

Élénken

Na csu-mi-de la no drom Kő dik-he-la la ko-rom

Háj sí-ne la ko-to-rá Háj sin-de la pe dro-má
Háj csi-de la lo-go-zsónyé Háj nig-re la lip-po-vanye.

3. Hallgató nóta. (Szöveg nélkül.)

Lassan

Na csu-midel la no drom
Kő dikhela lá ko rom
Háj sinel la kotorá

Háj sindel lá pe dromá
Haj csidel la logozsányé
Haj nigrel la lippovanye (Háj = és).

Ne csókdold meg az úton, mert az ura meglátja és darabokra vágja őt, és szétdobálja az utakon, és felveszik (megtalálják) a lugosiak és elviszik a lippaiaik. Érdekes dolgot hallottam egyszer egy intelligensebb cigánytól a dalok keletkezéséről.

Egy alkalommal a cigány házak között álltam s mellém jött több

cigány férfi. Az egyik, aki a legjobb zenész közöttük, azt mondja: „Mondja csak Tónikuca bácsi, hogy hát hogyan is lesz a nóta? — Én azt mondtam neki, hogy vannak emberek, akik tudnak nótát csinálni. Erre ő azt mondja: „Én is tudok muzsikálni, de nótát még nem tudtam csinálni. Hanem azt hallottam, hogy ott a Tiszába, az egy viz, ott vannak olyan leányok, akik lent olyanok mint a hal, fent mint a leányok olyanok. Ezek a leányok éjjel kijönnek a vízből és énekelnek. Aki hallgatja őket, az meg birja tőlük tanulni a nótát.

Gyermeknevelés. Felnő a gyermek, mint a vad fa. Télen nyáron meztláb, rongyosan. Igen edzettek.

Pankotán három év óta a gyermekek nevelése a számukra felállított cigányiskolában történik.

73. ábra. Cigányiskola, Pankota.

Az iskola fő feladata a gyermekek nevelése, a tisztaságra szoktatás. A szülők nem a legszivesebben járatják a gyermekeket iskolába.

Az aradmegyei cigányok betelepítéséről azokban a községekben, hol külön falu-részük van, adatokat nem találhattam. József főherceg telepítési kísérletei (Kisjenő, Nagykamarás) általában ismeretesek. A telepítés sok nehézséggel jár, mert vándorösztönük ellenállhatatlan. Jellemző adatként hallottam Nagykamaráson, hogy amikor házakban, szobában lakni kényszerítették a letelepített cigányokat, sátrukat a szobában ütötték fel. Nem tudtak megválni ősi hagyományaiktól.